Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΔΕΛΤΙΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2000

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΔΕΛΤΙΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν
Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ
Ἀναγνωστοπούλου 14, 106 73 Ἀθήνα
Academy of Athens
Research Centre for the Study of Modern Greek History
14, Anagnostopoulou Street, GR - 106 73 Athens, Greece
Académie d' Athènes
Centre de Recherche sur l' Histoire Moderne et Contemporaine de l' Hellénisme
14, rue Anagnostopoulou, GR 106 73 Athènes, Grèce
Copyright Ἀκαδημία Ἀθηνῶν
ISSN 1108 – 295X

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΔΕΛΤΙΟ
ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΑΘΗΝΑ 2000

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Σελ.

Κ. ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ «Εὐρώπη» τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια 7-17

Δ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Ἐγκύκλιοι (Αὐγ. 1821 - Ἰαν. 1822) τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχη Εὐγενίου Β΄ περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς τῶν Ἑλλήνων στὸν Ὀθωμανὸ κατακτητή 19-43

ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ, Δουλεία καὶ διπλωματία. Ἡ Σύμβαση τῆς Ἀλεξάνδρειας (9 Αὐγούστου 1828) 45-67

Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, Μεταθανάτια Ἰωάννη Κωλέττη (Γύρω ἀπὸ τὴ Μεγάλη Ἰδέα) 69-80

ΚΑΛΛΙΑ ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ Μοῦσες καὶ οἱ χωρικοί. Ἡ ἀγροτικὴ Κρήτη καὶ τὸ σχολεῖο στὸν ὕστερο 19ο αἰώνα 81-130

Α. ΑΓΓΕΛΟΥ, Δημήτριος Βικέλας. «Καὶ ἔμπορος ἀτελὴς καὶ ἀτελὴς λόγιος»; 131-145

ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΛΙΑ, Ἐκπαιδευτικὲς δραστηριότητες τοῦ Γεωργίου Δροσίνη 147-194

Ε. ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, Οἱ Ἕλληνες στὴν Αἴγυπτο καὶ ἡ πορεία τῆς χώρας πρὸς τὴν ἀνεξαρτησία (ἀγγλογαλλικὲς διενέξεις 1905-1930) 195-213

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ, Πρόσφυγες καὶ κτηνοτρόφοι. Τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν στὶς Νέες Χῶρες (1923-1932) 215-228

Σ. ΡΙΖΑΣ, Ἡ Ἑλλάδα, οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ ἡ Εὐρώπη. Ἡ Ἀμερικανικὴ Βοήθεια καὶ τὸ νέο διεθνὲς πλαίσιο 1961-1963 229-270

ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ Κίνηση «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1940-44»: Κίνηση συμφιλίωσης 271-286

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ, Ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος στὴν τουρκικὴ ἱστοριογραφία 287-299

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΜΠΟΤΟΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀρχεῖο Δημητρίου Ν. Χατζίσκου 301-307

Π. ΜΑΤΣΗΣ, Κατάλογος βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης Γεωργίου Μυλωνᾶ, ἀποκειμένων στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΙΝΕ 309-330

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ: Α. ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ, Συμπληρωματικὰ γιὰ τὸν Ὀδυσσέα Ἰάλεμο 331-332
ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΛΙΑ, Μνήμη Ἀποστόλου Βακαλοπούλου. Προσωπικὴ μαρτυρία 333-342
ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΗ ΣΕΛΙΔΑ 343-345

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΒΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Η «ΕΥΡΩΠΗ» ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ

Ὁ ρόλος ποὺ διαδραμάτισε ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας στὸ πλαίσιο τῶν κρίσιμων γεγονότων καὶ τῶν ἔντονων πολιτικῶν ζυμώσεων ποὺ σηματοδοτοῦν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἱστορία στὴ διάρκεια τῆς δεύτερης καὶ τῆς τρίτης δεκαετίας τοῦ 19ου αἰώνα ἔχει ἐπανειλημμένα ὑπογραμμιστεῖ καὶ ἀναλυθεῖ. Ἡ παρουσία του ὡς ἐκπροσώπου τοῦ ἀνακτοβουλίου τῆς Πετρούπολης στὶς διπλωματικὲς διαβουλεύσεις ποὺ προηγήθηκαν καὶ ἀκολούθησαν τὴ σύγκληση τοῦ Συνεδρίου τῆς Βιέννης, κυρίως ὅμως ἡ συμμετοχή του στὶς σημαντικὲς διεθνεῖς διασκέψεις τῆς περιόδου 1818-1822, ὑπῆρξε περισσότερο ἀπὸ αἰσθητή, συχνὰ καθοριστικὴ γιὰ τὴν πορεία τῶν εὐρωπαϊκῶν πραγμάτων. Ἔχει ὅμως, ἀντίστροφα, σκιαγραφηθεῖ ἡ εἰκόνα ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος διαπλάσει γιὰ τὴν Εὐρώπη – ὑπαρκτὴ ἢ ἰδεατή;

Ἰχνηλατώντας τὸ περιεχόμενο τῶν κύριων ἰδεολογικῶν ἐπιλογῶν ποὺ προσφέρονταν στοὺς Εὐρωπαίους κατὰ τὴν ἐκπνοὴ τῆς ναπολεόντειας περιόδου, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ προβληθεῖ πρωταρχικὰ τὸ ἐρώτημα ἂν οἱ ἀναζητήσεις τοῦ Καποδίστρια ἐντάσσονταν στὸ πλαίσιο ποὺ προδιέγραφαν οἱ ἀποφάσεις τοῦ Συνεδρίου τῆς Βιέννης ἢ ἂν κατέτειναν στὴν ὑπέρβασή του – πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν ριζοσπαστικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων ποὺ θεσμοθετήθηκαν ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση. Ἄραγε, πιὸ συγκεκριμένα, ἡ Εὐρώπη ποὺ ὁραματιζόταν συνέπιπτε μὲ τὴν Εὐρώπη τῆς Παλινόρθωσης, ἀναδομημένη πάνω σὲ αὐστηρὰ συντηρητικοὺς θεσμοὺς καὶ προσηλωμένη στὴ διατήρηση τοῦ status quo; Ἢ μήπως προσέβλεπε, ἀντίθετα, στὴν ἰδεατὴ Εὐρώπη τῶν ἐλευθεριῶν, τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ πολίτη, τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, τῆς αὐτοδιάθεσης τῶν λαῶν; Ὁ προσανατολισμὸς τοῦ Καποδίστρια ἔκλινε σταθερὰ πρὸς τὴν πρώτη κατεύθυνση. Ὁ προσδιορισμὸς ἐντούτοις τῆς βασικῆς του ἐπιλογῆς δὲν θὰ ὄφειλε νὰ ἐπισκιάσει τὸ φαινόμενο τῆς ἑτερογένειας τῶν ἐπιδιώξεων ποὺ ἦταν ἀναπόφευκτο βαθμιαῖα νὰ ἀνακύψει στοὺς κόλπους τῶν ἴδιων τῶν προασπιστῶν τοῦ καθεστῶτος τῆς Βιέννης· ἐφόσον μάλιστα ὁ Καποδίστριας προοριζόταν νὰ ἀποτελέσει τὸν πρωτοπόρο φορέα μιᾶς δυναμικῆς ροπῆς, ἀσύμβατης μὲ τὴ στατικὴ ἀντίλη-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ψη πού, σὲ πεῖσμα τῶν ἔκδηλων δυσλειτουργιῶν καὶ ἀντινομιῶν τοῦ συστήματος, ἐξακολουθοῦσε νὰ διαπνέει ὅλους σχεδὸν τοὺς ὁμολόγους του στὸ πλαίσιο τῆς Συμμαχίας.

Ἡ πολιτικὴ προοπτικὴ πού διαγραφόταν γιὰ τὴν Εὐρώπη στὴ σκέψη τοῦ Καποδίστρια προβάλλει μὲ σαφήνεια μέσα τόσο ἀπὸ τὶς προσωπικές του ἐκμυστηρεύσεις ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἐπίσημα κείμενα πού φέρουν τὴν ὑπογραφή του. Τὸ συμφέρον τῆς Εὐρώπης ἔγκειται – σύμφωνα μὲ ἰδική του διατύπωση– εἰς «τὴν ἑδραίωσιν τοῦ συστήματος τοῦ ἐγκαθιδρυθέντος ἐν Παρισίοις καὶ τὴν ἐφαρμογὴν τῶν συνθηκῶν τῶν ἀποτελουσῶν τὴν βάσιν αὐτοῦ»[1] - πού συγκροτοῦν, κατὰ μίαν ἄλλη ἔκφρασή του, τὸ «Δημόσιον Δίκαιον τῆς Εὐρώπης»[2]. Κατὰ τὴν πρώτη ὑπηρεσιακὴ συνεργασία του μὲ τὸν Αὐτοκράτορα, τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1816, θὰ ὑποβάλει ἔκθεση ὅπου καὶ θὰ ἐντοπίσει τὸ «σπουδαιότερον καὶ γενικώτερον» μεταξὺ τῶν μεγάλων συμφερόντων, «ἅτινα τὸ ἀπαραβίαστον τῶν συνθηκῶν ὤφειλε νὰ ἐξασφαλίσῃ», στὴν προφύλαξη τῆς Εὐρώπης ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῶν ἐπαναστάσεων[3]. Σὲ σειρὰ μεταγενέστερων ὑπομνημάτων του θὰ ἀναζητήσει τὰ μέσα προκειμένου οἱ συμμαχικὲς Δυνάμεις ἑνωμένες, «μὲ πίστη ὁμόφωνη», νὰ ἀντιταχθοῦν στὰ «αἰσχρὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐπανάστασης καὶ τοῦ ἐγκλήματος», «νὰ προφυλάξουν τὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὴν ἐπαναστατικὴ μάστιγα»[4]. Πρὸς τὴν κατεύθυνση μάλιστα αὐτὴ θὰ προτείνει τὸ 1818 τὴ σύσταση μιᾶς «Γενικῆς Συμμαχίας» μεταξὺ τῶν κρατῶν πού συνομολόγησαν τὶς συμφωνίες τοῦ 1815, προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὁ ἔλεγχος τῶν εὐρωπαϊκῶν ὑποθέσεων, ἡ ἐγγύηση τοῦ ἐδαφικοῦ καθεστῶτος καὶ ἡ διατήρηση στὸ θρόνο τῶν νόμιμων Εὐρωπαίων ἡγεμόνων. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ὁσάκις ἡ παρέμβαση κρινόταν ἀναγκαία γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς τάξης καὶ τὴν προάσπιση τῆς εἰρήνης, θὰ ὄφειλε νὰ ἔχει, σὲ κάθε περίπτωση, συλλογικὸ χαρακτήρα. Στὸ εἰδικὸ αὐτὸ περιεχόμενο τῆς ἐπέμβασης θὰ ἐμμείνει καὶ ὅταν ἐπιφορτιστεῖ, τὸ 1820, μὲ τὴν εὐθύνη τῆς σύνταξης τοῦ «προκαταρκτικοῦ πρωτοκόλλου» μὲ ἀναφορὰ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐξεγέρσεων στὴν ἰταλικὴ καὶ τὴν ἰβηρικὴ χερσόνησο:

> Ἐὰν ὑπῆρχε κάπου ἓν Ἔθνος ἀνήσυχον καὶ ὀλέθριον, ἕτοιμον πάντοτε νὰ καταστρέψῃ τὰ ἄλλα, νὰ διχάσῃ, νὰ ἐξεγείρῃ ταραχὰς εἰς τὸν λαόν, δὲν εἶναι ἀμφίβολον ὅτι ὅλα τὰ ἔθνη κατέχουν τὸ δικαίωμα νὰ

---

1. [Ἰωάννης Καποδίστριας], *Αὐτοβιογραφία*, εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σχόλια Μ. Λάσκαρι, [στὸ ἑξῆς Αὐτοβιογραφία], Ἀθήνα, 1962, σ. 70.

2. Π. Πετρίδης, *Ἡ διπλωματικὴ δρᾶσις τοῦ Ἰωάννου Καποδίστρια ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, 1814-1831*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 106.

3. Αὐτοβιογραφία, *ὅ.π.*, σ. 79.

4. Τὰ σχετικὰ κείμενα, βλ. εἰς Πετρίδης, *ὅ.π.*, σσ. 100-107, 95-99.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐνωθοῦν διὰ νὰ καταστείλουν τὴν ταραχήν, διὰ νὰ τὸ τιμωρήσουν καὶ νὰ τὸ σταματήσουν διὰ παντὸς νὰ βλάπτῃ»[5].

Τὸ κείμενο αὐτό, τὸ ὁποῖο στὴν τελικὴ μορφὴ θὰ υἱοθετήσει καὶ θὰ ὑποβάλει στὸ Συνέδριο τοῦ Τροππάου ὁ ἴδιος ὁ Μέττερνιχ, θὰ καθιερώσει – κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Harold Nicolson – τὸ δόγμα ὅτι ἂν ἐπικρατοῦσε ἡ ἐπανάσταση στὸ ἐσωτερικὸ ὁποιουδήποτε κράτους- μέλους τῆς Ἱερῆς Συμμαχίας, τὸ κράτος αὐτὸ θὰ ἀποβαλλόταν ἀπὸ τοὺς κόλπους της, ἐνῶ, παράλληλα, τὰ μέλη τῆς Συμμαχίας θὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ ἀναλάβουν ἀπὸ κοινοῦ ἔνοπλη δράση μὲ σκοπὸ τὴν ἐπαναφορά του στὴν ὁδὸ τῆς νομιμότητας[6]. Κατ' ἐπέκταση, ἡ μορφὴ αὐτὴ τῆς συσσωμάτωσης ἀνταποκρινόταν στὴ διττὴ φροντίδα τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Ρωσίας: ἀφενὸς νὰ συσφιχθοῦν οἱ δεσμοὶ ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων καὶ νὰ ἐξουδετερωθεῖ ἡ ροπὴ πρὸς τὴν ἀνάληψη μεμονωμένων ἐκβιαστικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ ἀφετέρου νὰ προληφθεῖ ἡ προσφυγὴ στὴ βία μέσω τοῦ πειθαναγκασμοῦ ποὺ θὰ ἀσκοῦσε τὸ ἑνιαῖο μέτωπο τῶν μελῶν τῆς Συμμαχίας.

Ἡ σταθερὴ ἐμμονὴ στὶς ἀρχὲς αὐτὲς προκαθορίζει τὴ στάση τοῦ Καποδίστρια ἀπέναντι καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του. «Ἡ στερέωσις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ συστήματος», ὑποστηρίζει, συνεπάγεται τὴν «διατήρησιν τῆς ἡσυχίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ»[7]. Ἡ ἐπιγραμματικὴ αὐτὴ τοποθέτηση ἀντικατοπτρίζεται πιστὰ στὴν τακτικὴ ποὺ θὰ υἱοθετήσει στὶς ἐπαναστατικὲς ζυμώσεις ποὺ συντελοῦνταν στὴν Ἑλλάδα. «Μετεχειρίσθην τὴν γλῶσσαν» – γράφει σχετικὰ μὲ τὴν ἐπικοινωνία ποὺ εἶχε μὲ τοὺς συμπατριῶτες του κατὰ τὴ διέλευση ἀπὸ τὴν Κέρκυρα – «ἣν μοὶ εἶχεν ὁρίσει ὁ Αὐτοκράτωρ, γλῶσσαν ἄλλως τε, ὑπὸ τὰς τότε συνθήκας, σύμφωνον καὶ πρὸς τὰς ἰδικάς μου πεποιθήσεις»[8]· καὶ ἐπεξηγεί: «Ὁ κόσμος ἔχει ἀνάγκην ἡσυχίας. Ταύτην δυνάμεθα νὰ ἐξασφαλίσωμεν μόνον διὰ τῆς ἑνώσεως μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων. Ὁ δὲ μέγας οὗτος καρπὸς τῶν προσπαθειῶν μας θὰ ἠξηφανίζετο εὐθὺς ὡς τὰ ἐν Ἀνατολῇ συμφέροντα ἤθελον ρίψει τὸ σπέρμα τῆς διχονοίας εἰς τὸ μέσον ἡμῶν». «Πρέπει συνεπῶς» – κατέληγε – «νὰ ἀφήσωμεν τὰ πράγματα ὡς ἔχουν»[9]. Κατηγορηματικὰ ἀρνητικὴ θὰ εἶναι, κατὰ συνέπεια, ἡ ἀντίδρασή του στὴν ἐξαγγελία τῆς κήρυξης τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1821: «Ἰδού, μία ἐπανά-

---

5. Πετρίδης, *ὅ.π.*, σσ. 95-99, 109-112.

6. H. Nicolson, *The Congress of Vienna, A Study in Allied Unity: 1812-1822*, Λονδίνο 1946, σσ. 270-271.

7. Αὐτοβιογραφία, *ὅ.π.*, σ. 95.

8. Αὐτοβιογραφία, *ὅ.π.*, σ. 118.

9. Αὐτοβιογραφία, *ὅ.π.*, σσ. 110-111.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σταση πρόωρη γιὰ τὴν Ἑλλάδα κινδυνεύει νὰ ἀφανίσει ὅλους τοὺς κόπους μου γιὰ τὴν μελλοντικὴ εὐτυχία της». Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀποδίδει τὶς πρῶτες ἀντιδράσεις του ὁ Παπαδόπουλος-Βρετός, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ μελλοντικὸς κυβερνήτης θὰ ἀποτυπώσει τὴν ἄποψή του γιὰ τὴν πρωτοβουλία τῶν Φιλικῶν στὸ γνωστὸ ὑπόμνημα ποὺ ὑπέβαλε στὸν τσάρο Νικόλαο Α΄, τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1826, ἀκόμη καὶ ὅταν ὁ ἀγώνας τῆς Ἀνεξαρτησίας εἶχε ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ δικαιωθεῖ: «ἐγκληματικὸ τῶν ἑταιριστῶν κίνημα», ἀποτέλεσμα «σκευωριῶν δρακὸς τυχαρπάστων ἀνθρώπων»(!)[10].

Ἡ πρώτη αὐτὴ ἀνίχνευση προσφέρθηκε γιὰ νὰ προσδιορίσει τὴν ἐπιλογὴ τοῦ Καποδίστρια ἀπέναντι στὸ θεμελιακὸ πολιτικὸ δίλημμα τῆς ἐποχῆς του. Ἡ τοποθέτησή του, ρητὴ καὶ κατηγορηματική, τὸν κατατάσσει στοὺς συνειδητοὺς ἐκφραστὲς τοῦ συντηρητικοῦ ρεύματος – σ' αὐτοὺς ποὺ ὁ J. B. Duroselle χαρακτηρίζει ὡς ὀπαδοὺς τῆς «παλαιᾶς», σὲ ἀντιπαράθεση μὲ τὴ «νέα» Εὐρώπη ποὺ ὀραματίζονταν οἱ φορεῖς τοῦ πνεύματος τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης[11]. Ἂν ἐντούτοις ἐντοπιζόταν σ' αὐτὴν ἀποκλειστικὰ τὴ διμερῆ διάσταση, ἡ ἀναφορὰ στὶς ἰδέες ποὺ ἔτρεφε ὁ Καποδίστριας γιὰ τὸ μέλλον τῆς Εὐρώπης θὰ κινδύνευε νὰ ἀποδειχτεῖ ὄχι μόνο συμβατική, ἀλλὰ καί, στὴν ἀνεπάρκειά της, παραπλανητική.

Πέρα, πράγματι, ἀπὸ τὸ κεντρικὸ σχῆμα τῆς διμεροῦς ἀντίθεσης μεταξὺ συντηρητικῶν καὶ ριζοσπαστῶν, θὰ λειτουργήσουν στοὺς κόλπους τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας βαθύτερες δυναμικὲς ποὺ θὰ δημιουργήσουν ἀντιθετικὰ ρεύματα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο εὐρύτερων αὐτῶν ἰδεολογικῶν παρατάξεων. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ θὰ γίνει ἀμεσότερα αἰσθητὸ στοὺς κόλπους τῆς συντηρητικῆς μερίδας, ἡ ὁποία ἔφερε τὴν εὐθύνη καὶ τὸ βάρος τῆς ἐξουσίας. Στὴ διαχείρισή της, μέσα ἀπὸ τὰ συλλογικὰ ὄργανα ποὺ εἶχαν θεσμοθετηθεῖ στὴ Βιέννη, θὰ ἀνακύψουν βαθμιαῖα διαφοροποιήσεις ποὺ ὑπέκρυπταν ἑτερογενεῖς στρατηγικοὺς προσανατολισμούς, ἔστω καὶ ἂν θὰ ἦταν σὲ πρώτη ὄψη δυνατὸ νὰ ἀναχθοῦν στὸ ἐπίπεδο τῆς τακτικῆς. Στὸ πλαίσιο τῆς διαδικασίας αὐτῆς, ὁ Καποδίστριας θὰ διαδραματίσει ρόλο καθοριστικὸ ἀνακινώντας πρῶτος, μέσα ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς διαύλους τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀνακτοβουλίων, τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν υἱοθέτηση μιᾶς πολιτικῆς ἀντίληψης λιγότερο στατικῆς καὶ περισσότερο δυναμικῆς, πρόσφορης νὰ ἀνταποκριθεῖ, ὡς ἕνα τουλάχιστο σημεῖο, καὶ τελικὰ νὰ κατευθύνει τὶς πηγαῖες ἀναζητήσεις τῶν λαῶν, ἰσχυρότερων ἢ ἀσθενέστερων.

Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς διαφοροποίησής του ἀπέναντι στοὺς

---

10. *Ὅ.π.*, σσ. 139,144. Βλ. ἐπίσης, Κ. Σβολόπουλος «Ὁ Α. Ὑψηλάντης καὶ ἡ ἐξέγερση στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες. Μιὰ ἐπανεκτίμηση», *Μνήμη Α. Ὑψηλάντη, 200 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του*, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, σσ. 59-76.

11. J. B. Duroselle, *L'Europe. Histoire de ses peuples*, Perrin 1990, σ. 309.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

περισσότερο συντηρητικοὺς ὁμολόγους του, θὰ δοθεῖ ὅταν ὁ Καποδίστριας ἐπιφορτιστεῖ μὲ τὴ σύνταξη τοῦ ἀνεπίσημου ὑπομνήματος, στὶς 2 Νοεμβρίου, ποὺ προοριζόταν, μετὰ τὴν ὑποβολή του στὶς συμμαχικὲς κυβερνήσεις, νὰ ἀποτελέσει τὴ βάση στὶς διαβουλεύσεις γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἔκρυθμης κατάστασης στὸ βασίλειο τῆς Νεαπόλεως. Ὁ ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ Τσάρου ἐπανερχόταν στὸ προσφιλές του δόγμα τῆς συλλογικῆς ἐπέμβασης· εἰσηγοῦνταν ὅμως, παράλληλα, ὡς βασικὴ προϋπόθεση, τὴν προκαταρκτικὴ ἀνάληψη πρωτοβουλίας γιὰ τὴ συμφιλίωση τοῦ βασιλιᾶ Φερδινάνδου μὲ τὸ λαό του, μὲ βάση «τὴν ἐγκαθίδρυση μιᾶς τάξης πραγμάτων ποὺ θὰ ἀποτελοῦσε ἐγγύηση γιὰ τὴν πραγματοποίηση ἑνὸς γνήσιου ἐθνικοῦ πόθου». Στὸ μεταγενέστερο κείμενο τῆς «Αὐτοβιογραφίας», ὁ ἴδιος ὁ Καποδίστριας ἐπεξηγεῖ τὴν πρότασή του:

> Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ βάσις ἐφ' ἧς ἐστηρίζετο ἡ παλινόρθωσις τῆς γαλλικῆς μοναρχίας ἀπετέλει γεγονὸς δεσποζούσης σημασίας, ὅπερ ἐξήσκει γενικὴν καὶ ἀποφασιστικὴν ἐπίδρασιν ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς Εὐρώπης, καὶ ἀνατρέχοντες εἰς τὰ συμβάντα ἅτινα εἶχον ἀναγκάσει, τρόπον τινά, τὰς Δυνάμεις νὰ ἀναγνωρίσουν τῷ 1814 καὶ 1815 τὸ ἀδύνατον τῆς ἐπὶ ἄλλης βάσεως ἐξασφαλίσεως τῆς γαλήνης ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Εὐρώπῃ, ἀγόμεθα κατ' ἀδήριτον ἀνάγκην νὰ ἀναγνωρίσωμεν ἐπίσης ὅτι πᾶσαι αἱ χῶραι αἱ ὑποστᾶσαι ἐπαναστατικὰς ἀνατροπὰς δὲν ἠδύναντο ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει νὰ προλάβουν τὴν ἐπανάληψιν τῶν ἀνατροπῶν τούτων κατ' ἄλλον τρόπον, ἢ μόνον διὰ συνετῶν θεσμῶν ἱκανῶν νὰ συνδυάσουν τὰ συμφέροντα τῶν παλινορθωθέντων θρόνων καὶ τὰ παρόντα συμφέροντα τῶν λαῶν. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἦτο σύμφωνος καὶ πρὸς τὸ γράμμα ἀκόμη τῶν συνθηκῶν αἵτινες εἶχον ἀποτελέσει τὴν γενικὴν συμμαχίαν· συνεπῶς ἠδυνάμεθα νὰ ἐλπίζωμεν ὅτι αἱ πέντε Μεγάλαι Δυνάμεις θὰ συνεφώνουν ὅπως ἐφαρμόσουν τὴν ἀρχὴν ταύτην εἰς τὸ ζήτημα τῆς Νεαπόλεως, ἀκολούθως δὲ καὶ εἰς τὸ ἱσπανικόν. Ὑπὸ τοιοῦτον πνεῦμα συνετάγησαν αἱ ἀνακοινώσεις, ἃς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν ἀπηύθυνε πρὸς τὰς συμμάχους Αὐλάς, προσκαλοῦν αὐτὰς νὰ ἐξετάσουν την πρότασιν συγκλήσεως νέου Συνεδρίου[12].

Ἡ εἰσήγηση τοῦ Καποδίστρια προκάλεσε, ὅπως ἦταν εὔλογο, τὴ ζωηρὴ ἀντίδραση πρωταρχικὰ τῆς Βιέννης. «Εἰς τὴν Αὐλὴν τῆς Αὐστρίας» –ἐπιλέγει ὁ ἴδιος ἐπιγραμματικά– «δὲν ἤρεσεν οὔτε ὁ τρόπος καθ' ὃν ἐκρίναμεν τὰ ἐν Νεαπόλει γεγονότα, οὔτε ἡ πρότασις νέου Συνεδρίου»[13]. Στὴ διάρκεια τῶν

---

12. Αὐτοβιογραφία, *ὅ.π.*, σ. 134.
13. Στὸ ἴδιο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λίγων ἡμερῶν ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν, ὁ Μέττερνιχ θὰ κατορθώσει, μέσα ἀπὸ τὸ δίαυλο τῶν ἀπόρρητων διμερῶν διαβουλεύσεων κορυφῆς, νὰ στρέψει πρὸς διαφορετικὴ κατεύθυνση τὸ κείμενο τῶν τελικῶν ἀποφάσεων ποὺ θὰ περιληφθοῦν στὸ πρωτόκολλο τῆς 19ης Νοεμβρίου: ἡ ἀρχὴ τῆς συλλογικῆς ἐπέμβασης θὰ παραμείνει σεβαστή, ἀλλ' ἡ ἀναφορὰ στοὺς «γνήσιους ἐθνικοὺς πόθους» καὶ στὴν ἱκανοποίηση τοῦ αἰτήματος γιὰ τὴν παραχώρηση Συντάγματος θὰ ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ τὴν ὑπόσχεση γιὰ στήριξη τῆς ἐξουσίας τοῦ βασιλιᾶ Φερδινάνδου, ὡς πρωταρχικοῦ ἐχέγγυου γιὰ τὴ διασφάλιση τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς σταθερότητας στὴ Νεάπολη καί, γενικότερα, στὴν Εὐρώπη. Ἡ ὁμόθυμη σύνταξη τῶν ἐκπροσώπων τῆς Συμμαχίας πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Αὐστριακοῦ καγκελλάριου –πρῶτος ὁ ἴδιος ὁ Τσάρος– προοριζόταν νὰ σηματοδοτήσει τὴν ἀντίστροφη μέτρηση στὴ σταθερὰ ὡς τότε ἀνοδικὴ πορεία τοῦ μεγάλου Ἕλληνα διπλωμάτη[14].

Θὰ ἦταν, ἄραγε, δυνατὸ ἡ ρηξικέλευθη πρωτοβουλία τοῦ Καποδίστρια νὰ ἀποδοθεῖ στὴν τάση γιὰ καιροσκοπικὴ προσαρμογὴ σὲ κάποιες ἀδήριτες πραγματικότητες, ποὺ ὁ ἴδιος ἤδη διέκρινε, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἐπέμεναν νὰ παραγνωρίζουν; Ἀναμφίβολα, ἡ καταφατικὴ ἀπάντηση θὰ ἐναρμονιζόταν μὲ κάποιες ὑπαγορεύσεις τοῦ διπλωματικοῦ λειτουργήματος. Οἱ βαθύτερες ὅμως καταβολὲς τῆς πρωτοβουλίας του ὀφείλουν νὰ ἐντοπιστοῦν στὸ σεβασμὸ ποὺ σταθερὰ ἔτρεφε, ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια, γιὰ τὴν προσωπικότητα τῶν ἐθνῶν – ἰσχυρότερων ἢ ἀσθενέστερων. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀσάφεια ἢ τὴ σύγχυση ποὺ ἐπικρατούσε γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐθνότητας, ὁ Καποδίστριας ἑλκυόταν ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς σύζευξης ἔθνους καὶ κράτους, ἀπολήγοντας, μὲ τρόπο ἔμμεσο, στὴν οὐσιαστικὴ ἀποδοχή, ἂν ὄχι τῆς κλασικῆς ἀρχῆς, πάντως τοῦ περιεχομένου τοῦ δικαίου τῶν ἐθνοτήτων· καὶ θὰ ἦταν, ἐπιπλέον, δυνατὸ νὰ ὑποστηριχτεῖ ὅτι, ἔλκοντας τὴν καταγωγὴ ἀπὸ μιὰ περιοχὴ ποὺ εἶχε ἐπὶ μακροὺς αἰῶνες ὑποστεῖ τὸ καθεστὼς μιᾶς ἐναλλασσόμενης ξενικῆς κυριαρχίας, βίωνε τὴν ἀνάγκη γιὰ τὴν περιστολὴ τῆς ἀνεξέλεγκτης ἄσκησης τῆς ἐξουσίας ἀπὸ ἐθνικὰ ἀλλότριους ἡγεμόνες, μέσω ἀκόμη τῆς εἰσαγωγῆς συντηρητικῶν συνταγματικῶν θεσμῶν. Ἡ Εὐρώπη – ὑποστήριζε ἐνώπιον τοῦ Συνεδρίου στὸ Ἄαχεν, τὸ 1818 – θὰ ὄφειλε νὰ προστατευθεῖ ἔναντι τοῦ κινδύνου τῶν ἐπαναστάσεων, ἀλλὰ καί, παράλληλα, τῆς ἄτεγκτης ἐπιβολῆς τοῦ δικαίου τῶν ἰσχυρότερων[15]. Προφανῶς, προσέβλεπε στὴν ἀποδοτικὴ ἔνταξη τῶν ἀσθενέστερων ἐθνικῶν ὀντοτήτων στὸ νέο σύστημα τῆς

14. Ἀναλυτικὰ βλ. Κ. Σβόλοπουλος, «Ἡ Ρωσία καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Ζήτημα στὸ Συνέδριο τοῦ Λάυμπαχ», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. 29 (1986), σσ. 5-34.

15. Πετρίδης, *ὅ.π.*, σσ. 95-96.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εὐρωπαϊκῆς ἰσορροπίας, στὴν ἐνσωμάτωσή τους στὴν κατεστημένη εὐρωπαϊκὴ δικαιοταξία. Ἡ ἐκχώρηση ἑνὸς ἀνάλογου δικαιώματος «ἐκ τῶν ἄνω», ὑπὸ τὸν αὐστηρὸ πάντοτε ἔλεγχο τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας, προσφερόταν, κατὰ τὴν ἄποψή του, ὡς μέσο κατοχύρωσης τῆς κατεστημένης γενικότερης τάξης πραγμάτων. «Τὰ Συντάγματα» – δεχόταν ὁ ἴδιος σὲ ἰδιωτικὴ ἐπιστολή του, τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1820 – «προσφέρουν τὸν σπόρο τῆς ἐπαναστάσεως»· καὶ διευκρίνιζε: «Ἡ μόλυνσις, ἡ ὁποία προσβάλλει ὅλα τὰ κράτη τῆς Εὐρώπης, εἶναι ἐπίφοβος μόνον μέχρι τοῦ σημείου μέσῳ τοῦ ὁποίου αἱ κυβερνήσεις ἀνοίγουν τὴν δίοδον εἰς αὐτὴν μὲ ἀσυγχώρητον ἀπρονοησίαν»[16].

Ἀρκοῦσε, ἄραγε, μία ἀνάλογη διευκρίνηση γιὰ νὰ κατευνάσει τὴν ἀντίθεση τῶν ζηλωτῶν τοῦ συντηρητικοῦ καθεστῶτος τῆς Βιέννης ἀπέναντι στὰ «ριψοκίνδυνα» ἀνοίγματα τοῦ Καποδίστρια; Ἦταν, πράγματι, ἡ συντηρητικὴ Εὐρώπη τῆς Παλινόρθωσης διατεθειμένη νὰ ἐπανεισαγάγει, ἀνανεωμένο, ἔστω, καὶ νοθευμένο, τὸ πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ; Ἀσφαλῶς ὄχι, ἐπισημαίνει σημαντικὸς ἱστορικὸς τῶν ἡμερῶν μας, ὁ Henri Brugmans:

> Μετὰ τὴν Βιέννη, ἡ εἰκόνα εἶχε μεταβληθεῖ. Ἀναμφίβολα, ἡ «φιλοσοφία» ἐξακολουθοῦσε νὰ βαδίζει πρὸς τὰ ἐμπρός, ἐφόσον ἀνταποκρινόταν στὸ πνεῦμα τῶν καιρῶν. Τὴ φορὰ ὅμως αὐτή, δὲν εὕρισκε ἀπήχηση μεταξὺ τῶν βασιλιάδων. Ἐξαιτίας τῆς μετριότητάς τους; Ὄχι ἀποκλειστικά. Πράγματι, οἱ τελευταῖοι αὐτοὶ ἑρμήνευαν ἐπίσης μὲ τὸν τρόπο τους τὴν ἐπαναστατικὴ ἐμπειρία ποὺ μόλις εἶχαν βιώσει. Πρὶν ἀπὸ τὸν ἰακωβινισμό, πρὶν ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα, ἡ ἐρωτοτροπία μὲ τὶς «νέες ιδέες» ἦταν ἐπιτρεπτή. Ὅηδη ὅμως, ὅταν ἦταν πλέον γνωστὸ ποῦ ὁδηγοῦσαν αὐτὲς οἱ ἰδέες, τὶ θὰ ἔκαμαν οἱ ἐκτραχηλισμένες λαϊκὲς μάζες, κρινόταν ἐπιβεβλημένη ἡ φρόνηση. Οἱ φωτισμένοι μονάρχες τοῦ 18ου αἰώνα εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ὑποστηρίζουν ὅτι τὸ μεταρρυθμιστικὸ πρόγραμμά τους προσφερόταν γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸ κράτος καὶ ὁ λαός, σὲ ἀναγνώριση, θὰ ἀνήγειρε ἀψίδες θριάμβου γιὰ τοὺς ἐστεμμένους ἀπελευθερωτές του. Σήμερα, ἀντίθετα, μετὰ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ καλλιεργοῦνται ἀνάλογες αὐταπάτες. Εἶχε γίνει πλέον γνωστό, ἀκριβῶς σὲ βάρος τους, ὅτι ἡ εὐγνωμοσύνη δὲν ἀποτελεῖ παράγοντα τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι καὶ ὅτι, κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες αὐτές, ἡ φρόνηση ἔγκειται στὴ μικρότερη δυνατὴ προσβολὴ τῆς ἰσχύουσας τάξης πραγμάτων[17].

Ὑπὸ τὶς συνθῆκες αὐτὲς ἀποβαίνει κατανοητὴ ἡ ριζικὴ ἀντίθεση τῶν ὀπαδῶν τῆς ἄτεγκτης ἐφαρμογῆς τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν κανόνων τῆς Βιέννης

---

16. Πετρίδης, *ὅ.π.*, σ. 113.
17. H. Brugmans, *L' Europe des Nations*, Παρίσι - Λιέγη 1970, σ. 246.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀπέναντι στὶς εἰσηγήσεις τοῦ Καποδίστρια, ποὺ εἰσῆγαν στὸ πεδίο τῆς τακτικῆς, ἐπίφοβες ἀποκλίσεις. Ἡ σταθερὴ προσήλωση τοῦ Κερκυραίου εὐπατρίδη, σὲ συνδυασμό πάντοτε μὲ τοὺς γενικότερους προσανατολισμούς του στὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος τῶν Ἑλλήνων, θὰ διευρύνει τὸ χάσμα. Ὁπωσδήποτε, ἡ βίωση τῆς ἐθνικῆς ἰδέας δὲν εἶχε τρέψει τὸν Καποδίστρια πρὸς τὴν υἱοθέτηση ἀρχῶν καὶ πρακτικῶν ποὺ ἐξέρχονταν ἀπὸ τὸ πλαίσιο των γενικότερων στρατηγικῶν ἐπιδιώξεων τῶν Συμμάχων Μεγάλων Δυνάμεων. Ἡ ἀπαλλαγὴ τῶν συμπατριωτῶν του ἀπὸ τὸν ξενικὸ ζυγὸ δὲν θὰ ὄφειλε, σὲ ὁποιαδήποτε περίπτωση, νὰ συναφθεῖ μὲ τὶς ριζοσπαστικὲς ἰδέες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης· ἡ ἐθνικὴ χειραφέτησή τους προϋπέθετε τὴν προγενέστερη δημιουργία στερεῆς διοικητικῆς καὶ πολιτιστικῆς ὑποδομῆς. Τὸ γνωστὸ ὑπόμνημά του τῆς 18ης Ἀπριλίου 1819 «ἐπὶ τῶν μέσων βελτιώσεως τῆς τύχης τῶν Ἑλλήνων» δὲν ἀνταποκρινόταν σὲ μόνες τὶς ὑπαγορεύσεις τῆς τρέχουσας πολιτικῆς συγκυρίας, ἀλλὰ καὶ στὴν εἰδικότερη ἐφαρμογὴ τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς ἀντίληψής του στὸ χῶρο τῆς γενέτειράς του[18]. «Ὀφείλομεν» –ὑπογράμμιζε ρητά– «νὰ βοηθηθῶμεν μεταξύ μας, χωρὶς βεβαίως νὰ ἀπομακρυνθῶμεν ἀπὸ τὰς βάσεις τῆς ἠθικῆς, ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς ὁποίας ὀφείλομεν νὰ ὀργανώσωμεν ἓν ἔθνος»[19]. Πῶς ὅμως, ἤδη, θὰ ἀντιδροῦσε, ὡς κορυφαῖος Εὐρωπαῖος διπλωμάτης, ἀπέναντι στὸ τετελεσμένο γεγονὸς τῆς ἔκρηξης τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, τὴν ὁποία, παρὰ τὴν ἀντίθετη βούλησή του, προκάλεσαν «ἀνήσυχοι καὶ ταραχοποιοί», «δρὰξ τυχαρπάστων ἀνθρώπων» – κατὰ τούς, ἀκόμη καὶ μεταγενέστερους, χαρακτηρισμούς του[20];

Ἂν, πράγματι, ἡ ἀναταραχὴ στὴν ἰταλικὴ καὶ τὴν ἰβηρικὴ χερσόνησο εἶχε ἀποτελέσει τὸ ἔναυσμα, ἡ ἐκδήλωση τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος τῶν Ἑλλήνων προοριζόταν νὰ ἀποτελέσει τὸν καταλύτη στὴν μορφοποίηση τῆς ἰδιαίτερης ἀντίληψης τοῦ Καποδίστρια γιὰ τοὺς κανόνες ποὺ θὰ ὄφειλαν νὰ διέπουν τὴν εὐρωπαϊκὴ πολιτική. Ἡ ἑδραίωση τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα στὴν Ἑλλάδα ἀποδείκνυε ὅτι ἡ σχολαστικὴ διατήρηση τοῦ status quo δὲν ἦταν σὲ κάθε περίπτωση δυνατὴ στὴν εὐρύτερη ἔκταση τῆς ἠπείρου ὅταν, ὄχι μόνο φιλοδοξίες καὶ συμφέροντα, ἀλλὰ καί, ἀκόμη, ζωτικὲς ἀναζητήσεις ἢ ἀνάγκες ὑπόκειντο – ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν βούληση τῶν πέντε ἀνακτοβουλίων – στὴ διαδικασία μιᾶς ἀέναης δυναμικῆς μεταλλαγῆς. Τὰ γεγονότα ἔτειναν νὰ ἐπιβεβαιώσουν ὅτι ἡ βαθύτερη ἀντινομία ποὺ κατέτρυχε τὸ σύστημα τῆς Βιέννης θὰ ἐκδηλωνόταν σὲ συνάρτηση μὲ τὴν πορεία λιγότερο τῶν ἴδιων

---

18. Ἐ. Πρεβελάκης, «Ἡ ἐγκύκλιος ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια 6/18 Ἀπριλίου 1819», *Πρακτικὰ Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1967, σσ. 298-328.

19. Στὸ ἴδιο.

20. Αὐτοβιογραφία, *ὅ.π.*, σσ. 59, 144.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ περισσότερο τῶν ἀσθενέστερων εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν. Ἡ στατικὴ ἀντίληψη ποὺ πρέσβευαν οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ καθεστῶτος τῆς Βιέννης, στὴ μεγάλη πλειονότητά τους, συνεπαγόταν ἤδη εἴτε τὴν ἀσφυκτικὴ «προστασία», εἴτε τὴν καταπίεση, εἴτε καὶ αὐτὴ τὴ βάναυση παραγνώριση τοῦ δικαιώματος μιᾶς πολιτικὰ αὐθυπόστατης ὕπαρξης. Ὁ Καποδίστριας ἦταν κατηγορηματικὰ ἀντίθετος στὸν τρόπο ἐκδήλωσης καὶ στὸ ριζοσπαστικὸ πνεῦμα ποὺ ἐνέπνεε τοὺς ὑποκινητὲς τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τῶν Ἑλλήνων· κατέληγε, ἐντούτοις, νὰ εἰσαγάγει ἕνα διαφορετικὸ σκεπτικὸ στὴν ἀντιμετώπιση τῶν συνεπειῶν τῆς ἐξέγερσης, τὸ ὁποῖο καὶ ἀνταποκρινόταν στὶς πάγιες ἀπόψεις του γιὰ τὸ ρόλο τῶν ἐθνῶν στοὺς κόλπους τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας τῆς ἐποχῆς του. Ὁ γνωστός, κυρίως ἀπὸ τὴν «Αὐτοβιογραφία», διάλογός του μὲ τὸν Τσάρο ἀντικατοπτρίζει πιστὰ τὴν ἰδιαίτερη ἀντίληψή του γιὰ τὸν τρόπο ἐναρμόνισης σκοπῶν καὶ μέσων, ποὺ προσφέρονταν γιὰ νὰ συμβάλουν στὴν κατοχύρωση τῆς εἰρήνης καὶ στὴν ἀποτροπὴ μιᾶς μείζονος ἀναταραχῆς στὶς ἀνατολικὲς παρυφὲς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἠπείρου:

> Ἂς παραδεχθῶμεν, Μεγαλειότατε, ὅτι ὑπάρχει ἐπαναστατικὸν διευθυντήριον ἐν Παρισίοις, ἢ ὁπουδήποτε ἀλλοῦ, καὶ ὅτι ἐργάζεται ἀδιακόπως πρὸς ἀνατροπὴν ὅλων τῶν ὑφισταμένων κυβερνήσεων. Ἂς δεχθῶμεν ὅτι αἱ κυβερνήσεις αὗται δὲν δύνανται κατ' ἄλλον τρόπον νὰ καταπολεμήσουν καὶ νὰ νικήσουν τὸν ἐσωτερικὸν τοῦτον ἐχθρόν, εἰμὴ ἀντιτάσσουσαι εἰς αὐτὸν ξένα στρατεύματα. Ἂς δεχθῶμεν, τέλος, ὅτι προσφεύγουν εἰς τὴν Ὑμετέραν Μεγαλειότητα ἵνα τύχουν τοιαύτης βοηθείας. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην μήπως ἡ Ὑμετέρα Μεγαλειότης δὲν ἔχει ἀρκετὰ στρατεύματα διὰ νὰ παράσχῃ τὴν ζητηθεῖσαν βοήθειαν καὶ ἐπιβληθῇ συγχρόνως καὶ εἰς τοὺς Τούρκους διὰ στρατιωτικῆς κινήσεως εἰς τὸν Προῦθον καί, ἐὰν εἶναι ἀνάγκη, εἰς τὸν Δούναβιν;
>
> Ἐξ ἄλλου παραδίδοντες τοὺς χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς εἰς τὴν αἱμοβόρον μανίαν τῶν Τούρκων, δὲν ὑποβοηθοῦμεν ἄραγε τὰ σχέδια τῶν ἐν Εὐρώπῃ ἐπαναστατικῶν αὐτουργῶν ἀντὶ νὰ τὰ ματαιώσωμεν; Ἐὰν οὗτοι ἔχουν κοινόν τι καθωρισμένον πρόγραμμα, τοῦτο ἀσφαλῶς θὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὸ νὰ περιαγάγῃ εἰς πλήρη ἀνυποληψίαν τὰς νομίμους κυβερνήσεις καὶ νὰ ἐξεγείρῃ ἐναντίον των τὴν κατακραυγὴν τῶν λαῶν. Ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἐγκαταλειπόμενοι εἰς τὴν διάκρισιν τῶν Τούρκων θὰ ἀμυνθοῦν μὲ τὸ θάρρος τῆς ἀπελπισίας. Τότε θὰ συμβῇ ἓν ἐκ τῶν ἑξῆς τριῶν: ἢ θὰ ὑποστῇ ἡ Ἑλλὰς τὴν τύχην τῶν παριστρίων ἡγεμονιῶν, ἢ θὰ συντρίψῃ διὰ παντὸς τὸν ὀθωμανικὸν ζυγόν, ἤ, τέλος, ὁ ἀγὼν θὰ παραταθῇ μετ' ἐναλλασσομένων ἐπιτυχιῶν καὶ ἀποτυχιῶν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν αἱ εὐρωπαϊκαὶ κυβερνή-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σεις θὰ τεθοῦν εἰς ἴσην μοῖραν μὲ τοὺς Τούρκους. Εἰς τὴν δευτέραν, θὰ ἀναγκασθοῦν νὰ ἀναγνωρίσουν ἐν Ἑλλάδι μίαν κατάστασιν τὴν ὁποίαν θὰ ἔχουν προηγουμένως ἀποδοκιμάσει. Εἰς τὴν τρίτην περίπτωσιν θὰ ἀφήσουν νὰ ὑφίσταται ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν λαῶν των τὸ πλέον ἐπικίνδυνον παράδειγμα, ἥκιστα δὲ κατάλληλον διὰ νὰ ἐπαναφέρῃ τὰ πνεύματα εἰς κατάστασιν ἡσυχίας, μονιμότητος καὶ ἐσωτερικῆς γαλήνης. Τὸ νὰ ἐλπίζωμεν διὰ διαπραγματεύσεων νὰ ἀγάγωμεν τοὺς Τούρκους εἰς τὸ νὰ συμπεριφερθοῦν πρὸς τοὺς χριστιανοὺς κατὰ τρόπον ἀνθρώπινον καὶ λογικόν, αὐτὸ σημαίνει νὰ περιφρονήσωμεν τὴν πεῖραν τῶν αἰώνων καὶ νὰ ἀγνοήσωμεν καὶ τὴν ἰδικήν μας πεῖραν. Δια τοῦτο μόνον μὲ τὴν δύναμιν τῶν ὅπλων δυνάμεθα, ἐφ' ὅσον ἔτι εἶναι καιρός, νὰ εἰρηνεύσωμεν τὴν Ἀνατολὴν χωρὶς νὰ θέσωμεν ἐν κινδύνῳ τὴν γενικὴν συμμαχίαν, ἴσως δὲ μάλιστα νὰ τὴν καταστήσωμεν στενοτέραν συσφίγγοντες τοὺς ἀποτελοῦντας αὐτὴν δεσμούς, οἵτινες αἰσθητῶς ἐχαλαρώθησαν κατόπιν τῶν ἐν Τροππάου καὶ Λάυβαχ ληφθεισῶν ἀποφάσεων.

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὁ Αὐτοκράτωρ μὲ διέκοψε ἀντικρούων τὴν τελευταίαν ταύτην ἄποψιν καὶ ὑποστηρίζων ὅτι, μολονότι ἡ Ἀγγλία εἶχεν οἰκειοθελῶς ἀπομονωθῇ, ἡ εὐρωπαϊκὴ συμμαχία, μετὰ τὸ Τροππάου καὶ τὸ Λάυβαχ, εἶχε εἰ πέρ ποτέ ἀποβῇ ἰσχυρά[21].

Ἡ κατηγορηματικὴ ἀντίκρουση τῶν ἀπόψεων τοῦ Καποδίστρια ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρο ἀποτελοῦσε ἀντανάκλαση τῆς γενικότερης ἄρνησης τῶν κορυφαίων ἐκπροσώπων τῆς Συμμαχίας ἀκόμη καὶ νὰ τὶς συζητήσουν. Ἀντιμετωπίζοντας – ὅπως ὁ ἴδιος ἀφηγεῖται – τὰ ἀμήχανα ὡς εἰρωνικὰ βλέμματα ὅλων τῶν ὁμολόγων του, ἐπέκρινε τὸ σύστημα ποὺ εἶχε υἱοθετηθεῖ, ὡς ἀπρόσφορο γιὰ νὰ ἐξαλείψει τὴ διένεξη Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. «Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸ status quo (στὴν Εὐρώπη)» –τοὺς ἐπεσήμανε– «τοῦτο παρῆλθε ἀνεπιστρεπτεῖ». Καὶ ἐπιλέγει: «Ἐκοιτάχθησαν, ὕψωσαν τοὺς ὤμους καὶ ἴσως μὲ ὤκτιραν διὰ τὰς ὑπερβολὰς εἰς τὰς ἰδέας μου...»[22].

Ἡ τοποθέτηση τοῦ Καποδίστρια ἀπέναντι ἀρχικὰ στὸ ζήτημα τῆς Νεαπόλεως καὶ κυρίως, στὴ συνέχεια, ἀπέναντι στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα, αἱρετικὴ σὲ σχέση μὲ τὴ στάση τῶν ὑπόλοιπων ἐκπροσώπων τῆς Συμμαχίας, θὰ ἐπιφέρει τελικὰ τὴ διάρρηξη στὶς σχέσεις του μὲ τὸν ἴδιο τὸν αὐτοκράτορα Ἀλέξανδρο καὶ θὰ ἐπισύρει, ἀναπόφευκτα, τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἐξωτερικῶν. Ὁ Μέττερνιχ, νικητὴς στὴν ἄνιση αὐτὴ ἀναμέτρηση, πιστὸς ἐκφραστὴς τοῦ πνεύματος ποὺ φάνηκε σὲ πάγια βάση νὰ ἐπικρατεῖ στοὺς κόλπους τῆς Συμμαχίας, θὰ θεωρήσει – γεγονὸς ποὺ θὰ ἐπι-

21. Αὐτοβιογραφία, *δ.π.*, σσ. 146-147.
22. Αὐτοβιογραφία, *δ.π.*, σσ. 140-141.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βεβαιωθεῖ– ὅτι καὶ ἡ θαυμαστὴ σταδιοδρομία τοῦ Ἑπτανήσιου διπλωμάτη εἶχε τερματιστεῖ. Ὑποδηλώνει, ἄραγε, ἡ πρόβλεψη αὐτὴ μιὰ χαιρέκακη ἁπλῶς διάθεση ἤ, μήπως, καὶ τὴν πεποίθηση τοῦ «ἁμαξηλάτη τῆς Εὐρώπης» ὅτι ὁ Κερκυραίος εὐπατρίδης εἶχε μοιραῖα παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν ὁδό –κατὰ τὴν ἐπικρατέστερη ἄποψη τὸν μονόδρομο– ποὺ εἶχε διανοιγεῖ μὲ τὶς ἀποφάσεις τοῦ Συνεδρίου τῆς Βιέννης; Μήπως, πράγματι, πίσω ἀπὸ τὸν εἰρωνικὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ «ποιητῆ», ποὺ ὁ Αὐστριακός καγκελλάριος ὠμὰ τοῦ ἀπέδιδε, ὑποδηλωνόταν καὶ ἡ πεποίθησή του ὅτι οἱ ἰδέες τοῦ Καποδίστρια ἀντέφασκαν στὴν οὐσία μὲ τὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ ἑνὸς συστήματος τοῦ ὁποίου, σὲ τελικὴ ἀνάλυση, ἦταν καὶ ὁ ἴδιος ὑποστηρικτής; «Ἐκεῖνος διαπνέεται πάντοτε ἀπὸ ἰδέες, ἐνῶ ἐγὼ ἁπλῶς ἀπὸ ρεαλισμό» –εἶχε ἐκμυστηρευτεῖ, ἐνωρίτερα, στὴν κόμισσα De Lieven[23]. Ἦταν, ἄραγε, πραγματοποιήσιμο –εἶναι δυνατὸ καὶ σήμερα νὰ διερωτηθοῦμε– τὸ ὅραμα μιᾶς Εὐρώπης, στοὺς κόλπους τῆς ὁποίας θὰ ἐξισορροποῦνταν ἡ παντοδυναμία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, θεσμικὰ ἐπιπλέον κατοχυρωμένη, μὲ τὴν ἀνάδειξη καὶ τὸ σεβασμὸ τῆς προσωπικότητας τῶν ἀσθενέστερων ἐθνῶν καὶ λαῶν, ἡ παγίωση τοῦ status quo μὲ τὴν προοδευτικὴ κατίσχυση τοῦ δικαίου τῶν ἐθνοτήτων, ἡ διασφάλιση, τέλος, τῆς ἀδιαμφισβήτητης κυριαρχίας τῶν ἡγεμόνων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐπικράτειάς τους μὲ τὴ βαθμιαία εἰσαγωγὴ συνταγματικῶν θεσμῶν; Δύο αἰῶνες ἀργότερα εἶναι εὔλογο νὰ ὑποστηριχτεῖ ἀνεπιφύλακτα ὅτι ὁ Καποδίστριας εἶχε ὀρθὰ διαγνώσει τὴ δυναμικὴ φορὰ τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης. Ἡ πορεία του ὅμως πρὸς τὴν ὀρθὴ κατεύθυνση δὲν ἦταν ἐφικτὴ μέσα ἀπὸ τὴν στενωπὸ τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συμμαχίας, τοὺς στρατηγικοὺς στόχους καὶ τὶς θεμελιακὲς ἀρχὲς τῆς ὁποίας εἶχε καταρχὴν καὶ ὁ ἴδιος ρητὰ υἱοθετήσει.

ABSTRACT

Constantine Svolopoulos, *The Image of Europe of John Capodistias*

The presence of John Capodistrias on the diplomatic stage of Europe was associated with events and developments of decisive importance. What was the image of Europe, which the Corfiot politician envisaged? A conservative Europe, or a democratic and liberal Europe as defined by the principles of the French Revolution? The "old" or the "new" Europe? In the final analysis, it is probable that Capodistrias vainly tried to conciliate his fundamentally conservative views with liberal proposals, which contradicted with the maintenance of the conservative regime, which he himself had contributed in creating.

23. Στὶς 28 Δεκεμβρίου 1818, J. Hanoteaux, *Lettres du prince de Metternich à la contesse De Lieven*, Παρίσι 1909, σ. 96.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ

ΕΓΚΥΚΛΙΟΙ (ΑΥΓ. 1821 - ΙΑΝ. 1822) ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΕΥΓΕΝΙΟΥ Β΄ ΠΕΡΙ ΔΟΥΛΙΚΗΣ ΥΠΟΤΑΓΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟΝ ΟΘΩΜΑΝΟ ΚΑΤΑΚΤΗΤΗ

Χωρὶς νὰ θέλουμε νὰ μειώσουμε κατ' ἐλάχιστο τὴν ἀναμφισβήτητη προσφορὰ τῆς Ἐκκλησίας γενικότερα καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου (τῆς πράγματι «Μητρὸς Ἐκκλησίας») εἰδικότερα στὸ δουλωμένο Γένος, κατὰ τὴν μακραίωνη τουρκικὴ κυριαρχία, θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ὑπὸ τὴ διπλή του ἰδιότητα, ὡς ἐκκλησιαστικὸς θεσμὸς καὶ κορυφὴ τῆς Ὀρθοδοξίας ἀλλὰ καὶ ὡς θεσμὸς τοῦ κυρίαρχου Ὀθωμανικοῦ κράτους, ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ τηρεῖ τοὺς νόμους καὶ νὰ προασπίζει (τουλάχιστον πρὸς τὰ ἔξω) καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ Τούρκου κυρίαρχου[1]. Ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκ τῆς φύσεώς του τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ποὺ ἐκπροσωπεῖ τὴν Ἐκκλησία, εἶναι συντηρητικὸ καὶ προσκολλημένο στὴν παράδοση καὶ στὰ καθιερωμένα. Γι' αὐτό, ὅταν οἱ Ἕλληνες ὑπόδουλοι, ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα, ἐνθαρρυμένοι ἀπὸ τὰ φιλελεύθερα κηρύγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης, τὰ κατορθώματα τοῦ Λάμπρου Κατσώνη, τοὺς ρωσοτουρκικοὺς πολέμους καὶ τὸ ἐθνεγερτικὸ σάλπισμα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ, ἄρχισαν νὰ κινοῦνται κατὰ τοῦ Ὀθωμανοῦ κυρίαρχου γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ καὶ τὴν ἀπόκτηση τῆς πολιτικῆς τους ἐλευθερίας, οἱ τότε οἰκουμενικοὶ πατριάρχες ἐξαπέλυαν ἐγκυκλίους πρὸς τοὺς Ἕλληνες ὑποδούλους, μὲ τὶς ὁποῖες τοὺς ζητοῦσαν νὰ ἀποκηρύξουν κάθε ἐπαναστατικὸ κίνημα, ποὺ οἱ ἴδιοι τὸ χαρακτήριζαν ὡς «ἀνταρσία» καὶ «ἀποστασία»· τοὺς προέτρεπαν ἐπίσης νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα, ἐὰν τυχὸν εἶχαν ἐξεγερθεῖ, καὶ νὰ δηλώσουν πλήρη καὶ δουλικὴ ὑποταγὴ καὶ εὐπείθεια στὴν «*θεόθεν Βασιλεία*», δηλαδὴ στὸν Τοῦρκο σουλτάνο, διότι «*πᾶς ὁ ἀντιτασσόμενος αὐτῇ*

---

1. Γιὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὡς θεσμὸ τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας βλ. τὴν πρόσφατη ἐκτενῆ εἰδικὴ μονογραφία τοῦ Π. Κονόρτα, *Θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, 17ος - ἀρχὲς 20ου αἰώνα, Ἐκδ. «Αλεξάνδρεια», [Ἀθήνα] 1998, κυρίως σσ. 295-361.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῇ θεόθεν ἐφ' ἡμᾶς τεταγμένῃ κραταιᾷ Βασιλείᾳ, τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθέστηκεν»[2].

Ἔχομε ἔτσι τέτοιες πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς τῶν νησιωτῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ἐξ ἀφορμῆς τῆς δράσεως τῶν Ρώσων κυρίως ἐναντίον τῶν Τούρκων κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα καὶ τῆς συνεργασίας κάποιων νησιωτῶν μὲ τὴν ὁμόδοξη Ρωσία. Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Προκόπιος Α΄ ὁ Ριζομάντης ὁ ἀπὸ Σμύρνης (29 Ἰουν. 1785 - 30 Ἀπρ. 1789)[3] ἐξαπέλυσε τρεῖς ἐγκυκλίους περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς στοὺς κρατοῦντες, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστές, τῶν ἐτῶν 1787 (Αὐγ. 25), 1788 (Αὐγ. 1) καὶ μία ἀχρονολόγητη[4]· ἄλλες τρεῖς ἐπίσης εἶναι γνωστὲς τοῦ Νεοφύτου Ζ΄ τοῦ ἀπὸ Μαρωνείας (α΄ πατριαρχία: 1 Μαΐου 1789 - 1 Μαρτίου 1794· β΄: 19 Δεκ. 1798 - 17 Ἰουν. 1801)[5], δύο τοῦ ἔτους 1789 (Ἰουν. 8 καὶ Νοεμ. 2, ἀντίστοιχα) καὶ μία τοῦ 1799 (Μαρτ. 14)[6]· ἄλλη μία, τέλος (πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τῆς μεγάλης Ἐπανάστασης τοῦ '21), παρόμοια ἐγκύκλιος εἶναι γνωστή, τοῦ ἔτους 1801 (Ἰουν. 20)[7], τοῦ οἰκουμ. πατριάρχη Καλλινίκου Δ΄ τοῦ ἀπὸ Νικαίας (α΄: 17 Ἰουν. 1801 - 22 Σεπτ. 1806· β΄: 10 Σεπτ. 1808 - 23 Ἀπρ. 1809)[8]. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὰ γράμματα περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς στοὺς κρατοῦντες τῶν δύο τελευταίων πατριαρχῶν, Νεοφύτου Ζ΄ καὶ Καλλινίκου Δ΄, στάλθηκαν ἀμέσως μὲ τὴν ἄνοδό τους στὸν πατριαρχικὸ θρόνο.

Ὅταν ἐξερράγη ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση κατὰ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1821, μὲ τὸν Ἀλέξαν-

---

2. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον πρωταθλητὴν τοῦ ἱεροῦ τῶν Ἑλλήνων Ἀγῶνος, τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριον τὸν Ε΄*, τόμ. Α΄, Ἐν Ἀθήναις 1865, σ. 230 (ὅπου συνοδικὸ γράμμα τοῦ Γρηγορίου Ε΄ πρὸς τὸν Μολδαβίας Βενιαμίν, τοῦ Μαρτίου τοῦ 1821, καταδικαστικὸ τῆς Ἐπανάστασης).

3. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακεὶμ Γ΄ τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, 36-1884* (α΄ ἔκδ. Κων/πολις [1885-1890]), ἔκδ. β΄, Φιλολογικὴ Ἐπιμέλεια - Πίνακες - Εὑρετήρια ὑπὸ Ν. Λ. Φοροπούλου, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθῆναι 1996, σ. 571-574· Μητροπ. Σάρδεων Γερμανός, *Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ ἑξῆς*, Μέρος Β΄ (1702-1936), Ἐν Κων/πολει 1938, σ. 111-115, 147.

4. Π. Γ. Ζερλέντης, «Πατριαρχῶν γράμματα διατακτικὰ πρὸς τοὺς νησιώτας περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς κρατοῦντας», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 9 (1926) σσ. 100, 101-106 (ὅπου δημοσίευση τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων).

5. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *ὅ.π.*, σσ. 574-579, 585-589· Σάρδεων Γερμανός, *ὅ.π.*, σσ. 115-132, 147.

6. Π. Γ. Ζερλέντης, *ὅ.π.*, σσ. 98, 100, 106-112 (ὅπου καὶ δημοσίευση).

7. Π. Γ. Ζερλέντης, *ὅ.π.*, σσ. 100, 113-115 (ὅπου καὶ δημοσίευση).

8. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *ὅ.π.*, σσ. 589-592, 594· Σάρδεων Γερμανός, *ὅ.π.*, σσ. 147-152, 207.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δρο Ὑψηλάντη ἐπὶ κεφαλῆς, μὲ τὴν περίφημη προκήρυξή του (24 Φεβρ. 1821) «Μάχου ὑπὲρ Πίστεως καὶ Πατρίδος», ὁ τότε οἰκουμενικὸς πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ (α΄: 19 Ἀπρ. 1797-18 Δεκ. 1798· β΄: 23 Σεπτ. 1806-10 Σεπτ. 1808· γ΄: 14 Δεκ. 1818 - 10 Ἀπρ. 1821)[9], ὁ πράγματι ἐθνομάρτυρας καὶ ἱερομάρτυρας, ποὺ τὸν καθαγίασε ἡ ἀγχόνη τῶν Τούρκων († 10 Ἀπρ. 1821), ἐξαπέστειλε, τὸν Μάρτιο τοῦ 1821, ἕξι ἐγκυκλίους καὶ συστατικὲς ἐπιστολὲς καταδικαστικὲς καὶ ἀφοριστικὲς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης καὶ τῶν πρωτεργατῶν της Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη καὶ τοῦ Ἡγεμόνα Μολδαβίας Μιχαὴλ Σούτσου: δύο στὸ μητροπολίτη Μολδαβίας καὶ ἔξαρχο Πλαγηνῶν Βενιαμὶν καὶ στοὺς ἄρχοντες, πραγματευτὲς καὶ ἀπαξάπαντες Χριστιανοὺς τῆς περιοχῆς[10]· μία στοὺς ἀρχιερεῖς καὶ κάθε βαθμοῦ κληρικοὺς καὶ μοναχοὺς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, τὴν ὁποία, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς 21 συνοδικοὺς ἀρχιερεῖς, συνυπογράφει καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Πολύκαρπος[11]· ἄλλη πρὸς τὸν Τριπόλεως καὶ Ἀμυκλῶν Δανιήλ[12]· πέμπτη πρὸς τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸ[13] καὶ ἕκτη πρὸς τὸν Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ[14].

Οἱ πατριαρχικὲς αὐτὲς ἐγκύκλιοι, γιὰ τὴν εὐρύτερη διάδοσή τους, κυκλοφοροῦσαν συνήθως σὲ ἔντυπη μορφή, τυπώνονταν στὸ τυπογραφεῖο τοῦ Πατριαρχείου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ δημοσιεύονταν καὶ σὲ ἐφημερίδες καὶ περιοδικὰ (π.χ. «Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος» τῆς Βιέννης κ.ἄ.).

Τὴ χαρμόσυνη γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ἡμέρα τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως τοῦ Θεανθρώπου, αἱματοβαμμένη ὅμως γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὸ Γένος Κυριακὴ τῆς 10ης Ἀπριλίου τοῦ 1821 ποὺ ὁ μαρτυρικὸς πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄, ἀφοῦ κακοποιήθηκε καὶ ἐξευτελίστηκε ἀπὸ τοὺς βάρβαρους Ὀθωμανοὺς δημίους του, ὁδηγήθηκε στὸν Γολγοθὰ τῆς ἀγχόνης, τὴν ἴδια ἡμέρα ἐκλέγεται, κατόπιν σουλτανικοῦ ὁρισμοῦ, διάδοχός του ὁ ἀπὸ Πισιδίας

---

9. Βλ. γι᾽ αὐτὸν Μ. Γεδεών, *ὅ.π.*, σσ. 582-585, 592-594, 599-602· Σάρδεων Γερμανός, *ὅ.π.*, σσ. 136-146, 207, 208.

10. Οἱ δύο αὐτὲς πατριαρχικὲς ἐγκύκλιοι δημοσιεύτηκαν στὴν ἐφημερίδα τῆς Βιέννης «*Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος*», ἀριθ. 32, 17 Ἀπρ. 1821, σσ. 157-161· ἀναδημοσιεύτηκαν ἀπὸ τὸν ἀνεψιὸ τοῦ πατριάρχη Γ. Π. Ἀγγελόπουλο, *Τὰ κατὰ τὸν ἀοίδιμον... Γρηγόριον τὸν Ε΄*, Α΄, σσ. 227-234, ἀριθ. 36-37. Τὰ περιοδικὰ τῆς Βιέννης «*Λόγιος Ἑρμῆς*» καὶ «*Καλλιόπη*» ἀρνήθηκαν νὰ δημοσιεύσουν τὰ ἐν λόγῳ δύο πατριαρχικὰ γράμματα καὶ γι᾽ αὐτὸ παύθηκαν ἀπὸ τὸν Αὐστριακὸ καγκελλάριο, γνωστὸ μισέλληνα καὶ ἐχθρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, Μέττερνιχ. Στὴν παύση ἐκείνη συνετέλεσε καὶ ὁ τότε πρεσβευτὴς τῆς Ὑψηλῆς Πύλης στὴ Βιέννη Ἰωάννης Μαυρογένης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ δύο ἀναφορές του (16 καὶ 20 Ἀπριλίου 1821) πρὸς τὸν Μέττερνιχ (βλ. Ἀρχεῖο Γ. Λαΐου, φάκ. 50ιβ, στὸ Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν).

11. Γ. Π. Ἀγγελόπουλος, *ὅ.π.*, σσ. 235-241, ἀριθ. 38 (ὅπου καὶ δημοσίευση).

12. Τ. Ἀ. Γριτσόπουλος, *Μονὴ Φιλοσόφου*, Ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 371, ἀριθ. 318.

13. Τ. Ἀ. Γριτσόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 372, ἀριθ. 319.

14. Τ. Ἀ. Γριτσόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 372, ἀριθ. 320.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Εὐγένιος Β΄ (10 Ἀπρ. 1821 - 27 Ἰουλ. 1822)[15]. Στὸ ὑπόμνημα τῆς ἐκλογῆς του ἀναφέρονται οἱ αἰτίες ποὺ ἀνέγραφε ὁ σουλτανικὸς ὁρισμὸς γιὰ τὴν καθαίρεση καὶ ἐξόντωση τοῦ Γρηγορίου Ε΄:

> Δέον γὰρ τὸν ἀφ' ἡμῶν πατριάρχην, προσέχοντα τὸν νοῦν τῇ ὑψηλῇ βουλήσει τῆς κραταιᾶς βασιλείας, ἐπιτελεῖν τά τε ἀναγκαῖα πρὸς περίθαλψιν τοῦ βασιλικοῦ ῥαγιᾶ καὶ τὰ καθήκοντα ἑαυτῷ πρὸς ὑποταγὴν καὶ πιστὴν δούλευσιν, τὸν δὲ [πατριάρχην Γρηγόριον] μὴ μόνον μηδὲν τούτων ἐπιτελέσαι, ἀλλὰ καὶ ἐπιχειρῆσαι πράξεσί τε καὶ τολμήμασι, δι' ἅπερ ἀποβαλεῖν καὶ τὸ πιστὸν καὶ ἐξωσθῆναι τῆς πατριαρχίας δεβλέτζι, ὅ ἐστι κατὰ τάξιν καὶ ἐξουσίαν τοῦ ὑψηλοῦ δεβλετίου[16].

Καὶ συνεχίζει τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Εὐγενίου Β΄:

> Ταῦτα μὲν οὖν περιεῖχε τὸ προσκυνητὸν ἔγγραφον περὶ τῆς ἐκείνου παναγιότητος [Γρηγορίου Ε΄], ἐπὶ τέλους δὲ κατ' ἔλεον βασιλικὸν ἐπέταττε σύμπασιν ἑλέσθαι εἰς πατριάρχην κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν τοῦ γένους ἡμῶν τάξιν καὶ συνήθειαν δόκιμον, πιστὸν καὶ ἱκανὸν πρὸς περίθαλψιν τοῦ βασιλικοῦ ῥαγιᾶ, συνετὸν δὲ καὶ ἄξιον ὑπουργῆσαι τὰ ἀρέσκοντα τῇ ὑψηλῇ βουλῇ. Καὶ δὴ σκέψεως γενομένης ἐπὶ πολύ... προεκρίθη καὶ προεξελέγη τῶν ἄλλων μιᾷ ψυχῇ καὶ καρδίᾳ καὶ ἑνὶ φρονήματι πάντων ὁμοῦ τῶν τοῦ γένους μελῶν ὁ πανιερώτατος καὶ θεοπρόβλητος μητροπολίτης Πισιδίας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος Σίδης, Μυρέων καὶ Ἀτταλείας, ἐν Χριστῷ περισπούδαστος καὶ περιπόθητος ἡμῶν συναδελφὸς κύριος κὺρ Εὐγένιος...[17].

Γιὰ τὸν πατριάρχη Εὐγένιο, καχεκτικὸ καὶ φιλάσθενο, ὁ Μ. Γεδεὼν σημειώνει ὅτι ἦταν «Βούλγαρος τὴν καταγωγήν, ἔκ τινος περὶ τὴν Φιλιππούπολιν κώμης, ἂν μὴ ἐκ τῆς πόλεως»[18]. Ὁ Κωνσταντινουπολίτης λόγιος Γεώργιος Κωνσταντινίδης (ca. 1810 - 30 Νοεμ. 1882), οἰκεῖος καὶ φίλος τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου, στὸ ἔργο του «*Ἱστορικὸς ἐν ἐπιτομῇ πίναξ τῶν ἀπὸ τοῦ 1821 ἔτους πατριαρχευσάντων ἐν Κωνσταντινουπόλει*», ποὺ συνέταξε περὶ τὸ ἔτος 1860 καὶ ἐδημοσίευσε ὁ Μ. Γεδεὼν τὸ 1922, ἀφηγεῖται γιὰ τὸν Εὐγένιο (ὡς αὐτόπτης πιθανὸν ἢ αὐτήκοος μάρτυρας) τὰ ἑξῆς:

> Ἐπὶ τοῦ Εὐγενίου ἠκολούθησαν αἱ σφαγαὶ τῶν ἐκ τοῦ κλήρου καὶ ἐκ τῶν εὐγενῶν σημαντικωτέρων προσώπων. Κατηγορήθη ὁ Εὐγένιος

---

15. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, β΄ ἔκδ., σσ. 602-603, 691-693· τοῦ ἴδιου, *Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα*, Α΄, *Γρηγορίου Ε΄ 9 διάδοχοι*, Ἀθήνησι 1922, σσ. 5-7 (=*Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σσ. 691-693)· Σάρδεων Γερμανός, *ὅ.π.*, σσ. 160-161.

16. Σάρδεων Γερμανός, *ὅ.π.*, σσ. 160-161.

17. Σάρδεων Γερμανός, *ὅ.π.*, σ. 161.

18. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σσ. 602-603.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὡς προδιδοὺς τοῖς Τούρκοις τὰ θύματα, ἀλλὰ τῆς κατηγορίας ταύτης οὐδεμία ἐδόθη ποτὲ ἀπόδειξις. Ὁ Εὐγένιος, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἡ παραδυναστεύουσα αὐτῷ συντέκνισσα Ἑλένκω Ἐμφιετζήδενα, ἥτις ποτὲ καὶ ἠγόρασε δημευθέντα τὸν οἶκον, ὅστις σήμερον χρησιμεύει ὡς Μεγάλη Πατριαρχικὴ Σχολή, ἐσυλαγώγησεν ἀσυνειδήτως τὸ Κοινὸν τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, μὴ ἔχων τινὰ τὸν ἀνθιστάμενον· ἡ δὲ οὕτω κακῶς συναχθεῖσα αὐτῷ περιουσία περιῆλθεν εἰς τὴν ρηθεῖσαν Ἑλένκων, ἥτις ἐπὶ τοῦ τουρκικοῦ δικαστηρίου ἐκήρυξεν ἑαυτὴν γυναῖκα τοῦ πατριάρχου. Μετ᾽ οὐ πολλὰ δὲ ἔτη, σκορπίσασα μετὰ τῶν τέκνων αὐτῆς πάντα ἐκεῖνον τὸν αἱματόφυρτον πλοῦτον, πένης ἀπέδωκε τὴν ψυχὴν ἐν τῷ χωρίῳ Ἅγιος Στέφανος.

Ἐν τῷ ρηθέντι οἴκῳ τῆς Ἑλένκως Ἐμφιετζήδενας ἀπέθανεν ὁ Εὐγένιος, ἀφ᾽ οὗ ἐνοσηλεύθη πολλὰς ἑβδομάδας ἐκ τῆς χρονικῆς δυσεντερίας, εἰς ἣν ὑπέπεσεν. Ἦν ὅλως σχεδὸν ἀγράμματος, ἀλλὰ τολμηρὸς καὶ θρασὺς εἰς τὸ λέγειν. Αἱ πατριαρχικαὶ χάριτες, οἱ εἰς ἀρχιερωσύνας προβιβασμοί, καὶ πᾶσα ὑπόθεσις τοῦ Πατριαρχείου διήρχετο διὰ τῆς Ἑλένκως, ἣν ἐθεράπευον πάντες, φόβῳ τοῦ Εὐγενίου. Ἔλεγε δὲ ἡ πάντολμος ἐκείνη γυνὴ πρὸς τοὺς περιλειφθέντας προκρίτους τῶν ὁμογενῶν "Ἐγὼ εἶμαι τὸ Γένος", δηλοῦσα ὅτι αὐτὴ ἄγει καὶ φέρει τὸν ἀρχηγὸν τοῦ Γένους, ὡς τοὺς πρὸ αὐτοῦ ἦγον καὶ ἔφερον οἱ ἐκ τῶν ἡγεμονικῶν οἴκων ἀλληλοδιαδόχως ὑπάρξαντες ἐν δυνάμει καὶ ἐκ μιᾶς ἐν τῇ ἐπαναστάσει καταστραφέντες, οἵτινες καὶ ἐκαλοῦντο "τὸ περίβλεπτον γένος".

Οἰκτρὸν δέ, ἄν τις στοχασθῇ ὅτι, ἐνῷ ἐκεῖνοι ἀπήγοντο εἰς τὴν ἀγχόνην ἢ εἰς τὴν φυλακὴν ἢ εἰς τὴν ἐξορίαν καὶ ἐσφραγίζοντο οἱ οἶκοι καὶ τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν, ἄλλοι τῶν ὁμογενῶν, οἵτινες ἔμενον τέως ἐν ἀφανείᾳ, ἔτρεχον ἵνα καταλάβωσι τὰς θέσεις καὶ τὴν εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιμιξίαν ἐκείνων καὶ ὡς Τελχῖνες διαρπάσωσι τὰ ἐκ τοῦ ναυαγίου τῆς κλυδωνιζομένης ὁλκάδος. Φεῦ τῆς ἀνθρωπίνης κακίας!

Ἀπὸ δὲ τῆς φρικτῆς ἐκείνης τοῦ Πάσχα ἑβδομάδος, καθ᾽ ἣν ἀδίκως ἐθυσιάσθησαν ὅ τε πατριάρχης Γρηγόριος καὶ οἱ προκριτώτεροι τῶν ἀρχιερέων, λογισθέντες παρὰ τῇ βασιλείᾳ ὡς συνένοχοι τῶν ἐν Πελοποννήσῳ ἐπαναστάντων ... ἡ Ὀθωμανικὴ Πόρτα ἀπῄτησεν ἵνα παραδοθῶσιν αὐτῇ ὡς ὅμηροι τέσσαρες ἐκ τῶν ἀρχιερέων, οἵτινες, ἀλλασσόμενοι περιοδικῶς, ἔμελλον νὰ φυλάττωνται ἐν εἱρκτῇ... Θανατωθέντων δὲ ἐκ τῶν πρώτων ἀρχιερατικῶν ὁμήρων τῶν μᾶλλον περιβλέπτων, ἐζητήθησαν καὶ καθείρχθησαν ἄλλοι...[19].

---

19. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα*, Α΄, σσ. 5-7 (=*Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σσ. 692-693).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐνῶ λοιπὸν ἡ ἐθνικὴ ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων, ὁ ὑπέρτατος καὶ εὐγενέστατος Ἀγώνας τῆς Ἀνεξαρτησίας εἶχε ἐξαπλωθεῖ καὶ εἶχε ἐπικρατήσει, μὲ ἀμέτρητες θυσίες καὶ αἷμα πολύ, σὲ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν φλεγόμενο ἑλληνικὸ χῶρο, στὸ Μοριά, στὴ Ρούμελη, στὰ νησιὰ τοῦ Ἀρχιπελάγους, στὴν Κρήτη κ.ἀ., ἐνῶ ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ὁ Ἡσαΐας Σαλώνων καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἡρωικοὶ ἀρχιερεῖς καὶ κληρικοὶ γενικότερα εἶχαν ἤδη λάβει ἐνεργὸ μέρος στὸν πατριωτικὸ Ἀγώνα, ποὺ διεξαγόταν «γιὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν Πίστη τὴν ἁγία καὶ τῆς Πατρίδος τὴν Ἐλευθερία», καὶ στέκονταν μὲ ψυχὴ καὶ σῶμα στὸ πλευρὸ τῶν ἐξεγερθέντων, ἐνῶ εἶχε προηγηθεῖ ἡ θυσία τοῦ Ἀθανασίου Διάκου στὴν Ἀλαμάνα, δίπλα στὶς Θερμοπύλες, ὅπου ξανακούστηκε τὸ «μολὼν λαβὲ» τοῦ Λεωνίδα, ὁ πατριάρχης Εὐγένιος Β΄, ὑπείκοντας μὲ ὑπερβάλλοντα ζῆλο στὸ σκοπὸ γιὰ τὸν ὁποῖο ἀνέβηκε στὸν οἰκουμενικὸ θρόνο, ἐξαπέλυε μὲ ἐγκυκλίους του, ἀπὸ τὸν Αὔγουστο τοῦ 1821 ὡς τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1822 (αὐτῆς τῆς περιόδου μᾶς εἶναι γνωστές), μύδρους καὶ κεραυνοὺς κατὰ τῶν ἀγωνιζόμενων Ἑλλήνων, τοὺς ὁποίους προτρέπει νὰ σωφρονιστοῦν καὶ νὰ μετανοήσουν, νὰ δηλώσουν δουλικὴ ὑποταγὴ καὶ εὐπείθεια στὸν Τοῦρκο σουλτάνο, ἐκτελώντας πιστὰ τὰ χρέη τοῦ «*ραγιαλικίου*» τους. Τότε, τοὺς διαβεβαιώνει, θὰ ἀμνηστευθοῦν καὶ θὰ τύχουν τῆς ἄκρας εὐσπλαγχνίας καὶ φιλανθρωπίας τῆς «*κραταιᾶς καὶ ἀηττήτου Βασιλείας*». Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, γι᾽ αὐτοὺς ποὺ θὰ μείνουν ἀμετανόητοι καὶ θὰ ἐξακολουθήσουν νὰ ἀγωνίζονται γιὰ τὴν ἐθνική τους Ἀνεξαρτησία, ὁ θρησκευτικὸς καὶ πνευματικὸς ἡγέτης τοῦ Γένους ἐκτοξεύει ἀπειλὲς κατὰ τῆς ζωῆς τους, τῆς περιουσίας, τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς πατρίδας τους, κυρώσεις χωρὶς ἔλεος ποὺ θὰ τοὺς ἐπιβάλει ὁ Ὀθωμανὸς κυρίαρχος, ἐνῶ θὰ τοὺς τιμωρήσει ἀμείλικτα καὶ ὁ Θεὸς (βλ. κυρίως τὴν τρίτη ἐγκύκλιο, τοῦ Ἰαν. τοῦ 1822).

Ἀπὸ τὶς δημοσιευόμενες ἐδῶ τρεῖς ἐγκυκλίους τοῦ Εὐγενίου Β, ἡ πρώτη, τῆς 15ης Αὐγούστου τοῦ 1821, ἀπευθύνεται στὸν μητροπολίτη Παροναξίας καὶ ἔξαρχο παντὸς Αἰγαίου Πελάγους Ἱερόθεο, ὁ ὁποῖος ἐντέλλεται νὰ πείσει τοὺς ἐξεγερθέντες ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας νησιῶτες νὰ μεταμεληθοῦν γιὰ τὴν «ἀνταρσία» τους καὶ «*νὰ βαδίζωσι τὴν ὁδὸν τῆς εὐπειθείας καὶ ὑποταγῆς ἀπαρατρέπτως*» πρὸς τὸ σουλτάνο. Τὴν δημοσιεύει (ὄχι πλήρη, ὅπως φαίνεται) ὁ Ἰωάννης Φιλήμων στὸ «*Δοκίμιον Ἱστορικόν*», ἀπ᾽ ὅπου καὶ τὴν ἀναδημοσιεύομε[20]. Ὁ Μ. Γεδεὼν σημειώνει ὅτι ἡ ἐγκύκλιος αὐτὴ κυκλοφόρησε ἔντυπη, ὅπως συνήθως συνέβαινε σ᾽ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις, καὶ προσθέτει ὅτι «ἐπιστολαὶ τοιαῦται βεβαίως ἐξεπέμφθησαν [ἀπὸ τὸν Εὐγένιο] καὶ πρὸς ἀρχιερεῖς ἑτέρους»[21]. Ἴσως δὲν εἶναι χωρὶς σημασία τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Εὐγέ-

---

20. Ἰω. Φιλήμων, *Δοκίμιον Ἱστορικὸν περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Δ΄, Ἀθῆναι 1861, σσ. 448-449.

21. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σ. 603.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νιος διάλεξε τὸ Δεκαπενταύγουστο, τὴ μεγάλη αὐτὴ γιορτὴ τῆς χριστιανοσύνης, γιὰ νὰ γράψει καὶ ἐξαποστείλει τὴν ἐγκύκλιό του αὐτή.

Ἡ δεύτερη ἐγκύκλιος τοῦ Εὐγενίου Β΄, καὶ αὐτὴ τοῦ Αὐγούστου τοῦ 1821, σώζεται σὲ ἀντίγραφο, σὲ φύλλο χαρτιοῦ μεγάλου σχήματος (οἱ διαστάσεις τοῦ κειμένου εἶναι 0,44x0,38 μ.), στὸ Κεντρικὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο τῆς Βιέννης (Türkei, Gesandtschaftsarchiv, Fz 93 (1821) Berichte, fol. 419). Φωτογραφία τοῦ ἀντιγράφου αὐτοῦ τῆς πατριαρχικῆς ἐγκυκλίου ὑπάρχει στὸ Ἀρχεῖο Γ. Λαΐου (φάκ. 50[ΙΒ]), ποὺ φυλάσσεται στὸ Κέντρον Ἐρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τὴ φωτογραφία αὐτὴ χρησιμοποιῶ γιὰ τὴ δημοσίευση τοῦ ἀνέκδοτου αὐτοῦ πατριαρχικοῦ ντοκουμέντου (βλ. πανομοιότυπο στὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. Α΄). Ὁ Γ. Λάιος σημειώνει σχετικὰ ὅτι «τὸ ἀντίγραφο ἐκείνης τῆς ἐγκυκλίου τὸ ἔστειλε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ ἐκεῖ Αὐστριακὸς πρεσβευτὴς Lützov, ὁ ὁποῖος, σὲ σχετικὴ ἀναφορά του τῆς 25ης Αὐγούστου 1821 πρὸς τὸν Μέττερνιχ, γράφει τὰ ἑξῆς:

> Κατόπιν Σουλτανικῆς διαταγῆς ὁ Πατριάρχης ἐξέδωκε μιὰ ποιμαντορικὴ ἐπιστολή, μὲ τὴ σφραγίδα του καὶ τὴν ὑπογραφή του, ποὺ διαβάστηκε σὲ ὅλες τὶς ἐκκλησίες τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τὴν περασμένη Κυριακή. Συνημμένως ἀποστέλλω μετάφραση αὐτῆς τῆς ὑπὸ τύπον ἐγκυκλίου ἔκκλησης τοῦ πνευματικοῦ καὶ λαϊκοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους πρὸς ὅλους τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς καὶ λαϊκοὺς προϊσταμένους ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Αὐτοκρατορίας.

Ἀπὸ τὸ σημείωμα αὐτὸ τοῦ Αὐστριακοῦ πρεσβευτῆ (25 Αὐγ. 1821) πληροφορούμαστε τὸ μήνα ἔκδοσης καὶ τὸν ἀποστολέα τῆς πατριαρχικῆς αὐτῆς ἐγκυκλίου, διότι στὸ ἀντίγραφο τῆς Βιέννης δὲν ἀναγράφεται τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχη οὔτε καὶ ὁ μήνας (πιθανόν, καὶ στὸ πρωτότυπο θὰ ὑπῆρχε μόνο ἡ χρονολογία, χωρὶς τὸ μήνα). Ἡ μετάφραση στὰ γερμανικὰ σώζεται στὸ ἴδιο ἀρχεῖο τῆς Βιέννης (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, Staatenabteilung Türkei VI, Karton 12, Ad. Num. 104A, 25 August 1821) καὶ ἀντίγραφό της δακτυλογραφημένο ὑπάρχει στὸ Ἀρχεῖο Γ. Λαΐου (Φάκ. 50[ΙΒ]).

Ἡ ἐγκύκλιος αὐτὴ τοῦ Εὐγενίου Β΄ ἀπευθύνεται σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες («Ρωμαίους»), ἱερωμένους καὶ λαϊκούς, τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, οἱ ὁποῖοι καλοῦνται –ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς ἐξεγέρθηκαν κατὰ τοῦ Τούρκου κατακτητῆ– νὰ καταθέσουν τὰ ὅπλα καὶ νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ καὶ ὑπακοὴ στὸ κυρίαρχο Ὀθωμανικὸ Κράτος:

> ὅσοι αὐθαδῶς ἐτολμήσατε νὰ ἐξοπλισθῆτε κατὰ τῆς κοινῆς ἡμῶν τροφοῦ καὶ εὐεργέτιδος κραταιᾶς βασιλείας, νὰ καταθέσητε ἀμέσως τὰ ὅπλα καὶ νὰ ἀναλάβητε τὸ ἀρχαῖον σχῆμα τῆς ἐντελοῦς καὶ εἰλικρινοῦς ὑποταγῆς καὶ εὐπειθείας σας πρὸς αὐτήν, καὶ νὰ ἀποπτύσητε τὸ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> σατανικὸν καὶ μάταιον τῆς ἀνταρσίας φρόνημα, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες νὰ μένητε ἑδραῖοι καὶ ἀμετακίνητοι εἰς τὸ πιστὸν τοῦ ραγιαλικίου... ὑπὸ τὴν ἀμφιλαφῆ σκιὰν τοῦ βασιλείου κράτους...(στ. 33-37).

Ἡ τρίτη, τέλος, συνοδικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Εὐγενίου Β΄, τοῦ Ἰανουαρίου τοῦ 1822, σώζεται στὸ πρωτότυπό της, σὲ χαρτὶ διαστ. 0,72x0,49 μ., στὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμων (Φάκ. XXXIII[α]), ποὺ φυλάσσεται στὸ Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ εἶναι ἀνέκδοτη. Τὸ ἔγγραφο, σὲ μερικὰ σημεῖα του, εἶναι σητόβρωτο καὶ διαποτισμένο ἀπὸ τὴν ὑγρασία, γενικότερα ὅμως ἡ διατήρησή του εἶναι καλὴ καὶ ἡ ἀνάγνωσή του ἄνετη. Τὸ μελάνι εἶναι μαῦρο καὶ ἔντονο (βλ. πανομοιότυπό του στὸν ἐκτὸς κειμένου πίν. Β΄).

Ὑπάρχουν ἀρκετὰ ὀρθογραφικὰ σφάλματα στὸ κείμενο, τὰ ὁποῖα διατηροῦμε κατὰ τὴ δημοσίευση, ἀφοῦ τὸ ἔγγραφο εἶναι πρωτότυπο. Διατηροῦμε ἐπίσης τὰ κεφαλαῖα γράμματα ὅπως ἔχουν στὸ πρωτότυπο, διότι ἡ κεφαλαιογράφηση ὁρισμένων λέξεων, *Βασιλεύς, Βασιλεία* π.χ. γίνεται ἐνσυνείδητα καὶ ἔχει σημασία, ἀφοῦ οἱ λέξεις ἀναφέρονται στὸν Τοῦρκο σουλτάνο καὶ στὸ Ὀθωμανικὸ Κράτος.

Ἡ πατριαρχικὴ ἐγκύκλιος ἀπευθύνεται στοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης[22] κατ' ἀρχήν, τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νησιῶν γενικὰ τοῦ Αἰγαίου Πελάγους στὴ συνέχεια, οἱ ὁποῖοι καλοῦνται σὲ ἐθελοδουλεία, δηλαδὴ ὅσοι ἀπ' αὐτοὺς ἐπανεστάτησαν γιὰ τὴν ἐλευθερία τους προτρέπονται «νὰ κλίνουν τὸν αὐχένα», «νὰ ρίψουν τὰ ὅπλα», νὰ γίνουν ριψάσπιδες, ποδοπατώντας τὴν ἱερὴ ἐπιταγὴ «*ἢ τὰν ἢ ἐπὶ τᾶς*» τῆς ἡρωικῆς Σπαρτιάτισσας μάνας, καὶ νὰ ὑποταχθοῦν δουλικὰ στὸν «φιλάνθρωπο καὶ μεγαλόψυχο» κυρίαρχό τους:

> Οἱ ἀνὰ πᾶσαν τὴν νῆσον Κρήτην καὶ τὰς ὑποκειμένας αὐτῇ Ἐπισκοπὰς οἰκοῦντες Ῥωμαῖοι... Ὅθεν, χριστιανοὶ ἀδελφοί, τέκνα τῆς ἀνατολικῆς ἡμῶν ἐκκλησίας, ὅσοι κάτοικοι τῆς Πελοποννήσου καὶ ὅσοι τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ὅσοι πλέετε τὴν θάλασσαν καὶ ὅσοι εὑρίσκεσθε εἰς τὴν ξηράν, ὅσοι ἑνὶ λόγῳ, εἴτε παραλογιζόμενοι οἴκοθεν, εἴτε ἀπατώμενοι ἄλλοθεν, ἐφθάσατε νὰ νοσήσετε τὴν κατηραμένην αὐτὴν νόσον καὶ νὰ λάβητε ὅπλα εἰς χεῖρας μὲ ἀποστατικὰ φρονήματα, ἀκούσατε τῆς πατρικῆς μας φωνῆς, ἥτις πηγάζει ἀπὸ πόνον ἐγκάρδιον, ἔλθετε εἰς ἑαυτούς, ἀποπτύσατε τὸ σατανικὸν αὐτὸ φρόνη-

22. Γιὰ τὴν Ἐπανάσταση στὴν Κρήτη ἐναντίον τῶν Τούρκων κατὰ τὸ 1821 καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1822 βλ. Κ. Κριτοβουλίδης, *Ἀπομνημονεύματα τοῦ περὶ αὐτονομίας τῆς Ἑλλάδος πολέμου τῶν Κρητῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1859, σσ. 1-129· Ζαμπέλιος καὶ Κριτοβουλίδης, *Ἱστορία τῶν Ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης*, συμπληρωθεῖσα ὑπὸ Ἰω. Δ. Κονδυλάκη, Ἐπανέκδοσις Ἀφῶν Βαρδινογιάννη, Ἀθῆναι 1971, σσ. 291-394· Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση (1821-1829)*, τόμ. Ε΄, *Οἱ προϋποθέσεις καὶ οἱ βάσεις της (1813-1822)*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 486-494, 720-722, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μα τῆς ἀνοήτου ἀποστασίας, ρίψατε τὰ ὅπλα τὰ αἴτια τῆς κοινῆς σας καταστροφῆς, ἀναλάβετε τὸν προγονικὸν ρεαγιαλικὸν χαρακτῆρα, φιλιωθῆτε μὲ τὸν Θεόν, διὰ νὰ ἔχητε καὶ τὴν εὔνοιαν τῆς ὑπὸ Θεοῦ τεταγμένης κραταιᾶς καὶ ἀηττήτου βασιλείας (στ. 2, 46-50).

Στὴν ἀντίθεση περίπτωση, ἐναντίον τῶν ἀνυπάκουων καὶ ἀμετανόητων, ἐκτοξεύονται κυνικά, γιὰ ἐκφοβισμὸ καὶ ἐκβιασμό, φοβερὲς ἀπειλὲς καὶ ἀρὲς (βλ. στ. 59-69 τοῦ ἐγγράφου).

Πρὶν προχωρήσουμε στὴ δημοσίευση τῶν τριῶν πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων τοῦ Εὐγενίου Β΄, ποὺ προαναφέραμε, σημειώνομε ὅτι, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴ λήξη τοῦ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ τὴ δημιουργία τοῦ μικροῦ ἐλεύθερου Κράτους, ὁ πατριάρχης Ἀγαθάγγελος Α΄ ὁ ἀπὸ Χαλκηδόνος (26 Σεπτ. 1826 - 5 Ἰουλ. 1830)[23], μὲ ἐγκύκλιό του, τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1828, καλεῖ τοὺς κατοίκους τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, τοὺς μπαρουτοκαπνισμένους καὶ ματωμένους ἀγωνιστές, ποὺ μὲ τόσες θυσίες κέρδισαν τὴν ἐλευθερία τους, νὰ δηλώσουν ὑποταγὴ στὸ σουλτάνο καὶ νὰ ἐπανέλθουν στὸν Ὀθωμανικὸ ζυγό! Ἀξίζει νὰ παραθέσουμε ἐδῶ χαρακτηριστικὰ ἀποσπάσματα τῆς πατριωτικῆς καὶ περήφανης ἀπάντησης τοῦ Ἕλληνα Κυβερνήτη Ἰωάννη Καποδίστρια πρὸς τοὺς ἀπεσταλμένους, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1828, συνοδικοὺς ἀρχιερεῖς στὸν Πόρο, γιὰ νὰ τοῦ ἐπιδώσουν καὶ ἰδιοχείρως τὴν ἐξωφρενικὴ καὶ ἀντεθνικὴ αὐτὴ πατριαρχικὴ νουθεσία καὶ ἔκκληση ἐθελοδουλείας:

Ἀρ. 2683 Ἑλληνικὴ Πολιτεία
Ὁ Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος

Πρὸς τὸν Παναγιώτατον Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην καὶ τὴν περὶ αὐτὸν ἁγίαν Σύνοδον.

Ἡ πρὸς τοὺς προύχοντας, κληρικούς, προκρίτους καὶ λοιποὺς χριστιανοὺς κατοίκους τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ἑκάστης τάξεως καὶ βαθμοῦ διευθυνθεῖσα παρὰ τῆς Ὑμετέρας Παναγιότητος καὶ τῆς ἱερᾶς Συνόδου ἐπιστολὴ τοῦ Φεβρουαρίου μηνὸς εἶχε φανῆ καὶ εἰς τὰς ἐφημερίδας ὅλης τῆς Εὐρώπης, καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς Ἑλλάδος, ὅτε ἐσχάτως οἱ ἅγιοι Ἀρχιεπίσκοποι καὶ Μητροπολῖται Νικαίας, Χαλκηδόνος, Λαρίσσης καὶ Ἰωαννίνων μετὰ τοῦ Μεγάλου Πρωτοσυγκέλλου ἔφθασαν εἰς τὴν νῆσον Πόρον, ὅπου κατὰ τὸ παρὸν καὶ ἡμεῖς διατρίβομεν...

Ὅσον ὀλίγων ἐλπίδων καὶ ἂν ἦτον ἡ προσδοκία μας, δὲν δυνάμεθα

23. Βλ. γι' αὐτὸν Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σσ. 606-608, 702-707· Σάρδεων Γερμανός, *ὅ.π.*, σσ. 169-171, 208.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νὰ ὑποκρύψωμεν εἰς τὴν Ὑμετέραν Παναγιότητα τὴν ἀνέκφραστον λύπην, τὴν ὁποίαν ἠσθάνθημεν, ὅταν ἐβεβαιώθημεν ὅτι ἡ ἀποστολὴ τῶν ἱεραρχῶν τούτων σκοπὸν μόνον εἶχε τοῦ νὰ ἐγχειρίσωσι πρὸς ἡμᾶς τὴν ἰδίαν τοῦ Φεβρουαρίου ἐπιστολὴν καὶ νὰ μᾶς προτρέψωσιν ἐν ταὐτῷ, καθ' ὅλους τοὺς κατεπείγοντας τρόπους, ὥστε νὰ τοὺς δώσωμεν κἂν ἐλπίδας ὅτι Ἑλληνικὸν ἔθνος ἤθελε παραδεχθῆ τὰς νουθεσίας τῆς Ὑ. Παναγιότητος.

Οἱ ἴδιοι ἡμεῖς, δεξάμενοι παρὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν τὴν ἐπιστολήν, εἴπομεν μεθ' ὅλης τῆς παρρησίας τὰ αἴτια, μὲ τὰ ὁποῖα τὸ βῆμα τοῦτο οὔτε συνέπειάν τινα ἐδύνατο νὰ ἔχῃ, οὔτε καρποὺς παντελῶς νὰ φέρῃ ἀναλόγους πρὸς τὰς ἐπιθυμίας τῆς Ὑ. Παναγιότητος ...

Βαθύτατα αἰσθανόμεθα ὅ,τι ὀφείλομεν εἰς τὴν θέσιν καὶ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας καὶ τῆς Ὑ. Παναγιότητος, διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἐγκρίνομεν νὰ ἀνακεφαλαιώσωμεν τὸ περιεχόμενον τῆς συνοδικῆς ἐπιστολῆς ... Παρακαλοῦμεν ἐπίσης τὴν Ὑ.Π. νὰ μελετήσῃ ἐν εὐσεβεῖ κατανύξει τὰ τεράστια, δι' ὧν ὁ πολυεύσπλαγχνος Κύριος ἔσωσε τὸν λαὸν τοῦτον καὶ ἐν παντὶ καιρῷ καὶ εἰς τοὺς ἐσχάτους τούτους χρόνους.

Περικυκλούμενος καὶ πολεμούμενος ὁ λαὸς οὗτος ἐξ ἑνὸς μέρους ἀπὸ φοβερὰ στρατόπεδα ... ὠθούμενος συχνάκις ἕως τοῦ χείλους τῆς ἀβύσσου, ὁ λαὸς οὗτος ὑπάρχει ἀκόμη· καὶ ὑπάρχει, διότι ὁ Θεὸς ἐξαπέστειλεν εἰς αὐτὸν τὴν χάριν τοῦ νὰ εὑρῇ εἰς τὴν χριστιανικὴν πίστιν τὸ κράτος τοῦ πολεμεῖν, τὴν ἰσχὺν τοῦ ἐγκαρτερεῖν εἰς τὰ δεινά, καὶ τὴν ἀπόφασιν τοῦ ν' ἀπολεσθῇ μᾶλλον ἢ νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὸν ζυγόν, τὸν ὁποῖον οἱ πατέρες του ἐβάστασαν ἀλλὰ ποτὲ δὲν παρεδέχθησαν ...

Ὁμόφωνος καὶ γενικὴ εἶναι ἡ πεποίθησις αὕτη· οὔτε οἱ προύχοντες, οὔτε ὁ κλῆρος, οὔτε ὁ λαός, πρὸς τοὺς ὁποίους ἡ Ὑ.Π. διευθύνεται, ἔχουσιν οὔτε δύνανται νὰ ἔχωσιν ἄλλην παρ' αὐτὴν τὴν πεποίθησιν, χωρὶς νὰ ἐξαχρειωθῶσι καὶ νὰ παύσωσι τοῦ νὰ εἶναι ἄνθρωποι καὶ χριστιανοί.

Πάμπολυ αἷμα ἐχύθη, πάμπολλαι οὐσίαι ἐφθάρησαν εἰς διάστημα ὀκτὼ ἐτῶν πολέμου καὶ δυστυχιῶν, καθ' οὓς ὁ τόπος οὗτος κατηφανίσθη, ὥστε ὅλως διόλου ἀδύνατον εἶναι νὰ ἐπανέλθῃ εἰς ὁποιανδήποτε κατάστασιν πραγμάτων βάσιν ἔχουσαν τὸ παρελθόν!

Ἄλλως πως συνέβαινεν, ἂν τὸ μαρτύριον τοῦ Παναγιωτάτου Πατριάρχου Γρηγορίου, πολλῶν ἐγκρίτων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ ἄλλων ἐκ τῶν πρωτίστων τοῦ Ἔθνους, δὲν ἤθελε διδάξει τὴν Ἑλλάδα τί ἐχρεώστει ἡ ἰδία εἰς ἑαυτὴν διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὸν ἐξολοθρευμόν ...

Ὀφείλομεν ἐξ ὀνόματος καὶ ἐκ μέρους τοῦ Ἔθνους, τὸ ὁποῖον ἐνεπιστεύθη εἰς ἡμᾶς τὴν διεύθυνσιν τῶν συμφερόντων του, νὰ παρακα-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λέσωμεν τὴν Ὑ.Π. νὰ μᾶς χαρίσῃ τὰς εὐλογίας της, πεπεισμένη ὅτι ἀμεταθέτως εἴμεθα προσηλωμένοι εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἱερᾶς ἡμῶν πίστεως.

Μακάριοι ἐσμέν, ὁσάκις εὐδοκήσει ὁ πανάγαθος Θεός, ὥστε νὰ δυνηθῇ ἡ Ὑ.Π. νὰ γένῃ εἰς ἡμᾶς πρόξενος τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὁποῖα ὀφείλει ὡς κεφαλὴ τῆς ἁγίας Ἐκκλησίας εἰς ὅλα τὰ τέκνα της ...

Ἐν Πόρῳ τὴν 28 Μαΐου [9 Ἰουνίου] 1828

Ὁ Κυβερνήτης
Ι. Α. Καποδίστριας
Ὁ Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας
Σ. Τρικούπης[24].

Γιὰ τὸν πατριάρχη Ἀγαθάγγελο καὶ τὴν ἐγκύκλιό του (Φεβρ. 1828) χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα γράφονται, ἀνώνυμα, στὴ «Γενικὴ Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος» τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1828, ὑπὸ τὸν τίτλο «*Περὶ τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα ἀποστολῆς τῶν Ἀρχιερέων κατὰ τὸν παρελθόντα Ἀπρίλιον*». Παραθέτομε κάποια ἀποσπάσματα:

> ... ὁ Ῥεῖς Ἐφέντης εἰς μίαν συνέντευξίν του μετὰ τοῦ Πατριάρχου ἐφάνη παρωργισμένος καὶ ἤλεγξεν αὐτόν, ὅτι δὲν ἐκπληροῖ τὰ πατριαρχικὰ χρέη του. Ὁ Πατριάρχης, φοβηθεὶς μήπως ἐκπέσῃ τοῦ θρόνου του ἢ μήπως εὑρεθῇ εἰς ἀνάγκην νὰ ἐκκενώσῃ τὸν συναχθέντα πλοῦτόν του, σκεφθεὶς ἐπενόησε καὶ ἐπρόβαλεν εἰς τὴν Πόρταν ὅτι, ἂν τὸν ἐδίδετο ἄδεια, ἠδύνατο νὰ μεταχειρισθῇ τινὰ μέσα διὰ νὰ διαιρέσῃ τοὺς Ἕλληνας, καὶ μὲ πρόσχημα θρησκευτικῶν παραινέσεων νὰ ἀποτοξεύσῃ εἰς αὐτοὺς ἐμφύλιον πόλεμον ... Κατ᾽ αὐτὸν τὸν τρόπον ἐνηργήθη ἡ ἀποστολὴ τῶν ἀρχιερέων καὶ τῶν ἐγκυκλίων γραμμάτων εἰς Πελοπόννησον. Ὁ δὲ Πατριάρχης αὐτός ... περιγράφεται ὅμως ὡς ἄνθρωπος νωθροτάτου νοὸς καὶ χαμερπῶν αἰσθημάτων· διό, καί, ἐνῷ αὐτόκλητος περιεπλέχθη εἰς ἐπιχείρημα ὅσον ἀπερίσκεπτον τόσον καὶ μάταιον, ἤδη βλέπων πλησιάζοντα τὸν καιρόν, καθ᾽ ὃν θέλει φανῇ τοῦ κινήματός του ἡ ἀπροβλεψία, κυριεύεται ἀπὸ πολλὴν δειλίαν. Ἆρά γε ὁ συναχθεὶς παρ᾽ αὐτοῦ πλοῦτος δύναται νὰ τὸν σώσῃ[25];

24. *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*, Αἴγινα, Ἀριθ. 41, ἔτ. Γ΄, 9 Ἰουνίου 1828, σσ. 169-170 (ὅπου δημοσίευση τοῦ κυβερνητικοῦ ἐγγράφου). Γιὰ τοὺς ἀπεσταλμένους ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Ἀγαθάγγελο στὸν Πόρο, στὸν Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, τέσσερες συνοδικοὺς μητροπολίτες μὲ τὸν μέγα πρωτοσύγκελλο, μὲ σκοπὸ τὴν ὑποταγὴ τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδος στὸν Τοῦρκο σουλτάνο («ἐπαναγωγὴν τῶν ἀποπλανηθέντων εἰς τὴν ποίμνην») βλ. Σπυρ. Τρικούπης, *Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τόμ. Δ΄, Ἀθῆναι 1926, σσ. 193-194.

25. *Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος*, Αἴγινα, Ἀριθ. 68, ἔτ. Γ΄, 15 Σεπτ. 1828, σσ. 282-283.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Καὶ σὲ μεταγενέστερους ὅμως χρόνους τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο προτρέπει τοὺς ὑπὸ Ὀθωμανικὴ κυριαρχία ὀρθόδοξους χριστιανοὺς καθὼς καὶ μοναστήρια νὰ ἐκτελοῦν πιστὰ τὰ πρὸς τὸν Τοῦρκο σουλτάνο χρέη τους. Ἔτσι, ἔντυπη ἐγκύκλιος τοῦ οἰκουμ. πατριάρχη Ἀνθίμου Δ΄ τοῦ ἀπὸ Νικομηδείας (α΄: 20 Φεβρ. 1840 - 6 Μαΐου 1841· β΄: 19 Ὀκτ. 1848 - 30 Ὀκτ. 1852)[26] τῆς 23ης Φεβρουαρίου 1840, εὐθὺς μὲ τὴν ἐκλογή του καὶ τὴν ἀνάληψη τῶν καθηκόντων του, ἀπευθύνεται πρὸς τὶς μονὲς τοῦ Ἁγίου Ὄρους, στὶς ὁποῖες συνιστᾶται νὰ ἐκτελοῦν πιστὰ τὰ «*ρεαγιαδικὰ χρέη*» τους καὶ νὰ προσεύχονται γιὰ τὴν μακροημέρευση καὶ ὑγεία τοῦ «*εὐσπλαγχνικωτάτου ἡμῶν Ἄνακτος Σουλτὰν Ἄπδουλ Μετζὶτ ἐφένδη*». Ἀντίτυπό της, μαζὶ μὲ ἄλλα παρόμοια, φυλάσσεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους (φάκελος: «Πατριαρχικὰ 1783-1906»).

Δημοσιεύομε τώρα τὶς τρεῖς προαναφερθεῖσες πατριαρχικὲς ἐγκυκλίους τοῦ Κων/πόλεως Εὐγενίου Β΄.

1

Ἐγκύκλιος τοῦ οἰκουμ. Πατριάρχη Εὐγενίου Β΄ πρὸς τὸν Παροναξίας Ἱερόθεο περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς τῶν νησιωτῶν στὸν Τοῦρκο σουλτάνο.

1821, Αὐγ. 15

†Εὐγένιος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης:-

†Ἱερώτατε μητροπολῖτα Παροναξίας, ὑπέρτιμε καὶ ἔξαρχε παντὸς Αἰγαίου Πελάγους, ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἀγαπητὲ ἀδελφὲ καὶ συλλειτουργὲ τῆς ἡμῶν μετριότητος κὺρ Ἱερόθεε, χάρις εἴη σου τῇ ἱερότητι καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ. Ἐκ τοῦ ἐγχειριζομένου σοι πατριαρχικοῦ ἡμῶν καὶ συνοδικοῦ γράμματος πληροφορεῖσαι τὴν δι᾽ ἄκρας ἀνακτορικῆς φιλανθρωπίας εὐμενεστάτην αὖθις πρὸς τὸ ἡμέτερον γένος εὐεργεσίαν καὶ χάριν, καθ᾽ ἣν ἀξιοῦνται ἐλέους καὶ ἀμνηστίας οἱ τῶν ὁρίων τοῦ πιστοῦ ῥαγιαλικίου παρεκτραπέντες ὁπώσποτε, ἤδη δὲ μεταμελούμενοι καὶ προσπίπτοντες εἰλικρινῶς, πολλῷ μᾶλλον οἱ ἰδιοπραγμονοῦντες καὶ ἐν τοῖς ὅροις τοῦ πιστοῦ ῥαγιαλικίου ἀπαρεγκλίτως ἐμμένοντες, καθὼς ἐκ τοῦ ἰδίου γράμματος ἐντελέστερον πληροφορεῖσαι. Τοῦτο δὴ λαβών, ἐντελλόμεθά σοι διὰ τῆς παρούσης, ὅπως χωρὶς ἀναβολῆς ἐνεργήσῃς, ἐπὶ κοινῇ ἁπαξαπάντων τῶν ἐπαρχιωτῶν σου ἀκροάσει, καὶ ἐμπνεύσῃς εἰς τὰς καρδίας των τὰς ἐν αὐτῷ περιεχομένας ἐννοίας μὲ ὅλην τὴν ἀπαιτουμένην καθαρότητα καὶ ἀκρίβειαν, διὰ νὰ ἀναπέμψωσι προηγουμένως τὰς ὑπὲρ τοῦ βασιλείου κράτους ἱκετηρίους αὐτῶν

---

26. Βλ. γι᾽ αὐτὸν Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, σσ. 614, 618-619, 717-719· Σάρδεων Γερμανός, *ὅ.π.*, σσ. 185-190, 208.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φωνὰς πρὸς Θεόν, καὶ ἑπομένως, κατανοήσαντες τὸ γινόμενον καὶ πρὸς αὐτοὺς μέγα βασιλικὸν ἔλεος, νὰ βαδίζωσι τὴν ὁδὸν τῆς εὐπειθείας καὶ ὑποταγῆς ἀπαρατρέπτως, ἐν βεβαιότητι ὅτι, καθὼς ἡ κραταιὰ βασιλεία ἐξευμενίζεται πρὸς τοὺς μετανοοῦντας καὶ χαρίζεται αὐτοῖς φιλανθρώπως τὴν ἀμνηστίαν, οὕτω κατὰ τῶν σκληροτραχήλων καὶ ἀμεταμελήτων μένει ἀδυσώπητος. Ἐνὶ λόγῳ, κατὰ τὸ ἄφευκτον χρέος τῆς προθυμίας σου, νὰ στηρίξῃς πάντας αὐτοὺς ἐπὶ τοῦ κέντρου τοῦ ῥαγιαλικίου, ὑπαγορεύων συμφώνως τὰ σωτήρια καὶ γινόμενος καλὸν παράδειγμα πρὸς αὐτούς ...

Περιμένομεν ἐν τάχει τῶν γραφομένων ἁπάντων τὴν αἰσίαν ἀποπεράτωσιν. Ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ χάρις εἴη μετὰ τῆς ἱερότητός σου.

ϛωκα΄, Αὐγούστου ιε΄.

Ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφός.

2

Ἐγκύκλιος τοῦ οἰκουμ. πατριάρχη Εὐγενίου Β΄ πρὸς τοὺς Ὀρθόδοξους Χριστιανοὺς («Ρωμαίους») τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἱερωμένους καὶ λαϊκούς, καταδικαστικὴ τῶν ἐπαναστατικῶν ἀπελευθερωτικῶν κινημάτων καὶ προτρεπτικὴ σὲ δουλικὴ ὑποταγὴ στὸν Ὀθωμανὸ κυρίαρχο.

1821, Αὔγ.

[† Εὐγένιος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης]

|[1] † Οἱ ὑπὸ τὴν ἀμφιλαφῆ σκιὰν τῆς κραταιᾶς Ὀθωμανικῆς βασιλείας ὑποκείμενοι ἁπαξάπαντες Ῥωμαῖοι ἱερωμένοι καὶ λαϊκοὶ ἑκάστης|[2] τάξεως καὶ βαθμοῦ! Ὅταν μὲ ἀληθῆ στοχασμὸν ἕκαστος ὑμῶν ἁπάντων παρατηρήσῃ τὰς βάσεις, τὰς ὁποίας ἡ ἐφ' ἡμᾶς κραταιὰ καὶ|[3] ἀήττητος βασιλεία ἐτάξατο ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ διοικήσει τῶν ὑπηκόων αὐτῆς χαρατζκιουζάρηδων, γνωρίζει ἐν ἀκριβείᾳ τὸ ἀκέ|[4]νωτον πέλαγος τῆς εὐσπλαγχνίας αὐτῆς, πόσον καὶ ὅση ἡ ἄκρα καὶ ἀνυπέρβλητος φιλανθρωπία της, καθότι ὄχι μόνον ἡ ὕπαρ|[5]ξις τῆς ζωῆς μας καὶ ἡ τῶν ὑπαρχόντων μας ἀσφάλεια διεφυλάττετο, καθὼς καὶ ἡ τῶν ἐχλιισλάμηδων*, ἀλλὰ καὶ χάριτες καὶ ἔ|[6]λεος καὶ ὑπάλληλοι εὐεργεσίαι ἐπεδαψιλεύοντο καθημερινῶς εἰς τὸ γένος μας κατὰ τε τὴν ἄνεσιν τῆς θρησκείας ἡμῶν, κατά τε τὴν |[7] ἐν ἀνέσει τοῦ βίου διαγωγήν, καὶ μὲ τόσην ἀφθονίαν καὶ ἔκτασιν, ὅσην δὲν ἐσυγχώρουν μηδὲ αὐτὰ τὰ μέτρα τοῦ ῥαγιαλικίου. Εἰς τῶν |[8] τοιούτων εὐμενεστάτων χαρίτων τὰς φιλανθρώπους ἐνδείξεις ὅλοι ἐπίσης οἱ Ῥωμαῖοι εἶχον ἀπαραίτητον χρέος νὰ εὐγνωμονῶσι πραγματικῶς |[9] καὶ νὰ καταγίνωνται εἰς τὰ πρὸς εὐαρέστησιν τοῦ βασιλείου κράτους ἀείποτε, δόξαν ἀναπέμποντες τῇ φιλαγάθῳ προνοίᾳ τοῦ ὑψίστου Θεοῦ |[10] καὶ τῇ κραταιᾷ βασιλείᾳ, ἥτις κατὰ μίμησιν τῆς θείας

---

* ἐχλιισλάμηδες (τουρκ. ehli islam) = οἱ πιστοὶ μωαμεθανοί.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐκείνης φιλανθρωπίας διοικεῖ τὸ ὑπήκοον. Ἀλλά, φεῦ! Πολλοὶ ἐκ τοῦ ἔθνους |[11] τῶν Ῥωμαίων παραμελήσαντες τῆς χρεωστουμένης εὐγνωμοσύνης, ἀγνωμονήσαντες τῶν τοιούτων εὐεργεσιῶν καὶ ἐν ταυτῷ ἀθετήσαντες |[12] καὶ καταπατήσαντες τὰ θρησκευτικὰ διδάγματα, τὰ ὑπαγορεύοντα τὴν ἐντελῆ εὐπείθειαν καὶ ὑποταγὴν εἰς τὸ θεοσυντήρητον αὐτὸ βασίλειον |[13] κράτος, εἰς τοιαύτην ἐξετραχηλίσθησαν ματαιότητα καὶ ἀπόνοιαν, ὥστε ἐτόλμησαν νὰ ἀναλάβωσι τὸ σχῆμα τῆς ἀνταρσίας ἐναντίον τῆς |[14] κοινῆς αὐτῆς εὐεργέτιδος ἡμῶν καὶ τροφοῦ ἀηττήτου βασιλείας. Ἐν ᾧ δὲ τοιαῦτα τὰ τῶν ἀντιθέων καὶ ἀπονενοημένων κινήματα, ἡ κρα |[15]ταιὰ βασιλεία, μὴ ἀπορρίψασα ἐκ τῶν χειρῶν της τὸ ἔλεος καὶ τὴν εὐσπλαγχνίαν ὁποῦ πηγάζουσιν ἐκ τῶν φυσικῶν της ἰδιωμάτων, πα |[16]ρέβλεψε τὸ νὰ παιδεύσῃ καὶ νὰ ἐκδικηθῇ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καὶ διὰ μιᾶς τοὺς ἀντάρτας καὶ χαΐνηδες*, καὶ τοὺς μὲν κατὰ τὴν χρείαν ἐπαί |[17]δευσεν, ἀπὸ δὲ τὸ ἄλλο μέρος τοὺς ἰδιοπραγοῦντας καὶ εἰς τὰ ὅρια τοῦ ῥαγιαλικίου ἐμμένοντας ἐπεχείρησε νὰ διαφυλάξῃ καὶ νὰ σώσῃ, |[18] εὐδοκήσασα, τέλος πάντων, διὰ νὰ ἐκδοθῶσι παρὰ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἀφοριστικὰ καὶ παραινετικὰ γράμματα. Ἀλλὰ καὶ τούτων ἐκ |[19]δοθέντων ἅπαξ καὶ δίς, μ᾽ ὅλον τοῦτο οἱ βαδίσαντες τὴν ὁδὸν τῆς ἀνταρσίας δὲν ἀπέρριψαν τὸ σατανικὸν αὐτῶν φρόνημα, οὐδ᾽ ἠβου |[20]λήθησαν συνιέναι τοῦ ἀγαθῦναι, κωφεύοντες καὶ εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς σωτηριώδεις παραινέσεις, ἀντιβαίνοντες καὶ εἰς τὰς περὶ εὐπειθεί(ας) |[21] ἀποστολικὰς καὶ συνοδικὰς διατάξεις, καὶ πάλιν ἐπιμένουσι κατὰ μέρη καὶ προσκαρτεροῦσι τῇ βδελυρᾷ ἀνταρσίᾳ καὶ ἀπειθείᾳ |[22] σατανικῇ, εἰς τρόπον ὅτι καὶ ὑποκινοῦσι τοὺς ἀφελεστέρους, παρασύροντες αὐτοὺς εἰς τὸν ἴδιον τῆς ἀπωλείας κρημνόν, καὶ τολμῶσιν |[23] ἐπιχειρεῖν τοῖς αἰσχίστοις καὶ ἀθεμίτοις, προφασιζόμενοι προφάσεις ἐν ἁμαρτίαις καὶ κηρύττοντες ἐν σχήματι καὶ ἐπὶ βάσει θρησκευ |[24]τικῆς διενέξεως τοὺς κακοὺς καὶ ἀσυγγνώστους αὐτῶν σκοπούς, ὁποῦ γενικῶς ἔχουσι κατὰ τῶν ἐχλιισλάμηδων· κατὰ τῶν τοιούτων λοιπὸν |[25] ἀπονενοημένων, ἀσωφρονίστων καὶ ἀμεταμελήτων στασιαστῶν δικαί(ως) ἡ κραταιὰ βασιλεία ἔπρεπε νὰ μεταχειρισθῇ τὴν ἐσχάτην |[26] παιδείαν, μὴ φειδομένη μηδενὸς τῶν τοιούτων. Ἐπειδὴ ὅμως καὶ ὁ τρόπος τῆς κραταιᾶς βασιλείας εἶναι τεθεμελιωμένος φυσικῶς εἰς |[27] τὴν εὐσπλαγχνίαν καὶ εἰς τὸ ἔλεος, ἔγινε νεῦσις ἀνακτορική, πλήρης φιλανθρωπίας καὶ εὐμενείας, καὶ ἐκδοθεὶς ἀπεστάλη πρὸς ἡμᾶς |[28] ὑψηλὸς βασιλικὸς προσκυνητὸς ὁρισμός, δηλωτικὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ ἐπιτακτικὸς νὰ ἐκδοθῶσι καὶ ἐπὶ τοῦ παρόντος ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν |[29] παραινετικὰ γράμματα πρὸς ἁπαξάπαντας τοὺς εἰς τὴν θεοσυντήρητον βασιλικὴν ἐπικράτειαν εὑρισκομένους Ῥωμαίους, διαληπτικὰ τῆς ἀνω |[30]τέρω ἐννοίας καὶ τῆς ἀπαιτουμένης κοινῆς ὑποταγῆς καὶ εὐπειθείας σας. Τούτου χάριν καὶ γράφοντες συνοδικῶς μετὰ τῶν περὶ ἡμᾶς ἱερω |[31]τάτων ἀρχιερέ-

* χαΐνης (τουρκ. hain) = προδότης, καταδότης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ων καὶ ὑπερτίμων, τῶν ἐν ἁγίῳ πν(εύματ)ι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν, διασαλπίζομεν εἰς ὅλους σας τὰς ἐννοί(ας)|[32] τοῦ ὑψηλοῦ βασιλικοῦ προσκυνητοῦ ὁρισμοῦ καὶ παραινοῦμεν ἐν ἁγίῳ πν(εύματ)ι καὶ παραγγέλλομεν ἁπαξάπαντας, μικροὺς καὶ μεγάλους, ἑ|[33]κάστης τάξεως καὶ βαθμοῦ, ὅσοι αὐθαδῶς ἐτολμήσατε νὰ ἐξοπλισθῆτε κατὰ τῆς κοινῆς ἡμῶν τροφοῦ καὶ εὐεργέτιδος κραταιᾶς βασιλεί(ας),|[34] νὰ καταθέσητε ἀμέσως τὰ ὅπλα καὶ νὰ ἀναλάβητε τὸ ἀρχαῖον σχῆμα τῆς ἐντελοῦς καὶ εἰλικρινοῦς ὑποταγῆς καὶ εὐπειθείας σας πρὸς αὐτήν, καὶ|[35] νὰ ἀποπτύσητε τὸ σατανικὸν καὶ μάταιον τῆς ἀνταρσίας φρόνημα, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες νὰ μένητε ἑδραῖοι καὶ ἀμετακίνητοι εἰς τὸ πι|[36]στὸν τοῦ ῥαγιαλικίου, καὶ ἑνὶ λόγῳ σύμπαντες ἑκάστου τόπου καὶ ἑκάστης νήσου κάτοικοι, ὅσοι χαρακτηρίζεσθε μὲ τῆς ὀρθοδόξου χριστια|[37]νικῆς πίστεως τὴν κλῆσιν καὶ θείᾳ νεύσει εὑρίσκεσθε ὑπὸ τὴν ἀμφιλαφῆ σκιὰν τοῦ βασιλείου κράτους, ὅλοι χωρὶς τινὸς ἐξαιρέσεως νὰ ἐπι|[38]στρέψητε εἰς τὴν σωτηριώδη ὁδὸν τῆς ὑποταγῆς, ὄντες βέβαιοι καὶ πεπληροφορημένοι ὅτι ἡ κραταιὰ βασιλεία, κατιδοῦσα τὴν πνευματικὴν ἐπι|[39]στροφὴν καὶ μεταμέλειαν, τὸ ἄδολον καὶ ἀληθὲς τῆς εὐπειθείας σας φρόνημα καὶ τὴν ἀκριβῆ διατήρησιν τῶν τοῦ πιστοῦ ῥαγιαλικίου καθη|[40]κόντων, αὖθις ὡς μήτηρ φιλόστοργος θέλει σᾶς ἐναγκαλισθῇ καὶ θέλει σᾶς περιθάλπῃ, ἐπιδαψιλεύουσα τὰ τῆς ἀκενώτου πηγῆς τῆς εὐσπλαγ|[41]χνίας της πλούσια τὰ ἐλέη της ἐφ᾽ ὑμᾶς, καὶ παραπέμπουσα εἰς βυθὸν λήθης τὰ ἐξ ἐπηρείας τοῦ μισοκάλου δαίμονος ἀπονενοημένα ἐ|[42]κεῖνα κινήματα τῶν τολμησάντων. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ ἡ κοινὴ τῶν εὐσεβῶν μήτηρ ἁγία τοῦ Χ(ριστο)ῦ Ἐκκλησία θέλει ἐξευμενισθῇ καὶ|[43] θέλει ἀξιώσει συγχωρήσεως καὶ ἀφέσεως τοὺς ἡμαρτηκότας καὶ τὰ βάρη τῶν φρικωδεστάτων αὐτῆς ἀρῶν ἐπισπασαμένους, βλέπουσα ἐνεργου|[44]μένην τὴν μεταμέλειαν ὑμῶν. Ἐὰν δὲ φανῶσιν ἕως τέλους κωφεύοντες εἰς τὰς ἤδη φιλανθρώπους τῆς κραταιᾶς βασιλείας φωνάς, ἀχάριστοι|[45] καὶ ἀγνώμονες εἰς τὴν συμπαθεστάτην αὐτὴν εὐεργεσίαν καὶ πάσης ἐλπίδος ἐπέκεινα εὐμενεστάτην χάριν, ἀναισθητοῦντες εἰς τὰ ἀπειροπληθῆ αὐ|[46]τῆς ἀπ᾽ ἀρχῆς μέχρι τῆς σήμερον ἀσύγκριτα ἐλέη, ἀδιαφοροῦντες εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἡμῶν παραινέσεις καὶ πατρικὰς συμβουλάς, καὶ ἐπι|[47]μένοντες εἰς τὰ θεοστυγῆ καὶ αὐτοῦ τοῦ χριστιανικοῦ χαρακτῆρος ἀλλότρια ἐκεῖνα κινήματα, ἡ ἀνομία αὐτῶν ἐπὶ τὸν τράχηλον αὐτῶν καὶ κρῖ|[48]μα λήψονται ἑαυτοῖς καὶ κατάκριμα, καθότι ἄφευκτος ἡ κατ᾽ αὐτῶν δικαίως ἐπαπειλουμένη πανωλεθρία· καὶ οὐκ ἔσται αὐτοῖς ἱλασμὸς ἢ σωτηρία|[49] μήτε σωματικὴ μήτε ψυχική, ἀλλὰ κακοὶ κακῶς οἰμώξουσι καὶ καταστραφήσονται ἐκ μιᾶς. Ὅθεν ἀνανήψατε, πρὸς Θεοῦ! σπουδάσατε ἐν|[50] ὅσῳ ἔχετε τὸν τῆς μεταμελείας καιρὸν καὶ ποιήσατε καθὼς ὑμῖν γράφοντες συμφών(ως) τῷ ὑψηλῷ ὁρισμῷ παρακελευόμεθα καὶ μὴ ἄλλως, ἐξ ἀποφάσεως. ϡωκα΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

3

Συνοδικὴ ἐγκύκλιος τοῦ οἰκουμ. πατριάρχη Εὐγενίου Β΄ πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης, Πελοποννήσου καὶ νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, καταδικαστικὴ τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀπελευθερωτικοῦ κινήματος καὶ προτρεπτικὴ σὲ δουλικὴ ὑποταγὴ στὸν Ὀθωμανὸ κυρίαρχο.

1822, Ἰαν.

† Εὐγένιος ἐλέῳ θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ οἰκουμενικὸς πατριάρχης:-

|[2] † Οἱ ἀνὰ πᾶσαν τὴν νῆσον Κρήτην καὶ τὰς ὑποκειμένας αὐτῇ Ἐπισκοπὰς οἰκοῦντες Ῥωμαῖοι, οἱ τῇ ὀρθοδόξῳ κλήσει ἐνσεμνυνόμενοι καὶ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησί(ας) τέκνα ἐκ προγό|[3]νων ὑπάρχοντες, καὶ οἱ λοιποὶ ἑκάστης τάξεως καὶ ἑκάστου βαθμοῦ· ἡ πάντα πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ἀνθρωπίνου γένους οἰκονομοῦσα πρόνοια τοῦ ὑψίστου θεοῦ, ἄνωθεν καὶ ἐξ αὐτῆς|[4] τῆς τοῦ κόσμου κτίσεως, ἐτάξατο τὰς ἐπιγείους βασιλείας ὡς τινὰς βάσεις καὶ θεμέλια ἀρραγῆ, ἐπὶ τῶν ὁποίων εἶναι ἐπηκοδομημένη ἡ καλὴ διοίκησις τῶν λαῶν καὶ ἡ εὐδαιμονία τῶν ὑπη|[5]κόων· εἰς αὐτὰς ἐχάρισε σοφίαν καὶ γνῶσιν τοῦ εἰδέναι καὶ ἐνεργεῖν τὰ συμφέροντα εἰς ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα· καὶ ὅ,τι ἂν πράττῃ ὁ θεόθεν τεταγμένος Βασιλεύς, τοῦτο εἶναι|[6] ὑπὸ τῆς θείας προνοί(ας) ἐξηρτημένον· «Χεὶρ Κυρίου» γὰρ φησίν, «ἐν καρδίᾳ Βασιλέως», καὶ ὅ,τι ἂν πράττῃ ὁ ὑπήκοος, εἴτε κίνημα ὑποταγῆς καὶ εὐπειθεί(ας), εἴτε κίνημα λειποταξίας|[7] καὶ ἀπειθεί(ας), ἀναφέρεται κατ᾽ εὐθεί(αν) εἰς αὐτὸν τὸν Ἐπουράνιον Βασιλέα καὶ θεόν, τοῦ ὁποίου τὸν τόπον ἐπὶ γῆς σώζει ὁ φέρων τὰ σκῆπτρα τῆς Βασιλεί(ας). Διὰ τοῦτο, καθὼς τιμᾶται ὡς μεγα|[8]λητέρα ἀρετὴ καὶ εὐγνωμοσύνη δικαία ἡ ἐντελὴς ὑπακοή, οὕτω καταδικάζεται ὡς χείρων πάντων κακία καὶ ἁπλῆ ἀσέβεια ἡ ἀποστατικὴ τῶν ὑποτελῶν ἰδέα· καὶ εἰς κάθε ἱστορίαν|[9] βλέπομεν τὰς τοιαύτας τῶν ἀποστασιῶν κακοηθείας, ὄχι ὑπὸ τῶν θεόθεν τεταγμένων Βασιλέων αὐστηρῶς κατατρεχομένας καὶ μὲ κοινὸν ὄλεθρον ἀφανιζομένας, ἀλλὰ καὶ|[10] ἐκδικουμένας καὶ μὲ αὐτὰ τὰ βέλη καὶ τοὺς κεραυνοὺς τῆς θείας ἀγανακτήσεως· «Κύριος», γὰρ φησί, «καθιστᾷ βασιλεῖς ἐπὶ γῆς», καὶ πᾶς ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσίᾳ τῇ τοῦ|[11] θεοῦ ἀνθέστηκε διαταγῇ. Τὸ ἡμέτερον χριστιανικὸν ὀρθόδοξον γένος, καὶ κατὰ τὸ παράδειγμα ὁποῦ μᾶς ἔδειξεν ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοὺς Χριστὸς μὲ τὴν ἐνανθρώ|[11]πισίν του καὶ ἐπὶ γῆς πολιτείαν του, καὶ κατὰ τὰς οὐρανίους διδασκαλίας καὶ εὐαγγελικοὺς νόμους ὁποὺ κατέλιπεν εἰς ἡμᾶς, δὲν συγχωρεῖται νὰ ἀφορᾷ εἰς ἀρχὰς πολιτικὰς καὶ|[12] εἰς ἀξιώματα ἐγκόσμια, ἀλλ᾽ εἶναι διωρισμένον θεόθεν νὰ εἶναι ἐπ᾽ ἐξουσίαν· «Ἡ βασιλεία ἡ ἐμή», λέγει τὸ Ἱερὸν εὐαγγέλιον, «οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» καὶ ἀλλαχοῦ, «Ἡμεῖς|[13] οὐκ ἔχομεν ὧδε μένουσαν πόλιν, ἀλλὰ τὴν μέλλου-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σαν ἐπιζητοῦμεν»· διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὸν ἐπιδείξαντα τὸ νόμισμα τοῦ Κίνσου· «Ἀπόδοτε», εἶπε, «τὰ τοῦ Καίσαρος Καίσαρι|[14] καὶ τὰ τοῦ θεοῦ τῷ θεῷ»· καὶ ὁ θεῖος ἀπόστολος, «Ἀπόδοτε τῷ τὸν φόρον τὸν φόρον, τῷ τὸ τέλος τὸ τέλος, τῷ τὴν τιμὴν τὴν τιμήν»· οὐ γὰρ οἰκῇ τὴν μάχαιραν φορεῖ,|[15] δηλαδὴ οὐχ ἁπλῶς ἔχει τὴν ἐξουσίαν ἀλλὰ θεόθεν καὶ τέτακται εἰς τὸ νὰ ἐκδικεῖται τοὺς ἀνυποτάκτους καὶ ἀντεχομένους τῶν δικαιομάτων τῶν βασιλικῶν, καὶ διὰ νὰ δείξωμεν εἰς|[16] ὅλους σας πόσον ἡ πρόνοια τοῦ ἁγίου Θεοῦ ἰξεύρει νὰ οἰκονομῇ τὰ ψυχικά μας καὶ σωματικὰ συμφέροντα, σᾶς φέρομεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, ἐξ|[17] αὐτῆς τῆς τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ ἡμῶν ἐνανθρωπίσεως· ἀπὸ πόσας αἱρέσεις δὲν κατεσπαράττετο ἡ Ἱερὰ ἡμῶν θρησκεία εἰς τὰς παρελθούσας ἐποχάς! Ἀπὸ πόσα τραγικὰ συμ|[18]βεβηκότα δὲν κατατρέχετο τὸ γένος μας καὶ δὲν ἔπασχεν ἡ ἀνθρωπότης εἰς ὅλα της γενικῶς τὰ συστήματα! ὁποῦ φρίττει τινὰς νὰ τὰ βλέπῃ καὶ εἰς τὰς δύω αὐτὰς Ἱστορίας. Ἀλ|[19]λά, καθὼς ὕστερον ἀπὸ μίαν λυσσώδη τρικημίαν ἐπέρχεται μία γαλήνη, πνέουσιν οἱ ζέφυροι καὶ οἱ πρότερον ἀπηλπισμένοι διὰ τὸν ἐπαπειλούμενον καταποντισμὸν διασώ|[20]ζονται εἰς ἀσφαλεῖς λιμένας, τοιουτοτρόπως ἡ θεία πρόνοια μὲ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς κραταιᾶς Ὀθωμανικῆς Βασιλείας ἐπὶ τοῦ ἔθνους ἡμῶν διασκέδασεν ὅλας ἐκείνας τῆς ὀρθοδόξου|[21] ἡμῶν πίστεως τὰς ταραχὰς καὶ τῶν πολιτικῶν ναυαγίων τὰς τρικημί(ας), καὶ τώρα τόσους αἰῶνας εὑρισκόμενοι εἰς ἕνα λιμένα γαλήνιον ἀπολαμβάνομεν τὴν μακαριστὴν εὐδαιμονί(αν), πε|[22]πλουτισμένοι μὲ ἐκκλησίας Ἱερᾶς καὶ μὲ ὅλην τὴν ἄνεσιν τῶν θρησκευτικῶν μας ἐθίμων· μὲ σχολεῖα, μὲ τέχνας, μὲ ἐμπόρια, μὲ τὴν διατήρησιν καὶ τῆς τιμῆς καὶ τῆς|[23] ὑπάρξεώς μας καὶ μὲ τόσα καὶ τόσα ἄλλα ἀγαθά, ὅσα δὲν ἀπήλαυσεν κἀνένα ὑποτελὲς καὶ ὑποκείμενον ἔθνος, μάλιστα δὲ πάντων ἐσεῖς οἱ κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας ταύτης|[24] καὶ τῶν νήσων τοῦ αἰγαίου πελάγους. Ἐν ᾧ λοιπὸν σεῖς ἐπίσης μὲ τοὺς ἄλλους ὑπηκόους τῆς κραταιᾶς βασιλεί(ας), μᾶλλον δὲ καὶ πλέον τῶν ἄλλων, ἔπρεπε νὰ μένητε σταθεροὶ ἐπὶ|[25] τοῦ κέντρου τοῦ ῥεαγιαλικίου καὶ νὰ δεικνύητε πραγματικὰ σημεῖα ὑποταγῆς καὶ εἰς τὰς θείας ἐντολὰς ὡς χριστιανοὶ καὶ εἰς τοὺς πολιτικοὺς νόμους ὡς λογικοὶ ἄνθρωποι, σεῖς, φεῦ,|[26] καταπατήσαντες καὶ θεία καὶ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ἀθετήσαντες καὶ εὐαγγελικοὺς νόμους καὶ κανόνας ἀποστολικούς, νοσήσαντες μίαν ἀπαραδειγμάτιστον ἀχαριστίαν, ὁμοίαν|[27] μὲ ἐκείνην τοῦ προδότου Ἰούδα, ἐτολμήσατε νὰ λάβητε ὅπλα εἰς χεῖρας καὶ νὰ ὑψώσητε ἀποστασίας σημαίαν, τ'αὐτὸν εἰπεῖν ἀντιστρατευσάμενοι ἐναντίον τοῦ ἐπουρανίου βασιλέως|[28] καὶ θεοῦ ἡμῶν ὑπὸ στρατηγῷ τῷ ἀρχεκάκῳ σατὰν καὶ παμπονήρῳ διαβόλῳ, τοῦ ὁποίου ἐφεύρεμά τε καὶ γέννημα εἶναι τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἀποστασίας, καὶ αὐτὸ ἐκ πρώτης|[29] ἀρχῆς ἐνέπνευσεν εἰς τὸ πνεῦμα τῶν πρωτοπλάστων μέσα εἰς τὸν παράδεισον. Ἐνὶ λόγῳ μὲ τὸ βδελυρὸν αὐτὸ κίνημα καὶ μὲ τοὺς σατανικοὺς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

αὐτοὺς τρόπους, εἰς μὲν|[30] τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ καὶ εἰς ὅλον τὸ ἥσυχον γένος ἐπροξενήσατε μελαγχολίαν καὶ λύπην ἀνείκαστον, εἰς δὲ τὸν ἑαυτόν σας ἀγωνίζεσθε νὰ ἐφελκύσητε ἀθεράπευτα|[31] δεινά, δυστυχί(ας) ἐπὶ δυστυχίας, παρούσας καὶ μελούσας, καὶ νὰ ἐνδύσητε τὰς ἀθώας γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα σας μέλανα καὶ μαῦρα φορέματα, ἐπειδὴ ἔχετε ἐχθρὸν καὶ ἐκδικη|[32]τὴν τοιοῦτον κραταιότατον βασιλέα καὶ ἀντίμαχον τὸν ἴδιον θεὸν καὶ ὅλας αὐτοῦ τὰς οὐρανίους δυνάμεις, καθὼς πρέπει νὰ φρονῆτε καὶ νὰ πιστεύητε, ἐὰν εἶσθε ἀληθεῖς|[33] χριστιανοὶ καὶ ἂν ἔχητε ἀκόμη εὐσεβείας σπινθῆρα. Τὸ δὲ χείριστον πάντων, ὁποῦ μήτε θέλετε νὰ ἐννοήσητε τοῦ κραταιοτάτου, δικαιοτάτου καὶ εὐσπλαγχνικωτάτου ἡμῶν βασιλέως|[34] τὴν ἄκραν εὐσπλαγχνίαν καὶ ἀσύγκριτον φιλανθρωπίαν, καθότι ἡ αὐτοκρατορική του μεγαλειότης, ἀγκαλὰ καὶ ἐκ τῆς πρώτης ἡμέρας, ὁποῦ διεδόθη αὐτὴ ἡ παναίσχιστος καὶ|[35] βδελυρὰ φήμη τῆς ἀποστασί(ας), ἔπρεπε νὰ δείξῃ ἀποτελέσματα ζέοντα δικαίου θυμοῦ, μῶλον τοῦτο, ἔχων ἀείποτε βάσιν τὸ ἔλεος καὶ τὴν εὐμένειαν, τοὺς μὲν πρωταιτίους τῶν κακῶν|[36] ἐπαίδευσε πανταχοῦ, τοὺς δὲ ἡσύχους καὶ εἰς τοὺς ὅρους τοῦ πιστοῦ ῥεαγιαλικίου ἐμμένοντας ἐπεχείρησε καὶ ἐπιχειρεῖ παντοιοτρόπως νὰ περιθάλψῃ καὶ διασώσῃ, μάλιστα δὲ καὶ τοὺς|[37] μετανοοῦντας καὶ ἐπιστρέφοντας εὐμενῶς ἀποδέχεται καὶ χαρίζει αὐτοῖς καὶ τὴν διατήρησιν τῆς ζωῆς καὶ τὴν ἀνήκουσαν ἄνεσιν καὶ ἡσυχίαν, τὴν ὁποίαν καὶ ἡμεῖς οἱ κάτοικοι|[38] τῆς βασιλευούσης καὶ ὅλων τῶν ἐπιλοίπων μερῶν οἱ ὁμογενεῖς ἀπολαμβάνομεν, περιθαλπόμενοι ὑπὸ τὴν ἀμφιλαφῆ σκιὰν τοῦ ἀειθαλοῦς αὐτῆς δένδρου, ἐκτελοῦντες τὰ τῆς θρησκεί(ας)|[39] ἡμῶν ἔθιμα μὲ ὅλην τὴν εὐρυχωρίαν, καθὼς καὶ κατ᾽ αὐτὰς τὰς πανσέπτους ἡμέρας τῶν γενεθλίων τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὰς ὁποίας μὲ τὸ ἔλεος τῆς βασιλεί(ας) του ἠξιώθημεν|[40] νὰ ἑορτάσωμεν ἐνασχολούμενοι πάντοτε ἕκαστος εἰς τὸ ἴδιον ἔργον καὶ ἐπάγγελμα, χωρὶς νὰ δειλιῶμεν τι, ἢ νὰ ὑποπτευώμεθα τι, καθότι φοβούμεθα καὶ φυλάττομεν|[41] τοὺς θείους νόμους καὶ τῆς βασιλικῆς δικαιοσύνης τοὺς ὅρους μὲ τὴν ἀπαιτουμένην προσοχήν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ μόνη εἰς ἕνα ἕκαστον ἀφοβία. Τοιούτους στοχασμοὺς περιεμένομεν|[42] ἄχρι τοῦδε νὰ ἰδῶμεν, ὅτι γίνονται καὶ ἀπὸ μέρους σας καὶ ὅτι ἐγνωρίσατε καὶ τὴν ἀπάτην εἰς τὴν ὁποίαν περιεπέσατε καὶ τὴν πανωλεθρίαν εἰς τὴν ὁποίαν ἀμεταμέλητοι ὄντες|[43] εὑρίσκεσθε, καὶ τὸ πέλαγος τῆς ἀνακτορικῆς του εὐσπλαγχνίας ὅτι εἶναι ἀνεξάντλητον καὶ ὅτι δύνασθε νὰ ἀξιωθῆτε ἐλέους, ἅμα ὁποῦ φανεῖτε μετανοοῦντες καὶ μεταμελούμενοι.|[44] Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ μὲ ὅλην αὐτὴν τὴν παράτασιν τοῦ καιροῦ δὲν εἴδομεν κίνημα ἐκ μέρους σας σύμφωνον μὲ τὰς χρηστάς μας ἐλπίδας, ἔγνωμεν νὰ κινήσωμεν κάλαμον πατρικῶς,|[45] καὶ νικόμενοι ἀπὸ πόνον ψυχῆς νὰ δώσωμεν τὰς ἐκκλησιαστικάς μας σωτηριώδεις ὁδηγίας καὶ εὐαγγελικὰς νουθεσίας εἰς ὅλους σας, διὰ νὰ μὴν ἔχωμεν καὶ ἔλεγχον συνειδήσεως,|[46] ὅτι ἐσιωπήσαμεν καὶ παρεβλέψαμεν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ τὴν ψυχικὴν καὶ τὴν σωματικήν σας σωτηρίαν. Ὅθεν, χριστιανοὶ ἀδελφοί, τέκνα τῆς ἀνατολικῆς ἡμῶν ἐκκλησίας, ὅσοι κάτοι|[47]κοι τῆς πελοποννήσου καὶ ὅσοι τοῦ αἰγαίου πελάγους, ὅσοι πλέετε τὴν θάλασσαν καὶ ὅσοι εὑρίσκεσθε εἰς τὴν ξηράν, ὅσοι ἐνὶ λόγῳ, εἴτε παραλογιζόμενοι οἴκοθεν, εἴτε|[48] ἀπατώμενοι ἄλλοθεν, ἐφθάσατε νὰ νοσήσετε τὴν κατηραμένην αὐτὴν νόσον καὶ νὰ λάβητε ὅπλα εἰς χεῖρας μὲ ἀποστατικὰ φρονήματα, ἀκούσατε τῆς πατρικῆς μας φωνῆς, ἥτις|[49] πηγάζει ἀπὸ πόνον ἐγκάρδιον, ἔλθετε εἰς ἑαυτούς, ἀποπτύσατε τὸ σατανικὸν αὐτὸ φρόνημα τῆς ἀνοήτου ἀποστασί(ας), ῥίψατε τὰ ὅπλα τὰ αἴτια τῆς κοινῆς σας καταστροφῆς, ἀναλά|[50]βετε τὸν προγονικὸν ῥεαγιαλικὸν χαρακτῆρα, φιλιωθῆτε μὲ τὸν θεόν, διὰ νὰ ἔχητε καὶ τὴν εὔνοιαν τῆς ὑπὸ θεοῦ τεταγμένης κραταιᾶς καὶ ἀηττήτου βασιλεί(ας). Ἰδοὺ καιρὸς|[51] εὐπρόσδεκτος, ἰδοὺ καιρὸς μετανοίας. Μετανοήσατε καὶ μὴ θελήσατε ἕως τέλους τὴν ἐρήμωσιν τῆς πατρίδος σας καὶ τὴν δεινὴν αἰχμαλωσίαν τῶν ἀθώων γυναικῶν σας καὶ τέκνων·|[52] λυπηθῆτε καὶ τὸν ἑαυτόν σας καὶ τὴν πατρίδα σας καὶ τὰ τέκνα σας καὶ τὴν κατάστασίν σας, καὶ πρὸ πάντων φείσασθε τῆς ψυχῆς ὑμῶν, ὑπὲρ ἧς ὁ Χριστὸς τὸ ἴδιον αἷμα ἐξέχεεν|[53] ἐπὶ σταυροῦ. Ἡμεῖς, ἐπιστηριζόμενοι εἰς τὴν εὐσπλαγχνίαν τοῦ κραταιοτάτου ἡμῶν βασιλέως καὶ εἰς τὴν εὐμένειαν τῶν πολυχρονίων καὶ εὐμενεστάτων ἡμῶν αὐθεντῶν, τὴν ὁποίαν|[54] ἀναλόγους φωνὰς δὲν ἔχομεν νὰ εὐχαριστήσωμεν, καὶ διὰ τὴν ὁποίαν εἴμεθα ὑπόχρεοι νὰ παρακαλοῦμεν νυχθημέρως τὸν κύριον ἡμῶν καὶ θεὸν ὑπὲρ τοῦ βασιλίου κράτους,|[55] ὅπως εἴη ἀήττητον καὶ θριαμβεῦον εἰς αἰῶνα αἰώνων καὶ ὑποτάττων πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον, καὶ ὑπόχρεοι προσέτι νὰ θυσιάσωμεν ἑαυτοὺς κατὰ λόγον χριστιανικῆς εὐγνωμο|[56]σύνης· εἰς τοιαύτας, φαμέν, βάσεις στερεὰς τεθεμελιωμένοι, γινόμεθα ἐγγυηταί, καὶ κοινῶς εἰς ὅλους σας καὶ μερικῶς εἰς τὸν καθ᾽ ἕνα, καὶ σᾶς ἀναλαμβάνομεν εἰς τὸν τράχη|[57]λον ἡμῶν, καθυποσχόμενοι καὶ βεβαιοῦντες, ὅτι ἅμα ὁποῦ ἤθελαν φανῇ τὰ πραγματικὰ τῆς μεταμελείας σας σημεῖα, εὐθὺς θέλουν ἐπακολουθήσει καὶ τὰ φιλάνθρωπα τοῦ κραταιοῦ ἡμῶν|[58] βασιλέως τεκμήρια, ἐπειδή, καθὼς ἰξεύρει νὰ ἐκδικῆται κραταιῶς τοὺς ἀσωφρονίστους, οὕτως ἰξεύρει βασιλικοπρεπῶς καὶ φιλανθρώπως νὰ ἐλεῇ τοὺς προσπίπτοντας κατὰ μίμησιν τοῦ|[59] ἐπουρανίου βασιλέως, ὁποῦ εἶναι ὁ παιδεύων καὶ πάλιν ἰώμενος. Προλάβετε καὶ κλίνετε τὸν αὐχένα καὶ προφθάσετε πρὸς ἡμᾶς ἔγγραφα δηλωτικὰ τῆς μεταμελείας σας, ἐφωδιασ|[60]μένα καὶ μὲ ἀνθρώπους δύο ἢ τρεῖς ἀφ᾽ ἑκάστου τόπου, καὶ πάλιν σᾶς ἐγγυούμεθα, ὅτι μήτε μερικῶς μήτε κοινῶς, μέχρι τριχὸς θέλει δοκιμάσητε ἐπήρειαν τινα καὶ βλάβην|[61] καὶ ἂν ἄλλως συμβῇ, ἂς ἔχωμεν ἡμεῖς νὰ ἀποδώσωμεν λόγον εἰς τὸν ἀδέκαστον κριτὴν καὶ θεὸν ἐν τῇ φρικτῇ τῆς ἐτάσεως ἡμέρᾳ, καὶ ἂς ἐκζητηθῇ τὸ ἐκχυθησόμενον αἷμα|[62] ὕστερον ἀπὸ τὴν πληροφορίαν, ὁποῦ σᾶς δίδομεν ἐκ τῶν χειρῶν ἡμῶν· τόσην πε-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποίθησιν ἔχομεν εἰς τοῦ βασιλίου κράτους τὴν εὐσπλαγχνίαν. Ταῦτα προλαμ-
βάνοντες συμβου|[63]λεύομεν ὑμῖν. Καὶ ἡμεῖς μὲν ἐν τοσούτῳ ἐξεπληρώσαμεν
τὸ πατρικὸν χρέος μας· ἐὰν δέ, ὃ μὴ γένοιτο, ἀποῤῥαπίσητε τοὺς πατρικούς
μας λόγους καὶ ἀψηφήσητε εἰς τὰ|[64] ἐλέη τὰ βασιλικὰ καὶ εἰς τοὺς θείους νό-
μους καὶ πάλιν ἀμετανόητοι ἐργάζεσθε τὰ τῆς ἀποστασίας βδελυρὰ ἔργα, μή-
τε θεὸν φοβούμενοι, μήτε ἀνθρώπους αἰδούμενοι, μήτε πα|[65]τρίδας, γυναῖ-
κας καὶ τέκνα λυπούμενοι, ἡ ἁμαρτία ὑμῶν ἐπὶ τὸν τράχηλον ὑμῶν ἔστω.
Ἤδη ἡ ἀξίνη πρὸς τοῦ δένδρου τὴν ῥίζαν κεῖται· θυμὸς γὰρ βασιλέως ἄγγε-
λος θανά|[66]του ἐστί. Κακοὶ κακῶς ἔχετε νὰ ἐξαφανισθῆτε, θέλετε ἰδῇ τὴν
ὀργὴν τοῦ θεοῦ ἐπερχομένην ἐπὶ τὰς κεφαλάς σας καὶ τὰ νικηφόρα τοῦ βα-
σιλείου κράτους στρατεύματα διά|[67] τε ξηρᾶς καὶ θαλάσσης θριαμβεύοντα
ἐναντίον σας καὶ φέροντα τὸ πῦρ καὶ τὸν σίδηρον εἰς τὴν πατρίδα σας, ὅτε
πλέον καὶ ἡ μεταμέλεια ἀνωφελής, καὶ θέλετε καταδι|[68]κασθῇ καὶ ὑπολη-
πτικῶς εἰς τὴν αἰωνίαν τῆς Ἱστορίας ἀτιμίαν διὰ τὴν ἄνοιάν σας καὶ πνευ-
ματικῶς εἰς ἀνυπαρξίαν παντελῆ καὶ ψυχικῶς εἰς κόλασιν αἰωνίαν, ὡς ἀπο-
στᾶται|[69] τῆς ἐκκλησί(ας) καὶ τῆς τροφοῦ ἡμῶν καὶ κοινῆς εὐεργέτιδος κρα-
ταιᾶς βασιλεί(ας). Ὅθεν διὰ ἀγάπην θεοῦ ἀνανήψατε καὶ ποιήσατε κατὰ τά-
χος, καθὼς γράφοντες ὑμῖν|[70] παρακελευόμεθα πατρικῶς, καὶ μὴ ἄλλως, ἐξ
ἀποφάσεως:- ϡωκβ΄.

|[71] Ἐν μηνὶ Ἰαννουαρίῳ ἰνδι(κτιῶν)ος ι[ης]:-

|[72] † Ὁ Καισαρεί(ας) Ἰωαννίκιος † Ὁ Ἐφέσου Μακάριος
† Ὁ Ἡρακλεί(ας) Ἰγνάτιος † Ὁ Κυζίκου Κωνστάντιος
† Ὁ Βεῤῥοί(ας) Ζαχαρί(ας) † Ὁ Ἀγκύρας Μεθόδιος
† Ὁ Λήμνου Μακάριος † Ὁ Δημητριάδος Παρθένιος

Τὸ πνεῦμα τῶν τριῶν παραπάνω πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων τοῦ Εὐγενί-
ου Β΄ περὶ δουλικῆς ὑποταγῆς στὸν Ὀθωμανὸ δυνάστη ἐκφράζει καὶ ἡ πο-
λυσυζητημένη «*Διδασκαλία Πατρικὴ... εἰς ὠφέλειαν τῶν Ὀρθοδόξων Χρι-
στιανῶν*»[27], ποὺ ἐκδόθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1798, πρὶν ἀπὸ τὴν
ἔκρηξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, μὲ σκοπὸ νὰ πολεμήσει τὰ φιλελεύθε-
ρα ἀλλὰ καὶ ἀθεϊστικὰ μηνύματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Συντάκτης
τοῦ κειμένου φέρεται ὁ Πατριάρχης Ἱεροσολύμων Ἄνθιμος (1788-1808),
πολλοὶ ἐρευνητὲς ὅμως θεωροῦν πραγματικὸ συγγραφέα τὸν Ἀθανάσιο τὸν
Πάριο, φανατικὸ πολέμιο τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν πολιτικοθρησκευτικῶν

---

27. *Διδασκαλία Πατρικὴ συντεθεῖσα παρὰ τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλὴμ κὺρ ΑΝΘΙΜΟΥ εἰς ὠφέλειαν τῶν Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν, νῦν πρῶτον τυπωθεῖσα δι' ἰδίας δαπάνης τοῦ Παναγίου Τάφου ἐν Κωνσταντινουπόλει παρὰ τῷ τυπογραφείῳ Πογὼς Ἰωάννου ἐξ Ἀρμενίων, ἀψλη΄.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἰδεῶν. Πάντως τὸ θέμα τῆς πατρότητας τοῦ κειμένου αὐτοῦ δὲν ἔχει ὁριστικὰ καὶ πειστικὰ λυθεῖ[28]. Ὁ συντάκτης του θεωρεῖ ὅτι ἡ κατάλυση τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἔγινε μὲ θεία βούληση καὶ ὑπῆρξε «πρόξενος σωτηρίας» γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου:

> Ἰδέτε λαμπρότατα τί οἰκονόμησεν ὁ ἄπειρος ἐν ἐλέει καὶ πάνσοφος ἡμῶν Κύριος· διὰ νὰ φυλάξῃ καὶ αὖθις ἀλώβητον τὴν ἁγίαν καὶ ὀρθόδοξον πίστιν ἡμῶν τῶν εὐσεβῶν καὶ νὰ σώσῃ τοὺς πάντας, ἤγειρεν ἐκ τοῦ μηδενὸς τὴν ἰσχυρὰν αὐτὴν βασιλείαν τῶν Ὀθωμανῶν ἀντὶ τῆς τῶν Ῥωμαίων ἡμῶν βασιλείας... καὶ ὕψωσε τὴν βασιλείαν αὐτὴν τῶν Ὀθωμανῶν περισσότερον ἀπὸ κάθε ἄλλην, διὰ νὰ ἀποδείξῃ ἀναμφιβόλως ὅτι θείῳ ἐγένετο βουλήματι καὶ ὄχι μὲ δύναμιν τῶν ἀνθρώπων, καὶ νὰ πιστοποιήσῃ πάντας τοὺς πιστοὺς ὅτι μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον εὐδόκησε νὰ οἰκονομήσῃ μέγα μυστήριον, τὴν σωτηρίαν δηλαδὴ εἰς τοὺς ἐκλεκτούς του λαούς. Κατέστησε λοιπὸν ἐφ' ἡμᾶς ὁ παντοδύναμος Κύριος αὐτὴν τὴν ὑψηλὴν βασιλείαν, – οὐκ ἔστι γὰρ ἐξουσία εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ – διὰ νὰ εἶναι εἰς μὲν τοὺς Δυτικοὺς ὡσὰν ἕνας χαλινός, εἰς δὲ τοὺς Ἀνατολικοὺς ἡμᾶς πρόξενος σωτηρίας. Διὰ τοῦτο καὶ νεύει εἰς τὴν καρδίαν τοῦ βασιλέως τούτου τῶν Ὀθωμανῶν νὰ ἔχῃ ἐλεύθερα τὰ τῆς πίστεως ἡμῶν τῶν Ὀρθοδόξων καὶ ὑπερεκπερισσοῦ νὰ τὰ διαφεντεύῃ... Καὶ ταῦτα πάντα τὰ τοῦ Θεοῦ κρίματα... καὶ ἀνεκδιήγητα ἀγαθὰ ὁ πρῶτος ἀποστάτης διάβολος κατανοήσας, διὰ νὰ ἐκτραχηλίσῃ καὶ αὖθις νὰ φέρῃ εἰς ἀπώλειαν τοὺς ἐγκαταλειφθέντας ἐκλεκτοὺς πιστούς, ἐμεθοδεύθη εἰς τὸν τρέχοντα αἰῶνα μίαν ἄλλην πονηρίαν καὶ ἀπάτην ξεχωριστήν, δηλαδὴ τὸ νῦν θρυλούμενον σύστημα τῆς ἐλευθερίας, τὸ ὁποῖον κατ' ἐπιφάνειαν φαίνεται τάχα καλόν, ὅσον διὰ νὰ ἀπατήσῃ, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐκλεκτούς. Ὑπάρχει ὅμως ἕνα δέλεαρ τοῦ διαβόλου καὶ φαρμάκι ὀλέθριον, διὰ νὰ κατακρημνίσῃ τοὺς λαοὺς εἰς τὴν ἀπώλειαν καὶ ἀκαταστασίαν... Παντοῦ τὸ φαντασιῶδες αὐτὸ τῆς ἐλευθερίας σύστημα τοῦ πονηροῦ ἐπροξένησε πτωχίαν, φό-

---

28. Βλ. Φίλ. Η. Ἠλιού, *Προσθῆκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία. Α΄. Τὰ βιβλιογραφικὰ κατάλοιπα τοῦ E. Legrand καὶ τοῦ H. Pernot (1515-1799)*, Ἀθήνα 1973, σσ. 271-275, ὅπου γίνεται διεξοδικὸς λόγος γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου καὶ παρατίθεται ἡ ὡς τότε σχετικὴ βιβλιογραφία· βλ. καὶ Λ. Βρανούσης, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ», Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 15/16 (1965-1966), 1997, σσ. 125-329· Χρ. Θ. Ἀραμπατζῆς, *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου βιβλιογραφικά*, Ἔκδοσις Ἱεροῦ Προσκυνήματος Παναγίας Ἑκατονταπυλιανῆς Πάρου, Θεσσαλονίκη 1998, ὅπου συχνὲς ἀναφορὲς στὴν *Διδασκαλία Πατρικὴ* μὲ ὅλη τὴν παλαιότερη καὶ σύγχρονη βιβλιογραφία.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νους, ζημίας, ἁρπαγάς, ἀσέβειαν τελείαν, ψυχικὴν ἀπώλειαν καὶ ἀνωφελῆ μεταμέλειαν. Ἀπατηλαί εἶναι, ἀδελφοὶ Χριστιανοί, αἱ διδασκαλίαι τῶν νέων αὐτῶν ἐλευθέρων, καὶ προσέχετε. Φυλάξετε στερεὰν τὴν πατροπαράδοτόν σας πίστιν καὶ ὡς ὀπαδοὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπαρασάλευτον τὴν ὑποταγὴν εἰς τὴν πολιτικὴν διοίκησιν ὁποὺ σᾶς χαρίζει ὅσα ἀναγκαῖα μόνον εἰς τὴν παροῦσαν ζωήν... Ὄχι Χριστιανοί! Ἂς ἔχωμεν σταθερότητα καὶ φρόνησιν, ἂς μὴ χάσωμεν διὰ μίαν ψευδῆ καὶ ἀνύπαρκτον τάχα ἐλευθερίαν τοῦ παρόντος βίου τοὺς ἀμαραντίνους στεφάνους τῆς αἰωνίου μακαριότητος ...[29]

*

Οἱ δημοσιευθεῖσες ἢ ἀναφερθεῖσες ἀνωτέρω πατριαρχικὲς ἐγκύκλιοι καὶ φυλλάδια (*Διδασκαλία Πατρική*), κυρίως ὅσες κυκλοφόρησαν μετὰ τὴν ἔκρηξη καὶ ἐπικράτηση τῆς Ἐπανάστασης τῶν Ἑλλήνων γιὰ τὴν Ἐθνική τους Ἀνεξαρτησία, γραμμένες ἄκαιρα καὶ μὲ τὸν ὑπερβάλλοντα ζῆλο κάποιων Πατριαρχῶν, ἴσως καὶ ἀπὸ φόβο τους καὶ σκοπιμότητα γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ θρόνου καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τους ἀξιώματος ἀφοῦ ὑπερβαίνουν κατὰ πολὺ φραστικὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄποψη οὐσίας τὶς τυπικὲς καὶ ἀπὸ τὸ καθεστὼς ἐπιβαλλόμενες ὑποχρεώσεις τῶν ἐν λόγῳ ἱεραρχῶν γιὰ τὴν ἁπλὴ καταδίκη κινημάτων στρεφομένων κατὰ τῆς Ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, δὲν μποροῦν, σὲ καμιὰ περίπτωση, νὰ ἀπομονωθοῦν ἐπιλεκτικὰ καὶ νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὑστερόβουλα καὶ μονομερῶς γιὰ νὰ μειώσουν γενικότερα τὴ μεγάλη προσφορὰ τῆς Ἐκκλησίας στὰ ἀτέλειωτα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ὑπέρτατου Ἀγώνα γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ Ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ.

Ἀναμφίβολα ἡ Ἐκκλησία, μὲ τοὺς ἁπλοϊκοὺς παπάδες καὶ τοὺς ταπεινοὺς καὶ ὀλιγογράμματους καλόγερους, ἀλλὰ καὶ μὲ τοὺς φωτισμένους καὶ προοδευτικοὺς ἱερωμένους, ἐπιφανεῖς καὶ ἐμπνευσμένους Διδασκάλους τοῦ Γένους, μὲ τοὺς φλογεροὺς καὶ λεοντόθυμους κληρικοὺς ποὺ ἀγωνίστηκαν καὶ θυσιάστηκαν μὲ μαρτυρικὸ θάνατο γιὰ τὴν Ἐλευθερία καὶ τὴν Πίστη (Διονύσιος Β΄ Λαρίσης - Τρίκκης ὁ ἐπονομαζόμενος Φιλόσοφος ἢ Σκυλόσοφος, 1611· παπα-Δημήτρης ἀπὸ τὴ Σαμαρίνα, μετέπειτα ἅγιος, 1808· παπα-Θύμιος Βλαχάβας, 1809 κ.π.ἄ.), μὲ τὰ μοναστήρια ποὺ ὑπῆρξαν ὁρμητήρια καὶ καταφύγια ἀγωνιστῶν, λαϊκῶν καὶ κληρικῶν, πρόσφερε ἀνεκτίμητες ὑπηρεσίες στὸ ὑπόδουλο Γένος καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας γιὰ τὴν παιδεία καὶ τὴ μόρφωσή του, καθὼς καὶ γιὰ τὴ διατήρηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καὶ τῆς Ὀρθόδοξης Πίστης του, παράγοντες ποὺ ὁδήγησαν ἀσφαλῶς στὴ μεγάλη Ἐπανάσταση καὶ στὴν ἀπελευθέρωση καὶ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση τῶν Ἑλλήνων.

---

29. *Διδασκαλία Πατρική*, σσ. 13-23, ἀπ' ὅπου τὰ παρατιθέμενα ἀποσπάσματα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἂς σημειωθεῖ, ἐν κατακλεῖδι, καὶ τὸ βαρὺ ἰδεολογικοπολιτικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, μὲ τὶς ὀξεῖες ἀντιθέσεις τῆς φιλελεύθερης καὶ ἀποκλειστικὰ λογικοκρατούμενης Δυτικῆς Εὐρωπαϊκῆς σκέψης ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἀφ' ἑτέρου ποὺ παρέμενε ἀμετακίνητα προσηλωμένη στὴν παράδοση καὶ στὰ ἀπὸ αἰώνων καθιερωμένα ὅσον ἀφορᾶ τὴν Ὀρθοδοξία καὶ τὶς θρησκευτικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἰδέες.

ABSTRACT

D. Z. Sofianos, *Circular letters of the Patriarch Eugenius II (August 1821 - January 1822) recommending to the Greeks submission to the Ottoman rule*

Three circular letters written by the Oecumenical Patriarch Eugenius II are published and commented on. In these letters the Greeks fighting for their independence are asked to lay down the arms and declare their submission to the Porte.

The first of these letters was addressed to the metropolitan Hierotheous of Paros and Naxos (15 August 1821), the second to the Christian flock of the Patriarch in the Ottoman Empire (also August 1821), and the third to the inhabitants of Crete, of Peloponnesus and of the islands of the Archipelago (January 1822). Only the first of the letters has been published in the past by Ioannis Filimon, the other two are published here for the first time.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΙΝ. Α΄. Ἐγκύκλιος (ἀντίγραφο) τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Εὐγενίου Β΄ πρὸς τοὺς Ὀρθόδοξους Χριστιανοὺς («Ῥωμαίους»), ἱερωμένους ἢ λαϊκούς, τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, καταδικαστικὴ τῶν ἐπαναστατικῶν ἀπελευθερωτικῶν κινημάτων καὶ προτρεπτικὴ σὲ δουλικὴ ὑποταγὴ στοὺς κρατοῦντες. 1821, Αὔγουστος. Κεντρικὸ Κρατικὸ Ἀρχεῖο Βιέννης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

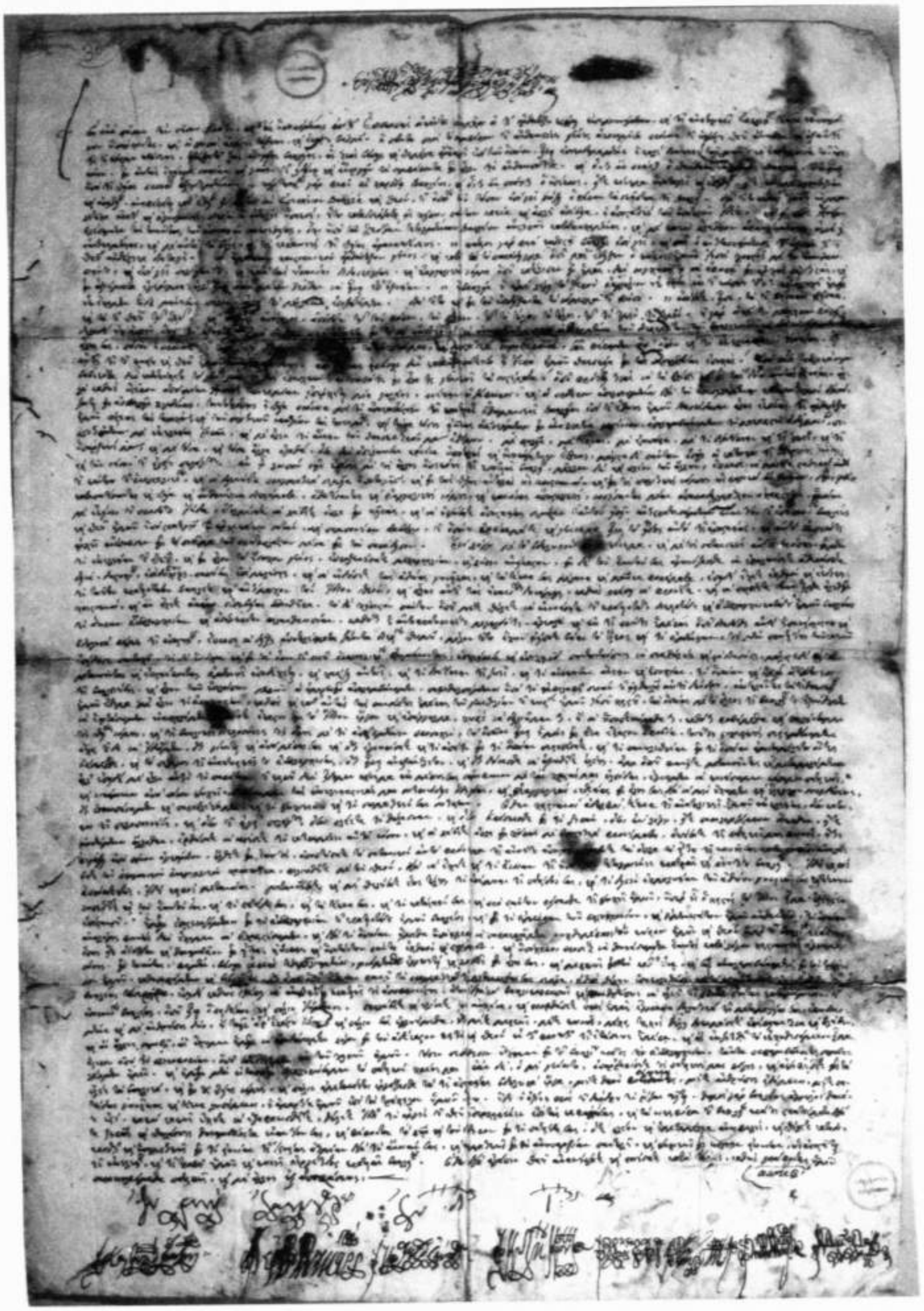

ΠΙΝ. Β΄. Συνοδικὴ ἐγκύκλιος τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Εὐγενίου Β΄ πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Κρήτης, Πελοποννήσου καὶ νησιῶν τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, καταδικαστικὴ τῶν ἐπαναστατικῶν ἀπελευθερωτικῶν κινημάτων καὶ προτρεπτικὴ σὲ δουλικὴ ὑποταγὴ στοὺς κρατοῦντες. 1822, Ἰανουάριος. Ἀρχεῖο Οἰκονόμων (φάκ. XXXIII[α], Κ.Ε.Μ.Ν.Ε., Ἀκαδημία Ἀθηνῶν).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ

ΔΟΥΛΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ
Ἡ Σύμβαση τῆς Ἀλεξάνδρειας (9 Αὐγούστου 1828)

Ἡ μελέτη ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ μέρος μίας ἐκτενέστερης ἔρευνας ποὺ ἀφορᾶ τὰ φαινόμενα τῆς δουλείας καὶ τοῦ δουλεμπορίου, ὅπως αὐτὰ διαμορφώθηκαν στὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης. Ἡ ἔρευνα ἑστιάζεται σὲ δύο ἄξονες: Πρῶτον, ἐξετάζεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ κοινωνικὲς καὶ ἐθνικὲς ὁμάδες τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου ἀντιμετωπίζουν τὴν αὔξηση τοῦ φαινομένου τῆς δουλείας στὴν περιοχὴ καὶ πῶς προσλαμβάνουν οἱ κοινωνίες αὐτὲς τὶς δυτικὲς ἀρχὲς τῆς ἰσότητας καὶ τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν δούλων. Δεύτερον, ἐξετάζεται ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ δυτικὲς κοινωνίες ἐξάγουν τὶς νέες ἀρχὲς στὶς κοινωνίες τῆς Ἀνατολῆς[1].

Μία οὐσιώδης ὄψη τοῦ ζητήματος τῆς μεταφορᾶς τῶν δυτικῶν ἀξιῶν στὴν Ἀνατολὴ σχετίζεται μὲ τὶς ἐνέργειες τοῦ Διοικητῆ τῶν βρεταννικῶν ναυτικῶν δυνάμεων στὴ Μεσόγειο Edward Codrington γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση Ἑλλήνων αἰχμαλώτων ποὺ βρέθηκαν στὴν Αἴγυπτο μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῶν αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, καθὼς καὶ μὲ τὴ σημασία καὶ τὶς συνέπειες τῆς Σύμβασης τῆς Ἀλεξάνδρειας. Ἡ Σύμβαση τῆς Ἀλεξάνδρειας (9 Αὐγούστου 1828) εἶναι μία διμερὴς συμφωνία ποὺ ὑπεγράφη

---

* Οἱ ἡμερομηνίες εἶναι κατὰ τὸ γρηγοριανὸ (νέο) ἡμερολόγιο, ἐκτὸς ἂν δηλώνεται διαφορετικά.

** Συντομογραφίες:

Γ.Ε.Ε.: Γενικὴ Ἐφημερὶς τῆς Ἑλλάδος.

F.O.: Ἀρχεῖο τοῦ Βρεταννικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, Public Record Office, Foreign Office.

Hansard: Great Britain Parliamentary Debates 3rd Series, Λονδίνο 1820-1832.

Wellington Despatches: *Despatches, Correspondence, and Memoranda of Field Marchal Arthur Duke of Wellington*, K.G. edited by his son, the Duke of Wellington, K.G., 8 τόμοι, Λονδίνο 1867-1880.

1. Τὸ σχετικὸ βιβλίο βρίσκεται στὸ στάδιο τῆς συγγραφῆς.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μεταξὺ τοῦ Ναυάρχου Codrington ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τοῦ Πασᾶ τῆς Αἰγύπτου ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ καθόριζε τὶς συνθῆκες ἀποχώρησης τῶν στρατευμάτων του ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Ἡ Σύμβαση τῆς Ἀλεξάνδρειας περιλαμβάνει, ἐκτὸς τῶν ὅρων τῆς ἀποχώρησης τῶν αἰγυπτιακῶν στρατευμάτων, καὶ ὅρους γιὰ τὴν ἀμοιβαία ἀπελευθέρωση αἰχμαλώτων.

Τὸ θέμα ἔχει ἐρευνήσει πρῶτος ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, στὸ πλαίσιο τῆς πρωτοποριακῆς του μελέτης *Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821*[2]. Στὸ ζήτημα ἀναφέρεται καὶ ὁ Γ. Β. Νικολάου, στὸ πλαίσιο ἄρθρου του τὸ ὁποῖο, μὲ βάση τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν, ἐρευνᾶ κυρίως τὴν τύχη τῶν αἰχμαλώτων ποὺ ἀπέμειναν στὴν Τουρκία καὶ τὴν Αἴγυπτο μετὰ τὸ 1830[3]. Πιὸ ἐμπεριστατωμένη εἶναι ἡ σχετικὴ ἔρευνα τοῦ Ἀθανάσιου Πολίτη στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου τῆς Ἀλεξάνδρειας γιὰ τὴν Ὀθωνικὴ περίοδο[4].

* * *

Ἡ μελέτη τῶν ρυθμίσεων γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση αἰχμαλώτων στὸ τέλος ἑνὸς πολέμου ἔχει σήμερα ἰδιαίτερο ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, διότι βοηθεῖ στὴν κατανόηση σημαντικῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων. Στὸν ἀνατολικὸ κόσμο, στὸν ὁποῖο ἐπικρατεῖ τὸ ἰσλαμικὸ δίκαιο, ἡ ἔννοια τοῦ αἰχμαλώτου πολέμου, ὅπως ἰσχύει στὴ Δύση, εἶναι ἄγνωστη. Ὁ αἰχμάλωτος πολέμου δὲν περιέρχεται στὴ δικαιοδοσία καὶ μέριμνα τοῦ κράτους, ἀλλὰ ἀποτελεῖ κτῆμα τοῦ στρατιώτη ἢ τοῦ ἀξιωματικοῦ ποὺ τὸν συνέλαβε. Τὸ δικαίωμα τῆς ἰδιοκτησίας νομιμοποιεῖ ὅλες τὶς χρήσεις ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ αὐτό[5].

Στὴν περίπτωση τῶν Ἑλλήνων αἰχμαλώτων τοῦ πολέμου τῆς ἀνεξαρτησίας, ὡς πρὸς τὴ σύνθεση ἀπὸ πλευρᾶς φύλου καὶ ἡλικίας, πρόκειται κυρίως, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικά, γιὰ γυναῖκες καὶ παιδιά, ποὺ χρησιμοποιοῦνται σὲ οἰκιακὲς ἐργασίες καὶ σὲ χαρέμια, καὶ πολὺ λιγότερο γιὰ ἄνδρες, ποὺ χρησιμοποιοῦνται σὲ κάτεργα.

Ἡ ὑποδούλωση τῶν χριστιανῶν, ἰδιαίτερα οἱ περιγραφὲς τῶν μαζικῶν συλλήψεων καὶ πωλήσεων ποὺ συνόδευσαν τὴν καταστροφὴ τῆς Χίου καὶ τὴν ἔξοδο τοῦ Μεσολογγίου, προκάλεσαν τὸ φιλελεύθερο καὶ φιλάνθρωπο αἴσθημα τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς. Ὁ φόβος ποὺ προκαλοῦσε ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἰμπραὴμ γιὰ ἐποικισμὸ τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ Αἰγυπτίους καὶ

---

2. Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, *Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1941, σσ. 95-96.

3. Γ. Β. Νικολάου, "Πελοποννήσιοι αἰχμάλωτοι τοῦ Ἀγῶνος. Μαρτυρίες ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ἑλλην. Ὑπ. Ἐξωτερικῶν", *Πελοποννησιακά*, τόμ. ΙΑ΄, σσ. 341-382.

4. Ἀθανάσιος Πολίτης, *Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ νεωτέρα Αἴγυπτος*, τόμ. Α΄, Ἀλεξάνδρεια/ Ἀθήνα 1928, σσ. 193-202.

5. Τὸ ζήτημα ἐξετάζεται διεξοδικὰ στὴν ἐκτενέστερη μελέτη μου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γιὰ μεταφορὰ Ἑλλήνων στὴν Αἴγυπτο ἐμφανίζεται στὸν εὐρωπαϊκὸ τύπο τὸ 1825. Ὁ φιλελληνισμὸς λαμβάνει τότε πρακτικὴ μορφὴ στὴν πληθώρα εἰσφορῶν μέσω τῶν φιλελληνικῶν κομιτάτων γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ Ἀγώνα καὶ τὴ σωτηρία τοῦ πληθυσμοῦ.

Ἕνα ρεῦμα εἰσφορῶν γιὰ τὴν ἐξαγορὰ Ἑλλήνων αἰχμαλώτων διοχετευόταν πρὸς τὸν Eynard. Εἶναι ὡστόσο δύσκολο νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὴν πορεία τῶν χρημάτων αὐτῶν. Εἶναι πιθανό, ἀλλὰ ὄχι σαφὲς γιὰ παράδειγμα, ὅτι μὲ αὐτὰ τὰ χρήματα ἀγοράσθηκαν ἀπὸ χριστιανοὺς τῆς Αἰγύπτου δύο ἀγόρια ἡλικίας 9 καὶ 10 ἐτῶν, τὰ ὁποῖα ἀνατράφηκαν δαπάναις τοῦ Φιλελληνικοῦ Κομιτάτου Λωζάννης[6]. Ἀλλὰ ἡ κινητοποίηση δὲν ἀπέδωσε θεαματικά. Ὄχι μόνο τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ συγκέντρωση χρημάτων γιὰ τὴν ἐξαγορὰ χριστιανῶν ἦταν πολὺ λιγότερο ἀπὸ ὅ,τι γιὰ τὶς πιεστικὲς ἀνάγκες ἐξοπλισμοῦ καὶ μισθοδοσίας τῶν μαχητῶν[7], ἀλλὰ εἶναι ἀμφίβολο ἂν ἔστω καὶ αὐτὴ ἡ μικρὴ χρηματικὴ συνδρομὴ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.

Γιὰ παράδειγμα, πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὁ Καποδίστριας ἐπιδόθηκε σὲ μία μεγάλης ἔκτασης κινητοποίηση γιὰ τὴν οἰκονομικὴ στήριξη τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ζήτησε νὰ τοῦ δοθοῦν τὰ χρήματα ποὺ ἡ ρωσικὴ φιλανθρωπία εἶχε συγκεντρώσει τὸ 1824 σὲ τράπεζα τῆς Ὀδησσοῦ γιὰ τὴν ἐξαγορὰ αἰχμαλώτων[8]. Τὰ χρήματα αὐτά, 380.000 ρούβλια, ἀποτέλεσαν μέρος τοῦ ποσοῦ ποὺ συγκέντρωσε ὡς ἐγγύηση τοῦ δανείου ποὺ διαπραγματευόταν[9].

Στὴν περίπτωση τῶν αἰχμαλώτων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, δὲν πρόκειται γιὰ μία διαδικασία ἀνταλλαγῆς αἰχμαλώτων, ἀλλὰ γιὰ μία ἄτυπη διαδικασία, στὴν ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε, συνυπάρχουν ἡ ἀνταλλαγή, ἡ ἀπελευθέρωση, ἡ ἐξαγορὰ καὶ ἡ δραπέτευση. Παρατηρεῖται μία διαδικασία μικτὴ ἡ ὁποία συμπλέκεται μὲ ἕνα πρώιμο στάδιο τῶν ἐξελίξεων γιὰ τὴν κατάργηση τῆς δουλείας στὴν Ἀνατολή.

Μὲ τὴν ἄφιξη τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια στὴν Ἑλλάδα, τὴν ὀργάνωση τῶν κρατικῶν ὑπηρεσιῶν καὶ τὴν ἐπίμονη μέριμνά του γιὰ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα τῆς χώρας καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν θυμάτων τοῦ Ἀγώνα, ἡ ἀνταλλαγὴ αἰχμαλώτων ἔγινε ζήτημα προτεραιότητας. Ἡ κυ-

---

6. *Γ.Ε.Ε.*, τόμ. Β΄, ἀρ. 80, Αἴγινα, 26 Νοεμβρίου 1827 (π.ἡ.).

7. Δέσποινα Θέμελη-Κατηφόρη, *Το γαλλικό ενδιαφέρον για την Ελλάδα στην περίοδο του Καποδίστρια (1828-1831)*, Ἀθήνα 1985, σ. 33.

8. Ἰ. Καποδίστριας πρὸς Πάλεν, Πετρούπολη, 6 Ἰουλίου 1827 (π.ἡ.)· Ἰ. Καποδίστριας πρὸς Νεσελρόδ, Πετρούπολη, 15 Ἰουλίου 1827 (π.ἡ.), Ἰ. Ἀ.Καποδίστριας, *Ἐπιστολαί*, ἐπιμ. Ε. Α. Bétand, μετάφρ. Μ. Γ. Σχινᾶ, τόμ. Α΄, Ἀθήνα 1841, σσ. 117 καὶ 125.

9. Ἰ. Καποδίστριας πρὸς Ἐϋνάρδο, Παρίσι, 26 Σεπτεμβρίου 1827 (π.ἡ.), Ἰ. Ἀ. Καποδίστριας, *ὅ.π.*, τόμ. Α΄, σ. 177.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βερνητικὴ προσπάθεια μετατοπίζεται ἀπὸ τὴ διαδικασία τῆς ἐξαγορᾶς δούλων στὴ νομότυπη διαδικασία τῆς ἀνταλλαγῆς αἰχμαλώτων. Κάποιες ἀνταλλαγὲς αἰχμαλώτων εἶχαν ἤδη πραγματοποιηθεῖ ἀπὸ τὸ 1825 μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Βρεταννοῦ πλοιάρχου G.W.Hamilton. Ὁ ἴδιος ὁ Hamilton ἀπελευθέρωσε καὶ ἀποβίβασε στὴν Αἴγινα στὰ τέλη Ὀκτωβρίου 1827 ὅσους αἰχμαλώτους διασώθηκαν ἀπὸ τὰ πλοῖα τῶν Συμμάχων κατὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου[10].

Στὰ πρῶτα μέτρα τοῦ Καποδίστρια περιλαμβάνονταν ὁδηγίες γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν Αἰγυπτίων καὶ Τούρκων αἰχμαλώτων στὸ Ναύπλιο μὲ σκοπὸ τὴν ἀνταλλαγή τους[11]. Τὸ μέτρο ἀπέφερε σὲ πρῶτο στάδιο τὴν ἀνταλλαγὴ μὲ Ἕλληνες αἰχμαλώτους ἀπὸ τὴ Μεθώνη, κυρίως γυναῖκες, παιδιά, ἀλλὰ καὶ λίγους ἄνδρες[12]. Ταυτόχρονα ὡστόσο δὲν ἔπαυσε ἡ λαθραία μεταφορὰ δούλων ἀπὸ τὰ αἰγυπτιακὰ στρατεύματα ποὺ βρίσκονταν στὴν Πελοπόννησο πρὸς τὴν Ἀλεξάνδρεια[13].

* * *

Κατὰ περίεργο τρόπο, στὴ βρεταννικὴ πρωτεύουσα τὸ ζήτημα τῶν χριστιανῶν αἰχμαλώτων ποὺ μετήχθησαν στὴν Αἴγυπτο ὡς δοῦλοι ἔλαβε δυσανάλογες πολιτικὲς διαστάσεις μὲ ἀφορμὴ τὴν τύχη τοῦ Ναυάρχου Codrington μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ τουρκο-αιγυπτιακοῦ στόλου στὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου. Ὁ Codrington θεωρήθηκε ἀποκλειστικὰ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτή. Ὅπως εἶναι γνωστό, μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἀμηχανία γιὰ τὸ συμβάν, ὅταν ἡ Βρεταννικὴ Κυβέρνηση βεβαιώθηκε ὅτι ἡ Πύλη, καὶ κυρίως ὁ Μεχμὲτ Ἀλῆ, δὲν θὰ ἐκτόνωναν τὴν ὀργή τους στὶς πολυμελεῖς βρεταννικὲς ἐμπορικὲς παροικίες στὰ λιμάνια τῆς Αὐτοκρατορίας, καὶ ἰδιαίτερα

---

10. *Γ.Ε.Ε.*, τόμ. Β΄, ἀρ. 72, Αἴγινα, 29 Ὀκτωβρίου 1827 (π.ἡ.).

11. *Γ.Ε.Ε.*, τόμ. Γ΄, ἀρ. 17, Αἴγινα, 10 Μαρτίου 1828 (π.ἡ.), Ἐγκύκλιος εἰς τὰς ἐπαρχίας, ἀρ. 608, Πόρος, 4 Μαρτίου 1828 (π.ἡ.):

> Αἴτιον φιλανθρωπίας καὶ πολιτικῆς ὑπαγορεύει τὴν Κυβέρνησιν νὰ σᾶς διατάξῃ διὰ νὰ συνάξετε ὅλους τοὺς εἰς τὴν ἐπαρχίαν ταύτην διεσκορπισμένους Ἄραβας καὶ λοιποὺς αἰχμαλώτους Τούρκους, καὶ νὰ τοὺς ἀποστείλετε εἰς Ναύπλιον ὑπὸ τὴν ἐπιστασίαν τοῦ ἐκεῖ προσωρινοῦ διοικητοῦ, ὅστις ἔχει τὰς περὶ τούτου ἀναγκαίας διαταγὰς τῆς Κυβερνήσεως. Ἡ Κυβέρνησις ἐλπίζει, ὅτι ἡ προαίρεσις ἐκ μέρους τῶν ἐχόντων αὐτοὺς θέλει προλάβει πᾶν βίαιον μέσον εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ φιλανθρώπου καὶ πολιτικοῦ τούτου σκοποῦ, ἀφορῶντος τὴν δι' ἀλλαγῆς ἐλευθέρωσιν ὁμογενῶν μας.

Ἡ διατύπωση δηλώνει ὅτι ὑπῆρχαν ἀκόμη «αἰχμάλωτοι» σὲ χέρια ἑλλήνων ἰδιωτῶν. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο τῆς ἐκτενοῦς μελέτης μου.

12. *Γ.Ε.Ε.*, τόμ. Γ΄, ἀρ. 23, Αἴγινα, 4 Ἀπριλίου 1828 (π.ἡ.) καὶ ἀρ. 25, Αἴγινα, 11 Ἀπριλίου 1828 (π.ἡ.).

13. J. Barker πρὸς Codrington, ἀρ. 15, Ἀλεξάνδρεια, 8 Μαΐου 1828, F.O. 78/170.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στὶς πόλεις τῆς Αἰγύπτου, τὰ πράγματα ἠρέμησαν καὶ ἡ Βρεταννικὴ Κυβέρνηση ἔστρεψε τὴν προσοχή της στὴν ἐφαρμογὴ τῆς Συνθήκης τῆς 6ης Ἰουλίου 1827 γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος, χωρὶς ὡστόσο τὴν ἀναμενόμενη ἀποφασιστικότητα. Ἀμφιταλαντευόταν ἀνάμεσα στὶς προσπάθειές της νὰ ἀναχαιτίσει τὴ φιλοπόλεμη Ρωσία καὶ στὴν ἀνάγκη λήψης μέτρων πίεσης πρὸς τὴν Πύλη. Τὸ Λονδίνο ἀδρανοῦσε στὸ μέσο μιᾶς παρατεταμένης κυβερνητικῆς κρίσης καὶ ὁ Codrington ἀδρανοῦσε στὴ Μάλτα, μάταια περιμένοντας ὁδηγίες. Ἡ ἀνάθεση τῆς Κυβέρνησης στὸ Δούκα τοῦ Wellington στὶς ἀρχὲς τοῦ 1828 δὲν ἔθεσε τέλος οὔτε στὴν πολιτικὴ κρίση οὔτε στὴν ἀδράνεια γύρω ἀπὸ τὴ Συνθήκη τῆς 6ης Ἰουλίου[14]. Κινητήρια δύναμη τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τοῦ Wellington ἦταν ἡ βαθειά του δυσπιστία ἀπέναντι στὴ Γαλλία καὶ τὴ Ρωσία. Στὸ Παρίσι ἡ νέα Κυβέρνηση Martignac προωθοῦσε αὐτοδύναμη ἀνάμειξη τῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολὴ ὑποδαυλίζοντας τὴν ἀγγλικὴ δυσπιστία[15]. Πρόθεση τοῦ Wellington ἦταν ἡ ἀκύρωση τῆς πολιτικῆς τοῦ George Canning καὶ ἡ ἐνεργοποίηση τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς Πετρούπολης τῆς 4ης Ἀπριλίου 1826[16]. Ἡ δυσμένειά του πρὸς τὸν Codrington φάνηκε ἤδη ἀπὸ τὸ λόγο τοῦ θρόνου, ὅταν ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου χαρακτηρίστηκε ἀτυχὲς γεγονός (untoward event). Ὡστόσο παρὰ τὴν κριτική, στὴ συζήτηση ποὺ ἀκολούθησε στὴ Βουλὴ κανεὶς ὁμιλητὴς δὲν ἐτόλμησε νὰ ἐπιπλήξει προσωπικὰ τὸν Codrington.

Κατὰ τὶς παραμονὲς τῆς ἔκρηξης τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου καὶ σὲ μία περίοδο, ὅπου στὴν Κυβέρνηση ἐπικρατοῦσαν πολιτικὲς δυνάμεις ποὺ ἐπιδίωκαν τὴν περιοριστικότερη δυνατὴ ἐφαρμογὴ τῆς Συνθήκης τῆς 6ης Ἰουλίου[17], καὶ ποὺ ἀντιτίθεντο στὴν προοπτικὴ ἀνεξαρτησίας τῆς Ἑλλάδας, ὁ Wellington ἀπρακτοῦσε καὶ ἡ Διάσκεψη τοῦ Λονδίνου εἶχε ἀνασταλεῖ. Μὲ τὴν κήρυξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου στὶς 26 Ἀπριλίου 1828, ὁ ρόλος τῆς Ρωσίας στὴν ὑλοποίηση τῆς Συνθήκης ἐξουδετερώθηκε τελείως. Ὁ Wellington ἔμεινε ἀντιμέτωπος μὲ τὴ Γαλλικὴ Κυβέρνηση, ἡ ὁποία στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα ἐπέμενε σὲ δραστικότερη ἀνάμειξη: εὐρύτερα σύνορα καὶ ἀπο-

---

14. Sir Edward Codrington, *Memoirs*, ἐπιμ. Lady Bourchier, Λονδίνο 1875, σσ. 404-405. Γιὰ μία ἀπὸ τὶς διαυγέστερες ἀναλύσεις τῆς βρεταννικῆς πολιτικῆς μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, βλ. C. W. Crawley, *The Question of Greek Independence*, Cambridge 1930, σσ. 92-97.

15. Γιὰ τὴν ἀνατολικὴ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας, βλ. Δέσποινα Θέμελη-Κατηφόρη, *ὅ.π.*, σσ. 49-50.

16. Wellington πρὸς Bathurst, Longshawe, 26 Αὐγούστου 1827· Ellenborough πρὸς Wellington, Λονδίνο, 15 Ἰανουαρίου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ΄, Λονδίνο 1871, σσ. 105, 193.

17. Ὑπόμνημα Wellington, 4 Ἀπριλίου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ΄, Λονδίνο 1871, σ. 334.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στολὴ ἐκστρατευτικοῦ σώματος γιὰ τὴν ἐκκένωση τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὰ ἐχθρικὰ στρατεύματα[18].

Γιὰ λόγους ποὺ θὰ γίνουν σαφέστεροι παρακάτω, στὰ τέλη Μαΐου, ὁ Wellington ἀφ' ἑνὸς σκλήρυνε τὴ στάση του, ἀφ' ἑτέρου ἔγινε πιὸ ἀποφασιστικός. Καὶ τότε ξαφνικά, ὀκτὼ μῆνες μετὰ τὴ ναυμαχία, ὁ Codrington ἀνακαλεῖται. Ἦταν μιὰ ἐνέργεια, γιὰ τὴν ὁποία οὔτε ὁ ἴδιος ὁ Codrington οὔτε κανένας ἄλλος μπόρεσε νὰ δώσει ἐπαρκῆ ἐξήγηση. Ἡ καλύτερη ἐξήγηση, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῶν πηγῶν, εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ ἕνα ἄκομψο ξεκαθάρισμα κομματικῶν λογαριασμῶν ἀπὸ τὰ κατώτερα τῶν περιστάσεων κυβερνητικὰ σχήματα ποὺ ἐπικράτησαν στὴ βρεταννικὴ πολιτικὴ σκηνὴ μετὰ τὸ θάνατο τοῦ George Canning στὶς 8 Αὐγούστου τοῦ 1827.

Ἐνορχηστρωτὴς τοῦ πολέμου κατὰ τοῦ Codrington ἦταν ὁ δραστήριος καὶ εὐερέθιστος Λόρδος Ellenborough, συνεργάτης τοῦ Πρωθυπουργοῦ Λόρδου Wellington, καὶ ἰδιαίτερος Γραμματέας τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου[19] μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἐξωτερικὲς ὑποθέσεις. Στὶς ἀρχὲς Μαρτίου 1828, ἡ Βρεταννία συγκλονίσθηκε ἀπὸ ἀλληλοσυμπληρούμενες πληροφορίες, ὅτι στὰ τέλη Δεκεμβρίου ἔφτασαν στὴν Ἀλεξάνδρεια μὲ τὰ ἀπομεινάρια τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ στόλου 5.500 γυναικόπαιδα σὲ ἄθλια κατάσταση —"wretched Greek slaves" τοὺς χαρακτηρίζει ὁ Βρεταννὸς Πρόξενος J. Barker— ποὺ «διοχετεύθηκαν στὰ σκλαβοπάζαρα τῆς Ἀλεξάνδρειας»[20]. Ὅλες οἱ ἀγγλικὲς πηγὲς χρησιμοποιοῦν τὸν ὅρο "slaves" καὶ ὄχι "captives" ἢ "war prisoners".

Ὁ Codrington εἶχε μόλις κατορθώσει νὰ ξεπεράσει τὶς κατηγορίες τῆς κυβερνητικῆς παράταξης γιὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου[21]. Ἀλλὰ ἡ εἴδηση τῆς μαζικῆς μεταφορᾶς τῶν δούλων στὴν Ἀλεξάνδρεια ἔδωσε νέο πρόσχημα στοὺς ἀντιπάλους του: Σὲ μία χώρα, ὅπου τὸ κίνημα κατὰ τῆς δουλείας βρισκόταν στὸ ἀπόγειό του, ἡ κατηγορία ἀκόμη καὶ τῆς ἀκούσιας συνέργειας στὴ μεταφορὰ τῶν γυναικόπαιδων γιὰ πώληση σὲ σκλαβοπάζαρα θὰ δικαιολογοῦσε τὴν ἀποπομπὴ ἀκόμη καὶ ἑνὸς ἡρωϊκοῦ Ναυάρχου. Στις 6 Μαρτίου ὁ Ὑπουργὸς Πολέμου Palmerston προκάλεσε τὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο τονίζοντας ὅτι ἡ ἀπελευθέρωσή τους ἦταν ζήτημα ἐθνικοῦ κύρους γιὰ τὴν Ἀγγλία. Βέβαια, ἐλάχιστοι συνάδελφοί του συμμερίζονταν τὶς θέσεις του. Ὅπως καὶ στὰ ἄλλα ζητήματα, στὴν πρόταση Palmerston γιὰ βρεταννικὴ πρωτοβουλία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν δούλων ἡ Κυβέρνηση ἦταν διχα-

---

18. Ἡ Γαλλία ἑτοιμαζόταν μυστικὰ γιὰ τὴν ἐκστρατεία ἀπὸ τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1828. Δέσποινα Θέμελη-Κατηφόρη, *ὅ.π.*, σ. 50.

19. Ἀπόδοση τοῦ βρεταννικοῦ ἀξιώματος Lord Privy Seal.

20. J. Barker πρὸς Dudley, ἀρ. 6, Ἀλεξάνδρεια, 29 Δεκεμβρίου 1827, F.O. 78/160.

21. Sir Edward Codrington, *ὅ.π.*, σσ. 408-410.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σμένη ἀνάμεσα στοὺς ὀπαδοὺς καὶ στοὺς πολέμιους τῆς πολιτικῆς τοῦ G.Canning. Ὅπως γλαφυρὰ ἀφηγεῖται στὸ ἡμερολόγιό του ὁ Palmerston,

> The Duke received the proposition coldly; Aberdeen treated the matter as a thing we had no right to interfere with; Bathurst, as the exercise of a legitimate right on the part of the Turks; and Ellenborough as rather a laudable action[22].

Στὶς 9 ὁ Ellenborough ἀποφάνθηκε ὅτι ὁ Codrington, ὡς ὑπαίτιος τῆς μεταφορᾶς τῶν δούλων, ἔπρεπε νὰ ἀνακληθεῖ[23]. Μάταια ὁ Codrington ὑπερασπίστηκε τὸν ἑαυτό του πεισματικὰ μὲ μακροσκελῆ ὑπομνήματα. Ὅταν ὁ Ellenborough ἀναγκάσθηκε νὰ παραδεχθεῖ ὅτι ἡ ἐπίσημη κατηγορία ἦταν προσχηματική, ἀποφάσισε ὅτι ἡ ἀνάκληση τοῦ Codrington ἀποτελοῦσε τετελεσμένο γεγονὸς γιὰ τὸ ὁποῖο ἡ Κυβέρνηση δὲν ὤφειλε ἐξηγήσεις[24].

Ἡ περιπέτεια τῶν Ἑλλήνων αἰχμαλώτων ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο διογκώθηκε πρόσκαιρα στὴν ἐπίσημη βρεταννικὴ ἀλληλογραφία μόνο γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς ἀνίσχυρο πρόσχημα γιὰ τὴν ἀνάκληση τοῦ Ναυάρχου Codrington. Τὸ πρόσχημα αὐτὸ ἐγκαταλείφθηκε ὅταν ὁ ἴδιος ὁ ἐνορχηστρωτὴς τῆς ἀνάκλησης Λόρδος Ellenborough ἀναγκάστηκε νὰ ὁμολογήσει ὅτι ἡ κατηγορία γιὰ ἀμέλεια τοῦ Codrington στὸ ζήτημα τῆς μεταφορᾶς τῶν αἰχμαλώτων ἦταν ἀστήρικτη[25].

* * *

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τύχη τοῦ Ναυάρχου Codrington, οὕτως ἢ ἄλλως ἡ Κυβέρνηση ἦταν μὲν διατεθειμένη νὰ ἀσκήσει πίεση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν αἰχμαλώτων, ἀλλὰ ὄχι νὰ υἱοθετήσει δραστικὰ μέτρα. Ὅταν τὸ ζήτημα τέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ὑπουργικὸ Συμβούλιο στὶς ἀρχὲς Μαρτίου, εἶχε συμφωνηθεῖ ὅτι ἡ Κυβέρνηση θὰ προσπαθοῦσε νὰ ἐπαναπατρίσει τοὺς «δούλους» αὐτοὺς χωρὶς νὰ χρησιμοποιηθεῖ «τόνος ἀπειλῆς πολέμου»[26].

Ὁ Codrington δέχθηκε ἀμέσως αὐστηρὴ ἐπίπληξη γιὰ τὴν ἀδυναμία του νὰ ἀποτρέψει τὴ μεταφορά[27]. Τὸ ζήτημα θὰ ἔμενε ἐκεῖ ἂν δὲν πίεζε ὁ

---

22. Henry Lytton Bulwer, *The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston*, τόμ. Α΄, Λονδίνο 1871, σσ. 291-292.

23. Lord Ellenborough, *Political Diary, 1828-1830*, Λονδίνο 1881, τόμ. Α΄, σσ. 48-49.

24. «He will be recalled without reasons assigned». Ellenborough, *ὅ.π.*, σ. 102. Βλ. τὴ σχετικὴ ἀλληλογραφία στὸ *Wellington Despatches*, τόμ. Ε΄, Λονδίνο 1873, σσ. 1-30.

25. Ellenborough, *ὅ.π.*, σσ. 102, 289.

26. J. Barker πρὸς Dudley, ἀρ. 6, Ἀλεξάνδρεια, 29 Δεκεμβρίου 1827, F.O. 78/160. Ellenborough, *ὅ.π.*, σ. 48. Henry Lytton Bulwer, *ὅ.π.*, σ. 231.

27. Dudley πρὸς Codrington, Foreign Office, 18 Μαρτίου 1828, F.O. 78/182.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Palmerston καὶ ἂν δὲν ἐξεγειρόταν τὸ Βρεταννικὸ Κοινοβούλιο[28]. Ὁ Wellington ἀναγκάστηκε νὰ διαμηνύσει στὸν Μεχμὲτ Ἀλῆ, καὶ μέσω τοῦ Codrington καὶ μέσω τοῦ Barker, ὅτι ἂν ἤθελε νὰ ὑπολογίζει στὴν εὔνοια τῆς Βρεταννικῆς Κυβέρνησης, ἔπρεπε νὰ ἀπελευθερώσει τοὺς αἰχμαλώτους. Ὁ Palmerston ἐπέμεινε ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι ἔπρεπε νὰ καταλάβουν ὅτι ἂν δὲν παρέδιδαν τοὺς δούλους, ὁ στρατός τους θὰ παρέμενε ὅμηρος στὴν Πελοπόννησο. Ὡστόσο οἱ ὁδηγίες ποὺ στάλθηκαν πρὸς τὸν Codrington ἦσαν ἤπιες: ἐπρόκειτο γιὰ παράκληση καὶ ὄχι γιὰ ὅρο ποὺ συναρτιόταν μὲ τὴ συμμαχικὴ διευκόλυνση τῆς μεταφορᾶς τοῦ Ἰμπραὴμ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο[29].

Στὰ τέλη Μαΐου, ἀποχώρησαν ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση καὶ οἱ τελευταῖοι ὑποστηρικτὲς τῆς πολιτικῆς τοῦ George Canning[30]. Τότε ἀκριβῶς ὁ Wellington κάνοντας στροφὴ 180°, ἔγινε ἔνθερμος ὑποστηρικτὴς τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐνεργητικότερης ἀνάμειξης στὴ λύση τοῦ ἑλληνικοῦ ζητήματος. Ὁ λόγος πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στοὺς πάγιους φόβους τοῦ Πρωθυπουργοῦ: τὴν αὔξηση τῆς γαλλικῆς καὶ τῆς ρωσικῆς ἐπιροῆς. Κινητοποιήθηκε γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ γαλλικὴ πίεση γιὰ ἐνεργητικότερη ἀνάμειξη καὶ ἰδιαίτερα γιὰ ἀποστολὴ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν Πελοπόννησο, καὶ ἀπὸ τὸ φόβο μήπως μετὰ τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο ἡ Ρωσία ἐπιβάλει τὴ δική της λύση στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα[31].

Στὶς 5 Ἰουνίου ἔφυγε γιὰ τὴ Μάλτα μὲ πρωτοφανῆ ἀμηχανία καὶ νευρικότητα ἡ ἐπιστολὴ ἀνάκλησης τοῦ Codrington[32]. Ὁ Codrington τελικὰ ἀνακλήθηκε ἀπὸ τὸ Foreign Office μὲ τὴν ἀόριστη δικαιολογία ὅτι «παρερμήνευσε τὶς ἀπόψεις καὶ προθέσεις» τῆς Κυβέρνησης, εἰδικὰ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς μεταφορᾶς δούλων στὴν Ἀλεξάνδρεια. Συγκεκριμένα κατηγορήθηκε ὅτι δὲν ἐφάρμοσε τὶς ὁδηγίες τῆς 8ης Φεβρουαρίου τοῦ 1826 πρὸς τὸν προκάτοχό του. Ἦταν σαφὲς καὶ στὸν ἴδιο τὸν Codrington ὅτι ἡ δικαιολογία

---

28. Συνεδρίες 24ης Μαρτίου καὶ 3ης Ἀπριλίου 1828, *Hansard*, σσ. 1301, 1438.

29. Henry Lytton Bulwer, *ὅ.π.*, σ. 293. Huskisson πρὸς Codrington, Colonial Office, 6 Ἀπριλίου 1828, F.O. 78/175.

30. Μεταξὺ αὐτῶν ὁ Ὑπουργὸς Ἀποικιῶν Huskisson, ὁ Πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐμπορίου Charles Grant καὶ ὁ Ὑπουργὸς Πολέμου Palmerston. Henry Lytton Bulwer, *ὅ.π.*, σ. 216. Γιὰ τὴ δυσπιστία τῆς ὁμάδας αὐτῆς ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴ τοῦ Wellington στὸ ἑλληνικὸ ζήτημα, βλ. Henry Lytton Bulwer, *ὅ.π.*, σ. 226.

31. Ὑπόμνημα Wellington, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ΄, Λονδίνο 1871, σσ. 424-425. Wellington πρὸς Peel, Λονδίνο, 4 Μαΐου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ΄, Λονδίνο 1871, σσ. 425-426. Βλ. καὶ Henry Lytton Bulwer, *ὅ.π.*, σ. 290.

32. *Wellington Despatches*, τόμ. Ε΄, Λονδίνο 1873, σσ. 5-7. Ellenborough, *ὅ.π.*, σσ. 135-138, 158.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἦταν σαθρή. Οἱ ὁδηγίες αὐτὲς τοῦ 1826 δὲν ἀναφέρονταν σὲ μέτρα γιὰ παρεμπόδιση τῆς μεταφορᾶς δούλων, ἀλλὰ μόνο στὴν ἀπόσπαση ἀπὸ τὸν Ἰμπραὴμ μιᾶς σαφοῦς δέσμευσης ὅτι δὲν θὰ προέβαινε σὲ μαζικὸ ἐκπατρισμὸ τῶν χριστιανῶν τῆς Πελοποννήσου καὶ σὲ ἐποικισμὸ τῆς χώρας μὲ Ἄραβες. Ὁ Codrington ἐπέμεινε ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν εἶχε σχετικὲς ὁδηγίες, ἀκόμη καὶ ἂν εἶχε ἐπαρκεῖς ναυτικὲς δυνάμεις γιὰ ἀστυνόμευση τῆς περιοχῆς, ἡ ἐπιβολὴ νηοψίας θὰ ὁδηγοῦσε σὲ νέες ἐχθροπραξίες[33].

Τὸν κίνδυνο πολεμικῆς ἀνάφλεξης, ποὺ φοβόταν τώρα ὁ Codrington, φαίνεται ὅτι εἶχε παύσει νὰ φοβᾶται ὁ Wellington. Γιὰ νὰ ἐξουδετερώσει τὴν ἐπιδίωξη τῆς Γαλλίας νὰ ἀναλάβει τὴν πρωτοβουλία, ἔπρεπε νὰ εὐθυγραμμισθεῖ μαζί της. Οἱ σχετικὲς ὁδηγίες ποὺ εἶχε ἐπίμονα ζητήσει ὁ Codrington, δόθηκαν στὸν ἀντικαταστάτη του Sir Pulteney Malcolm καὶ στὸ Γάλλο συνάδελφό του:

> ... lose no time in signifying to Ibrahim Pasha that he has positive orders not to permit the continuance of such outrages; and in the event of any such captives being found by him *in any ships which he may have occasion to visit, he will take the necessary steps for liberating them*, and sending them to any part of Greece not in possession of their enemies, to which they can be forwarded with the least inconvenience to the public service; and subject to this consideration, consulting, as far as possible, the wishes of the captives themselves, and those of the local Govt. of Greece[34].

Οἱ συμμαχικὲς αὐτὲς ὁδηγίες τῆς 23ης Ἰουνίου 1828 ἀποτελοῦν σαφὴ στροφὴ τῆς συμμαχικῆς πολιτικῆς. Εἶναι ἡ πρώτη ἐνεργὸς ἐπέμβαση γιὰ τὴν καταπολέμηση τοῦ δουλεμπορίου στὴ Μεσόγειο. Οἱ Ναύαρχοι ἀπέκτησαν τὸ δικαίωμα νὰ διατάσσουν νηοψία σὲ πλοῖα ἀδιακρίτως σημαίας, μὲ σκοπὸ

---

33. Codrington πρὸς Croker, ἀρ. 105, H.M.S. Asia, Κέρκυρα, 24 Ἰουνίου 1828· Codrington πρὸς Croker, ἀρ. 109, H.M.S. Asia, ἐν πλῷ, 11 Ἰουλίου 1828, F.O. 78/173. Τὸ ζήτημα τῆς ὑπογραφῆς συνθήκης γιὰ ἄσκηση δικαιώματος νηοψίας σὲ σημαῖες μὴ ἐμπολέμων κρατῶν ἦταν ἕνα ἐξαιρετικὰ σύνθετο ζήτημα διεθνῶν σχέσεων, τὸ ὁποῖο εἶχε προκύψει κατὰ τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν καταπολέμηση τοῦ δουλεμπορίου, ἀλλὰ στὸ ὁποῖο δὲν εἶχαν κατορθώσει νὰ συμφωνήσουν τὰ Δυτικὰ κράτη. Τὸ ζήτημα αὐτὸ καθὼς καὶ παρατηρήσεις γιὰ τὴ στάση τῶν Δυνάμεων ἀπέναντι στὶς ἡγεμονίες τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς ἀφ' ἑνὸς καὶ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἀφ' ἑτέρου ἀποτελοῦν ἀντικείμενο τῆς ἐκτενέστερης μελέτης μου.

34. Aberdeen πρὸς Lord High Admiral, Foreign Office, 23 Ἰουνίου 1828, F.O. 78/173. Ὑπογράμμιση δική μου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀπελευθέρωση Ἑλλήνων αἰχμαλώτων τοῦ αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ[35].

Ὡς τότε οἱ συμμαχικοὶ στόλοι δὲν εἶχαν ἐπιδείξει ἰδιαίτερη δραστηριότητα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἀπελευθέρωση δούλων, οὔτε κἂν στὸ πλαίσιο τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Πελοποννήσου[36].

Οἱ ὁδηγίες τῆς 23ης Ἰουνίου ἦσαν προϊὸν τῆς γαλλικῆς πίεσης καὶ τῆς νέας βρεταννικῆς ἀποφασιστικότητας. Παρότι πολέμιος τῆς πολιτικῆς τοῦ G.Canning, ὁ Wellington τελικὰ καὶ μὲ παλινωδίες ἐφάρμοσε τὴν πολιτική του. Καὶ μὲ τὴ Ρωσία νὰ ἔχει ἀναστείλει τὸ ἐνδιαφέρον της γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ὑπόθεση, λόγω τοῦ δικοῦ της πολέμου μὲ τὴν Πύλη, ἦταν ἀναγκασμένος νὰ συμπλεύσει μὲ τὴ Γαλλία: Ἡ Διάσκεψη τοῦ Λονδίνου ἐπαναλειτούργησε στὶς ἀρχὲς Ἰουλίου καὶ στὶς 19 ἐνέκρινε τὴ γαλλικὴ πρόταση γιὰ ἀποστολὴ ἐκστρατευτικοῦ σώματος στὴν Πελοπόννησο.

Τὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἰμπραὴμ ἀνέλαβαν οἱ διοικητὲς τῶν συμμαχικῶν ναυτικῶν δυνάμεων στὴ Μεσόγειο. Ὁ Codrington εἶχε λάβει τὴν εἴδηση τῆς ἀνάκλησής του στὴν Κέρκυρα στὶς 21 Ἰουνίου, ἀλλὰ παρέμεινε στὴν περιοχὴ γιὰ νὰ συμμετάσχει στὸ γαλλοβρεταννικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Κρήτης καὶ στὸν ἐξαναγκασμὸ τοῦ Ἰμπραὴμ Πασᾶ σὲ ἀποχώρηση. Τὸ ζήτημα ἀποτέλεσε ἀντικείμενο τῆς διάσκεψής τους μὲ τὸν Ἰμπραὴμ στὶς 6 Ἰουλίου. Στὸ μεταξύ, γιὰ τὸ μέτρο τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν αἰχμαλώτων, οἱ ναύαρχοι οὐδεμία περαιτέρω ὁδηγία εἶχαν λάβει ἀπὸ τὶς κυβερνήσεις τους. Τὸ μόνο ποὺ εἶχε λάβει προσωπικὰ ὁ Codrington, σὲ ἰδιαίτερη συνάντησή του μὲ τὸν Καποδίστρια στὴ Ζάκυν-

---

35. Ἡ ἐπίθεση τοῦ Ναυάρχου Λόρδου Exmouth ἐναντίον τοῦ Ἀλγερίου γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση χιλίων καὶ πλέον χριστιανῶν δούλων τὸ 1816 ἀποδεικνύει μὲν τὴ ναυτικὴ παντοδυναμία τῆς Βρεταννίας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μεμονωμένο γεγονὸς χωρὶς εὐρύτερη πολιτικὴ σημασία. Βλ. πιὸ πάνω σημ. 33.

36. Ὁ συμμαχικὸς ἀποκλεισμὸς τῶν ἑλληνικῶν παραλίων ποὺ βασίστηκε στὴ συνθήκη τῆς 6ης Ἰουλίου παρουσίασε πολλὲς δυσκολίες στὴν ἐφαρμογή του κυρίως ἐπειδὴ οἱ διαθέσιμες ναυτικὲς δυνάμεις ἦσαν ἀνεπαρκεῖς ἰδιαίτερα τὴ χειμερινὴ περίοδο καὶ δεύτερον γιατὶ ἡ νηοψία σὲ οὐδέτερα ἐμπορικὰ πλοῖα, κυρίως αὐστριακά, ἐνέπλεκε τοὺς Συμμάχους σὲ ἀνεπιθύμητη διένεξη μὲ τὶς οὐδέτερες Δυνάμεις. Ἀκριβὴ περιγραφὴ τῶν κινήσεων τῶν συμμαχικῶν ναυτικῶν δυνάμεων σὲ ἐφαρμογὴ τῶν ὁδηγιῶν τους μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, βλ. R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant, 1559-1853*, Liverpool 1952, σσ. 537-543. Ἐξαίρεση ἴσως μοναδικὴ ἀποτελεῖ ἡ σύλληψη ἀπὸ ρωσικὴ φρεγάτα μιᾶς αἰγυπτιακῆς κορβέττας ποὺ παραβιάζοντας τὸν ἀποκλεισμὸ μετέφερε στὴν Ἀλεξάνδρεια Ἄραβες ἀσθενεῖς καὶ 28 χριστιανοὺς δούλους. (*Γ.Ε.Ε.*, τόμ. Γ΄, ἀρ. 33, Αἴγινα, 9 Μαΐου 1828 π.ἡ.). Ἡ αἰγυπτιακὴ κορβέτα μὲ τοὺς αἰχμαλώτους καὶ τὰ μέλη τοῦ πληρώματος ἐστάλησαν στὴν Αἴγινα στὸ Ναύαρχο Heyden.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θο, ἦταν μία προφορικὴ παράκληση τοῦ Κυβερνήτη[37]. Κατόπιν τούτου καὶ μόνον, κατὰ τὴ διάσκεψη, μὲ ἐντολὴ τοῦ Codrington, ὁ παρευρισκόμενος Βρεταννὸς μοίραρχος Campbell ἐπενέβη γιὰ νὰ δηλώσει ὅτι ἡ ἀποχώρηση δὲν μποροῦσε νὰ γίνει

> ... until sufficient guarantee had been given both by himself and the Pasha of Egypt, for the restitution of the Greeks in slavery, as well those who had been conveyed to Egypt, as those that were in the Morea, as the instructions of the British Commodore did not authorize him to complete any negotiation without this being agreed upon.

Ὁ Ἰμπραὴμ ἀδυνατοῦσε νὰ δεχθεῖ τὸν ὅρο τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν δούλων, διότι ἀντέκειτο στὴ θρησκεία και τὰ ἔθιμα καὶ ἀποτελοῦσε ἀπειλὴ γιὰ τὴν κοινωνικὴ γαλήνη τῆς χώρας του. Καὶ ὁ De Rigny κατόρθωσε μόνο νὰ τὸν δεσμεύσει μὲ πρωτόκολλο νὰ ἀποχωρήσει, μόλις οἱ Σύμμαχοι ποὺ εἶχαν ἐπιβάλει ἀποκλεισμὸ ἐπέτρεπαν τὴν ἄφιξη τοῦ αἰγυπτιακοῦ στόλου ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια στὸ Ναυαρίνο[38].

Τὸ Πρωτόκολλο τῆς 6ης Ἰουλίου ἀποτέλεσε τὴ βάση τῶν περαιτέρω ἐνεργειῶν. Στὶς 25 Ἰουλίου οἱ τρεῖς ναύαρχοι συμφώνησαν γιὰ τὰ μέτρα ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ ἐπισπεύσουν τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἰμπραὴμ καὶ ἀνέθεσαν στὸν Codrington νὰ πάει στὴν Ἀλεξάνδρεια γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ αὐτῶν τῶν μέτρων[39].

Ἐκεῖ τὶς πιέσεις πρὸς τὸν Μεχμὲτ Ἀλῆ εἶχε ἀναλάβει κυρίως ὁ Γενικὸς Πρόξενος τῆς Γαλλίας Drovetti. Ἡ Γαλλία εἶχε ἀναγάγει τὸ ζήτημα τῆς ἐξαγορᾶς τῶν δούλων σὲ μεῖζον ἠθικὸ καὶ πολιτικὸ ζήτημα στὴν προσπάθεια γιὰ αὔξηση τῆς ἐπιρροῆς της στὴν Ἑλλάδα. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ κυβέρνηση ἀνέθεσε τὴν ἐξαγορὰ Ἑλλήνων χριστιανῶν σὲ εἰδικὴ ἀποστολή, ἀποτελούμενη ἀπὸ τὸν Κόμητα de St. Leger, ὑπασπιστὴ τοῦ Στρατηγοῦ Marmont καὶ ἀδελφὸ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν, καὶ τὸν Louis Gross, ὑπάλληλο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν. Ἡ ἀποστολὴ ἐφοδιάστηκε μὲ χρήματα γιὰ τὴν ἐξαγορὰ 2.000-3.000 αἰχμαλώτων[40].

---

37. Ν. Δραγούμης, *Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις*, ἔκδ. Γ΄, Ἀθήνα 1925, τόμ. Α΄, σσ. 133-135.

38. Δύο ὑπομνήματα τοῦ Gregory καὶ τῶν Heyden, De Rigny καὶ P.Campbell, Μεθώνη, 6 Ἰουλίου 1828, F.O. 78/174.

39. Πρακτικὸ τῶν Heiden, De Rigny καὶ Codrington, Ζάκυνθος, 25 Ἰουλίου 1828, F.O. 78/174.

40. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ ρόλο τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς στὴν Αἴγυπτο περιέχονται στὸ ἔργο τοῦ George Douin, *L' Égypte de 1828 - 1830, Correspondance des Consuls de*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στὸ μεταξύ, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Γάλλο συνάδελφό του ὁ Barker δὲν ἔπαυσε τὶς πιέσεις, ἀπειλώντας μάλιστα ὅτι ἡ ἀνοχὴ τῶν δύο Συμμάχων εἶχε ὅρια. Ἡ προσπάθειά τους διευρύνθηκε, ὥστε νὰ περιλάβει καὶ τοὺς αἰχμαλώτους ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ στὴν Αἴγυπτο καὶ προγενέστερα.

Μία ἀπὸ τὶς προσπάθειες νὰ καμφθεῖ ὁ ἀγέρωχος καὶ δύστροπος Μεχμὲτ Ἀλῆ ἐπικεντρώθηκε στὴν ἀπελευθέρωση τουλάχιστον τῶν 206 φυλακισμένων ἀνδρῶν στὸ Ναυπηγεῖο καὶ μάλιστα μὲ ἐξαγορά[41]. Αὐτὴ ἦταν μία γαλλικὴ πρόταση. Ὑπὸ τὴν πρόσφατη πίεση τῆς κοινῆς γνώμης, οἱ Ἄγγλοι ἦσαν διατεθειμένοι νὰ χρησιμοποιήσουν ἐκβιαστικότερα μέτρα. Ἀλλὰ ὁ ἐντοπισμὸς δούλων ποὺ εἶχαν διοχετευθεῖ στὴν ἐσωτερικὴ ἀγορά, ἀκόμη καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ τοῦ Μεχμὲτ Ἀλῆ, ἦταν δύσκολη. Πρὸς στιγμὴν ἐκφράσθηκε ἡ σκέψη νὰ κρατηθεῖ ὁ Ἰμπραὴμ ὡς ὅμηρος στὴν Πελοπόννησο γιὰ νὰ ἐκβιασθεῖ ὁ πατέρας του νὰ παραδώσει τοὺς Ἕλληνες. Ὁ Barker, ὑποστήριξε θερμὰ τὴν ἰδέα. Οἱ πληροφορίες του μάλιστα γιὰ τὸ πλῆθος καὶ τὶς συνθῆκες διαβίωσης τῶν δούλων πρέπει νὰ θεωροῦνται ἀξιόπιστες, γιατὶ προέρχονταν ἀπὸ δύο πρόσωπα τοῦ φιλικοῦ του περιβάλλοντος, ποὺ ἦσαν στὴν ὑπηρεσία τοῦ Ἰμπραὴμ Πασᾶ καὶ βρίσκονταν στὴ Μεθώνη κατὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου: τὸν Ἰταλὸ γιατρὸ Imperiali καὶ τὸ Γάλλο ἔμπορο Bonfort. Ὁ πρῶτος ἐπέβαινε στὸ στόλο ποὺ μετέφερε τὰ γυναικόπαιδα καὶ ὁ δεύτερος ἐπέστρεψε καὶ αὐτὸς στὴν Ἀλεξάνδρεια λίγους μῆνες ἀργότερα. Γνωρίζοντας τὶς συνθῆκες, ὁ Barker πρότεινε νὰ ζητηθοῦν ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ τουλάχιστον 3.000 ἄτομα[42].

Φυσικά, μία τέτοια πρόταση ἦταν ἐκτὸς πραγματικότητας, γιατὶ ὁ Ἰμπραὴμ δὲν ἦταν μόνο ὅμηρος ἀλλὰ καὶ κατακτητὴς στὴν Πελοπόννησο καί, παρὰ τὴν ἀπομόνωση, τὴν ἀθλιότητα καὶ τὴν ἀπειλὴ τῆς λιμοκτονίας τῶν δυνάμεών του, ἡ παράταση τῆς παρουσίας του στὴ Μεθώνη τὸ καλοκαίρι τοῦ 1828 ἀποτελοῦσε ἀπειλὴ καὶ γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό, πρῶτον γιὰ τὴ μετάδοση νόσων[43], δεύτερον γιὰ τὸν κίνδυνο ἐξορμήσεων γιὰ ἐπισιτισμὸ καὶ τρίτον γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο νέων συλλήψεων αἰχμαλώτων. Ἀλλὰ ἡ ἀποχώρησή του προσέκρουε σὲ δύο σημεῖα: πρῶτον ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλισθεῖ

France en Egypte, Ρώμη 1935. Δυστυχῶς τὸ ἔργο αὐτὸ δὲν κατέστη δυνατὸ μέχρι στιγμῆς νὰ ἐντοπισθεῖ σὲ ἑλληνικὴ βιβλιοθήκη. Τὸ σχετικὸ ὑλικὸ περιλαμβάνεται σὲ μετάφραση καὶ ἐκτενεῖς περιλήψεις στὸ ἄρθρο τοῦ Θεοδ. Μοσχονᾶ, "Πληροφορίαι περὶ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ Ἑλλήνων δούλων τῆς Ἐπαναστάσεως", ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδ. *Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος*, τόμ. ΜΣΤ΄, Ἀλεξάνδρεια 1947, στὸ ὁποῖο καὶ παραπέμπω. Θεοδ. Μοσχονᾶς, *ὅ.π.*, σ. 8.

41. J. Barker πρὸς Dudley, ἀρ. 8, Ἀλεξάνδρεια, 27 καὶ 29 Μαΐου 1828, F.O. 78/170.

42. J. Barker πρὸς Codrington, Ἀλεξάνδρεια, 20 Ἰουνίου 1828, F.O. 78/170.

43. Πανώλης μεταδόθηκε ἀπὸ τὴ Μεθώνη στὴν Ὕδρα μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ αἰχμαλώτων (Ἰ. Ἀ. Καποδίστριας, *ὅ.π.*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1841, σ. 65).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὅτι τὰ πλοῖα ποὺ θὰ ἔφθαναν στὸ Ναυαρίνο θὰ συνοδεύονταν ἀπὸ συμμαχικὲς δυνάμεις, ὥστε νὰ ἀποτραπεῖ ἡ μεταφορὰ ἐφοδίων πρὸς τὴν Πελοπόννησο. Τὸ δεύτερο καὶ δυσκολότερο σημεῖο ἦταν ὁ ἀνεδαφικός, ὅπως φαινόταν, ὅρος τοῦ ἐντοπισμοῦ καὶ τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν διεσπαρμένων ἀνὰ τὴν Αἴγυπτο δούλων, ὅρος ποὺ εἶχε θέσει ἡ βρεταννικὴ πλευρά. Ἦταν ὄχι τόσο τμῆμα τῶν ἀρχικῶν ὁδηγιῶν τῆς 6 Ἀπριλίου πρὸς τὸν Codrington, ὅσο χρέος τιμῆς γιὰ τὸν ὑπὸ κατηγορία Ναύαρχο.

Μόνο ἡ ἄφιξη τοῦ Codrington γιὰ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ συμμαχικοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Ἀλεξάνδρειας στάθηκε ἱκανὴ νὰ ἐπισπεύσει τὶς ἐξελίξεις. Ὁ Codrington ἔφτασε στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὄχι ἐφοδιασμένος μὲ ἰδιαίτερες ὁδηγίες, ἀλλὰ κινούμενος ἀπὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον νὰ τελειώσει αὐτὸ ποὺ εἶχε ἀρχίσει, τὴν ἐκκένωση τῆς Πελοποννήσου σὲ ἐφαρμογὴ τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου. Ὁ Codrington, ἐνεργώντας ὅπως τὸ συνήθιζε στὰ ὅρια τῶν ὁδηγιῶν του, ἐμήνυσε στὸν Μεχμὲτ Ἀλῆ νὰ μὴν ἐπιχειρήσει νὰ ἀνεφοδιάσει τὸν Ἰμπραήμ. Τὸ λιμάνι τῆς Ἀλεξάνδρειας τελοῦσε ὑπὸ συμμαχικὸ ἀποκλεισμό. Μόνο ἂν ὁ αἰγυπτιακὸς στόλος ἀναχωροῦσε γιὰ τὸ Ναυαρίνο ὑπὸ συμμαχικὴ ἐπίβλεψη, μποροῦσε νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν προστασία του. Διαφορετικὰ θὰ ἦταν εκτεθειμένος σὲ ρωσικὴ ἐπίθεση[44]. Σταθμευμένος ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Ἀλεξάνδρειας ὁ πιεστικὸς Ναύαρχος ἦταν ἀποφασισμένος νὰ ἐπιβάλει τοὺς ὅρους του, χρησιμοποιώντας ὡς μοχλὸ πίεσης ἀκόμη καὶ τὴ δυσμένεια, στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει στὴ χώρα του, ὅπου κατηγορήθηκε γιὰ πλημμελῆ τήρηση τοῦ ἀποκλεισμοῦ καὶ γιὰ ἀνοχὴ στὴ μεταφορὰ δούλων στὴν Ἀλεξάνδρεια. Ἡ προκαταρκτικὴ συμφωνία ἔγινε στὶς 6 Αὐγούστου σὲ μία συνάντηση τῶν δύο μερῶν, ὅπου τὸ ζήτημα ἐπικεντρώθηκε στὴν ἐπιμονὴ τοῦ Μεχμὲτ νὰ διατηρήσει τὰ φρούρια Πατρῶν, Ναυαρίνου, Μεθώνης καὶ Κορώνης. Μὴ μπορώντας νὰ κάμψει τὴν ἐπιμονή του, ὁ Codrington ζήτησε νὰ λάβει ὡς ἀντάλλαγμα τὴ δέσμευση τοῦ Μεχμὲτ Ἀλῆ "ὅτι θὰ ἔκανε πᾶν δυνατὸν γιὰ νὰ ἐπιτύχει τὴν ἀπελευθέρωση ὅσων τὸ δυνατὸν περισσοτέρων Ἑλλήνων δούλων". Ὁ ἐξαιρετικὰ ἀσαφὴς αὐτὸς προσδιορισμὸς ἐπέτρεπε στὸν Codrington νὰ διεκδικήσει καὶ ἐκείνους ποὺ βρίσκονταν στὴν Αἴγυπτο πρὸ τοῦ Ναυαρίνου, ἐπέτρεψε ὅμως καὶ στὸν Μεχμὲτ Ἀλῆ νὰ ἀμφισβητήσει τὴν ἔκταση ποὺ εἶχε δοθεῖ στὸ ζήτημα ἀπὸ τὴν Εὐρώπη καὶ νὰ περιορίσει τὸ ἀντικείμενο τῆς διαπραγμάτευσης στοὺς λιγοστοὺς δούλους τοῦ ναυπηγείου. Μέχρι τὴν τελευταία στιγμὴ ὁ Μεχμὲτ Ἀλῆ προσπάθησε νὰ πετύχει περιορισμοὺς τῆς ὑποχρέωσής του[45]. Στὸ τελικὸ κείμενο τῆς Σύμβασης ἡ ὑποχρέωσή του

---

44. Codrington πρὸς J. Barker, *H.M.S. Asia*, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, 2 Αὐγούστου 1828, F.O. 78/174.

45. Richards πρὸς Codrington, Ἀλεξάνδρεια, 5 Αὐγούστου 1828· Codrington πρὸς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

περιορίστηκε στὴν ἀπελευθέρωση μὲ ἀνταλλαγὴ μόνο ὅσων μεταφέρθηκαν στὴν Αἴγυπτο μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου καὶ στὴν ἀπαγόρευση μεταφορᾶς ἄλλων Ἑλλήνων αἰχμαλώτων ἀπὸ τὸ στρατόπεδο τοῦ Ἰμπραὴμ παρὰ τὴ θέλησή τους.

> art. I S.A. Mehemet Ali Pacha s' engage à restituer les esclaves grecs conduits de la Morée en Égypte après la bataille de Navarin. Il commencera par faire mettre à la disposition de S.E. l' Amiral Codrington, tous ceux de ces esclaves qu' il est en son pouvoir de libérer immédiatement.
>
> Quant à ceux de ces esclaves qui seraient devenus la propriété des particuliers, S.E. promet l' emploi efficace de ses bons offices pour que messieurs les Consuls des Puissances Alliées puissent en racheter le plus grand nombre et aux meilleures conditions possibles. De son coté S.E. l' Amiral Codrington s' oblige de faire rendre à la liberté tous les soldats ou sujets Egyptiens qui se trouvent prisonniers chez les grecs, ainsi que les officiers et marins de la corvette egyptienne capturée par les russes dans les eaux de Modon.
>
> art. 5 Ni S.A. Ibrahim Pacha ni aucun officier de sa suite, ou de l' armée, enfin aucune personne faisant partie de l' évacuation, pourra amener aucun grec, à moins qu' il ne le désire lui-même, soit homme, femme, ou enfant[46].

Ἀμέσως μετὰ τὴν ὑπογραφή (9 Αὐγούστου), μὲ ἐντολὴ τοῦ Codrington, ὁ Barker παρέλαβε τοὺς 179 ἐπιζήσαντες φυλακισμένους στὸ Ναυπηγεῖο, ἐνῶ ὁ Drovetti ἔθεσε σὲ λειτουργία τοὺς μηχανισμοὺς ἐξαγορᾶς[47]. Ὁ ἀγέρωχος Ναύαρχος θεώρησε τὴ Σύμβαση προσωπική του ἐπιτυχία, τὸ πρῶτο οὐσιαστικὸ μέτρο ἐφαρμογῆς τῆς Συνθήκης τοῦ Λονδίνου καὶ τὴν τελική του δικαίωση ἀπέναντι στοὺς ἐπικριτὲς καὶ διῶκτες του[48].

J. Barker, Ἀλεξάνδρεια, 8 Αὐγούστου 1828· J. Barker πρὸς Codrington, Ἀλεξάνδρεια, 9 Αὐγούστου 1828, F.O. 78/174.

46. Πρακτικὸ διάσκεψης μεταξὺ τοῦ Μεχμὲτ Ἀλῆ καὶ τοῦ Ναυάρχου Codrington, Ἀλεξάνδρεια, 6 Αὐγούστου 1828, F.O. 78/174. *Wellington Despatches*, τόμ. Ε΄, Λονδίνο 1873, σσ. 8-12. Τὸ κείμενο τῆς Σύμβασης, F.O. 78/174 καὶ *Wellington Despatches*, τόμ. Ε΄, Λονδίνο 1873, σσ. 25-28.

47. J. Barker πρὸς Aberdeen, ἀρ. 18, Ἀλεξάνδρεια, 14 Αὐγούστου 1828, F.O. 78/170.

48. Codrington πρὸς Croker, ἀρ. 122, *H.M.S. Asia*, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, 10 Αὐγούστου 1828, F.O. 78/174.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Σύμβασης, ἡ δυσπιστία τοῦ Codrington ἦταν τόση, ὥστε παρέμεινε ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Ἀλεξάνδρειας, γιὰ νὰ ἐπιτηρήσει προσωπικὰ τὴν ἀναχώρηση τῶν αἰγυπτιακῶν πλοίων γιὰ τὴν Πελοπόννησο καὶ στὴ συνέχεια ἔπλευσε ὁ ἴδιος μέχρι τὸ Ναυαρίνο γιὰ νὰ ἐπιβλέψει μαζὶ μὲ τὸν Malcolm τὴν ἐπιβίβαση τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἰμπραήμ. Ἐκεῖ παρέδωσε καὶ τὴ διοίκηση τοῦ στόλου[49].

* * *

Ἡ Σύμβαση τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀποτέλεσε τὴν εὐκαιρία νὰ δοκιμασθοῦν τὰ ὅρια τῶν δυτικῶν ἀρχῶν περὶ ἀτομικῆς ἐλευθερίας καὶ ἡ ἐπιρροὴ τοῦ ρεύματος γιὰ τὴν κατάργηση τοῦ δουλεμπορίου. Ἡ κυβερνητικὴ ὁδηγία τῆς 23 Ἰουνίου γιὰ νηοψία γιὰ τὴν ἀποτροπὴ μεταφορᾶς δούλων, ὁ συμβατικὸς ἐξαναγκασμὸς τοῦ Μεχμὲτ Ἀλῆ νὰ ἀπελευθερώσει τοὺς Ἕλληνες ἄνδρες αἰχμαλώτους του καὶ νὰ ὑποσχεθεῖ διευκόλυνση γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἐξαγορὰ δούλων ποὺ βρίσκονταν σὲ χέρια ἰδιωτῶν δὲν ἀποτελοῦν βέβαια κατάργηση τοῦ δουλεμπορίου. Πρῶτον, οἱ ρυθμίσεις περιορίζονταν σὲ λευκούς, χριστιανούς, Ἕλληνες. Καὶ δεύτερον, ἡ ἔλλειψη ὁποιασδήποτε ρήτρας μὴ ἐκτέλεσης καθιστοῦσε τὴν ὑποχρέωση μὴ δεσμευτική. Παρὰ ταῦτα, στοιχειοθετοῦν μοναδικὸ δικαίωμα ἐπέμβασης κατὰ τοῦ δουλεμπορίου στὴ Μεσόγειο.

Βέβαια τὸ κύρος τῆς Σύμβασης ἦταν τελείως τοπικό:

Πρῶτον, τὸ ἀντικείμενο τῆς Σύμβασης ἦταν ἐξαιρετικὰ περιορισμένο: ἀφοροῦσε μόνο τοὺς δούλους ποὺ εἶχαν παραμείνει στὸ στρατόπεδο τοῦ Ἰμπραὴμ στὴ Μεθώνη ἢ ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ στὴν Αἴγυπτο μετὰ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, καὶ μάλιστα μόνο ὅσους ἐξ αὐτῶν εἶχαν παραμείνει χριστιανοί. Ἀλλὰ ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων δούλων εἶχαν συλληφθεῖ πολὺ προγενέστερα, στὰ Καλάβρυτα καὶ στὸ Μεσολόγγι τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1826, καὶ εἶχαν προωθηθεῖ στὴν Αἴγυπτο καὶ ἀλλοῦ ἀπὸ τὰ συνήθη δίκτυα δουλεμπορίας. Στὴν πράξη βέβαια ἡ ἀρχικὴ διάκριση ἀποδείχθηκε ἀνεφάρμοστη. Πρῶτον, στὴν ἀναζήτηση Ἑλλήνων οὔτε οἱ Πρόξενοι οὔτε οἱ ἄλλες ἀρχὲς υἱοθετοῦσαν τὴ διάκριση τῆς Σύμβασης. Ἀλλὰ οὔτε καὶ ὁ Μεχμὲτ Ἀλῆ ἐνδιαφέρθηκε νὰ κάνει τὴ σχετικὴ ἐξακρίβωση. Ἀκόμη καὶ στοὺς πρώτους 179 καταδίκους τῶν ναυπηγείων ποὺ ἀπελευθέρωσε μὲ νωπὸ τὸ μελάνι τῆς Σύμβασης περιλαμβάνονταν καὶ ἄνδρες ποὺ εἶχαν φθάσει στὴν Αἴγυπτο πρὶν ἀπὸ τὴ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου. Δὲν τήρησε ἄκαμπτα οὔτε καὶ τὴν παραδοσιακὴ θεσμικὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ χριστιανοὺς καὶ μουσουλμάνους.

---

49. Codrington πρὸς Croker, ἀρ. 121, *H.M.S. Asia*, ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, 9 καὶ 14 Αὐγούστου 1828, F.O.78/174.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δεύτερον, ὑπογράφτηκε χωρὶς καμμία ἐξουσιοδότηση ἀπὸ τὸ Λονδίνο, πολλῷ δὲ μᾶλλον ἀπὸ τὴ Συμμαχία. Μέσα στὴ γενικὴ κυβερνητικὴ προχειρότητα ποὺ χαρακτήριζε τὴ διαχείριση τοῦ Wellington, τὸ Λονδίνο ἀγνοοῦσε τὶ συνέβαινε στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο: Ἀγνοοῦσε γιὰ παράδειγμα τὸ Πρωτόκολλο τῆς 6ης Ἰουλίου 1828 ἀνάμεσα στοὺς ναυτικοὺς διοικητὲς τῶν Συμμάχων καὶ στὸν Ἰμπραὴμ γιὰ τὴν ἀποχώρησή του[50]. Εἶναι μάλιστα πλέον ἢ βέβαιο, ὅτι ἂν ὁ Wellington τὸ γνώριζε, δὲν θὰ ἔδινε τὴ συγκατάθεσή του στὸν ἀπόπλου ἀπὸ τὴν Toulon τοῦ Στρατηγοῦ Maison ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος. Ἀγνοοῦσε ὅτι ὁ Codrington ἐξουσιοδοτήθηκε ἀπὸ τοὺς συναδέλφους του νὰ πάει στὴν Ἀλεξάνδρεια γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν μέτρων ποὺ καθόριζε τὸ Πρωτόκολλο. Καὶ δὲν μποροῦσε νὰ καταλάβει τὶ τελικὰ εἶχαν συμφωνήσει ὁ Codrington καὶ ὁ Μεχμὲτ Ἀλῆ. Οὔτε ὑποψιαζόταν ὅτι ἡ συμφωνία ἀφοροῦσε καὶ τοὺς δούλους[51].

Γιὰ τὸν Wellington, ποὺ ἀγνοοῦσε ὅτι ὁ Μεχμὲτ Ἀλῆ εἶχε συμφωνήσει στὴν ἔστω καὶ μερικὴ ἀπελευθέρωση τῶν δούλων, τὰ μοναδικὰ κίνητρα ἦσαν ἡ ἐνόχληση ἀπὸ τὸ Κοινοβούλιο καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν Γάλλων. Γιὰ νὰ ἐξουδετερώσει αὐτὲς τὶς πιέσεις ἦταν διατεθειμένος νὰ προτείνει τὶς πιὸ παράλογες μεθόδους:

> We cannot go to war with Mehemet Ali to force him to restore the slaves; the only resource is then to buy them, if we must have them.

---

50. Aberdeen πρὸς Wellington, Foreign Office, 19 Αὐγούστου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ΄, Λονδίνο 1871, σ. 636.

51. Wellington πρὸς Aberdeen, Cheltenham, 24 Αὐγούστου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ΄, Λονδίνο 1871, σ. 660:

> ...it appears to be intended to draw out a fleet from Alexandria by some hocus pocus; take that fleet over to Navarino; persuade Ibrahim Pasha that it is sent for him; and prevail upon him to embark in it by some other trick. Commodore Campbell is sent to Alexandria to superintend this manoevre.
>
> I protest against such tricks. They are unworthy of real officers, even in war; but situated as we are in relation to the Turks, they would be shameful.

Καὶ ἀκόμη ἀργότερα:

> You will see that Stratford Canning does not give us a syllable of information about the departure of ibrahim; but it appears that Codrington was at Alexandria. I saw Polignac yesterday and protested against the appearance of trick and manoevre which was going on; he knew nothing whatever of the matter, and agreed in the same expression of feeling on the subject.

Aberdeen πρὸς Wellington, Priory, 30 Αὐγούστου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ΄, Λονδίνο 1871, σ. 685.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Have them we must, or we shall have more trouble in Parliament than the slaves are worth; more particularly as the French, having at their disposal 80 millions of francs, are ready for everything. But I would recommend great caution and circumspection in the whole of this proceeding. I would first call on Capo d' Istria to furnish lists of persons supposed to be in captivity in Egypt, and then upon Mehemet Ali to give up the persons named in that list without ransom, in consideration of our sending home his army. At all events we should insist upon his giving up every one in the possession of the government or any of its establishments. We should likewise insist upon his accounting for those stated to be in Egypt in the list from Capo d' Istria, and to answer whether they are there or not, and if in Egypt, by whom detained. We must then open negotiations with each individual, with the assistance of the influence of Mehemet Ali, and all this under threat of blockade, if he should not comply. The two Consuls at Alexandria should be entrusted with these negotiations jointly. If they should proceed separately they will bid against each other, and each slave will cost us his weight in gold[52].

Ἡ Γαλλικὴ Κυβέρνηση ἀντίθετα υἱοθέτησε τὴν ὑπόθεση μὲ μεγαλύτερη ἀποφασιστικότητα καὶ μὲ ἀνάλογα ἀποτελέσματα. Στὶς 28 Αὐγούστου ἔφτασαν στὴν Ἀλεξάνδρεια οἱ δύο εἰδικοὶ ἀπεσταλμένοι τῆς Γαλλικῆς Κυβέρνησης, Gross καὶ St. Leger.

Οἱ ἀπελευθερώσεις Ἑλλήνων αἰχμαλώτων μὲ ἀνταλλαγὴ ἔγιναν ἀμέσως, ἀποδείχθηκαν ὅμως ἐξαιρετικὰ περιορισμένες καὶ ἀφοροῦσαν κυρίως ἄνδρες[53]. Ἀλλὰ προκειμένου γιὰ ἄτομα ποὺ εἶχαν διοχετευθεῖ στὴν ἀγορά, τὰ ἐμπόδια ἦσαν ἀνυπέρβλητα.

Οἱ Γάλλοι ἀπεσταλμένοι προσπάθησαν χωρὶς ἐπιτυχία νὰ πείσουν τὸν Μεχμὲτ Ἀλῆ νὰ διατάξει τοὺς ἀξιωματικοὺς τῆς αὐλῆς του καὶ τοὺς ἄλλους ἰδιῶτες ποὺ κατεῖχαν δούλους νὰ τοὺς ἀπελευθερώσουν χωρὶς λύτρα, ὅπως εἶχε κάνει καὶ ὁ ἴδιος μὲ τοὺ δούλους τῶν ναυπηγίων. Ὁ Μεχμὲτ Ἀλῆ ἦταν διατεθειμένος νὰ παράσχει σιωπηρὴ διευκόλυνση γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῶν δού-

---

52. Wellington πρὸς Aberdeen, Cheltenham, 17 Αὐγούστου 1828, *Wellington Despatches*, τόμ. Δ΄, Λονδίνο 1871, σ. 624· J.Bidwell πρὸς J.Barker, Foreign Office, 24 Ἰουλίου καὶ 15 Ὀκτωβρίου 1828, F.O.78/170.

53. *Γ.Ε.Ε.*, τόμ. Γ΄, ἀρ. 60, Αἴγινα, 18 Αὐγούστου 1828 (π.ἡ.)· ἀρ. 67, Αἴγινα, 12 Σεπτεμβρίου 1828 (π.ἡ.).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λων, νὰ ἀνεχθεῖ σιωπηρὰ τὴ δραπέτευση τῶν δούλων πρὸς τὸ Γαλλικὸ καὶ τὸ Βρεταννικὸ Προξενεῖο καὶ νὰ ἐξουσιοδοτήσει τὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας νὰ διευκολύνει τὴ γαλλικὴ ἐπιχείρηση τῆς ἐξαγορᾶς συγκεντρώνοντας πληροφορίες γιὰ τοὺς δούλους συμπατριῶτες του. Ἀλλὰ δὲν ἦταν διατεθειμένος νὰ ἐπιβάλει στοὺς κατοίκους τῆς ἐπικράτειάς του, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτοὶ ἦσαν Εὐρωπαῖοι, νὰ τοὺς ἀπελευθερώσουν χωρὶς ἀποζημίωση. Ἡ ἀγορὰ δούλων ποὺ προέρχονταν ἀπὸ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις ἦταν νόμιμη καὶ ὁ ἐξαναγκασμὸς τῶν κατόχων τους σὲ ἀπελευθέρωση ἦταν ἀδιανόητος. Οὔτε μποροῦσε νὰ ἀνεχθεῖ τὴ δραπέτευση δούλων ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία τῶν δικῶν του ἀξιωματούχων[54].

Οἱ πρόξενοι καὶ οἱ Γάλλοι εἰδικοὶ ἀπεσταλμένοι μετὰ τὶς ἀρχικὲς ἐπιτυχίες προόδευαν μὲ πολὺ βραδεῖς ρυθμούς. Ἀρχικὰ βέβαια οἱ τιμὲς ἦσαν ἐξευτελιστικές. Θορυβημένοι ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Codrington καὶ ἀκούγοντας ὅτι οἱ Πρόξενοι πίεζαν γιὰ ἀπελευθέρωση τῶν δούλων χωρὶς ἀποζημίωση, οἱ ἰδιοκτῆτες τους ἦσαν τόσο βέβαιοι ὅτι θὰ ἐξαναγκάζονταν νὰ τοὺς παραδώσουν στοὺς Προξένους, ὥστε τοὺς πρόσφεραν γιὰ πώληση σὲ ἐξευτελιστικὲς τιμές: νεαρὲς 15-18 ἐτῶν διετίθεντο πρὸς 20-30 γρόσια. Ὅωστόσο, ἡ εἴδηση τῆς γαλλικῆς ἐπιχείρησης ἐξαγορᾶς ταχύτατα ἐκτόξευσε τὶς τιμὲς στὰ ὕψη: 30 ἕως 120 λίρες καὶ 150 ἕως 400 ἱσπανικὰ τάλληρα τὸ ἄτομο[55].

Οἱ δυσκολίες δὲν ἦσαν μόνο οἰκονομικές. Κατὰ τὶς ἔρευνές τους γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ἐξαγορὰ δούλων τόσο στὴν Ἀλεξάνδρεια ὅσο καὶ στὸ Κάϊρο, ἡ γαλλικὴ ἀποστολὴ καὶ οἱ Πρόξενοι προσπάθησαν νὰ ἐπιδείξουν ἐχεμύθεια καὶ διακριτικότητα. Εἶχαν μάλιστα καὶ τὴ συνδρομὴ τοῦ Ἕλληνα Πατριάρχη, τοῦ ἡγουμένου τῆς μονῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἐλευθέρων Ἑλλήνων, κυρίως ἐμπόρων, οἱ ὁποῖοι συγκροτοῦσαν καταλόγους ὀνομάτων δού-

---

54. Μοσχονᾶς, *δ.π.*, σσ. 8, 10. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 51, Ἀλεξάνδρεια, 7 Ὀκτωβρίου 1828, F.O.78/170.

55. Μοσχονᾶς, *δ.π.*, σ. 15. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 50, Ἀλεξάνδρεια, 24 Σεπτεμβρίου 1828. Εἶναι πλάνη νὰ πιστεύεται ὅτι μία τέτοια "δήμευση" ἰδιωτικῶν δούλων ἦταν ἀδιανόητη γιὰ τὸν Πασᾶ. Ἡ παρατήρηση τοῦ συνήθως καλὰ πληροφορημένου J. Barker εἶναι διαφωτιστική:

> For some time Greek slaves bore a very low price in Cairo, because the Turks were shy of laying out their money in the purchase, under an apprehension that *the Vice Roy might one day take them from them; as, in some cases, he had done*, when he was in want of any for his schools or his harems; but they are now become very scarse and dear; in consequence of the Pasha having given his word that the property should henceforth be secure.

J. Barker πρὸς Codrington , Ἀλεξάνδρεια, 20 Ἰουνίου 1828, F.O. 78/170. Ὑπογράμμιση δική μου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λων μὲ τὰ ὀνόματα καὶ τὶς διευθύνσεις τῶν κατοικιῶν τους. Παρὰ τὴν κινητοποίηση αὐτή, ὡστόσο, τὰ ἀποτελέσματα ἦσαν πενιχρά. Σὲ μία χώρα, ὅπου ἡ δουλεία εἶναι νόμιμος θεσμός, ἀκόμη καὶ ἡ ἐξαγορὰ δὲν ἦταν ἀποτελεσματικὸς τρόπος ἀπελευθέρωσης, διότι προϋπέθετε τὴ συγκατάθεση ὄχι μόνο τοῦ δούλου, ποὺ δὲν ἦταν αὐτονόητη, ἀλλὰ καὶ τοῦ κυρίου, προοπτικὴ ἀκόμη πιὸ ἀμφισβητήσιμη. Ἡ ἐξαγορὰ ἔγινε ἀντικείμενο ἐκμετάλλευσης ἀπὸ κάθε εἴδους ἐπιτήδειους ἀπατεῶνες· οἱ δοῦλοι ὑπέστησαν ἀκόμη μεγαλύτερες πιέσεις γιὰ νὰ ἐξισλαμισθοῦν· καὶ ὁ ἀσθενικοῦ χαρακτήρα Πατριάρχης δίσταζε νὰ πράξει ὁτιδήποτε χωρὶς τὴν ἄδεια τῶν αἰγυπτιακῶν ἀρχῶν[56].

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς τρίμηνης παραμονῆς τῶν Gros καὶ St. Leger στὴν Αἴγυπτο συνοψίζονται στὴν ἔκθεση τοῦ Gros πρὸς τὸ Γαλλικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, πρὶν ἀποπλεύσει μὲ τοὺς ἀπελεύθερους Ἕλληνες, ποὺ συγκεντρώθηκαν στὴν Ἀλεξάνδρεια, γιὰ τὸν Πόρο στὶς 22 Νοεμβρίου: Τὸ ἐγχείρημα τῆς ἐξαγορᾶς ἀπέδωσε περίπου 500 ἄτομα, γυναῖκες καὶ παιδιά. Γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀναχώρησαν μὲ τὴ γαλλικὴ ἀποστολὴ 296 γυναικόπαιδα ἐξαγορασθέντα ἀντὶ 22.148 ταλλήρων. Ἄλλοι 200, ποὺ δήλωσαν ὅτι δὲν ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὴν Ἑλλάδα, ἀπελευθερώθηκαν ἀπὸ τοὺς κυρίους τους, οἱ ὁποῖοι κατέθεσαν στὸν Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας τὴν πράξη ἀπελευθέρωσής τους, καὶ παρέμειναν ἐλεύθεροι στὴν ὑπηρεσία τῶν κυρίων τους μὲ τὴ δυνατότητα νὰ ἐπιστρέψουν στὴ χώρα τῆς καταγωγῆς τους ὅταν τὸ θελήσουν[57].

Πολλοὶ ἦσαν ἐκεῖνοι, κυρίως γυναῖκες καὶ μικρὰ παιδιά, ποὺ ἔβρισκαν στὸ περιβάλλον τῆς αἰχμαλωσίας τὴν ἀσφάλεια ποὺ θὰ τοὺς ἔλειπε στὴν κατεστραμμένη πατρικὴ γῆ. Ἤδη πολλὲς γυναῖκες εἶχαν ἐπιλέξει νὰ ἀκολουθήσουν τὰ ἐπαναπατριζόμενα στρατεύματα τοῦ Ἰμπραὴμ Πασᾶ, ἐπειδὴ οἱ συνθῆκες δὲν τοὺς ἐπέτρεπαν νὰ παραμείνουν στὴν Ἑλλάδα ἀκόμη καὶ ἂν τὸ ἐπιθυμοῦσαν, ἀκόμη καὶ ἂν μποροῦσαν νὰ ἀναλογισθοῦν τὸ σκοτεινὸ μέλλον ποὺ τοὺς ἐπεφύλασσε τὸ καθεστὼς τῆς δουλείας ποὺ εἶχαν ἀποδεχθεῖ. Ὅπως ἔγραφε ὁ Henry Spencer Law, ἀδελφὸς τοῦ Λόρδου Ellenborough, ποὺ συνόδευε τὸ Στρατηγὸ Maison στὴν Πελοπόννησο, καὶ παρακολουθοῦσε τὴν ἀπομάκρυνση τῶν στρατευμάτων τοῦ Ἰμπραὴμ Πασᾶ μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Σύμβασης τῆς Ἀλεξάνδρειας: «Ὅλοι οἱ Αἰγύπτιοι ἔχουν ἐπιβιβασθεῖ. Οἱ Ἑλληνίδες γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ προτίμησαν νὰ φύγουν μαζί τους ἀπὸ τὸ νὰ μείνουν στὸ Μοριά». Ἄλλοι βρῆκαν αὐτὴ τὴν ἀσφάλεια στὴ νέα τους κατοικία, εἴτε παραμένοντας δοῦλοι, εἴτε ὡς ἀπελεύθεροι μετὰ τὴν ἐξαγορὰ τῆς

---

56. Μοσχονᾶς, *ὅ.π.*, σσ. 13, 17-18, 20.

57. Μοσχονᾶς, *ὅ.π.*, σσ. 20-21. *Γ.Ε.Ε.*, τόμ. Γ΄, ἀρ. 92, Αἴγινα, 8 Δεκεμβρίου 1828 (π.ἡ.).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐλευθερίας τους. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ ἐπέστρεψαν στὴν Ἑλλάδα ἦσαν δραπέτες, παιδιὰ κάτω τῶν 12 ἐτῶν καὶ ἄρρωστοι[58].

Οἱ περιπτώσεις ποὺ ἄφηνε πίσω της φεύγοντας ἡ γαλλικὴ ἀποστολὴ ἦσαν ἀναρίθμητες. Καὶ κάθε περίπτωση ἦταν μία προσωπικὴ τραγωδία: ἀπὸ τὴ γυναῖκα, πού, ἔχοντας περάσει τὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς της, ἀνύμπορη νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἑλλάδα, κατέληξε νὰ περιφέρεται πρὸς πώληση στὶς ἀγορὲς τῆς ἐνδοχώρας, μέχρι τὶς δύο νεαρές, μία Ἑλληνίδα καὶ μία Ἀβυσσινή, ποὺ δραπέτευσαν ἀπὸ τὸ χαρέμι τους στὸ Κάϊρο, ζήτησαν ἄσυλο στὸ Βρεταννικὸ Προξενεῖο, ἀλλὰ ἐπεστράφησαν στὸν κύριό τους γιὰ νὰ θανατωθοῦν μὲ ξυλοδαρμό[59].

Ἀπογοητευμένος ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς φιλανθρωπικῆς του ἀποστολῆς, ὡς μόνο τρόπο γιὰ νὰ παραδοθοῦν οἱ ἐναπομένοντες χριστιανοὶ δοῦλοι, ὁ Gros εἰσηγήθηκε στὴν κυβέρνησή του τὸ ναυτικὸ ἀποκλεισμὸ τῆς Ἀλεξάνδρειας[60]. Ἀλλὰ μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Ἰμπραὴμ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, ἡ Γαλλία, καὶ πολὺ περισσότερο ἡ Βρεταννία, εἶχαν ἐξαντλήσει τὸ ὁπλοστάσιο τῶν πιέσεών τους πρὸς τὴν Αἴγυπτο. Ὁ Barker εἶχε σαφεῖς ὁδηγίες νὰ μὴ μετάσχει σὲ ἐπιχείρηση ἐξαγορᾶς. Ἕνα μικρὸ ποσὸ £ 500, τὸ ὁποῖο εἶχε διαθέσει ὁ S. Canning γιὰ τὴν ἐξαγορὰ αἰχμαλώτων, δὲν διατέθηκε γιὰ ἐξαγορά, ἀλλὰ μόνο γιὰ περίθαλψη[61]. Ἀκόμη καὶ σὲ περίπτωση ὕπαρξης καταλόγου ὀνομάτων ἡ βρεταννικὴ διπλωματία δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ προκαλέσει τὴ δυσαρέσκεια τοῦ Μεχμὲτ Ἀλῆ ἀσκώντας ὑπερβολικὴ πίεση γιὰ τὴν ἀναζήτησή τους. Ἡ ἐξεύρεση καὶ ἀπελευθέρωση δούλων ἀφέθηκε στὴν τύχη[62]. Οἱ ναυτικὲς ἀρχὲς στὴν περιοχὴ δὲν ἐπέδειξαν τὸν ἀρχικὸ ζῆλο καὶ τὴν ἴδια διάθεση νὰ ἀσκήσουν πίεση στὸν Μεχμὲτ Ἀλῆ, ἰδιαίτερα ὅταν τὸν Codrington ἀντικατέστησε ἔξω ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ πλοίαρχος Edmund Lyons[63].

---

58. Ellenborough, *ὅ.π.*, σσ. 249-250. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 54, Ἀλεξάνδρεια, 21 Νοεμβρίου 1828, F.O. 78/170.

59. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 51, Ἀλεξάνδρεια, 7 Ὀκτωβρίου 1828, F.O. 78/170.

60. Μοσχονᾶς, *ὅ.π.*, σ. 17.

61. J. Bidwell πρὸς J. Barker, Foreign Office, 24 Ἰουλίου καὶ 15 Ὀκτωβρίου 1828, F.O.78/170. S. Canning πρὸς J. Barker, *H.M.S. Dryad*, Πόρος, 17 Νοεμβρίου 1828, F.O. 78/168· J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 53, Ἀλεξάνδρεια, 31 Ὀκτωβρίου 1828, F.O. 78/170. Ὁ Barker δαπάνησε μόλις £ 296.12.10 γιὰ τὴν περίθαλψη τῶν 179 δούλων τοῦ Ναυπηγείου: J. Barker πρὸς J. Bidwell, ἀρ. 24, Ἀλεξάνδρεια, 4 Ὀκτωβρίου 1828, F.O.78/170.

62. S. Canning πρὸς J. Barker, *H.M.S. Dryad*, Πόρος, 6 Ὀκτωβρίου 1828, F.O. 78/166. Ὁρισμένους δούλους ἀπελευθέρωσαν μὲ ἔξοδά τους Εὐρωπαῖοι ἔμποροι καὶ φιλάνθρωποι ὅπως ὁ Λόρδος Prudhoe.

63. Lyons πρὸς P. Malcolm, H.M.S. *Blonde*, Ναυαρίνο, 27 Σεπτεμβρίου 1828, F.O. 78/166.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐξαίρεση ἀποτέλεσε ἡ μεταχείριση τῶν δούλων, ποὺ εἶχαν τὴν τύχη νὰ ἐντοπισθοῦν καὶ τὴ δυνατότητα νὰ ἀποδείξουν τὴν ἑπτανησιακή τους καταγωγή. Σὲ αὐτὲς τὶς περιπτώσεις ὁ Βρεταννὸς Πρόξενος μποροῦσε νὰ τοὺς ἀπελευθερώσει ἐπικαλούμενος τὸ καθεστὼς ἀτομικῆς ἐλευθερίας ποὺ ἐγγυᾶτο ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία γιὰ τοὺς Βρεταννοὺς ὑπηκόους[64]. Τότε προέκυπτε βέβαια ἡ δυσκολία νὰ πεισθεῖ ἡ αἰγυπτιακὴ κυβέρνηση γιὰ τὸ γνήσιο τῆς ἑπτανησιακῆς ὑπηκοότητας. Ἐκεῖ ἡ παρέμβαση τῶν βρεταννικῶν προξενικῶν ἀρχῶν ἦταν ἄμεση. Καὶ ὅταν αὐτὲς ἀπέτυχαν, εἰδοποιήθηκε ὁ Βρεταννὸς Ναύαρχος[65].

Ὁ Drovetti, ὡστόσο, συνέχισε τὶς ἔρευνές του καὶ μετὰ τὴν ἀναχώρηση τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς καὶ κατόρθωσε νὰ ἐξαγοράσει μερικὰ ἀκόμη ἄτομα μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 1829[66]. Παρέμεινε, ὡστόσο, σὲ καθεστὼς δουλείας ἀδιευκρίνιστος ἀριθμός: γυναικόπαιδα ποὺ βρίσκονταν στὸ ἄβατο τῶν χαρεμιῶν, νεαροὶ Ἕλληνες ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἀξιωματικούς, εὔπορους Τούρκους, στὴν στρατιωτικὴ σχολή, σὲ στρατόπεδα καὶ στὸ ἐπιτελεῖο.

* * *

Ἡ Σύμβαση τῆς Ἀλεξάνδρειας δὲν ἦταν δεσμευτικὴ γιὰ τὴν Πύλη. Βέβαια, στὰ πρωτόκολλα παράδοσης τῶν φρουρίων τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὰ τουρκικὰ στὰ γαλλικὰ στρατεύματα, χωρὶς ρητὴ ἐπίκληση τῆς Συνθήκης τῆς Ἀλεξάνδρειας, γίνεται μέριμνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν δούλων[67]. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ μετὰ τὴν ἀγγλογαλλικὴ κινητοποίηση τοῦ 1828, καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Ἰμπραὴμ ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, τὰ στρατεύματα τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας δὲν εἶχαν ἐγκαταλείψει ἐντελῶς τὴν πρακτικὴ τῆς ὑποδούλωσης γυναικόπαιδων μετὰ ἀπὸ νικηφόρα μάχη: Μαρτυρεῖται, γιὰ παράδειγμα, ὅτι κατὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ Μαχμοὺτ Πασᾶ στὴν Ἀνατολικὴ Ρούμελη τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1829, περίπου 1.000 γυναικόπαιδα συνελήφθησαν ἀπὸ τὰ στρατεύματά του[68].

---

64. Παραδειγματικὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ δεκατετράχρονου Γιώργου Γιωργάτου, τὸν ὁποῖο ἐντόπισε ὁ πατέρας του, ὑπάλληλος τοῦ γνωστοῦ ἐμπόρου τῆς Ἀλεξάνδρειας Μιχαὴλ Τοσίτσα, καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ἀπελευθέρωση πέτυχε ὁ Βρεταννὸς Πρόξενος: J. Barker πρὸς Aberdeen, ἀρ. 20, Ἀλεξάνδρεια, 10 Μαΐου 1830 καὶ συνημμένα, F.O. 78/192.

65. J. Barker πρὸς H. Hotham, ἀρ. 18, Ἀλεξάνδρεια, 5 Ὀκτωβρίου 1831 καὶ συνημμένα.

66. Μοσχονᾶς, *ὅ.π.*, σ. 21.

67. *Γ.Ε.Ε.*, τόμ. Γ΄, ἀρ. 88, Αἴγινα, 14 Νοεμβρίου 1828 (π.ἡ.), Συνθήκη παραδόσεως πόλεως καὶ φρουρίου Πατρῶν καὶ φρουρίου εἰσόδου Κορινθιακοῦ Κόλπου, 7 Ὀκτωβρίου 1828 (π.ἡ.)· *Γ.Ε.Ε.*, τόμ. Δ΄, ἀρ. 35, Αἴγινα, 8 Μαΐου 1829 (π.ἡ.), Συνθήκη παραδόσεως φρουρίων Μεσολογγίου καὶ Ἀνατολικοῦ, 2 Μαΐου 1829 (π.ἡ.).

68. Meyer πρὸς S. Canning, Ἰωάννινα, 28 Ἰανουαρίου 1828, F.O. 78/178.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ Πύλη ὑποχρεώθηκε νὰ συμμορφωθεῖ πρὸς τὶς δυτικὲς ἀρχὲς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου μετὰ ἀπὸ τὴν ἥττα της στὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1828-1829. Ἡ Συνθήκη τῆς Ἀδριανούπολης τῆς 14ης Σεπτεμβρίου 1829, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐπισφράγιση τῆς ἥττας της, εἶναι ἡ πράξη μὲ τὴν ὁποία ἡ Πύλη προσχώρησε στὴ Συνθήκη τοῦ Λονδίνου, καθὼς καὶ στὸ Πρωτόκολλο καθορισμοῦ τῶν ἑλληνοτουρκικῶν συνόρων της 22ας Μαρτίου 1829. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ρυθμίσεων, στὸ ἄρθρο 14 τῆς Συνθήκης ἀντιμετωπίζεται ἡ τύχη τῶν Ἑλλήνων αἰχμαλώτων τῆς Αὐτοκρατορίας:

> Tous les prisonniers de guerre, de quelque nation, condition et sexe qu' ils soient, qui se trouvent dans les deux Empires, doivent, aussitôt après l' échange des ratifictions du présent Traité de paix, être délivrés et rendus sans la moindre rançon ou payement. Sont exceptés, les chrétiens qui ont embrassé de leur plein gré la religion mahométane dans les Etats de la Sublime Porte, et les Mahométans qui, également, ont embrassé la religion chrétienne dans les Etats de l' Empire russe[69].

Συνέπεια ἀφ' ἑνὸς τῆς ρύθμισης αὐτῆς, ἀφ' ἑτέρου τῆς πρόθεσης τοῦ Μεχμὲτ Ἀλῆ νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἑλληνικὴ εὔνοια ἐν ὄψει τῆς διαμάχης του πρὸς τὴν Πύλη, ἦταν ἕνα νέο κύμα ἀπελευθέρωσης Ἑλλήνων αἰχμαλώτων, αὐτὴ τὴ φορὰ χωρὶς εὐρωπαϊκὴ πίεση καὶ χωρὶς ἀπαίτηση ἀποζημίωσης: Στὰ μέσα Νοεμβρίου 1830 παρέδωσε στὸ Γάλλο Γενικὸ Πρόξενο γιὰ ἐπαναπατρισμὸ 106 ἐξισλαμισθέντα ἑλληνόπαιδα ἡλικίας 8-22 ἐτῶν, ποὺ ἦσαν τρόφιμοι τοῦ ἐκπαιδευτηρίου του στὸ Κασρ-ελ-άιν, ἔξω ἀπὸ τὸ Κάιρο. Ἕνας ἀκόμη Μεσσολογγίτης, δοῦλος στὰ ναυπηγεῖα τῆς Ἀλεξάνδρειας, ἐστάλη μαζί τους στὸ Ναύπλιο.. Ἐπίσης ἀπελευθέρωσε ὅλους τοὺς Ἕλληνες ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὰ πλοῖα του. Οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς ὀγδόντα περίπου ναυτικοὺς ἐπέλεξαν τὴν ἐλευθερία καὶ ἐπέστρεψαν στὴν πατρίδα τους μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Γάλλου Γενικοῦ Προξένου[70].

---

69. Βλ. τὸ κείμενο τῆς Συνθήκης στὸ *Recueil d' actes internationaux de l' Empire Ottoman*, ἐπιμ. Gabriel Effendi Noradounghian, τόμ. Β΄, Kraus Reprint 1978, σ. 172.

70. J. Barker πρὸς P. Malcolm, ἀρ. 29, Ἀλεξάνδρεια, 25 Νοεμβρίου 1830, F.O. 78/192. Μοσχονᾶς, *ὅ.π.*, σσ. 27-29.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

Helen Gardikas Katsiadakis, *Slavery and Diplomacy: The Convention of Alexandria (9 August 1828)*

In an attempt to show how Western abolitionist ideas gradually spread to the East in the third decade of the 19th century, this article reviews British and French politics with respect to the withdrawal of the Egyptian troops from the Morea and the treatment of Greek prisoners of war in the hands of the Egyptians, in the light of the reaction produced in Great Britain and France by news of the transfer of Greek Christian slaves to Egypt. It describes Admiral Codrington's attempts to defend himself against accusations leading to his recall. It analyzes the importance and the consequences of the Convention of Alexandria and examines the efforts undertaken by the British and French authorities in Egypt to repatriate the slaves.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ

ΜΕΤΑΘΑΝΑΤΙΑ ΙΩΑΝΝΗ ΚΩΛΕΤΤΗ
(ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΙΔΕΑ)*

Ἕνα ἀπὸ τὰ θέματα τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας, στὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἐνιαία ἄποψη καὶ ὁμοφωνία, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργεῖται ἀμφιβολία καὶ ἀβεβαιότητα θέσεων, εἶναι τὸ περιεχόμενο τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας καὶ πρακτικῆς τοῦ Ἰωάννη Κωλέττη (1787 ἢ 1788-1847)[1], στὸ ὁποῖο συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ πεποιθήσεις του γιὰ τὴ δυνατότητα ἀπελευθέρωσης τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό. Πρόκειται γιὰ τὴ μεγάλη ἰδέα (ποὺ γρήγορα διαμορφώθηκε σὲ ἱστορικὸ ὅρο), ὅπως διατυπώθηκε συνοπτικὰ ἀπὸ τὸν ἐκφραστή της στὸν βαρυσήμαντο λόγο του τῆς 14 / 26ης Ἰαν. 1844 πρὸς τὰ μέλη τῆς Ἐθνοσυνέλευσης ποὺ συνῆλθε μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1843[2]. Αὐτὸ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἴσως καὶ τὸ

---

*Μὲ βάση ὁμιλία τοῦ ὑπογράφοντος, ποὺ σὲ πρώτη μορφὴ ἔγινε στὴ Θεοφάνειο αἴθουσα τῆς Πρέβεζας στὶς 31-8-1997, ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Συλλόγου Σιρακιωτῶν τῆς πόλης, μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς συμπλήρωσης ἑκατὸν πενήντα χρόνων ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κωλέττη.

1. Γιὰ τὸ ἔτος τῆς γέννησής του βλ. τὴ διπλὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου στὶς δύο παραλλαγὲς τῆς αὐτόγραφης αὐτοβιογραφίας του στὴν ἔκδοση *Ἀρχεῖο Ἰωάννη Κωλέττη*, ἐπιμ. Β. Πλαγιανάκου - Μπεκιάρη / Ἀ. Στεργέλλης, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ), τ. Α΄, μέρος πρῶτο, Ἀθήνα 1996, σσ. κς΄ - λ΄, καὶ μέρος δεύτερο, Ὁμοιότυπα Α΄, Β΄.

2. *Ἡ τῆς 3ης Σεπτεμβρίου Ἐθνικὴ Συνέλευσις. Πρακτικά*, Ἀθήνα <1844>, σ. 190. Τὸ κρίσιμο σημεῖο τῆς κωλεττικῆς ἀγόρευσης παραθέτει ἀπὸ τὴν περίληψη τῶν πρακτικῶν καὶ σχολιάζει, ὄχι γιὰ πρώτη φορά, ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμός*, ἐκδ. "Ἑρμῆς", Ἀθήνα 1985, σ. 404. Βιβλιογραφία τοῦ ἴδιου γιὰ τὸ χωρίο παραθέτει ἡ Ἕλλη Σκοπετέα, *Τὸ "πρότυπο βασίλειο" καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα*, Ἀθήνα 1988, σ. 257 (ὑποσ. 1). Ἱστορικοπολιτικὴ θεώρηση τοῦ ζητήματος ἀπὸ τὸν Θέμη Ἀστρινό (Δημ. Μπίτσιο), *Ἡ Μεγάλη Ἰδέα τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1945, ἰδίως σσ. 50-62, καὶ J. A. Petropulos, *Πολιτικὴ καὶ συγκρότηση κράτους στὸ ἑλληνικὸ βασίλειο (1833-1843)*, (ἐμπλουτισμένη μετάφραση τοῦ *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece,1833-1843*, Princeton, New Jersey 1968), (Μορφωτικὸ Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τράπεζας), τ. Β΄, Ἀθήνα 1986, σσ. 632-634. Στὸ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σημαντικότερο, εἶναι ἡ πλευρὰ ποὺ ἀφορᾶ στὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση μὲ ὅσο τὸ δυνατὸ εὐρύτερα σύνορα καὶ κάποιες ἰδιαίτερες προεκτάσεις στὸν χρόνο τῆς στάσης τοῦ Κωλέττη ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό.

Αὐτὴ ἡ ὁραματικὴ σύλληψη, ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὰ κηρύγματα τοῦ Ρήγα, κατὰ τὸ αὐτοβιογραφικὸ σημείωμά του ποὺ προτάσσεται στὸν πρῶτο τόμο τῆς ἔκδοσης τοῦ ἀρχείου του, τὸν εἶχε ἐμπνεύσει σ' ὅλη τὴ ζωή του μὲ ἀφετηρία τὴν ἀπελευθέρωση τῶν συμπατριωτῶν του Ἠπειρωτῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ὅλη τὴ δράση του καὶ τὴν ἀλληλογραφία του κατὰ τὴν Ἐπανάσταση στὴν παραπάνω ἔκδοση, ὑπῆρξε σχεδὸν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀντικείμενο εἰρωνείας καὶ ἀμφισβήτησης μερικὲς φορὲς ὡς πρὸς τὴν εἰλικρίνεια τῶν διαθέσεων τοῦ Κωλέττη καὶ τὸ ἀκριβὲς νόημα τῆς ἔκφρασής του, στὴν εὐτυχέστερη στιγμὴ τῆς γνωστῆς ρητορικῆς δεινότητάς του[3]. Σήμερα βέβαια ἀναγνωρίζεται ἡ εἰλικρίνειά του, ἡ ἀμφισβήτηση ὅμως ὑπάρχει καὶ ὀφείλεται ἴσως σὲ ἀρνητικὲς προκαταλήψεις καὶ ἑτεροχρονισμένες θεωρήσεις διαφόρων, ἰδεολογικῶν καὶ μή, προελεύσεων σὲ βάρος τοῦ Κωλέττη, καθὼς καὶ στὴν ἐθνικὴ περιπέτεια τῆς μικρασιατικῆς καταστροφῆς, στὴν ὁποία κατέληξε ἡ μεγάλη ἰδέα, ἡ ὁποία ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό της ἐνέπνεε καὶ ἄλλους πολιτικοὺς σύγχρονους τοῦ Κωλέττη, ὅπως π. χ. τὸν Μαυροκορδάτο. Ἡ ἴδια ὅμως ὑπῆρξε κίνητρο καὶ γιὰ ὁλόκληρη σειρὰ ἑπόμενων ἑλληνικῶν γενεῶν καὶ ἡ κατευθυντήρια πολιτικὴ γραμμή, μὲ βάση τὴν ὁποία δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ κρατίδιο τοῦ 1830 σιγά - σιγὰ ἡ σημερινὴ Ἑλλάδα μὲ τὴ δεδομένη ἐδαφικὴ ὀντότητά της, σχεδὸν στὸ σύνολό της.

Γιὰ νὰ εἰσαχθοῦμε στὸ ζήτημα τῶν ἀμφισβητήσεων, πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς 3ης Σεπτεμβρίου, ποὺ ἐπέβαλε στὸν Ὄθωνα τὴ χορήγηση συντάγματος, οἱ τρεῖς ἐγγυήτριες μεγάλες δυνάμεις, Ἀγγλία, Γαλλία καὶ Ρωσία, ὑπέγραψαν διπλωματικὸ πρωτόκολλο τὸν Νοέμβριο τοῦ ἴδιου χρόνου, μὲ τὸ ὁποῖο καθόριζαν, μεταξὺ ἄλλων, ὅτι δὲν θὰ διαταρασσόταν ἡ ἡσυχία στὶς τουρκικὲς ἐπαρχίες ποὺ συνόρευαν μὲ τὴν Ἑλλάδα[4]. Ὅταν προκηρύχθηκαν οἱ πρῶτες ἑλληνικὲς ἐκλογὲς βάσει τοῦ συντάγματος

ἔργο αὐτὸ γίνεται εὐρεῖα χρήση τοῦ ὅρου καὶ τοῦ περιεχομένου του γιὰ τὴν πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσημη διατύπωσή του δεκαετία.

3. J. Th. Malakasses, "The diplomatic position of Colettis vis à vis France and England...", *Δωδώνη, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*, τ. Δ΄ (1975), σ. 400 (ὑποσ. 4), ὅπου καὶ βιβλιογραφία γιὰ τὶς ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα. Ἐπιφυλάξεις διατυπώνονται καὶ στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΓ΄ (1833-1881), σ. 129. Γιὰ τὴν ἀρνητικὴ καὶ εἰρωνικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν περασμένο αἰώνα βλ. τὸ βιβλίο τῆς Σκοπετέα, *ὅ. π.*

4. J. Th. Malakasses, *France as a protecting power in Greece, 1832-1848*, (διδακτ. διατριβὴ Πανεπ. Cincinnati, 1973), σ. 122.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποὺ εἶχε γίνει ἀποδεκτὸ καὶ φαινόταν ὅτι ὁ Κωλέττης θὰ τὶς κέρδιζε, ὁ φίλος του Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν τῆς Γαλλίας Fr. Guizot, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀνήσυχος μήπως ὁ προστατευόμενός του σκεφθεῖ νὰ πραγματοποιήσει ὅσα τοῦ εἶχε ἐκμυστηρευθεῖ ὅτι ὀνειρευόταν γιὰ τὸ ἑλληνικὸ μέλλον, ὅταν ὑπηρετοῦσε ὡς Πρέσβυς τῆς χώρας του στὸ Παρίσι, θέλησε νὰ τὸν συγκρατήσει καὶ νὰ τὸν συμβουλεύσει νὰ μὴν προβεῖ σὲ πρόωρες ἐνέργειες[5]. Εἶναι βέβαια ἀναμφισβήτητο γεγονὸς ὅτι ὁ Κωλέττης τότε, γνωρίζοντας πολὺ καλὰ τὰ πράγματα καὶ τὴ διεθνὴ θέση τῆς χώρας, δὲν δίστασε νὰ ἀπαντήσει ὅτι ἐπιθυμοῦσε μὲν τὴν ἐπέκταση τῶν ἑλληνικῶν συνόρων ποὺ ἴσχυαν, ἀλλὰ ὄχι μὲ εἰσβολὴ ἢ ἔνοπλη προπαγάνδα, καὶ ὅτι θὰ ὑποστήριζε τὴ διατήρηση τῆς κατάστασης ποὺ ὑπῆρχε ὅσο θὰ ἦταν Πρωθυπουργός. Αὐτὸ τὸ ἔγγραφο ἐπικαλοῦνται ὅσοι ἔχουν ὑποστηρίξει ὡς σήμερα ὅτι ὁ Κωλέττης, ὅταν προσπαθοῦσε στὴν Ἐθνοσυνέλευση νὰ μεταπείσει τοὺς αὐτοχθονιστὲς λέγοντας ὅτι ἡ Ἐπανάσταση τοῦ ’21 δὲν ἔγινε γιὰ νὰ δημιουργήσει τὸ μικρὸ ἑλληνικὸ κράτος ποὺ δημιούργησε, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀναγεννηθεῖ ὅλη ἡ ἑλληνικὴ φυλή, δὲν πίστευε οὔτε ὁ ἴδιος ὅτι ἐπρόκειτο νὰ πραγματοποιηθοῦν οἱ ἑλληνικοὶ πόθοι. Αὐτὰ ποὺ κήρυσσε ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἦταν δημαγωγία καὶ πολιτικὴ φενάκη.

Ἂς δοῦμε ὅμως τὰ πράγματα σὲ βάθος, μέσα ἀπὸ τὴ μακρὰ προοπτικὴ τοῦ χρόνου καὶ λαμβάνοντας ὑπ’ ὄψιν ὅλα τὰ περιστατικὰ ποὺ εἶναι σήμερα γνωστά. Ἴσως ἔτσι σχηματίσουμε ἀκριβέστερη γνώση καὶ δικαιότερη κρίση.

Ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ θητεία τοῦ ἑτερόχθονα Ἰ. Κωλέττη στὴ Σάμο κατὰ τὴν καποδιστριακὴ περίοδο μὲ τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἐκτάκτου Ἐπιτρόπου Ἀνατ. Σποράδων καὶ ἡ δυσάρεστη ἔκβαση τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ διοικητικοῦ αὐτοῦ τμήματος (ποὺ συμπεριελάμβανε ἐπίσης τὰ νησιὰ Πάτμο, Λέρο, Κάλυμνο, Ἰκαρία καὶ κοντινὲς νησίδες) ἀπὸ τὸ νεοσύστατο ἑλληνικὸ κράτος ἀσφαλῶς βοήθησαν στὴν πλήρη διαμόρφωση τοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ του[5α], ποὺ πρέπει νὰ θεωρεῖται φυσικὴ συνέπεια τοῦ ἐπηρεασμοῦ του ἀπὸ τὶς ἰδέες τοῦ Ρήγα, τὶς ὁποῖες δηλώνει ὅτι ἀσπαζόταν, καὶ ἀπὸ τὴ συμμετοχή του στὴν Ἐπανάσταση ἀνάμεσα στοὺς πολιτικοὺς ἡγέτες της. Ἀργότερα, τὸ 1833, ὅταν συζητιόταν τὸ θέμα τῆς νέας πρωτεύουσας τοῦ ἑλληνικοῦ βασιλείου, ὁ Κωλέττης ὑποστήριξε στὸ Ὑπουργικὸ Συμβούλιο, ὅπως εἶναι γνωστό, ὅτι ἡ μόνιμη πρωτεύουσα ποὺ ἄρμοζε στὴν Ἑλλάδα ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη, τὴν ὁποία ἔβλεπε, ὅπως συμπλήρωσε ἀργότερα,

---

5. *Ὅ.π.*, σσ. 143-144. Ἐπίσης, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, *ὅ.π.*, σ. 123, Σκοπετέα, *ὅ.π.*, σ. 264, καὶ Petropulos, *ὅ.π.*, σσ. 722-723.

5α. Μαρία - Χριστίνα Χατζηϊωάννου, “Στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Σάμου στὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια”, Πρακτικὰ Συμποσίου *Ἡ Σάμος ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μέχρι σήμερα*, Ἀθήνα 1998, σ. 10.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸ κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ[6].

Κατὰ τὴν κρίση τοῦ ἀνατολικοῦ ζητήματος τὸ 1839-1841, Πρέσβυς στὸ Παρίσι, ἄσκησε πίεση ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν ἀλυτρωτικῶν διεκδικήσεων, θεωρήθηκε ὅτι θὰ ἐπέστρεφε στὴν Ἑλλάδα μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Γαλλίας, γιὰ νὰ τεθεῖ ἐπὶ κεφαλῆς ἐθνικῆς ἐξέγερσης στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, καὶ τὸ "γαλλικό" κόμμα, τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ φυσικὸς ἀρχηγός, μὲ τοὺς στρατιωτικούς του ταυτίστηκε μὲ τὴ φιλοπόλεμη πολιτικὴ γιὰ τὴν προώθηση τοῦ ἐθνικοῦ στόχου[7].

Μετὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴ Γαλλία, σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πρωθυπουργίας του, ἐλεγχόμενα λησταρτικὰ κινήματα στὴν ἑλληνοτουρκικὴ μεθόριο ἐπέτρεπαν νὰ διατηροῦνται ἀμείωτοι οἱ πόθοι γιὰ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση στὸν χαμηλὸ βαθμὸ ποὺ ἐπέτρεπαν οἱ διεθνεῖς συνθῆκες.

Ἰδιαίτερη διάσταση τοῦ μεγαλοϊδεατισμοῦ τοῦ Κωλέττη ἀποτελοῦν οἱ σχέσεις του μὲ τοὺς Ἀλβανούς, σὲ συνάρτηση τῶν σχέσεων τῶν τελευταίων μὲ τοὺς Τούρκους. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνει κανεὶς σημαντικὴ πλευρὰ τοῦ πολιτικοῦ νοήματος τῆς μεγάλης ἰδέας, ποὺ στὴν πορεία της συνδυάσθηκε ἔμμεσα μὲ τὴν ἀλβανικὴ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση, ἀποκτώντας ἔτσι χαρακτηριστικὰ ποὺ ἀξίζει νὰ μελετηθοῦν ἰδιαίτερα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γειτνίαση τοῦ τόπου τῆς γέννησης τοῦ Κωλέττη μὲ τὸν ἀλβανικὸ χῶρο, πρέπει νομίζομε νὰ γίνει μνεία καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπικράτησή του τὸ 1832 καὶ τὴν ἧττα τοῦ Αὐγουστίνου Καποδίστρια, ὁ σύμμαχός του κατὰ τὴν εἰσβολὴ στὴν Πελοπόννησο Τουρκαλβανὸς Ταφὶλ Μπούζης ἔλαβε μέρος στὴν ἀλβανικὴ ἐξέγερση τοῦ ἔτους αὐτοῦ καὶ τοῦ ἑπομένου εἰσβάλλοντας στὶς ἐπαρχίες Τρικάλων καὶ Ἰωαννίνων μὲ κάποιες ἐπιτυχίες[8]. Ἄλλα ἀλβανικὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα ἐκδηλώθηκαν τὰ ἑπόμενα χρόνια[9] .

Πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τοῦ Κωλέττη, ὅταν αὐτὸς ἀγωνιζόταν ἀπεγνωσμένα νὰ ἀποκρούσει τὴ συνδυασμένη ἀγγλοτουρκικὴ ἐπίθεση, ποὺ προσπα-

---

6. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς πρότασής του βλ. Παρύσ. Παπαδοπούλου - Συμεωνίδου, *Ἡ ἐπιλογὴ τῆς Ἀθήνας ὡς πρωτεύουσας τῆς Ἑλλάδος, 1833-1834*, Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 50-58. Γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ πλευρὰ Π. Σοῦτσος, *Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἰωάννου Κωλέττου τὴν α΄ Σεπτεμβρίου 1847*, Ἀθήνα 1847, σ. 6.

7. Petropulos, *ὅ.π.*, σσ. 504, 632-634, 722.

8. P. Thëngjilli, "Kryengritjet popullore antiosmane në Shqipëri në vitin 1833" ("Οἱ λαϊκὲς ἀντιοθωμανικὲς ἐξεγέρσεις στὴν Ἀλβανία τὸ 1833", μὲ γαλλικὴ περίληψη), *Studime Historike*, τ. 32 (τχ. 12, Τίρανα 1978), σσ. 140-141, 172. Γιὰ τὶς σχέσεις Κωλέττη - Ταφὶλ Μπούζη τότε βλ. Νικ. Σπηλιάδης, "Σχεδίασμα ἀπομνημονευμάτων", *Τὰ περιεχόμενα τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους*, (ἔκδ. Κ. Διαμάντης, Βιβλιοθήκη Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, ἀρ. 13), Ἀθήνα 1974, σ. 592 κ. ἑ.

9. Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening 1878-1912*, Priceton 1967, σσ. 23-24.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θοῦσε νὰ τοῦ δημιουργήσει ἀξεπέραστες οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς δυσκολίες, καὶ παράλληλα μὲ τὰ μουσουρικά, ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1847 ξέσπασε στὴ νότια Ἀλβανία τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τοῦ Ζενὲλ Μπέη Γκιὸν Λέκα (Γκιολέκα), ποὺ μαχόταν ἀποφασιστικὰ κατὰ τῶν στρατολογικῶν καὶ φορολογικῶν ἐπιβαρύνσεων τῶν Ἀλβανῶν ἀπὸ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ 1839. Ἡ ἐπανάσταση πῆρε μεγάλες διαστάσεις καὶ πρὶν κατασταλεῖ ὕστερα ἀπὸ πέντε μῆνες προκάλεσε μεγάλη ἀναταραχὴ στὴν Ἀλβανία καὶ κλόνισε τὴν τουρκικὴ κυριαρχία[10]. Οἱ Ἀλβανοί, στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐπιτύχουν τὸν σκοπό τους, σὲ δεινὴ οἰκονομικὴ κατάσταση καὶ πρὶν ἀποκτήσουν πλήρη ἐθνικὴ αὐτοσυνειδησία, ἐξέφραζαν τὴν προτίμηση νὰ ἑνωθοῦν μὲ ξένη δύναμη παρὰ νὰ παραμείνουν ὑποτελεῖς στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία[11]. Ὁ Ὑποπρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Γιάννενα Telesforo Clerici[12] στὶς ἀναφορές του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἐνημέρωνε λεπτομερῶς τὸν Κωλέττη, ποὺ ἦταν ὁ ἁρμόδιος Ὑπουργός, γιὰ τὶς ἐχθροπραξίες μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν τοῦ Γκιολέκα καὶ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, κι αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του σημείωνε τὶς ἀπαραίτητες ὁδηγίες πρὸς τὰ Ὑπουργεῖα Ἐσωτερικῶν καὶ Στρατιωτικῶν στὰ περιθώρια τῶν ἀναφορῶν. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀναφορῶν εἶναι μεγάλος, ἄρα καὶ ἡ ἐνημέρωση ἦταν συνεχής, δὲν ἐμφανίζεται ὅμως σ' αὐτὲς ὁποιαδήποτε ἀνάμειξη τῆς Ἑλλάδας, τῆς ὁποίας οἱ σχέσεις μὲ τὴν Τουρκία τὸ τελευταῖο ἔτος τῆς ζωῆς τοῦ Κωλέττη ἦταν τεταμένες λόγω τῶν μουσουρικῶν. Μετὰ τὸ ἄδοξο τέλος τῆς ἐξέγερσης ὁ ἴδιος ὁ Κλέριτσι ἀνέφερε[13] ὅτι ὁ Γκιολέκας καὶ οἱ Ἀλβανοὶ θεωροῦσαν τὴν ἀποστασία "οὐρανόθεν ἀποφασισμένην" καὶ ἐλπίζανε ἀναπόφευκτο τὸν πόλεμο Ἑλλάδος - Τουρκίας. Οἱ ἐπαναστάτες προέτρεπαν τοὺς Χριστιανοὺς τῆς περιοχῆς νὰ ἀποστατήσουν, γιὰ νὰ ἔχουν τὴν ὑποστήριξή τους. Λίγο ἀργότερα πρόσθεσε[14] ὅτι σημαίνοντες Τουρκαλβανοὶ τῶν Ἰωαννίνων τὸν ρωτοῦσαν πῶς διοικεῖται ἡ Ἑλλάδα μὲ τὸ σύν-

---

10. Π. Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου...*, Ἀθήνα 1856, τ. Α΄, σ. 408 κ. ἑ. Λεπτομερὴς ἐξιστόρηση τῆς ἐπανάστασης ἀπὸ τὸν Μιλτ. Σπυρομίλιο, "Ἑλλὰς καὶ Ἀλβανία. Ὁ Γκιολέκας", *Ὁ Νέος Κουβαρᾶς*, τ. Γ΄ (1965), σ. 129 κ. ἑ., ὅπου καὶ βιβλιογραφία, στὴν ὁποία ἂς προστεθεῖ Ἐλευθερία Νικολαΐδου , "Ἡ στάση τῆς Τουρκίας ἀπέναντι στοὺς Ἀλβανοὺς σὲ συνάρτηση μὲ τὴ διάδοση τῆς Μεγάλης Ἰδέας στὴν Ἤπειρο", *Δωδώνη*, τ. 8 (1979), σ. 81 κ. ἑ. Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, Ἀθήνα 1979, σ. 335 (σημ. 170).

11. Ὑποπρόξενος τῆς Ἑλλάδος στὰ Ἰωάννινα Τελ. Κλέριζι (ὅπως ὑπογράφει) πρὸς Ὑπουργεῖο Βασιλικοῦ Οἴκου καὶ Ἐξωτερικῶν Σχέσεων, Γιάννενα 22 Μαΐου 1847 (ἀρ. 187), σ. 4: Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, 1847 / 36, 2 , Ὑποπροξενεῖο Ἰωαννίνων (Ἀνταρσία Ἀλβανῶν).

12. Βλ. γι' αὐτὸν Γ. Τουσίμης, "Ἡ σύσταση καὶ ἡ λειτουργία τοῦ ἑλληνικοῦ προξενικοῦ πρακτορείου στὰ Γιάννενα καὶ ὁ Τελέσφορος Κλέριτζης", *Ἠπειρωτικὸ Ἡμερολόγιο*, Γιάννενα 1984, σσ. 385 - 394. Νικολαΐδου, *ὅ.π.*, σ. 88.

13. Στὶς 24 Ὀκτ. 1847, ΑΥΕ, 1847 / 36, 2 (ἀρ. 444), Ὑποπροξενεῖο Ἰωαννίνων.

14. *Ὅ.π.*, 1 Δεκ. 1847 (ἀρ. 499).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ταγμα καὶ ἐξέφραζαν τὸ φρόνημα νὰ ὑπαχθοῦν σὲ ἄλλη κυβέρνηση, ὑπονοώντας προφανῶς τὴν ἑλληνική, καθὼς οἱ τεταμένες ἑλληνοτουρκικὲς σχέσεις τοὺς δημιουργοῦσαν τὴν ἐλπίδα γιὰ τέτοια δυνατότητα.

Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ πλευρά, ἡ μόνη μαρτυρία ποὺ ὑπάρχει γιὰ τὶς διαθέσεις καὶ τὶς ἐνέργειες τοῦ Κωλέττη, ὅπως τουλάχιστον τὶς ἀποδίδει ὁ Μακρυγιάννης, μὲ τὸν ὁποῖο ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τότε βρισκόταν σὲ διαμάχη, εἶναι αὐτὴ ποὺ μᾶς δίνει ὁ τελευταῖος μὲ τὸ ἀνεπανάληπτο ὕφος του [15]:

> Τὸ δειλινὸ βλέπω τὸν κουμπάρο μου τὸν Κωλέττη κι ἔρχεται εἰς τὸ σπίτι μου καὶ μοῦ κάνει χιλιάδες τζιριμόνιες κι ἔκατζε περίτου ἀπὸ τέσσερες ὧρες (...) μοῦ εἶπε πρέπει νὰ ἑτοιμαζόμαστε διὰ ἔξω - ὅσα εἴχαμε μιλημένα πρὸ καιροῦ. Ὅτι ἔστειλε τὰ μέσα τοῦ Γκιουλέκα καὶ πολεμάγει εἰς τὴν Ἀρβανιτιὰ καὶ νὰ μὴν τὸν ἀφήσουμεν νὰ χαθεῖ.
> Μοῦ εἶπεν αὐτὰ κι ἔφυγεν. Μοῦ σήκωσεν καὶ τὸν μπλόκον.
> Σὲ δυό - τρεῖς ἡμέρες τὸν κολλάγει ἕνας νεφρίτης καὶ γύριζε καὶ φώναζε νύχτα καὶ ἡμέρα (...).

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα ἐντάσσεται τὸ ἔγγραφο ποὺ ἀπέστειλαν λίγες ἴσως μέρες ἀργότερα ὀγδονταοκτὼ ἐπαναστατημένοι προύχοντες Ἀλβανοὶ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Γκιολέκα, στὶς 15 Αὐγούστου 1847, δεκαέξι μέρες πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Κωλέττη, μὲ τόπο σύνταξης τὸν καζὰ Κουρβελέσι τῆς νότιας Ἀλβανίας. Τὸ ἔγγραφο ἀπευθύνεται στὸν Ὄθωνα καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Βουλή, σὲ γραφικὴ γιὰ τὴν ἀδεξιότητά της γλώσσα καὶ ἁπλοϊκὸ ὕφος, μὲ πολλὰ λάθη ποὺ ὀφείλονται στὴν ἐλάχιστη γνώση τῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς Ἀλβανοὺς συντάκτες τοῦ ἐγγράφου[16] . Οἱ Ἀλβανοὶ ἀξιωματοῦχοι περιγράφουν μὲ τὰ πιὸ μελανὰ χρώματα τὴν ἄθλια οἰκονομικὴ κατάστασή τους καὶ διαμαρτύρονται γιὰ τὸ ὑπερσυγκεντρωτικὸ πολιτικὸ σύστημα ποὺ προσπαθεῖ νὰ τοὺς

---

15. *Ἀρχεῖον τοῦ Στρατηγοῦ Ἰωάννου Μακρυγιάννη*, (ἔκδ. Ἰ. Βλαχογιάννη), τ. Β΄, Ἀθήνα 1907, σ. 439.

16. Πλῆρες τὸ πολυσυζητημένο αὐτὸ ἔγγραφο, "ἄνευ μεταβολῆς περὶ τὴν σύνταξιν ἢ τὴν γραφήν", δημοσιεύθηκε πρώτη φορὰ στὴν ἐφημ. *Αἰών*, 14 / 26 Ἰουλίου 1880 (ἀρ. 3270), στὴ συνέχεια ἐπίκαιρου ἄρθρου τῆς ἐφημερίδας μὲ τίτλο "Οἱ Ἀλβανοὶ καὶ ἡ Ἑλλάς", μὲ τὸ ὁποῖο προβάλλεται ἡ τάση τῶν παλαιότερων Λιάπηδων νὰ συνεργασθοῦν στενὰ μὲ τὴν Ἑλλάδα, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς σύγχρονους τότε Ἀλβανούς. Τὸ ἔγγραφο, τοῦ ὁποίου δὲν γνωρίζομε πῶς ἔλαβε γνώση ἡ ἐφημερίδα, ἀφοῦ, ἂν παραδόθηκε σὲ ἁρμόδια κρατικὴ ἀρχή, ἔπρεπε νὰ βρίσκεται σὲ κρατικὸ ἀρχεῖο, ἀναδημοσιεύθηκε ἀπὸ τὴν ἐφημ. τῆς Κωνσταντινούπολης *Νεολόγος*, 18 / 30 Ἰουλ. 1880 (ἀρ. 3429), σ. 3, καὶ ἀπὸ τὸν Κ. Μπίρη, *Ἀρβανίτες. Οἱ Δωριεῖς τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1960, σ. 358 κ. ἑ. Χωρὶς τὶς ὑπογραφὲς δημοσιεύθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθ. Πετρίδη, "Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Γκιολέκα", *Φωνὴ τῆς Ἠπείρου*, 1 Ὀκτ. 1893 (ἀρ. 55) - 24 Δεκ. 1893 (ἀρ. 67, μὲ κάποια ἐνδιάμεσα κενά), καὶ ἀπὸ τὸν Σπυρομίλιο, *δ. π.*, σσ. 209-210.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐπιβάλει ἡ Πύλη. Ἀφοῦ διακηρύσσουν γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὴν ἀποστασία τους ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία, ζητοῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὸ ἑλληνικὸ κράτος ("νὰ γινώμεθα σιούδιτοι οἱ κάτωθεν πέντε καζάδες"), μὲ κάποιες γραπτὲς συμφωνίες, ἐνθαρρυμένοι πιθανότατα, κατὰ τὰ γραφόμενα τοῦ Μακρυγιάννη, ἀπὸ ἑλληνικὲς ἐνισχύσεις τῶν ὁποίων δὲν γνωρίζομε τὴ φύση καὶ τὸ μέγεθος. Παρόμοια ἐπιθυμία εἶχαν ἐκδηλώσει ἀγάδες τῆς Λιαπουριᾶς πρὸς τὸν Καποδίστρια ἤδη ἀπὸ τὸ 1829[17].

Τὸ ἔγγραφο παρέμεινε ἀπὸ τότε στὴν ἀφάνεια καὶ δὲν γνωρίζομε ἂν καὶ σὲ ποιὰ ὑπηρεσία παραδόθηκε οὔτε ἂν ἔγινε κάποια ἐνέργεια. Πάντως στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν τὸ ἀναζητήσαμε χωρὶς ἀποτέλεσμα. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι δὲν πρόλαβε ζωντανὸ τὸν Κωλέττη, ποὺ πέθανε στὶς 31 / 12 Σεπτ. 1847, καὶ δὲν εἶχε συνέχεια, ποὺ θὰ ἔδινε ἴσως ἄλλη τροπὴ στὴν ἱστορία καὶ στὶς σχέσεις τῶν δύο λαῶν. Ἐπαναφέρεται στὸ προσκήνιο τὸ 1880 μὲ τρόπο ποὺ δὲν γνωρίζομε, ὅταν ἔχει ἐκδηλωθεῖ ἔντονος ἀλβανικὸς ἐθνικισμὸς καὶ ἔχει γίνει λόγος ἀκόμη καὶ γιὰ ἑλληνοαλβανικὸ βασίλειο μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Gius. Garibaldi[18], ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα[19].

Χρειάζεται ὅμως νὰ γίνουν καὶ κάποιες ἄλλες συμπληρωματικὲς παρατηρήσεις. Εἶναι ἄγνωστη ἡ τύχη τοῦ πρωτοτύπου, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν πρώτη δημοσίευση ἔφερε σαρανταεπτὰ προσωπικὲς σφραγίδες πλάι στὶς ὑπογραφές, στὴν ἑλληνική (στὸ σύνολό τους ὀγδονταοκτώ, ἴσως ὄχι ὅλες μὲ σφραγίδα). Ἄγνωστο καὶ ἂν ἦταν αὐτόγραφες. Ὁ πρῶτος ἀφηγητὴς τῆς ἐπανάστασης τοῦ Γκιολέκα Ἀθ. Πετρίδης, λόγιος καὶ γραμματικός του, ἀναφέρει στὰ 1893[20] ὅτι τότε κατεῖχε τὸ ἔγγραφο (πρωτότυπο ἢ ἀντίγραφο δὲν γνωρίζομε), τοῦ ὁποίου τοῦ ἔδωσε ἀντίγραφο, ὁ Γεώργιος Στεφάνου, Ἀρχηγὸς τῆς Χωροφυλακῆς καὶ γιὸς τοῦ Στεφάνου Τσάλη, στὸν ὁποῖο εἶχε παραδοθεῖ τὸ ἔγγραφο ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες. Ὁ Σπυρομίλιος γράφει[21] ὅτι, ὅταν ὁ τελευταῖος ἔφθασε, τὸ ἔγγραφο παραδόθηκε στὸν Βορειοηπειρώτη ἔμπιστο τοῦ Κωλέττη Σιδέρη Πράτσικα. Ἀξίζει νὰ προστεθεῖ ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐγγράφου εἶχε γίνει εὐρύτερα ἴσως γνωστὸ πρὶν δημοσιευθεῖ ἀπὸ

---

17. Μπίρης, *ὅ. π.*, σ. 356.

18. Ἀντ. Λιάκος, *Ἡ ἰταλικὴ ἑνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλη Ἰδέα*, Ἀθήνα 1985, σσ. 160-162. Πβ. Κ. Ἄμαντος, *Οἱ βόρειοι γείτονες τῆς Ἑλλάδος (Βούλγαροι - Ἀλβανοί - Νοτιοσλάβοι)*, Ἀθήνα 1923, σ. 149.

19. Μιλτ. Σπυρομίλιος, "Ἑλλὰς καὶ Ἀλβανία. Μία ἀπόπειρα προσεγγίσεως Ἀλβανῶν καὶ Ἑλλήνων κατὰ τὸ 1877-1878", *Ὁ Νέος Κουβαρᾶς*, τ. Β΄ (1962), σ. 135 κ. ἑ. Skendi, *ὅ.π.*, σσ. 82 - 86.

20. *Φωνὴ τῆς Ἠπείρου*, 3 Δεκ. 1893 (ἀρ. 64), σ. 4.

21. *Ὅ.π.*, σ. 211.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴν ἐφημερίδα *Αἰών*, ἀφοῦ ὁ Ἀντ. Γεωργίου ἀναφέρει τὸ 1880[22] ὅτι ἡ ἐφημερίδα τοῦ Λονδίνου "Σημαία" ἔγραψε στηριζόμενη σὲ ἔγγραφο Ἄγγλου ποὺ ζοῦσε στὴν Ἤπειρο ὅτι 21.610 οἰκογένειες Μωαμεθανῶν Ἀλβανῶν Μαλακάστρας, Βετρῆ, Μουζακιοῦ, Μπερατιοῦ, Τεπελενιοῦ, Δελβίνου, Αὐλώνας, Πρεμετῆς ἔγραψαν στὴ Βουλὴ καὶ στὴ Γερουσία ὅτι ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἑνωθοῦν μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Μετὰ τὶς παρατηρήσεις αὐτές, προκύπτει τὸ ζήτημα ἂν ὁ Κωλέττης εἶχε ἐνισχύσει τοὺς Ἀλβανοὺς στὴν ἐξέγερσή τους καὶ τί ἦταν ἀκριβῶς αὐτὸ ποὺ τοῦ ζητοῦσαν. Ἀπὸ ὅσους ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ ζήτημα, θεωροῦν δεδομένη τὴν ἐνίσχυση τοῦ Γκιολέκα ἀπὸ τὸν Κωλέττη, μαζὶ μὲ τοὺς Πετρίδη, Γεωργίου καὶ Σπυρομίλιο, οἱ Βασ. Ζῶτος Μολοσσός[23], Χρ. Σούλης[24] καὶ Νικ. Πατσέλης[25]. Ὁ καθηγητὴς τῆς Νομικῆς καὶ πολιτευτὴς Νεοκλῆς Καζάζης (ἀπὸ ὑπόδουλη περιοχὴ ὁ ἴδιος, θερμὸς ζηλωτὴς καὶ πρωτεργάτης τῆς ἀφύπνισης τῆς ἐθνικῆς συνείδησης τοῦ ἀλύτρωτου ἑλληνισμοῦ), ἀναφέρει τὴν προσέγγιση τῶν Ἀλβανῶν ἐπὶ Κωλέττη καὶ δίνει στοιχεῖα γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ὑπόθεσης[26]. Ἀντίθετα, οἱ Ἀραβαντινὸς καὶ Νικολαΐδου δὲν ἔχουν γνώμη γιὰ τὸ ζήτημα, ἐνῶ ὁ Π. Καρολίδης[27], ποὺ δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἔγγραφο, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Κωλέττης δὲν ἔδινε σημασία στὶς διαδιδόμενες φῆμες γιὰ συνεννοήσεις συμμαχίας μὲ τοὺς Ἀλβανοὺς καὶ δὲν σκεπτόταν σοβαρὰ γιὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα. Τὴν ἴδια ἄποψη ὑποστηρίζει καὶ ὁ Μπίρης[28], ποὺ ἑρμηνεύει τὸ αἴτημα τῆς ὑπηκοότητας ὡς ἐνδεχόμενη ἑλληνικὴ ἰθαγένεια στὰ ὅρια τοῦ τουρκικοῦ κράτους, ἀπὸ πιθανὴ παρανόηση τοῦ ὅρου. Πάντως, καὶ ἂν ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ἡ μαρτυρία τοῦ Μακρυγιάννη, δὲν γνωρίζομε σὲ ποιὸ βαθμὸ ἀνταποκρινόταν στὴν ἀλβανικὴ πρωτοβουλία ὁ Ἕλληνας Πρωθυπουργός, ποὺ ἤξερε καλὰ τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα τῆς Ἀλβανίας καὶ ἴσως ἐνθάρρυνε τοὺς Ἀλβανοὺς ἐπαναστάτες νὰ προχωρήσουν στὴν τόσο σοβαρὴ πρόταση τοῦ ἐγγράφου, ἡ ὁποία ὅμως δὲν τὸν πρόλαβε ζωντανό, ὥστε αὐτὸς νὰ τὴν ἀξιοποιήσει ὅπως μποροῦσε. Γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τοῦ ἐγγρά-

---

22. Ἀντ. Γεωργίου, *Πολιτικὸν κάτοπτρον τῶν πολιτικῶν τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν ἐν ἔτει 1877 ρωσοτουρκικὸν πόλεμον*, Ἀθήνα 1880, σ. 264 κ. ἑ.

23. Β. Ζῶτος Μολοσσός, *Ἠπειρωτικαὶ μελέται*, τ. Δ΄, *Δρομολόγιον τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου*, Ἀθήνα 1887, σ. 174.

24. Λῆμμα "Γκιολέκας" στὴ *Μ. Ε. Ε.*

25. Ν. Πατσέλης, "Ἡ ἐπανάστασις τοῦ Γκιολέκα", *Ἠπειρωτικαὶ μελέται*, Γιάννενα 1966, σ. 15 κ. ἑ. (ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν *Ἠπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. 14, 1965, σσ. 193-202).

26. Νεοκλ. Καζάζης, *Ἑλληνοαλβανικὴ συνεννόησις. Τὸ ἀλβανικὸν ζήτημα ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος*, (Ἑταιρεία Ἑλληνισμός), Ἀθήνα 1907. Πβ. Λιάκος, *ὅ.π.*

27. *Σύγχρονος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1921*, τ. Γ΄, Ἀθήνα 1923, σ. 274.

28. *Ὅ.π.*, σ. 361.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φου πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι Ἕλληνες καὶ Ἀλβανοὶ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ θεωροῦνταν λαοὶ μὲ στενὴ συγγένεια[29] .

Μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Κωλέττη τὰ πράγματα προχώρησαν μὲ τὸν γνωστὸ ρυθμὸ πρὸς τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ σχεδίου ποὺ ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Ἐπανάστασης εἶχε συλλάβει καὶ διατυπώσει μὲ τὴν καίρια ἐπιγραμματικὴ ἔκφρασή του ὁ Ἠπειρώτης πολιτικὸς σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόθεση τῶν ἀλύτρωτων ἀκόμη Ἑλλήνων. Οἱ ἐξεγέρσεις τοῦ 1853-1854 καὶ 1878 στὴν Ἤπειρο, Θεσσαλία καὶ Μακεδονία κατέληξαν μόλις τὸ 1881 στὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Ἄρτας. Ἡ ἰδέα ποὺ ἐκφράζεται στὸ παραπάνω ἔγγραφο συνέχισε νὰ ἐπιβιώνει ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὅταν μερίδα Ἑλλήνων καὶ Ἀλβανῶν πρότειναν τὴν πολιτικὴ συνένωση τῶν δύο λαῶν σὲ δυαδικὸ κράτος κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Αὐστρουγγαρίας γιὰ τὴ λύση τοῦ ἀλβανικοῦ ζητήματος[30].

Ἡ σύνδεση τῆς μεγάλης ἰδέας μὲ τὸν Κωλέττη ἔδειξε μεγάλη ἀντοχὴ στὸν χρόνο καὶ εἶχε πολὺ ἐνωρὶς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις γιὰ τὸν ἐκφραστὴ τῆς ἰδεολογίας, ἐφόσον διπλωματικοὶ καὶ ἄλλοι λόγοι τὸ ἐπέβαλλαν. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς νότιας Ἠπείρου, δημιουργεῖται ἀπὸ Σιρακιῶτες ὁ "Πολιτικὸς σύλλογος Ὁ Κωλέττης", ἐνδεικτικὸ τῶν συνειδησιακῶν ζυμώσεων ποὺ πραγματοποιοῦνται, καθὼς πλησιάζει ἡ μεγάλη ἐξόρμηση τῶν βαλκανικῶν πολέμων 1912-1913 . Πρόκειται γιὰ τοπικὸ σύλλογο τῶν Ἰωαννίνων, στοῦ ὁποίου τὶς ἐπιδιώξεις ἦταν, βέβαια, καὶ ἡ προβολὴ τῶν ἐπιφανῶν Σιρακιωτῶν[31]. Ἡ προσπάθεια γιὰ ἑλληνοαλβανικὴ προσέγγιση ἐκείνη τὴν ἐποχὴ εἶχε καταστήσει ἐπίκαιρη τὴ μνήμη τοῦ Σιρακιώτη πολιτικοῦ. Γύρω στὰ 1909 ὁ σύλλογος αὐτὸς ζήτησε νὰ τοῦ δωρηθεῖ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν προτομὴ τοῦ Κωλέττη, ἀγορασμένη ἀπὸ τὸ κληροδότημα τοῦ Σιρακιώτη εὐεργέτη τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του Σπυρίδωνος Μπαλτατζῆ. Ὁ Μπαλτατζὴς πέθανε, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ τάφου του στὸ Σιράκο, στὶς 16 Μαρτίου 1908[32]. Ἡ Πανεπιστημιακὴ Σύγκλητος δέχθηκε νὰ ἱκανο-

---

29. Σκοπετέα, *ὅ.π.*, σσ. 187-188.

30. Καζάζης, *ὅ.π.*, σ. 31 κ. ἑ. Βλ. καὶ ὑποσ. 18 καὶ 19 γιὰ τὰ προηγούμενα ἀπὸ τὴν ἀλβανικὴ πλευρά. Ὁ Βασ. Κόντης στὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΔ΄ (1881-1913), σ. 386, καὶ στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ βιβλίου του *Εὐαίσθητες ἰσορροπίες. Ἑλλάδα καὶ Ἀλβανία στὸν 20ὸ αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 1994, στὸ ὁποῖο παρέχει καὶ βιβλιογραφία, ἐξετάζει τὸ ἀλβανικὸ ζήτημα ἀπὸ τὸ συνέδριο τοῦ Βερολίνου, χωρὶς νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴ γέννηση τοῦ ζητήματος τῆς ἑλληνοαλβανικῆς συνένωσης.

31. Πληροφορία ποὺ ὀφείλω στὸν Σιρακιώτη δάσκαλο Δευκ. Μαντζίλα, ὁ ὁποῖος ἔθεσε ὑπ' ὄψιν μου καὶ ἀντίτυπο "ἐφημερίδας" ποὺ ἐξέδωσε τὸ 1924 μὲ τίτλο *Κρυστάλλης* ὁ σύλλογος. Τὸν εὐχαριστῶ θερμά.

32. Ἀντίτυπο τῆς διαθήκης τοῦ Σπ. Μπαλτατζῆ, ποὺ ἔχει ἐκτυπωθεῖ ἀπὸ τὸ Ἐθν. Πανεπιστήμιο τὸ 1908, βρίσκεται στὸ κοινοτικὸ γραφεῖο Σιράκου. Πρώτη μνεία τοῦ κλη-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ποιηθεῖ ἡ αἴτηση τοῦ συλλόγου νὰ δωρηθεῖ ἡ προτομὴ στὸν σύλλογο καὶ νὰ μεταφερθεῖ στὸ Σιράκο, ἀλλὰ ἡ Πρυτανεία, θέλοντας νὰ βεβαιωθεῖ γιὰ τὴν ἔγκριση τῆς ἀπόφασης ἀπὸ τὴν πολιτεία, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1910 ἀπηύθυνε γραπτὸ ἐρώτημα στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, στὸ Ἀρχεῖο τοῦ ὁποίου ὑπάρχει τὸ σχετικὸ ἔγγραφο[33], γιὰ τὴν καταλληλότητα τοῦ χρόνου ἀπὸ πολιτικὴ ἄποψη νὰ δωρηθεῖ ἡ προτομὴ στὸν σύλλογο καὶ νὰ μεταφερθεῖ στὴ γενέτειρα τοῦ Κωλέττη. Τὸ ἔγγραφο εἶναι ἀχρονολόγητο, ἔχει ὅμως ἡμερομηνία εἰσαγωγῆς 21 Σεπτεμβρίου 1910. Γράφει τὸ Πανεπιστήμιο:

Πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν

Ἡ Ἀκαδημαϊκὴ Σύγκλητος τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, κατόπιν αἰτήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτικοῦ συλλόγου Συράκου "Ὁ Κωλέττης", ἐδέξατο ὅπως ἡ ἐκ τῆς κληρονομίας τοῦ ἀειμνήστου Σπυρίδωνος Μπαλτατζῆ ἀγορασθεῖσα παρὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου προτομὴ τοῦ Ἰωάννου Κωλέττου δωρηθῇ εἰς τὸν σύλλογον τοῦτον. Παρακαλοῦμεν δὲ τὸ Σ. Ὑπουργεῖον ὅπως γνωρίσῃ τῇ πρυτανείᾳ ἐὰν κρίνῃ τὴν ἐποχὴν ταύτην, καθ' ἣν εἰσιν τεταμέναι αἱ σχέσεις τοῦ ἡμετέρου κράτους πρὸς τὴν ὁμορον ἐπικράτειαν, εὔθετον, ὅπως ἐκτελέσῃ τὴν ἀπόφασιν ταύτην τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου, ἀποστέλλουσα διὰ τοῦ ὁρισθέντος ἀντιπροσώπου τοῦ περὶ οὗ πρόκειται συλλόγου τὴν προτομὴν τοῦ Κωλέττου εἰς Συράκον.

(*Τ. Σ.*) Ὁ Πρύτανις
(*Ὑπογρ.*) Ἐ. Ἰ. Ζολώτας

Στὸ ἐρώτημα τοῦ Πανεπιστημίου τὸ Ὑπουργεῖο ἀπάντησε στὶς 22 Σεπτεμβρίου ἀρνητικά, ἐννοώντας βέβαια ὅτι ὁ χρόνος γιὰ τὴ δωρεὰ στὸ Σιράκο τῆς προτομῆς τοῦ γνωστοῦ γιὰ τὸν μεγαλοϊδεατισμό του Ἕλληνα Πρωθυπουργοῦ δὲν ἦταν ὁ καταλληλότερος μὲ τὶς ὑπάρχουσες συνθῆκες, γιατὶ θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσει ἄκαιρα διπλωματικὸ θέμα. Ἐκείνη τὴν ἐποχή, μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου στὸ Γουδί, ὁ ὁποῖος ζητοῦσε νὰ ἀναλάβει ἡ Ἑλλάδα ἐντατικὲς στρατιωτικὲς προετοιμασίες, ἐν ὄψει τοῦ πολέμου, ποὺ φαινόταν ἀναπόφευκτος, προκειμένου νὰ διεκδικήσει ἡ χώρα τὴν ἐδαφικὴ ἐπέκταση ποὺ τῆς ἄξιζε, εἶχαν γίνει ἐκλογές,

---

ροδοτήματος βλ. στὴ λογοδοσία *Τὰ κατὰ τὴν πρυτανείαν Κυπαρίσσου Στεφάνου, πρυτανεύσαντος κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1908-1909*, Ἀθήνα 1911, σ. 139. Γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς προτομῆς καὶ τὴν ἀξία τῆς κληρονομίας, ὅ. π., σ. 390 καὶ 443 ἀντίστοιχα.

33. ΑΥΕ, φ. 1910, ἄ. ἀ. κ. ΛΗ΄, Ἐκπαιδευτικὰ καὶ προϋπολογισμοὶ προξενείων (σύμφωνα μὲ κατάταξη τοῦ 1980, ποὺ ἔχει ἀλλάξει).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στὶς ὁποῖες εἶχε ἐπικρατήσει ὁ ἐκλεκτὸς τοῦ Στρατιωτικοῦ Συνδέσμου Ἐλευθέριος Βενιζέλος, καὶ ἐπρόκειτο νὰ ἀναλάβει ὁ ἴδιος γιὰ πρώτη φορὰ τὴ διακυβέρνηση τῆς χώρας. Ἐκκρεμοῦσε δηλαδὴ ἐπικείμενη κυβερνητικὴ ἀλλαγή. Ἔτσι τὸ θέμα ἐκείνη τὴ στιγμὴ ἀναβλήθηκε. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὑπάρχοντα τῆς κληρονομίας Μπαλτατζῆ, ὅμως, βρέθηκε καὶ ἡ προτομὴ τοῦ Κωλέττη, ποὺ μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Σιράκου ἔχει στηθεῖ τὴ δεκαετία τοῦ 1930 στὸν χῶρο τοῦ σπιτιοῦ του[34]. Ἀσφαλῶς πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια προτομὴ ποὺ εἶχε ἀγοράσει τὸ Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὴν κληρονομία Μπαλτατζῆ καὶ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν δὲν ἐπέτρεψε τὸ 1910 νὰ παραδοθεῖ στὸ Σιράκο, γιὰ νὰ μὴ δημιουργηθεῖ διπλωματικὸ ζήτημα. Ἔτσι, χάρις στὸ ἔγγραφο αὐτὸ τοῦ Πανεπιστημίου ἔχομε τὸ ἱστορικὸ τῆς προτομῆς.

Ἄσχετα πάντως ἀπὸ τὸν φόβο δημιουργίας διπλωματικοῦ ζητήματος, τὰ γεγονότα ἐξελίχθηκαν νομοτελειακὰ καὶ μὲ τὸν τρόπο ποὺ θὰ ἐπιθυμοῦσε ὁ Σιρακιώτης Πρωθυπουργός.

ABSTRACT

Arist. Stergellis, *New aspects about John Colettis' great idea after his death*

In this study evidence is given that the Greek statesman John Colettis was absolutely sincere when he declared that the Greek revolution of 1821 aimed at the liberation of all unredeemed Greeks, while knowing all along that the great powers would not allow a war between Greeks and Turks to take place. His intention to provoke instability to the Ottoman Empire is indicated, among others, from a document sent from Albanian revolted notables to the Greek Government some days before the death of Colettis (31 Aug. 1847), asking to be considered as Greek subjects and to be protected as such. This idea survives until the beginning of the 20th century. In the end, an unpublished document is discussed, bearing on the fears of the Greek Government in 1910 to place Kolettis' bust in his birth place lest a tension between Greece and Turkey be provoked.

34. Πληροφορία ἀπὸ ξενάγηση κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μου στὸ Σιράκο τὸ 1997 ἀπὸ τὸν δημοδιδάσκαλο καὶ Ἀντιπρόεδρο τῆς κοινότητας κ. Σπ. Νταλαούτη.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η ΠΡΥΤΑΝΕΙΑ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

Αριθ. Πρωτ. 74
Διεκπ. 58

3196
21.29.1910

Πρὸς
Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐξωτερικῶν

Ἡ Ἀκαδημαϊκὴ Σύγκλητος τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, κατόπιν αἰτήσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Πολιτικοῦ Συλλόγου Συράκου "ὁ Καλλίστις" ἐδέξατο ὅπως ἡ ἐκ τῆς κληρονομίας τοῦ ἀειμνήστου Σκυμίδωνος Μαλτατζῆ, ὑγορασθεῖσα παρὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, προτομὴ τοῦ Ἰωάννου Καλέττου, δωρηθῇ εἰς τὸν σύλλογον τοῦτον· παρακαλοῦμεν δὲ τὸ Σ. Ὑπουργεῖον ὅπως γνωρίσῃ τῇ Πρυτανείᾳ ἐὰν κρίνῃ τὴν ἐποχὴν ταύτην, καθ' ἣν εἰσὶ τεταμέναι αἱ σχέσεις τοῦ ἡμετέρου Κράτους πρὸς τὴν ὁμόρον Ἐκκρατείαν, σύμφορον, ὅπως ἐκτελέσῃ τὴν ἀπόφασιν ταύτην τῆς Ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου, ἀποστέλλουσα διὰ τοῦ ὁρισθέντος ἀντιπροσώπου τοῦ περὶ οὗ πρόκειται συλλόγου. τὴν προτομὴν τοῦ Καλέττου εἰς Συράκον.-

Ο Πρύτανις
Ε. Ζ. Ζάχος

ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ

Πανομοιότυπο τοῦ ἐγγράφου τοῦ Πανεπιστημίου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΚΑΛΛΙΑ ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΜΟΥΣΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΧΩΡΙΚΟΙ Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΣΤΟΝ ΥΣΤΕΡΟ 19ο ΑΙΩΝΑ[1]

"Ὑπάρχει... ἐν τῇ περιφερείᾳ ταύτῃ τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος σχολεῖον ἔχον εἰδικὸν κατάστημα ἱδρυμένον δαπάνῃ τῶν κατοίκων..., εὐρυχωρότατον μέν, καταλληλότατον καὶ κανονικώτατον, ἀλλ' οἱ ἐν αὐτῷ φοιτῶντες δὲν ὑπερβαίνουσιν τὸν 45ον ἀριθμόν, μὴ ἔχοντες οἱ κάτοικοι ζῆλον τόσον πρὸς τὴν παιδείαν", παρατηρεῖ ἕνας δάσκαλος τῆς κρητικῆς ὑπαίθρου τὸ 1874. "Καθ' ὅτι", συνεχίζει, "ὑπάρχουσι καὶ ἕτεροι ἐπέκεινα τῶν 50α ὄντες ἱκανοὶ νὰ καταταχθῶσιν, ἀλλ' οἱ γονεῖς αὐτῶν δὲν τοὺς κατέταξαν εἰσέτι, ὄντες μακρὰν τοῦ νὰ ἐννοήσωσιν ὁπόσα μεγάλα καλὰ καὶ ὠφέλιμα προέρχονται ἐκ μόνης αὐτῆς τῆς παιδείας"[2].

Ἡ εἰκόνα τοῦ χωριοῦ ποὺ στέλνει μερικὰ ἀπὸ τὰ παιδιά του στὸ σχολεῖο, ἐνῶ κρατᾶ ἄλλα τόσα μακρυὰ ἀπὸ αὐτὸ νὰ περιφέρονται στοὺς δρό-

---

1. Ἡ μελέτη αὐτή, σὲ συνεπτυγμένη μορφή, εἶχε ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο ἀνακοίνωσής μου στὸ συνέδριο "Greek Society, Politics and Culture in the Era of King George I, 1863-1913" (King' s College, London, 14-16 Σεπτ.1995), καὶ δημοσιεύτηκε μὲ τὸν τίτλο "Literacy and Unredeemed Peasants: Late Nineteenth-Century Rural Crete Faces Education" στὰ πρακτικά του (*Greek Society in the Making, 1863-1913:Realities, Symbols and Visions*, ἐπιμ. Philip Carabott, Hampshire 1997, σσ. 115-129). Βασικὴ πηγὴ γιὰ τὴ σύνταξή της ὑπῆρξε τὸ Ἀρχεῖο τῆς Δημογεροντίας τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ποὺ ἀπόκειται στὴ Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Ἡρακλείου. Εἶναι μεγάλο τὸ χρέος μου πρὸς τὸν Ἔφορο τῆς Βιβλιοθήκης Νίκο Γιανναδάκη καὶ τὸν ὑπεύθυνο τῶν ἀρχείων της Ἀνδρέα Σαββάκη, ποὺ μὲ συνέδραμαν σὲ ὁ,τιδήποτε ἦταν δυνατὸν νὰ διευκολύνει τὴν ἔρευνά μου. Ἐπίσης, πρὸς τὸ Δημήτρη Σάββα, ποὺ μὲ προθυμία μοῦ προσέφερε τὴ βοήθειά του στὴ συγκέντρωση τοῦ ὑλικοῦ. Μεγάλη εἶναι ἐξάλλου ἡ ὀφειλή μου πρὸς τὸ Μενέλαο Παρλαμᾶ, γιὰ πολλὰ πράγματα. Στὴν προκειμένη περίπτωση, γιὰ τὰ ὅσα πολύτιμα στοιχεῖα μοῦ μετέδωσε στὶς συζητήσεις ποὺ κάναμε.

2. Π. Ν. Τυλλιανάκης (Ἔμπαρος) πρὸς Δημογεροντία Τμήματος Ἡρακλείου [στὸ ἑξῆς ΔΤΗ], 24 Μαρτ./5 Ἀπρ. 1876: Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη Ἡρακλείου, Ἀρχεῖο Δημογεροντίας Τμήματος Ἡρακλείου (=ΑΔΤΗ)/ κα 2.4-3/ 5.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μους του χωρὶς σκοπό, φαίνεται νὰ εἶναι κοινὴ στὴν κρητικὴ ὕπαιθρο τῆς δεκαετίας τοῦ 1870. Εἶναι μία εἰκόνα συνηθισμένη, ἐξάλλου, καὶ στὴν ὕπαιθρο τῆς Ἑλλάδας, τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας ἢ τῆς Ἀγγλίας τῶν χρόνων αὐτῶν[3]. Πόσο "μακρὰν τοῦ νὰ ἐννοήσωσιν ὁπόσα μεγάλα καλὰ καὶ ὠφέλιμα προέρχονται ἐκ μόνης αὐτῆς τῆς παιδείας" βρίσκονταν οἱ Χριστιανοὶ χωρικοὶ τοῦ νησιοῦ,τὴν ἑπομένη μιᾶς ἀπὸ τὶς πολλὲς ἐπαναστάσεις ἐναντίον τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας ποὺ συντάραξαν τὸν τόπο τους; Τί ἀκριβῶς ἐκπροσωποῦσε ὁ ἀλφαβητισμὸς σὲ μία κοινωνία τῆς προφορικῆς παράδοσης, τῆς ὁποίας τὰ πρότυπα δὲν εἶχαν σχέση μὲ τὸν κόσμο τῆς μόρφωσης, τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ εἰσάγεται ὁ σχολικὸς μηχανισμός;

Ἕως τὸν ὕστερο 19ο αἰώνα ἡ χριστιανικὴ κοινωνία τῆς κρητικῆς ὑπαίθρου διατηροῦσε χαλαροὺς μόνο δεσμοὺς μὲ τὰ γράμματα. Πολυάριθμα ἦταν τὰ μέλη της, γυναῖκες καὶ ἄνδρες, ποὺ μποροῦσαν ἀκόμη νὰ ἀπαγγέλλουν ἢ νὰ ραψωδοῦν ἐκτεταμένα κομμάτια ἀπὸ τὸν *Ἐρωτόκριτο* τοῦ Βιτσέντσου Κορνάρου· ποίημα προσφιλὲς καὶ στὸ μουσουλμανικὸ πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ, χριστιανικῆς προέλευσης κατὰ μεγάλο μέρος του[4]. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς κρητικῆς ἀναγέννησης τῆς ἦταν ἀκόμη οἰκεῖα. Ἡ ποίηση ἦταν παρούσα στὴ ζωὴ τῆς κοινωνίας αὐτῆς. Ἔκφραση τῶν συναισθημάτων της καὶ τῆς φιλοσοφικῆς της θεώρησης, τὰ δίστιχα, οἱ μαντινάδες, ἦταν ἀναπόσπαστο κτῆμα της ὄχι μόνο ἀπὸ κληρονομιὰ ἀλλὰ καὶ ὡς σύγχρονή της πνευματικὴ παραγωγή. Ἡ ἀξιόλογη στιχοπλαστική της ἱκανότητα ἀναδυόταν στὴν ἐπιφάνεια στὶς συχνὲς εὐκαιρίες γιὰ κοινωνικὲς συγκεντρώσεις ποὺ ἔδιδαν οἱ ἐπίσημες στιγμὲς τοῦ χωριοῦ ἢ ἡ καθημερινότητά του. Οἱ ἱστορίες καὶ τὰ παραμύθια, ἀνάμεσά τους οἱ *Χίλιες καὶ μία νύχτες*, τὰ ἀνέκδοτα καὶ τὰ αἰνίγματα, συμπλήρωναν τὴν πνευματική της τροφή, συχνὰ λειασμένη ἀπὸ τὸ χρόνο. Μέσα ἀπὸ τὰ ἡρωικὰ τραγούδια τῆς παραδιδόταν ἔμμετρα ἡ ἱστορία της[5]. Μία ἀνάμνηση περασμένου κλέους εἶχε θέση στὴ συλλογικὴ μνήμη.

---

3. Χρ. Λέφας, *Ἱστορία τῆς ἐκπαιδεύσεως*, Ἀθήνα 1942, σσ. 49-52· Christine Koulouri, *Dimensions idéologiques de l'historicité en Grèce (1834-1914). Les manuels scolaires d'histoire et de géographie*, Peter Lang, Studien zur Geschichte Südosteuropas, 7, Φραγκφούρτη 1991, σσ. 74-76· *Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τ. ΣΤ΄ *(1871-72)*, Κωνσταντινούπολη 1873, σσ. 198, 203, 207, τ. Ζ΄, *1872-73*, Κωνσταντινούπολη 1874, σ. 208, τ. ΙΑ΄ (1876-77), Κωνσταντινούπολη 1878, σ. 166· Lawrence Stone, "Literacy and Education in England, 1640-1900", *Past and Present*, ἀρ. 42, Φεβρ. 1969, σσ. 115-118.

4. Βιτσέντσος Κορνάρος, *Ἐρωτόκριτος*, ἐπιμ. Στυλιανὸς Ἀλεξίου, Φιλολογικὴ Βιβλιοθήκη Ἑρμοῦ, Ἀθήνα 1980, σ. ργ΄.

5. Βλ. πρόχειρα Ἀ. Κριάρης, *Πλήρης συλλογὴ κρητικῶν δημωδῶν ἀσμάτων, ἡρωικῶν, ἱστορικῶν, πολεμικῶν, τοῦ γάμου, τῆς τάβλας, τοῦ χοροῦ κλπ. κλπ., καὶ ἁπασῶν τῶν κρητικῶν παροιμιῶν, διστίχων καὶ αἰνιγμάτων*, Ἀθήνα[2] 1920, φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1969.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στὰ μετρημένα σχολεῖα ποὺ διέθετε ἕως τὸ 1870 ἡ κρητικὴ ὕπαιθρος ἐλάχιστοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ εἶχαν μάθει νὰ διαβάζουν, νὰ γράφουν καὶ νὰ ἀριθμοῦν[6]. Ὅσοι γνώριζαν γραφὴ καὶ ἀνάγνωση θεωροῦνταν ἕως τὴ χρονολογία αὐτὴ καὶ στὶς πόλεις ἀκόμη ὡς μορφωμένοι[7]. Δίπλα στοὺς ὀλιγογράμματους ἀποφοίτους τῶν σχολείων τῆς ἀγροτικῆς Κρήτης ἐπιβίωνε ἀκόμη, πολυαριθμότερη αὐτὴ ἀλλὰ χωρὶς προοπτικὲς μακροημέρευσης, ἡ ὁμάδα ἐκείνων ποὺ εἶχαν λάβει μία κάποια γνώση ἀνάγνωσης καὶ γραφῆς μέσω τῶν ἀρχαϊκῶν μεθόδων τοῦ ὀλιγογράμματου ἐπίσης ἐφημέριου τοῦ χωριοῦ[8] ἢ κάποιου γραμματοδιδασκάλου[9]. Ὅσο πιὸ ἀπομονωμένο ἦταν τὸ μέρος ἀπὸ τὰ ἀστικὰ ἢ τὰ ἐμπορικὰ κέντρα τόσο ἐρμητικότερα ἦταν κλειστὸ στὰ γράμματα καὶ στὴν κίνηση ἰδεῶν. Πινελιὲς μοναχικὲς στὴν παραπάνω εἰκόνα, μερικὲς μορφὲς ἐξαιρετικῆς μόρφωσης, ποὺ ἀπαντοῦν σὲ ἐπαρχιακὲς πρωτεύουσες ἢ κάποτε χαμένες μέσα στὰ βάθη τῆς ὑπαίθρου[10].

Χαρακτηριστικὰ γιὰ τὸ ἐπίπεδο ἀλφαβητισμοῦ τῆς ὑπαίθρου εἶναι τὰ στοιχεῖα ποὺ παραδίδει ἕνα ἀρχειακὸ σύνολο μὲ προέλευση τοὺς δημογέροντές της καὶ τοὺς ἐφόρους τῶν σχολείων της στὴ δεκαετία τοῦ 1870[11]. Γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι πρόκειται γιὰ ἄτομα γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν αὐξημένες ἀπαιτήσεις ἐγγραμματωσύνης. Τὰ κείμενά τους τὶς περισσότερες φορὲς εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀνορθόγραφα. Ὁρισμένες φορὲς ἡ γραφὴ εἶναι φωνητική. Οἱ

6. "Να έμβη εις τό σχολίον να μάθι γράψιμον και λογαριασμούς", γράφουν σὲ ἕνα μόλις ἀναγιγνωσκόμενο ἔγγραφό τους οἱ δημογέροντες τοῦ χωριοῦ Κανλὶ Καστέλι, στέλνοντας ἕνα παιδὶ στὰ ἐκπαιδευτήρια τοῦ Ἡρακλείου. Αὐτὸς πίστευαν ὅτι εἶναι ὁ προορισμὸς τοῦ σχολείου (Δημογέροντες (Κανλὶ Καστέλι) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Δεκ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 30/ 134).

7. Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, "Ἡ παιδεία στὴν Κρήτη, 1868-1878. Μία ἐπισκόπηση", *Πεπραγμένα τοῦ Ε΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (Ἅγιος Νικόλαος, 25 Σεπτ. - 1 Ὀκτ. 1981)*, τ. Γ΄, Ἡράκλειο 1986, σσ. 77-78.

8. Ὡς ἐξαίρεση θὰ πρέπει νὰ νοηθοῦν τὰ παραδείγματα τῶν μορφωμένων ἐφημερίων, ὅπως π.χ. τοῦ Παπᾶ Ἐμμανουὴλ Πασχαλίδη ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἀβδού (βλ. ἔγγραφο αὐτοῦ καὶ τῶν δημογερόντων πρὸς τὴ ΔΤΗ, 24 Ἰαν. /5 Φεβρ. 1870: ΑΔΤΗ, κα 2-31/367).

9. Ἀκόμη καὶ σὲ ἐποχὴ προχωρημένη πλέον σὲ σχέση μὲ τὶς ἐξελίξεις ποὺ ἐξετάζομε, στὰ 1875, μαρτυρεῖται ὅτι ἐξακολουθοῦν νὰ βρίσκονται γραμματοδιδάσκαλοι σὲ μέρη ἀπομονωμένα συνήθως. "Ὑπάρχει καὶ γραμματοδιδάσκαλός τις ἢ μᾶλλον γραμματοκάπηλος εἰς Πυργοῦ, ὅστις τὸ ἐπάγγελμα τοῦ καβετζῆ ἀσκῶν στρεβλοῖ καὶ ἀναγώγους ποιεῖ τοὺς ἀθώους παίδας συναγελαζομένους μετὰ τῶν θαμώνων τοῦ καφενείου του", σχολιάζεται ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐπίδοση ἑνὸς ἀπὸ αὐτούς (Ἀντ. Μιχελιδάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378).

10. Χαρακτηριστικὰ βλ. τὸ δεῖγμα γραφῆς ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἰτέα στὸ παράθεμα τῆς ὑποσ. 41, ποὺ προδίδει τὴν ὕπαρξη ἀτόμου ἀξιόλογης μόρφωσης σὲ μικρὸ καὶ ἀπομονωμένο μέρος.

11. Τὸ ἐνλόγω σύνολο ἀπόκειται στὸ Ἀρχεῖο Δημογεροντίας τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὑπογραφές τους στὴν πλειονότητά τους εἶναι ὀλιγογράμματων ἀνθρώπων· δὲν ἀποκλείεται νὰ ὑπάρχουν σταυροὶ στὴ θέση τῶν ὑπογραφῶν. Ὑπάρχει βέβαια καὶ ἕνα ποσοστὸ ἐγγράφων ἀρκετὰ καλογραμμένων, ἐνῶ τὰ ὀλιγότερα προδίδουν ἄτομα ἀξιόλογης μόρφωσης.

Κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866-1869 ἡ σχολικὴ ζωὴ στὶς πόλεις καὶ στὴν ὕπαιθρο ἀποδιοργανώθηκε. Ἡ εἰρήνευση τοῦ 1869 ὡστόσο ἔφερε πίσω στὴν Κρήτη ἕνα σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐγγραμμάτων, ἀπὸ τὸ κύμα ἐκεῖνο τῶν 40.000 περίπου ἀτόμων ποὺ ἔχοντας καταφύγει στὴν Ἑλλάδα λόγω τῶν γεγονότων διδάχθηκαν τὰ ἐγκύκλια γράμματα στὰ σχολεῖα τῶν ἀστικῶν ἰδίως κέντρων τοῦ ἐλεύθερου Βασιλείου[12]. Οἱ ἐπαναπατριζόμενοι ἐγγράμματοι πρόσφυγες συγκρατήθηκαν στὶς πόλεις κυρίως ἢ διασκορπίστηκαν σὲ ὅλην τὴν ἔκταση τοῦ νησιοῦ καὶ δὲ μετέβαλλαν δραστικά, ὡς ἀριθμητικὴ μονάδα, τὴν εἰκόνα τῆς ἀκινησίας στὴν περιφέρεια. Ἡ ἐπιρροή τους πρόκειται νὰ βαρύνει ἀποφασιστικὰ πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς οἰκείωσης τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ μὲ ἕνα νέο πρότυπο: τὸ πρότυπο τοῦ μορφωμένου ἀτόμου.

Ἡ παγιωμένη αὐτὴ μέσα στὸ χρόνο κατάσταση δέχτηκε ἕνα ἰσχυρὸ κραδασμὸ τὸ 1870. Τὸ ἔτος αὐτὸ ὑπογράφηκε ὁ Μοναστηριακὸς Διοργανισμός, μὲ τὸν ὁποῖο διευθετήθηκε τὸ χρόνιο πρόβλημα τῆς χρηματοδότησης τῆς ἐκπαίδευσης ἀπὸ τὰ μοναστηριακὰ περισσεύματα[13]. Ἡ διαχείριση τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων τῆς ὑπαίθρου περιῆλθε στὴ δικαιοδοσία τῶν πέντε κεντρικῶν χριστιανικῶν δημογεροντιῶν τῆς Κρήτης, ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένες στὶς πρωτεύουσες τῶν ἰσάριθμων Τμημάτων τοῦ νησιοῦ, ἐνῶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῶν πόλεων περιῆλθαν στὴ δικαιοδοσία τῶν σχολικῶν ἐφοριῶν, ποὺ τοποθετήθηκαν ὑπὸ τὴν ἐπιστασία τῶν πρώτων. Βάσει τῶν κεφαλαίων ποὺ ὑπῆρχαν διαθέσιμα οἱ κεντρικὲς χριστιανικὲς δημογεροντίες προγραμμάτισαν τὸ σχεδιασμὸ τοῦ σχολικοῦ δικτύου τῆς ὑπαίθρου. Οἱ κάτοικοι τῶν ἐπαρχιῶν κλήθηκαν νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους νὰ μάθουν γράμματα στὰ ἀλληλοδιδακτικὰ ἢ δημοτικά, ἀργότερα καὶ στὰ ἑλληνικά, τὰ κατὰ κάποιον τρόπο δευτεροβάθμια σχολεῖα, ποὺ οἱ παραπάνω ἀρχὲς, μὲ πρωτοπόρο τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ἄρχισαν μὲ γοργὸ ρυθμὸ νὰ ἱδρύουν.

Ὅταν μπῆκαν σὲ λειτουργία τὰ πρῶτα σχολεῖα στὴν ὕπαιθρο ἡ ἐπανάσταση εἶχε μόλις κατασταλεῖ. Ὁ τόπος ἔφερε ἀκόμη ἀνάγλυφα ἀποτυπωμένο τὸ πέρασμά της στὴ φύση καὶ στὶς καλλιέργειές του, στὰ κτίσματα καὶ στοὺς ἀνθρώπους του. Ἡ διοίκηση ἀναδιοργανωνόταν σύμφωνα μὲ τὸν Ὀργανικὸ

---

12. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν 40.000 προσφύγων πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς χαμηλότερους ὑπολογισμούς. Ὁρισμένες πηγὲς τὸν ἀνεβάζουν σὲ 70.000.

13. *Διοργανισμὸς τῶν ἐν Κρήτῃ ἱερῶν μονῶν, σταυροπηγιακῶν τε καὶ ἐνοριακῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει ὁδηγιῶν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, Κωνσταντινούπολη 1871.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Νόμο τοῦ 1868, χάρτη προνομίων ποὺ ἡ Πύλη παραχώρησε στὸ νησὶ καὶ ποὺ βρισκόταν μακρυὰ ἀπὸ τὶς προσδοκίες τῶν Χριστιανῶν κατοίκων του: φτωχὴ ἱκανοποίηση γιὰ ἐκείνους ποὺ εἶχαν πολεμήσει γιὰ μία στενότερη πρόσδεση μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἢ τελοσπάντων γιὰ μία οὐσιαστικὴ αὐτονόμηση.

Ὁ Ὀργανικὸς Νόμος δὲν ἐπέφερε κάποια δομικὴ ἀλλαγὴ στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου. Οἱ θρησκευτικὲς κοινότητες τῆς Αὐτοκρατορίας ἀνέκαθεν ρύθμιζαν μόνες τους, τουλάχιστον ὡς ἕνα μεγάλο βαθμό, τὰ ἐκπαιδευτικά τους πράγματα[14]. Ὡστόσο, ὁ Νόμος αὐτὸς ἐπρόκειτο νὰ ἐπηρεάσει, ἔμμεσα ἴσως ἀλλὰ πάντως οὐσιαστικά, τὸ χῶρο τῶν γραμμάτων. Παραδείγματος χάριν ἂς ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ ὑπερτροφικὴ γραφειοκρατία ποὺ ἔφερε μαζί του, ἡ Διοίκηση, τὰ συμβούλια, τὰ δικαστήρια, ἡ ὑπαλληλία ἐν γένει ποὺ προέβλεπε, δημιουργοῦσαν ἀναπόφευκτα μία ὄχι ἀμελητέα ζήτηση ἐγγράμματου δυναμικοῦ: καὶ τοῦτο ἦταν ἕνα καινούριο στοιχεῖο. Ὁπωσδήποτε, βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ τῆς ἐφαρμογῆς του καὶ αὐτὰ τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμη θολά.

Μὲ τὴν ἵδρυση τῶν πρώτων σχολείων τῆς ὑπαίθρου οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες ἀπευθύνθηκαν ὅπως εἴδαμε στὸ χριστιανικὸ ἀγροτικὸ πληθυσμό, προσκαλώντας τον νὰ στείλει τὰ παιδιά του γιὰ φοίτηση. Ἡ πρόσκληση ἀπευθύνθηκε στὸν κύριο ὄγκο τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου τῆς Κρήτης, ἐφόσον τὸ στοιχεῖο αὐτὸ βρισκόταν ἐγκατεστημένο κατεξοχὴν στὴν ὕπαιθρο. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ 1881 ἀπὸ τοὺς 205.000 Χριστιανοὺς τῆς Κρήτης οἱ 12.282 μόνο κατοικοῦσαν στὶς τρεῖς κύριες πόλεις τοῦ νησιοῦ. Σὲ ἀντίθεση, τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο ἦταν κατ' ἐξοχὴν στοιχεῖο ἀστικῆς ἐγκατάστασης: ἀπὸ τοὺς 73.000 Μουσουλμάνους τοῦ νησιοῦ οἱ 30.677 βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στὶς πόλεις, ὅπου βέβαια ἡ παιδεία παρεχόταν εὐκολότερα[15].

Ὁ ἀγροτικὸς αὐτὸς πληθυσμὸς κλήθηκε τώρα μὲ τὴ συμμετοχή του στὸ ἔργο ποὺ θεμελιωνόταν νὰ δώσει συνέχεια σὲ μία ὑπόθεση γιὰ τὴν ὁποία εἶχε ἐνεργὰ ἀγωνιστεῖ. Στὴ συνείδησή του ἡ αἴσθηση τῆς ἀπουσίας τῶν σχολείων ὡς ἔλλειψης, ὡς στέρησης, εἶχε ἐδραιωθεῖ ἀπὸ τὸ 1859-1860, μὲ τὴν ἐπιτυχία ποὺ εἶχε γνωρίσει ὁ καθολικὸς προσηλυτισμὸς στοὺς ἀμόρφωτους χωρικοὺς τοῦ νησιοῦ: στὶς ἴδιες του τὶς τάξεις δηλαδή[16]. Ἡ τουρκικὴ ἐξουσία δὲν τὸν

14. G.Chassiotis, *L'instruction publique chez les Grecs*, Παρίσι 1881, σ. 362.

15. Ν. Σταυράκης, *Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης*, Ἀθήνα 1890, φωτομηχανικὴ ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1978, μέρος Β΄, σσ.78-79. Δημογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1870: Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἑλληνικὸς ἀλυτρωτισμὸς καὶ ὀθωμανικὲς μεταρρυθμίσεις: ἡ περίπτωση τῆς Κρήτης, 1868-1877*, Ἀθήνα 1988, σσ. 43-52.

16. Ἐμμ. Ζαμπετάκης, "Προσπάθεια προσηλυτισμοῦ τῶν Κρητῶν εἰς τὸν καθολικισμὸν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα", *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. Ι΄ (1956), σσ. 171-214.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εἶχε βοηθήσει στὸ θέμα τῆς ἐκπαίδευσης τῶν παιδιῶν του, ἀφήνοντάς τον νὰ ἀντιπαλαίσει μόνος, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἐνίσχυση ἐκ μέρους της, τὶς δυσκολίες ποὺ συνεπαγόταν ἡ ἵδρυση σχολείων στὴν ὕπαιθρο[17]. Ἐξάλλου, δὲν ἦταν λίγες οἱ φορὲς ποὺ ἡ ἐξουσία εἶχε ἄμεσα ἀντενεργήσει, διώκοντας τὸ προσωπικὸ τῶν σχολείων τῶν πόλεων. Μὲ τὶς δικές του ἀποκλειστικὰ δυνάμεις εἶχε κατορθώσει νὰ ἱδρύσει ἕναν ἀριθμὸ σχολείων, ποὺ μαρτυροῦν τὴν προσπάθεια τὴν ὁποία κατέβαλλε γιὰ νὰ καλύψει τὴν ἔλλειψη αὐτή. Ἀναζητώντας πόρους εἶχε προσφύγει πρὸς τὰ μοναστήρια. Ἡ σχετικὴ ἔκκλησή του εἶχε ἐγείρει τὸ μοναστηριακὸ ζήτημα, μία ὀξεία ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στὶς ἐπαρχίες τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Κρήτης καὶ στὸν ἀνώτερο κλῆρο, ποὺ ἀντικείμενό της εἶχε τὴ διάθεση τῶν μοναστηριακῶν πλεονασματικῶν ἐσόδων στὴ στήριξη τῆς ἐκπαίδευσης καὶ ποὺ εἶχε σφραγίσει τὰ χρόνια ὡς τὸ 1865[18].

Ἀπὸ τοὺς βασικοὺς πρωταγωνιστὲς τοῦ μοναστηριακοῦ ὁ Λεωνίδας Γεωργιάδης Λόγιος, φοιτητὴς στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν, μετέφερε στὸ ζήτημα αὐτὸ μία πνοὴ ἀπὸ τὸν ἀθηναϊκὸ φοιτητικὸ ριζοσπαστισμὸ τοῦ 1862 καὶ ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ διεκδικητῆ - λαοῦ[19], ποὺ τὰ αἰτήματά του ἀποκτοῦσαν τώρα ἕνα φορτίο κοινωνικῆς, πέραν τῆς πολιτικῆς, διαμαρτυρίας. "Κατὰ τὴν ἐν Κρήτῃ διαμονήν μου", ἀναφέρει ὁ Λόγιος, "δὲν ἔφερον νὰ βλέπω τοὺς ἀμαθεῖς καὶ εὐαγώγους συμπατριώτας μου καὶ ὑπὸ τῶν κρατούντων μέν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν προυχόντων πρὸ πάντων καταπιεζομένους, καταδολιευομένους καὶ φενακιζομένους"[20]. Ἄμεση ἡ παραπομπὴ στὶς συστάσεις τοῦ Π. Καλευρᾶ πρὸς τὸν Ὄθωνα στὰ 1860: "Τόσον οἱ βασιλεῖς ὅσον καὶ τὰ ἱερατεῖα ἐκ συμφώνου ἀφήνουσι τοὺς λαοὺς εἰς τὴν ἀμάθειαν, ἐμπνέοντες πρὸς αὐτοὺς δεισιδαιμονίας ἵνα τοὺς ἔχωσιν ὑποχειρίους"[21]. Κάτι ἄλλο ἂς σημειώσομε ἐδῶ. Στὸ μοναστηριακὸ ζήτημα, τὸ κύριο βάρος τῆς ἀντίστασης τὸ ἀνέλαβε μία ὁμάδα μορφωμένων νέων· δὲν μπορεῖ

---

17. Ὁ Ν. Τσιριντάνης ἀναφέρει ὅτι ἡ Τουρκικὴ Κυβέρνηση χορηγοῦσε πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866 γιὰ τὰ σχολεῖα ὅλης τῆς Κρήτης 7.000 γρόσια κατὰ μήνα, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζει "ἀνεπαρκῆ, πραγματικὴ ἐλεημοσύνη" (Ν. Τσιριντάνης, *Ἡ πολιτικὴ καὶ διπλωματικὴ ἱστορία τῆς ἐν Κρήτῃ ἐθν. ἐπαναστάσεως 1866-1869*, 3 ττ. : τ. Α΄, Ἀθήνα 1950, σ.68). Βλ. καὶ πιὸ κάτω, ὑποσ. 22.

18. Γιὰ τὸ μοναστηριακὸ ζήτημα βλ. Ν. Τσιριντάνης, *ὅ.π.*, σσ. 68-100· Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Τὸ λόγιο Ἡράκλειο τοῦ 19ου αἰώνα* (ὑπὸ ἔκδοση).

19. Σχετικὰ βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, "Ἰδεολογικὴ ὑποδομὴ τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ κληρονομιὰ τῶν περασμένων, οἱ νέες πραγματικότητες, οἱ νέες ἀνάγκες", *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΓ΄, Ἀθήνα 1977, σ. 482.

20. Λεων. Ἰ. Γεωργιάδης (Ἀθήνα) πρὸς Ἀ. Φ. Παπαδάκη, 22 Ἰουν. /4 Ἰουλ. 1862: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/8-9.

21. Κ.Θ. Δημαρᾶς, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὡστόσο νὰ παραγνωρισθεῖ ἡ ἔκταση ποὺ ἔλαβε ἡ ἀναταραχὴ στὸ ἴδιο τὸ λαϊκὸ στοιχεῖο. Ὁ ἀπόηχος τοῦ μοναστηριακοῦ ζητήματος ἀναγνωρίζεται στὸ αἴτημα γιὰ τὴν ἵδρυση σχολείων, τὸ ὁποῖο ὑποβάλλει, μαζὶ μὲ ἄλλα, ὁ λαὸς τῆς Κρήτης στὴν ἀναφορὰ ποὺ ἀπευθύνει πρὸς τὸ Σουλτάνο, λίγο προτοῦ ἐπαναστατήσει τὸ 1866[22].

Ὑπάρχει λοιπὸν μία προϊστορία καὶ μία ἐκπεφρασμένη λαϊκὴ θέληση. Τὴ στιγμὴ ὡστόσο αὐτὴ ποὺ οἱ ἐπιθυμίες τους ἔχουν φθάσει κοντὰ στὴν ἐκπλήρωσή τους, οἱ γονεῖς τῶν ὑποψήφιων μαθητῶν ἀντιμετωπίζουν τὴν πρόσκληση γιὰ φοίτηση μὲ κάποιον σκεπτικισμό. Οἱ Χριστιανοὶ τῆς ὑπαίθρου καλοῦνται τώρα νὰ ὑπερνικήσουν τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργεῖ ἡ μεγάλη διασπορά τους σὲ ἕναν χῶρο συχνὰ ὀρεινό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ὀλιγαριθμία τῶν ἐκπαιδευτηρίων, καθὼς καὶ τὰ προσκόμματα ποὺ θέτει ἡ ἀνέχεια, συνήθης σύντροφος τῶν χωρικῶν οἰκογενειῶν. Κανεὶς δὲν τοὺς ἐξαναγκάζει νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο. Ἡ φοίτηση ἐπαφίεται στὴν ἐλεύθερη βούλησή τους. Οὔτε στὴν Ἑλλάδα, οὔτε στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, οὔτε καὶ σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη εἶναι ὑποχρεωτικὴ ἡ φοίτηση στὸ σχολεῖο τὰ χρόνια αὐτά, παρὰ μόνο κατ' ὄνομα[23].

Τὸ βασικὸ ἐρώτημα ποὺ ἐτίθετο σιωπηρά, τώρα πιὰ ποὺ τὰ πράγματα ἄρχιζαν νὰ μπαίνουν στὸ δρόμο τῆς πραγματοποίησης, εἶχε νὰ κάμει μὲ τὴν ἀξία ποὺ οἱ γονεῖς στὴν ὕπαιθρο ἐπενέδυαν στὴ μόρφωση. Ἄξιζε ἄραγε τὸ κόστος τοῦ νὰ ἀποστερηθοῦν γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου ἀπὸ τὰ παιδιά τους, ποὺ ἐκπροσωποῦσαν δωρεάν ἐργατικὰ χέρια; Γιατὶ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐγγράμματα τὰ παιδιὰ αὐτά, ποὺ κατὰ πάσα πιθανότητα θὰ γίνονταν ἐπίσης ἀγρότες; Διέξοδοι τῆς κοινωνίας τους σὲ ἐπαγγέλματα ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὰ γράμματα δὲν εἶχαν ἀκόμη διαφανεῖ, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὶς

---

22. Τὴν ἀπὸ 14/ 26 Μαΐου 1866 ἀναφορὰ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης πρὸς τὸ Σουλτάνο βλ. στὸν Ν. Τσιριντάνη, *ὅ.π.*, σσ. 160-165. Μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866 ἡ Πύλη χορηγεῖ κατ' ἔτος 100.000 γρόσια, ποὺ διανέμονται ἀπὸ κοινοῦ μεταξὺ τῆς χριστιανικῆς καὶ μουσουλμανικῆς κοινότητας τῆς Κρήτης γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν σχολείων τῶν πόλεων. Σχετικὰ βλ. Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, *ὅ.π.*, σσ. 273, 288. Πβλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 17.

23. Κατὰ τὸν *Κανονισμὸν τῶν κατὰ τὸ Τμῆμα Ἡρακλείου Κρήτης ἱδρυθέντων δημοτικῶν σχολείων*, ποὺ συντάσσει ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ἡ φοίτηση ὁρίζεται ὡς ὑποχρεωτικὴ γιὰ τὰ σχολεῖα τοῦ Τμήματος (5/17 Δεκ. 1870, ἔντυπο, σ. 4: Ἱστορικὸ Μουσεῖο Κρήτης (Ἡράκλειο), ἀρχεῖο Δ.Μ., Α/Δ 395, φάκ. 10/1. Σὲ χειρόγραφη μορφή: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/98-105, 107-114). Ὑποχρεωτικὴ ὁρίζεται ἡ φοίτηση καὶ στὴν Ἑλλάδα, μὲ τὸ νόμο τοῦ 1834, καὶ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία μὲ τὸν Κανονισμὸ περὶ δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τοῦ 1869, ἀλλὰ μέτρα γιὰ νὰ ἐφαρμοστοῦν οἱ σχετικὲς διατάξεις δὲ λαμβάνονται (Χρ.Λέφας, *ὅ.π.*, σσ. 48-53· Δ. Νικολαΐδης, *Ὀθωμανικοὶ κώδηκες*, Κωνσταντινούπολη 1869, σ. 1299). Στὴ Γαλλία καὶ στὴν Ἀγγλία ἡ ἐκπαίδευση γίνεται ὑποχρεωτικὴ τὸ 1881.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παραδοσιακὲς τοῦ ἱερέα καὶ τοῦ ἱεροψάλτη· τὸ διδασκαλικὸ ἐπάγγελμα δὲν ἦταν ἀκόμη πόλος ἕλξεως, ὄντας σχεδὸν ἄγνωστο στοὺς χωρικούς. Ἐνῶ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, οἱ συνθῆκες ἦταν δύσκολες καὶ οἱ ἀνάγκες αὐξημένες. Ἦταν σὲ τελευταία ἀνάλυση ἡ θέση τοῦ παιδιοῦ μέσα στὴν ἀγροτικὴ οἰκογένεια τόσο σημαντική, ὥστε νὰ προχωρήσει ἐνδεχομένως αὐτή, ἂν ὄχι σὲ θυσίες, πάντως σὲ ἀνατροπὴ τῶν ἀποκρυσταλλωμένων συνηθειῶν της, προκειμένου νὰ τοῦ δώσει προσόντα ἀξίας ἀβέβαιης; ἑνὸς παιδιοῦ μάλιστα ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ σίγουρο ἦταν ὅτι θὰ ἔφθανε στὴν ἐνηλικίωσή του[24];

Ἔχοντας ἐπίγνωση τῶν παραπάνω προβληματισμῶν, οἱ χριστιανικὲς κεντρικὲς δημογεροντίες, τουλάχιστον ὅσο μποροῦμε νὰ κρίνομε ἀπὸ τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου τῆς ὁποίας τὶς ἐνέργειες εἴμαστε σὲ θέση νὰ παρακολουθήσομε ἀρχειακά, φροντίζουν μὲ ἐπιμέλεια νὰ καλλιεργήσουν τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν γραμμάτων καὶ τοῦ δασκάλου στὰ χωριὰ ὅπου ἱδρύονται σχολεῖα. Ἡ φιλομάθεια, ἡ "φιλομουσία" τῶν κατοίκων πρέπει νὰ ἀναρριπισθεῖ "πρὸς θεοῦ καὶ πατρίδος"[25]. Τὰ γράμματα ἔχουν θεάρεστο σκοπό.

Παραγγέλλουν λοιπὸν οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες μὲ λόγια λιτὰ στὶς ἐπιτόπιες ἀρχὲς νὰ ὑποδεχθοῦν καλὰ τὸ χρηστοήθη νέο ποὺ τοὺς στέλνουν γιὰ δάσκαλο. Νὰ τὸν τιμοῦν, νὰ τὸν ὑπολήπτονται καὶ νὰ τὸν συντρέχουν, γιατὶ ἀναλαμβάνει νὰ ἐργαστεῖ γιὰ τὴν καλύτερη διάπλαση τῶν ἀγαπημένων τους παιδιῶν. Ἔργο του θὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ μόρφωση καὶ ἡ διανοητικὴ ἀνάπτυξή τους. Καὶ ὅπως ὁ δάσκαλος ἔχει τὸ ἱερὸ καθῆκον νὰ ἐπιμελεῖται γιὰ τὸ φωτισμὸ τῆς νεολαίας τοῦ χωριοῦ τους, ἔτσι καὶ ἐκεῖνοι ὀφείλουν ὄχι μόνο μὲ λόγια ἀλλὰ καὶ μὲ ἔργα νὰ μεριμνοῦν γιὰ τὴν πρόοδο τῆς σχολῆς τους. Προϋπόθεση γιὰ τοῦτο εἶναι νὰ συμβουλεύουν τοὺς γονεῖς τῶν παιδιῶν τοῦ χωριοῦ τους, ὅπως καὶ τῶν χωριῶν τῆς περιφέρειάς τους, νὰ τὰ στέλνουν στὸ σχολεῖο. Νὰ ἔχουν, τονίζει ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, τὴ βεβαιότητα, ὅτι ἐκπληρώνοντας ἔτσι τὸ καθῆκον τους προσφέρουν σπουδαία ὑπηρεσία στὴν πατρίδα. Ἡ Δημογεροντία καταλήγει τὶς συμβουλές της εὐχόμενη στὸ θεό, ποὺ ἔχει δώσει τὰ φῶτα, νὰ τοὺς βοηθήσει στὶς προσπάθειές τους καὶ νὰ ἐμπνέει καὶ σὲ αὐτοὺς καὶ στὰ παιδιά τους τὸν ἔρωτα γιὰ τὴν παιδεία[26].

---

24. Γιὰ τὴν παιδικὴ θνησιμότητα βλ. L. Stone, *ὅ.π.*, σσ. 92-93.

25. ΔΤΗ πρὸς ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Ἅγιο Μύρωνα), ἀρ. 1791, 6/18 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 36.

26. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ λοιποὺς Χριστιανοὺς κατοίκους (Κιθαρίδα, Σάρχο, Κρουσώνα, Ἀσίτες, Λουτράκι καὶ Κορφές), ἀρ.1131, 26 Νοεμ./8 Δεκ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 20/ 605· ΔΤΗ πρὸς δημοδιδασκάλους ἐπαρχιακῶν δημοτικῶν σχολείων, 15/27 Σεπτ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4 - 1/ 483 -484· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες Σάρχου καὶ Κιθαρίδας, ἀρ. 1448, 27 Ὀκτ./8 Νοεμ.1872: ΑΔΤΗ, κα 2- 63/ 439· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφό-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἔχομε λοιπὸν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου θερμὴ ἔκκληση πρὸς τὸ ἐγχώριο περιβάλλον νὰ ἀφυπνίσει τὴ φιλομάθεια ποὺ σὲ καιροὺς περασμένους φέρεται ὅτι διέθετε καὶ ποὺ τώρα παρουσιάζεται ἀπωθημένη στὸ ὑποσυνείδητό του[27]. Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου τὸ καλεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ θετικὰ πρὸς κάτι ποὺ εἶναι θεόπεμπτο, ποὺ συντελεῖ στὴν πρόοδο τῆς πατρίδας, ποὺ εἶναι πολύ σημαντικό, σπουδαῖο. Αὐτὸ θὰ διαπλάσει τὰ προσφιλή τους παιδιὰ ἠθικὰ καὶ διανοητικά, θὰ τὰ "φωτίσει". Οἱ ἤδη καταξιωμένες ἔννοιες βοηθοῦν τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου νὰ στηρίξει τὶς νέες: ἡ θρησκεία καὶ ἡ πατρίδα εἶναι γνωστές, τὰ φῶτα τώρα ἀγωνίζονται νὰ καταξιωθοῦν μὲ μία νέα σήμανση γιὰ τὸ ἐπιτόπιο περιβάλλον, ἡ ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ διάπλαση ἐπίσης τώρα εἰσάγονται. Ἂς σημειώσομε ὅτι στὴν Ἑλλάδα, τὰ χρόνια αὐτά, ναὶ μὲν οἱ παραινέσεις τῆς κεντρικῆς ἐκπαιδευτικῆς ἀρχῆς πρὸς τὶς ἐπιτόπιες κοινότητες γιὰ ἠθικὴ διάπλαση εἶναι κοινές· οἱ παραινέσεις, ὅμως, γιὰ διανοητικὴ ἀνάπτυξη θὰ πρέπει νὰ περιμένουν τὸ τέλος τοῦ αἰώνα γιὰ νὰ ἐμφανιστοῦν. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ ἐθνικὸς λόγος, ὁ ὁποῖος ἀναδύεται στὸ προσκήνιο μετὰ τὴν ἥττα τοῦ 1897[28].

Μὲ τὴ σειρά τους, οἱ ἐπὶ τόπου δάσκαλοι δίδουν συνέχεια στὶς συστάσεις τῶν δημογεροντιῶν, ἐκμεταλλευόμενοι τὶς εὐκαιρίες ποὺ τοὺς παρέχονται προκειμένου νὰ τονίσουν τὴν προσφορὰ τῶν γραμμάτων. Παραστατικὴ εἶναι σχετικὰ ἡ ἀνάλυση ἑνὸς δασκάλου στὰ 1876. Τίποτε δὲν ὑπάρχει πολυτιμότερο ἀπὸ τὰ γράμματα καὶ τὴν ἀρετὴ ποὺ ἀποκτᾶται μέσω αὐτῶν, ὑποστηρίζει. Γιατὶ αὐτὰ καὶ τὸν ἀγενὴ ἐξευγενίζουν, καὶ τὸν εὐγενὴ ἀναδεικνύουν εὐγενέστερο, καὶ τὸν πλούσιο τιμιότερο, καὶ τὸν φτωχὸ σεβαστὸ καὶ ὅλων τὶς πράξεις, μικρῶν καὶ μεγάλων, κατευθύνουν ἠθικότερα[29]. Μαζὶ μὲ τὴν ἠθικὴ προβάλλει καὶ ἡ κοινωνικὴ διάσταση τοῦ θέματος.

Δίπλα σὲ αὐτά, ἀρχίζουν νὰ ἐπισημαίνονται καὶ τὰ πρακτικὰ πλεονεκτήματα ποὺ προσφέρουν τὰ γράμματα σὲ μία ζωὴ ἡ ὁποία φαίνεται μὲ τὸν καιρὸ ὅτι γίνεται πολύπλοκη. Ὁ Ἀντώνιος Μιχελιδάκης, καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου Ἡρακλείου, ἡ σημαντικότερη διδασκαλική, καὶ ὄχι μόνο, μορφὴ τῶν χρόνων αὐτῶν, συνηγορώντας ὑπὲρ τῆς ἵδρυσης σχολείου στὸ χωριὸ τῆς

ρους (Ἅγιο Μύρωνα), ἀρ. 1223, 22 Σεπτ./4 Ὀκτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-74/609· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Πιτσίδια), ἀρ. 1267, 3/15 Σεπτ.1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/108· ΔΤΗ πρὸς Μ. Ἀνδρουλάκη (Ἡράκλειο), ἀρ. 243,26 Φεβρ./ 10 Μαρτ. 1879: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 371.

27. "...νὰ ἀνακαλέσωμεν τὰς μούσας εἰς τὴν παλαιὰν ἑστίαν των" εἶναι ἡ ἔκφραση ποὺ χρησιμοποιεῖ ἡ Πελοποννησιακὴ Γερουσία σὲ προκήρυξή της τοῦ 1822 (Α. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε*, 2 ττ.: τ. Α΄, *1821-1894*, Ἀθήνα 1973, σ. 6).

28. Christine Koulouri, *ὅ.π.*, σσ. 461-462, 468-469.

29. Π. Ν. Τυλλιανάκης (Ἔμπαρος) πρὸς ΔΤΗ, 24 Μαρτ./5 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/ 5.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καταγωγῆς του, τὸ Κράσι, παρατηρεῖ: "ἡ μόνη ἄγκυρα καὶ καταφυγὴ εἰς τοὺς ἀπόρους ἀλλὰ φιλομαθεῖς κατοίκους τοῦ χωρίου μας εἶναι ἡ δημοτικὴ σχολή, ἐν ᾗ, ἐφόδιον διὰ τὸν μετέπειτα βίον λαμβάνοντες οἱ παῖδες, θὰ δυνηθῶσιν εὐχερῶς νὰ διανύσωσι τὸ ὁσημέραι ἐπίπονον καθιστάμενον τοῦ βίου στάδιον, εὐλογοῦντες ἐσᾶς [τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου], τοὺς δοτῆρας τῶν εὐεργετημάτων"[30]. Ἀνάγκη εἶναι "ὅπως οἱ ἡμέτεροι παῖδες, στοιχειούμενοι ἐν αὐτῇ, καθιστῶνται ἱκανοὶ νὰ πορίζωνται τὰ πρὸς τὸ ζῆν, ἀφ'οὗ τὸ ἄγονον τοῦ ἐδάφους μας ἀρνεῖται ἡμῖν εὐεργετήματα δαψιλῶς εἰς ἄλλους ἡμῶν συμπατριώτας παρεχόμενα"[31].

Ἀπὸ τὰ παραπάνω οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοὶ θὰ συγκρατήσουν ὅτι τὰ γράμματα εἶναι σταλμένα ἀπὸ τὸ Θεό: "ἱερὰ γράμματα" θὰ τὰ ἀποκαλέσουν[32]. Ἡ ἱερωσύνη μέσα ἀπὸ αἰῶνες μακροὺς εἶχε προσφέρει σκέπη στὰ γράμματα ὑλικὴ καὶ πνευματική. Ἡ σχέση αὐτή, ἀπὸ τὴ στοιχειωδέστερη μορφὴ τῆς συστέγασης, τῆς παροχῆς χώρου γιὰ τὰ μαθήματα, ἕως τὴν οὐσιαστικότερη, τῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὸν ἐφημέριο, καὶ ἕως τὴν πιὸ σύνθετη, τῆς οἰκονομικῆς ἐνίσχυσης, ἔστω καὶ ἂν εἶχε ἀποδειχθεῖ ἀνεπαρκής, ἔστω καὶ ἂν πρόσφατα εἶχε διαταραχθεῖ, διευκόλυνε πάντως μία αὐτόματη σύγκλιση τῶν ἐννοιῶν σὲ ἕνα πρῶτο ἐπίπεδο. Τὸ σχολεῖο θὰ φωτίσει τὰ παιδιά τους: τὰ ἄπορα μάλιστα παιδιά τους, ὅπως καὶ οἱ ἴδιοι θὰ ἐπισημάνουν[33]. Ὁ φωτισμός, ὡς χριστιανικὴ ἔννοια, τοὺς εἶναι οἰκεῖος. Τὰ γράμματα θὰ φτιάξουν τὸ χαρακτήρα τους καὶ τὸ μυαλό τους, καὶ θὰ τὰ κάνουν κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο χρήσιμα γιὰ τὴν πατρίδα, τὴν ὁποία θὰ μποροῦν πιὰ νὰ βροῦν δρόμους νὰ βοηθήσουν ὄχι μόνο ἀγωνιζόμενα στὶς ἐπαναστάσεις, ἀλλὰ καὶ διαφορετικά. Ἡ διασύνδεση σχολείου, θρησκείας καὶ πατρίδας εἶναι κάτι ποὺ θὰ μείνει στὴ μνήμη τῶν χωρικῶν.

Εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον νὰ παρακολουθήσομε τὴν ἐπιχειρηματολογία τῆς τοπικῆς κοινότητας ὑπέρ τῆς ἵδρυσης σχολείου στὴν περιφέρειά της, ὅταν διασώζεται. Ἀναλυτικὰ καὶ κατὰ σύνθετο τρόπο διατυπώνουν τὸ σκεπτικό τους οἱ κάτοικοι τῆς περιφέρειας Ἁγίου Μύρωνα στὸ Μαλεβίζι, ποὺ

---

30. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 25 Σεπτ./7 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-112/288. Παράλληλες ζυμώσεις στὴν Ἑλλάδα βρίσκουν τὴν πληρέστερη ἔκφρασή τους τὸ 1880 σὲ ἐγκύκλιο τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας Ν. Μαυροκορδάτου (Λυδία Παπαδάκη, *Ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος διδασκαλίας στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα*, Ἀθήνα 1992, σσ. 177-178).

31. Χατζὴ Παπὰ Κυπριώτης κ. ἄ. (γραφὴ Ἀ. Μιχελιδάκη: Κράσι), πληρεξούσιο, 20 Σεπτ. /2 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-112/286.

32. Ἐφημέριοι καὶ δημογέροντες (Γοῦβες, Κόξαρη, Σκοτεινό) πρὸς ΔΤΗ, [19/31 Δεκ. 1869]: ΑΔΤΗ, κα 2- 30/ 335.

33. Ἔφοροι (Κιθαρίδα) πρὸς Μητροπολίτη καὶ ΔΤΗ, 26 Φεβρ./10 Μαρτ.1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 398· ἱερεῖς, προύχοντες, δημογέροντες, ἔφοροι (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀναφέρουν τὸ 1869 στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὅτι συναισθάνονται τὴν ὠφέλεια τῆς παιδείας καὶ τῶν γραμμάτων, χωρὶς τὰ ὁποῖα οὐδέποτε μπορεῖ ἕνας λαὸς νὰ προαχθεῖ καὶ νὰ ἀναπτυχθεῖ πολιτικὰ καὶ θρησκευτικά. Ἔχοντας ὑπόψη τους τὴν ἀμάθεια τῶν πατέρων τους, ποὺ κληροδοτήθηκε καὶ στοὺς ἴδιους, ζοῦν σὲ βαρύτατη ραθυμία ὡς πρὸς τὴ διανοητική τους ἀνάπτυξη. Ἀγωνίζονται λοιπὸν γιὰ νὰ μὴν δοθεῖ μία παρόμοια κληρονομιὰ στὰ παιδιά τους, καὶ παρακαλοῦν θερμὰ τὴ Δημογεροντία νὰ ἐγκρίνει τὴ σύσταση τοῦ σχολείου στὸ χωριό τους. Γιὰ τὴν εὐεργεσία της, σημειώνουν, θὰ τῆς χρωστοῦν χάρη αὐτοὶ καὶ τὰ παιδιά τους πάντοτε[34]. Ἂς ἀναφερθεῖ ὅτι στὴ συγκεκριμένη περιφέρεια εἶχε λειτουργήσει σχολεῖο τουλάχιστον ἐπὶ 25 χρόνια πρίν[35], ὁπότε καὶ εἶναι πιθανὸν ἡ παραπάνω συλλογιστικὴ νὰ εἶναι ἐνσυνείδητο ἢ ἀσυνείδητο δάνειο ἀπὸ τὴ σχολικὴ πλευρά.

Μὲ στερεότυπα ποὺ ἐνθυμίζουν μάλλον ἐπιχειρηματολογία τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου ζητοῦν οἱ πληρεξούσιοι Πεδιάδος ἐπιπλέον σχολεῖα γιὰ τὴν πυκνοκατοικημένη ἐπαρχία τους:

> Ἀφότου κατεδείχθη ἡ ἀνάγκη τῆς ἐν τῷ τόπῳ διανοητικῆς διαπλάσεως, δι' ἧς καὶ μόνης εὐημεροῦσι καὶ προάγονται οἱ λαοὶ ἠθικῶς τε καὶ ὑλικῶς, ἀφοῦ ἡ ἔντιμος Δημογεροντία, τῇ ὁμοφώνω θελήσει τοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς, καὶ ἐσχάτως τῇ ἐπινεύσει τῆς Ὑψ. Αὐτοκρατορικῆς Κυβερνήσεως, ἀνέλαβεν τὴν διάδοσιν τῶν γραμμάτων,... δὲν ἔλειψαν καὶ οἱ κάτοικοι τῆς ἡμετέρας ἐπαρχίας, συναισθανόμενοι τὴν ἀνάγκην ταύτην, νὰ ἐκτιμῶσι διακαῶς τὴν διανοητικὴν διαμόρφωσιν τῶν τέκνων των καὶ νὰ μεριμνῶσι περὶ τῆς γενικεύσεως τῶν γραμμάτων μεταξύ τῶν διαφόρων χωρίων...[36]

Τὰ χωριὰ λοιπὸν ἐπιθυμοῦν τὴν ἵδρυση σχολείων, καὶ ἀνταποκρίνονται θερμὰ ὅταν οἱ δημογεροντίες τοὺς ἀνακοινώνουν ὅτι τὰ ἐπέλεξαν γιὰ ἕδρα σχολική. "Καὶ ἐὰν ἁπάσας τὰς εὐχαριστηρίους λέξεις τῆς γλώσσης ἡμῶν ἐὰν συνάξωμεν, δὲν θὰ δυνηθῶμεν νὰ ἐκφράσωμεν οὐδὲ τὸ πολλοστημόριον τῆς πρὸς τὴν Ἔντιμον ταύτην δημογεροντίαν εὐγνωμοσύνης μας διὰ τὴν μείζονα ταύτην εὐεργεσίαν", ἀνακοινώνουν οἱ ἔφοροι τῆς σχολῆς Ἐμπάρου[37].

---

34. Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργοῦς κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./ 9 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 425.

35. Δημογέροντες κ.ἄ. (Ἅγιος Μύρων) πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 424.

36. Πληρεξούσιοι Πεδιάδος (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ. /1 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-88/ 27-28.

37. Ἔφοροι καὶ πρόκριτοι (Ἔμπαρος) πρὸς ΔΤΗ, 30 Μαρτ./11 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 93/ 86-87. Εὐχαριστία θὰ ἀπευθύνουν μερικὰ χωριά, μεταξὺ ἀφελείας καὶ εἰρωνίας, στὰ 1869, ὅταν ἡ ἐπανάσταση βρίσκεται ἀκόμη πολύ κοντά, καὶ πρὸς τὸν ἐπιεικέστατο καὶ εὐεργετικότατο Αὐτοκράτορά τους, ποὺ π.χ. στὴν συγκεκριμένη περίσταση ὄχι μόνο δὲν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μερικὲς φορὲς τὰ χωριὰ μὲ δική τους πρωτοβουλία ζητοῦν τὴν ἵδρυση σχολείου[38]. "Περικαλεῖσθε νὰ μάς ἐστεῖλετε ἕνα διδάσχαλω εἰς τῶ χωρίον μας διῶτι εἶναι ἀνάνκει καί μάλειστα τῶν ἐδιψά ὁ τῶπος"[39], ζητεῖ ἀπὸ τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου ἡ ἀπόκεντρη περιφέρεια Τυμπακίου. Ἀξίζει νὰ συγκρατήσομε ὅτι μία περιφέρεια ποὺ δὲν ἀριθμεῖ οὔτε ἕνα ἐγγράμματο στὰ ὅριά της, ὅπως προδίδει ἡ ἀνορθογραφία τοῦ ἐγγράφου της, διψᾶ γιὰ δάσκαλο, κατὰ τὴν ἔκφρασή της.

Δεδομένου ὅτι ἡ ὕπαρξη σχολικοῦ οἰκοδομήματος διευκόλυνε τὶς δημογεροντίες στὸ νὰ ἀποφασίσουν τὴ σύσταση σχολείου σὲ συγκεκριμένο μέρος, καὶ ἐνίοτε μάλιστα ἐθεωρεῖτο ὡς προϋπόθεση, τὰ χωριὰ φροντίζουν νὰ ἐπισκευάσουν τυχὸν ὑπάρχοντα κτίρια ἢ νὰ οἰκοδομήσουν νέα[40].

ἀπαγορεύει ἀλλὰ καὶ ἐγκρίνει τὴ σύσταση σχολείων. Οἱ ἁβροφροσύνες αὐτοῦ τοῦ τύπου σταματοῦν σχεδὸν ὁριστικὰ μὲ τὸ τέλος τοῦ χρόνου (Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργοῦς κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./9 Νοεμ.1869). Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἔναυσμα γιὰ εὐχαριστία τὸ δίδει ἡ ἴδια ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου. Στὸ ἔγγραφό της, π.χ., πρὸς τὸν ἱερέα καὶ τοὺς δημογέροντες τοῦ Ἁγίου Μύρωνα, ἡ Δημογεροντία ἀναφέρεται στὴν "προνοητικὴν ἔφεσιν τῆς Σεβ. Κυβερνήσεως" νὰ συντελέσει στὴ διάδοση τῶν γραμμάτων στὶς ἐπαρχίες (ἀρ. 926, 23 Ὀκτ./4 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 423). Βλ. καὶ Ἐφημέριος καὶ δημογέροντες (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 117· Ἔφοροι (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 22/ 318. Πβλ. πιὸ πάνω, σ. 91.

38. Εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Πατσιδέρου στὴν ἐπαρχία Ἀρκαδίας, γιὰ παράδειγμα, ποὺ ἀνακοινώνει στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὅτι οἰκεία θελήσει τῶν κατοίκων τοῦ χωριοῦ καὶ τῶν περιχώρων ἱδρύθηκε σχολεῖο μὲ ὅλα τὰ ἀπαιτούμενα καὶ παρακαλεῖ νὰ τοῦ σταλεῖ δάσκαλος ὥστε νὰ ἀρχίσουν τὰ μαθήματα (Μ. Φραγκιαδάκης κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 24 Σεπτ./ 6 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 958). Ἡ Ρογδιά ζητεῖ μὲ θερμὴ παράκλησή της νὰ ἀναλάβει ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου τὴν ἵδρυση σχολείου γιατὶ ἡ ἴδια κωλύεται λόγω "παντελοῦς πενίας" (Καπετάν Σταβρούλης κ.ἄ. κάτοικοι (Ρογδιά) πρὸς ΔΤΗ, 6/18 Νοεμ.1876: ΑΔΤΗ, κα 2-113/ 116).

Ἡ Ἁγία Βαρβάρα καὶ ἡ Μεγάλη Βρύση ζητοῦν τὴν ἵδρυση σχολείου, γιατὶ οἱ οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦν τὰ χωριὰ αὐτὰ "ἔχουσι μεγίστην ἐπιθυμίαν νὰ μορφώσωσι τὰ τέκνα αὐτῶν, συμφώνως πρὸς τὸν ἐπικρατοῦντα ἤδη ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν πόθον τῆς παιδείας" (Ἐπίτροποι κατοίκων Ἁγίας Βαρβάρας καὶ Μεγάλης Βρύσης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/305). Ἡ Ἁγία Βαρβάρα ἐπανέρχεται λίγο ἀργότερα μὲ τὸ ἴδιο αἴτημα παρατηρώντας ὅτι οἱ 80 οἰκογένειές της μποροῦν νὰ στείλουν 50 μαθητές, ἐνῶ ἄλλα χωριὰ μικρότερα ἔχουν ἤδη ἀποκτήσει σχολεῖο (Κάτοικοι (Ἁγία Βαρβάρα) πρὸς ΔΤΗ, 6/18 Δεκ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/ 306). Βλ. καὶ Πληρεξούσιοι Πεδιάδος (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ. /1 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-88/ 27-28.

39. Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες Τυμπακίου καὶ Βόρρων πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 29/ 70.

40. Στὰ 1869 π.χ. ὁ Ἅγιος Μύρων διαθέτει οἴκημα σχολείου, τὸ 1870 οἱ Γοῦβες, τὸ Καστέλι καὶ τὸ Θραψανὸ τακτοποιοῦν τὸ θέμα τοῦ κτιρίου, στὰ 1875 τὸ Πατσιδέρο, καθὼς καὶ ἡ Βουλισμένη καὶ ἡ Λατσίδα Λασιθίου (Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργοῦς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δυσανασχετοῦν ὅταν βλέπουν ἄλλα μέρη καὶ ὄχι τὸ δικό τους νὰ ἀποκτοῦν σχολεῖα[41]. Διαπληκτίζονται καὶ ἀπειλοῦν νὰ ἔλθουν σὲ ρήξη μὲ τὰ γειτονικά τους χωριά, ὅταν τυχὸν αὐτὰ ἐπιλεγοῦν γιὰ νὰ τὰ στεγάσουν[42]. Τὸ 1881 μάλιστα μία κοινότητα καταλήγει στὴν ἀπόφαση νὰ ἀπαγάγει τὸ δάσκαλο ποὺ προοριζόταν γιὰ γειτονικό της χωριό, καὶ νὰ κακοποιήσει

κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./9 Νοεμ.1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 28/ 425· Ἐφημέριοι καὶ δημογέροντες (Γοῦβες, Κόξαρη, Σκοτεινό) πρὸς ΔΤΗ, [19/31 Δεκ. 1869]: ΑΔΤΗ, κα 2- 30/ 335· Ἔφοροι ἀλληλοδιδακτικῆς σχολῆς (Καστέλι) πρὸς ΔΤΗ, 20 Ἰαν. /1 Φεβρ. 1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 31/ 336· Δημογέροντες Θραψανοῦ, Μουκτάρων, Ἀποστόλων, Ζωφόρου (Θραψανό) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Φεβρ.1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 143· Μ. Φραγκιαδάκης κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ,24 Σεπτ./6 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/958· Ἐμμ. Καλλιατάκης κ.ἄ. κάτοικοι Βουλισμένης καὶ Λατσίδας (Βουλισμένη) πρὸς Μ. Ἀριστάρχη, Διοικητὴ Τμήματος Λασιθίου (Νεάπολη), 4/16 Δεκ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 102/ 234).

Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου προγραμματίζει τὸ σχολικὸ δίκτυο "ἢ κατ' ἐλευθέραν θέλησιν τῶν διαφόρων χωρίων, ἢ ὅπου ἂν ἡ χρεία τὸ καλέσῃ" (*Κανονισμὸς τῶν κατὰ τὸ Τμῆμα Ἡρακλείου Κρήτης ἱδρυθέντων σχολείων, ὅ.π.*, σσ. 3-4). Στὴν πράξη, ἡ Δημογεροντία λαμβάνει ὑπόψη της ὄχι μόνο τὴν ὕπαρξη κατάλληλου οἰκοδομήματος ἀλλὰ καὶ τὸ κατὰ πόσο ἡ προτεινόμενη ἕδρα εἶναι κεντρικὴ ἢ ὄχι,τὶς ἀνάγκες τῶν κοινοτήτων σὲ συσχετισμὸ μεταξύ τους, καὶ κάποια χρονικὴ σειρὰ προτεραιότητας στὰ σχετικὰ αἰτήματα. Παράδειγμα τὸ Βενεράτο, ὅπου πρῶτα ἀποφασίζεται ἡ ἵδρυση σχολείου καὶ κατόπιν οἱ κάτοικοι βρίσκουν οἴκημα κατάλληλο (Δημογέροντες Βενεράτου, Δαφνῶν, Κεράσας, Εὐγενικῆς (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Φεβρ.1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 342).

41. Οἱ κάτοικοι τῆς Ἰτέας Μονοφατσίου, μὲ ἐπιστολή τους πρὸς τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου σὲ ἐξαίρετο γλωσσικὸ ὕφος διατυπωμένη, ζητοῦν τὸ 1875 τὴ σύσταση σχολείου: "Ἐστερημένοι τυγχάνοντες ὄντες οἱ προσηκόντως καὶ ἐν ὑποκλίσει βαθυτάτῃ προσυποφαινόμενοι, κάτοικοι τοῦ χωρίου Ἰτέας τῆς ἐπαρχίας Μονοφατσίου, σχολείου καταλλήλου πρὸς φωταγώγησιν καὶ διανοητικὴν ἀνάπτυξιν τῶν τέκνων ἡμῶν καὶ μεγάλως δυσανασχετοῦντες ἅτε βλέποντες ἄλλα μέρη τοῦ τοιούτου ἀπολαύοντα πλεονεκτήματος, ἐρειδόμενοι ἐπὶ τῇ καταβαλλομένῃ περὶ τὴν πρόοδον τῆς νέας γενεᾶς τῆς πεφιλημένης ἡμῶν πατρίδος φιλοστοργικῇ ὑμῶν μερίμνῃ, προσερχόμεθα παρακαλοῦντες ὑμᾶς ὅπως ἐν τῇ ἐπιεικείᾳ ὑμῶν συμψηφίσητε καὶ τὴν χορείαν τῶν ἀνωτέρω χωρίων μετὰ τῶν διαφωτιζομένων ἄλλων μερῶν, ἀποφασίζοντες τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ ἐπιζητουμένου σχολείου ἐν αὐτοῖς, τοῦ ὁποίου τὴν σύστασιν ἅπαντες οἱ κάτοικοι τῶν περιχωρίων τούτων ἐκ συμφώνου ἐνεκρίναμεν ἐν τῷ χωρίῳ Ἰτέᾳ ἁρμόζουσαν" (Δημογέροντες, πρόκριτοι καὶ λοιποὶ κάτοικοι(Ἐθιὰ κλπ.) πρὸς ΔΤΗ, 30 Σεπτ./ 12 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 1152).

Νοέμβριο τοῦ 1869 οἱ δημογέροντες καὶ κάτοικοι Τυμπακίου ζητοῦν νὰ ἐπιλέξει ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὡς ἕδρα σχολείου τὸ χωριό τους καὶ παραπονοῦνται γιατὶ ἤδη ἔχουν σταλεῖ δάσκαλοι σὲ μέρη ἄλλα "παραμικρά" (Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες Τυμπακίου καὶ Βόρρων πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ.1869).

42. Ν. Ἀνδρόνικος κ.ἄ. (Ἀπεσοκάρι) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Σεπτ. 1871: ΑΔΤΗ, κα 2- 51/201· Ζαχ. Γιαλιτάκης (Καλὸ Πεδιάδος) πρὸς ΔΤΗ, 17/ 29 Ὀκτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 100/ 404.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴ συνοδεία του σὲ περίπτωση ποὺ θὰ τῆς ἀντιστεκόταν. Ἡ τυχαία ἀλλαγὴ δρομολογίου ἐκ μέρους τοῦ δασκάλου ματαιώνει τὴ μελετούμενη ἐκτροπή[43].

Ἡ ἔναρξη τῶν μαθημάτων δίδει στὰ χωριὰ τὴν εὐκαιρία νὰ διαβεβαιώσουν τὶς δημογεροντίες ὅτι ὑποδέχτηκαν τὸ δάσκαλο μὲ εὐχαρίστηση, ὅτι θὰ τοῦ δώσουν τὸ κλειδὶ τῆς σχολῆς, ὅτι θὰ τὸν ἀγαποῦν, θὰ τὸν τιμοῦν καὶ θὰ τὸν ὑπολήπτονται[44]. Εἶναι μία ἐνέργεια ποὺ τείνει νὰ γίνει πρακτικὴ μὲ τὸ χρόνο. Τὸ κλειδὶ τοῦ σχολείου τοὺς χρησιμεύει καμιὰ φορὰ καὶ γιὰ νὰ τὸ κλειδώνουν προκειμένου νὰ παρεμποδίσουν ἕναν ἀνεπιθύμητο σ'αὐτοὺς δάσκαλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀρχίσει τὴ διδασκαλία του[45].

Ἐπιθυμητὸς δάσκαλος εἶναι πολύ συχνὰ ὁ ἐντόπιος δάσκαλος. Πλῆθος αἰτήσεων τὸ φανερώνει. Πέρα ἀπὸ ποικίλα προφανὴ πλεονεκτήματα, ἡ λύση τῆς ἐντοπιότητας ἐπιτρέπει στὴν κοινότητα νὰ ἐξοικονομήσει τὰ χρήματα γιὰ τὸ ἐνοίκιο τῆς κατοικίας τοῦ δασκάλου[46]. Οἱ πιὸ ἀνεπτυγμένες κοινότητες

---

43. Δημοτ. ἐφορία (Μοχός) πρὸς Τμηματικὴ Ἐφορία Ἡρακλείου, 27 Ὀκτ./ 8 Νοεμ.1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 4/ 396.

44. Βλ. π.χ. ἔφοροι (Χάρακας) πρὸς ΔΤΗ, 14/ 26 Δεκ.1872: ΑΔΤΗ, κα 2- 67/ 34· Ἱερεῖς καὶ πρόκριτοι (Κασταμονίτσα) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 112/ 606.

45. Μ. Ἀνδρουλάκης(Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/ 104· Γ. Κουταντάκης (Λουτράκια) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/ 106.

46. Στὴ Γέργερη οἱ χωρικοὶ ζητοῦν ἕναν συγχωριανό τους ποὺ εἶχε ἀποτύχει στὶς διδασκαλικὲς ἐξετάσεις ἀλλὰ ποὺ κατὰ τὴν κρίση τους ἦταν ἐπιμελής. Ἡ Δημογεροντία, ἡ ὁποία πληροφορεῖται τὴν πρόθεσή τους νὰ ἀπομακρύνουν ὁποιονδήποτε ἄλλον τοποθετοῦσε ἐκείνη, τοὺς κάνει γνωστὸ ὅτι δὲν θὰ εἶχε ἀντίρρηση νὰ διορίσει συντοπίτη τους, ἀλλ' ἐπουδενὶ θὰ ἀνεχθεῖ σὲ διδασκαλικὲς θέσεις ἄτομα ἀνίκανα, ποὺ θὰ βλάψουν τὴ νεολαία ποὺ σπουδάζει (Μιχ. Στεφανάκης (Γέργερη) πρὸς Στ. Μαρκόπουλο (Ἡράκλειο), 21 Σεπτ./3 Ὀκτ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 74/ 727· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Γέργερη), ἀρ. 1262,26 Σεπτ./8 Ὀκτ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 74/ 726· Δημογέροντες, ἱερεὺς κλπ. (Γέργερη) πρὸς ΔΤΗ, 3/15 Νοεμ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 75/ 314).

Οἱ δημογέροντες τοῦ Ἁγίου Μύρωνα ἐκφράζουν τὴν ἐπιθυμία τους νὰ τοποθετηθεῖ στὸ σχολεῖο τοῦ χωριοῦ τους ὁ Ν. Δρακόπουλος, ποὺ ἐπὶ 25 χρόνια εἶχε ὑπηρετήσει ἐκεῖ "καὶ πρὸ πάντων εἰσὶ δοκιμασμένος εἰς τὸ ἠθικὸν τῶν ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων προσφερθέντων εἰς αὐτὸν τέκνων μας" (Κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα, Πυργοῦς κλπ. (Ἅγιος Μύρων) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ὀκτ./ 9 Νοεμ.1869). Οἱ κάτοικοι τῆς Πλώρας ζητοῦν ὡς δάσκαλο "τοῦ κυρίου Πολιτάκη τό παιδή ἀν είναι δυνατόν καί ἐλπίζομεν ὅτι θά περάση καλά, διότη γνωρίζομεν τά φερσίματα του καί δέν ήναι άτακτα καί θά τόν οδιγή καί ὁ πατήρ του καί ἐλπίζομεν ὅτι θά δόση πρόοδον εις τά πεδιά μας διά νά μίνομεν ευχαριστημένοι" (Δημογέροντες (Πλώρα) πρὸς ΔΤΗ, 29 Αὐγ. /10 Σεπτ.1877: ΑΔΤΗ, κα 2- 122/ 598).

Οἱ δημογέροντες τῆς Ἐπισκοπῆς ζητοῦν νὰ παραμείνει ὁ ἴδιος δάσκαλος "επειδῆ τόρα γνωρήζεται τήν φθορᾶν τοῦ τόπου μας ἐπειδή δέν έχομαι σπίτη δια νά καθῆση, αυτός εἶναι χορειανός καί ἡμῆς εἴμεθα μέ αὐτόν εὐχαριστημένη διᾶ νᾶ μείνη ἐδό ἕος ὅτου διορθόσομεν τό σχολεῖον, καί σᾶς εὐχαριστούμεν γενικώς ὅλοι μικρή καὶ μεγάλει" (Ἐφημέριος καὶ δημογέροντες (Ἐπισκοπή) πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ. [1870;]: ΑΔΤΗ, κα 2- 31/ 430).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διαθέτουν πιὸ ἐξελιγμένο προβληματισμό: θὰ ἐπισημάνουν παράλληλα στὶς δημογεροντίες ὅτι, προκειμένου νὰ ἔλθει ἀνεπαρκὴς δάσκαλος, ἀπέχουν ἀπὸ τὸ νὰ προβάλουν τὸ αἴτημα γιὰ συντοπίτη τους[47]. Καὶ στὴ μία καὶ στὴν ἄλλη περίπτωση οἱ ἐκδηλώσεις αὐτὲς φανερώνουν ἕνα ἐνδιαφέρον πραγματικό: τὸ θέμα τοῦ δασκάλου, καὶ σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις καὶ τῶν προσόντων του, εἶναι κάτι ποὺ ἀπασχολεῖ τὴν κοινότητα.

Τὸ ἴδιο ἐνδιαφέρον φανερώνει καὶ ἡ προσκόλληση ἑνὸς χωριοῦ σὲ ἕναν συγκεκριμένο δάσκαλο. Ἡ συμβίωση στὸν ἴδιο χῶρο συμβαίνει νὰ συνδέει τὸ δάσκαλο καὶ τὴν ἐπιτόπια κοινότητα μὲ δεσμοὺς φιλίας, καὶ ὁδηγεῖ τὴν τελευταία ὅταν πιὰ ἔλθει ἡ ὥρα τῆς μετάθεσής του, ποὺ συνήθως δὲν ἀργεῖ, νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ἀπομάκρυνσή του: "η δέ καί μάς στίλετε άλλων δέν θά τόν δεχθούμεν καί σάς τώ φανερόνωμεν", ἀπειλοῦν τὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου οἱ δημογέροντες καὶ ἔφοροι τοῦ Κρουσώνα τὸ 1876[48]. Μὲ μεγαλύτερη διπλωματικότητα οἱ κάτοικοι τῶν Δαφνῶν διατυπώνουν στὴν ἴδια Δημογεροντία τὴν ἐπιθυμία τους νὰ διατηρήσουν τὸ δάσκαλό τους, μὴν τολμώντας, καθὼς ἀναφέρουν, νὰ παρεισέλθουν σὲ πράγματα ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀποκλειστικὴ δικαιοδοσία της[49]. Ἐνῶ οἱ κάτοικοι τοῦ Βενεράτου ἀναφέρονται στὴν ἄκρα λύπη ποὺ τοὺς προξένησε ἡ εἴδηση ὅτι θὰ ἀπομακρυνθεῖ ὁ χρηστοηθέστατος, ἠθικότατος καὶ ἐπιμελέστατος δάσκαλος ποὺ ἐπὶ ἕξι χρόνια δίδαξε τὰ παιδιά τους[50].

Τὸ θέμα τῆς πληρωμῆς τοῦ δασκάλου δὲν παρουσιάζεται νὰ ἐγείρει πρόβλημα λαϊκῆς δυσαρέσκειας. Κατ' ἀρχήν, τὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τῶν σχολείων τέτοιο θέμα δὲν τίθεται, στὸ Τμῆμα Ἡρακλείου τουλάχιστον. Ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος καλύπτει πλήρως τὴ μισθοδοσία τοῦ δασκάλου. Ὡστόσο μὲ τὸν καιρό, προκειμένου νὰ ἐξοικονομήσει χρήματα γιὰ νὰ αὐξήσει τὸν ἀριθμὸ τῶν ἐπαρχιακῶν σχολείων, ἡ Δημογεροντία μεταθέτει στὶς κατὰ τόπους κοινότητες ἕνα μέρος τῆς μισθοδοσίας αὐτῆς· ποσὸ "παραμικρόν" ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ χωριά. Οἱ κοινότητες ἀναλαμβάνουν ἐγγράφως νὰ πληρώνουν τακτικὰ τὸ ποσὸ αὐτὸ χωρὶς δισταγμό[51]. Οἱ Ἐπάνω Ἀρχάνες, κωμόπολη κοντὰ στὴν πόλη τοῦ Ἡρακλείου, τὸ θεωροῦν

47. Λ. Λυδάκης κ.ἄ. κάτοικοι (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 31 Αὐγ. /12 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 98/ 969. Πβλ. Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, χ.χ. [1880]: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 384.

48. Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/109.

49. Κάτοικοι Δαφνῶν πρὸς ΔΤΗ, 27 Σεπτ./9 Ὀκτ.1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 128.

50. Ἱερεῖς καὶ δημογέροντες (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 00/ 252.

51. Βλ. π.χ. Ζ. Γιαλιτάκης κ.ἄ. (Ἡράκλειο), ὑποσχετικὸ ἔγγραφο γιὰ Καλὸ Χωριό, Χαρασὸ καὶ Κόξαρη Πεδιάδας, 20 Μαρτ./ 1 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 92/ 594· Ἐφημέριος

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πληρωμὴ ἐλάχιστη καὶ δίκαιη, ποὺ κατ' ἀνάγκην καλοῦνται νὰ καταβάλλουν οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν ἐκείνων τὰ ὁποῖα εὐτύχησαν νὰ ἔχουν ἀλληλοδιδακτικὰ σχολεῖα: θυσία εὐπρόσδεκτη στὸ βωμὸ τῆς δύστυχης πατρίδας[52].

Εὐνοϊκὴ ὑποδοχὴ τῶν γραμμάτων φανερώνουν καὶ ἄλλες ἀντιδράσεις τοῦ πληθυσμοῦ, ἐμμεσότερες ἢ ἀμεσότερες, σὲ ποικίλα θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ αὐτά. Ἡ ἀνησυχία λ.χ. ποὺ δείχνει ἡ ἐπιτόπια κοινότητα γιὰ νὰ μὴ χηρεύσει ἐπὶ πολὺ ἡ ἕδρα τοῦ δασκάλου ποὺ μετατίθεται[53], ἡ ζέση μὲ τὴν ὁποία ὑπερασπίζεται τὸ δάσκαλο στὴν κεντρικὴ ἀρχὴ ἂν τύχει νὰ διαβληθεῖ ἄδικα[54], "ἡ μεγίστη ἀπελπισία" της ὅταν ἀδυνατεῖ, λόγω δυσπραγίας, νὰ ἀγοράσει τὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια[55], οἱ ἀξιώσεις ποὺ ἔχει ἀπὸ τὰ παιδιά της καὶ τὸ σχολεῖο[56], ἡ σύσσωμη παρουσία της στὶς δημόσιες ἐξετάσεις[57], ὅλα

Παπὰ Κωνσταντίνος (Ἡράκλειο), ὑποσχετικὸ γιὰ Βόρρους, Φανερωμένη, 1/13 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 93/ 354· Ἰω. Δασκαλάκης κ.ἄ. (Ἔμπαρος) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Ἀπρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 93/ 256.

52. Ἱερεῖς, προύχοντες, δημογέροντες, ἔφοροι (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140.

53. Δημογέροντες καὶ κάτοικοι (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 29 Δεκ.1872/ 10 Ἰαν. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 66/ 31· Δημογέροντες, ἱερεῖς καὶ ἔφοροι (Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 25 Αὐγ. / 6 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 98/ 773. Βλ. καὶ Ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς Ἐμμ. Ξανθουδίδη (Ἡράκλειο), 17/29 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 385.

54. Οἱ ἔφοροι Παναγιᾶς θερμὰ συμπαραστέκονται στὸ δάσκαλό τους Γ. Κουταντάκη ὅταν καταγγέλλεται ἄδικα ὅτι ἀπουσίαζε ἀπὸ τὸ σχολεῖο χωρὶς τὴν ἄδεια τῆς Δημογεροντίας ."Περί δέ τῆς διαγωγῆς καί τής τιμοιότητος τοῦ διδασκάλου ημῶν γνωστοπιούμεν ὑμίν ὅτι υπέρ τό δέον ἐσμέν ἐυχαριστημένοι καί δέν ἀνεχόμαιθα ὥστε νά συκοφαντησθῇ μή ὢν ἄξιος συκοφαντίας. Ἐκπληρούτος δέ ἀφτοῦ μετά τίς δεούσης ἐμφρόντιδος καί ἀόκνου ἐπιμελείας τά ὁποῖα προπολοῦν ἀνεδέχθι καθήκοντα καί σιμπεριφερομένου πρός ἅπαντας μετά τῆς δεούσις εις τό ἐπάγγελμα ἀφτοῦ χρηστῆς σιμπεριφορᾶς δέν λίπομεν τοῦ νά παραστήσωμεν ὑμίν τοῦτο, καθάπερ μετά σπουδῆς ἐγνωστοποιούμεν ἄν ὑμίν ει παραικτρέπετο μή ἐκπληρὸν ὡσπερ ἔδει τά χρέη ἀφτού" (ἔφοροι δημ. σχολῆς (Παναγιά) πρὸς ΔΤΗ, 30 Μαΐου/ 10 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/197).

Σύσσωμη ξεσηκώνεται ἡ κοινωνία Σάρχου καὶ Κιθαρίδας ὅταν ἀντιλαμβάνεται ἀντίδραση τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου, ποὺ τὴν θεωρεῖ ἄδικη, ἐναντίον τοῦ δασκάλου της Νικοδήμου Προηγουμένου Κωνσταντινίδη. Μικροὶ καὶ μεγάλοι, δηλώνεται σὲ ἔγγραφο τῶν κατοίκων, μένουν εὐχαριστημένοι ἀπὸ αὐτόν, γιατὶ εἶναι φιλόμουσος,φιλήσυχος, ἐπιμελής, καὶ συμπεριφέρεται ὅπως λίγοι δάσκαλοι (Στ. Βουργαράκης κ.ἄ. (Κιθαρίδα) πρὸς ΔΤΗ, 9/11 Ὀκτ.1872: ΑΔΤΗ, Ὀκτ.1872). Βλ. καὶ Γ. Φουζετάκης κ.ἄ. (35 ὑπογραφές: Βοῦτες) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Σεπτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 286· Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Βόρροι) πρὸς ΔΤΗ, 14/26 Ἰουλ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 97/ 424.

55. Ἱερεὺς καὶ δημογέροντες (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 27 Νοεμ./9 Δεκ. 1869: ΑΔΤΗ, κα 2- 29/ 609.

56. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 9/ 21 Ἀπρ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/ 453. Ὁ λόγος ἀφορᾶ στὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες.

57. Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦτα μαρτυροῦν τὴν ἰδιαίτερη σημασία ποὺ ἀποδίδει στὸ ἀντικείμενο.

Μία ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες ἐνδείξεις γιὰ τὸ θετικὸ κλίμα ποὺ διαμορφώνεται ἀπέναντι στὰ γράμματα εἶναι καὶ ἡ φροντίδα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐπιτόπια κοινότητα περιβάλλει τὴν ὑπόθεση τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης. Ὁ ἀριθμὸς τῶν παιδιῶν ποὺ στέλνει τὰ χρόνια αὐτὰ ἡ περιφέρεια στὴν Ἑλληνικὴ Σχολὴ τῆς πόλης τοῦ Ἡρακλείου, γιὰ παράδειγμα, αὐξάνει θεαματικά[58]. Κάτι τέτοιο ὅμως προϋποθέτει μία κάποια οἰκονομικὴ εὐχέρεια ποὺ δύσκολα ἀπαντᾶται. Γι' αὐτό, ὁρισμένες κωμοπόλεις ἢ κεντρικὰ χωριὰ πιέζουν τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου νὰ ἱδρύσει στὰ μέρη τους ἑλληνικὰ σχολεῖα, καὶ προθυμοποιοῦνται νὰ συμβάλουν ἐξ ἰδίων προκειμένου νὰ τὸ πετύχουν[59]. Ἐλάχιστα ὅμως τελικὰ εἶναι αὐτὰ ποὺ ἱδρύονται.

Ἔτσι, καὶ τοῦτο εἶναι ἡ συνηθέστερη ἐξέλιξη, τὰ χωριὰ ὠθοῦν τὸ δάσκαλο νὰ παραβεῖ τὴ ρητὴ ἀπαγόρευση τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου καὶ νὰ διδάξει καὶ τὴν ὕλη τῆς βαθμίδας τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου. Ἀλλιώτικα, ὑποστηρίζουν, τὰ παιδιά τους θὰ εἶναι ἀδύνατον, λόγω φτώχειας, νὰ γευ-

---

1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186· Στ. Ματζαπετάκης (Ἀμπελοῦζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 211.

58. Ἐφορία Σχολείων Ἡρακλείου πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον, ἀρ.83, 29 Ἰαν. / 10 Φεβρ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2 - 92/ 39-49.

59. Ὁ σχολάρχης Ἡρακλείου Ν. Παρασυράκης ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη νὰ ἱδρυθεῖ Σχολὴ Ἑλληνικὴ στὸν Ἅγιο Μύρωνα, ὅπου πάνω ἀπὸ 40 παιδιὰ διψοῦν γιὰ ἀνώτερη ἐκπαίδευση καὶ τὴν στεροῦνται, γιατὶ τοὺς λείπουν τὰ μέσα γιὰ νὰ μεταβοῦν στὸ Ἡράκλειο (Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Ἀπρ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 1/ 453). Οἱ κάτοικοι Ἁγίου Μύρωνα ὑπόσχονται ἐθελοντικὴ συνδρομὴ προκειμένου νὰ τὸ πετύχουν καὶ νὰ διαδοθοῦν, "θεία συνάρσει", τὰ φῶτα στὴν ἐπαρχία τους (ΔΤΗ πρὸς Παπὰ Γ. Τζανιδάκη κ.ἄ. ἐφόρους τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς (Ἅγιο Μύρωνα), ἀρ. 178, χ.χ.: ΑΔΤΗ, κα 2- 75/ 639-640).

Τὸ 1873 ἱδρύει ἡ κωμόπολη τῶν Ἐπάνω Ἀρχανῶν, κοντὰ στὸ Ἡράκλειο, μὲ δικές της δαπάνες Ἑλληνικὴ Σχολή, "κεντουμένη ὑπὸ ἔρωτος φιλομουσίας". Στόχος της νὰ φωτισθοῦν καὶ νὰ ἠθικοποιηθοῦν τὰ ἄπορα τέκνα της (Ἱερεῖς, ἔφοροι καὶ δημογέροντες (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς Κ. Ἀξελό, Ἔπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, 15/27 Ἰαν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 90 / 446· Ἱερεῖς, προύχοντες, δημογέροντες, ἔφοροι (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140). Ἡ ὁρολογία της παραπέμπει στὴν ἀντίστοιχη ὁρολογία τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου. Ἡ κωμόπολη αὐτὴ πρόθυμα ἀποδέχεται νὰ ἀναλάβει μὲ οἰκειοθελεῖς συνδρομὲς τὰ ἔξοδα τῆς συντήρησης ὄχι μόνο Ἑλληνικοῦ Σχολείου ἀλλὰ καὶ Παρθεναγωγείου.

Τὸ 1875 εἶναι ἡ σειρὰ τῶν ἐπαρχιῶν Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσσης νὰ ζητήσουν Ἑλληνικὴ Σχολὴ ἀπὸ τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου, τῆς ὁποίας ἐπικαλοῦνται τὴ φιλομουσία καὶ τὸ ζῆλο γιὰ διάδοση τῶν φώτων (Ἰω. Παπαχατζάκης κ.ἄ. πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2 - 99/ 96).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦν τὴ μόρφωση ποὺ παρέχεται στὴ βαθμίδα αὐτή[60]. Εἶναι μία ἀτελὴς ἔστω μέθοδος "ὅπως οὕτως ἡ πρὸς τὴν παιδείαν ὁδὸς βατὴ καὶ εἰς τοὺς ἀπόρους φιλομαθεῖς καταστῇ· διότι ἄλλως λίαν στενὴ ἐστὶν αὐτοῖς καὶ δύσβατος, καὶ ὁ σκοπὸς τῆς κοινότητος ἀνέφικτος", θὰ παρατηρήσει ἕνας λόγιος τῆς ὑπαίθρου[61].

Ἡ θερμὴ ἀνταπόκριση τοῦ πληθυσμοῦ στὰ γράμματα ἐντυπωσιάζει τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας στὰ Χανιὰ Patrimonio, ποὺ στὰ 1873 παρατηρεῖ : "Il y a chez les Grecs, il faut le dire à leur louange, dans les campagnes comme dans les villes, un tel désir de s'instruire que l'on peut dès à présent prévoir le moment où à l'avantage du nombre s'ajoutera celui d'une supériorité intellectuelle sur les Musulmans"[62].

Ἡ ἴδια αὐτὴ κοινωνία, ὡστόσο, ποὺ παρουσιάζεται νὰ ὑποδέχεται τὴ μόρφωση, προβαίνει ταυτόχρονα σὲ ἐνέργειες ποὺ δὲν τὴν εὐνοοῦν ἢ καὶ ποὺ στρέφονται ἐναντίον της. Πρώτιστη καὶ χαρακτηριστικότερη ἔνδειξη ἀρνητικῆς στάσης ἀπέναντι στὰ γράμματα, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς γονέων ποὺ δὲν ἐγγράφει τὰ παιδιά του στὸ σχολεῖο. Ἐνῶ, περίπου οἱ μισοὶ ἀπὸ τοὺς γονεῖς ποὺ τὰ ἐγγράφουν τὰ ἀποσύρουν γιὰ μεγάλα διαστήματα, προβάλλοντας ὡς δικαιολογία τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες: "ἄλλος μέν ἀποστέλλει τὸ τέκνον του εἰς πρόβατα τρεῖς ἢ τέσσαρας ἡμέρας, ἄλλος ἵνα σκάπτῃ ἀμπέλιον, ἄλλος εἰς βώδια καὶ ἄλλος ἀλλαχοῦ..."[63].

Συχνὰ τὰ παιδιὰ στέλλονται μὲ τὴ βία ἀπὸ τοὺς γονεῖς τους σὲ δουλειὲς ὑπαρκτὲς ἢ ἀνύπαρκτες[64]: "καὶ τότε μόνον ἀποστέλλωσιν αὐτὰ εἰς τὸ σχο-

---

60. Ἀντ. Ἀποστολίδης (Γέργερη) πρὸς ΔΤΗ, 22 Σεπτ./4 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/461.

61. Στ. Ματζαπετάκης (Ἀμπελοῦζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/211.

62. Patrimonio πρὸς de Broglie (Ministère des Affaires Etrangères), ἀρ.13,1/13 Ὀκτ.1873: Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Politique des Consuls/Turquie, La Canée 8, φφ. 76-81. Σὲ παρόμοια ἐκτίμηση καταλήγει καὶ ὁ πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὴν ἴδια πόλη, λίγα χρόνια ἀργότερα (Sandwith πρὸς Granville (Foreign Office), 15/27 Ἰαν. 1883: Public Record Office, Foreign Office 78/353, φφ.70-88).

63. Ἐμμ. Λιμπρίτης (Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 18/ 30 Μαρτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 162-163. Ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου στὶς ἐξετάσεις Ζ. Πασχαλίδης ἀναφέρεται καὶ ἐκεῖνος στὸ "μισαρόν" σύστημα τῶν γονέων νὰ μὴν ἀποστέλλουν τακτικὰ τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο, οἱ δὲ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ὁλωσδιόλου, προτιμώντας νὰ τὰ ἀπασχολοῦν στὸ νὰ βόσκουν χοίρους, βόδια, ἀρνιὰ ἢ σὲ "μικρὰς καὶ σχεδὸν ἀνοφελεῖς γεωργικάς... ἐργασίας" (Ζαχ. Πασχαλίδης (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389).

64. "Γνωστοποιῶ δὲ συνάμα ὅτι καὶ αἱ ἀπουσίαι τῶν τοιούτων μαθητῶν μᾶλλον ἐκ τοῦ Ἑλλ. καὶ Συνδιδακτικοῦ τμήματος εἰσὶν ἀφόρητοι πρὸς ἐμέ, ἐπειδὴ τινὲς τούτων ἀπὸ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐνάρξεως τῶν μαθημάτων τοῦ παρόντος ἔτους ἄχρι τοῦδε μόνον ἑβδομή-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λεῖον ὅτε δὲν ἔχωσιν νὰ δώσωσιν αὐτοῖς τὴν ἐλαχίστην ἀγροτικὴν ἢ οἰκιακὴν ἐργασίαν", ἀναφέρει ἕνας δάσκαλος[65]. Μόνο τὰ νήπια ἀφήνονται νὰ φοιτήσουν μὲ σχετικὴ τάξη, γιατὶ ὄχι μόνο δὲν μποροῦν νὰ προσφέρουν, ἀλλὰ καὶ συχνὰ ἀποτελοῦν ἐνόχληση γιὰ τοὺς γονεῖς τους[66]. Γιὰ τὰ κορίτσια δὲν τίθεται θέμα. Εἶναι ἐλάχιστα αὐτὰ ποὺ στέλνονται στὸ σχολεῖο. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ μεγάλες κωμοπόλεις, ὅπου ἔχει συνειδητοποιηθεῖ ἡ ἀνάγκη τῆς γυναικείας ἐκπαίδευσης καὶ ἐπιδιώκεται ἡ ἵδρυση Παρθεναγωγείου[67].

Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρομε ὅτι τὸ 1875, οἱ 60 οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦσαν τὸ χωριὸ Σταυράκια, στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Βοῦτες, δὲν ἔστελναν οὔτε ἕνα μαθητὴ στὸ σχολεῖο, ἐνῶ οἱ 300 οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦσαν στὴν περιφέρεια τοῦ χωριοῦ Ἅγιος Μύρων ἔστελναν 19 μόνο μαθητὲς στὸ σχολεῖο[68]. "Διὰ τὸν μικρὸν ἀριθμὸν τῶν ὁποίων", τῶν μαθητῶν δηλ. τοὺς ὁποίους διδάσκει, ἀναφέρει ὁ δάσκαλος στὸ χωριὸ Κάτω Ασίτες τὸ 1876, "λυποῦμαι πολύ, ἐπειδὴ οἱ κάτοικοι πάντες καθ' ὅσον ἀφορᾶ ἡ προθυμία τούτων δέν

κοντα - ὀγδοήκοντα ἡμέρας ἐφοίτησαν ἐν τῇ σχολῇ ταύτῃ, στελλόμενοι καθ'ἑκάστην μετὰ βίας παρὰ τῶν γονέων αὐτῶν καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς ἐργασίας", παρατηρεῖ ὁ δάσκαλος τοῦ χωριοῦ Βενεράτο (Μ. Ἀνδρουλάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Μαΐου/ 1 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5)). Ἐνῶ στὰ Βορρίζα τὸ 1872 "οἱ γονεῖς ἀποσύρωσιν... τὰ τέκνα των εἰς τὰς ἰδίας αὐτῶν ἐργασίας, ἀποστέλλοντας αὐτὰ ὁπότε εἰσὶν ἄεργα καὶ ὁπότε βουληθῶσιν" (Κορν. Μεταξάκης (Βορρίζα) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Ὀκτ.1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Ὀκτ.1872).

65. Δ. Δεληγιαννάκης (Ἀνώγεια Καινουρίου) πρὸς ΔΤΗ, 25 Μαΐου/ 6 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5).

66. Τὰ 2/3 ἀπὸ τοὺς 30 μαθητὲς ποὺ φοιτοῦν τὸ 1873 στὸ σχολεῖο τοῦ Κρουσώνα, π.χ., εἶναι νήπια (Γ. Περιστεράκης (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἀπρ. /12 Μαΐου 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 71/ 108). Πβλ. πιὸ κάτω, ὑποσ. 77.

67. Εἶναι π.χ. ἡ περίπτωση τῶν Ἐπάνω Ἀρχανῶν καὶ τοῦ Ἁγίου Μύρωνα: Ν. Παρασυράκης πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2-121/ 91· ἱερεῖς, προύχοντες καὶ δημογέροντες (Ἐπάνω Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/2 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/ 140 (βλ. καὶ πιὸ πάνω, ὑποσ. 59).

68. Μιχελιδάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ.1875:ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378. Τὸ ἴδιο τὸ χωριὸ Βοῦτες τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στέλνει 10 παιδιὰ στὸ σχολεῖο ἐνῶ δὲν στέλνει 28 (Δημογέροντες (Βοῦτες) πρὸς Ἔπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, 17/29 Ἰουλ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 357). Παρόμοια ἡ περίπτωση τῶν Βόρρων: ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιφέρεια τῆς σχολῆς κανεὶς μαθητὴς δὲν ἐμφανίζεται τὸ 1875. Ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ χωριὸ ἐγγράφονται 34, ἐνῶ περιφέρονται στοὺς δρόμους ἄλλοι 15-20: Ν. Παντελίδης πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. 1875 (8).

Παράδειγμα τοῦ ἀνοίγματος τῆς ψαλίδας ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς ποὺ στέλνουν τὰ παιδιά τους νὰ φοιτήσουν καὶ σὲ ἐκείνους ποὺ δὲν τὰ στέλνουν εἶναι καὶ τὸ Τυμπάκι, ὅπου ὑπολογίζεται ὅτι οἱ 40 μαθητὲς κάλλιστα μπορεῖ νὰ γίνουν 100, σὲ χωριὸ μὲ τόσο μεγάλο πληθυσμό, ἂν οἱ κάτοικοι ὑποχρεωθοῦν νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο (Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/263-266).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἔχουσι τὸν ἀπαιτούμενον ζῆλον τοῦ νὰ ὁρμῶσιν ἅπαντες θερμῶς πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν φιλτάτων τέκνων αὐτῶν, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων συναπαντῶ καθ' ἑκάστην εἰς τὰς ἀγυιὰς τῆς κωμοπόλεως ταύτης περιφερόμενα ἔνθεν κακεῖθεν ἄεργα καὶ ὄντα εἰς ἡλικίαν λίαν ἱκανὴν πρὸς ἐκπαίδευσιν..."[69].

Οἱ ἀπουσίες ἀνέρχονται σὲ τεράστιο ἀριθμό. Εἶναι "ὁ σκόπελος εἰς ὃν ἐξοκέλλει πᾶς κόπος καὶ πᾶσα φροντὶς καὶ αὐτοῦ τοῦ τὰ μάλιστα χαλκεντέρου τῶν διδασκάλων", ὅπως διαπιστώνει ὁ Ἀντώνιος Μιχελιδάκης[70]. "Ἀναλόγως δὲ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν φοιτώντων πρέπει νὰ μετρῆται καὶ τὸ φιλόμουσον τῶν κατοίκων", ἐπισημαίνει[71]. Ἑβδομάδες ὁλόκληρες καὶ μῆνες ἀκόμη μπορεῖ νὰ ἀπουσιάζουν οἱ μαθητές[72]. Τὸ φαινόμενο τῶν ἀπουσιῶν, ἂς σημειωθεῖ, δὲν χαρακτηρίζει μόνο τὰ παιδιὰ τῆς εὐρύτερης περιφέρειας τοῦ χωριοῦ ποὺ ἔχει ὁριστεῖ ὡς ἕδρα σχολείου ἀλλὰ καὶ αὐτὰ ποὺ διαμένουν στὸ συγκεκριμένο χωριό[73]. Ἀπὸ τὰ ἑκατὸ παιδιὰ ποὺ φοιτοῦσαν στὰ 1874 στὴ δημοτικὴ σχολὴ τοῦ Ἀβδού, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι δείχνει συγκριτικὰ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα, τὰ σαράντα πέντε εἶχαν ἀπὸ 50 ὡς 100 ἡμερήσιες ἀπουσίες τὸ πρῶτο ἑξάμηνο, τὰ τριάντα ἀπὸ 100 ὡς 200, καὶ τρία ἀπὸ 200 καὶ πάνω[74]. Βέβαια, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ συνηθισμένη χρονιά ἀλλὰ γιὰ τὸ 1874, ποὺ γνώρισε ἕναν ἀπὸ τοὺς βαρύτερους χειμῶνες τοῦ αἰώνα.

Ὅταν ἔρχονται οἱ μῆνες τῆς ἐλαιοσυλλογῆς καὶ τοῦ θερισμοῦ τὰ σχολεῖα ἐρημώνουν ἀπὸ παιδιά. Οἱ ἀγροτικὲς ἐργασίες ἔχουν ἀπόλυτη προτεραιότητα στὰ μάτια τοῦ χωρικοῦ[75]. Ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴ σπορὰ καὶ τὸ θερι-

---

69. Μ. Ἀνδρουλάκης (Κάτω Ἀσίτες) πρὸς ΔΤΗ, 27 Μαρτ./ 8 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4 -3/30. Γιὰ τὸ μέγεθος τῆς ἀποχῆς χρήσιμο εἶναι νὰ σημειωθεῖ ὅτι φοιτοῦν τὸ 1875 στὸ χωριὸ αὐτὸ 27 παιδιὰ ἐνῶ ὑπάρχουν ἀκόμη 51 παιδιὰ εὐκατάστατων οἰκογενειῶν, ἄγνωστο πόσα μετρίων ἢ φτωχῶν οἰκογενειῶν, καὶ 24 παιδιὰ ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐπάνω Ἀσίτες μὴ μαρτυρούμενης οἰκονομικῆς κατάστασης (Μ. Σιββάκης (Κάτω Ἀσίτες) πρὸς ΔΤΗ, 25 Μαΐου/ 6 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 95/274· Ζ. Χατζάκης κ.ἄ. (Κάτω καὶ Ἐπάνω Ἀσίτες), "Κατάλογος τῶν παίδων τοῦ χωρίου Κάτω Ἀσίταις, Ἐπάνω Ἀσίταις", 7/19 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/326-327. Βλ. σχετικὸ κατάλογο διαβιβαζόμενο ἀπὸ τὸν Ἔπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους Κ. Ἀξελὸ πρὸς τὸ Διοικητὴ Ἡρακλείου Ἀαρὶφ Πασά, 10/22 Ἰουλ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 318-360).

70. Ἀ. Μιχελιδάκης πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. /1 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378.

71. Ἀ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 11/23 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 1/ 451-452.

72. Δ. Δεληγιαννάκης (Ἀνώγεια Καινουρίου) πρὸς ΔΤΗ, 25 Μαΐου/ 6 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. 1875 (4, 5)· Δ. Δεληγιαννάκης (Ζαρό) πρὸς ΔΤΗ, 30 Μαρτ./11 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/1099.

73. Πβλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 68 καὶ 69.

74. Ζ. Πασχαλίδης, "Ἐξαμηνιαῖος ἔλεγχος τῆς προόδου τῶν μαθητῶν τῆς Δ. Σχολῆς Ἀβδοὺ διὰ τὴν 1ην ἑξάμηνον τοῦ 1874", ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 204-209.

75. Γ. Ἰ. Κουταντάκης (Παναγιά) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Ἰαν. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 66/ 179. Γιὰ τὴν ἀπασχόληση τοῦ παιδικοῦ πληθυσμοῦ σὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες βλ. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, *ὅ.π.*, σσ. 81-82.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σμὸ θεωρεῖται ἔτσι κι ἀλλιῶς ὡς νόμιμος λόγος ἐξαίρεσης ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτικὴ φοίτηση κατὰ τὸν Κανονισμὸ δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας[76]. Τοὺς χωρικοὺς βεβαίως ἐλάχιστα τοὺς ἀπασχολεῖ ἡ νομιμοποίηση τῶν ἀπουσιῶν· ἐξάλλου, ὁ Κανονισμὸς αὐτὸς δὲν ἰσχύει στὴν Κρήτη. Ὁπωσδήποτε, ἀποτελεῖ ἕνα μέτρο σύγκρισης καὶ ἀποδίδει μία ἀτμόσφαιρα συγγενική.

"Ἐκ τῶν 65 μαθητῶν", παρατηρεῖ ἕνας δάσκαλος στὰ 1875, "μόνον 20-25 ἤρχοντο εἰς τὴν Σχολὴν κατὰ τὸν μῆνα Μάιον, πάντες δὲ οἱ ἄλλοι ἀπεσύρθησαν ὑπὸ τῶν φιλομούσων γονέων αὐτῶν, ὡς καὶ κατὰ τὰ παρελθόντα ἔτη, χάριν τοῦ θέρους· πολλάκις δὲ καὶ μόνος μου καὶ διὰ τῶν ἐφόρων τῆς Σχολῆς προέτρεψον αὐτοὺς πρὸς διόρθωσιν, ἀλλ' ἔπαθον ὅ,τι λέγει ἡ κοινὴ παροιμία, δηλ. 'ὅσον θέλεις βρόντα εἰς τοῦ κουφοῦ τὴν πόρτα'. Πάντοτε ἐλάμβανον τὴν ἀπόκρισιν ταύτην, ὅτι διὰ τὰ γράμματα δέν χάνομεν τὸν κόπον μας"[77].

Μάιο τοῦ 1874 τὸ σχολεῖο στὰ Βορρίζα ἐρημώνεται "ὡς ἐκ τῆς παντελοῦς ἀποχωρήσεως γενικῶς πάντων τῶν μαθητῶν". "Ἀταξία ὑπῆρχε καθ' ὅλον τὸ ἔτος", καταγγέλλει ὁ δάσκαλος Κορνήλιος Μεταξάκης. "Ἀλλ' ἐλθόντος ἤδη τοῦ θέρους ἀπέσυρον οἱ γονεῖς αὐτῶν ἕκαστος καὶ ἐκείνους τοὺς ὀλίγους μαθητάς, ἱκανοὺς καὶ ἀνικάνους ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς ἐργασίαν τάχα τοῦ θέρους καὶ ἄλλων ὑπηρεσιῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἰτιώμενοι πολλὰς ἀνεχείας καὶ ἄλλας ἀνυποφόρους δυστυχίας, πολλῶν ἀναγκαίων, πρὸς ἐξοικονόμησιν αὐτῶν, ἀπεσύρθησαν ἅπαντα τὰ παιδία μηδὲ εἷς ἐρχόμενος εἰς τὸ σχολεῖον, οὔτε μικρὸς οὔτε μέγας, κατὰ τὰς τελευταίας ταύτας ἡμέρας τοῦ Μαΐου. Ἐγὼ δέ", συνεχίζει ὁ δάσκαλος "κάθημαι ὡς κόκκυξ μεμονωμένος ἐνταῦθα, μηδὲν πράττω. Αἰδούμενος δὲ, τρεμούσῃ χειρὶ καὶ λυπουμένῃ καρδίᾳ, γράφω ταῦτα πρὸς τὴν Ἔντιμον ταύτην Δημογεροντίαν...", τὴν ὁποία καὶ ἐρωτᾶ ἂν θὰ πρέπει νὰ μείνει,ὑστερούμενος τῶν πάντων, καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου, ἢ νὰ ἀναχωρήσει ὅπου αὐτὴ κρίνει εὔλογο[78].

Ὅταν ἐρωτῶνται ἀπὸ τὸ δάσκαλο γιατὶ ἀποσύρουν τὰ παιδιά τους ἀπὸ

---

76. Τὸν Κανονισμὸ περὶ δημοσίας ἐκπαιδεύσεως τοῦ 1869 βλ. στὸ Δ. Νικολαΐδη, *ὅ.π.*, σσ. 1298-1347.

77. Ἐμμ. Λιμπρίτης (Πιτσίδια), "Κατάλογος τῶν μαθητῶν καὶ τῶν μαθημάτων τῆς Σπινθακείου Σχολῆς", 30 Μαΐου /11 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. 1875 (8). Παρόμοια συμβαίνουν καὶ στὴ Μακρὰ Σίβα, ὅπου ἀπὸ τοὺς 58 μαθητὲς ποὺ φοιτοῦσαν τακτικὰ πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα προσέρχονται ἀρχὲς Ἰουνίου 1874 μόνο οἱ 15-20, καὶ οἱ περισσότεροι, σχολιάζει ὁ δάσκαλος ὄχι ἀπὸ φιλομουσία τῶν γονέων τους ἀλλὰ ἐπειδή, κατὰ τὰ φαινόμενα, λόγω μικρᾶς ἡλικίας ἦταν ἀνίκανοι νὰ τοὺς βοηθήσουν (Μ.Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-84/112).

78. Κορνήλιος Μεταξάκης (Βορρίζα) πρὸς ΔΤΗ, 29 Μαΐου/10 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-84/114.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὸ σχολεῖο, οἱ γονεῖς ἔχουν ἕτοιμες ἀπαντήσεις. Ὁρισμένες ἀπὸ αὐτὲς ἀνταποκρίνονται πράγματι σὲ ἀντικειμενικὲς δυσκολίες. Σπάνια καὶ ὑπαινικτικὰ μόνο κάνουν λόγο γιὰ τὶς δύσκολες συνθῆκες ποὺ ἔχουν προκύψει λόγω τῆς ἐπανάστασης. Οἱ αἰτιολογίες ποὺ προβάλλουν ἀναφέρονται πρῶτα ἀπ' ὅλα στὶς βιοτικές τους ἀνάγκες καὶ στὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες ποὺ ἀπαιτοῦν τὰ παιδικὰ χέρια. Εἶναι ὅμως καὶ ἡ ἀπόσταση ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὸ σχολεῖο, οἱ χείμαρροι ποὺ τοὺς ἀποκόπτουν, οἱ κακοκαιρίες καὶ ἡ ἔλλειψη τοῦ κατάλληλου ρουχισμοῦ γιὰ νὰ τὶς ἀντιμετωπίσουν, ἡ βαρυχειμωνιὰ τοῦ 1874 καὶ οἱ καύσωνες[79]. Εἶναι ἄλλοτε οἱ ἀσθένειες, ὅπως ἡ εὐλογιὰ π.χ. τῶν ἐτῶν

---

79. "Τὸν μὲν χειμῶνα μὴ δυνάμενοι οἱ ἐκ τῶν πέριξ χωρίων φοιτῶντες μαθηταὶ ἕνεκα τοῦ ψύχους καὶ τῆς βροχῆς νὰ φοιτῶσι τακτικῶς, τὰς δὲ λοιπὰς ὥρας τοῦ ἔτους βοηθοῦντες τοὺς γονεῖς αὐτῶν εἰς τὰς ἐργασίας των" (Ἀθαν. Κρασσάκης (Ἅγιος Βασίλειος) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/87).

"Αλά σάς λέγομεν παρακαλετικός δέν ειμπορούμεν νά τά στέλνομε διότι είναι ίσοι μέ 3 μίλια δρόμος καί είναι καί ποταμί εις τό μέσον", διαμαρτύρονται ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους, ζητώντας ἀπὸ τὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου νὰ ἀνασυστήσει τὸ σχολεῖο ποὺ λειτουργοῦσε τρία χρόνια πρὶν στὸ χωριό τους (ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ προύχοντες (Ἀποστόλοι) πρὸς ΔΤΗ, 23 Σεπτ./ 5 Ὀκτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2- 86/ 841). Τὰ χρόνια περνοῦν καὶ οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν Ἀποστόλοι, Ζωφόροι καὶ Ζαμπὰ ἐπανέρχονται γιὰ νὰ ἀναφέρουν ὅτι, λόγω τῆς μεγάλης ἀπόστασης ποὺ τοὺς χωρίζει ἀπὸ τὰ χωριὰ ποὺ διαθέτουν σχολεῖα, τὰ παιδιά τους "οὐχί μόνον μεγάλους ὑποφέρουσι κόπους προή καί βράδη εις τας οδούς, ἀλλά καί πολλάκης δυσκολευόμεθα νά ἀποπέμψομεν τούτα τῶν οικιῶν μας φοβούμενοι τό ψύχος, τήν βροχήν, τήν ἐκροὴν τῶν ποταμῶν καί τόν καύσονα". Ἔτσι, "ἄνευ γραμμάτων καὶ καλῆεργείας νοῶς μένοσιν, ἐπαυξάνωσιν μάλον καὶ τάς ἀταξίας αυτών" (Δημογέροντες καὶ προύχοντες (Ἀποστόλοι) πρὸς Τμηματικὴ Ἐφορία Ἡρακλείου, 29 Ὀκτ./10 Νοεμ.1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4-4/39).

Τὸ ἴδιο παράπονο, ἡ ἀπόσταση ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ δύο ὡρῶν καὶ οἱ ποταμοὶ ποὺ τοὺς χωρίζουν ἀπὸ τὸ κοντινότερο σχολεῖο, τῆς Πλώρας, προβάλλεται καὶ ἀπὸ τὰ Βασιλικὰ καὶ τὴν Κανδήλα Καινουρίου. Δὲν εἶναι καὶ μικρὴ θυσία ἂν σκεφθεῖ κανεὶς ὅτι καλοῦνται γιὰ νὰ μάθουν γράμματα νὰ κάμουν δρόμο τεσσάρων ὡρῶν ἡμερησίως. Τὴν ἀπόσταση ἐπικαλοῦνται καὶ οἱ κάτοικοι Μεγάλης Βρύσης καὶ Ἁγίας Βαρβάρας, ὅπως καὶ Ἁγίου Θωμᾶ, ποὺ στέλνουν τὰ παιδιὰ τους στὰ Πρεβελιανά. Ὡς πρὸς τὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση, οἱ ἐξεταστὲς τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου ἐπισημαίνουν ὅτι βέβαια τὰ παραπάνω χωριὰ ἀπεῖχαν αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ σχολεῖο· ἡ ἀπόσταση, ὡστόσο, δὲν ἐμπόδιζε τὸ ζῆλο ἄλλων περιφερειῶν, ποὺ τὴν ἀγνοοῦσαν μπρὸς στὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τους, καὶ ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ σταθεῖ ὡς δικαιολογία γιὰ τὶς ἀπουσίες (Κάτοικοι Βασιλικῶν καὶ Κανδήλας Καινουρίου πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ. [1878 ἢ 1880;]: ΑΔΤΗ, κα 2- 360/ 368· Ἐπίτροποι κατοίκων Μεγάλης Βρύσης καὶ Ἁγίας Βαρβάρας πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Σεπτ. 1876:ΑΔΤΗ, κα 2-11/305· Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1874:ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 263-266).

Στὸ βαρὺ χειμώνα τοῦ 1874 τὸ θέμα τῆς ἀπόστασης γίνεται προβληματικὸ περισσότερο ἀπὸ ποτέ: "οἱ πλεῖστοι τῶν φοιτούντων εἰς τὴν σχολὴν τοῦ χωρίου τούτου, ὄντες ἐκ τῶν πέριξ χωρίων, δὲν δύνανται νὰ φοιτήσωσι τακτικῶς ἕνεκα τῶν ἀκαταπαύστων βροχῶν", ἀναφέρει ὁ δάσκαλος Ἁγίου Βασιλείου (Ἀθ. Κρασσάκης (Ἅγιος Βασίλειος)

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

1883-1885[80], ἢ ἡ ἐνδημικὴ νοσηρότητα ἑνὸς τόπου[81]: αὐτὰ ὅμως δευτερευόντως σὲ σύγκριση. Ἡ στέρηση ἀναφέρεται ἐπίσης μὲ τὸ ὄνομά της καμιὰ φορά: "Δι' ἔλλειψιν ἄρτου ἀπουσιάζει 30 ἡμέρας"[82].

Ἡ πληρωμὴ τοῦ δασκάλου δὲν ἀναφέρεται ὡς παράγοντας ποὺ ἀποθαρρύνει τὴ φοίτηση διότι στὴν πράξη τὸ χωριό, μὲ ἐντυπωσιακὴ ὁμοφωνία, λησμονεῖ τὶς ἔγγραφες ὑποσχέσεις του καὶ ἀποφασίζει νὰ ἀρνηθεῖ τὴν καταβολὴ τοῦ ποσοῦ ποὺ ὀφείλει[83]. "Δέν σοι τά δίδομεν, καί άν θέλεις κάθησαι ή φύγε", λέγουν στὸ δάσκαλό τους οἱ ἔφοροι Γέργερης[84]. Ἐξαίρεση, ἡ περίπτωση τοῦ Ἀβδού, ὅπου ξεσπᾶ ὀξεία ἀντιδικία ἀνάμεσα στοὺς γονεῖς ποὺ καταβάλλουν τὴν πληρωμὴ καὶ σὲ ἐκείνους ποὺ ἀρνοῦνται[85].

πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Μαρτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 153-155). Τὸ ἄφθονο νερὸ ποὺ ἔτρεχε ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ σχολείου τοῦ Ἀβδού Ἰανουάριο καὶ Φεβρουάριο τοῦ ἴδιου χρόνου, ὅταν τὰ μέρη αὐτὰ ἦταν σκεπασμένα ἀπὸ τὰ χιόνια, εἶχε ὡς συνέπεια τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ σχολείου (Ζ. Δ. Πασχαλίδης (Ἀβδού), "Ἐξαμηνιαῖος ἔλεγχος τῆς προόδου τῶν μαθητῶν τῆς Δ.Σχολῆς Ἀβδοὺ διὰ τὴν 1ην ἑξάμηνον τοῦ 1874", ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 204-209).

Οἱ ποταμοὶ ποὺ πρέπει νὰ διαβαίνουν κατὰ τὸ χειμώνα τὰ μικρὰ παιδιά τους καὶ τὸ νοσηρὸ τοῦ τόπου εἶναι οἱ αἰτίες ποὺ ἐμποδίζουν τοὺς κατοίκους τῶν χωριῶν Κράσι καὶ Κερᾶς νὰ μεταβαίνουν στὸ σχολεῖο τοῦ Ἀβδού (Χατζὴ παπάς Κ. Κυπριώτης κ.ἄ. (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἰαν. 1876:ΑΔΤΗ, κα 2-114/388). Γιὰ τὴν ἔλλειψη τοῦ κατάλληλου ρουχισμοῦ βλ. *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας. Ἐστενογραφημένα Πρακτικὰ τῆς Βουλῆς*, τεῦχ. 4, Χανιὰ 1903, σ. 153.

80. Στ. Γοντικάκης, *Ἡ παιδεία στὴν Κρήτη (1878-1889)*, ἔκδοση Βικελαίας Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης, Ἡράκλειο 1992, σ.163.

81. Στὸ Φόδελε, π.χ., ἐνδημεῖ ἡ ἑλονοσία (Ἰω. Ξενάκης (Φόδελε) πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Ἰουλ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/213· Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/ 188-193). Ἰούνιο τοῦ 1875 μαρτυρεῖται ὅτι ἀπὸ τοὺς 30 μαθητὲς τοῦ χωριοῦ οἱ περισσότεροι ἀπουσιάζουν "ἐπειδὴ πάσχουν ἀπὸ καταρροάς, βραχίτας καὶ ἄλλας πρὸς τούτοις ἀσθενείας" (Ἰω. Ξενάκης (Φόδελε) πρὸς ΔΤΗ, 23 Μαΐου /4 Ἰουν. 1875:ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5)).

82. Ν. Στ. Νικολετάκης (Πόμπια), "Ἐξαμηνιαῖος ἔλεγχος τῆς σχολῆς τοῦ χωρίου Βόμπιας Καινουρίου", 9/21 Μαρτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/166-171.

83. Μ. Σιββάκης πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/303· Μύρων Παπαδάκης (Βοῦτες) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-95/25· Β. Ἀ. Καρυοφύλλης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-95/ 52· Γεω. Πιθαράκης (Παναγιά) πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Δεκ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-114/186· ΔΤΗ πρὸς ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἐφόρους τῶν σχολειακῶν περιφερειῶν τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου, ἀρ. 829, 1/13 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-94/33.

84. Ἀντ. Ἀποστολίδης (Γέργερη) πρὸς ΔΤΗ, 22 Ὀκτ./3 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-100/ 856. Βλ. καὶ Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, "Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη τοῦ 1870", *Πεπραγμένα τοῦ Ζ΄ Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 1991, τ. Γ΄ 1, Ρέθυμνο 1995, σσ. 124-125.

85. Ζ. Πασχαλίδης πρὸς ΔΤΗ, 27 Μαρτ./8 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/1013· Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ./1 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/ 485.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀνασταλτικὰ γιὰ τὴ φοίτηση λειτουργεῖ καὶ ἡ ἀπογοήτευση τῶν γονέων ὅταν ἀποδεικνύεται ἀστήρικτη ἡ οὐτοπική τους ἐντύπωση ὅτι ἡ μόρφωση εἶναι ὑπόθεση βραχύχρονη: θέμα ἕξι μηνῶν γιὰ νὰ μάθει τὸ παιδὶ νὰ γράφει, ὅπως εἶχε προσδιορίσει κάποιος ἀπὸ αὐτούς. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὑπολόγιζαν, ἄλλο παιδὶ θὰ τὸ ἔστελναν στὸ σκαπέτι, ἄλλο νὰ πιάσει δουλειά[86]. Ὅμως, γίνεται φανερὸ ὅτι ὄχι μόνο ἡ μόρφωση καθ'ἑαυτὴν ἀπαιτεῖ χρόνο καὶ συστηματικὴ προσπάθεια, ἀλλὰ καὶ ὅτι οἱ ἴδιοι οἱ χωρικοὶ τὴν ὑπονομεύουν διακόπτοντας διαρκῶς τὴ φοίτηση τῶν παιδιῶν τους. Ἡ διαφορὰ στὴν ἐπίδοση ἀνάμεσα στοὺς μαθητὲς ποὺ παρακολουθοῦσαν τακτικὰ καὶ στοὺς ἄλλους ποὺ δὲν τὸ ἔκαναν δημιουργεῖ αὐτόματα μία παιδεία δύο ταχυτήτων καί, ἀποθαρρύνοντας γονεῖς καὶ παιδιά, λειτουργεῖ, ψυχολογικὰ καὶ στὴν πρακτική της ἐφαρμογή, ὡς μία ἐπιπρόσθετη τροχοπέδη[87].

Ἡ προσωπικότητα τοῦ δασκάλου παίζει ἀναμφισβήτητα πρωταρχικὸ ρόλο στὸ νὰ προσελκύσει στὸ σχολεῖο ἢ νὰ ἀπωθήσει ἀπὸ αὐτό. Πολλοὶ μαρτυρεῖται ὅτι εἶναι οἱ γονεῖς ποὺ ἀποσύρουν τὰ παιδιά τους ἀπὸ τὸ σχολεῖο σὰν ἀποδοκιμασία πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου[88]. Ἡ σημασία ποὺ ἔχει τὸ θέμα γιὰ τὴν ἐπιτόπια κοινότητα ἐκδηλώνεται μὲ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον ποὺ αὐτὴ δείχνει γιὰ τὸ πρόσωπο ποὺ τοποθετεῖται[89], ὅπως καὶ μὲ τὶς ἀντιδικίες της μὲ τὶς κεντρικὲς δημογεροντίες ὅταν τυχὸν διορίσουν ἄτομα μὴ ἀρεστὰ ἢ ἀπομακρύνουν ἄτομα ἀρεστὰ σὲ αὐτήν.

Ἡ ἀμέλεια τοῦ δασκάλου, οἱ βαρειὲς σωματικὲς ποινές, οἱ "ὑπὲρ τὸ δέον ραβδισμοί" ἀποξενώνουν τοὺς γονεῖς[90]. Χωρὶς νὰ λησμονοῦμε βέβαια ἀπὸ

---

86. Γ. Περιστεράκης (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἀπρ. / 12 Μαΐου 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 71/ 108.

87. Ἐμμ. Λιμπρίτης (Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Μαρτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 162-163.

88. Βλ. π.χ. Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. / 9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 263-266· Ἀ. Ν. Τσακιράκης, Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186· Νικ. Κοτσιφάκης κ.ἄ. (Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 309· Ἔφοροι, ἐφημέριοι κλπ. (Χάρακας) πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2-74/ 364· Ἐμμ. Λιμπρίτης (Ἅγιος Θωμᾶς) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Σεπτ. 1877: κα 2-123/ 282.

89. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη, *ὅ.π.*, σσ. 126-128. Ἤδη ἔχομε παρακολουθήσει πόσο ἐνδιαφέρει τὴν ἐπιτόπια κοινότητα ἡ προηγούμενη γνωριμία μὲ τὸ δάσκαλο, καὶ εἰ δυνατὸν ἡ ἐντοπιότητά του. Σχετικὰ βλ. πιὸ πάνω, σσ. 94-95.

90. Ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς Ἐμμ. Ξανθουδίδη (Ἡράκλειο), 16/ 28 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3 / 382. Βλ. καὶ Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, χ.χ. [1880]: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 3/ 384.

Γιὰ αὐστηρότητα καὶ κακὴ συμπεριφορὰ καταγγέλλεται ὁ δάσκαλος τοῦ σχολείου ποὺ λειτουργεῖ στὴ Μονὴ Θεολόγου στὴν Ἀνώπολη, ὁ ὁποῖος διώχνει ἐξαιτίας ἀσήμαντων ἀφορμῶν μαθητὲς καὶ ἀρνεῖται νὰ τούς δεχθεῖ πίσω, παρὰ τὶς παρακλήσεις τῶν γονέων

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴ λογοτεχνία τὸν Ἰωάννη Κονδυλάκη, τοῦ ὁποίου ὁ ἥρωας Πατούχας παίρνει τὰ βουνὰ γιατὶ φοβᾶται τὸ δάσκαλό του, ἂς παρατηρήσομε ὅτι ἡ αὐστηρότητα τοῦ δασκάλου σὲ λίγες συγκριτικὰ περιπτώσεις κατονομάζεται στὶς ἀρχειακὲς μαρτυρίες ὡς ἀποτρεπτικὸς λόγος γιὰ τὴ φοίτηση. Δίπλα στὴν ὑπερβολικὴ αὐστηρότητα, δίπλα δηλ. σὲ μία κατάσταση ποὺ τείνει πρὸς τὰ ἄκρα, ἀλλὰ ἐνίοτε καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτήν, παραμονεύει ἡ ὑπερβολὴ μὲ τὴ μορφὴ τοῦ μύθου: ὁ ἀντικατοπτρισμός, ἡ προβολή της στὴ σφαίρα τοῦ φανταστικοῦ. Ἡ κοινωνία, ἀμαθής, ἀσυνήθιστη στὸ λογικὸ ἔλεγχο, εὐφάνταστη, δέχεται μὲ περισσὴ εὐκολία σὰν ἀλήθεια πράγματα ἀνυπόστατα, προλήψεις, δικαιολογίες καὶ διαδόσεις. Ὅπως, γιὰ παράδειγμα, τὸν ἰσχυρισμὸ ποὺ προβάλλουν τὰ παιδιὰ στὸ Τυμπάκι γιὰ νὰ μὴν πᾶνε στὸ σχολεῖο, ὅτι ὁ δάσκαλος τὰ ποτίζει σιναπόσπορο καὶ τὰ δέρνει ἀνηλεῶς[91].

Πολλὲς εἶναι οἱ πτυχὲς τῆς διδασκαλικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπηρεάσουν ἀρνητικὰ τὴν προσέλευση. Νεαροὶ καὶ ἄπειροι εἶναι οἱ δάσκαλοι στὴν πλειονότητά τους τὰ χρόνια ποὺ ἐδῶ ἐξετάζομε. Φυσικὸ εἶναι λοιπὸν νὰ ἐγείρονται παράπονα ἀπὸ τοὺς κατοίκους καὶ "ἕνεκεν ἀδεξιότητος τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι αὐτούς"[92]. Συμβαίνει ἐπιπλέον οἱ ἀφορμὲς ποὺ δίδονται νὰ εἶναι, ὄχι σπάνια, σοβαρότερες ἀπὸ ἁπλὴ ἀδεξιότους. Ἀποτέλεσμα, νὰ μὴ σημειώνεται ἡ παραμικρὴ πρόοδος καὶ νὰ ἀποσύρουν οἱ γονεῖς τὰ παιδιά τους ὁριστικὰ ἢ κατὰ διαστήματα. Φταῖνε καὶ οἱ γονεῖς, παραδέχονται οἱ καταγγέλλοντες, ἀλλὰ καὶ ὁ δάσκαλος, "διότι δέν ηξεύρει ὅλως διόλου τόν τρόπον τοῦ διδασκάλου". Ζητεῖται λοιπὸν ἡ μετάθεσή του (Δημογέροντες Ἀνώπολη, Καινούριο Χωριό, Γάλυπε) πρὸς ΔΤΗ, ἀχρ.: ΑΔΤΗ, κα 2-86 / 52-53).

Ἂν δοῦμε τώρα τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ δασκάλου, γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι ἡ γενικὴ ἀταξία ποὺ ἐπικρατεῖ διευκολύνει τὴν ἐκτροπὴ στὴν ὑπερβολή. "Τοῦτο μόνον λέγω," ἀναφέρει ὁ Κ. Μεταξάκης ἀπὸ τὰ Βορρίζα, "ὅτι ἀντὶ διδάσκαλος ἔγεινα ξυλοφόρος, καὶ πολλάκις ἀναγκάζομαι ἀπό τινας περιστάσεις ἵνα ἐγκαταλείψω τελείως τοιαύτην θέσιν, καθ' ὅτι οὐδεμίαν ὠφέλειαν βλέπω ἢ πρόοδόν τινα εἰς τοὺς καταβαλλομένους ὑπ' ἐμοῦ ματαίους κόπους" (πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Ἀπρ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-81/4).

91. Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186. Ἀνάμεσα στὶς συμπληγάδες τοῦ μύθου καὶ τῆς πραγματικότητας μὲ ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ αὐτὴ συνεπάγεται, ἡ θέση ἰσχύος ποὺ θεωρητικὰ κατέχει ὁ δάσκαλος μπορεῖ κάλλιστα νὰ μεταπέσει σὲ μία θέση ἀδυναμίας. "Μετ' ἀπορίας ἡμῶν μεγάλης", ὁμολογοῦν οἱ ἐξεταστὲς τοῦ σχολείου στὰ Πιτσίδια τὸ 1874, "εἴδομεν τὸν διδάσκαλον εἰς τὰς ἀγυιὰς τοῦ χωρίου περιφερόμενον νὰ συνάζῃ τοὺς μαθητάς του ἱκετευτικῶς καὶ μετὰ θωπειῶν, καλῶν αὐτοὺς εἰς τὸν ἀγῶνα τῶν ἐξετάσεων" (Μ. Κοιλιαράκης, Μ. Στεφανάκης, Γ. Στεφανίδης (Πετροκεφάλι) πρὸς ΔΤΗ, 25 Αὐγ. /6 Σεπτ. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2-121/95-96).

92. Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876. Βλ. καὶ πιὸ πάνω, ὑποσ. 90. Γιὰ τὴν ἡλικία τῶν δασκάλων βλ. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη, *ὅ.π.*, σσ. 121-122, 125-126.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τητα. Γιὰ δύο μῆνες π.χ. ὁ δάσκαλος τοῦ Ἁγίου Βασιλείου κρατοῦσε τὸ σχολεῖο κλειστό, ἀναφέρουν οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ τὸ 1872. Δὲν φρόντιζε γιὰ τὰ παιδιά τους "καί δέν ἐχαιρούμεσθεν περί τήν σπουδήν αὐτῶν, ἀλλά ἐφέρνουνταν ης ημάς ὡς ένα παιδή μικρόν καί τρελόν διόλου δια τούτον εις ἀπάντισην σας λέγομεν ὅτι τῶν διόξαμεν ένεκα δια τας ἀταξίας τάς οποίας έκαμνεν καὶ δὲν ὑποφέρναμεν παντελῶς αυτών." Ζητοῦν λοιπὸν νὰ ἀντικατασταθεῖ τὸ ταχύτερο, γιὰ νὰ μὴν ἀμελοῦν τὰ παιδιά τους τὰ γράμματα ἀκόμη περισσότερο[93].

Μὲ ἄγρυπνο μάτι παρακολουθοῦν οἱ δημογεροντίες τὴν πολιτεία τοῦ δασκάλου καὶ εἶναι ἕτοιμες νὰ ἐπιληφθοῦν ἄμεσα σὲ περιπτώσεις παρεκτροπῆς, ἔχοντας πλήρη συναίσθηση τοῦ πόσο σημαντικὸ εἶναι νὰ μὴν δημιουργοῦν οἱ ἴδιοι οἱ διδάσκοντες δικαιολογημένα παράπονα στὶς κοινότητες ὅπου ὑπηρετοῦν. Ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου δὲ διστάζει νὰ φθάσει μέχρι τὴν ἀπόλυση[94]: "διότι δέν εἶναι διατεθειμένη νὰ ἀνεχθῇ δι'οὐδένα λόγον τοιαύτην διαγωγὴν οἱουδήποτε διδασκάλου, καθ' ὅσον προστρίβει μᾶλλον εἰς τὰ ἄτομα τῶν διδασκάλων οἵτινες ἐκλήθησαν ἵνα ἠθικοποιήσωσι καὶ διανοητικῶς ἀναπτύξωσιν τὴν νεολαίαν τῆς πατρίδος, οὐχὶ δὲ νὰ μεταδώσωσι μίσος καὶ ψυχρότητα εἰς τὰς ἁγνὰς ψυχὰς τῶν μαθητῶν καὶ τοὺς γονεῖς αὐτῶν νὰ καταστήσωσιν ἐπὶ μᾶλλον φυγομαθεῖς καὶ μὴ εἰρηνοφίλους"[95].

Ὁπωσδήποτε, καὶ παρὰ τὴ στενὴ παρακολούθηση τοῦ δημοσίου αἰσθήματος, ἡ ἐκτροπὴ τῶν σχέσεων ἀποβαίνει φαινόμενο ἀρκετὰ συνηθισμένο. Στὸ Χάρακα, τὸ 1876, ὁ δάσκαλος Ν. Χριστινίδης ἐξυβρίζεται ἀπὸ ἕναν κάτοικο τοῦ χωριοῦ, ραβδίζεται στὸ χέρι ἀπὸ ἕναν ἄλλο, ἐνῶ ἕνας τρίτος παρακινεῖ τοὺς γονεῖς νὰ μὴν πληρώσουν τὸ μηνιαῖο του καὶ νὰ μὴ στείλουν τὰ παιδιά τους στὶς ἐξετάσεις. Ὁ δάσκαλος ἀναγκάζεται νὰ κλείσει τὸ σχολεῖο, ποὺ ἔτσι κι ἀλλιῶς, χάρις στὶς συμβουλὲς τῶν γονέων, παρέμενε χωρὶς μαθητές[96].

Ὁ δάσκαλος τοῦ Κρουσώνα παραπονεῖται στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου γιὰ τούς "ἐξ ἀβελτηρίας ἐκρύθμως πάντῃ διατελούντας" κατοίκους

---

93. Δημογέροντες (Ἅγιος Βασίλειος) πρὸς Χερρονήσου Τιμόθεο (Ἡράκλειο), 4/16 Φεβρ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Φεβρ.1872.

94. Μὲ ἀπόλυση τιμωρεῖ, γιὰ παράδειγμα, τὸ δάσκαλο τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, λαμβάνοντας ἀπολύτως σοβαρὰ ὑπόψη της τὴν παραπάνω καταγγελία ἐναντίον του (Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἅγιος Βασίλειος καὶ Χουδέτσι) πρὸς ΔΤΗ, 2/ 14 Φεβρ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Φεβρ. 1872· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Ἅγιο Βασίλειο), ἀρ. 129,11/23 Φεβρ. 1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Φεβρ. 1872).

95. ΔΤΗ πρὸς Ἐμμ. Λιμπρίτη (Πλώρα), ἀρ. 323, 25 Φεβρ./8 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-104/517.

96. Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ἰουλ. /9 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ: κα 2.4-3/82-84· Ν. Χριστινίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ἰουλ. /9 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ. κα 2-109/437.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦ χωριοῦ ὅπου ὑπηρετεῖ: "Τὸ ὅτι δὲ κλέβουν τοὺς χιτώνας μου καὶ τὰ ἐνδύματα τοῦ παιδιοῦ μου ἀπὸ τὴν ἁπλώστραν ἀπέναντι καὶ πλησίον τῆς θύρας τῆς κατοικίας μου κειμένην, ἐν ροπῇ ὀφθαλμοῦ, δὲν κρίνω περισσὸν νὰ σᾶς εἴπω. Μικρὰ πράγματα εἶναι ταῦτα πρὸς ἔκθεσιν, ἀλλ' εἰς ἐμὲ μεγάλα διὰ λόγους πολλοὺς καὶ γνωστούς σας". Ὄχι μόνο τυρί, ἀναφέρει, ἀλλὰ καὶ μία ὀκά λάδι γυρεύει μόνος του μὲ τὸ λαδικὸ στὸ χέρι, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ τὸ προμηθευθεῖ ἀπὸ ἕνα τόσο μεγάλο χωριό, ὡς δάσκαλός τους, καὶ ἀδυνατώντας νὰ τὸ συγκεντρώσει καταφεύγει στὰ γειτονικὰ χωριά. Μὰ καὶ τὸ εὐαγγέλιο νὰ μεταχειρισθεῖ κανείς, παρατηρεῖ, ἢ καὶ ὁ μεγαλύτερος κόλακας νὰ εἶναι, καὶ πάλι δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς φέρει σὲ σκοπὸ ἀγαθὸ καὶ βελτίωση[97].

Ὡς πρὸς τὶς ἀπόψεις τῶν κατοίκων τοῦ Κρουσώνα γιὰ τὸ δάσκαλό τους; "Ὅλως ἀμελῶν τὰ χρέη καὶ καθήκοντα αὐτοῦ ἀφ' ἑνός, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐξυβρίζων καὶ περιφρονῶν ἡμᾶς καθ' ἑκάστην, βαρβάρους καὶ χονδροκεφάλους ἀποκαλῶν ἡμᾶς, καὶ πλείστας ἄλλας ὕβρεις ἀποτείνων ἡμῖν καὶ οὐκ ὀλίγας ἄλλας ἀπεριγράπτους προλήψεις περιβεβλημένος ὤν, οὐδόλως παρ' ἡμῖν δύναται τοῦ λοιποῦ νὰ μετέλθῃ τὸ ἐπάγγελμα αὐτὸ τῆς διδασκαλίας, ἐπειδὴ ἕνεκα τῶν τοιούτων προλήψεών του ἀναμφιβόλως ὀλέθριόν τι γενήσεται ἐν τῷ χωρίῳ ἡμῶν"[98]. Μὲ ἀφορμὴ τὸ δάσκαλο καὶ τὰ γράμματα, στοιχεῖα πολιτισμικά, ἀλλὰ μὲ αἰτία πραγματική, κατὰ τὰ φαινόμενα, τὴν ἄδικη συμπεριφορά του καὶ τὸν ἐγωισμό τους ποὺ θίγεται, προσβολὴ ἀξεπέραστη σὲ μία κοινωνία μὲ ἀρχαϊκὲς δομὲς καὶ ἀρχὲς ἀπόλυτες, ἀπειλεῖται βία καὶ σκοτωμός: "ὀλέθριόν τι". Στὴν ἀφήγησή μας ἡ βία θὰ ἐπανέλθει ξανά. Εἶναι κάτι τὸ τόσο καθημερινὸ ὥστε ἀποτελεῖ ἀπάντηση σὲ πολλά· ἡ παρέκκλιση πρὸς αὐτὴν εἶναι εὔκολη.

Ἀποτέλεσμα τῆς παραπάνω ρήξης στὸν Κρουσώνα εἶναι ὅτι οἱ κάτοικοι ἐμφανίζονται νὰ ἰσχυρίζονται πὼς ἡ Διοίκηση, ὁ Μητροπολίτης καὶ τὸ σχολεῖο τὸ ἴδιο τοὺς κατατρέχουν, καὶ φέρονται "βλασφημοῦντες τὴν ὥραν καθ' ἣν ἐπεφορτίσθησαν τὸ ἔργον τοῦτο τῶν σχολείων..."[99]. Εἶναι ἡ μόνη ξεκάθαρα ἀρνητικὴ ἀναφορὰ τοῦ πληθυσμοῦ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ποὺ ἐντοπίστηκε. Ἂς σημειωθεῖ, ὡστόσο, ὅτι τὸ σχόλιο προέρχεται ἀπὸ μία προβληματικὴ προσωπικότητα δασκάλου.

Παρακολουθήσαμε μέχρι ἐδῶ ἐντάσεις στὶς σχέσεις δασκάλου καὶ μαθητῶν ἢ γονέων, τῶν τελευταίων λαμβανομένων ὡς σῶμα, ὡς ἑνιαῖο μέτωπο, συλλογικά, οἱ ὁποῖες ἐπενεργοῦν ἀποτρεπτικὰ στὴ φοίτηση. Παράλληλα

---

97. Γ. Περιστεράκης (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἰουλ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-73/590.

98. Ἔφοροι καὶ δημογέροντες (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 31 Αὐγ. /12 Σεπτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-73/ 589.

99. Γ. Περιστεράκης (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἰουλ. 1873.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δμως, τὸ σχολεῖο καὶ ἡ φοίτηση σὲ αὐτὸ καταγράφουν μὲ εὐαισθησία τοὺς ὁποιους κραδασμοὺς τῆς γύρω ἀτμόσφαιρας. Ἡ διάσπαση, λ.χ., τῆς κοινωνίας ἑνὸς χωριοῦ σὲ ἀντίπαλα στρατόπεδα, ἡ ἔνταση στὶς σχέσεις μέρους τῶν κατοίκων μὲ τὶς ἐκπαιδευτικές τους ἀρχὲς ἢ τῶν κατοίκων ἀναμεταξύ τους, ἀντανακλοῦν αὐτόματα στὴ σχολικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐπηρεάζουν ἀρνητικά.

Ἡ διαταραχὴ τῶν σχέσεων τῶν κατοίκων ἀναμεταξύ τους προκαλεῖται ἀπὸ ποικίλες αἰτίες. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς συγκαταλέγεται καὶ ἡ διαφωνία γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου: περίπτωση ποὺ ἀνακύπτει ὄχι σπάνια καὶ ποὺ γιὰ ὁρισμένα χωριὰ ἀποτελεῖ ἐνδημικὸ φαινόμενο. Εἶναι πιθανὸν ὁ δάσκαλος, μὲ τὶς ἐνέργειές του, νὰ προστεθεῖ ὡς μία νέα αἰτία προστριβῆς σὲ ἕνα ὑπόστρωμα διαφορῶν ποὺ προϋπάρχουν. Ἐπίσης εἶναι πιθανὸν νὰ κληθεῖ νὰ διαδραματίσει αὐτὸν τὸ ρόλο χωρίς νὰ δώσει ὁ ἴδιος ἀφορμή, ὁπότε ἡ ἀναστάτωση γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπό του πρέπει νὰ ἑρμηνευθεῖ ὡς ἐπιφαινόμενο καὶ ὄχι ὡς αἴτιο. Ἡ διαφωνία γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου ἐνδέχεται νὰ ὑποκρύπτει ἕνα ἀληθινὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ γράμματα. Στὶς περιπτώσεις ὡστόσο ποὺ χαρακτηρίζει ἐνδημικὰ ὁρισμένα μέρη, προδίδει τὴ λειτουργία ἀντιμαχόμενων ὁμάδων στὸ χῶρο.

Ἀπὸ τοὺς σύγχρονους μὲ τὰ γεγονότα παρατηρητὲς οἱ "κομματισμοί" τῶν σχολείων, ὅρος μὲ τὸν ὁποῖο νοοῦνται τὰ ἀρνητικὰ παρεπόμενα ἀπὸ τὶς ἀμφίδρομες σχέσεις μεταξὺ γονέων ἢ κατοίκων γενικά, μαθητῶν καὶ δασκάλου, θεωροῦνται ὡς δεδομένοι. Ἐπίσης, ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους λόγους γιὰ τὴν κακολειτουργία τῶν σχολείων[100]. Πέρα ἀπὸ τὴ βλάβη ποὺ οἱ κομματισμοὶ προκαλοῦν στὴ σχολικὴ ζωή, καὶ ἀπὸ τὴν πικρία ποὺ προξενοῦν στὶς ἐκπαιδευτικὲς ἀρχές, ἂς συγκρατήσομε παράλληλα ἕνα ἄλλο στοιχεῖο: τὴν ἔνταση τῆς ἀντιπαλότητας μεταξὺ ρευστῶν σχηματισμῶν ἢ καὶ ἤδη διαμορφωμένων παρατάξεων ἡ ὁποία παρατηρεῖται στὸ κύτταρο αὐτὸ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ποὺ ἀποτελεῖ τὸ χωριό, καὶ ἴσως κατ' ἐξοχὴν τὸ ἀπομονωμένο χωριό, σὲ χρόνια μάλιστα ὅπου ἡ πολιτικὴ ἀντιπαράθεση ἀκόμη δὲν ἔχει εἰσχωρήσει στὸ προσκήνιο.

Ἐπιστρέφοντας στὰ προβλήματα ποὺ ἀνακύπτουν ὅταν τὸ σχολεῖο ἐγκαθίσταται σὲ περιβάλλον διαιρεμένο, ἂς παρακολουθήσομε ἀπὸ κοντὰ τὰ

100. "Ὅτε τὴν ἡμετέραν ἐντολὴν ἀνελαμβάνομεν", ἐπισημαίνουν δύο ἀντιπρόσωποι τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου στὶς ἐξετάσεις ἐπαρχιακῶν σχολείων, "ἀρκούντως ἐγνωρίζομεν ἐκ προηγουμένης δοκιμασίας οὐχὶ τόσον τοὺς κόπους ὅσον τὰς πικρίας ἃς ἐμέλλομεν νὰ ὑποστῶμεν ἀφ' ἑνὸς μὲν διὰ τοὺς κομματισμοὺς ἑκάστης σχολῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ καὶ κυρίως διὰ τὴν κακίστην, συνεπῶς ἴσως τούτων, καὶ παραλελυμένην κατάστασιν τῶν σχολείων ἡμῶν" (Ἀν. Τσακιράκης καὶ Μ. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὅσα σχηματικὰ προαναφέραμε. Παράδειγμα μετατόπισης τῶν ἀντιθέσεων τοῦ ἐγχωρίου περιβάλλοντος στὸ δάσκαλο μᾶς δίδει ἡ περίπτωση τῆς Σίβας, ὅπου τὸ 1871 μαρτυρεῖται ὅτι τὸ σχολεῖο δὲν βρίσκεται σὲ ἀνθηρὴ κατάσταση καὶ ἕνας βασικὸς λόγος γι' αὐτὸ εἶναι "ἕνεκα τῶν ὑπαρχουσῶν μεταξὺ τῶν κατοίκων ἀντιπαθειῶν, ὡς ἐπρόφθασα νὰ ἐννοήσω, αἵτινες, εἰρήσθω, εἶναι τοσαῦται ὥστε καὶ αὐτὰ τὰ τέκνα των ἀποτρέπουσιν ἀπὸ τοῦ νὰ φοιτῶσιν εἰς τὴν Σχολήν", ἀναφέρει ὁ ἑλληνοδιδάσκαλος Ἡρακλείου Ἀμβρόσιος Κασσάρας[101].

Ὡς πρὸς τὰ χωριὰ ὅπου οἱ ἐνδοκοινοτικὲς ἐντάσεις εἶναι φαινόμενο ἐνδημικό, χρόνο μὲ τὸ χρόνο παρακολουθοῦμε τὶς ἔριδες αὐτὲς νὰ μεταφέρονται κυρίως στὸ πρόσωπο τοῦ δασκάλου. Παράδειγμα, τὸ χωριὸ τῆς Μεσαρᾶς Πιτσίδια. Δύο ὁμάδες, παρατάξεις θὰ μποροῦσε νὰ πεῖ κανείς, ἀντιμάχονται ἡ μία τὴν ἄλλη μὲ μεγάλη ὀξύτητα. Θέμα στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ παραμονὴ ἢ ἡ ἀπομάκρυνση τοῦ δασκάλου. Ἡ παράταξη ποὺ ζητεῖ νὰ φύγει ὁ δάσκαλος παραγγέλλει στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου: "και ξάσας ώτη θέλετε κάμετε καί τό... [κρίμα;] ἰνε ἐδικῶ σας καί θά σκωτοθούνε καί ξασας"[102]. Καὶ πάλι, ἡ ἴδια εὐκολία προσφυγῆς στὴ βία, μὲ ἀφορμὴ τὰ σχολικὰ πράγματα[103].

---

101. Ἀρχιμανδρίτης Ἀμβρ. Κασσάρας (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Αὐγ. 1871: ΑΔΤΗ, φάκ. Αὐγ. 1871. Στὸ ἴδιο χωριό, τὴ Μακρὰ Σίβα, ὁ δάσκαλος Μίνως Στεφανάκης παραπονεῖται τὸ 1874 ὅτι παρὰ τὶς προσπάθειες ποὺ καταβάλλει οἱ κάτοικοι δὲν ἀνταποκρίνονται. Ἡ αἰτία, κατ' αὐτόν, ἐντοπίζεται στὸ ὅτι διχονοοῦν καὶ ἀρνοῦνται νὰ συνεργαστοῦν γιὰ τὶς ἐλλείψεις (Μ. Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Μαρτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/132). Ἐξάλλου, στὸ χωριὸ Καστέλι ὁ δάσκαλος ποὺ στέλνεται γιὰ νὰ ἀναλάβει καθήκοντα ζητεῖ μετάθεση, γιατὶ οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ εἶναι διαιρεμένοι καὶ δὲν θέλουν κατὰ κανένα τρόπο νὰ τὸν δεχθοῦν (Μιχ. Ἀνδρουλάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 25 Φεβρ. /9 Μαρτ.1870: ΑΔΤΗ, κα 2- 32/ 37).

102. Φρ. Πελαδάκης κ.ἄ. (18 ὑπογραφές: Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/319-320. Ἀπόφαση ὅλων τους εἶναι νὰ διώξουν τὸ δάσκαλο διὰ τῆς βίας, ἐπαναλαμβάνουν λίγες μέρες μετά, καὶ γιὰ νὰ μὴ συμβεῖ κάτι ἐκτὸς νόμου κάνουν ἔκκληση στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου νὰ τὸν ἀπομακρύνει. Γιατί, στὴν ἀντίθετη περίπτωση, οἱ συνέπειες θὰ βαρύνουν ἐκείνην πλέον. Ὁ ἐκβιασμὸς εἶναι ἄμεσος. Ἡ ἀντίπαλη μερίδα ἀντιτείνει ὅτι τοῦτο τὸ θεωρεῖ ἄδικο, καὶ ὅτι δὲν θὰ παύσουν ἔτσι οἱ ἀναμεταξύ τους διχόνοιες καὶ ἡ διαίρεση τοῦ χωριοῦ σὲ δύο κόμματα (Ἔφοροι καὶ δημογέροντες (Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 11/ 23 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 490· Ἔφοροι, δημογέροντες κ.ἄ. (25 ὑπογραφές: Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 17/ 29 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2-99/684-685).

103. Πβλ. πιὸ πάνω, σσ. 93-94, 106-107. Ἂς σημειωθεῖ ὅτι ἀκριβῶς τὸν προηγούμενο χρόνο, τὸ 1874, καὶ μὲ ἄλλο πρόσωπο δασκάλου, τὸν Ἐμμ. Λιμπρίτη, εἶχαν σημειωθεῖ παρόμοια ἐπεισόδια. Ὁ Λιμπρίτης εἶχε καταγγελθεῖ ὅτι διήρεσε τὸ χωριὸ καὶ ὅτι μὲ τὴ συμπεριφορά του ἀπομάκρυνε ὁρισμένους μαθητὲς ἀπὸ τὸ σχολεῖο, τοὺς ὁποίους μάλιστα δὲν τοὺς δεχόταν οὔτε στὴν ἐκκλησία "καί θαναγγαστοῦ ἐι γόνοις τῶν πεδίον νά γένη μεγάλον κακόν μέσα εις τήν ἐκλίσια" (Οἱ γονεῖς τῶν μαθητῶν (Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 29 Σεπτ./10 Ὀκτ.1874: ΑΔΤΗ, κα 2-86/325).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Στὸ ἀναμεταξὺ ὁ δάσκαλος, ἔχοντας μείνει μόνος του, καθημερινὰ προσκαλεῖ μὲ τὸ κουδούνι τοὺς μαθητὲς στὸ σχολεῖο· κανένας ὅμως δὲν προσέρχεται. Περνᾶ ὁ καιρός, τὸ ζήτημα τραβᾶ σὲ μάκρος καὶ ἡ παράταξη αὐτὴ ἀπευθύνεται ξανὰ στὸ Μητροπολίτη καὶ στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου ὡς ποιμενάρχη τους καὶ ὡς ἀρχὴ προϊσταμένη τῆς ἐκπαίδευσης, ἐπαναλαμβάνοντας τὸ αἴτημα νὰ διοριστεῖ νέος δάσκαλος γιὰ νὰ μὴν ξοδεύονται τὰ χρήματα ἄδικα "καὶ ἔστω εἰς βάρος σας ἡ ὀπισθοδρόμισις τῆς παιδείας"[104]. Μετὰ τὴν ἀπειλὴ τῶν σκοτωμῶν ὑποχωροῦμε πρὸς τὴν ὀπισθοδρόμηση τῶν φώτων, ἐνῶ ἡ εὐθύνη μετατίθεται μὲ περισσὴ εὐκολία σὲ ἄλλον.

Ἀπορημένος παρατηρεῖ τὰ συμβαίνοντα ὁ ἱδρυτὴς καὶ χορηγὸς τῆς σχολῆς Ἐμμ. Σπινθάκης, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει:

> Οἱ κάτοικοι τοῦ χωρίου ἐκείνου δι' αἰτίας ὅλως ἀκαταλήπτους εἰς ἐμὲ διηρέθησαν ἀπό τινος καιροῦ εἰς δύο κόμματα, ἐρίζουσι μεταξύ των καὶ διαπληκτίζονται ὡς νὰ ἔχουν νὰ μοιράσουν θησαυρούς, καὶ διὰ τῶν ἐρίδων καὶ διαιρέσεων αὐτῶν καταστρέφουν τὸν πραγματικὸν θησαυρόν, τὸν ἐκ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν τέκνων των, ρίπτοντες οὕτως αὐτὰ εἰς τὸ σκότος καὶ τὴν ἀμάθειαν[105].

Ἀντίδραση τοῦ πληθυσμοῦ στὰ γράμματα παρακολουθήσαμε πιὸ πάνω, ὅταν οἱ κάτοικοι τοῦ Κρουσώνα ἐμφανίστηκαν νὰ βλασφημοῦν, ἀπὸ ἀγανάκτηση, τὴν ὥρα κατὰ τὴν ὁποία ἐπιφορτίστηκαν τὸ ἔργο τῶν σχολείων[106]. Ἡ περίπτωσή τους θὰ πρέπει νὰ ἑρμηνευθεῖ στὰ πλαίσια τῆς προσωπικῆς ἐμπάθειας ποὺ ἀπορρέει ἀπὸ μία σχέση ποὺ δὲν εὐοδώθηκε, καὶ ἡ ὁποία ἐμπάθεια μεταφέρεται αὐτόματα καὶ στὸ θεσμὸ ποὺ ὁ δάσκαλος ἐκπροσωπεῖ· ὄχι ὡς ἀμφισβήτηση τῆς ἀξίας τῶν γραμμάτων ἢ πολὺ περισσότερο ὡς ἀντίσταση ἀπέναντί τους. Μία ἀδιαμφισβήτητη περίπτωση ἀντίστασης προκύπτει ἀπὸ τὶς πηγές. Ἡ ἀντίδραση, στὴν περίπτωση αὐτή, προέρχεται ἀπὸ ἕνα ἄτομο ἐγγράμματο, ἕναν ἱερωμένο, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται τὴν ἀξία τῆς μόρφωσης. Πρόκειται γιὰ τὸν ἱερομόναχο τῆς μονῆς Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν

---

104. Δημογέροντες, ἔφοροι κ.ἄ. (53 ὑπογραφές: Πιτσίδια) πρὸς Μητροπολίτη καὶ ΔΤΗ, 9/21 Ὀκτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2-99/369. Νοέμβριο τοῦ 1875 ἐπεμβαίνει καὶ ὁ Τοῦρκος ἔπαρχος Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσσης στὴν ὑπόθεση. Ἀναφέρει στὸ Διοικητὴ Ἡρακλείου τὴ διαίρεση τῶν κατοίκων σὲ δύο "κόμματα" καὶ τὴν ἀναποτελεσματικὴ ἐπέμβαση τῆς Δημογεροντίας, τοῦ μεταφέρει τὸ φόβο του μήπως γίνει κάποιο κακό, καὶ ζητεῖ τὴν μεσολάβησή του προκειμένου νὰ μεταθέσει ἡ Δημογεροντία τὸ δάσκαλο γρήγορα (Μεχμὲτ Ρεοὺφ Μπέης πρὸς Διοικητὴ Ἡρακλείου, μετάφραση, 2/14 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-101/26).

105. Ἐμμ. Σπινθάκης (Ἀλεξάνδρεια) πρὸς ΔΤΗ, 12/24 Φεβρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-104/ 641. Βλ. καὶ Ἐμμ. Σπινθάκης πρὸς ἀγαπητοὺς συμπατριώτας (Πιτσίδια), 12/24 Φεβρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-104/642.

106. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 107.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀνώπολη, κατόπιν Ἡγούμενο Σαββατιανῶν, Νέστορα Βενέρη, ποὺ ἀποτρέπει τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὸ νὰ μάθουν γράμματα[107]. Ἂν δὲν εἶναι συμπτωματικὸ καὶ χωρὶς σημασία τὸ γεγονός, εἶναι τὸ μοναδικὸ δεῖγμα ἀντίδρασης ποὺ ἐστιάζεται στὰ γράμματα καθ' ἑαυτὰ καὶ φέρει τὴ χροιὰ τοῦ σκοταδισμοῦ.

Μέσα ἀπὸ αὐτὲς τὶς ζυμώσεις καὶ τὴ διαπάλη παγιώνεται βαθμιαῖα, ὡς μία ἐξέλιξη συνηθισμένη, ἡ εἰκόνα τοῦ χωριοῦ ποὺ ἀρχικὰ εἶχε ἐπιμείνει νὰ ἀποκτήσει ἕνα σχολεῖο καὶ εἶχε ὑποσχεθεῖ νὰ συμμετέχει στὴ μισθοδοσία τοῦ δασκάλου ἀλλὰ καθ' ὁδὸν δείχνεται ἀπρόθυμο νὰ ἐκπληρώσει τὸ δικό του μέρος τῆς συμφωνίας, ἀφήνει τὸ δάσκαλο ἀπλήρωτο ἀναγκάζοντάς τον νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θέση του, ἀπέχει ἀπὸ τὸ νὰ τιμήσει μὲ τὴν παρουσία του τὶς δημόσιες ἐξετάσεις, καὶ τελικὰ ἀποσύρει τὰ λίγα παιδιὰ ποὺ στέλνει ἀπὸ τὸ σχολεῖο[108]. Συνηθισμένη θὰ γίνει καὶ ἡ εἰκόνα τῆς μισοτελειωμένης οἰκοδομῆς τοῦ σχολείου ποὺ ἡ κοινότητα ἀμελεῖ ἢ ἀρνεῖται νὰ ἀποπερατώσει, τῆς στέγης ποὺ στάζει κάνοντας τὸ κτίριο ἀκατοίκητο, τῶν παραθύρων χωρὶς τζάμια, τῶν πινάκων χωρὶς σανίδια καὶ τῶν ἑτοιμόρροπων θρανίων.

Ἔτσι, ἀπέναντι στὴν "ἀφιλομουσία" τοῦ πληθυσμοῦ, τὴν ἀδιαφορία του δηλ. ἀπέναντι στὸ σχολικὸ ἔργο καὶ τὴν ἀποχή του ἀπὸ ἐνεργὸ συμμετοχὴ σὲ αὐτό, ὁ δάσκαλος τοῦ Βενεράτου ζητεῖ νὰ "παραβιάσῃ" ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ νὰ ἀποπερατώσουν τὸ οἰκοδόμημα ποὺ εἶχαν ἐγκαταλείψει μὲ μόνους τοὺς τοίχους, μὴ φροντίζοντας

---

107. Ὁ Βενέρης πείθει πολλοὺς μαθητὲς τοῦ σχολείου Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στὴν Ἀνώπολη νὰ ἐγκαταλείψουν τὰ μαθήματα καὶ νὰ ἐπιδοθοῦν σὲ ἄλλες ἐργασίες. Ἡ ὑπόθεση καταγγέλλεται ἀπὸ τὸ δάσκαλο στὸν Ἐπίσκοπο Χερρονήσου, γίνονται ἔρευνες, ὁ Βενέρης στέλνεται Ἡγούμενος στὰ Σαββατιανά, ἡ σχολὴ προοδεύει καὶ οἱ μαθητές της γίνονται δεκτοὶ στὴ Γ΄ τάξη τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Ἡρακλείου. Μὲ τὴν ἐπιστροφὴ τοῦ Βενέρη τὸ 1871 ἀπὸ τὴ Σμύρνη ὅπου εἶχε στὸ μεταξὺ μεταβεῖ, οἱ μαθητὲς ἀρχίζουν καὶ πάλι νὰ φεύγουν. Ὁ δάσκαλος καταθέτει ὅτι ἄκουσε τὸν Βενέρη νὰ λέει στὸ μαθητὴ Μ. Παπαδάκη: "διατί νὰ ἔλθῃς εἰς τὴν σχολήν, τί γράμματα θὰ μάθῃς καημένε, νὰ φύγῃς τοῦ ἔλεγε καὶ ὅσα ἄλλα τὸ ραδιοῦργον στόμα του ἐξέμεσε κατὰ τῆς προόδου τοῦ νέου, μετὰ ταῦτα τὸν παρέλαβεν εἰς τὸ κελίον τοῦ προηγουμένου ὅπου διέμενεν τότε, καὶ ὡς φαίνεται τὸν ὥρκισε ἐπὶ τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου διὰ νὰ φυλάξῃ μυστικὸν πᾶν ὅ,τι ἤκουσεν ἀπὸ αὐτόν, καθὼς συνειθίζει νὰ πράττῃ καὶ εἰς τοὺς ἄλλους μαθητάς" (Ν. Στ. Νικολετάκης (Ἐνοριακὴ Μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου, Ἀνώπολη) πρὸς ΔΤΗ, 23 Νοεμ./5 Δεκ.1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Νοεμ. 1872).

108. Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἰουλ. /11 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 245-246· Δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 19 Σεπτ./1 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/ 485. Στὴν "ἀσύγγνωστον ἀδιαφορίαν" τῶν χωρικῶν, λόγω τῆς ὁποίας καθυστεροῦν οἱ ἐξετάσεις Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσσης, ἀναφέρεται ὁ ἐξεταστὴς Στ. Ἀλεξίου (Στ. Ἀλεξίου (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 26 Ἰουλ. /7 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ,φάκ. Σεπτ. 1876). Βλ. καὶ Ἀθαν. Κρασσάκης (Ἅγιος Βασίλειος) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Ἰουλ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/277.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καθόλου οὔτε γιὰ τὴ σκεπὴ οὔτε γιὰ τὰ ἄλλα ἀναγκαῖα[109]. Ὁ δάσκαλος Βουτῶν καταγγέλλει: "διαμένω ἤδη πέντε ἡμέρας, προτείνων καθ' ἑκάστην εἰς τοὺς δημογέροντας καὶ ἐφόρους ἵνα ἐνοικειάσωσι κανὲν οἴκημα διὰ σχολεῖον καὶ ποιήσω ἔναρξιν τῆς διδασκαλίας μου. Ἀλλ' οὔτε διὰ παρακλήσεων, οὔτε δι' ἄλλου τινὸς εὐσχήμονος τρόπου ἠδυνήθην νὰ τοὺς καταπείσω..."[110]. Ὁ δάσκαλος Ἁγίου Βασιλείου διαμαρτύρεται γιατὶ οἱ τοῖχοι τοῦ σχολείου μένουν χωρὶς ἀσβέστη καὶ τὰ παράθυρα χωρὶς τζάμια[111], ἐνῶ ὁ δάσκαλος Ἁγίου Μύρωνος παραπονεῖται ὅτι τὸ ἔδαφος τῆς σχολῆς σὲ πολλὰ μέρη σχηματίζει λάκκους[112]. Κοπρόλακκοι περιβάλλουν τὸ σχολεῖο στὰ Καστελιανά, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μεταδίδεται μολυσματικὴ ἀσθένεια στὸ δάσκαλο[113]. Στὸ Ἀβδοὺ ἡ βροχὴ ποὺ στάζει ἐμποδίζει καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ χειμώνα τὴ σχολικὴ ἐργασία[114], ἐνῶ στὰ Πιτσίδια τὰ θρανία εἶναι ὅλα σπασμένα καὶ ριγμένα κάτω, οἱ τοῖχοι γεμάτοι τρύπες καὶ ἡ εἰκόνα τοῦ σχολείου παραπέμπει μάλλον σὲ τόπο ὅπου μαζεύονται κουνέλια παρὰ μαθητές[115].

---

109. Μ. Ἀνδρουλάκης (Βενεράτο) πρὸς ΔΤΗ, 20 Μαΐου/1 Ἰουν. 1875: ΑΔΤΗ, φάκ. Μαΐου 1875 (4, 5). Ἂς σημειωθεῖ ὅτι τὸ 1872 οἱ ἔφοροι τῆς σχολῆς εἶχαν ἀρνηθεῖ νὰ ἐπιστατήσουν στὴν οἰκοδόμησή της καὶ ἡ Δημογεροντία ἀναγκάστηκε νὰ ζητήσει τὴ συνδρομὴ τοῦ Ἐπάρχου Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους γιὰ νὰ πεισθοῦν οἱ κάτοικοι νὰ ἐκλέξουν νέους ἐφόρους πρόθυμους νὰ ἀποπερατώσουν τὸ κτίριο (ΔΤΗ πρὸς Μιχ. Κασιμάτη, ἔπαρχο Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, 25 Ὀκτ./ 6 Νοεμ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2-63/435-436).

110. Μ. Παπαδάκης (Βοῦτες) πρὸς ΔΤΗ, 20 Σεπτ./2 Ὀκτ.1876: ΑΔΤΗ, κα 2-111/513.

111. Ἀθ. Κρασσάκης (Ἅγιος Βασίλειος) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Αὐγ. 1876.

112. Κ. Τσαντηράκης (Ἅγιος Μύρων) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Ἰουν. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Ἰουν. 1876.

113. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, Ἐπαρχιακοὶ δάσκαλοι στὴν Κρήτη, *ὅ.π.*, σ. 124.

114. Ζ. Δ. Πασχαλίδης (Ἀβδού), "Κατάλογος ὀνομαστικὸς καὶ κατὰ τάξεις τῶν μαθητῶν τῆς Δημοτικῆς Σχολῆς Ἀβδού, μετὰ σημειώσεων...", 19/31 Μαΐου 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 204-209.

115. Χρ. Παπαουλάκης (Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 15/27 Νοεμ.1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Νοεμ. 1876, (8, 9)· Νικόδημος Ἱεροδιάκονος (Πιτσίδια) πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/57.

Ἐπιπρόσθετα σχετικὰ παραδείγματα: στὸν Κρουσώνα ἡ ἐπιτόπια κοινότητα καθόλου δὲν φροντίζει νὰ τακτοποιήσει τὴ σχολή, ὁ μισθὸς τοῦ δασκάλου δὲν καταβάλλεται, οἱ πίνακες παραμένουν ἀδιόρθωτοι, ἐνῶ οἱ μαθητὲς εἶναι δυσανάλογα λίγοι πρὸς τὸν παικὸ πληθυσμὸ τῆς περιφέρειας (Γ. Περιστεράκης (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 30 Ἀπρ. /12 Μαΐου 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 71/108). Οἱ κάτοικοι τῆς Μακρᾶς Σίβας ἀμελοῦν νὰ ἐπιδιορθώσουν τὴν ἑτοιμόρροπη σχολή τους, ποὺ βάζει σὲ κίνδυνο τὴ ζωὴ τῶν μαθητῶν. Ἡ ὀροφὴ ἔχει σαπίσει ἀπὸ τὶς βροχὲς, τὰ παράθυρα χρειάζονται ἐπισκευή, οἱ πίνακες καὶ τὰ θρανία συμπλήρωση. Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου, παρακινημένη ἀπὸ τὸ δάσκαλο Μίνω Στεφανάκη, τοὺς προσκαλεῖ νὰ τὴν ἐπισκευάσουν, ἀπειλώντας νὰ ζητήσει τὴ συνδρομὴ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς καὶ, ὡς ἔσχατη λύση, μετάθεση τῆς ἕδρας τοῦ σχολείου. Δύο μῆνες μετὰ ὁ δάσκαλος ἐπαναλαμβάνει τὰ αἰτήματά του, γιατὶ καμία πρόνοια δὲν ἔχει ληφθεῖ (ΔΤΗ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ κατάσταση φθάνει καμιὰ φορὰ στὸ ἀπροχώρητο, καὶ οἱ δημογεροντίες ἀποφασίζουν νὰ καταργήσουν τὸ σχολεῖο λόγω ἀκαταλληλότητας τοῦ κτιρίου. Αὐτὸ συμβαίνει, γιὰ παράδειγμα, στὸ Κανλὶ Καστέλι, χωριὸ ποὺ μεγάλη ἀπροθυμία ἔδειχνε γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, καὶ γιὰ τοὺς κατοίκους τοῦ ὁποίου ὁ καθηγητὴς Ἀντ. Μιχελιδάκης εἶχε ὁδηγηθεῖ νὰ δηλώσει: "ἀληθῶς ἀμουσοτέρους ἀνθρώπους δὲν εἶδον"[116]. Στὸ Καστέλι λοιπὸν ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου ἀνακοινώνει ὅτι δὲν πρόκειται νὰ δαπανᾶ πλέον χρήματα ποὺ προορίζονται γιὰ κοινωφελὴ σκοπὸ σὲ τόπο τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι δείχνουν "ἀσυγχώρητον...ἀδιαφορίαν" καὶ παρεμποδίζουν τὴ φοίτηση τῶν παιδιῶν τους[117]. Οἱ κάτοικοι συμμορφώνονται τὴν τελευταία στιγμή[118].

Τὰ ἐμπόδια ποὺ παρεμβάλλονται γιὰ τὴ φοίτηση εἶναι πολλά. Οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γνώριζαν ὅτι ἡ ὑποδοχὴ τῶν γραμμάτων δὲ θὰ ἦταν ἀπρόσκοπτη. Ποιά γνώμη σχηματίζουν τώρα, στὴν πορεία, ὅταν οἱ δυνάμεις ἀντίστασης ἔχουν πλέον λάβει μορφή; Ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου ἐπικεντρώνεται πρῶτα ἀπ' ὅλα στὶς ἀπουσίες, βασικὸ δείκτη τῆς δεκτικότητας ἢ μὴ τοῦ περιβάλλοντος, θεωρώντας τις ὡς τὴ λυδία λίθο ἀπὸ τὴν ὁποία πρόκειται νὰ κριθεῖ ἡ ἐπιτυχία ἢ τὸ ναυάγιο τῆς σχολικῆς προσπάθειας.

Ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις τῶν δασκάλων ποὺ προσεγγίζουν τὸ θέμα ἀναδύεται ἕνα αἴσθημα ὀργῆς γιὰ τὸν ὄγκο τῶν ἀπουσιῶν τὸν ὁποῖο διαπιστώνουν. Ἡ ὀργὴ αὐτὴ δὲ στρέφεται φυσικὰ ἐναντίον τῶν γονέων ἐκείνων ποὺ ἡ ἀνάγκη τοὺς ὠθεῖ νὰ κρατοῦν τὰ παιδιὰ μακρυὰ ἀπὸ τὸ σχολεῖο. Στρέφεται ἐναντίον τῶν γονέων, καὶ εἶναι ἡ πλειονότητα κατὰ τὴ γνώμη τους, ποὺ εἶναι ἀπρόθυμοι νὰ ὑποδεχθοῦν ἕνα ἀγαθὸ τοῦ ὁποίου μόλις ἀρχίζουν νὰ συνειδητοποιοῦν τὴ σκοπιμότητα καὶ ποὺ ἀντιπροσωπεύει ἕνα νεωτερισμὸ ἐνσχέσει πρὸς τὴν ἕως τότε τάξη τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀπροθυμία τῶν γονέων πηγὴ ἔχει τὴν ἀδράνεια, τὴ ραθυμία, οἱ ὁποῖες ἀποδεικνύονται τὴ στιγμὴ ἐκείνη

πρὸς Παπὰ Ἰωάννη, δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 1786, 3/15 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/139· Μ. Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 27 Ὀκτ./ 8 Νοεμ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2-100/ 876). Στὴ Χερσόνησο, αὐτὸ ποὺ περιγράφεται ὡς ἀπειλὴ γιὰ τὴ Μακρὰ Σίβα πράγματι συμβαίνει: ἡ στέγη καταρρέει ἀπὸ τὶς βροχές, ἀλλὰ εὐτυχῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς νύχτας. "Τώρα δέ",ἀναφέρει ὁ δάσκαλος, "διδάσκω εἰς τὴν ἐκκλησίαν, μὴ δυνάμενος οὔτε νὰ φυλάξω τὴν πρέπουσαν τάξιν καὶ πρόοδον νὰ κάμω" (Δ. Κανάκης (Χερσόνησος) πρὸς ΔΤΗ, 28 Ἰαν. / 9 Φεβρ. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2- 115/ 354).

116. Ἀ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 11/22 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4 -1/452.

117. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Κανλὶ Καστέλι), ἀρ. 573,19/31 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 105/ 393.

118. Ν. Καλονᾶς κ.ἄ. (Κανλὶ Καστέλι) πρὸς ΔΤΗ, 20 Μαρτ./ 2 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2- 105/ 824.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἕνα ἐξίσου σημαντικὸ μὲ τὴν ἀνέχεια μέγεθος, ποὺ ἡ σχολικὴ ἐκπαίδευση καλεῖται νὰ ἀντιμετωπίσει[119]. Εἰρωνικὰ σχεδὸν καὶ μόνο θὰ ἀναφερθοῦν οἱ δάσκαλοι στή "φιλομουσία" τῶν χωρικῶν[120].

Ἡ ἴδια ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου καθόλου δὲ συμμερίζεται τὴν ἄποψη ὅτι οἱ φτωχὲς οἰκογένειες δὲν μποροῦν νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους σχολεῖο. Ἀντίθετα, τὶς πιέζει καὶ εἶναι ἐντελῶς ἀρνητικὴ ἀπέναντι στὴ χρησιμοποίηση τῶν παιδιῶν σὲ ἀγροτικὲς ἐργασίες[121]. Ἀνοιχτὰ τοὺς προσάπτει ὅτι παρεμποδίζουν τὴ φοίτηση τῶν παιδιῶν τους[122] καὶ καταγγέλλει τὴ δικαιολογία ποὺ προβάλλουν γιὰ τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες ὡς πρόφαση[123]. "Στοχασθῆτε καλὰ πόσην μεγάλην ζημίαν κάμνουν εἰς τὰ τέκνα των οἱ γονεῖς ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι μεταχειρίζονται αὐτὰ εἰς τὰς ἐργασίας των, ἐμποδίζοντές τα τοῦ νὰ πηγαίνουν εἰς τὸ σχολεῖον", ἀναφέρει[124]. Ὁ δημογέροντας Ἐμμ. Ξανθουδίδης ἐπισημαίνει: "δὲν δύναταί τις ἢ νὰ μὴν οἰκτίρῃ τοὺς κωλύοντας τὴν τακτικὴν φοίτησιν τῶν τέκνων των εἰς τὴν Σχολὴν χάριν μικρᾶς καὶ ἀσημάντου ὅλως ἀνακουφίσεώς των ἐκ τῶν ἀγροτικῶν ἐργασιῶν[125].

Μπρὸς στὴν ἀδιαφορία καὶ τὴν ἀδράνεια τῶν γονέων, ἡ ἰδέα τοῦ πειθαναγκασμοῦ κυκλοφορεῖ στὴ σκέψη τῶν δασκάλων καὶ τῶν προϊσταμένων τους ἀρχῶν. Ὁρισμένοι δάσκαλοι ζητοῦν ἀπὸ τὶς δημογεροντίες νὰ λάβουν μέτρα, ἢ νὰ πειθαναγκάσουν τοὺς γονεῖς νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους σχολεῖο καὶ νὰ καλύψουν τὶς κατὰ τόπους ἐλλείψεις μέσω τῆς Διοίκησης ἢ μέσω τῶν

---

119. Βλ. π.χ. Μ. Ἀνδρουλάκης (Κάτω Ἀσίτες) πρὸς ΔΤΗ, 27 Μαρτ. / 8 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4 - 3/30.

120. Βλ. π.χ. πιὸ πάνω, σ. 101.

121. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες Σάρχου καὶ Κιθαρίδας, ἀρ. 1448, 27 Ὀκτ. / 8 Νοεμ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2 - 63 / 439· ΔΤΗ πρὸς ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Πιτσίδια), ἀρ. 1192, 18/30 Σεπτ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2 - 74 / 450· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Χάρακα), ἀρ. 1834, 6/18 Ὀκτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2 - 99 / 270.

122. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες (Κανλὶ Καστέλι), 19/31 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/825.

123. ΔΤΗ πρὸς Ρεοὺφ Πασά, 29 Δεκ. 1876 / 10 Ἰαν. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2-114 / 479· Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. / 9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/263-266.

124. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 948, 4/16 Ἰουλ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-84/106-107.

125. Ὁ Ξανθουδίδης προβαίνει στὸ παραπάνω σχόλιο ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου στὶς σχολικὲς ἐξετάσεις (Ἐμμ. Ξανθουδίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 23 Αὐγ. / 4 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/259-260). Ἐξεταστὴς ἐπίσης, ὁ ἑλληνοδιδάσκαλος Ἡρακλείου Ἀμβρόσιος Κασσάρας ἀναφέρεται στὴ βλάβη ποὺ προξενοῦν στὰ παιδιά τους οἱ γονεῖς "ἀποσύροντες αὐτὰ δι' ἰδίας ἐργασίας ἀσημάντους τῆς σχολῆς" (Ἀμβρ. Κασσάρας (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4 - 1/454-457). Βλ. καὶ πιὸ πάνω, ὑποσ. 63, σχόλιο τοῦ ἐξεταστῆ Ζ. Πασχαλίδη.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δημαρχείων, ποὺ λαμβάνουν μετὰ τὸ 1881 μέρος στὴ διαχείριση τῶν ἐκπαιδευτικῶν ὑποθέσεων[126]. Δὲ διστάζουν οἱ ἴδιοι οἱ δάσκαλοι νὰ συστήσουν καὶ κλείσιμο ἑνὸς σχολείου, γιὰ νὰ μὴν πηγαίνουν ἄδικα οἱ κόποι καὶ οἱ δαπάνες ποὺ καταβάλλουν οἱ δημογεροντίες[127]. Ἐνίοτε οἱ δάσκαλοι μὲ δική τους πρωτοβουλία, παρακάμπτοντας τὶς δημογεροντίες, ζητοῦν ἀπευθείας ἀπὸ τὴ Διοίκηση νὰ ἐξαναγκάσει τοὺς κατοίκους τῆς περιφέρειας νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο, "καὶ οὕτω διὰ τῆς βίας ὑπεσχέθησαν ἀναντιρρήτως τὴν ἀποστολὴν τῶν τέκνων των"[128].

Οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες εἶναι πολὺ ἀπρόθυμες νὰ χρησιμοποιήσουν

---

126. Ὁ δάσκαλος στὰ Πρεβελιανά, καταγγέλλοντας ἄτακτη φοίτηση καὶ ἀμέλεια τῶν κατοίκων νὰ καλύψουν τὶς σχολικὲς ἀνάγκες, δηλώνει ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ ἐλέγξει τὰ πράγματα καὶ παρακαλεῖ τὴ Δημογεροντία νὰ λάβει μέτρα (Κωνστ. Μαριδάκης (Πρεβελιανά) πρὸς ΔΤΗ, 5/17 Μαΐου 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/187). Μὲ βαθειὰ λύπη ἀναφέρει ὁ δάσκαλος τῆς Μακρᾶς Σίβας ὅτι ἀραιώνει ἡ φοίτηση κατὰ τὶς ἐποχιακὲς ἐργασίες, ζητώντας καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴ Δημογεροντία νὰ λάβει τὰ ἀναγκαῖα μέτρα γιατὶ ἀλλιώτικα κάθε προσπάθεια ἀποβαίνει ἀνώφελη (Μ. Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 21 Μαΐου/ 2 Ἰουν. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2- 84/ 112). Τὸν ἑπόμενο χρόνο ἐπανέρχεται συνιστώντας στὴ Δημογεροντία πειθαναγκασμὸ μάλλον παρὰ προτροπή· εἰδάλλως, "οὐδεμία ἐλπὶς διορθώσεως τῶν ἐλλείψεων αὐτῆς [τῆς σχολῆς] ὑπάρχει ἐκ μέρους τῶν κατοίκων τῆς περιφερείας αὐτῆς" (Μ. Στεφανάκης (Μακρὰ Σίβα) πρὸς ΔΤΗ, 27 Ὀκτ./ 8 Νοεμ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2-100/ 876).

"Πολλάκις", ἀναφέρει ὁ δάσκαλος Βασιλικῶν Ἀνωγείων τὸ 1876, "καὶ διὰ μέσον τῆς ἐπιτοπίου διοικήσεως ἀναφέραμεν εἰς ὅλα τὰ χωρία, ἀπειλήσαμεν εἰς πρόστιμον καὶ κατὰ τὴν γενησομένην πέρυσι καταγραφὴν ἑκάστου χωρίου ἵνα μὴ παρεμποδίζωνται ὁλοτελῶς, ἀλλὰ μετὰ μεγάλης προθυμίας καὶ ζήλου τὰ τέκνα των οἱ γονεῖς ν' ἀποπέμπωσιν εἰς τὴν ἐκμάθησίν των, οὐδεμία κλίσις καὶ ζέσις καταφαίνεται" (Στ. Πετραντωνάκης (Βασιλικὰ Ἀνώγεια) πρὸς ΔΤΗ, 16/28 Ἀπρ. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Ἀπρ. 1876).

Πολλὲς ἀπουσίες καὶ στὸ Ἀμαριανό, στὸ Πισκοπιανό, καὶ στὴν Παναγιὰ τὸ 1880, ποὺ γίνονται μὲ τὴ συγκατάθεση τῶν γονέων. Ὁ ἐξεταστὴς Ζ.Πασχαλίδης συνιστᾶ νὰ πειθαναγκάσει στὸ ἑξῆς ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου, μὲ τὰ κατὰ τόπους δημαρχεῖα,τοὺς γονεῖς νὰ στέλνουν τὰ παιδιὰ στὸ σχολεῖο (Ζ. Πασχαλίδης (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389). Πειθαρχικὲς ποινὲς στοὺς γονεῖς διὰ τῶν ἁρμοδίων δημαρχείων συνιστοῦν στὴ Δημογεροντία Ἡρακλείου δύο ἐξεταστές της στὰ σχολεῖα Ἄνω Ρίζης Μονοφατσίου, γιὰ νὰ μετριασθεῖ, καὶ ὄχι νὰ ἐξαλειφθεῖ, τὸ κακὸ (Κ. Μαριδάκης, Ἐμμ. Λιμπρίτης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 13/25 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3 / 372).

127. Ὁ δάσκαλος στὰ Βορρίζα Κορνήλιος Μεταξάκης διαπιστώνει τὸ 1872 ὅτι τὸ σχολεῖο ἐκεῖ πρέπει νὰ κλείσει λόγω ἀμέλειας τῶν κατοίκων: "'Επειδὴ ἀνέλαβον ἐγὼ τοῦτο τὸ καθῆκον [τῆς μόρφωσης] ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ πρὸς ὠφέλειαν τῆς πατρίδος, δὲν ἀνέχομαι ἵνα καταναλῶ ὄχι μόνον τὰ χρήματα ἅπερ χορηγεῖ ἡ Σεβαστὴ αὐτὴ Δημογεροντία, ἀλλ' οὐδὲ τὸν χρησιμώτατον ἐν πᾶσιν χρόνον εἰς ἀνωφελῆ μαθήματα καὶ περιωρισμένην διδασκαλίαν" (Κορν. Μεταξάκης (Βορρίζα) πρὸς ΔΤΗ, 4/ 16 Ὀκτ.1872: ΑΔΤΗ, φάκ. Ὀκτ.1872).

128. Ἐμμ. Βασιλείου (Πλώρα) πρὸς ΔΤΗ, 9/21 Μαρτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/271.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴ Διοίκηση γιὰ νὰ πειθαναγκάσουν τοὺς κατοίκους. Τοῦτο σήμαινε ὅτι, ἀπεμπολώντας τὸ προνόμιο ποὺ εἶχαν νὰ διαχειρίζονται μόνες τους τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, θὰ ἐνέπλεκαν ἀπὸ δική τους πρωτοβουλία τὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία, ὅπου τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο εἶχε στὴ δεκαετία τοῦ 1870 πολύ περιορισμένη ἀντιπροσώπευση· ὅτι θὰ προσκαλοῦσαν, ἐν τέλει, τὸ μουσουλμανικὸ στοιχεῖο νὰ ρυθμίσει χριστιανικὲς ὑποθέσεις. Συνεργασία μὲ τὴ Διοίκηση ζητοῦν ἐπίσημα οἱ Χριστιανοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς Γενικῆς Συνέλευσης μὲ τὰ αἰτήματά τους τοῦ Μαΐου 1876 γιατὶ τὴν συνδυάζουν μὲ τὴν ψήφιση δημοτικοῦ νόμου, πράγμα τὸ ὁποῖο σημαίνει ὅτι ἀλλάζει ὁ συσχετισμὸς δυνάμεων ἀπὸ τὴ βάση του καὶ δὲν εἶναι οἱ Μουσουλμάνοι ὁ ρυθμιστικὸς παράγοντας πλέον. Τότε ζητοῦν νὰ ἀποβεῖ ὑποχρεωτικὴ ἡ ἐκπαίδευση. Τὰ αἰτήματά τους αὐτὰ γίνονται τύποις ἀποδεκτὰ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1876 καὶ οὐσιαστικὰ μετὰ τὴ Συμφωνία τῆς Χαλέπας τοῦ 1878[129]. Ἡ ἐφαρμογή τους ἀρχίζει μετὰ τὴν ψήφιση τοῦ δημοτικοῦ νόμου στὰ 1880.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ δημοτικοῦ νόμου, ἡ Διοίκηση ἔδειχνε ἐνίοτε, κατ' ἐξοχὴν μάλιστα σὲ περιπτώσεις ὄξυνσης, τὴν τάση νὰ ἀναμειγνύεται στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα. Γιὰ νὰ ὑπάρξει ἀνάμειξη ἀρκοῦσε καμιὰ φορὰ μία ἀπόφαση τῆς στιγμῆς: ἡ ἀπόφαση π.χ. ἑνὸς Ἐπάρχου νὰ ἐπιβάλει αὐθαίρετα πρόστιμο στοὺς γονεῖς ποὺ δὲν ἔστελναν τὰ παιδιά τους σχολεῖο, ἐνῶ ἡ φοίτηση, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ, δὲν ἦταν ὑποχρεωτική[130]. Ἡ παρέμβαση τῆς τουρκικῆς Διοίκησης δὲ λειτουργοῦσε, φυσικά, στὰ μάτια τοῦ πληθυσμοῦ ὡς κίνητρο ὑπὲρ τῆς ἐκπαίδευσης.

Βέβαια, ὑπῆρξαν περιπτώσεις ποὺ οἱ κεντρικὲς δημογεροντίες συνεργάστηκαν μὲ τὴ Διοίκηση τὰ χρόνια αὐτά[131]. Στὴν τακτικὴ αὐτή, ὡστόσο, οἱ

---

129. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, *ὅ.π.*, σσ. 273-274, 288.

130. Παράδειγμα αὐτόκλητης ἐπέμβασης μετὰ ἀπὸ ὄξυνση: βλ.πιὸ πάνω, ὑποσ. 104. Παράδειγμα παρέμβασης τῆς τουρκικῆς Διοίκησης σὲ ὁμαλὲς συνθῆκες: "Ὁ ἐνδοξότατος ἔπαρχος Σουλεϊμὰν Ἐφένδης, πληροφορηθεὶς ὅτι ἐκ τοῦ χωρίου "Κασάνους" δὲν ὑπάρχουν μαθηταὶ ἐν τῷ ρηθέντι σχολείῳ, προσεκάλεσε εἰς Παναγιὰν τοὺς δημογέροντας καὶ ἱερεῖς τοῦ χωρίου τούτου, καὶ ζητήσας κατάλογον τῶν παίδων ὅσοι δύνανται νὰ καταταχθῶσιν εἰς τὸ σχολεῖον καὶ χορηγήσας εἰς τοὺς γονεῖς αὐτῶν ὀκταήμερον προθεσμίαν, ἀπέστειλε χωροφύλακα, ὅπως ὅσοι ἐξ αὐτῶν δὲν θέλουν συγκατανεύσει νὰ ἀποστείλωσι τὰ τέκνα αὐτῶν εἰς τὸ σχολεῖον ὑποβληθῶσιν εἰς τὴν πληρωμὴν προστίμου μιᾶς λίρας" (Εὐ. Φουρναράκης (Ἀϊτάνια) πρὸς ΔΤΗ, 4/16 Αὐγ. 1871: ΑΔΤΗ, φάκ. Αὐγ. 1871).

131. Πβλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 109, 115. Παράδειγμα μιᾶς τέτοιας συνεργασίας εἶναι ἡ χειρονομία τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου νὰ προσκαλέσει, ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸ Διοικητὴ τῆς πόλης Ἀαρὶφ Πασά,τοὺς δημογέροντες τῶν χωριῶν τοῦ Τμήματος στὸ Ἡράκλειο, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ συνδρομή τους στὸ θέμα τῆς ἀποστολῆς τῶν παιδιῶν στὸ σχολεῖο. Στὴ συνάντηση αὐτὴ λαμβάνει ἐπίσης μέτρα ὥστε νὰ ἀπογραφοῦν τὰ παιδιὰ ποὺ βρίσκονται σὲ σχολικὴ ἡλικία (6-15 ἐτῶν) καὶ νὰ συγκεντρωθοῦν στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ κατάστα-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δημογεροντίες προσέφυγαν μὲ μεγάλη φειδώ. Ἄλλωστε, εἶχαν τὴ γνώμη ὅτι ἀκόμη καὶ ἂν ἀσκεῖτο πειθαναγκασμός, καὶ αὐτὸς θὰ ἀποδεικνυόταν ἀναποτελεσματικός. "Ἐκ τῶν παρατηρήσεών μου δέ", ἀναφέρει ὁ δημογέροντας Ἡρακλείου Ἐμμ. Ξανθουδίδης ποὺ συναντήσαμε λίγο πιὸ πάνω, "ἐπείσθην ὅτι ἀδύνατον ἀποβαίνει παρὰ τοῖς γονεῦσι τούτοις ἡ μὴ κώλυσις τῶν τέκνων αὐτῶν ἀπὸ τῆς Σχολῆς κατὰ τὰς κυριωτέρας μάλιστα ἐσοδείας τῶν προϊόντων των, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο τοὺς ἐπεβάλλετο δι'ἀνωτέρας βίας"[132].

Ὁπωσδήποτε, οἱ δημογεροντίες κρίνουν πὼς ἐπιβάλλεται νὰ ἀπειλήσουν τουλάχιστον ὅτι θὰ χρησιμοποιήσουν δραστικὰ μέτρα. Ἀπὸ τὸ 1873 καὶ μετὰ, εὐκαιριακά, ὄχι ἐπὶ μονίμου βάσεως, ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου, προκειμένου νὰ πείσει τοὺς χωρικοὺς νὰ στείλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο, ἐπισείει τὴν ἀπειλὴ τοῦ πειθαναγκασμοῦ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς ἀναφερόμενη σὲ ρητὴ διάταξη τοῦ ἐπίσημου Κανονισμοῦ περὶ σχολείων ποὺ ἐκείνη εἶχε συντάξει, καὶ ποὺ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἀναμενόταν νὰ ἐπικυρωθεῖ ἀπὸ τὴν Πύλη[133]. Ἄλλοτε πάλι ἀπευθύνει μία ἀόριστη ἀπειλή: ὅτι, γιὰ παράδειγμα, θὰ καταφύγει σέ "ἄλλα μέτρα"[134].

Παράλληλα, οἱ δημογεροντίες κρίνουν σκόπιμο νὰ ἀνανεώσουν τὶς συστάσεις τους πρὸς τὶς κατὰ τόπους κοινότητες γιὰ νὰ τὶς πείσουν νὰ ἐνδιαφερθοῦν. Το ὕφος τους παρακολουθοῦμε ὅτι προοδευτικὰ γίνεται ἐπιτακτικότερο, ὅσο καὶ ἂν ἡ οὐσία παραμένει πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς σύστασης, ἔντονης ἔστω, καὶ ὄχι τῆς διαταγῆς. Ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρα-

---

ση τῶν γονέων τους (*Νεολόγος* (ἐφημερίδα: Κωνσταντινούπολη), ἀρ. 1906, 10/22 Ἰουν. 1875). Σώζονται ἀρχειακὰ 16 τέτοιοι κατάλογοι,τοὺς ὁποίους διαβίβασε ὁ Κ. Ἀξελός, Ἔπαρχος Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους, στὸ Διοικητὴ Ἡρακλείου στὶς 10/22 Ἰουλ. 1875 (ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 318-360). Πβλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 69.

132. Ἐμμ. Ξανθουδίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 23 Αὐγ. / 4 Σεπτ. 1874.

133. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Ἅγιο Μύρωνα, Βοῦτες, Κρουσώνα, Τυμβάκι), ἀρ. 1223, 1224, 1228, 1229, 22 Σεπτ./4 Ὀκτ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 74/ 609,629,632· ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Πιτσίδια), ἀρ. 1192,18/30 Σεπτ.1873: ΑΔΤΗ, κα 2/74-450. Γιὰ τὸν Κανονισμὸ βλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 23.

Προχωροῦν τὰ χρόνια, βρισκόμαστε στὰ 1880, ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου συνεχίζει τὶς παραινέσεις πρὸς τὸ χωρικὸ πληθυσμό. Στοὺς ἐφόρους καὶ δημογέροντες Βουτῶν καὶ Ἀβδοῦ θὰ παραγγείλει νὰ πειθαναγκάζουν τοὺς συγχωριανούς τους νὰ στέλνουν τακτικὰ τὰ παιδιά τους στὴ σχολή (ἀρ. 1389, 13/25 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/499, 504). Προσκαλεῖ δὲ στὸ Ἡράκλειο τοὺς δημογέροντες καὶ ἐφόρους Ρογδιᾶς γιὰ νὰ σκεφθοῦν ἀπὸ κοινοῦ μὲ ποιὸν τρόπο θὰ ὑποχρεώσουν τοὺς κατοίκους νὰ ἀποστέλλουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο (ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Ρογδιά), ἀρ.1389, 13/25 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/501).

134. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ.948, 4/ 16 Ἰουλ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2- 84/ 106-107.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κλείου ἀξιώνει τώρα νὰ παρέχουν οἱ κοινότητες στὸ δάσκαλο τρανὰ δείγματα τῆς ἀγάπης τους. Θερμὰ τοὺς προτρέπει ἢ καὶ ἀπαιτεῖ νὰ ἀποστέλλουν τακτικὰ καὶ ἀνελλιπῶς στὸ σχολεῖο τὰ παιδιά τους. Τοὺς συνιστᾶ μὲ ὅλη της τὴν πειθὼ νὰ ἐπιμελοῦνται ἐμπράκτως γιὰ τὴν καλὴ διατήρηση τοῦ σχολείου τους, ἔχοντας τὴ βεβαιότητα ὅτι ἀπὸ τοῦτο θὰ προκύψει ἠθικὴ ὠφέλεια ὄχι μικρή[135]. "Μὴ μόνον λόγῳ ἀλλὰ καὶ ἔργῳ", τονίζει[136]. Ἡ ἀπόσταση πράγματι ποὺ χωρίζει τὰ λόγια τῆς ἐπιτόπιας κοινότητας ἀπὸ τὰ ἔργα της εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ σταθερὰ χαρακτηριστικά της ποὺ ἀναχαιτίζουν τὴν ὁποιαδήποτε εὐοίωνη προοπτικὴ γιὰ τὶς προσπάθειες τῆς δημογεροντίας. Οἱ χωρικοὶ εἶναι καλοὶ στὶς προθέσεις καὶ χλιαροὶ ὡς κακοὶ στὰ ἔργα.

Οἱ δημογεροντίες θὰ βροῦν πολλὲς εὐκαιρίες νὰ ἐπανέλθουν στὸ θέμα. Ἡ νέα ρητορική τους εἶναι πιὸ σύνθετη. Ἡ φοίτηση στὸ σχολεῖο γιὰ τὸ γονέα εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴν ἐκπλήρωση ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἱερότερα καθήκοντά του, τὸ ὁποῖο τοῦ ἐπιβάλλεται ἀπὸ κάθε ἠθικὸ καὶ κοινωνικὸ νόμο, ἐπισημαίνει ἡ Δημογεροντία Ἡρακλείου. Τὸ σκότος τῆς ἀμάθειας παραμονεύει, καὶ ἂν ἀληθινὰ οἱ χωρικοὶ ἀγαποῦν τὰ παιδιά τους, θὰ θελήσουν νὰ τὰ ἐξαγάγουν ἀπὸ τὴν οἰκτρὴ ἀπαιδευσία στὴν ὁποία διατελοῦν, καὶ νὰ τοὺς δώσουν τὶς γνώσεις ἐκεῖνες ποὺ θὰ μορφώσουν τὶς καρδιές τους καὶ θὰ τὰ καταστήσουν μὲ τὰ καλὰ παραδείγματα τῆς ἀρετῆς χρηστοὺς ἀνθρώπους καὶ καλοὺς πατριῶτες[137]. Ἡ συμβουλὴ τῶν δημογεροντιῶν εἶναι πατριωτική. Οἱ κατὰ τόπους κοινότητες καθίστανται ὑπεύθυνες πλέον γιὰ τὴ ζημία ποὺ θὰ κάνουν στὰ παιδιὰ ἂν δὲν φοιτήσουν στὰ σχολεῖα[138].

Στὴ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου δὲν διαφεύγει ὅτι εἶναι ἀρχὴ ἀκόμη, καὶ κάθε ἀρχὴ εἶναι δύσκολη. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, παρατηρεῖ, ὅτι ὅταν οἱ κάτοικοι ἐννοήσουν τὴν ὠφέλεια ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀπόκτηση τῶν γραμμάτων, θὰ ἐμπνέονται ἀπὸ περισσότερο ζῆλο[139]. Δὲν πρέ-

---

135. ΔΤΗ πρὸς Κ. Ἱερωνυμάκη κ.ἄ. ἐφοροεπιτρόπους τῆς ἐν Μεσαρᾷ ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Καλυβιανῆς, 9/21 Μαρτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-105/393.

136. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Δαφνές), ἀρ. 1535, 4/16 Ὀκτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/137.

137. ΔΤΗ πρὸς Γ. Περιστεράκη (Κρουσώνα), ἀρ. 695, 5/17 Ἰουν. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2-21[=71] / 111-112.

138. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες καὶ ἐφόρους (Μακρὰ Σίβα), ἀρ. 948, 4/ 16 Ἰουλ. 1874. Τὸν ἴδιο περίπου καιρό, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος κατηγορεῖ τοὺς γονεῖς ποὺ στεροῦν τὰ παιδιά τους ἀπὸ τὸν πνευματικὸ ἐπιούσιο ἄρτο τῆς ἐκπαίδευσης παρασκευάζοντας ἔτσι τὴ δυστυχία τους καὶ τοὺς θέτει πρὸ τῶν εὐθυνῶν ποὺ φέρουν ἀπέναντι στὸ θεὸ καὶ τὴν κοινωνία (*Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος*, τ. Η΄ *(1873-74)*, Κωνσταντινούπολη 1875, σ. 197).

139. ΔΤΗ πρὸς Γ. Περιστεράκη (Κρουσώνα), ἀρ. 695, 5/ 17 Ἰουν. 1873. Οἱ δάσκαλοι οἱ ἴδιοι ἔχουν συναίσθηση τῆς σημασίας ποὺ ἔχει ὁ αἰφνιδιασμὸς τοῦ νεωτερισμοῦ. Ὁ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πει, ὑπογραμμίζει ἡ Δημογεροντία, νὰ δαπανῶνται τόσα χρήματα ἄδικα καὶ νὰ παρέρχεται ἀνώφελα ὁ πολύτιμος καιρὸς τῶν παιδιῶν.

Ἕνα μέγεθος παρατηροῦμε ὅτι ὑπεισέρχεται τώρα στὸ λόγο μὲ συχνότητα κατὰ πολὺ μεγαλύτερη ἀπ' ὅ,τι παλιότερα: ὁ χρόνος καὶ ἡ ἀπώλειά του. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς ὑπαίθρου ἡ μετάβαση ἀπὸ τὴ μία ἡλικία στὴν ἄλλη γινόταν σὲ ἀργὸ ρυθμό. Ἡ νηπιακὴ ἡλικία, ἡ παιδική, ἡ ἐφηβική, ἡ ὡριμότητα καὶ τὸ γῆρας, διαχέονταν ἡ μία στὴν ἄλλη χωρὶς ἀπότομους σταθμούς. Οἱ ἐποχὲς ἐπανέρχονταν, δίνοντας μία ἔννοια χρονικῆς ἀλλαγῆς ἀλλὰ καὶ ἐπανάληψης. Ἔτσι καὶ οἱ ἐργασίες, ποὺ εἶχαν ἡ κάθε μία τὸν καιρό της, ποὺ ξαναγύριζε. Ὁ χρόνος εἶχε τραγικότητα ἐφόσον συνδεόταν μὲ τὸ τέλος τῆς ζωῆς, μὲ τὸ θάνατο. Ὑπῆρχε ἡ νοσταλγία γιὰ τὰ νιάτα. Τὰ γεγονότα ἦταν μοναδικὰ καὶ ὑπῆρχαν σὲ βάθος χρόνου, ἄρα ὁ χρόνος εἶχε ἱστορικότητα. Ὁ χρόνος λοιπὸν εἶχε διαστάσεις, βάθος καὶ πλάτος, διαδοχή, τραγικότητα.

Τώρα ὁ χρόνος λογίζεται, ἴσως ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ ποτέ, καὶ ὡς ἀπώλεια, ὡς κάτι ποὺ παρέρχεται χωρὶς ἐπιστροφή[140]. Ἡ εἰσαγωγὴ ἑνὸς ἀστικοῦ θεσμοῦ ὁδηγεῖ σὲ ἀστικοῦ τύπου ἐκτιμήσεις. Ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ σχολικοῦ χρόνου, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς σχολικῆς ζωῆς, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος μιᾶς ζωῆς ποὺ τώρα διαφοροποιεῖται, ἀντιδιαστελλόμενη πρὸς τὸ μονόδρομο τῆς ἀγροτικῆς, μιᾶς ζωῆς χρονικὰ ὁριοθετημένης μὲ ζωηρότερες τομές, ὅλα τοῦτα διασυνδέονται μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐκμετάλλευσης καὶ ἀντίστοιχα τῆς σπατάλης τοῦ χρόνου, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ πολύτιμου τοῦ χρόνου, τοῦ χρόνου ὡς ἀξίας καὶ ὡς μέτρου. Ἡ φαινομενικὴ ἀκινησία τοῦ χρόνου ἀνατρέπεται, ὁ

Περιστεράκης, π.χ., μὲ τὴ σειρά του, ἀναπαράγοντας τὸ ἐπιχείρημα τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου, παρατηρεῖ ὅτι μόνο ὁ χρόνος καὶ ἡ φιλόστοργη ἐπιμονὴ τῆς θρησκευτικῆς ἀρχῆς θὰ συντελέσουν στὴν ἠθικὴ καὶ διανοητικὴ "ἀναμόρφωση" τῶν χωρικῶν (Γ. Περιστεράκης (Κρουσώνας) πρὸς ΔΤΗ, 16/ 28 Ἰουλ. 1873: ΑΔΤΗ, κα 2- 73/ 590).

140. Στὴν ἀγωνιζόμενη Ἑλλάδα τοῦ 1825 ὁ Γρηγόριος Δικαῖος, ὡς Ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν, ἀναφέρεται σὲ διάταγμά του στὴν ἀπώλεια τοῦ χρόνου: "διὰ νὰ μὴ κατατρίβωσιν... οἱ νέοι ἀνωφελῶς τὸν πολύτιμον καιρὸν τῆς ἡλικίας των", παρατηρεῖ, ἐνῶ λίγο παρακάτω ἐπαναλαμβάνει: "διὰ νὰ μὴν καταναλίσκεται εἰς μάτην ὁ πολυτιμότερος καιρὸς τῆς νεότητος" (Α. Δημαρᾶς, *ὅ.π.*, σσ. 12-13). Ὁ Ὁδηγὸς Ἀλληλοδιδακτικῆς ποὺ συντάσσει τὸ 1850 ὁ Ἰω. Κοκκώνης προβάλλει ἰδιαιτέρως πιεστικὰ τὸ θέμα τοῦ σχολικοῦ χρόνου (Λ.Παπαδάκη, *ὅ.π.*, σ. 133). Στὴν Κρήτη τοῦ 1850 καὶ 1860 ἡ ἔκφραση γιὰ τὸ πολύτιμο τοῦ χρόνου χρησιμοποιεῖται σποραδικά (βλ. Ν. Τσιριντάνης, *ὅ.π.*, σ. 81). Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ σχόλιο τοῦ Λεωνίδα Γεωργιάδη Λογίου, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ καθὼς χάνει τὰ πανεπιστημιακά του μαθήματα τοῦ ἔτους 1862: "Ἐπρόκειτο περὶ καταναλώσεως χρόνου,τοῦ πρωτίστου τούτου καὶ θεμελιώδους κεφαλαίου πάσης ἀνθρωπίνης προόδου". "Ὁ χρόνος", ἐπανέρχεται ὁ Γεωργιάδης, "εἶναι τὸ α΄ καὶ οὐσιωδέστατον κεφάλαιον πάσης ἠθικῆς καὶ ὑλικῆς προόδου πάσης (;) ζωῆς" (Λεωνίδας Ἰ. Γεωργιάδης (Ἀθήνα) πρὸς Ἀ. Φ. Παπαδάκη (Ἀθήνα), 22 Ἰουν./4 Ἰουλ. 1862: ΑΔΤΗ, κα. 2.4-1/8).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χρόνος δίδει τὴν ἐντύπωση ὅτι διαβαίνει γοργά, πιέζει. Δημογεροντίες[141] καὶ δάσκαλοι[142] κραδαίνουν τώρα τὴν ἔννοια τῆς σπατάλης του γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα αἴσθημα πίεσης, γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ἀλλεπάλληλες ἀναβολές.

Πῶς ἐκτιμᾶται γενικὰ ἡ κατάσταση μὲ δεδομένες τὶς συνθῆκες ποὺ ἐκτέθηκαν παραπάνω; Ἐκφέρει τὴ γνώμη του ὁ ἐγκυρότερος ἴσως πληροφοριοδότης τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου σχετικά, τὸ ἀνώτερο διδακτικὸ προσωπικὸ τῶν πόλεων, τὸ ἔμπειρο καὶ συχνὰ ἡλικιωμένο, ποὺ τὴν ἀντιπροσωπεύει στὶς δημόσιες ἐξετάσεις τῶν χωριῶν. Ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῶν μαθητῶν, ἡ ὁποία φυσικὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ ποικίλες παραμέτρους, οἱ ἐξεταστὲς αὐτοὶ καλοῦνται νὰ διαχωρίσουν, μέσα ἀπὸ ὅλες τὶς δυνατὲς διαθλάσεις, τὴν ἱκανότητα ἢ μὴ τοῦ δασκάλου καὶ τῶν παιδιῶν, ὅπως καὶ τὴ δεκτικότητα ἢ μὴ τοῦ περιβάλλοντος. Περιγράφοντας τὸ φαινόμενο τῆς θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς ἀνταπόκρισης τοῦ πληθυσμοῦ, τὸ ὁποῖο ἤδη ἔχουν συλλάβει καὶ περιγράψει οἱ δάσκαλοι, οἱ ἐξεταστὲς προσπαθοῦν μὲ τὴ σειρά τους νὰ τὸ ἑρμηνεύσουν.

Οἱ ἐξεταστὲς διαπιστώνουν μία ἀνομοιογενὴ κατάσταση στὰ μέρη ποὺ στέλνονται. Φέροντας οἱ ἴδιοι τὴ σφραγίδα τῆς "ἀποστολῆς" καταγράφουν τὶς καταστάσεις συναισθηματικὰ φορτισμένοι, ὅπως καὶ οἱ δάσκαλοι. Τὰ ὅσα θὰ δοῦν ἄλλοτε θὰ τοὺς ἐνθαρρύνουν[143], ἄλλοτε θὰ τοὺς ὁδηγήσουν σὲ

---

141. Βλ. π.χ. ΔΤΗ πρὸς δημογέροντες, ἱερεῖς καὶ ἐφόρους (Πατσιδέρο), ἀρ. 2031, 25 Ὀκτ./ 6 Νοεμ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 99/ 959.

142. Βλ. πιὸ πάνω, ὑποσ. 127· καὶ Ζ. Πασχαλίδης (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389.

Ἀναφορὰ στὸ χρόνο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν κοινότητα ἢ ἀπὸ μεμονωμένα μέλη της, ἔχομε στὴν περίπτωση τῆς Γέργερης, τὸ 1874 καὶ τὸ 1881, ὅπου ζητεῖται ἀντικατάσταση τοῦ δασκάλου γιὰ νὰ μὴν χάνεται ὁ πολύτιμος χρόνος τῶν παιδιῶν τους (Μιχ. Στεφανάκης (Γέργερη) πρὸς Χ. Ἀργυράκη (Ἡράκλειο), 23 Σεπτ./5 Ὀκτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2-86/749· Δημογέροντες, πρόκριτοι καὶ ἔφοροι (Γέργερη) πρὸς Τμηματικὴ Ἐφορία Ἡρακλείου, 25 Σεπτ./7 Ὀκτ.1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 4/ 226). Παρόμοια ἡ περίπτωση τοῦ Ἀβδοὺ στὰ 1880 (Ἱερεῖς, δημογέροντες καὶ ἔφοροι (Ἀβδού) πρὸς Ἐμμ. Ξανθουδίδη (Ἡράκλειο), 17/29 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/385). Ἡ δημοτικὴ ἐφορία Χάρακα, στὰ 1881, παρακινεῖ τὴν Τμηματικὴ Ἐφορία Ἡρακλείου νὰ τοποθετήσει δάσκαλο στὸ χωριὸ Ἀχεντριάς "λαμβάνουσα ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ καιρὸς προχωρεῖ καὶ οἱ μαθηταὶ καταστρέφωσι τὴν πολύτιμον ταύτην ἐποχήν των" (22 Νοεμ./4 Δεκ. 1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 4/ 508).

143. Στὰ 1874 ὁ ἐξεταστὴς Ἀπ. Στεφανίδης ἀναφέρεται στὴ φιλομουσία κατοίκων καὶ ἐφόρων τῶν Ἀνωγείων Καινουρίου (Α. Στεφανίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 15/27 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/256). Ἀναφορὰ στὴ συνηθισμένη ἄκρα φιλομουσία τῶν κατοίκων στὴν κωμόπολη τῆς Πόμπιας κάνουν οἱ ἐξεταστὲς Κοιλιαράκης, Στεφανάκης καὶ Στεφανίδης, διαπιστώνοντας ὡστόσο ὅτι κινδυνεύει νὰ ὑπονομευθεῖ ἀπὸ τὴ δυσαρέσκεια πρὸς τὸ δάσκαλο (Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. / 9 Σεπτ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2 / 263-266). Στὰ 1874 στὴ Γέργερη, κατὰ τὶς δημόσιες ἐξετάσεις προσέρχονται γιὰ νὰ ἐμψυχώσουν τὴ σχολὴ μὲ τὴν παρουσία τους οἱ ἀρχές, ἕνα πλῆθος "φιλομούσων καὶ φιλοκάλλων ἀκροατῶν", οἱ ἱερεῖς καὶ πρόκριτοι τοῦ χωριοῦ ἀλλὰ ὄχι οἱ ἔφοροι

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διαπιστώσεις καὶ αἰσθήματα παρόμοια μὲ τῶν δασκάλων[144], Ἀλλοῦ ὑπάρχει προθυμία γιὰ τὰ γράμματα, καὶ αὐτὸ συμβαίνει σὲ μέρη κυρίως κοντὰ στὶς πόλεις, μὲ πληθυσμὸ κάποιου μεγέθους[145], ἀλλὰ καὶ σὲ μέρη ποὺ γιὰ ἀπροσδιόριστους λόγους δείχνουν μία θετικὴ ἀνταπόκριση πρὸς αὐτά[146]. Σὲ ἄλλα μέρη οἱ κάτοικοι τὰ ἀντιμετωπίζουν μὲ ψυχρότητα[147]. Ἄλλα χωριὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι θὰ ἐξελιχθοῦν στὸ μέλλον. Οἱ τόποι δημιουργοῦν τὴν παράδοση ποὺ θὰ τοὺς συνοδεύσει ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν. Τὰ ἔντονα χαρακτηριστικά τους, ἡ ροπὴ ἢ ἡ ἀδιαφορία πρὸς τὰ γράμματα, συνήθως μένουν σταθερὰ μέσα στὸ χρόνο, ἂν καὶ οἱ σχετικὲς κυμάνσεις δὲν λείπουν[148].

Ὁ Νέστωρ τῶν κρητικῶν δασκάλων καὶ Διευθυντὴς τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς Ἡρακλείου Νικόλαος Παρασυράκης, σταλμένος στὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες, ἀναφέρεται στόν "πρὸς τὴν παιδείαν ὀργασμὸν τῶν κατοίκων, ἐφ'οὗ κυρίως ἑδράζεται τὸ ὅλον τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως οἰκοδόμημα"[149]. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς περιοδείας του κάνουν τὸν Παρασυράκη νὰ αἰσιοδοξεῖ: "Τοιαύτη τις, κύριοι, ἡ πνευματικὴ κατάστασις τῶν χωρίων εἰς ἃ μετέβην, περὶ ἧς ἂν σύντονος καὶ ἔγκαιρος πρόνοια ληφθῇ δυνάμεθα νὰ λέγωμεν ὅτι συμπορευόμεθα τὸ καθ' ἑαυτοὺς τῷ πολιτισμῷ καὶ ταῖς ἀνάγκαις τοῦ παρόντος αἰῶνος"[150].

τοῦ σχολείου οἱ ὁποῖοι "εἶχον ἀγοράσει ἀγρόν" (Στ. Ματζαπετάκης (Ἀμπελοῦζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ. 1874: ΑΔΤΗ, κα 2.4- 2/ 211).

144. Βλ. π.χ. Κωνστ. Δρακάκης (Ἀρχάνες) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2-98/873· Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 25 Αὐγ. /6 Σεπτ. 1877: ΑΔΤΗ, κα 2-121/92-93.

145. Τοῦτο συμβαίνει π.χ. στὶς Ἐπάνω Ἀρχάνες, στὸν Ἅγιο Μύρωνα καὶ στὴν Πόμπια (Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/368-369). Πβλ. πιὸ πάνω, σσ. 95-97 καὶ σ. 99, ὑποσ. 67.

146. Παράδειγμα, τὸ Ἀβδού.

147. Παράδειγμα τὸ Καστέλι Πεδιάδος καὶ ἡ Ἀνώπολη (Ἀντ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς ΔΤΗ, 11/23 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/451-452).

148. Σταθερὰ στὴν ἔλλειψη προόδου φαίνονται νὰ εἶναι π.χ. τὰ Πιτσίδια. Παράδειγμα ταλάντευσης: ἡ Πόμπια καὶ τὸ Τυμπάκι. "Περὶ δὲ τοῦ Τυμβακίου τί πρῶτον καὶ τί τελευταῖον νὰ εἴπωμεν; πᾶν κωμικὸν ἐπεισόδιον ὅπερ δύναται νὰ συμβῇ ἐν ὄχλῳ ἀμαθεστάτῳ συνέβη καὶ ἐνταῦθα. Πρῶτον μὲν διὰ τὴν ἀμάθειαν καὶ σκαιότητα τῶν κατοίκων, εἶτα δὲ ἕνεκεν ἀδεξιότητος τοῦ διδασκάλου πρὸς τὸ πολιτεύεσθαι αὐτούς". Ἀπὸ τοὺς 100 μαθητὲς ποὺ ὑπολογιζόταν ὅτι θὰ παρουσιάζονταν γιὰ ἐξέταση παρουσιάστηκαν οἱ 11, ἀναφέρεται (Α. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/185-186). Κι ὅμως στὰ 1874 οἱ ἐξεταστὲς εἶχαν σχηματίσει τὴ γνώμη ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ αὐτοῦ ἔδειχναν πραγματικὸ ζῆλο γιὰ τὰ γράμματα (Στ. Μαρκόπουλος κ.ἄ. (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. / 9 Σεπτ. 1874. Βλ. καὶ πιὸ πάνω, σσ. 92, 93).

149. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 28 Αὐγ. /9 Σεπτ.1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/ 368-369.

150. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη εἶναι ἡ ἄποψη ποὺ σχηματίζουν γιὰ τὴν κατάσταση τῆς παιδείας οἱ ἐξεταστὲς τῆς Δημογεροντίας Ἡρακλείου Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ. Ν. Παπαδάκης σὲ περιοδεία τους τὸ 1876 στὰ χωριὰ τῆς Μεσαρᾶς: "ὄντως ἡ τῶν ἡμετέρων σχολείων ἐλεεινὴ κατάστασις μέχρι δακρύων κινεῖ πάντα ἀληθῆ πατριώτην!", διαπιστώνουν[151]. ""Αμα ἀπομακρυνθεὶς τοῦ Μαλεβυζίου ἀνέπνευσα ἀπονώτερον", ὁμολογεῖ ὁ Μιχελιδάκης τὸ 1875[152]. Στὸ μέσο, ὁ ἀρχιμανδρίτης Ἀμβρόσιος Κασσάρας, ἀντιπρόσωπος στὶς ἐξετάσεις Καινουρίου καὶ Πυργιωτίσσης στὰ 1872, ἀναφέρει: "Ἡ ἐφετινὴ διανοητικὴ μόρφωσις τῶν φιλτάτων τέκνων τῆς πατρίδος ἐν ταῖς τέτταρσι τῶν ρηθεισῶν ἐπαρχιῶν σχολαῖς... ὑπῆρξεν ἐν γένει παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν στάσιμος, ἵνα μὴ εἴπω καὶ ὀπισθοδρομική"[153].

Ἐνθαρρυντικὴ γιὰ τὰ γράμματα ἔνδειξη, στὰ 1876, τὸ ὅτι, ὅπως διαπιστώνει ὁ Ἀντ. Μιχελιδάκης, "ἡ... τῶν φοιτώντων μαθητῶν πληθὺς εἶναι, ἂν μὴ ὑπερβολική, τοὐλάχιστον ἱκανὴ καὶ ἀνάλογος πρὸς τὴν τῶν χωρικῶν μας ἐνεστῶσαν ἀνάπτυξιν", ἂν καὶ οἱ ἀπουσίες τῶν μαθητῶν, ὅπως καὶ ἡ ἀνεπαρκὴς ἀνταπόκριση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς ἐλλείψεις τῶν σχολείων, συνεχίζονται[154]. Ἂς μὴ λησμονοῦμε ὅτι ὁ Μιχελιδάκης εἶναι ἐκεῖνος ποὺ εἶχε ἐπισημάνει τὴ σημασία τῆς φοίτησης ὡς δείκτη τῆς φιλομουσίας τοῦ πληθυσμοῦ[155]. "Μόνος ὁ χρόνος ὡς ἐγὼ φρονῶ", θὰ ὑποστηρίξει ὁ ἴδιος, "θὰ ἐφεύρῃ τὸ κατάλληλον φάρμακον"[156]. Κάτω ἀπὸ τὶς ἀπουσίες κρύβεται ἡ ἀμάθεια, θὰ ὑποστηρίξει ἕνας ἑλληνοδιδάσκαλος[157], ἐνῶ ἕνας ἐξεταστής, παρακολουθώντας τὰ πράγματα ἀπὸ τὸ πιὸ ὀπισθοδρομικὸ ὡς πρὸς τὴν παιδεία διαμέρισμα, προβλέπει ὅτι "ἡ ἀφιλομάθεια τῶν πλείστων, ὁ ἐγωισμὸς τῆς ἀπαι-

---

109/ 188-193. Παρόμοια διατυπωμένη καὶ ἡ γενικευτικὴ δήλωση τῆς Ἐφορίας Σχολείων Ἡρακλείου ὅτι ἡ ἀνταπόκριση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης στὰ γράμματα εἶναι ἐφάμιλλη μὲ τῶν λοιπῶν ὁμογενῶν (πρὸς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Σύλλογον, ἀρ.83, 29 Ἰαν. /10 Φεβρ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2- 92/ 39-49).

151. Ἀ. Ν. Τσακιράκης καὶ Μ.Ν. Παπαδάκης (Πόμπια) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1876.

152. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ. 1875: ΑΔΤΗ, κα 2.4-2/377-378.

153. Ἀμβρ. Κασσάρας (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 10/22 Αὐγ. 1872: ΑΔΤΗ, κα 2.4-1/454.

154. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Κράσι) πρὸς Μητροπολίτη, 2/14 Αὐγ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/203.

155. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 100.

156. Ἀντ. Μιχελιδάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 20 Αὐγ. / 1 Σεπτ. 1875.

157. Ἀμβρόσιος Ραφαηλίδης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 21 Αὐγ. /3 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, φάκ. Αὐγ. 1876.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δευσίας καὶ ἡ ἀσυμφωνία τοῦ ρωμαίικου μέγιστα παρεμβληθήσονται προσκόμματα"[158].

* * *

Μελετώντας τὴν ὑποδοχὴ ποὺ ἐπεφύλαξε ἡ χριστιανικὴ κοινωνία τῆς ἀγροτικῆς Κρήτης στὰ γράμματα, καθὼς αὐτὰ εἰσάγονται στὸ χῶρο της, καταγράψαμε στὴν οὐσία μία ἀντίδραση αὐτόματη, τοῦ βραχέος χρόνου. Ἀντίδραση ἡ ὁποία ὡστόσο προέκυπτε ἀπὸ μία θεώρηση πραγμάτων διαμορφωμένη μέσα στὸ μακρὸ χρόνο. Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ φέρει ἀποτυπωμένη ὅλη τὴν ὁρμή, τὴν τραχύτητα τῆς πρώτης ἀντιμετώπισης. Ἐντελῶς ἐλλείπει ἀπὸ αὐτὴν ἡ ὅποια ἀπάλυνση τῶν θέσεων θὰ ἐπέλθει μὲ τὴν τριβὴ τοῦ χρόνου καὶ τῶν ἐξελίξεων.

Ἡ κοινωνία ποὺ δέχεται τὴν πρόκληση τῆς σχολικῆς φοίτησης δὲν εἶναι ἕνα ὁμοιογενὲς σύνολο ὡς πρὸς τὶς ἀντιλήψεις ποὺ ἀναπτύσσει γύρω ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ τὴν ἀφοροῦν. Εἶναι διαφοροποιημένη ἐπίσης καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνταπόκρισή της στὰ διάφορα ἐρεθίσματα, τὴν ὁποία θὰ ἦταν λάθος ἂν ἰσοπεδώναμε μὲ γενικεύσεις, ἐκλαμβάνοντάς την ὡς ἐνιαία. Τὸ σχολεῖο καθ' ἑαυτὸ δὲν ὑπῆρξε γιὰ τὸ χριστιανικὸ πληθυσμὸ τῆς Κρήτης ἕνα πρωτογενὲς αἴτιο διαφοροποίησης καὶ ἀντιθέσεων. Δὲν ἐτέθη θέμα ἂν ἔπρεπε νὰ λειτουργήσει ἢ ὄχι: ὡς πρὸς αὐτὸ ὑπῆρξε ἀπόλυτη ὁμοφωνία. Δευτερογενῶς ὡστόσο τὸ σχολεῖο, ὅπως κατεξοχὴν τὰ μεγέθη ἐκεῖνα ποὺ ἔχουν προέκταση καὶ στὸ χῶρο τῆς ἰδεολογίας, φέρνει στὴν ἐπιφάνεια ὅλην τὴ ποικιλία τῶν διαφορετικῶν βαθμῶν ἀνταπόκρισης, τῶν τάσεων καὶ ἀντιθέσεων ποὺ μποροῦν νὰ ἀνακύψουν.

Ἔτσι, θὰ παρακολουθήσομε νὰ συνυπάρχει τὸ φαινόμενο τῆς ἐγγραφῆς στὸ σχολεῖο καὶ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὴν ἐγγραφή, τῆς φοίτησης ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπουσιῶν, τῆς ἀνέγερσης τοῦ σχολικοῦ οἰκοδομήματος καὶ τῆς ἐγκατάλειψής του σὲ ἐρείπιο, τῶν ἐμποδίων ποὺ παρεμβάλλονται στὸ δρόμο τοῦ δασκάλου καὶ τοῦ σχολείου καὶ ταυτόχρονα τῆς λαχτάρας γιὰ μία ὁμαλὴ σχολικὴ ζωὴ καὶ τῆς φροντίδας γιὰ τὴν ἀπόκτηση Ἑλληνικῶν Σχολῶν. Ἡ γενικὴ τάση ποὺ ἐκφράζει τὸ κρητικὸ πεδίο, τὸ κύμα ποὺ ταξιδεύει μέσα σ' αὐτό, θὰ πρέπει νὰ νοηθοῦν ὡς σαφῶς θετικὰ πρὸς τὰ γράμματα. Δὲν πρέπει νὰ περάσει ἀπαρατήρητο τὸ σχόλιο τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας γιὰ τὴν ἰσχυρὴ ροπὴ τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ πόλεων καὶ ὑπαίθρου πρὸς αὐτά[159]. Μαρτυρία ποὺ στηρίζει ἄλλωστε πολλαπλᾶ ἡ μελέτη τῶν πηγῶν.

Οἱ Χριστιανοὶ χωρικοὶ ὑποδέχονται τὰ σχολεῖα ἀλλὰ ζυγιάζουν τὰ

---

158. Στ. Ματζαπετάκης (Ἀμπελοῦζος) πρὸς ΔΤΗ, 8/20 Αὐγ. 1874.
159. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 98.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γράμματα τὴν ἐποχὴ στὴν ὁποία ἐπικεντρωνόμαστε. Δηλώνουν μὲ τὴ στάση τους, ταυτόχρονα, μία κατάφαση καὶ μία ἄρση, μία ἀναίρεση τῆς κατάφασης. Τὸ διχασμὸ αὐτὸν τὸν παρακολουθήσαμε παραπάνω διαπιστώνοντας τὶς ἀντιθέσεις ποὺ συνυπάρχουν. Ἡ ὕπαιθρος δὲν ἔχει δεῖ ἀκόμη τὸ πρακτικὸ καλὸ τῶν γραμμάτων. Ἡ πληροφόρησή της στηρίζεται ἀκόμη σὲ ἕνα θεωρητικό, ἀφηρημένο σχῆμα, ποὺ ἴσως δὲν προσλαμβάνει εὔκολα.

Ἡ θέρμη τῆς ἀρχικῆς ὑποδοχῆς ὑποχωρεῖ ὅταν φθάσει ἡ στιγμὴ τῆς συμμετοχῆς στὸ ἔργο. Ἡ συμμετοχὴ αὐτὴ σημαίνει βασικὰ τὴν ὑποχρέωση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ νὰ στείλει τὸ παιδί του στὸ σχολεῖο ἤ, μὲ ἄλλα λόγια, νὰ δεχτεῖ νὰ ἀποστερηθεῖ ἀπὸ δωρεὰν βοηθητικὰ χέρια. Μπροστὰ σὲ μία παρόμοια ἀπόφαση οἱ γονεῖς δίδουν προτεραιότητα στὸν ἑαυτό τους, στὸ σύνολο τοῦ φάσματος τῶν οἰκιακῶν τους ἐργασιῶν συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν παραμικρότερων, ἀκόμη καὶ στὸ κενό, στὴν ἀπουσία δηλ. ὁποιουδήποτε ἔργου ἢ λόγου ποὺ νὰ αἰτιολογεῖ τὴ συγκράτηση τοῦ παιδιοῦ. "Διὰ τὰ γράμματα δὲν χάνομεν τὸν κόπον μας", εἴδαμε ὅτι ἀναφέρουν οἱ χωρικοί[160].

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ βιοτικὲς ἀνάγκες τῆς οἰκογένειας εἶναι βασικὴ αἰτία τῆς συγκράτησης τοῦ παιδιοῦ στοὺς κόλπους της. Εἶναι σαφὲς ὅμως ὅτι οὔτε οἱ οἰκονομικοὶ οὔτε οἱ συγκυριακοὶ λόγοι ἑρμηνεύουν τὸ φαινόμενο. Ἡ συγκράτηση τοῦ παιδιοῦ ὀφείλεται παράλληλα στὴ δύναμη μιᾶς συνήθειας μὲ βαθειὲς ρίζες στὸ χρόνο, τὴν ὁποία ἀδυνατεῖ νὰ ἀνατρέψει ἕνα νεοεισερχόμενο καὶ ἐλλιπῶς ἑδραιωμένο μέγεθος: πράγμα ποὺ μᾶς ὁδηγεῖ στὸ ὅτι ἔχομε νὰ κάνομε μὲ θέμα συμπεριφορᾶς, θέμα νοοτροπίας.

Ἡ νοοτροπία αὐτὴ ἐκφράζει ἀδράνεια, ραθυμία καὶ κάποτε ἀδιαφορία. Τὸ ἀποτύπωμα τῆς κληρονομιᾶς πολλῶν χρόνων. Ἐκφράζει μία ἄρνηση τοῦ πληθυσμοῦ νὰ ἀλλάξει ὁ,τιδήποτε τὸν βόλευε, μία ἄρνησή του νὰ πορευθεῖ διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι εἶχε συνηθίσει, ἀκόμη καὶ μία ἄρνησή του νὰ ἀποδεχθεῖ ὅτι ὑστεροῦσε σὲ κάτι: αὐτὸ ποὺ οἱ ἐξεταστὲς ὀνόμασαν ἐγωισμὸ τῆς ἀπαιδευσίας[161]. Ἡ ἀλλαγὴ θὰ προσκρούσει στὸ ὅτι ἡ καινοτομία θὰ δημιουργήσει ἀνομοιομορφία, ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν ὁμοιομορφία τοῦ πλήθους. Θὰ προσκρούσει στὴν ἀντίσταση τοῦ μακροῦ χρόνου καὶ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ, τῆς μάζας: δύναμη μὲ τὴν ὁποία ὁ πληθυσμὸς συνδέεται μὲ ἰσχυρούς συνεκτικοὺς δεσμούς. Δὲν θὰ προσκρούσει ὅμως σὲ ἀντίσταση πρὸς τὰ γράμματα καθ'ἑαυτά. Ὁ ἀγροτικὸς κόσμος δὲν ὀρθώνει τείχη γιὰ νὰ περιχαρακώσει τὸν παλαιὸ κόσμο ἀξιῶν ποὺ ἀπειλεῖται προκειμένου νὰ διατηρήσει τὴν αὐταξία του. Ἀπὼν πλήρως ἀπὸ τὴ σκηνὴ καὶ ὁ σκοταδισμός.

---

160. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 101.
161. Βλ. πιὸ πάνω, σσ. 122-123.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γιὰ νὰ ξεπεραστοῦν οἱ παραπάνω ἀναστολὲς καὶ ἀντιστάσεις θὰ χρειαστεῖ ὄχι μόνο ἡ ἐπικράτηση μιᾶς νέας λογικῆς πραγμάτων, ὄχι μόνο ἡ καταξίωση τοῦ σχολείου, ἀλλὰ καὶ μία ἄλλη μακρόχρονη διαδικασία: ἡ μετάβαση σὲ μία νέα νοοτροπία. Ἡ ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς συνήθειας ἀπὸ μία ἄλλη. Χρειάζεται χρόνος, ὅπως ἔλεγε ὁ Μιχελιδάκης, καὶ ὄχι μόνο[162].

Γιὰ τοὺς λόγιους κρητικοὺς τῆς δεκαετίας τοῦ 1870 δὲν ἦταν πρωτότυπη ἡ σκέψη ὅτι ἡ νέου τύπου καλλιέργεια ποὺ προσέφερε τὸ σχολεῖο γιὰ νὰ ἑδραιωθεῖ χρειάζεται χρόνο. Ἐξάλλου, οὔτε ἡ σκέψη ὅτι ἡ καλλιέργεια δημιουργοῦσε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀναπαραγωγή της τοὺς ἦταν ξένη. Ἐκεῖ ὅπου ἀπὸ παλιὰ ὑπῆρχε σχολεῖο ἐκεῖ ἡ ἀποδοχὴ τῶν γραμμάτων, στὴ νέα αὐτὴ φάση, ὑπῆρξε ἀπρόσκοπτη, ἢ τουλάχιστον συνάντησε τὰ λιγότερα δυνατὰ προσκόμματα. Δὲν χρειάστηκε κάποια διαδικασία καταξίωσης. Τὸ ἴδιο παρατηροῦμε νὰ συμβαίνει καὶ ἐκεῖ ὅπου ὑπάρχει μεγάλη συγκέντρωση πληθυσμοῦ καὶ εὐκολία ἐπαφῆς μὲ τὰ κέντρα. Στὸ μεγαλύτερο μέρος ὡστόσο τῆς κρητικῆς ὑπαίθρου δὲν συνέτρεχαν συνθῆκες ὅπως οἱ παραπάνω. Ἀπομόνωση, ἀπουσία σχολικῆς παράδοσης, ἔλλειψη ἐγγραμμάτων συχνὰ ὁλοκληρωτική, ἐσωτερικὲς τριβές, ἐνασχόληση μὲ τὴ γὴ καὶ τὸν πόλεμο ἦταν ὁ κανόνας.

Γιὰ τὶς περιοχὲς αὐτὲς ὁ χρόνος ποὺ θὰ μεσολαβήσει θὰ καταδείξει ἂν τὰ γράμματα εἶναι ἀξία ἢ ἀπαξία. Θὰ κάμει τοὺς ἀνθρώπους νὰ συνηθίσουν μὲ ἰδέες καὶ μὲ καταστάσεις νέες, θὰ ἀποσαφηνίσει πράγματα ποὺ λάνθαναν στὸ ἀρχικὸ στάδιο, θὰ κάμει τὰ σημάδια τῶν καιρῶν πιὸ εὔκολα ἀναγνώσιμα. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου "ὁ ἐγωισμὸς τῆς ἀπαιδευσίας" θὰ ὑποχωρήσει, δίνοντας κάποιο ἔδαφος στὴν ἐλαστικότητα, ποὺ μὲ τὴ σειρά της θὰ κάμψει τὴ "φυγομάθεια" καὶ τὴν "ἀφιλομουσία" τοῦ χωρικοῦ πληθυσμοῦ, ὅρους μὲ τοὺς ὁποίους ἡ Δημογεροντία τοῦ Τμήματος Ἡρακλείου ἀπέδωσε ἕνα πιὸ σύνθετο σύνολο ἀντιδράσεων.

Ὁ ἀγροτικὸς κόσμος, παράλληλα, θὰ γνωρίσει ἀπὸ κοντὰ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ σχολείου παρακολουθώντας τὰ δικά του παιδιὰ νὰ ἀποφοιτοῦν ἀπὸ τὰ νεοϊδρυμένα σχολεῖα μεγαλωμένα σύμφωνα μὲ μία νέα θεώρηση, ἔχοντας διδαχθεῖ "τὰ πρὸς τὸν θεόν των καθήκοντα, τὰ πρὸς ἡμᾶς [τοὺς γονεῖς] καὶ τὰ πρὸς τὸν πλησίον των"[163]· ἔχοντας ἐπίσης τεκμηριώσει θεωρητικὰ τὴ Μεγάλη Ἰδέα ποὺ σὰν ἀπὸ ἔνστικτο μέχρι τότε ὑπηρετοῦσαν. Ἡ προβαλλόμενη εἰκόνα τοῦ ἔθνους θὰ φθάσει γιὰ πρώτη φορὰ τὶς ἐσχατιὲς τῆς περιφέρειας, μέσω τοῦ σχολικοῦ δικτύου, ὑπὸ τὴν καθοδήγηση τῶν κεντρικῶν δημογεροντιῶν, ποὺ τὰ χρόνια αὐτὰ δροῦν ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς κύριους φορεῖς τῆς ἐθνικῆς ἰδέας. Καθηγητὲς καὶ δάσκαλοι θὰ προσπαθήσουν μὲ

---

162. Βλ. πιὸ πάνω, σ. 122.

163. Ἱερέας Παπὰ Δημήτριος κ.ἄ. (Γεράκι) πρὸς Τμηματικὴ Ἐφορία Ἡρακλείου, 21 Ὀκτ./2 Νοεμ. 1881: ΑΔΤΗ, κα 2.4-4/387.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὅλες τους τὶς δυνάμεις νὰ ἀφυπνίσουν τὸν ἔρωτα γιὰ τὴν παιδεία, ἀποδυόμενοι ἕναν "πνευματικὸν ἀγώνα, ὑπὲρ οὗ ἅπαντες ἐκ καθήκοντος, καὶ ἵνα μὴ προδόται τῆς πατρίδος ἡμῶν καταλογισθῶμεν ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι, ἀγωνιζόμεθα"[164].

Ἀναφερθήκαμε παραπάνω στὰ σημάδια τῶν καιρῶν. Τὰ σημάδια αὐτὰ μέσα στὰ δέκα χρόνια ποὺ χωρίζουν τὸ 1870 ἀπὸ τὸ 1880 πυκνώνουν ἐντυπωσιακά. Στὴ δεκαετία αὐτὴ ἐπιστρέφει στὸ νησὶ μιὰ γενιὰ ὁλόκληρη ἀνθρώπων ποὺ μαζικὰ τὸ εἶχε ἐγκαταλείψει μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1866: εἶναι ἡ "νέα γενεά" ποὺ οἱ κρητικοὶ εὐαγγελίζονταν ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ 1850[165]. Εἶναι ἐπίσης "ἡ νεαρὰ γενεά". Ἡ γενιὰ αὐτὴ ἔχει φοιτήσει στὰ σχολεῖα τῆς ἐλεύθερης Ἑλλάδας, καὶ φέρει μαζί της τοὺς πρώτους Χριστιανοὺς γιατρούς, δικηγόρους καὶ καθηγητές, σπουδαγμένους στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐγκαθίστανται στὶς τρεῖς μεγάλες πόλεις τοῦ νησιοῦ. Ὡς ἀντιπρόσωποι στὸ κρητικὸ κοινοβούλιο, οἱ νεαροὶ ἐπιστήμονες αὐτοὶ εὔκολα παίρνουν τὸ προβάδισμα ἀπὸ τοὺς ἀμόρφωτους Μουσουλμάνους συναδέλφους τους, ἐνῶ στὴν ἐπανάσταση τοῦ 1877-1878 διαδέχονται στὴν ἀρχηγία τοὺς παλαιότερους ἀγωνιστές. Τὸ πρότυπο τοῦ μορφωμένου ἀτόμου τώρα ἑδραιώνεται καὶ ταξιδεύει ἀκόμη καὶ στὰ μακρυνὰ μέρη τοῦ νησιοῦ, διαρρηγνύοντας τὴν ἀπομόνωσή τους[166].

Τὸ χριστιανικὸ στοιχεῖο παρακολουθεῖ ταυτόχρονα τὴν πριμοδότηση τῶν τουρκικῶν γραμμάτων ἀπὸ τὴν Πύλη, κυρίως ὡς ἀντιστάθμισμα ἔναντι τῆς δικῆς του ἐπιρροῆς, ποὺ ἔχει ἰσχυροποιηθεῖ μετὰ τὴ Συμφωνία τῆς Χαλέπας τὸ 1878[167]. Παρίσταται μάρτυρας τῆς ἀπροθυμίας τοῦ μουσουλμανικοῦ στοιχείου νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν πρόσκληση αὐτὴ τῆς Πύλης, καὶ τῆς στροφῆς του πρὸς τὰ μυστικιστικὰ κινήματα τῆς περιόδου[168]. Μὲ τὴν ἰδιαίτερη συναισθηματικὴ φόρτιση τοῦ ἀλύτρωτου ἀντιλαμβάνεται ἀκόμη πιὸ ἀνάγλυφα ὅτι τὰ γράμματα, ποὺ ἐκεῖνο μὲ τόσο ἐνδιαφέρον καλλιέργησε σὲ συνθῆκες ἀντίξοες, τὸ ἀπομάκραιναν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ τοὺς Τούρκους

---

164. Ν. Παρασυράκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 27 Αὐγ. /8 Σεπτ. 1876: ΑΔΤΗ, κα 2-109/ 188-193.

165. Πβλ. Ν. Τσιριντάνης, *ὅ.π.*, σ. 28.

166. Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, *ὅ.π.*, σσ. 103-105, 276.

167. Ἡ πριμοδότηση αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ χειρισμοὺς διάφορων πόρων ἐπὶ τόπου, ἔχει ὡς συνέπεια νὰ διαθέτουν οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Κρήτης, ποὺ ἀριθμητικὰ ἦταν τὸ 1/4 τοῦ κρητικοῦ πληθυσμοῦ, περίπου τὰ διπλάσια κονδύλια ἀπ' ὅ,τι οἱ Χριστιανοὶ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τους (Sandwith πρὸς Granville, 15/27 Ἰαν. 1883: Public Record Office, Foreign Office 78/353, φφ. 70-88).

168. Patrimonio πρὸς de Broglie, ἀρ. 13,1/13 Ὀκτ. 1873: Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Politique des Consuls/Turquie, La Canée 8, φφ. 76-81· καὶ Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου, *Ἡ Κρήτη 1868-1877*, *ὅ.π.*, σσ. 94-95.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ τὸ συνέδεαν μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ ἐλεύθερα κράτη τῆς Εὐρώπης, ποὺ τὰ καλλιεργοῦσαν. Ἡ ἀπόσταση ἡ ὁποία τὸ χώριζε ἀπὸ τὸν πολιτισμὸ καὶ τὴν ἐλευθερία μὲ αὐτὰ μίκραινε. Ἕνα ἀντιθετικὸ ζεῦγος ἀναδυόταν καθαρά: γράμματα καὶ ἐλευθερία, ἀμάθεια καὶ δουλεία. Γιὰ τὴ χριστιανικὴ κοινότητα ἡ παιδεία ἀπέβαινε ὅπλο καὶ συνάμα στοιχεῖο ποὺ τὴν διαφοροποιοῦσε ἀπὸ τὸν κυρίαρχο. Μαζὶ μὲ τὸ ἐθνοτικό, καὶ ἡ αἴσθηση τῆς διαφορετικότητας· ἐπιπροσθέτως, ἡ αἴσθηση τοῦ περιούσιου λαοῦ.

Στὴ δεκαετία τοῦ 1880 ἡ εἰκόνα ποὺ προβάλλει ἡ ὕπαιθρος γιὰ τὸ σχολεῖο διαφέρει ἤδη σὲ βασικὰ σημεῖα της ἀπὸ τὴν ἀρχική. Ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν οἰκογένειες ποὺ δὲν ἐγγράφουν τὰ παιδιά τους στὸ σχολεῖο καὶ ἀκόμη περισσότερες ποὺ τὰ ἀποσύρουν ἀπὸ αὐτό. Οἱ ἀπουσίες συνεχίζονται ἀμείωτες[169]. Πολλαπλάσιες εἶναι ὅμως οἱ αἰτήσεις γιὰ νὰ ἱδρυθοῦν σχολεῖα καὶ μεγάλη ἡ ἐπιμονὴ τῶν χωριῶν σχετικά. Ἡ διεύρυνση τῶν πόρων ποὺ εἶναι ἀφιερωμένοι στὴν ἐκπαίδευση συντελεῖ ὥστε οἱ Χριστιανοὶ νὰ διατυπώνουν μὲ μεγαλύτερη ἐλευθερία τὶς εὐχές τους στὸ θέμα αὐτό. Οἱ δημογεροντίες διαπιστώνουν τὸ ζῆλο τῶν χωρικῶν γιὰ τὰ γράμματα[170], καὶ "τὴν μετὰ τοῦ δημοδιδασκάλου των ἄκραν ἀγάπην καὶ ἀμοιβαιότητα"[171]. Τὰ παιδιὰ φοιτοῦν "μετὰ μεγίστης ἀφοσιώσεως"[172].

Ὁ ὅρος "παχυλοτάτη ἀμάθεια" εἶναι στὴν ἡμερήσια διάταξη τώρα στὰ χωριά, ἐνῶ κυκλοφορεῖ καὶ ὁ ὅρος "βόρβορος τῆς ἀμαθείας". Στὰ 1881 ἡ Γενικὴ Συνέλευση, ψηφίζοντας τὸν "Περὶ παιδείας Νόμον τῶν Χριστιανῶν" ἀποφασίζει τὴν ἵδρυση σχολείου σὲ κάθε περιφέρεια ποὺ μπορεῖ νὰ ἀποδώσει 30 μαθητές[173]. Τὸ 1889, στὸ δεύτερο περὶ παιδείας νόμο, παρόλο ποὺ ὁ ἀριθμὸς τῶν σχολείων κρίνεται ὅτι "καταπληκτικῶς, καὶ πως δυσαναλόγως

---

169. Βλ. π.χ. Ζ. Πασχαλίδης (Ἀβδού) πρὸς ΔΤΗ, 18/30 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/389.

170. Στὴ φιλομουσία τῶν κατοίκων Γουβῶν καὶ στὴν ἐπιθυμία ποὺ δείχνουν νὰ μορφώσουν τὰ παιδιά τους ἀναφέρεται ὁ ἐξεταστὴς Δ. Κανάκης (πρὸς ΔΤΗ, 1/13 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/349). Ἡ πρόοδος ποὺ ἔδειξαν οἱ μαθητὲς Κουνάβων Πεδιάδος εὐχαριστεῖ ζωηρὰ τοὺς κατοίκους ποὺ εἶναι ἀξιέπαινοι γιὰ τὴ φιλομουσία τους, παρατηρεῖ ὁ ἐξεταστὴς Κ. Δρακάκης (πρὸς ΔΤΗ, 6/18 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/476). Ἐξαιρετικὰ τὰ ἀποτελέσματα καὶ στὸν Ἅγιο Βασίλειο τὸ 1880, παρὰ τὶς ἐλλείψεις τοῦ σχολείου (Ἐμμ. Νιωτάκης (Ἡράκλειο) πρὸς ΔΤΗ, 7/19 Σεπτ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/477). Τὸ ἴδιο καὶ στὸ Θραψανό, τοῦ ὁποίου οἱ κάτοικοι ἐπιμελῶς φροντίζουν νὰ μορφώσουν τὰ παιδιά τους (Δ. Κανάκης (Ἀνώπολη) πρὸς ΔΤΗ, 19/31 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/390).

171. Θ. Παντελίδης (Πύργος) πρὸς ΔΤΗ, 6/12 Αὐγ. 1880: ΑΔΤΗ, κα 2.4-3/355.

172. Δημοτ. ἐφορία δημοτ.σχολῆς Πατσιδέρου πρὸς Ἐπαρχεῖο Μονοφατσίου καὶ μέρους Ρίζου, 20 Δεκ. 1881/2 Ἰαν. 1882: ΑΔΤΗ, κα 2.4-4/582.

173. *Εἰδικοὶ νόμοι παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς καὶ Ὀθωμανοῖς τῆς Κρήτης*, ἐπιμ. Γ. Πλουμίδης- Κ. Φουρναράκης, Χανιὰ 1895, σ. 96.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἴσως πρὸς τὰς ὀρθῶς ἐννοουμένας ἀνάγκας, ηὔξησεν"[174], ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν ποὺ ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν ἵδρυση σχολείου μειώνεται στοὺς 20[175]. Ἡ Ἑλλάδα θὰ ἀκολουθήσει τὸν ἴδιο δρόμο μερικὰ χρόνια ἀργότερα[176].

Οἱ διεκδικήσεις τῆς ὑπαίθρου, ἄναρθρες λίγο πολύ κραυγὲς στὴ δεκαετία τοῦ 1870, βαθμιαῖα γίνονται ὁ συγκροτημένος λόγος μιᾶς κοινῆς γνώμης ἡ ὁποία πιστεύει ὅτι ἔχει δικαίωμα νὰ ἐκφράζει τὶς ἀπόψεις της γιὰ κάτι πού, καθὼς περνᾶ ὁ καιρός, τὴν ἀφορᾶ ὅλο καὶ περισσότερο. Σὲ βραχὺ διάστημα, ἡ σχολικὴ ζωὴ ἔχει ἤδη δημιουργήσει τὸ παρελθόν της.Τὸ βραχὺ αὐτὸ διάστημα, τὸ χρονικὸ ἄνυσμα μεταξύ τοῦ αἰφνιδιασμοῦ καὶ τῆς ἀποδοχῆς ἑνὸς ξένου πρὸς τὴν ἐγχώρια παράδοση θεσμοῦ, ἀποτελεῖ συνάμα δείκτη τῆς εὐελιξίας καὶ τῆς προσαρμοστικότητας τοῦ συγκεκριμένου πληθυσμοῦ.

174. Ν. Σταυράκης, *ὁ.π.*, μέρος Α΄, σ. 200.

175. Γ. Πλουμίδης- Κ. Φουρναράκης, *ὁ.π.*, σ. 120. Τὸν ἴδιο ἀριθμὸ μαθητῶν ἐπικυρώνει καὶ ἡ Κρητικὴ Πολιτεία τὸ 1903. Βλ. σχετικὰ *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας. Ἐστενογραφημένα πρακτικὰ τῆς Βουλῆς*, τεῦχ. 4, περίοδος Β΄, Χανιὰ 1903, σσ. 96, 99-100, 128-129.

176. Τὸ ὅριο τῶν 30 θὰ ἀποφασισθεῖ τὸ 1889 καὶ τῶν 20 τὸ 1899 (Χρ. Λέφας, *ὁ.π.*, σσ. 34-35).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

Kallia Kalliataki Mertikopoulou, *The Muses and the Peasants. Late 19th Century Rural Crete Faces Education*

Well into the 19th century the Christian rural society in Crete continued to have loose bonds with education. Many, indeed, of its male and female members could still recite the long poem of *Erotokritos* by heart. Few, however, had learned to read, write or calculate in the very limited number of schools that functioned. This long established state of things was upset in 1870, when the question of financing the educational establishments of the countryside was settled and a school network came into existence.

The rural communities were thus confronted with a challenge and a consequent dilemma. Was education worth the cost of their being deprived for most of the year of their children, who represented free manual labour? The professional advantages it might offer were not yet clearly discernible. The question that lurked in their minds had to do with the value invested in education. What did exactly literacy represent to an agricultural, often insurgent, society of oral tradition, with a distant reminiscence of past glory? Aware of the scepticism, the central councils of elders, *i.e.* the boards supervising education in the countryside, tried systematically to pave the way for its reception.

The villages, even the isolated ones, responded warmly supporting the creation of schools, undertaking to construct the school building and to pay the teacher's salary. However, when the school was created, they kept their children from it, either by not inscribing them in the first place, or by withdrawing them from the classes with a frequency that led to a large scale absenteeism. School buildings were gradually left to fall in a state of disrepair. The teacher often became a victim of village dissentions, while the promised salary was rarely paid.

Not yet sharing the Christian townspeople' attitude which projected the image of the educated man and even woman as a model, the periphery reacts to the sudden advent of a new institution in a complex manner, seemingly contradictory. Its response, reflecting ideas crystallised during long periods of time, is positive so long as no sacrifices are required of what it considers to be its interest. It also expresses a large scale inertia. Resistance to education *per*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

se or traces of obscurantism are not observable. For the letters to be accepted, time and a change of mentality will be required. Their acceptance will largely benefit from the idea that they constitute an effective additional weapon in the struggle to independence.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΑΛΚΗΣ ΑΓΓΕΛΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΙΚΕΛΑΣ «ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΟΣ ΑΤΕΛΗΣ ΚΑΙ ΑΤΕΛΗΣ ΛΟΓΙΟΣ»;* Πρόδρομη Ἀνακοίνωση

Στὸ Ἀρχεῖο Βικέλα, στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, σώζονται τρία αὐτόγραφα τετράδιά του, ἄνισα σὲ μέγεθος, στὰ ὁποῖα ὁ Βικέλας κατέγραφε ἡμερολογιακῶς τὶς περιλήψεις, τὶς παρατηρήσεις καὶ τὶς κρίσεις του ἀπὸ τὰ κάθε λογῆς βιβλία ποὺ διάβαζε. Ἀνάλογες ἀναγραφὲς γίνονται ἐνίοτε καὶ γιὰ ἄρθρα σὲ περιοδικά, κυρίως ξενόγλωσσα, τὰ ὁποῖα ἔφταναν στὰ χέρια του εἴτε συστηματικὰ εἴτε τυχαῖα. Χρονολογικά, ἡ περίοδος τῶν ἀναγραφῶν ἀρχίζει τὸ 1853 –ἕνα χρόνο δηλαδὴ μετὰ τὴν ἄφιξή του στὸ Λονδίνο– καὶ σταματάει τὸ 1870. Δὲν γνωρίζουμε, ἂν τὰ τρία αὐτὰ τετράδια μᾶς δίνουν τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν ἀναγνώσεών του, ἐπειδὴ ὑπάρχουν ἐνίοτε μεγάλα χρονικὰ κενὰ ἀνάμεσα στὶς διάφορες ἀναγραφές, τὰ ὁποῖα ὁ Βικέλας ἀποδίδει στὶς ἐπαγγελματικές του ἀπασχολήσεις. Ἔτσι κι ἀλλιῶς ὅμως, καὶ αὐτὲς μόνον οἱ ἀναγραφές, ποὺ ἀνέρχονταν σ' ἕνα σύνολο 82 βιβλίων – μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι πολύτομα – «θὰ ἤξιζον νὰ δημοσιευθοῦν ἐν ὁλοκλήρῳ»[1], ὅπως συνιστᾶ, ἤδη ἀπὸ τὸ 1952, ὁ ἀνηψιός του καὶ πρῶτος συστηματικὸς μελετητὴς τοῦ ἀρχείου του, Ἀλέξανδρος Οἰκονόμος, γιὰ τοὺς ἀκόλουθους λόγους:

α. Τὰ κείμενα αὐτὰ τοῦ Βικέλα, ἐνῶ ἀποτελοῦν συνηθισμένη ἀπασχόληση γιὰ ὁποιονδήποτε ἀναγνώστη, εἶναι μοναδικὰ ὡς περίπτωση –ὅσο τουλάχιστον, ἕως σήμερα γνωρίζω– στὴ νεοελληνικὴ γραμματεία. Εἶμαι μᾶλλον βέβαιος ὅτι σὲ κάποια ἀρχεῖα λανθάνουν καὶ ἄλλα σχετικά, ἀλλά, ὅλως περιέργως, δὲν ἔχουν προσελκύσει ἀκόμη τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας. Καὶ γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ θέματος, πέρα ἀπὸ τὴ γνωστὴ «Μυριόβιβλο» τοῦ Φωτί-

---

* Δημήτριος Βικέλας, *Ἅπαντα*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἄλκης Ἀγγέλου, [στὸ ἑξῆς Δ. Βικέλα, *Ἅπαντα*] τόμ. Α΄, Ἀθήνα 1997, σ. 103.

1. Ἀλέξ. Οἰκονόμου, *Τρεῖς ἄνθρωποι*, Ἀθήνα 1952, σ. 85.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ου ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, εἶμαι σὲ θέση νὰ μνημονεύσω μόνο τὸ «Κοινάριον» τοῦ Θεόφιλου Καμπανίας (ca. 1725-1797), τὸ ὁποῖο ὅμως περιορίζεται σὲ ἁπλῆ ἀναγραφὴ τῶν τίτλων τῶν βιβλίων ποὺ εἶχε διαβάσει ὁ ἐπίσκοπος[2].

β. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν βιβλίων, καθὼς καὶ ὁ συστηματικὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὰ μελετάει –μερικὲς φορὲς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὰ ξαναδιαβάζει γιὰ νὰ συντάξει τὴν περίληψη– ἀποτελοῦν χρησιμότατα τεκμήρια γιὰ νὰ διερευνήσουμε, μὲ σχετικὴ ἀσφάλεια, ἕναν ἀπὸ τοὺς θεμελιώδεις συντελεστές, ἴσως τὸν σπουδαιότερο γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς, μέσα ἀπὸ τοὺς ὁποίους συγκροτεῖται καὶ διαμορφώνεται ἡ πνευματικὴ συνείδηση τοῦ νεαροῦ –εἶναι μόλις 20 χρονῶν ὅταν ἀρχίζει– τότε ἐμπορευομένου λογίου Δημητρίου Βικέλα. Σήμερα, ἐξ ἄλλου, ποὺ ἔχομε στὴν διάθεσή μας καὶ ὁλόκληρη τὴν βιβλιοθήκη Βικέλα, καθὼς καὶ τὸν κατάλογό της, ὄχι μόνον κερδίζουμε τὸ στέρεο ἔδαφος τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ἀποφεύγουμε ταυτόχρονα τὴν παραδοσιακὴ ἀβέβαιη καὶ ἀπατηλὴ προσφυγὴ σὲ ἁπλοῦς καταλόγους ἰδιωτικῶν βιβλιοθηκῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουν τὴν ἀξία τους, κυρίως πρὶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅπου ἡ ἀνάγνωση ἀπὸ ἐντατικὴ μεταβάλλεται σὲ ἐκτατική.

Αὐτὰ καὶ μόνο θεωρῶ ὅτι ἀρκοῦν ἐδῶ, στὴν πρόδρομη αὐτὴ ἀνακοίνωση, ὥστε νὰ ἐνημερωθεῖ σχετικὰ ὁ ἀναγνώστης. Τὰ ὑπόλοιπα, ἀναλυτικοὶ τίτλοι βιβλίων, εἶδος περιλήψεων καὶ κρίσεων, συσχετισμοὶ τῶν ἀνωτέρω μὲ τὸ ἔργο τοῦ Βικέλα, καὶ λοιπὰ παρεπόμενα, θὰ τὰ πληροφορηθεῖ ὁ ἀναγνώστης τοῦ παρόντος στὴν ἐν προόδῳ ἔκδοση τῶν ἰδίων τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων.

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ, συνεπῶς, ἁπλῆ προοδοποίηση τοῦ γενικότερου θέματος «Ὁ ἔμπορος καὶ λόγιος Δημήτριος Βικέλας» ἢ, γιὰ νὰ μιλήσουμε ἀκριβέστερα «Τὸ 'λόγιον' πάθος τοῦ εὐσυνειδήτου ἐμπορευομένου Δημητρίου Βικέλα».

* * *

«Καὶ ἔμπορος ἀτελὴς καὶ ἀτελὴς λόγιος»;

Ἡ ἔκφραση ἀνήκει στὸν Βικέλα· τὸ ἐρωτηματικὸ σὲ μένα. Τὸν Μάιο τοῦ 1852, δηλαδὴ σὲ ἡλικία δεκαεννέα ἐτῶν, ξεκινάει ὁ Βικέλας γιὰ τὸ Λονδίνο· θὰ ἐργασθεῖ στὸ ἐμπορικὸ γραφεῖο τῶν θείων του Λέοντα καὶ Βασιλείου Μελᾶ, γιὰ νὰ βοηθήσει ἔτσι τὸ σπίτι του, ὕστερα ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ καταστροφὴ τοῦ πατέρα του. Εἶναι γεμάτος αἰσιοδοξία, ὅπως μᾶς ἐκμυστηρεύεται στὴν «Ζωή μου», παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀποξενώνεται στὴν κρίσιμη αὐτὴ καμπή, ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἐπίστευε πὼς ἦταν ὁ προορισμός του:

---

2. Δ. Γκίνης, «Τὸ «Κοινάριον» τοῦ Καμπανίας Θεοφίλου», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 32 (1957), σσ. 247-251.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὁ Βικέλας τὸ 1854, δηλαδὴ σὲ ἡλικία 19 ἐτῶν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> Ἡ κλίσις μου παιδιόθεν ἦτο πρὸς τὰ γράμματα ἐν γένει, ἡ δὲ μικρά μου πεῖρα μὲ εἶχεν ἤδη διδάξει, ὅτι καὶ ἄνευ συστηματικῆς παιδεύσεως δύναταί τις ν' ἀποκτήσῃ γνώσεις, ἀρκεῖ νὰ ἔχῃ ὄρεξιν...[3].

Καὶ ἦταν ἀπολύτως δικαιολογημένος· ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς νεοελληνικῆς παιδείας στὰ προηγούμενα ἀπὸ τὸν Βικέλα χρόνια, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχή του ἀκόμη, μᾶς ἔχει διαφωτίσει ἐπαρκῶς, ὡς πρὸς τὸν ρόλο ποὺ εἶχε παίξει στὴν διαμόρφωση τῆς λογιοσύνης, ὁ αὐτοδιδακτισμός. Ἦταν τόσον ἀβέβαιες καὶ ἐλλιπεῖς οἱ γνώσεις ποὺ ἀποκτοῦσε ὁ νέος ἀπὸ τὸ ἀστάθμητο ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῆς πατρίδας του, ὥστε νὰ μὴ συμβιβάζονται πρὸς τὶς ἐπιδόσεις ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιδείξει ἀργότερα, μετὰ τὴν ἀποφοίτησή του, ὅποιος ἐπιθυμοῦσε νὰ συμπληρώσει καὶ νὰ ὁλοκληρώσει τὴν παιδεία του ἀπὸ μόνος του. Καὶ μόνον στὴν ὑψηλῆς στάθμης ἀρχαιογνωσία νὰ σταματήσουμε, ποὺ ἀφορᾶ τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς λογιοσύνης, καὶ ἡ ὁποία τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ἀλληλογραφοῦν ἄνετα συχνὰ στὸν ἀρχαϊκὸ λόγο, μιὰ ἀπὸ τὶς συνηθέστερες ἀπασχολήσεις τους τῆς ἐποχῆς, εἶναι, θεωρῶ, ἐπαρκὴς ἀπόδειξη. Οἱ ἀνησυχίες τοῦ Βικέλα θὰ δημιουργηθοῦν ἀργότερα:

> Δὲν ἐσκεπτόμην ὅτι διὰ νὰ ἐπιτύχῃ τις εἰς οἱονδήποτε στάδιον, πρέπει ν' ἀφοσιωθῇ εἰς αὐτὸ ἀποκλειστικῶς· ὅτι καταγινόμενος ἐκ παραλλήλου εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ εἰς τὰ γράμματα, θὰ ἐγινόμουν καὶ ἔμπορος ἀτελὴς καὶ ἀτελὴς λόγιος[4].

Μὲ αὐτὴ τὴν ἐκπεφρασμένη πλέον ἀνησυχία του, δικαιολογεῖται ἀπολύτως ἡ προσθήκη τοῦ δικοῦ μου ἐρωτηματικοῦ. Ἐξηγοῦμαι: ὅπως ἔχει παραδοθεῖ ἡ παρουσία τοῦ Βικέλα στὴν νεοελληνικὴ κοινωνία τοῦ 19ου αἰώνα, εἶναι ὡσὰν νὰ μετεωρίζεται ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς ἰδιότητες. Χωρὶς νὰ εἶναι ἀπὸ τὰ πρῶτα ὀνόματα τοῦ ἐμπορικοῦ γενικότερα κόσμου τῆς ἀλλοδαπῆς, δημιούργησε, σχετικῶς γρήγορα, μέσα στὸ στοργικὸ μέν, ἀπαιτητικὸ ὅμως ἐπαγγελματικῶς ταυτόχρονα, περιβάλλον τοῦ ἐμπορικοῦ γραφείου τῶν θείων του, τόσο καλὸ ὄνομα, ὥστε, δυὸ χρόνια ἀργότερα, στὸ διάστημα 1854-1857, γίνεται συνεταῖρος στὸν οἶκο, καὶ τὸ 1871 ἀνανεώνεται ἡ ἑταιρία τῶν ἀδελφῶν Μελᾶ μὲ τίτλο «Ἀδελφοὶ Μελᾶ καὶ Δ. Βικέλας». Καὶ ὅταν, τέλος, τὸ 1876 διαλύεται ὁ οἶκος καὶ ὁ Βικέλας ἀποφασίζει νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα, ἡ περιουσία του ἀπὸ τὴν ἐκκαθάριση τῆς ἑταιρίας ὑπολογίζεται σὲ 15.000 λίρες, οἱ ὁποῖες, μαζὶ μὲ τὸ κεφάλαιο τῆς γυναίκας του (6.000 λίρες) τοῦ ἀποδίδουν ἐτησίως εἰσόδημα 1000 λίρες, ποσὸν ποὺ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ ζεῖ ἄνετα, νὰ μετακινεῖται τακτικὰ στὴ Δύση καὶ νὰ ἱκανοποιεῖ τὶς φιλολογικές του φι-

---

3. Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, *ὅ.π.*, σ. 102.
4. Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, *ὅ.π.*, σ. 103.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λοδοξίες[5]. Καὶ αὐτά, ἐπειδή, ὅπως μᾶς ἐξομολογεῖται ὁ ἴδιος, «Μοῦ ἔλειπαν προπάντων ἡ ἐμπορικὴ ἰδιοφυΐα καὶ ὁ πόθος τοῦ πλούτου»[6].

Ἡ τελευταία αὐτὴ ἐξομολόγηση τοῦ Βικέλα ὡς πρὸς τὴν ἐμπορική του ἀφυΐα, δὲν ἑρμηνεύει ἐπαρκῶς τὴν ἀναγκαστική, ὅπως εἴδαμε, προσφυγή του σὲ μιὰ ἀπρόσφορη, ὡς πρὸς τὶς βαθύτερες ἐπιθυμίες του, βιοποριστικὴ διέξοδο· φαίνεται πὼς ἡ ἴδια ἡ πραγματικότητα θὰ συντελέσει ὥστε, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ, νὰ τοῦ γίνει συνείδηση μιὰ διαφορετικὴ ἀλήθεια, τὴν ὁποία δὲν εἶχε τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίσει ἀπὸ μιᾶς ἀρχῆς, νέος καὶ ἄπειρος ὅπως ἦταν, ὅταν ξεκινάει τὴν ἐμπορική του σταδιοδρομία. Μιὰ ἀλήθεια ποὺ εἶχε σχέση τόσο μὲ τὸν τόπο ὅπου σταδιοδρομοῦσε ὅσο καὶ μὲ τὴν ἐποχή του.

Τὰ γράμματα γενικότερα, θὰ εἶχε συνειδητοποιήσει, ζώντας σὲ ἕνα σπουδαῖο κοσμοπολιτικὸ κέντρο ὅπως τὸ Λονδίνο, μὲ πλούσια ἀπὸ κάθε ἄποψη πνευματικὴ ζωή, εἶναι ἕνας χῶρος μὲ μία μεγάλη πρωταρχικὴ ἀπαίτηση: χρῆμα, ἂν φυσικὰ ἐπιθυμεῖς νὰ κινηθεῖς μὲ ἄνεση. Θὰ σοῦ καλύψει τὶς ὑλικὲς δαπάνες καὶ θὰ σοῦ ἐξασφαλίσει τὸ ἀπαραίτητο otium. Ἂν ἀσκοῦσε τὸ ἐμπορικὸ ἐπάγγελμα στὴν πατρίδα του, ἢ γενικότερα στὴν Ἀνατολή, τὴν ἀνάγκη αὐτὴ θὰ τὴν αἰσθανόταν σὲ πολὺ μικρότερο βαθμό· ἡ ἐγκατάστασή του ὅμως στὸ κέντρο αὐτὸ μὲ τοὺς ποικίλους καὶ ἔντονους κάθε λογῆς πνευματικοὺς ἐρεθισμούς, μόνον ἕνα ἄτομο τῆς δικῆς του ἰδιότητας, ἀλλὰ ποὺ διακατέχεται ἀπὸ τὸν «πόθο τοῦ πλούτου», θὰ μποροῦσε νὰ ἀφήσει ἀδιάφορο. Καὶ ἔτσι πρόχειρα, ἂς ἀναφερθοῦμε στὸ ὄνομα ἑνὸς συνομηλίκου του, τοῦ Ἀνδρέα Συγγροῦ. Ὁ Βικέλας λοιπὸν βρίσκεται –καὶ μᾶλλον νωρίς– μπροστὰ στὸ δίλημμα: ἔφεση παιδείας καὶ οἰκονομικὲς ἀπαιτήσεις. Ὑπάρχει συμβιβασμός; Ἦταν εὔκολο νὰ βρεῖ τὴ λύση «καὶ παντελὴς ἔμπορος καὶ παντελὴς λόγιος»;

Τὰ πράγματα μαρτυροῦν ὅτι τὴ βρῆκε, τουλάχιστον ὡς ἕνα βαθμό. Ἂν διατρέξουμε μὲ γρήγορη ἐποπτικὴ ματιὰ τὶς πάσης μορφῆς –λόγιες, ἂς τὶς ὀνομάσουμε καλύτερα– δραστηριότητες, ποὺ ἀνέπτυξε σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς του στὸ Λονδίνο, παρακολούθηση συστηματικὴ τῆς πνευματικῆς ζωῆς, εἴτε γενικότερα τῆς ἐποχῆς του, εἴτε τῆς Ἀγγλίας, καλλιέργεια ἀναλόγων σχέσεων, συγγραφικὲς ἐπιτεύξεις, κ.λπ. σχετικά, θὰ διαπιστώσουμε πὼς ὁ Βικέλας ἔχει βρεῖ πλέον τὸν ἑαυτό του, ὅπως τὸν εἶχε ἰδεασθεῖ παλαιότερα, ὅταν ἦταν ἐγκατεστημένος στὴν Ἀθήνα. Μὲ μιὰν ὅμως σημαντικὴ διαφοροποίηση: ὄχι ἀπολύτως ταυτόχρονα. Ἡ πρώτη, ἡ ἐμπορικὴ δραστηριότητα, θὰ τοῦ χρησιμεύσει ὡς ἐφαλτήριο, ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴν

---

5. Ὅλα τὰ σχετικὰ θὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στὴν Βιο-εργογραφία τοῦ Βικέλα· βλ. Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, *ὅ.π.*, σ. 47* κ.ἑ.

6. Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, *ὅ.π.*, σ. 53*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὑλικὴ ἐξασφάλιση, τέτοια ποὺ νὰ τοῦ δημιουργήσει τὸ otium ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν ἄνετη πλέον ἀφοσίωση στὴν δεύτερη. Τὸ 1872 τὸ διατυπώνει ἐντελῶς ξεκάθαρα: «Ὁ διακαὴς πόθος μου εἶναι νὰ ἐγκατασταθῶμεν εἰς Ἀθήνας. Περιμένω νὰ γεμίση ἡ σακούλα μου»[7]. Καὶ φαίνεται πὼς ἡ σακούλα γέμισε σχετικῶς γρήγορα, ἀνάλογα φυσικὰ πρὸς τὶς ἀπαιτήσεις ποὺ εἶχε ὁ ἴδιος ὁ Βικέλας. Τὸ 1877, δηλαδὴ εἰκοσιπέντε χρόνια ἀπὸ τὴν ἐγκατάστασή του στὸ Λονδίνο.

Ὁ Βικέλας ξέρει ἀκριβῶς τὶ θέλει· θέλει νὰ εἶναι λόγιος. Περίεργο, ἀλήθεια, γιὰ τὴν ἐποχή του, δηλαδὴ τὸ 1872, ὅταν κατεβαίνει στὴν Ἀθήνα. Ὁ ὅρος δὲν ἦταν καὶ τόσο χρηστικὸς τότε· τὸν χρησιμοποιοῦμε ἐμεῖς σήμερα περισσότερο γιὰ ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Ἡ λογιοσύνη, ὅσο καὶ νὰ μὴν ἐξειδικεύεται στὴν πράξη –ὅλοι γράφουν γιὰ ὅλα, ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, μετάφραση, ἄρθρα στὶς ἐφημερίδες κ.λπ.– ἐναβρύνεται ὡστόσο σὲ μιὰ κυρίως ἰδιότητα: ποιητής. Ὁ Βικέλας ἀποτελεῖ ἐξαίρεση· ἐνῶ καλλιεργεῖ καὶ αὐτὸς ὅλα αὐτὰ τὰ εἴδη, καὶ θὰ μποροῦσε συνεπῶς νὰ προσφύγει καὶ αὐτὸς στὸν ὅρο ποιητής, ἐπιλέγει ἀπολύτως συνειδητὰ τὸν ὅρο «λόγιος». Γιατί; Μιὰ ἐκδοχὴ θὰ ἦταν νὰ δεχθοῦμε πὼς, σύμφωνα μὲ τὸν μᾶλλον αὐστηρὸ χαρακτήρα του, θὰ εὕρισκε ἀσυμβίβαστες τὶς δύο αὐτὲς ἰδιότητες: ἔμπορος - ποιητής. Μιὰ δεύτερη, πὼς δὲν ἐκτιμοῦσε ἰδιαιτέρως τὶς ποιητικές του ἐπιδόσεις, χωρὶς αὐτὸ νὰ συνεπάγεται πὼς ἐκτιμοῦσε ἀντιστοίχως περισσότερο τὶς πεζογραφικές. Καὶ γιὰ νὰ μὴ πελαγοδρομοῦμε σὲ περαιτέρω εἰκασίες, θὰ εἶχα νὰ προτείνω μιάν, ἀπὸ κάθε ἄποψη, ρεαλιστικότερη ἐκδοχή: Ὁ ὅρος «λόγιος» ἐκφράζει στὴν συνείδησή του μιὰ κάποιας μορφῆς γενικότερη ἐρασιτεχνικὴ ἀπασχόληση μὲ τὰ γράμματα, ἀποδεσμευμένη ὅμως ἀπὸ ἀντίστοιχη ἐπαγγελματική. Καὶ γιὰ νὰ σαρκώσει εἰδικότερα ὁ ὅρος στὸ πρόσωπο τοῦ Βικέλα, ἡ λογιοσύνη πρέπει νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν ἀντίστοιχη δραστηριότητα, κάτι μᾶλλον ἀσυνήθιστο γιὰ τὴν ἐποχή, τουλάχιστον γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία πὼς τὸ καινούριο αὐτὸ περιεχόμενο ποὺ δίνει ὁ Βικέλας στὸν ὅρο «λόγιος» εἶναι ἀποτέλεσμα συγκερασμοῦ ἀπὸ δύο ἔντονες ἐπιδράσεις ποὺ δέχτηκε στὰ δραστικὰ χρόνια, ὅταν διαμορφώνει τὴν πνευματική του συνείδηση στὴν Ἀγγλία: τὸ περιβάλλον καὶ τὸ σπίτι. Θὰ σταθῶ πολὺ λίγο στὸ πρῶτο, γιὰ νὰ ἐπεκταθῶ κυρίως στὸ δεύτερο. Ὄχι γιατὶ δὲν δίνω τὴν ἴδια βαρύτητα καὶ στὰ δύο, ἀλλὰ ἐπειδή, ἐνῶ τὸ πρῶτο εἶναι μᾶλλον αὐτονόητο, τὸ δεύτερο χρειάζεται νὰ ὁριοθετηθεῖ καὶ νὰ ἑρμηνευθεῖ. Θὰ προσφύγω σὲ μιὰ σύγκριση. Ἂν ὁ Κοραῆς δὲν ἔκανε τὶς ἐπανειλημμένες ἐπαναστάσεις του, ὅταν βρέθηκε ὑπὸ περιορισμὸ στὴν Εὐρώπη, καὶ ἂν οἱ ἐπαναστάσεις αὐτὲς τὸν ὁδήγησαν τελικά, ἔστω καὶ σχετικῶς ἀργά, νὰ

7. Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, *ὅ.π.*, σ. 52*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

βρεῖ τὸν ἰδιοσυγκρασιακό του προορισμό, τοῦτο ὀφείλεται στὴν ἱκανότητά του νὰ ἀντιληφθεῖ τὶ μποροῦσε νὰ τοῦ προσφέρει ὁ Δυτικὸς κόσμος. Ἂν λοιπὸν εἶχε σταδιοδρομήσει στὸν τόπο του, θὰ εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ ἕναν λόγιο τῆς σειρᾶς, πάνω φυσικὰ ἀπὸ τὸν μέσον ὅρο. Ἡ ἐγκατάστασή του ὅμως τελικὰ στὸ εὐρωπαϊκὸ κέντρο τῆς παιδείας, τὸ Παρίσι, τὸν ἐκτίναξε στὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας. Ἀνάλογη εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Βικέλα. Ἂν δὲν εἶχε ἀντιληφθεῖ ἔγκαιρα τὶ μποροῦσε νὰ τοῦ προσφέρει ὁ κόσμος αὐτός, θὰ εἶχε ἐπιστρέψει στὴν πατρίδα του, ὡς ἕνας εὐκατάστατος ἔμπορος μὲ κάποιες «λόγιες» ἀνησυχίες.

Αὐτὰ ἀρκοῦν ὡς πρὸς τὸ γενικότερο περιβάλλον, γιὰ νὰ περάσουμε εὐθὺς ἀμέσως στὸ στενότερο, ποὺ εἶναι τὸ σπίτι. Ὁ Κοραῆς, εἴπαμε, πὼς ἔκανε ἐπανειλημμένες ἐπαναστάσεις ὥσπου νὰ βρεῖ τὸ δρόμο του. Ἐπανάσταση στὸ ἐμπορικὸ γραφεῖο τοῦ πατέρα του στὴν Ὁλλανδία (βλέπε τὶς γκρίνιες τοῦ συνεργάτη του Σταμάτη), ἐπανάσταση ὡς μεταπράτης (βλέπε τὴν ἐπιχείρηση μὲ τὶς τσόχες), ἐπανάσταση μὲ τὶς ἰατρικές του σπουδὲς στὸ Mompellier, ἐπανάσταση τέλος μὲ τὴν βιοποριστικὴ ἐπιμονή του στὸ Παρίσι ὡς ἐπιμελητὴς χειρογράφων, γιὰ νὰ ἀφοσιωθεῖ στὸ κυρίως ἔργο του, τὴν ἔκδοση τῆς «Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης». Ὁ Βικέλας τώρα· δὲν εἶναι ἀπὸ ἰδιοσυγκρασία ἐπαναστάτης, καὶ τὸ εὐτύχημα εἶναι, πὼς δὲν χρειάσθηκε νὰ γίνει, ὥστε νὰ φθάσει στὸν τελικὸ προορισμό, δηλαδὴ τὴν λογιοσύνη. Τὰ πράγματα ἦρθαν πολὺ πιὸ ὁμαλά, ἐπειδὴ τὸν βοήθησε τὸ σπίτι. Καὶ ἡ βοήθεια δὲν προῆλθε ἁπλῶς ἀπὸ τὴν στενὴ συγγενικὴ σχέση, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν εὐτυχισμένη πνευματικὴ συνάντηση τοῦ Λέοντα Μελᾶ[8] μὲ τὸν γιὸ τῆς ἀδελφῆς του. Ὁ θεῖος αὐτὸς εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς περισσότερον ἀδικημένες ἱστορικὰ φυσιογνωμίες τῆς ἄμεσης μετεπαναστατικῆς ἐποχῆς. Ἀπόδειξη: τὸ ὄνομά του συνδέθηκε κυρίως – καθὼς καὶ στὴν περίπτωση τοῦ ἀνεψιοῦ του, ἄλλωστε– μὲ ἕνα ἔργο, τὸν *Γεροστάθη*, τὸ ὁποῖο καὶ ἂν ἔλειπε, δὲν θὰ ἀποστεροῦσε κατὰ τίποτε τὴν πλούσια καὶ ἔντονη παρουσία του σὲ πολλαπλὲς καὶ ποικίλες δραστηριότητες ποὺ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναπτύξει ἀπὸ πολὺ ἐνωρίς: νομικός, δικαστὴς ὑψηλόβαθμος, ἀνώτερος διοικητικὸς ὑπάλληλος, ὑπουργός, καθηγητὴς πανεπιστημίου. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀφήνει πίσω του γιὰ νὰ δεχθεῖ, σὲ νεαρὴ ἡλικία, τὴν πρόσκληση τοῦ ἀδελφοῦ του Βασιλείου σχετικῶς καὶ νὰ μεταβληθεῖ σὲ ἐμπορικὸ μεσίτη στὸ Σίτυ τοῦ Λονδίνου.

Γιατί, ἀλήθεια, ὅλη αὐτὴ ἡ ἀνατροπή; Ἡ ἀπάντηση εἶναι σχετικῶς εὔκο-

---

8. Ἀπὸ μιὰ ἄποψη εἶναι κρῖμα γιὰ τὴν νεοελληνικὴ γραμματεία, ὕστερα ἀπὸ τόσο μακρὺ χρονικὸ διάστημα, νὰ ἐξακολουθεῖ νὰ μὴ διαθέτει μιὰ στοιχειώδη βιογραφικὴ ἀξιολόγηση γιὰ τὸν Λέοντα Μελᾶ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη εἶναι εὐτύχημα ὅτι τὸ κεφάλαιο ποὺ ἀφιερώνει ὁ Βικέλας στὸ ἔργο «Ἡ ζωή μου» (Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, *ὅ.π.*, σ. 127-140) εἶναι ἕνα λαμπρὸ καὶ ὑποδειγματικὸ πορτραῖτο τοῦ θείου του.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λη. Ἐδῶ συναντιέται μὲ τὸν ἀνεψιό του. Τὴν σακούλα του σκέπτεται καὶ ὁ ἕνας καὶ ὁ ἄλλος, ὅσο πιὸ γρήγορα νὰ τὴν γεμίσουν, γιὰ νὰ ἀσχοληθοῦν ἄνετα μὲ τὶς κοινὲς ἀγάπες τους, τὰ γράμματα. Γι᾽ αὐτὸ καὶ στὶς ὧρες τοῦ γραφείου, ὅπως μᾶς ἀφηγεῖται ὁ Βικέλας, ὁ Λέων κρύβει τὰ φιλολογικά του γραψίματα, ὅταν δέχεται κάποια ἐπίσκεψη, γι᾽ αὐτὸ ἀκόμη καὶ θὰ βρεῖ κάθε τρόπο νὰ συμπαρασταθεῖ στὸν ἀνηψιό του, ὅταν ὁ τελευταῖος αὐτὸς ἀκούει τὶς ἀντίθετες συστάσεις τοῦ θείου του Βασιλείου. Βλέπει πὼς ὁ Βικέλας ἔχει τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς καημοὺς μὲ τοὺς δικούς του, τὴν ἴδια ἀγάπη γιὰ τὰ γράμματα[9].

Ὁ Κοραῆς, εἴδαμε, βρῆκε τὸ δρόμο μόνος του, ἐπειδὴ ἦταν Κοραῆς. Ὁ Βικέλας ὅμως, ποὺ δὲν ἦταν Κοραῆς, ἀλλὰ Βικέλας, χρειάστηκε συμπαράσταση, πολλαπλῆ μάλιστα. Τὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμὴ τοῦ αὐτοδιδακτισμοῦ του ὁ Βικέλας φαίνεται πὼς βρῆκε τὴν καλύτερη δυνατὸν συμπαράσταση. Ὁ θεῖος του δὲν εἶναι ὁ λόγιος μὲ τὸ παραδοσιακὸ ὡς τότε σχῆμα. Εἶναι ἕνας ἔμπειρος, ὑψηλῆς παιδείας πνευματικὴ μορφή, ὁ ὁποῖος, ἐπειδὴ οἱ προηγούμενες ἑλλαδικὲς ἐμπειρίες του τοῦ ἔχουν προσφέρει τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίσει σὲ βάθος τὴν νεοελληνικὴ πραγματικότητα, ξέρει πολὺ καλὰ πλέον, τὶ χρειάζεται νὰ ταμιεύσει ὁ ἀνηψιός του ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ παιδεία.

Αὐτὴ τὴν σπουδαία συμπαράσταση βρῆκε ὁ πολλαπλῶς τυχερὸς Βικέλας –ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἐνδότερου χώρου– μέσα στὴ θαλπωρὴ τοῦ οἰκογενειακοῦ περιβάλλοντος τῶν Μελάδων. Λίγα πράγματα γνωρίζουμε ὡς πρὸς τὸ σπουδαῖο θέμα, πῶς λειτουργοῦσε ἡ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ κοινότητα τῶν μεγάλων κέντρων τῆς Ἀγγλίας, εἴτε ὡς σύνολο εἴτε ὡς κατ᾽ ἰδίαν οἰκογενειακὲς μονάδες. Κυρίως δύο εἶναι οἱ ἀπορίες μας: μετέχουν, καὶ σὲ ποιό ποσοστό, στὴν κοινωνικὴ ζωὴ τῆς πόλης, καὶ δεύτερον, ἔχουν τὰ μέλη αὐτῆς τῆς κοινότητας ἐξωεπαγγελματικὰ ἐνδιαφέροντα, καὶ ποιᾶς μορφῆς εἶναι αὐτά; Μὲ ἄλλα λόγια, ἂν θεωροῦν τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασή τους προσωρινὴ καὶ μεταβατικὴ ἢ ἂν ἐπιθυμοῦν νὰ μείνουν καὶ νὰ σταδιοδρομήσουν.

Ἡ περίπτωση τῶν ἀδελφῶν Μελᾶ εἶναι ἰδιότυπη. Ὅπως ἀπέδειξε ἡ συνέχεια τῶν πραγμάτων, μὲ τὴν διάλυση τῆς ἑταιρείας τὸ 1872, ὅπως εἴδαμε, ἡ ἐπιστροφὴ στὴν πατρίδα ἦταν ὁ ἀπώτερος σκοπός. Ἰδιότυπη γίνεται ἡ περίπτωσή τους ἀπὸ τὴν στιγμὴ ὅπου, παρὰ τὴν προβεβουλευμένη αὐτὴ ἀπόφασή τους, ἐπιζητοῦν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀφομοιώσουν, ἔστω καὶ πρόσκαιρα, τὸν ἀγγλικὸ τρόπο ζωῆς. Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχουν, χρειάζεται νὰ διευρύνουν τὴν ριπίδα τῶν κοινωνικῶν τους σχέσεων καὶ τῆς παρακολούθησης τῆς γενικότερης πνευματικῆς ζωῆς, μιὰ καὶ γνωρίζουμε ὅτι ἡ κλίση τους εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ ἐκεῖ. Κατ᾽ ἀρχὴ λοιπὸν πρέπει νὰ διαβάζουν· κατὰ δεύτερο λόγο καὶ νὰ γράφουν. Ἂν ὁ νέος ἄνθρωπος, ποὺ ἔχει τὴν τύχη νὰ

9. Βλ. σχετικὰ Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, *ὅ.π.*, σ. 137.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ πρώτη σελίδα ἀπὸ τὸ δεύτερο χειρόγραφο τετράδιο τοῦ Βικέλα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἔρθει σὲ εὐρύτερη γνωριμία μὲ ἕνα πολιτισμὸ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν δικό του, ἔχει τὴν ἱκανότητα νὰ χειρίζεται ἄνετα καὶ τὸν γραπτὸ λόγο, τότε τὸ κέρδος του εἶναι πολλαπλό. Ὁ ἴδιος ἀναφερόμενος εἰδικότερα, στὴ «Ζωή μου» στὰ τετράδια, θὰ παρατηρήσει: «Ἡ ὠφέλεια εἶναι τριπλῆ: τὰ ἀναγνωσθέντα ἐντυπώνονται βαθύτερον εἰς τὴν μνήμην, συνηθίζει ὁ ἀναγνώστης νὰ σχηματίζῃ γνώμην ἰδικήν του, καὶ ἀσκεῖται εἰς τὴν γραπτὴν ἔκφρασίν της»[10]. Σήμερα ποὺ ἔχει μελετηθεῖ ἀρκετὰ τὸ θέμα τῆς ἀνάγνωσης, ἔχουμε πεισθεῖ ὅτι μία εἶναι ἡ παραγωγικὴ ἀνάγνωση: ἡ διαλογική. Ἡ ἀνάγνωση αὐτὴ εἶναι εἴτε ζῶσα εἴτε περνάει ἀπὸ τὸ δίαυλο τοῦ γραπτοῦ λόγου, μὲ τὴν καταγραφὴ τῶν σκέψεων καὶ τῶν παρατηρήσεων, τὶς ὁποῖες ὁπωσδήποτε προκαλεῖ ἡ σχέση τοῦ κειμένου μὲ τὸν προσεκτικὸ ἀναγνώστη. Καὶ τὴν διαλογικὴ αὐτὴ σχέση ἀσφαλῶς τὴν βρῆκε ὁ Βικέλας μέσα στὸ ἴδιο του τὸ σπίτι. Ἡ οἰκογένεια τῶν ἀδελφῶν Μελᾶ ἀνήκει στὶς ὀργανωμένες ἀστικὲς οἰκογένειες, ποὺ καλλιεργοῦν τὸ βραδινὸ οἰκογενειακὸ διάβασμα. Αὐτὴ ὅμως ἡ σχέση καλλιεργεῖται ἐδῶ σὲ πρῶτο βαθμό. Τὰ διαβάσματα εἶναι γενικὰ καὶ ὁπωσδήποτε γενικοῦ ἐνδιαφέροντος.

Ὁ Βικέλας ὅμως εἶναι ὁ νέος ποὺ ἔχει δημιουργήσει ἀπὸ πολὺ ἐνωρὶς τὰ προσωπικὰ ἀναγνωστικά του ἐνδιαφέροντα. Καὶ ἐδῶ στάθηκε τυχερός, ὅπως εἴδαμε, μὲ τὸν θεῖο του Λέοντα. Ἀπὸ δύο ἀπόψεις, καὶ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν ὑλική. Ἀπὸ τὴν ἠθικὴ πρῶτα, ἐπειδὴ στὸ πρόσωπό του βρῆκε ἕναν ἀπολύτως κατάλληλο ὁδηγητὴ γιὰ τὶς ἀναγνώσεις του καὶ ἕναν ἰσοδύναμο ἀπαραίτητο συνομιλητή. Δὲν πρέπει, ὡστόσο, νὰ θεωρήσουμε καθόλου ἀμελητέα τὴν ὑλικὴ πλευρά. Τὸ βιβλίο στὴν ἐποχὴ τοῦ Βικέλα εἶναι εἶδος ἀκριβό, καὶ ὁ ἴδιος, με τὴν ἀναγνωστικὴ βουλιμία ποὺ τὸν διέκρινε, δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀνταποκριθεῖ παρὰ μόνον ἀργότερα. Πρέπει συνεπῶς νὰ στηριχθεῖ καὶ στὴν συμπαράσταση τῆς βιβλιοθήκης τοῦ θείου του καὶ στὴν εὐεργετικὴ λειτουργία τοῦ θεσμοῦ τῆς δανειστικῆς βιβλιοθήκης, γιὰ τὴν ὁποία γνωρίζουμε πολὺ καλὰ σήμερα, τὸν δραστικὸ ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὴν πνευματικὴ ἀνάπτυξη τῆς κοινωνίας στὴν Ἀγγλία. Τρίτος, τέλος, παράγοντας, ἀποφασιστικὸς ὅμως, ἦταν ἡ ἐνθάρρυνση καὶ τοῦ θείου του νὰ καταγράφει τὶς σκέψεις του καὶ τὶς παρατηρήσεις του ἀπὸ τὰ διαβάσματά του. Ἦταν, βέβαια, μιὰ πειθαρχία ἀρκετὰ σκληρὴ ἀσφαλῶς, ἀπὸ τὴν ὁποία ὅμως βγῆκε ἀπόλυτα κερδισμένος ὁ Βικέλας.

Καὶ φαίνεται πὼς ἦταν ἀπὸ τὴν φύση του πειθαρχημένο ἄτομο ὁ Βικέλας. Ἀλλιῶς δὲν ἐξηγεῖται αὐτὴ ἡ ἐπίμονη ἀφοσίωσή του, τόσο στὴ συστηματικὴ ἀνάγνωση, ὅσο καὶ στὴν ὀλιγότερο, βέβαια, συστηματικὴ καταγραφή. Ὅλος αὐτὸς ὁ διπλὸς μόχθος συντελεῖται τὶς ἐντελῶς βραδινὲς ὧρες μετὰ τὴν ἀποχώρηση τῆς οἰκογένειας ἀπὸ τὸ φαγητὸ καὶ τὴν ἑσπερινὴ συγκέν-

10. Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, *ὅ.π.*, σ. 159.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τρωση. Τὸ δωμάτιο εἶναι χωρὶς θέρμανση, ὁ φωτισμὸς ἀνεπαρκὴς καὶ ἡ κούραση ἀπὸ τὴν ἡμερήσια ἐργασία ὄχι μικρή. Ἦταν ὅμως μόνον ἡ πειθαρχία ποὺ καθοδηγοῦσε τὸν Βικέλα; Ἀσφαλῶς ὄχι. Μίλησα προηγουμένως γιὰ βουλιμία. Ἡ βουλιμία ὅμως αὐτὴ εἶναι ἡ ἐξωτερικὴ ἐκδήλωση κάποιων ἄλλων ἐσωτερικῶν παρορμήσεων, οἱ ὁποῖες συνοψίζονται σὲ ἕναν κοινολεκτούμενο μέν, ἀλλὰ μὲ ἰδιαίτερη γι' αὐτὸν ἀξία ὅρο: ἐνδιαφέροντα. Ὁ Βικέλας δὲν εἶναι ἁπλός, συνηθισμένος ἀναγνώστης· εἶναι σκεπτόμενο ἄτομο μὲ συγκεκριμένες ἀνησυχίες καὶ ἀναζητήσεις. Ποιές μποροῦσαν νὰ ἦταν αὐτές; Ἡ ἔστω καὶ πρόχειρη γενικὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, φοβᾶμαι ὅτι θὰ μᾶς δυσκολέψει ἀκόμη περισσότερο, γιὰ νὰ συλλάβουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο διαμορφώνεται ἡ πνευματικὴ φυσιογνωμία τοῦ Βικέλα. Μιλήσαμε στὴν ἀρχὴ γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ποὺ ἐπέλεξε ὁ ἴδιος ὁ Βικέλας γιὰ τὸν ἑαυτό του: θέλει νὰ εἶναι λόγιος. Ἂν μᾶς ἔλεγε ὅτι θέλει νὰ εἶναι ποιητὴς ἢ δημοσιογράφος ἢ θεατρικὸς συγγραφέας ἀκόμη, κατὰ κάποιο τρόπο θὰ μᾶς προσανατόλιζε. Τὰ ἀναγνώσματα ἑνὸς λογίου ὅμως, ἀπὸ ποῦ μποροῦν νὰ ἀρχίζουν καὶ ποῦ νὰ τελειώνουν; Τὸ πρόβλημα συνεπῶς διογκώνεται: πῶς μπορεῖς νὰ ἱκανοποιεῖς τὶς ἐπιθυμίες αὐτὲς ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὸν ἀστάθμητον αὐτὸν ὅρο τοῦ λογίου, καὶ σὲ μιὰ χώρα μάλιστα ὅπου ἡ σχετικὴ προσφορὰ ξεπερνάει τὰ ὅρια καὶ ἑνὸς ἐλεύθερου σκοπευτῆ ἀκόμη, καὶ ὄχι ἑνὸς μέσου ὑπαλλήλου τοῦ Σίτυ;

Ἔχω χρησιμοποιήσει ἐπανειλημμένως ἕναν ὅρο, τὸν ὁποῖο δὲν θὰ διστάσω νὰ χρησιμοποιήσω καὶ ἐδῶ, ἀφοῦ ταιριάζει ἀπολύτως στὴν περίπτωση: The embarassment of riches. Γνωρίζουμε πὼς ὁ Βικέλας ἦταν προικισμένος μὲ μιὰν ἰδιαίτερη ἱκανότητα: εἶχε εὐκολία στὶς ξένες γλῶσσες. Κινεῖται ἄνετα, πολὺ γρήγορα μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὸ Λονδίνο, στὰ ἀγγλικά, στὰ γαλλικά, στὰ γερμανικά, καθὼς καὶ στα ἰταλικά, στὰ ὁποῖα τελειοποιεῖται στὸ Λονδίνο μὲ τὴν βοήθεια τοῦ γνωστοῦ Ἰταλοῦ ἐπαναστάτη Luigi Settembrini[11]. Καὶ γιὰ νὰ συμπληρώσω τὴν πλευρὰ αὐτή, ἀργότερα μαθαίνει καὶ ἱσπανικά. Πῶς λοιπὸν νὰ μὴ τοῦ δημιουργοῦν ἀδιέξοδο οἱ καινούργιοι ὁρίζοντες ποὺ τοῦ ἀνοίγονται, ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ μεγάλο πνευματικὸ κέντρο στὸ ὁποῖο ζεῖ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν εὐρύτατη αὐτὴ γλωσσομάθειά του; Πάλι ὅμως καὶ ἐδῶ γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ μὲ ἐπιτυχία ἡ βουλιμία στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε, πρέπει νὰ λειτούργησε ἡ πειθαρχία.

Ὅλα ὅμως αὐτὰ μποροῦμε, κατὰ κάποιο τρόπο, καὶ νὰ τὰ σταθμίσουμε καὶ νὰ τὰ ἐκτιμήσουμε, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψη μας ἕναν ἄλλο παράγοντα στὴν πνευματική του διαμόρφωση, ποὺ εἶναι ἀναπόφευκτα τὸ γράψιμο. Ἀναφέρομαι στὸ δημιουργικὸ γράψιμο. Καὶ τὸ μεγάλο ἐρώτημα τώρα: Ποῦ

11. Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, τόμ Ε΄, σ. 108.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀρχίζει καὶ ποῦ σταματάει τὸ γράψιμο αὐτοῦ τοῦ εἴδους γιὰ τὴν ἰδιοσυγκρασία ἑνὸς λογίου; Τὴν ἀπάντηση ὁ καλοπροαίρετος ἀναγνώστης θεωρῶ, ὅτι τὴν παίρνει συνήθως ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῶν κακῶς χαρακτηριζομένων Ἁπάντων ἑνὸς συγγραφέα. Λάθος. Γιὰ τὴν περίπτωση τοῦ Βικέλα, τὴν ἀπάντηση μπορεῖ νὰ τὴν πάρει –σχετικὴ καὶ αὐτή– μόνον ἐὰν διατρέξει τὰ 190 περίπου ντοσιὲ τοῦ ἀρχείου του. Ὁ ἴδιος, βέβαια, ἐντίμως φερόμενος καὶ εὐσχήμως συμπεριφερόμενος, μᾶς ἔχει προειδοποιήσει σχετικὰ στὴ «Ζωή μου» γιὰ τὸν χαρακτηρισμὸ ποὺ τοῦ εἶχαν δώσει στὰ παιδικά του χρόνια: ‘φιλόσοφος’[12] (γιὰ τὴν πολυγνωσία του). Ὁ ἴδιος πάλι ἀργότερα προσέθεσε καὶ ἕναν δεύτερο χαρακτηρισμό: ‘Ὁλλανδός’ (γιὰ τὴν σοβαρότητά του)[13]. Μέσα μᾶλλον ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς χαρακτηρισμοὺς μποροῦμε, κατὰ κάποιο τρόπο, καὶ νὰ παρακολουθήσουμε καὶ νὰ ἐκτιμήσουμε τὴν πνευματική του διαμόρφωση.

Ὑπάρχει μιὰ ἀρχὴ τὴν ὁποία ἐφαρμόζω προκειμένου γιὰ τὴν λογιοσύνη, καὶ ἡ ὁποία γίνεται ἰδιαίτερα ἀπαιτητικὴ τώρα μὲ τὴν περίπτωση Βικέλα. Κάθε φορὰ ποὺ βρίσκομαι μπροστὰ σ’ ἕναν ἄνθρωπο τῶν γραμμάτων, καὶ παρακολουθῶ τὴν πνευματική του διαμόρφωση, τοῦ θέτω τὸ ἀκόλουθο ἐρώτημα: Πῶς φαντάζεται τὸν ἑαυτό του ὁλοκληρωμένο; Ἀνεβασμένο σὲ μιὰ ἕδρα νὰ διδάσκει, καθισμένο σ’ ἕνα γραφεῖο καὶ νὰ γράφει κ.λπ. ἢ σὲ συσχετισμὸ αὐτῶν ἢ κάποιων ἄλλων δεδομένων; Καὶ γιὰ νὰ γίνω πιὸ σαφής· προσωπικὰ εἶχα σχηματίσει τὴν σχετικὴ εἰκόνα μου, ὅταν γράφτηκα στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολή. Ὁ Βικέλας ὅμως; Μπορῶ νὰ μιλήσω μὲ σχετικὴ βεβαιότητα γιὰ τὸ ἄτομό του; Λόγιος ναί, ἀλλὰ μέσα ἀπὸ ποιᾶς μορφῆς δραστηριότητες; Μήπως αὐτὰ συντελοῦνται μέσα ἀπὸ ἕνα σχῆμα ἐντελῶς προσωπικό; Ἡ ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ὅταν ὁ Βικέλας ἐγκαθίσταται στὴν πρωτεύουσα, πενήντα περίπου χρόνια μετὰ τὸν Ἀγώνα, δὲν ἔχει βρεῖ ἀκόμη τὸν ἑαυτό της. Τὸ κλίμα εἶναι μᾶλλον λογοτεχνικὸ καὶ λιγότερο λόγιο. Ἡ προηγούμενη γενιὰ τῆς λογιοσύνης ἔχει σχεδὸν σβήσει, καὶ οἱ συνομίληκοι τώρα τοῦ Βικέλα (Κουμανούδης, Ξένος, Καρασούτσας, Βαλαβάνης, Βαλαωρίτης, Δ. Βερναρδάκης, Α. Παράσχος καὶ λοιποί) ἔχουν ξεκαθαρίσει λίγο ὡς πολὺ τὴν θέση τους· ἀποκλίνουν στὴ λογοτεχνία. Ὁ Βικέλας λοιπὸν μοιάζει μᾶλλον νὰ μετεωρίζεται. Ἕνας μετερισμὸς ὅμως, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ τὸν συνδέει ἐμφανῶς μὲ τὴν λογιοσύνη τοῦ παρελθόντος, τοῦ ἔχει δώσει ἕναν καινούργιο τώρα ἀέρα, καθαρὰ εὐρωπαϊκό. Ἡ ἐγκατάστασή του, ἄλλωστε, στὴν Ἀθήνα δὲν ἔχει ἀποδυναμώσει τὴν κινητικότητα ποὺ τὸν χαρακτήριζε. Ἡ ἀρρώστια τῆς γυναίκας του τὸν ἀναγκάζει νὰ ταξιδεύει συχνὰ στὴν Δύση. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση ποὺ ἔχει σχηματισθεῖ γιὰ τὸ

---

12. Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, τόμ. Α΄, *ὅ.π.*, σσ. 50, 99.
13. Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, *ὅ.π.*, σ. 113.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἄτομό του ἐκφράζεται πετυχημένα μὲ τοὺς γνωστοὺς στίχους τοῦ Σουρῆ:

Ὁ Βικέλας σοφὸς μὲ γνώση καὶ μὲ κρίση
Ἀπ' τὸ Παρίσι ἔρχεται καὶ πάει στὸ Παρίσι[14].

Αὐτὸς ὁ ἀέρας τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ ποὺ τὸν διακρίνει, τοῦ ἔχει χαρίσει τώρα μιὰν ἐντελῶς καινούργια ὀπτική. Ἡ Ἀγγλία ἦταν ἡ πρώτη εὐρωπαϊκὴ χώρα ποὺ εἶχε ἀντιμετωπίσει τὴν λογοτεχνία καὶ ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο. Εἶχε ξεπεράσει, δηλαδή, τὰ ὡς τότε γνωστὰ ὅρια τῆς ἔρευνας, ποὺ ἄρχιζαν ἀπὸ τὴ σύλληψη καὶ συγγραφὴ ἑνὸς ἔργου καὶ τελείωναν μὲ τὴν κυκλοφορία του. Τώρα τὰ ὅρια ἐπεκτείνονται καὶ τὸ ἐνδιαφέρον μετατίθεται καὶ στὴν κυκλοφορία ἑνὸς ἔργου, πέρα ὅμως ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴ ἐπιτυχία στὴν ὁποία ἀποβλέπει ὁ ἐκδότης· τὸ βιβλίο τώρα ἀπασχολεῖ καὶ ὡς κοινωνικὸ φαινόμενο. Τὸ ἔργο ἐξετάζεται πλέον ὡς κοινωνικὴ παρουσία. Καὶ ὅταν αὐτὴ βεβαιώνεται ἀπὸ τὰ πράγματα, ὁ δρόμος γίνεται ὀλισθηρὸς γιὰ ὁποιαδήποτε ἐκμετάλλευση. Σὲ μιὰ κοινωνία, λοιπόν, ὅπως εἶναι ἡ ἀγγλική, στὴν ὁποία ὁ ἐκβιομηχανισμὸς ἔχει προκαλέσει συρροὴ ἐργατικῶν δυνάμεων στὰ μεγάλα ἀστικὰ κέντρα, εἶναι ἐντελῶς φυσικὸ νὰ θεωρηθεῖ καὶ τὸ βιβλίο ὡς ἕνας τρόπος καθοδήγησης καὶ ἀπασχόλησης αὐτοῦ τοῦ ἐργατικοῦ δυναμικοῦ. Δὲν ἔχει σημασία οὔτε ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ ἐκδίδονται κατὰ παραγγελία οὔτε ὅτι ἀνήκουν στὴ λεγομένη παραφιλολογία. Ἀρκεῖ ποὺ εἶναι χαμηλὴ ἡ τιμή τους καὶ εὐρεία ἡ κυκλοφορία τους, καὶ σκοπεύουν σὲ συγκεκριμένους στόχους. Ξεκάθαρες, ἐξάλλου, διακρίσεις ἀνάμεσα στὴν παραγωγὴ αὐτὴ καὶ στὰ ἔργα τῆς κυρίως λογοτεχνίας δὲν ὑπάρχουν καὶ οὔτε εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξουν, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὰ πράγματα. Οὔτε καὶ ταξικὲς διακρίσεις ἀκόμη. Ἡ ἐπιβεβαίωση ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἐντελῶς ἀντίθετη κατεύθυνση: Ἕνα ἄλλο εἶδος ποὺ εἶχε ἀκμάσει τὸν περασμένο αἰώνα καὶ συνεχίστηκε μὲ λαμπρὴ σταδιοδρομία καὶ στὸν 19ο, ἡ πορνογραφία, ἐνῶ ἦταν γέννημα τῆς ἀστικῆς τάξης, ἔγινε τὸ σημεῖο συνάντησης ὅλων τῶν τάξεων.

Τί ἐσήμαιναν ὅλα αὐτὰ γιὰ τὸν Βικέλα καὶ ποιά μαθήματα μποροῦσε νὰ ἀντλήσει προκειμένου γιὰ τὴν πατρίδα του; Ἕνα κυρίως καὶ μοναδικό: νὰ στραφεῖ τὸ ἐνδιαφέρον του πρὸς τὸ εὐρύτερο κοινὸ καὶ νὰ κοινωνικοποιήσει γενικότερα τὸ βιβλίο. Δὲν ἦταν ὁ πρῶτος. Ὁ Δημήτριος Αἰνιὰν εἶχε προηγηθεῖ μὲ τὴν δημιουργία τῆς «Βιβλιοθήκης τοῦ Λαοῦ»[15], ἕνας τίτλος ποὺ θὰ παγιωθεῖ ἔκτοτε γιὰ νὰ δηλώσει ἐπανειλημμένες ἀνάλογες προσπάθειες. Τόσον αὐτὸς ὅσον καὶ ὁ Βικέλας ἔχουν τὴν ἴδια ἀφετηρία. Ἔχουν βρεθεῖ μπροστὰ στὴν συνεχιζόμενη λαμπρὴ σταδιοδρομία τῶν Ἀναγνωσμάτων τοῦ

14. Βλ. πρόχειρα Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, *ὅ.π.*, σ. 55*.

15. Τὰ σχετικὰ ἔχω ἀναπτύξει στὴ μακρότατη εἰσαγωγή μου (σ. 210), στὴν ἔκδοση τοῦ τόμου G. C. Dallacroce, Ὁ Μπερτόλδος καὶ ὁ Μπερτολδίνος, στὴ σειρὰ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης (NEB), Ἀθήνα 1988, σ. 15 κ. ἑ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Νέου Ἑλληνισμοῦ, τὰ ὁποῖα ἐπιβίωναν ἀκόμη στὴν ἐποχή τους μέσα ἀπὸ τοὺς ἀναγνωστικοὺς κύκλους. Τὸ δίδαγμα λοιπὸν τῆς Εὐρώπης ἔχει καὶ γιὰ τοὺς δύο ἀπολύτως συγκεκριμένο περιεχόμενο. Νὰ τροφοδοτήσουν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι τὴν εὐρύτερη ἀγορὰ μὲ συγκεκριμένου εἴδους βιβλία. Στὸν Αἰνιάνα προέχει ἡ ἐπαγγελματικὴ βελτίωση τοῦ λαϊκοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ· στὸν Βικέλα ἡ γενικότερη παιδεία του. Τὸ προβάδισμα στὴν περίπτωση θὰ λάβει ὁ Βικέλας, μὲ τὰ πλούσια διδάγματα ποὺ τοῦ προσέφερε ἡ Ἀγγλία καὶ τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν καὶ στὸ ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ τὴν βελτίωση τῶν ὅρων κυκλοφορίας τῶν βιβλίων. Οἱ λύσεις τὶς ὁποῖες θὰ δώσει ὁ Βικέλας –καθαρὴ ἀπομίμηση ἀγγλικῶν μεθόδων– ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἀλλοῦ[16], ὥστε περιττεύει ἐδῶ ἡ ἀνάπτυξή τους. Σημασία πλέον ἔχουν οἱ ἐπιλογὲς τὶς ὁποῖες κάνει ὁ Βικέλας καὶ ἡ ἀπόδοσή τους. Καὶ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὰ ἀριθμητικὰ δεδομένα τὰ ὁποῖα διαθέτουμε σήμερα, φαίνεται ὅτι ἡ ἐπιτυχία του ἦταν ἀπόλυτη[17]. Καὶ ἂν ἡ γενιὰ τοῦ Βάρναλη –ἀδύναμη στὶς ξένες γλῶσσες– μορφώθηκε ἀπὸ τὴν «Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη» τοῦ Γεωργίου Φέξη, κατὰ ἀντίστοιχο τρόπο, θὰ μποροῦσε νὰ ὑποστηρίξει κανείς, πὼς τὰ «Κόκκινα Βιβλία» καὶ στὴν συνέχεια τὰ «Πράσινα» τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων μόρφωσαν εὐρύτερα κοινωνικὰ στρώματα.

Τώρα, ὕστερα ἀπὸ τὸν ἀπαραίτητο αὐτὸν ἀλλόγυρο, μποροῦμε νὰ ἐπιστρέψουμε στὴν βάση, δηλαδὴ στὸν τύπο τοῦ λογίου ποὺ διαμορφώθηκε στὸ πρόσωπο τοῦ Βικέλα. Ἕνας τύπος ἐντελῶς προσωπικός, ὁλοκληρωμένος, κοινωνικός, συνεπῶς χωρὶς προηγούμενο, ἀλλὰ καὶ χωρὶς συνέχεια. Ἡ περίπτωση Βικέλα ἀποτελεῖ ἕνα ἀπὸ τὰ ὄχι λίγα ἀτομικὰ παραδείγματα, ποὺ μᾶς ἔχει χαρίσει σήμερα αὐτὸς ὁ ἀδιανόητος ἀκόμη 19ος αἰώνας. Καὶ ἴσως ἡ περίπτωση αὐτὴ νὰ εἶναι ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἀναθεωρήσουμε τὸ ρόλο τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου μέσα στὴν κοινωνία πλέον, ὅπως ἔχει γίνει κοινὴ συνείδηση γιὰ τὴν ἐποχή μας.

---

16. Βλ. σχετικὰ Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας 1899-1999*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1999.

17. *Ὅ.π.*, σσ. 67-70.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

Alkis Angelou, *Demetrios Vikelas: Imperfect Merchant, Imperfect Intellectual; Preliminary Report*

The Vikelas Archive in the National Library of Greece contains three autograph notebooks, in which Vikelas recorded in chronological order abstracts, notes and comments concerning all kinds of printed material, mainly books, which he read in London, from when he first settled there in 1853 until 1870. To my knowledge, these notebooks are unique in modern Greek literature. The present paper is a preliminary presentation of the issue. A complete edition of the notebboks, with an extensive introduction, commentary and tables is under publication in a separate volume by the Greek Society for the Dissemination of Useful Books (Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΛΕΝΗ Δ. ΜΠΕΛΙΑ

Μνήμη Κώστα Δεμερτζῆ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΡΟΣΙΝΗ

Ἡ μέχρι τώρα ἔρευνα γιὰ τὸν Γ. Δροσίνη ἔχει ἐπικεντρώσει τὸ ἐνδιαφέρον της στὸ ποιητικὸ καὶ λογοτεχνικό του ἔργο[1]. Ὁ Δροσίνης ὅμως ἐκάλυψε εὐρὺ φάσμα δραστηριοτήτων, μὲ κυριώτερες τὴν ἐκδοτικὴ καὶ τὴν ἐκπαιδευτική. Τὴν δραστηριότητα τοῦ Δροσίνη στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως μοῦ εἶχε ἐπισημάνει πρὶν ἀπὸ χρόνια ὁ ἀλησμόνητος Κώστας Δεμερτζῆς, ὁ ὁποῖος ἐσχεδίαζε νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὸ θέμα. Κατὰ τὴν ἔρευνά μου γιὰ τὴν σύνθεση τῆς ἱστορίας τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων[2] τὴν ἐπισήμανση αὐτὴ ἐπιβεβαίωναν συνεχῶς οἱ διαθέσιμες πηγές. Ἀπὸ τὴν σχετικὴ ἔρευνα προέκυψε ὅτι οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη σχετικὰ μὲ τὴν ἐκπαίδευση ἐκδηλώνονται σὲ δύο κυρίως τομεῖς: στὸν ἐκπαιδευτικὸ καὶ στὸν ἐκδοτικό. Στὴν πρώτη περίπτωση οἱ πρωτοβουλίες τοῦ Δροσίνη ἀφοροῦν ἄμεσα ζητήματα τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἐκδηλώνονται κυρίως μέσα ἀπὸ τὶς σχετικὲς δραστηριότητες τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων[3]. Στὴν δεύτερη περίπτωση οἱ παρεμβάσεις στὴν ἐκπαίδευση εἶναι ἔμμεσες: ὁ Δροσίνης χρησιμοποιεῖ ὡρισμένες ἐκδόσεις του[4] ὡς βῆμα προβληματισμοῦ γιὰ τὰ ἐκπαι-

---

1. Βλ. Γεωργίου Δροσίνη, *Ἅπαντα*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γιάννης Παπακώστας, τόμ. Α΄ - ΣΤ΄, [στὸ ἑξῆς Γ. Δροσίνη, *Ἅπαντα*], Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1995-1999. Βλ. ἐπίσης τὰ σχετικὰ ἀφιερώματα γιὰ τὸν Δροσίνη εἰς: *Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, τόμ. Δ΄, ἀρ. 44, 1949, καὶ τόμ. Ζ΄, τεῦχ. 71, 1951, *Νέα Ἑστία*, τόμ. 50, ἀρ. 583, 1951.

2. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1999.

3. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*

4. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή", γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὴν οἰκεία θέση. Βιβλιογραφικὴ παρουσίαση τοῦ περιοδικοῦ βλ. εἰς Κ. Δεμερτζῆς, *Τὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ" τοῦ Γ. Δροσίνη*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1988.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δευτικὰ πράγματα, σὲ ἄρθρα του δὲ καὶ αὐτοτελῆ δημοσιεύματα[5] ὑπηρετεῖ τὴν διάδοση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν ἀγωγή.

* * *

Ὁ Γεώργιος Δροσίνης, γιὸς τοῦ Χρήστου καὶ τῆς Ἀμαλίας Δροσίνη, ἐγεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1859. Τόπος καταγωγῆς του ἦταν τὸ Μεσολόγγι· ὁ παππούς του Γεώργιος, ὁπλαρχηγὸς κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ἔπεσε μαχόμενος τὸ 1826 κατὰ τὴν Ἔξοδο τοῦ Μεσολογγίου· ὁ προπάππος του Ἀναστάσιος ἦταν "Πρωτοκλέφτης" στὰ Ἄγραφα[6]. Μετὰ τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του, ὁ Δροσίνης ἐφοίτησε γιὰ μικρὸ διάστημα στὴν Νομικὴ καὶ τὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν· κατὰ τὴν τριετία 1885-1888 ἐφοίτησε συστηματικώτερα στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λειψίας· ἐν τῷ μεταξύ, τὸ 1882, ὁ Δροσίνης ἔγινε μέλος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου "Παρνασσός"[7].

Τὸ 1888 ὁ Δροσίνης ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγκαθίσταται στὴν Ἀθήνα. Ἡ ἐπιστροφὴ αὐτὴ πραγματοποιεῖται σὲ ἐποχὴ ποὺ σφραγίζεται ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ Χαριλ. Τρικούπη καὶ τὶς προσπάθειές του γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τοῦ ἑλληνικοῦ δημοσίου βίου, καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς δημιουργικὲς ἀναζητήσεις τῆς γενιᾶς τοῦ 1880· καὶ οἱ δύο περιπτώσεις εὐνοοῦν ἐκσυγχρονιστικὲς προσπάθειες στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως. Στὰ πλαίσια αὐτά, καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν λογοτεχνικὴ καὶ ποιητική του δημιουργία[8], ὁ Δροσίνης ἀναπτύσσει ἔντονη δραστηριότητα στὸν ἐκδοτικὸ τομέα καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς. Ἔτσι, συμμετέχει στὸν κύκλο τῆς "Ἑστίας", ὅπου δέχεται τὴν ἐπίδραση τοῦ Νικ. Πολίτη σχετικὰ μὲ τὴν παράδοση καὶ τὸν λαϊκὸ πολιτισμό. Τὸ 1889 μάλιστα ὁ Δροσίνης ἀναλαμβάνει μαζὶ μὲ τὸν Νικ. Πολίτη τὴν διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ "Ἑστία"[9], τὴν ὁποία διετήρησε μὲ τὸν Πολίτη μέχρι τὸ 1891 καὶ μόνος μέχρι τὸ 1894, ὁπότε παρεχώρησε τὸ περιοδικὸ στὸν Γρηγ. Ξενόπουλο καὶ ἵδρυσε τὴν ὁμώνυμη

---

5. Πρόκειται γιὰ τὴν σχετικὴ ἀρθρογραφία τοῦ Δροσίνη στὰ περιοδικὰ "Ἑστία" καὶ "Μελέτη" καὶ γιὰ τὰ βιβλία του στὶς σειρὲς τῶν ἐκδόσεων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Βιβλιογραφικὴ ἀναγραφὴ τῶν ἔργων τοῦ Δροσίνη βλ. εἰς Γιάννης Παπακώστας, Βίκυ Πάτσιου, Ἀγγελικὴ Σκλβρέλη-Νικολοπούλου, *Βιβλιογραφία Γεωργίου Δροσίνη*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1991.

6. Βιογραφικὰ τοῦ Δροσίνη βλ. εἰς Γ. Δροσίνης, *Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γιάννης Παπακώστας, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, τόμ. Α΄, 1985, σ. 23, τόμ. Β΄, 1982, σσ. 19, 213-242.

7. Κ. Βοβολίνης, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ "Παρνασσοῦ" (1865-1950)*, Ἀθήνα, Φιλολογικὸς Σύλλογος "Παρνασσός", 1951, σ. 144.

8. Βλ. Γεωργίου Δροσίνη, Ἅπαντα, *ὅ.π.*

9. Ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ ἄρχισε τὸ 1876 ἀπὸ τὸν Παῦλο Διομήδη· τὸ 1881 τὸ περιοδικὸ ἀνέλαβε ὁ Γ. Κασδόνης, ὁ ὁποῖος, μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ ὁμωνύμου βιβλιοπωλείου, τὸ παρεχώρησε στὸν Νικ. Πολίτη καὶ τὸν Γ. Δροσίνη.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

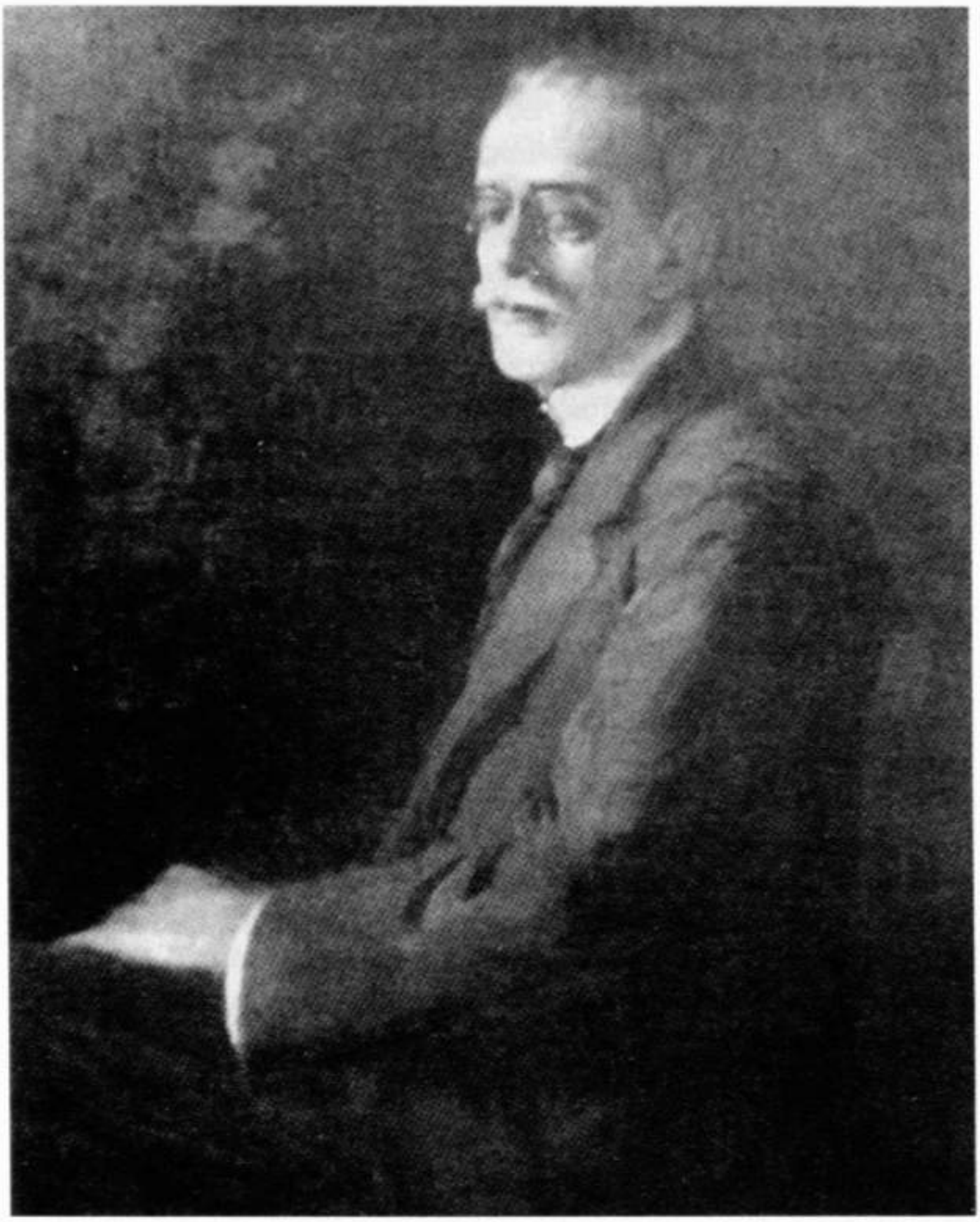

1. Γεώργιος Δροσίνης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐφημερίδα "Ἑστία", τὴν ὁποία παρεχώρησε τὸ 1897 στὸν Ἄδωνι Κύρου. Ἐν τῷ μεταξὺ μετέχει στὴν ἔκδοση, τὸ 1890, τῆς καθημερινῆς ἐφημερίδας "Τὸ Ἄστυ", φύλλο μὲ σαφῆ προσανατολισμὸ τὴν ἀνανέωση τοῦ δημοσίου βίου. Ἀκολουθῶντας τὴν κυρίαρχη ἰδεολογία τῆς Μεγάλης Ἰδέας, ὁ Δροσίνης ἔγινε μέλος τῆς ἱδρυθείσης τὸ 1894 Ἐθνικῆς Ἑταιρείας[10], ἡ ὁποία εἶχε περιλάβει στοὺς κόλπους της στρατιωτικούς, διαπρεπῆ μέλη τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καὶ διανοουμένους, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Σπυρ. Λάμπρος καὶ ὁ Νικ. Πολίτης, ὁ Κ. Παλαμᾶς, ὁ Γρηγ. Ξενόπουλος, ὁ Ἀνδρ. Καρκαβίτσας, ὁ Δημ. Βικέλας. Τότε ἐκδίδει σὲ δύο τόμους, τὸ 1894 καὶ τὸ 1896, τὸ ἡμερολόγιο "Νέα Ἑλλάς"[11], τὸ δὲ 1898 ἱδρύει τὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή"[12], στὸ ὁποῖο ἔδωσε χαρακτῆρα ἐκπαιδευτικὸ καὶ ἐθνοπαιδαγωγικό. Τὸ 1899 ὁ Δροσίνης κατατάσσεται στὰ ἱδρυτικὰ μέλη τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων καὶ ἐκλέγεται Γραμματεὺς τοῦ Συλλόγου, θέση τὴν ὁποία διετήρησε σχεδὸν ἐπὶ πενήντα χρόνια[13].

Τὸ 1908 ὁ τότε Ὑπουργὸς Παιδείας Σπ. Στάης ἀνέθεσε στὸν Δροσίνη τὴν διεύθυνση τοῦ Τμήματος τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως[14], θέση ἀπὸ τὴν ὁποία μετεπήδησε τὸ ἑπόμενο ἔτος στὸ νεοϊδρυθὲν στὸ Ὑπουργεῖο "Γραφεῖον Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν". Στὸ τέλος τοῦ 1921 ὁ Δροσίνης ἀπελύθη ἀπὸ τὴν θέση του γιὰ νὰ ἐπανέλθη σὲ αὐτὴ μὲ τὴν πολιτειακὴ μεταβολὴ τοῦ 1922. Τότε τοῦ ἀνετέθη ἡ διεύθυνση τοῦ νεοσυστάτου "Ἐθνικοῦ Μουσείου τῶν Κοσμητικῶν Τεχνῶν", τὸ ὁποῖο εἶχε ἐγκατασταθῆ στὸ Τζαμὶ πίσω ἀπὸ τὸ Μοναστηράκι. Στὴν θέση αὐτὴ ὁ Δροσίνης παρέμεινε μέχρι τὸ 1926, ὁπότε εἰσῆλθε στὴν νεοϊδρυθεῖσα Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Στὸν Μεσοπόλεμο, καὶ κατὰ τὸ διάστημα 1922-1936, ὁ Δροσίνης ἐξέδωσε σὲ δέκα πέντε τόμους τὸ "Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος"[15].

* * *

Οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα ἐντάσσονται

---

10. Στὰ "Σκόρπια Φύλλα" (*ὅ.π.*, τόμ. Β΄, σσ. 155-163) ὁ Δροσίνης ἐκθέτει παραστατικὰ τὰ τῆς μυήσεώς του στὴν Ἑταιρεία ἀπὸ τὸν Παῦλο Μελᾶ.

11. Βλ. Κ. Δεμερτζῆς, *"Νέα Ἑλλάς". Ἕνα ἡμερολόγιο μὲ διευθυντὲς τοὺς Γ. Δροσίνη καὶ Γ. Κασδόνη*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1991.

12. Κ. Δεμερτζῆς, Τὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ" τοῦ Γ. Δροσίνη, *Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ὅ.π.*

13. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 47, 312, 315.

14. Ὁ Δροσίνης περιγράφει τὰ τῆς θητείας του στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας στὰ "Σκόρπια Φύλλα". Βλ. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, *ὅ.π.*, τόμ. Β΄, 1982, σσ. 213-242 (Τὸ πέρασμά μου ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖον).

15. Κ. Δεμερτζῆς, *Τὸ "Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος" τοῦ Γ. Δροσίνη*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1986.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σὲ ἕνα εὐρὺ φάσμα ἐνδιαφερόντων ποὺ ἀνεπτύχθησαν στὰ πλαίσια μιᾶς ἐποχῆς, 1880-1910, ἡ ὁποία ἐσφράγισε τὰ ἑλληνικὰ πράγματα σὲ πολλοὺς τομεῖς, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ στὸν ἐκπαιδευτικό. Τὸ αἴτημα τῆς περιόδου αὐτῆς γιὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ κράτους εἶχε προκαλέσει ἔντονο προβληματισμὸ γιὰ τὸν ρόλο τῆς ἐκπαιδεύσεως, βάση τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ ἐπαναπροσδιορισμὸς τοῦ περιεχομένου καὶ τοῦ ρόλου της, ἐπαναπροσδιορισμὸ τὸν ὁποῖο ὑπαγόρευαν δύο παράγοντες: ὁ ἐθνικὸς καὶ ὁ κοινωνικός. Στὴν πρώτη περίπτωση, καὶ στὰ πλαίσια τῆς ἑλληνικῆς ἀλυτρωτικῆς πολιτικῆς, τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ἔπρεπε νὰ ἀνταποκριθῆ στὶς ἀπαιτήσεις γιὰ εὐρεῖα διάδοση τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως στὶς ὑπόδουλες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες, καὶ ἰδιαίτερα σὲ ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες ὑφίσταντο ἀσφυκτικὴ πίεση ἀπὸ τὸν ἀνταγωνισμὸ ἄλλων ἐθνοτήτων[16]. Στὴν δεύτερη περίπτωση ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἀστικῆς τάξεως ἐπέβαλλε ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ποὺ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες της. Γιὰ τὸ τελευταῖο ζήτημα ὁ σχετικὸς προβληματισμὸς συνοψίζεται ὡς ἑξῆς: καθολικὴ βασικὴ ἐκπαίδευση, ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ παιδαγωγικοῦ συστήματος, διδακτικὰ βιβλία σὲ ἁπλῆ γλῶσσα, ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση[17].

Σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν, οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα κινοῦνται μεταξὺ τοῦ ἀτομικοῦ ἐπιπέδου καὶ τοῦ συλλογικοῦ, ἔρχονται δὲ κάθε φορὰ νὰ ἀπαντήσουν σὲ προβληματισμοὺς καὶ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς τους. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὸ περιεχόμενό τους, οἱ δραστηριότητες αὐτὲς ἐκτείνονται στοὺς ἑξῆς τομεῖς: ὀργάνωση καὶ ἐκσυγχρονισμὸς τῆς ἐκπαιδεύσεως, δημιουργία ὑποδομῆς γιὰ τὴν βελτίωση τῆς διδασκαλίας στὰ σχολεῖα, ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση, ἀγωγή.

Στὶς παρυφὲς τῶν ἐκπαιδευτικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Γ. Δροσίνη εὑρίσκονται καὶ οἱ δραστηριότητές του σχετικὰ μὲ τὴν ψυχαγωγία καὶ τὴν μόρφωση τῶν παιδιῶν καὶ τῶν ἐφήβων, στὶς ὁποῖες ἐντάσσονται οἱ ἐκδόσεις παραμυθιῶν, καὶ ἡ παιδαγωγικοῦ ἢ ἐγκυκλοπαιδικοῦ περιεχομένου ἀρθρογραφία[18] του σὲ περιοδικά, ὅπως ἡ "Ἑστία" καὶ ἡ "Διάπλασις τῶν παίδων". Καὶ οἱ δραστηριότητες αὐτὲς ἐντάσσονται στὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὸ παραμύθι ὡς μέσο ψυχαγωγίας καὶ ἀγωγῆς, ἂς σημειωθῆ ἡ μετάφραση καὶ ἔκδοση, τὸ 1873, τῶν παραμυθιῶν τοῦ Ἄντερσεν ἀπὸ τὸν Δημ. Βικέλα[19]. Ἐξ ἄλλου, σχετικὰ μὲ τὴν παιδικὴ ψυχαγωγία καὶ ἀγωγή, ἂςση-

---

16. Ἑλένη Μπελιᾶ, *Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1995, σσ. 157-185.

17. Ἀλ. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε*, τόμ. Β΄, 1895-1967, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, 1974, σσ. κα΄ - μστ΄.

18. Γιάννης Παπακώστας, Βίκυ Πάτσιου, Ἀγγελικὴ Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, Βιβλιογραφία Γεωργίου Δροσίνη, *δ.π.*

19. Πρόκειται γιὰ τὸ ἔργο *Παραμύθια Δανικά*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μειωθοῦν τὰ κλασικὰ ἔργα "Γεροστάθης" τοῦ Λ. Μελᾶ καὶ "Λουκῆς Λάρας" τοῦ Δημ. Βικέλα, ἡ ἔκδοση, τὸ 1879, τοῦ περιοδικοῦ "'Η Διάπλασις τῶν παίδων"[20] ἢ τὰ σχετικὰ ἔργα τοῦ Γ. Βιζυηνοῦ καὶ τοῦ Ζαχ. Παπαντωνίου, ἢ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτ. Κουρτίδη καὶ τοῦ Ἰω. Πολέμη, ἰδιαίτερα στὴν σειρὰ "Παιδικὴ Βιβλιοθήκη" τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων[21].

Στὴν παροῦσα μελέτη παρακολουθοῦνται οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως μέσα ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἀτομικές του προσπάθειες, μέσα ἀπὸ τὶς πρωτοβουλίες του γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, μέσα ἀπὸ τὶς ἐνέργειές του μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ δημοσίου λειτουργοῦ.

Ι. ΑΤΟΜΙΚΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ

1. ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Τὸ ἔτος 1884 σηματοδοτεῖ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐνεργοῦ συμμετοχῆς τοῦ Γ. Δροσίνη στοὺς προβληματισμοὺς καὶ στὶς ἐνέργειες τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα. Μετὰ ἀπὸ παρέμβαση τοῦ Νικ. Πολίτη, ὁ ὁποῖος ἦταν τότε Τμηματάρχης τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, στὸ Πρόγραμμα[22] τοῦ 1884 γιὰ τὴν Μέση Ἐκπαίδευση εἰσάγεται στὰ "ἑλληνικὰ" σχολεῖα τὸ μάθημα τῶν νέων ἑλληνικῶν[23]. Τὸ Πρόγραμμα καθώριζε καὶ γιὰ τὶς τρεῖς τάξεις τῶν σχολείων αὐτῶν "'Ανάγνωσιν τεμαχίων συγγραμμάτων νεωτέρων Ἑλλήνων λογογράφων καὶ ποιητῶν. Ἀνάπτυξιν τῶν ἀναγινωσκομένων. Ἀπαγγελίαν καὶ ἀποστήθησιν ποιημάτων". Καθώριζε ἐπίσης ὄχι μόνον τοὺς συγγραφεῖς, ἀλλὰ καὶ τὰ κείμενα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐπιλεγοῦν ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν συγγραφέων.

Τότε ὁ νεαρὸς Δροσίνης δραστηριοποιεῖται καὶ συνεργάζεται μὲ τὸν Γ. Κασδόνη γιὰ τὴν σύνταξη σχετικοῦ σχολικοῦ ἐγχειριδίου. Ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας αὐτῆς ἦταν συλλογὴ μὲ τίτλο "Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα"[24], ἡ

---

20. Βίκυ Πάτσιου, *'Η Διάπλασις τῶν παίδων (1879-1922)*. Τὸ πρότυπο καὶ ἡ συγκρότησή του, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς, 1987.

21. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 80-82, 330.

22. Τὸ Πρόγραμμα, ὅπως ὡρίζετο σὲ Β.Δ. τῆς 23.6.1884, βλ. εἰς Δαυὶδ Ἀντωνίου, *Τὰ προγράμματα τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμος πρῶτος, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς, 1987, σσ. 243-256.

23. Ἀλ. Δημαρᾶς, *'Η μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε*, τόμ. Α΄ 1821-1894, Ἀθήνα 1973, σ. μγ΄. Εἰδικώτερα βλ. Β. Τόγιας, *Τὸ μάθημα τῶν νέων ἑλληνικῶν στὴ Μέση Ἐκπαίδευση. Ἱστορικὴ θεώρηση (1833-1967)*, τόμ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1988, σσ. 118-119. Ἂς σημειωθῆ ὅτι σχετικὴ πρόβλεψη, προκειμένου γιὰ τὰ γυμνάσια, ὑπῆρχε στὸ νομοσχέδιο Γ. Μίλη τὸ 1877· βλ. Ἀλ. Δημαρᾶς, *ὅ.π.*, τόμ. Α΄, σσ. 228-229.

24. Γ. Δροσίνης - Γ. Κασδόνης, *Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα πρὸς χρῆσιν τῶν ἑλλη-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὁποία ἐξεδόθη τὸ 1884 σὲ τρεῖς τόμους, ἕνα γιὰ κάθε μία ἀπὸ τὶς τρεῖς τάξεις τῶν "ἑλληνικῶν" σχολείων. Τὸ ἴδιο ἔτος ἐξεδόθησαν δύο ἀκόμη συλλογές: τοῦ Εὐαγγ. Κοφινιώτη μὲ τίτλο "Ἀναγνώσματα Νεωτέρων Ἑλλήνων Λογογράφων καὶ Ποιητῶν" καὶ τοῦ Χαρισ. Πουλίου μὲ τίτλο "Νεοελληνικὴ Ἀνθολογία". Καὶ οἱ τρεῖς συλλογὲς ἐνεκρίθησαν ὡς σχολικὰ ἐγχειρίδια γιὰ τὰ "ἑλληνικὰ" σχολεῖα[25].

Ἡ συλλογὴ Δροσίνη - Κασδόνη, μὲ τὴν ὁποία εἰσάγεται ὁ ὅρος "Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα", ὅρος ποὺ καθιερώθηκε στὴν συνέχεια προκειμένου γιὰ τὰ σχετικὰ διδακτικὰ βιβλία, περιλαμβάνει πεζὰ καὶ ποιήματα ἐκπροσώπων τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν κειμένων ἔχει γίνει σύμφωνα μὲ τὰ ὁριζόμενα στὸ ὡς ἄνω Πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας, ἡ ἀνθολόγησή τους ὅμως ἔχει βάση τὸ ἐκπαιδευτικὸ καὶ παιδαγωγικὸ πλαίσιο τὸ ὁποῖο ἔθεσαν οἱ συντάκτες τοῦ τριτόμου σχολικοῦ ἐγχειριδίου. Τὰ σχετικὰ κείμενα ἀνήκουν στοὺς Δημ. Αἰνιᾶνα, Περ. Ἀργυρόπουλο, Κ. Ἀσώπιο, Ἀριστ. Βαλαωρίτη, Σπυρ. Βασιλειάδη, Δημ. Βερναρδάκη, Δημ. Βικέλα, Ἄγγ. Βλάχο, Εὐγ. Βούλγαρη, Σκαρλ. καὶ Ἀλέξ. Βυζάντιο, Νικ. Δραγούμη, Γ. Ζαλοκώστα, Ἰω. καὶ Σπυρ. Ζαμπέλιο, Νικηφ. Θεοτόκη, Φίλ. Ἰωάννου, Π. Καλλιγᾶ, Ἰω. Καρασούτσα, Ἀδαμ. Κοραῆ, Ἀνδρ. Μουστοξύδη, Κωνστ. Οἰκονόμου, Θ. Ὀρφανίδη, Δημ. καὶ Κωνστ. Παπαρρηγόπουλο, Ἀχιλλ. Παράσχο, Χριστόφ. Περραιβό, Μ. Ρενιέρη, Ἀλ. Ρίζο Ραγκαβῆ, Φρ. Σκοῦφο, Ἀλ. καὶ Π. Σοῦτσο, Ἠλ. Τανταλίδη, Σπυρ. Τρικούπη. Στὸν πρῶτο τόμο περιελήφθησαν 49 κείμενα, στὸν δεύτερο 57 καὶ στὸν τρίτο 36. Κάθε τόμος κοσμεῖται μὲ ἕξι εἰκόνες προσώπων καὶ μνημείων.

Ἄξια προσοχῆς εἶναι τὰ ἐκτιθέμενα στὴν Εἰσαγωγὴ[26] τοῦ δευτέρου τόμου τοῦ βιβλίου σχετικὰ μὲ τὴν φιλοσοφία ποὺ ὑπαγόρευσε τὴν σύνταξη τοῦ ἔργου καὶ γιὰ τοὺς στόχους στοὺς ὁποίους ἀπέβλεπε: ἀκολουθήθηκε ἡ χρονολογικὴ κατάταξη τῶν κειμένων, παραλλήλως δὲ ὑπῆρξε πρόνοια γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ποικιλίας τοῦ θεματολογίου· ἔγινε ὁ ἀπαραίτητος σχολιασμὸς τῶν κειμένων καὶ παρετέθησαν βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς συγγραφεῖς· ὑπῆρξε σχετικὴ εἰκονογράφηση. Ὁ στόχος τοῦ ἔργου ἀποδίδει καὶ τὸν σκοπὸ τῆς διδασκαλίας τῶν νεοελληνικῶν κειμένων, ὁ ὁποῖος εἶναι πολυμερὴς καὶ σύνθετος: γλωσσικός, φρονηματιστικός, δηλαδὴ ἠθικὸς καὶ ἐθνικός, παιδευτικὸς καὶ εὐρύτερα μορφωτικός:

> Συναγαγόντες ἀκριβῶς τὰ κατὰ τὸ ἀπὸ 23 Ἰουνίου ἐ.ἔ. Β. Διάταγμα ὁρισθέντα ἀποσπάσματα ἐκ νέων Ἑλλήνων λογογράφων καὶ ποιητῶν πρὸς διδασκαλίαν τῶν ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς σχολείοις μαθητευομένων,

---

νικῶν σχολείων, Ἀθήνα 1884. Ἀγγελία τῆς ἐκδόσεως δημοσιεύεται στὴν "*Ἑστία*" (Δελτίον τῆς Ἑστίας), ἀρ. 393, 8.7.1884, σ. 4.

25. Β. Τόγιας, *ὅ.π.*, σ. 119.

26. Γ. Δροσίνης - Γ. Κασδόνης, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐκδίδομεν ταῦτα εἰς τόμους τρεῖς, ἤτοι ἀνὰ ἕνα τόμον δι' ἑκάστην τάξιν. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν κατάταξιν τῶν περιεχομένων ἠκολουθήσαμεν τὴν ἱστορικὴν σειρὰν κατὰ τὸ πλεῖστον, ἵνα μὴ ἐπέρχηται σύγχυσις χρονολογιῶν καὶ γεγονότων, προτάξαντες τὰ εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἀναφερόμενα καὶ βαθμηδὸν ἀφικόμενοι μέχρι τῶν συγχρόνων. Ἐποικίλαμεν δὲ τὰ μεταξὺ διὰ ποιημάτων ἢ ἄρθρων γενικὸν ἐχόντων χαρακτῆρα, ἵνα καὶ αὐτὴ ἡ κατὰ σειρὰν ἀνάγνωσις τοῦ βιβλίου μὴ ἀποβαίνῃ μονότονος, ἀλλὰ ποικίλη καὶ κατὰ τὰ θέματα καὶ κατὰ τὸ ὕφος. Ἐπειδὴ δ' ἐνιαχοῦ λέξεις τινὲς ἢ φράσεις καθίστων τὸ κείμενον οὐχὶ ἀρκούντως σαφές, προσεπαθήσαμεν νὰ διασαφήσωμεν κατὰ τὸ δυνατὸν ταύτας διὰ μικρῶν σημειώσεων. Ἐν τέλει περιελάβομεν συντόμους βιογραφικὰς εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν ἑκάστῳ τόμῳ συγγραφέων καὶ παρενεβάλομεν ἀνὰ ἓξ εἰκόνας εἰς ἕκαστον τόμον σχετικὰς πρὸς τὰ ἐν αὐτῷ περιεχόμενα.

Τοιαύτη ἐγένετο ὡς πρὸς τὸν τρόπον ἡ ἔκδοσις ἡμῶν, ἀτελὴς βεβαίως ἐν πολλοῖς ἕνεκα τοῦ μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔπρεπεν ἀπαραιτήτως νὰ συντελεσθῇ, ἀλλὰ καὶ οὕτως ἐπαρκοῦσα εἰς τὸν σκοπὸν δι' ὃν προώρισται, ἤτοι νὰ παράσχῃ μὲν ἀφ' ἑνὸς εἰς τοὺς ἑλληνόπαιδας ποικίλα ὑποδείγματα ὕφους τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης, νὰ ἐμβάλῃ δ' ἀφ' ἑτέρου εἰς τὰς ψυχὰς αὐτῶν διὰ τῆς ἐκτυλίξεως τῶν ἐνδόξων ἢ θλιβερῶν σκηνῶν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας, καὶ διὰ τῶν ὑψηλῶν διδαγμάτων, ἅτινα πλουσίως περιλαμβάνει, τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος καὶ τὴν λατρείαν τῆς ἀρετῆς.

Τὸ τελευταῖο, δηλ. ἡ ἐπιλογὴ τῶν κειμένων μὲ βάση τὸ ἠθικοδιδακτικὸ καὶ ἐθνικό τους περιεχόμενο, χαρακτηρίζει καὶ τὶς τρεῖς συλλογές, ἀφοῦ καὶ οἱ τρεῖς ἀκολούθησαν τὰ ὁριζόμενα στὸ Πρόγραμμα τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας. Μὲ βάση τὸ κριτήριο αὐτό, στὴν συλλογὴ νεοελληνικῶν κειμένων Δροσίνη - Κασδόνη τὴν πρώτη θέση καταλαμβάνει ἡ Ἱστορία. Τὰ περισσότερα κείμενα εἶναι ἀποσπάσματα ἔργων τοῦ Κωνστ. Παπαρρηγοπούλου καὶ τοῦ Σπυρ. Τρικούπη μὲ θέματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, καὶ ἰδιαιτέρως τῶν νεωτέρων χρόνων, καὶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία· ἐπικρατοῦν οἱ ἱστορικὲς μελέτες, ἡ βιογραφία, ἡ αὐτοβιογραφία, τὸ ἀπομνημόνευμα. Στὴν οὐσία δηλαδὴ ἡ συλλογὴ ἀποτελεῖ στὸ ὑψηλότερο ποσοστό της ἱστορικὸ ἀνθολόγιο, τὸ ὁποῖο ἔρχεται ὡς βοηθητικὸ γιὰ τὴν διδασκαλία τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀρχαιογνωσίας. Ἡ ἐπιλογὴ ἐξ ἄλλου κειμένων - πεζῶν καὶ ποιημάτων - μὲ θέματα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ μυθολογία ὑποδηλώνει καὶ τὸν ἰδεολογικὸ στόχο, ὁ ὁποῖος ἐκτείνεται στὸν ἠθικό, θρησκευτικὸ καὶ ἐθνικὸ φρονηματισμὸ τῶν μαθητῶν. Ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἄλλα κοινὰ χαρακτηριστικὰ σημειώνονται ἡ ἐπιλογὴ κειμένων μὲ αὐστηρὸ κριτήριο τὴν καθαρεύουσα, πρᾶγμα ποὺ ἀποκλείει τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ τὸν Δ. Σολωμό,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΑ

ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑ

ΠΡΟΣ ΧΡΗΣΙΝ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Ἐγκρίσει τοῦ ἐπὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργείου

ΜΕΤΑ ΣΗΜΕΙΩΣΕΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

ὑπὸ

Γ. ΔΡΟΣΙΝΗ καὶ Γ. ΚΑΣΔΟΝΗ

ΤΟΜΟΣ Α'.

ΔΙΑ ΤΟΥΣ ΜΑΘΗΤΑΣ ΤΗΣ Α'. ΤΑΞΕΩΣ

ΕΚΠ
1714

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ «Ο ΚΟΡΑΗΣ» Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ
1884

2. Σχολικὸ ἐγχειρίδιο «Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα».

ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

ΑΝΑΤΡΟΦΗ — ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΣ — ΓΡΑΜΜΑΤΑ — ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ
ΚΑΛΑΙ ΤΕΧΝΑΙ — ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ

ΕΤΟΣ Β'—1899

[Τιμᾶται δρχ. 1]

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ — ΕΚΔΟΤΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΡΟΣΙΝΗΣ
16 — Ὁδὸς Παρθεναγωγείου — 16
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

3. Τὸ περιοδικὸ «Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ» (1898-1904).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καθὼς καὶ ἡ ἔλλειψη παιδαγωγικῆς καὶ διδακτικοῦ προγραμματισμοῦ στὴν ἐπιλογὴ τῶν κειμένων.

2. ΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ "ΕΘΝΙΚΗ ΑΓΩΓΗ"

Τὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ"[27] ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸν Δροσίνη τὸ 1898 μέσα στὸ φορτισμένο κλῖμα μετὰ τὴν ταπεινωτικὴ ἥττα κατὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1897 καὶ ἐκυκλοφορήθηκε σὲ ἑπτὰ τόμους ἀπὸ τὸν Μάρτιο τοῦ 1898 μέχρι τὸν Μάιο τοῦ 1904. Στὰ "Σκόρπια Φύλλα"[28] ὁ Δροσίνης ἐκθέτει τὸ ἱστορικὸ τῆς ἱδρύσεως τοῦ περιοδικοῦ, ἀξιολογῶντας συγχρόνως τὴν προσφορά του στὴν ἐκπαίδευση. Ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ προκύπτουν ποιοτικὰ στοιχεῖα χαρακτηριστικὰ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, ὅπως ἡ ψυχολογία ποὺ ἐπικρατοῦσε μετὰ τὴν ἥττα τοῦ 1897, ψυχολογία ἡ ὁποία ἀναζητοῦσε στηρίγματα στὴν ἐκπαίδευση μὲ δεδομένο τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἀναγέννηση ποὺ ἀκολούθησε σὲ ἀνάλογες περιπτώσεις στὴν Γαλλία καὶ τὴν Γερμανία:

> Τὸ καλοκαίρι ἐκεῖνο (1897), ἀποδιωγμένος ἀπὸ τὸ τουρκοπατημένο Πήλιον, εἶχα καταφύγη στὸ δροσερὸ νησὶ τῶν Σπετσῶν. Εἶχα πάρη μαζί μου βιβλία καὶ περιοδικά, ποὺ μποροῦσαν νὰ μὲ φωτίσουν γιὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴ ἐξόρμηση στὴν Γερμανία μετὰ τὴν Ἰένα καὶ στὴ Γαλλία μετὰ τὸ Σεδάν. Καὶ ἄλλα γιὰ νὰ μὲ ὁδηγήσουν στοὺς νέους δρόμους ποὺ ἐχάραξε γιὰ τὴν Παιδαγωγικὴ ἡ πρόοδος καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν Θετικῶν Ἐπιστημῶν. Ἔλαβα τὴν ἀπόφαση ν' ἀποχωρήσω ἀπὸ τὴν "Ἑστία", ποὺ τὴν εἶχα μεταβάλη σὲ καθημερινὴ πολιτικὴ ἐφημερίδα ἀπὸ τὸ 1894, καὶ νὰ ἐκδώσω περιοδικὸ μὲ τὸν σκοπὸν ποὺ θὰ διαλαλοῦσε τὸ ὄνομά του: "Ἐθνικὴ Ἀγωγή".
> Στοὺς ἕξι τόμους της (1898-1903)[29], ὅποιος ποτὲ θελήση νὰ τοὺς φυλλομετρήση, θὰ εὕρη τὰ πρῶτα φυτώρια τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας καθεστῶτος. Ἐκεῖ ἐσπάρθηκαν καὶ ἐπρωτοβλάστησαν σὰν νέες Ἰδέες καὶ ἀπὸ κεῖ μεταφυτεύθηκαν κ' ἔγιναν προγράμματα καὶ Διατάγματα καὶ Νόμοι τοῦ Κράτους.

Στὸ εἰσαγωγικὸ ἄρθρο τοῦ πρώτου τόμου τοῦ περιοδικοῦ[30] ἐκτίθενται οἱ στόχοι τῆς ἐκδόσεως ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδεολογία ποὺ τοὺς ὑπαγόρευε, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐξηγοῦν τὴν ἐπιλογὴ τῆς ἐπωνυμίας τοῦ περιοδικοῦ "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ" καὶ τὶς βασικὲς ἐπιλογὲς τῆς ὕλης του: Ἡ πνευματικὴ ἀνάπτυξη καὶ ἡ ἠθικὴ μόρφωση ἀποτελοῦν τὴν ἐθνικὴ ἀγωγή, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐξαρτᾶται ἡ

---

27. Βλ. Κ. Δεμερτζῆς, *Τὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ" τοῦ Γ. Δροσίνη*, *ὅ.π.*

28. Τόμος Β΄, *ὅ.π.*, σ. 178.

29. Ὑπῆρξε καὶ ἕβδομος τόμος τοῦ 1904, χαρακτηριζόμενος ὡς πρῶτος τῆς δευτέρας περιόδου τοῦ περιοδικοῦ.

30. *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τόμ. Α΄, σσ. 1-2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πρόοδος σὲ ἐπίπεδο ἐθνικὸ καὶ κοινωνικό. Κυριώτερο κέντρο γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς εἶναι τὸ σχολεῖο:

> Ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς φιλοσόφων καὶ κοινωνιολόγων καὶ ἱστορικῶν... ὁμολογεῖται ὅτι ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ πρόοδος πάσης ἐλευθέρας πολιτείας ἑδραιοῦνται ἐπὶ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τῶν πολιτῶν, ἑνὶ λόγῳ ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς.
>
> Ἡ δὲ ἐθνικὴ ἀγωγὴ τρία ἔχει κέντρα κατ' ἀνιοῦσαν κλίμακα: τὸν Οἶκον, τὸ Σχολεῖον, τὴν Κοινωνίαν· κατ' ἐξοχὴν ὅμως κέντρον αὐτῆς εἶναι τὸ Σχολεῖον, ἐξασκοῦν τὴν μεγίστην ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τῶν ἑτέρων δύο.
>
> Πρὸς τὸ Σχολεῖον λοιπὸν ἐστράφη πάντοτε ἡ προσοχὴ τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ἀναμορφωτῶν καὶ τὸ Σχολεῖον ἀνεδείχθη ὁ κάλλιστος ἀγρὸς τῆς ἐθνικῆς ἀναγεννήσεως μετὰ τὴν ταλαιπωρίαν, τὴν ἐξουθένωσιν καὶ τὴν συμφοράν...
>
> Πρὸς τὸν Οἶκον, πρὸς τὸ Σχολεῖον, πρὸς τὴν Κοινωνίαν, πρὸς τοὺς τρεῖς τούτους ἐθνικοὺς παράγοντας ἂς στραφῇ ὅλη ἡμῶν ἡ προσοχή. Ἐνισχύοντες τὰ ἑλληνικὰ ἤθη καὶ τὰς τιμίας παραδόσεις τῶν πατέρων ἡμῶν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ, μορφοῦντες ἰδίως ὡς οἷόν τε τέλειον τὸ Σχολεῖον, ἐπαγρυπνοῦντες ἐπὶ τῆς ὑγιοῦς διαπλάσεως τῆς κοινωνίας, θὰ κατορθώσωμεν καὶ ἡμεῖς βραδέως ἴσως ἀλλ' ἀσφαλῶς νὰ καταστήσωμεν τὴν Ἑλλάδα ἔθνος πολιτῶν κοινωνικῶς καὶ πολιτικῶς πεφωτισμένων, ἔθνος ἑδραιοῦν τὴν ὑπόστασιν αὐτοῦ ὄχι ἐπὶ σαθρῶν ὑλικῶν βάσεων, ἀλλ' ἐπὶ τῶν γρανιτωδῶν βάθρων τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ὑπεροχῆς.
>
> Ἂς παύσωμεν πλέον πλανώμενοι δι' ἀπατηλῶν ὀνείρων καὶ φανταζόμενοι ὡς λαμπρὸν μετέωρον ἀναδεικνυομένην ἐξαίφνης καὶ ἐκ τοῦ παραχρῆμα μεγάλην τὴν πατρίδα.
>
> Ἂς στραφῶμεν πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαόν· αὐτὸν ἂς καταστήσωμεν ἄξιον τῆς ἐλευθερίας του, ἄξιον τῆς ἀποστολῆς του· εἰς αὐτὸν ἂς ἐμφυσήσωμεν διὰ τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς τὴν πνοὴν ὑγιοῦς φιλοπατρίας, καὶ ἂς εἴμεθα βέβαιοι ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς τότε διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν θὰ πλάσῃ ἀξίαν αὐτοῦ τὴν Ἑλλάδα.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ ὑπαγόρευσαν τὴν ἵδρυσή της καὶ ἀπὸ τοὺς στόχους της, ἡ "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ" ἐφιλοδοξοῦσε νὰ καταστῇ ἐκπαιδευτικὸ περιοδικὸ κατὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα. Ἔτσι, στεγάζει μὲν προβληματισμοὺς γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀγωγὴ τῶν νέων, ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ περιληφθῇ στὸν νεανικὸ τύπο τῆς ἐποχῆς του[31]. Ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ

. 31. Γιὰ τὸν νεανικὸ τύπο τὸν σύγχρονο μὲ τὴν "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ" βλ. Μάρθα Καρ-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐκάλυψε δύο περιόδους: 1898-1903 ἡ πρώτη, 1904 ἡ δευτέρα. Ἐξεδόθησαν ἑπτὰ τόμοι· στοὺς ἕξι πρώτους ἐδημοσιεύθηκαν 638 ἄρθρα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 180, ποσοστὸ 28%, ἀφοροῦν στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀγωγή· στὸν ἕβδομο τόμο, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸν πρῶτο τόμο τῆς δευτέρας περιόδου τοῦ περιοδικοῦ, ἐδημοσιεύθηκαν 42 εἰσηγήσεις ποὺ ἔγιναν στὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο[32] τοῦ 1904, γεγονὸς ποὺ ἀνεβάζει τὸ συνολικὸ ἀριθμὸ τῶν ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου ἄρθρων τοῦ περιοδικοῦ στὰ 222. Ἀπὸ τὰ 180 ἄρθρα τὰ 40, ποσοστὸ 22% εἶναι μεταφράσεις καὶ καλύπτουν δύο κυρίως ἀντικείμενα: τὴν ὀργάνωση τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν λειτουργία τῶν σχολείων στὴν Εὐρώπη καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, καθὼς καὶ ζητήματα σχετικὰ μὲ τὶς ἐφαρμογὲς τῆς Παιδαγωγικῆς. Ἀπὸ τὰ πρωτότυπα ἄρθρα περισσότερα ἀπὸ 50 ἔχουν γραφῆ ἀπὸ εἰδικούς, ὅπως οἱ ἐκπαιδευτικοὶ Φιλ. Γεωργαντᾶς, Σπυρ. Ζαπᾶνος, Ν. Ζερβός, Γερ. Καψάλης, Χαρ. Κυριακᾶτος, Π. Λιβαδᾶς, Γ. Μπουκουβάλας, Νικ. Νικολάου, Χαρίσ. Παπαμάρκου, Σ. Στουραΐτης, ἢ οἱ Σπυρ. Δὲ Βιάζης, Γρ. Καμπούρογλους, Ἀριστοτ. Κουρτίδης, Σπυρ. Λάμπρος, Ἐμμ. Λυκούδης, Ἀντ. Μηλιαράκης· ἂς σημειωθοῦν ἐπίσης ἄρθρα τοῦ Δημ. Βικέλα, τοῦ Γ. Δροσίνη, τοῦ Κ. Παλαμᾶ, τοῦ Ἀντ. Τραυλαντώνη.

Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ θεματολογίου ἀπηχεῖ τὸν προβληματισμὸ τῆς ἐποχῆς γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ γιὰ τὸν ρόλο της ὡς παράγοντος ἐθνικῆς διαπαιδαγωγήσεως· ἀπηχεῖ ἐπίσης τὴν εὐρωπαϊκὴ κυρίως ἄποψη γιὰ τὸν κοινωνικὸ ρόλο τοῦ σχολείου καὶ τὴν σημασία τῆς Παιδαγωγικῆς. Ἀπὸ τὸ σύνολον τῆς ὕλης τοῦ περιοδικοῦ τῆς σχετικῆς μὲ τὴν ἐκπαίδευση προκύπτει ὅτι τὰ κύρια ζητήματα ποὺ ἀπασχολοῦν τὶς στῆλες του εἶναι: 1. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῆς ἐκπαιδεύσεως μὲ ἐπὶ μέρους θέματα τὴν διεύρυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς βάσεως μὲ τὴν ἐκπαίδευση τῶν θηλέων καὶ τὴν τεχνικὴ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση· τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ ἐκπαιδευτικῶν προγραμμάτων στὸν στρατό· τὸν ρόλο τοῦ σχολείου ὡς ἠθικοποιητικοῦ παράγοντος καὶ εἰδικώτερα ὡς

πόζηλου, *Ἑλληνικὸς Νεανικὸς Τύπος (1830-1914), Καταγραφή*, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς 1987, σσ. 77-160.

32. "1ον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον καὶ Σχολικὴ Ἔκθεσις. Ἐν Ἀθήναις 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904": Ἀρχεῖον Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, φάκ. Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, 1904. Βλ. *Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, Ἀθῆναι 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904, συγκληθὲν ὑπὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου "Παρνασσοῦ" καὶ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, μετὰ Σχολικῆς Ἐκθέσεως ἐπιβοηθούσης τὸν σκοπὸν αὐτοῦ· ἐργασίαι τῆς Διευθυνούσης Ἐπιτροπῆς, Πρακτικὰ τῶν Συνεδριάσεων, Σχολικὴ Ἔκθεσις*, Ἀθήνα, ἔκδ. "Ἑστία", 1904. Ἀνδρονίκη Φωτιάδου, *"Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον - Αθήναι Μάρτιος - Απρίλιος 1904". Η αντίφαση του εκπαιδευτικού συστήματος στην πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Νεοελληνικής Εκπαίδευσης, 5, Θεσσαλονίκη 1998.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παράγοντος ἀποτρεπτικοῦ τῆς παιδικῆς παραβατικότητος. 2. Τὰ σχολικὰ κτίρια σὲ σχέση μὲ ζητήματα ὑγιεινῆς τῶν μαθητῶν, τὰ διδακτικὰ βιβλία, οἱ μέθοδοι διδασκαλίας καὶ ἡ διδακτικὴ τῶν μαθημάτων, οἱ σχολικὲς βιβλιοθῆκες ὡς μορφωτικοὶ παράγοντες, ἡ σωματικὴ ἄσκηση τῶν μαθητῶν καὶ οἱ ἐξωσχολικὲς δραστηριότητες. 3. Ζητήματα Παιδαγωγικῆς, ὅπως ἡ σχετικὴ κατάρτιση τῶν δασκάλων καὶ οἱ ἐφαρμογὲς τῆς Παιδαγωγικῆς στὴν ἀγωγὴ τῶν μαθητῶν. Εἰδικώτερα ἡ ἀγωγὴ τῶν θηλέων συνδέεται μὲ τὶς ἀπόψεις γιὰ τὸν ρόλο τῆς γυναίκας ἐντὸς τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου, ἐνῶ ἡ ἀγωγὴ τῶν ἀρρένων μὲ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος. Τὸ τελευταῖο παρέπεμπε στὸ γερμανικὸ πρότυπο καὶ στὴν πεποίθηση ὅτι ὁ Γερμανὸς δάσκαλος ἦταν ὁ δημιουργὸς τῆς νίκης κατὰ τὸν γαλλογερμανικὸ πόλεμο τοῦ 1870. Ἡ πεποίθηση αὐτὴ ἀναθέτει στὴν ἀγωγὴ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος καὶ τὴν καλλιέργεια συνειδήσεως τοῦ πολίτη, καὶ τὴν συνδέει μὲ τὴν πειθαρχία, τὴν ὑγιεινή, τὴν σωματικὴ ἄσκηση, τὴν σκληραγωγία.

Ὁ Γ. Δροσίνης ἐδημοσίευσε στὴν "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ" τὰ ἀκόλουθα δέκα ἑπτὰ ἄρθρα: Ἡ ἐθνικὴ κατήχησις (1898)· Παιδολογικὸν διαγώνισμα τῆς "Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς" (1898)· Χωρὶς διδασκάλους (1900)· Αἱ Μέλισσαι - Μῦθοι - Δοξασίαι - Προλήψεις (1901)· Αἱ μέλισσαι καὶ οἱ διδάσκαλοι (1902)· Τὰ βιβλία τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν (1902)· Τὸ ζήτημα τῶν διδακτικῶν βιβλίων (1903)· Αἱ κλωσσομηχαναί (1903)· Τὰ σχολεῖα καὶ ἡ ἐθνικὴ ἑορτή (1903)· Διδάσκαλοι καὶ διδασκαλεῖα (1903)· Ἡ ἀγάπη τοῦ δένδρου (1903)· Τὸ ἐκπαιδευτικὸν συνέδριον καὶ ἡ σχολικὴ ἔκθεσις (1903)· Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευσις καὶ αἱ πλάναι τῶν ξένων (1903)· Τὰ σχολεῖα τοῦ Δήμου Ἀθηναίων (1903)· Ἡ ἐθνικὴ σημασία τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως (1903)· Τὸ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον (1903)· Ἵδρυσις Συμβουλίου τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως (1904).

Τὸ θεματολόγιο τῶν ἄρθρων αὐτῶν δίδει τὸ στίγμα τῶν ἀπόψεων τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, ὅπως ἐξελίχθηκαν ἀπὸ τὸ 1898 μέχρι τὸ 1904. Στὰ πρῶτα ἄρθρα τοῦ 1898, οἱ ἀπόψεις αὐτὲς ἔχουν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὸ βαρὺ κλῖμα μετὰ τὴν ἧττα τοῦ 1897. Ἔτσι τὸ ἐνδιαφέρον ἑστιάζεται στὴν Ἀγωγὴ ὡς ἠθικοποιητικὸ καὶ ἐθνοποιητικὸ παράγοντα: τὸ σχολεῖο διαμορφώνει ἐνσυνειδήτους πολίτες καὶ καλλιεργεῖ τὸ ἐθνικὸ φρόνημα· ἡ ἐκπαίδευση ἀποτελεῖ μέσον γιὰ τὴν ἐθνικὴ πρόοδο. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἐντάσσεται ἄρθρο[33] τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν διδασκαλία στὰ σχολεῖα τῆς ἐθνικῆς κατηχήσεως, δηλ. τῆς Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτου. Συνηρτημένη μὲ τὴν Ἀγωγὴ εἶναι ἡ ἐφαρμογὴ τῆς Παιδαγωγικῆς. Χαρακτηριστικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ "Παιδολογικὸν διαγώνισμα"[34], τὸ ὁποῖο

---

33. "Ἡ ἐθνικὴ κατήχησις", *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τόμ. Α΄, 1898, σσ. 81-82.

34. Βλ. *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τόμ. Α΄, 1898, σσ. 3-4. Τὸ διαγώνισμα, μὲ χρηματικὸ ἔπαθλο 100 δρχ., φέρει χρονολογία 12.12.1898. Ἀπευθυνόταν πρὸς τοὺς δημοδιδασκάλους,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

προκηρύχθηκε τὸ 1898 ἀπὸ τὶς στῆλες τῆς "Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς":

> Ἕκαστος τῶν διδασκάλων θὰ ἐκλέξῃ μεταξὺ τῶν μαθητῶν ἕνα, ἐκεῖνον ὃν κρίνει παρέχοντα μείζονα ἀφορμὴν πρὸς μελέτην. Τὸ πρότυπον τοῦτο θὰ παρακολουθήσῃ ὁ διδάσκαλος μετὰ πάσης προσοχῆς ἐν τῷ σχολείῳ, ἀνὰ τὰς ὁδούς, κατ'οἶκον. Θὰ ἐρευνήσῃ τὰ τῆς καταγωγῆς αὐτοῦ, τὰ τοῦ παρελθόντος βίου, τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὴν ὑγιεινὴν κατάστασιν τῶν γονέων των· θὰ σημειώνῃ δὲ πρὸ πάντων γεγονότα, κρατῶν εἶδος μικροῦ ἡμερολογίου καὶ θὰ ἐξαγάγῃ τελικὰ συμπεράσματα περὶ τοῦ μαθητοῦ, ἀφοῦ παρατείνῃ ἐπί τινας μῆνας τὴν καθημερινὴν ταύτην ἐπισκόπησιν καὶ βεβαιωθῇ ὅτι ἀρκοῦντα εἶναι τὰ συλλεχθέντα πορίσματα.

Τὰ ἄρθρα τοῦ Δροσίνη τῆς περιόδου 1900-1904 συνδέονται στενὰ μὲ τοὺς προσανατολισμοὺς ποὺ εἶχε διαμορφώσει ὁ Ποιητὴς στὰ πλαίσια τῶν στόχων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Δημ. Βικέλα, μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε στενὴ συνεργασία στὸ Σύλλογο. Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἐθνοποιητικὸ ρόλο τοῦ σχολείου ἔχει δώσει τὴν θέση της στὸν καθαρὰ ἐκπαιδευτικό του ρόλο στὴν εὐρύτερη δυνατὴ βάση. Τὸν στόχο τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς ἔχει διαδεχθῆ ὁ στόχος γιὰ τὴν λαϊκὴ μόρφωση καὶ τὴν κοινωνικὴ πρόοδο. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ἐντάσσονται τὰ ἄρθρα γιὰ τὶς σχολικὲς βιβλιοθῆκες καὶ τὰ διδακτικὰ βιβλία, γιὰ τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο[35] τοῦ 1904, γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς Στοιχειώδους Ἐκπαιδεύσεως σὲ νέες βάσεις, γιὰ τὸν κοινωνικὸ ρόλο τοῦ δασκάλου.

Ἐν προκειμένῳ ἐνδεικτικὲς εἶναι οἱ ἀπόψεις[36] τὶς ὁποῖες διατυπώνει ὁ Δροσίνης τὸ 1903 σχετικὰ μὲ τὸ νέο περιεχόμενο τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ ἀποκτήσῃ ἡ Στοιχειώδης Ἐκπαίδευση, ὥστε νὰ ἀνταποκριθῆ στὶς ἀνάγκες τῆς ἐποχῆς:

ἑλληνοδιδασκάλους καὶ σχολάρχες τῶν ἑλληνικῶν σχολείων στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ στὸν ἀλύτρωτο καὶ ἀπόδημο Ἑλληνισμό, ἀγωνοθέτης του δὲ ἀναφέρεται ὁμογενὴς τῆς Ρωσίας ὁ ὁποῖος ἤθελε νὰ κρατήσῃ τὴν ἀνωνυμία του. Τὴν Κριτικὴ Ἐπιτροπὴ ἀπετέλεσαν οἱ Σπυρ. Λάμπρος, Χαρίσ. Παπαμάρκος καὶ Κ. Παλαμᾶς. Προεκρίθη τὸ χφ. τοῦ δημοδιδασκάλου Παν. Λιβαδᾶ, τὸ ὁποῖο ἐδημοσιεύθη μὲ τίτλο "Παιδολογικὸν διαγώνισμα - Τὸ βραβευθὲν ὑπὸ τῶν κριτῶν" στὴν *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τόμ. Β΄, 1899, σσ. 177-179.

35. Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, Ἀθῆναι 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904, *ὅ.π.* Ἀνάλυση τῶν στόχων καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Συνεδρίου βλ. εἰς Ἀνδρονίκη Φωτιάδου, "Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Ἀθήναι Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1904", *ὅ.π.*

36. Στὸ ἄρθρο "Ἡ ἐθνικὴ σημασία τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως". Τὸ ἄρθρο ἐδημοσιεύθη στὶς 23.10.1903 στὴν ἐφημερίδα "Ἀκρόπολις", ἡ ὁποία εἶχε ἀνοίξει στὶς στῆλες της συζήτηση γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα, καὶ στὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή", τόμ. ΣΤ΄ 1903, σσ. 241- 242.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> Διότι πρέπει νὰ ἐννοηθῇ ἐπὶ τέλους καὶ εἰς τὸν τόπον μας ὅτι ἡ ἀνατροφὴ καὶ ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ λαοῦ δὲν εἶναι κτῆμα τῶν λογίων, ἀλλὰ τοῦ ὅλου ἔθνους· ὅτι τὸ δημοτικὸν σχολεῖον δὲν εἶναι ὁ πρόδρομος τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου, ἀλλ' ἡ πρὸς τὸν πρακτικὸν βίον γέφυρα· ὅτι τὰ ἐφόδια, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ φέρῃ ὁ ἀπόφοιτος τῆς λαϊκῆς ἐκπαιδεύσεως, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ὁρμαθὸς ἀπεξηραμένων γραμματικῶν κανόνων καὶ φορτίον ἀσυναρτήτων ὀνομάτων καὶ χρονολογιῶν, ἀλλὰ γνώσεις συναφεῖς πρὸς τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, διὰ τὸν ὁποῖον εἶναι προωρισμένος ὡς ἄνθρωπος πολιτισμένος καὶ ὡς πολίτης ἐλεύθερος.

Ἡ στροφὴ αὐτὴ τοῦ Δροσίνη εἶναι σαφὴς καὶ στὴν ἀλλαγὴ προσανατολισμοῦ τῆς "Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς". Ἔτσι, στὸ τέλος τοῦ 1903 στὴν σχετικὴ Ἀγγελία[37] γιὰ ἀλλαγὲς στὴν ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ σημειώνεται ἡ φιλοδοξία τοῦ Δροσίνη νὰ τὸ καταστήσῃ ἐφάμιλλο τῶν ξένων ἐκπαιδευτικῶν περιοδικῶν[38]. Τὸ 1904 ἐξ ἄλλου, ἐγκαινιάζοντας τὴν δευτέρα ἐκδοτικὴ περίοδο τῆς "Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς" ὁ Δροσίνης δίνει[39] τὸ νέο της στίγμα:

> Διὰ τοῦ παρόντος τεύχους ἡ "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ" ἐγκαινίζει νέαν περίοδον μετὰ πενταετῆ βίον, μεταρρυθμίζουσα καὶ τὸν τρόπον τῆς ἐκδόσεως καὶ ῥιζικώτερον τὰ τῆς συντάξεως αὐτῆς.
>
> Ἱδρυθεῖσα τὴν ἐπαύριον πολεμικῆς ἀτυχίας, ὡς πρόγραμμα αὐτῆς ἔταξε τὴν διὰ τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ λαοῦ ἐθνικὴν ἀνάπλασιν...
>
> Ἐξ εὐτυχοῦς δὲ συγκυρίας ἡ νέα τῆς "Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς" περίοδος συμπίπτει ἀκριβῶς μετὰ δύο γεγονότων σημαντικῶν διὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐκπαίδευσιν, συμπίπτει ἀφ' ἑνὸς μετὰ τῆς συγκλήσεως τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου καὶ ἐξ ἄλλου μετὰ τῆς ὑποβολῆς ῥιζικῶν ἐκπαιδευτικῶν μεταρρυθμίσεων εἰς τὴν Ψῆφον τοῦ νομοθετικοῦ σώματος.
>
> Οὕτω παρέχεται εἰς αὐτὴν ἀφορμὴ εὐρυτέρας καὶ θετικωτέρας δράσεως. Πρὸς ταύτην δ' ἐλπίζει ὅτι θὰ ἔχῃ συμπράκτορας τοὺς ἁπανταχοῦ λειτουργοὺς τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας.

Ἡ νέα περίοδος τῆς "Ἐθνικῆς Ἀγωγῆς" ἐκράτησε μόλις ἕνα ἔτος. Ὅπως δὲ ἔχει ἀναφερθῆ, ἡ ὕλη της ἐκάλυψε κυρίως τὶς εἰσηγήσεις ποὺ ἐγι-

---

37. *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τόμ. ΣΤ΄, 15.12.1903.

38. Ὁ ἴδιος ὁ Δροσίνης ἀναφέρει ("Σκόρπια Φύλλα", *ὅ.π.*, τόμ. Β΄, σ. 178) ὅτι, μὲ τὴν προοπτικὴ τῆς ἱδρύσεως τοῦ περιοδικοῦ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή", εἶχε ἤδη μελετήσει ξένα περιοδικὰ μὲ περιεχόμενο τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀγωγή. Ἡ βιβλιογραφικὴ αὐτὴ ἐνημέρωση ἔγινε συστηματικὴ κατὰ τὴν θητεία τοῦ Δροσίνη στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων μὲ τὴν κατάρτιση Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος κατωτέρω (σσ. 169-171).

39. *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, περίοδος Β΄, τόμ. Α΄.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ναν στὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο. Στὸ ἑξῆς οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη οἱ σχετικὲς μὲ τὴν ἐκπαίδευση ἐκδηλώνονται μέσα ἀπὸ τὴν θητεία του στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, κυρίως δὲ μέσα ἀπὸ τὴν συνεργασία του μὲ τὸν Πρόεδρο τοῦ Συλλόγου Δημ. Βικέλα.

ΙΙ. Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ Γ. ΔΡΟΣΙΝΗ ΜΕ ΤΟΝ ΣΩΒ

Ἀποφασιστικὴ καμπὴ στὴν πορεία τοῦ Γ. Δροσίνη σχετικὰ μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα ἀπετέλεσε ἡ συνάντησή του μὲ τὸν Δημ. Βικέλα, ὅταν ὁ τελευταῖος ἵδρυσε τὸ 1899 τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων[40]. Στὸ πρῶτο Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Συλλόγου ὁ Δροσίνης ὡρίσθηκε Γραμματεύς, θέση τὴν ὁποία διετήρησε ἐπὶ πενήντα χρόνια[41].

Ἡ ἵδρυση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων τὸ 1899 ἐρχόταν νὰ ἀπαντήση στὸ αἴτημα τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν διάδοση τῆς μορφώσεως στὰ εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα, αἴτημα ποὺ εἶχε κοινωνικὴ βάση καὶ ποὺ συνδεόταν στενὰ μὲ τὴν ἐπιδιωκομένη ἀνόρθωση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Στὸ ἱδρυτικὸ Καταστατικὸ[42] τοῦ Συλλόγου σκοπός του τίθεται "ἡ διάδοσις ὠφελίμων γνώσεων παρὰ τῷ λαῷ, ἰδίᾳ διὰ τῆς δημοσιεύσεως βιβλιαρίων εὐώνων, εὐλήπτων...". Τὸ 1904 μὲ τὴν τροποποίηση τοῦ Καταστατικοῦ[43] τοῦ Συλλόγου ὁ ἀρχικὸς αὐτὸς σκοπὸς διευρύνεται οὐσιαστικὰ πρὸς τὴν ἐκπαίδευση:

> Σκοπὸς τοῦ Συλλόγου εἶναι ἡ διὰ τῆς διαδόσεως ὠφελίμων γνώσεων ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ μόρφωσις τοῦ λαοῦ. Ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἐπιδιώκεται διὰ τῆς δημοσιεύσεως καὶ τῆς διαδόσεως καταλλήλων βιβλίων, πινάκων, εἰκόνων, διδακτικῶν ὀργάνων, διὰ τῆς ἱδρύσεως Ἐκπαιδευτικοῦ Μουσείου καὶ Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης...

Ἔτσι, στὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς του ὁ Σύλλογος κινεῖται συστηματικὰ στὸν ἄξονα ἐκπαίδευση - ἀγωγή - μόρφωση. Κοινὸ μέσον καὶ γιὰ τὰ

---

40. *Πρακτικὰ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων* (στὸ ἑξῆς Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ), Συνεδρία 2.5.1899. Καταστατικὸν τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων: *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 18, 14.5.1899. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*

41. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 47, 312.

42. Καταστατικὸν τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, *ὅ.π.* Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 47.

43. Τὸ νέο τροποποιηθὲν Καταστατικὸ ἐδημοσιεύθη τὸ 1906. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 87.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τρία ζητούμενα ἡ διάδοση πρακτικῶν καὶ ὠφελίμων γνώσεων στὸ εὐρύτερο δυνατὸ ἐπίπεδο. Τοῦτο ἐπιδιώκεται ἀπὸ τὸν Σύλλογο μὲ σχετικὲς ἐκδόσεις καὶ μὲ παρεμβάσεις γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν διεύρυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς βάσεως. Στὸ τελευταῖο ἐντάσσονται οἱ ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου καὶ γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση.

Ἡ πρώτη θητεία (1899-1908) τοῦ Δροσίνη στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων σφραγίζεται ἀπὸ τὴν στενὴ συνεργασία του μὲ τὸν Δημ. Βικέλα. Κοινὸ ζητούμενο καὶ τῶν δύο ἀνδρῶν τὴν ἐποχὴ ποὺ συναντήθηκαν ὑπῆρξε ἡ ἑλληνικὴ ἀνόρθωση μετὰ τὴν ὀδυνηρὴ ἧττα τοῦ 1897· κοινὴ ἦταν ἡ πεποίθησή τους ὅτι τὸ καλύτερο μέσον γιὰ τὴν ἀνόρθωση αὐτὴ ἦταν ἡ ἐκπαίδευση. Ἡ οὐσιώδης διαφορὰ βρισκόταν στὸ περιεχόμενο ποὺ ἔδινε ὁ καθένας στὴν ἀνόρθωση καὶ στὸ μέσον γιὰ τὴν ἐπίτευξή της, τὴν ἐκπαίδευση. Ὁ Δροσίνης ἔβλεπε τότε τὴν ἐθνικὴ ἀγωγὴ ὡς τὸ μέσον γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση. Ὁ Βικέλας ἐθεωροῦσε τὴν λαϊκὴ μόρφωση ὡς τὸν πλέον ἀποφασιστικὸ παράγοντα γιὰ τὴν κοινωνικὴ πρόοδο καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀνόρθωση. Στὴν πορεία τῆς θητείας του στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων ὁ Δροσίνης ἐπηρεάζεται ἀπολύτως ἀπὸ τὶς ἀπόψεις καὶ τὸν πρακτικὸ νοῦ τοῦ Βικέλα, συνδέεται στενὰ μαζί του[44] καὶ γίνεται ὁ κυριώτερος συνεργάτης του στὴν ὀργάνωση τοῦ ἐκδοτικοῦ προγράμματος τοῦ Συλλόγου καὶ στὶς οὐσιαστικὲς παρεμβάσεις τοῦ τελευταίου στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως.

1. ΣΧΟΛΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

Στὴν ἀρχὴ τῆς θητείας του στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων ἡ πρώτη παρέμβαση τοῦ Γ. Δροσίνη στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα γίνεται μέσα ἀπὸ τὶς ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν συγκρότηση σχολικῶν βιβλιοθηκῶν, θεσμοῦ ὁ ὁποῖος εἶχε προβλεφθῆ[45] ἤδη τὸ 1835. Πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν ἐνεργοποίηση τοῦ θεσμοῦ ἦταν ἡ ἀνάθεση ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας στὸν Σύλλογο νὰ μελετήση τὸ ζήτημα[46]. Κατόπιν αὐτοῦ, συνεστήθη Ἐπιτροπὴ στὴν ὁποία συμμετεῖχαν ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλόγου Δημ. Βικέλας, ὁ Ἀντιπρόεδρος Δημ. Αἰγινήτης, ὁ Γραμματεὺς Γ. Δροσίνης καὶ τὰ μέλη τοῦ

---

44. Στὰ "Σκόρπια Φύλλα", *ὅ.π.*, τόμ. Α΄, σ. 179, ὁ Δροσίνης ἀναφέρεται στὴ στενὴ φιλία του μὲ τὸν Βικέλα: "μὲ τὸ Σύλλογο Ὠφελίμων Βιβλίων ἡ φιλία μας ἔγινε ψυχικὴ συμβίωση δέκα χρόνων, ὡς τὴν ὥρα ποὺ ἔκλεισε (ὁ Βικέλας) τὰ μάτια του στὴν Κηφισιά, μὲ τὸ ἡλιοβασίλεμα τῆς 7 Ἰουλίου 1908".

45. Βλ. "Διάταγμα περὶ συστάσεως δημοσίου βιβλιοθήκης εἰς ἕκαστον τῶν δημοσίων σχολείων τοῦ κράτους", 8/20.11.1835: *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, ἀρ. 20, 16.12.1835.

46. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 89.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Συλλόγου Θεμ. Μαρῖνος, Ἀντ. Μάτεσις καὶ Γ. Μπουκουβάλας[47]. Ἡ Ἐπιτροπὴ συνέταξε διὰ τοῦ Γ. Δροσίνη καὶ ὑπέβαλε στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας σχετικὴ Ἔκθεση καὶ Κανονισμὸ[48] τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν, κείμενα τὰ ὁποῖα φέρουν τὴν σφραγίδα τῶν ἀπόψεων τοῦ Δημ. Βικέλα γιὰ τὴν ἀνάγκη ἱδρύσεως σχολικῶν καὶ λαϊκῶν βιβλιοθηκῶν, τὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος ἐθεωροῦσε συντελεστικοὺς παράγοντες γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς "ἕξεως τοῦ ἀναγινώσκειν"[49]. Στὰ κείμενα αὐτὰ ἐβασίσθη τὸ σχετικὸ Διάταγμα[50] λειτουργίας τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο:

> Εἰς ἕκαστον δημοτικὸν σχολεῖον ἀρρένων ἢ θηλέων καὶ γραμματεῖον σχηματίζεται δημοσία βιβλιοθήκη ὀνομαζομένη σχολικὴ βιβλιοθήκη. Ἡ σχολικὴ βιβλιοθήκη ἑκάστου δημοτικοῦ σχολείου, ἀποτελοῦσα νομικὸν πρόσωπον, περιλαμβάνει βιβλία προωρισμένα διὰ τὴν κατ' οἶκον ἀνάγνωσιν τῶν μαθητῶν καὶ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν, τῶν διδασκάλων καὶ τῶν κατοίκων ἐν γένει.

Μὲ τὸ ἴδιο Διάταγμα ἀνετέθη στὸν Σύλλογο ἡ ἐπιλογὴ βιβλίων γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν, ἀντικείμενο στὸ ὁποῖο ἡ συμμετοχὴ τοῦ Γ. Δροσίνη ἦταν οὐσιαστική[51].

2. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ, 1904

Κατὰ τὸ διάστημα 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904 ἐπραγματοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα συνέδριο μὲ τίτλο "1ον[52] Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον καὶ Σχολικὴ Ἔκθεσις"[53], τὸ ὁποῖο διωργάνωσαν ἀπὸ κοινοῦ οἱ τρεῖς σύλλο-

---

47. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 90.

48. "Κανονισμὸς τῶν σχολικῶν βιβλιοθηκῶν". Ἐδημοσιεύθη στὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή", τόμ. Δ΄, 1901, σσ. 369-370.

49. Τὶς ἀπόψεις αὐτὲς εἶχε διατυπώσει ὁ Βικέλας τὸ 1887 σὲ διάλεξη του στὴν Ἀθήνα μὲ θέμα "Περὶ βιβλίων καὶ περὶ τῆς ἕξεως τοῦ ἀναγινώσκειν"· βλ. Δ. Βικέλα, *Ἅπαντα*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἄλκης Ἀγγέλου, [στὸ ἑξῆς Δ. Βικέλα, *Ἅπαντα*], τόμ. Ε΄, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1997, σσ. 25-44.

50. "Διάταγμα περὶ σχολικῶν βιβλιοθηκῶν", 30.11.1901: *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τεῦχ. Α΄, ἀρ. 260/1901.

51. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 90-91.

52. Πρόκειται γιὰ τὸ δεύτερο ἐκπαιδευτικὸ συνέδριο τὸ ὁποῖο ὀργανώνεται μὲ πρωτοβουλία φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων· τὸ πρῶτο, γνωστὸ ὡς "Συνέδριον τῶν ἑλληνικῶν συλλόγων" ἐπραγματοποιήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1879. Βλ. *Συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων. Πρακτικὰ τῆς πρώτης αὐτοῦ συνόδου συγκροτηθείσης ἐν Ἀθήναις ἐν ἔτει 1879*, Ἀθήνα 1879.

53. "1ον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον καὶ Σχολικὴ Ἔκθεσις. Ἐν Ἀθήναις 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904": Ἀρχεῖον Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γοι ὁ Φιλολογικὸς Σύλλογος "Παρνασσός", ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καὶ ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Ἡ πρωτοβουλία γιὰ τὴν σύγκληση τοῦ Συνεδρίου ἀνήκει στὸν Γ. Δροσίνη, ὁ ὁποῖος, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ Δημ. Βικέλας στὸν Ἀπολογισμὸ[54] τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων γιὰ τὸ ἔτος 1903 "συνέλαβε πρῶτος καὶ ὑπέβαλε τὴν περὶ τοιούτου συνεδρίου ἰδέαν". Κατόπιν αὐτοῦ, ἡ προπαρασκευὴ καὶ ἡ ὀργάνωση τοῦ Συνεδρίου ἀνετέθη στὸν Δροσίνη, ὁ ὁποῖος ὡρίσθη Γραμματεὺς τῆς Ὀργανωτικῆς του Ἐπιτροπῆς, μέλη τῆς ὁποίας ἦσαν οἱ ἐκπρόσωποι τῶν τριῶν συνοργανωτῶν συλλόγων: ὁ Τιμ. Ἠλιόπουλος τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου "Παρνασσός", ὁ Μ. Δραγούμης τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, καὶ ὁ Δημ. Βικέλας τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων[55].

Στὸν Κανονισμὸ τοῦ Συνεδρίου, γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ ὁποίου μποροῦμε νὰ ὑποθέσωμε μὲ βεβαιότητα τὴν συμμετοχὴ τοῦ Δροσίνη, ἐτέθησαν τὰ θέματα-πλαίσια τοῦ Συνεδρίου: Στοιχειώδης Ἐκπαίδευση, Μέση Ἐκπαίδευση, Γυναικεία Ἀγωγή, Τεχνικὴ καὶ Ἐπαγγελματικὴ Ἐκπαίδευση, καὶ τὸ γενικὸ θέμα Διδακτικὰ βιβλία. Στὸ Συνέδριο εἶχαν ἐγγραφῆ 1000 περίπου σύνεδροι ἀνήκοντες κατὰ κύριον λόγον στὸν ἐκπαιδευτικὸ κλάδο οἱ ὁποῖοι ἀντιπροσώπευαν σχολεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ σχολεῖα τοῦ ὑποδούλου καὶ τοῦ ἀποδήμου Ἑλληνισμοῦ. Τὸ Συνέδριο ἐλειτούργησε σὲ τέσσερα τμήματα· κοινὴ συνισταμένη τῶν ἀνακοινώσεων ἦταν: Ἡ ὑποχρεωτικὴ Στοιχειώδης Ἐκπαίδευση ἀρρένων καὶ θηλέων· ἡ διεύρυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς βάσεως μὲ τὴν ὀργάνωση Τεχνικῆς καὶ Ἐπαγγελματικῆς Ἐκπαιδεύσεως· ἡ μονιμότητα καὶ ἡ παιδαγωγικὴ κατάρτιση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δυναμικοῦ τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως· ἡ βελτίωση τῶν διδακτικῶν βιβλίων σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο καὶ στὴν γλῶσσα. Στὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο ἀπετυπώθη ὁ προβληματισμὸς[56] τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰ. γιὰ τὰ ἐκπαιδευ-

---

ὅ.π. Βλ. Πρῶτον Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, Ἀθῆναι 31 Μαρτίου - 4 Ἀπριλίου 1904, *ὅ.π.* Ἀνάλυση τῶν στόχων καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Συνεδρίου βλ. εἰς Ἀνδρονίκη Φωτιάδου, "Πρώτον Ελληνικόν Εκπαιδευτικόν Συνέδριον, Ἀθήναι Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1904", *ὅ.π.*

54. Ἀπολογισμὸς 1903: Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 14.1.1904. Σχετικὴ μνεία κάνει καὶ ὁ Ἀριστοτ. Κουρτίδης: "ἂς φαντασθοῦν τὸν Δροσίνην... συλλαμβάνοντα μίαν ἡμέραν... τὴν ἰδέαν ἑλληνικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συνεδρίου, τὸν θρίαμβον τῆς πειστικότητος τοῦ Δροσίνη" ("Τὸ Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον", *Παναθήναια*, τόμ. Ζ΄ 1904, σσ. 65-69.

55. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 96.

56. Ἀνάλογος προβληματισμὸς διακρίνει τὶς ἐνέργειες τῶν γλωσσοεκπαιδευτικῶν ἑνώσεων τῆς ἐποχῆς ποὺ κατέληξαν στὸν Ἐκπαιδευτικὸ Ὅμιλο (1910) καὶ στὸ Παρθεναγωγεῖο τοῦ Βόλου (1908) (βλ. Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου [ἐπιμέλεια], *Δημοτικισμὸς καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα*, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 1976, σσ. ιθ΄ - κη΄), καθὼς καὶ τὴν ἀρθρογραφία

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τικὰ πράγματα. Εἰδικώτερα ἀνεζητήθησαν τὰ μέσα γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση καὶ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα παρέπεμπαν στὸ ζητούμενο τῆς κοινωνικῆς καὶ ἐθνικῆς ἀνορθώσεως.

Στὰ πλαίσια τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου ὠργανώθηκε Σχολικὴ Ἔκθεση μὲ ἐκπαιδευτικὸ ὑλικὸ ἀπὸ ἑλληνικὰ σχολεῖα καὶ ἀπὸ ἐκδοτικοὺς οἴκους καὶ ἐργοστάσια σχολικῶν εἰδῶν τοῦ ἐξωτερικοῦ. Σύμφωνα μὲ σχετικὴ διατύπωση[57] τοῦ Δροσίνη, ἡ Ἔκθεση ἐπρόκειτο νὰ ἐλειτουργήσῃ ὡς "ἐπιστημονικὸν ἐργαστήριον... ὡς μουσεῖον ἢ ἀνατομεῖον τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου". Ἡ διατύπωση αὐτὴ δίνει καὶ τὸ στίγμα τῆς Σχολικῆς Ἐκθέσεως: Στόχος της ἦταν νὰ παρουσιασθῇ στὸ σύνολό της ἡ ἐκπαιδευτικὴ πραγματικότητα στὸ ἑλληνικὸ κράτος καὶ στὸν ὑπόδουλο καὶ τὸν ἀπόδημο Ἑλληνισμό, καὶ νὰ προβληθοῦν ὡς πρότυπα τὰ ξένα ἐπιτεύγματα στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ὁ Δροσίνης προτείνει στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων τὴν ἔκδοση ἀναμνηστικοῦ λευκώματος μὲ τίτλο "Ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευσις ἐν τῷ ἐκπαιδευτικῷ συνεδρίῳ καὶ τῇ σχολικῇ ἐκθέσει". Τὴν σύνταξη τοῦ λευκώματος ἐπρόκειτο νὰ ἀναλάβῃ ὁ Δροσίνης[58].

Οἱ προβληματισμοὶ οἱ ὁποῖοι ἀνεπτύχθησαν στὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο τοῦ 1904 ἀνέδειξαν τὴν ἀνάγκη ἑνὸς συντονιστικοῦ ὀργάνου τῶν ἐκπαιδευτικῶν παραγόντων γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ καὶ τὴν βελτίωση τῆς ἐκπαιδεύσεως. Τὸ τελευταῖο συνδέεται μὲ τὸν προβληματισμὸ ποὺ εἶχε τεθῇ κατὰ τὴν ἴδια περίοδο, κυρίως προκειμένου γιὰ τὰ σχολεῖα τῶν ἀλυτρώτων περιοχῶν, σχετικὰ μὲ τὴν ἀνάγκη κεντρικοῦ φορέως γιὰ τὸν σχεδιασμὸ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ ἐνιαίας ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς[59]. Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ Δροσίνης ἀναλαμβάνει πρωτοβουλίες. Ὑποβάλλει στὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο πρόταση[60], ἡ ὁποία γίνεται ἀποδεκτή, γιὰ τὴν ἵδρυση "Ἑλληνικοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνδέσμου". Στὸ ἱδρυτικὸ Καταστατικό του ὁρίζονται ὁ σκοπὸς καὶ τὰ μέσα γιὰ τὴν ἐπιδίωξή του:

> Ὁ Ἑλληνικὸς Ἐκπαιδευτικὸς Σύνδεσμος... σκοπὸν ἔχει τὴν διάδοσιν τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ τὴν βελτίωσιν τῶν μέσων καὶ τῶν τρόπων τῆς

στὰ περιοδικὰ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή" (1898-1904) (βλ. Κ. Δεμερτζῆς, Τὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ" τοῦ Γ. Δροσίνη, *ὅ.π.*), καὶ "Ὁ Νουμᾶς (1902-1912) (βλ. Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου, *ὅ.π.*, σσ. ο΄ - πα΄).

57. Γ. Δροσίνης, "Τὸ Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον καὶ ἡ Σχολικὴ Ἔκθεσις", *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τόμ. ΣΤ΄ 1903, σ. 110.

58. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 104-105. Ἡ ἔκδοση δὲν φαίνεται ὅτι ἐπραγματοποιήθηκε.

59. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ἐκπαίδευση καὶ ἀλυτρωτικὴ πολιτική. Ἡ περίπτωση τῆς Θράκης, 1856-1912, *ὅ.π.*, σσ. 172-175.

60. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 105-106.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διδασκαλίας καὶ τῆς καθ' ὅλου ἀγωγῆς ἀνὰ τὸ Ἑλληνικὸν Κράτος, τὰς Ἑλληνικὰς χώρας καὶ τὰς ἀπανταχοῦ Ἑλληνικὰς κοινότητας καὶ παροικίας.

Ὁ Σύνδεσμος ἐπιδιώκει τὸν σκοπόν, πρὸς ὃν ἀποβλέπει, διὰ τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συγκεντρώσεως πάντων τῶν δυναμένων νὰ ἐργασθῶσιν ὑπὲρ τῆς παιδεύσεως τοῦ ἔθνους...

Τὸν Σύνδεσμον ἀποτελοῦσιν οἱ ἀπανταχοῦ Ἑλληνικοὶ Σύλλογοι, Ἑταιρίαι, Ἀδελφότητες, ὧν ὁ σκοπὸς εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ Συνδέσμου.

Ἀλλὰ ὁ Δροσίνης δὲν περιορίζεται στὴν ἵδρυση τοῦ Συνδέσμου, ὁ ὁποῖος θὰ ἐλειτουργοῦσε ὡς συντονιστικὸ ὄργανο τῶν φιλεκπαιδευτικῶν συλλόγων καὶ ἑταιριῶν μὲ στόχο τὴν βελτίωση τῆς ἐκπαιδεύσεως. Τὸ ἴδιο ἔτος τὸν ἀπασχολεῖ ἡ σύσταση ὀργάνου, μὲ τὴν ἐπωνυμία "Συμβούλιον Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως", τὸ ὁποῖο θὰ εἶχε τὴν ἐποπτεία τῆς δημοσίας ἐκπαιδεύσεως[61]. Ἀξιοσημείωτο ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι προτείνεται νὰ ἀπαρτισθῇ τὸ ὄργανο αὐτὸ ἀπὸ εἰδικοὺς περὶ τὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ τὴν ἀγωγὴ καὶ νὰ λειτουργῇ χωρὶς κρατικὴ ἐξάρτηση:

ἡ διαρκὴς ἐποπτεία τῆς σχολικῆς λειτουργίας καθ' ὅλους αὐτῆς τοὺς βαθμοὺς ὑπὸ ὁμίλου ἀνδρῶν ἐξ ἐπαγγέλματος παιδαγωγῶν ἢ εἰδικώτερον ἀσχολουμένων εἰς ἓν ἀπὸ τὰ ἀπαρτίζοντα τὴν Ἀγωγὴν καὶ τὴν Διδασκαλίαν ποικίλα στοιχεῖα, καὶ ἡ περὶ βελτιώσεως ἐνδελεχὴς μέριμνα. Ἀλλὰ παρ' ἡμῖν θὰ εἶχε καὶ τὴν πρόσθετον ἀποστολὴν νὰ χειραφετήσῃ τελείως τὴν Ἐκπαίδευσιν ἀπὸ τῶν ἐπιδράσεων τῆς πολιτικῆς καὶ νὰ παγιώσῃ τὰ θεμέλια αὐτῆς, ἅτινα συγκλονοῦσιν ἑκάστοτε αἱ κυβερνητικαὶ μεταβολαὶ αἱ συνεπάγουσαι καὶ μεταβολὰς τοῦ διοικοῦντος τὴν Ἐκπαίδευσιν ἀνωτέρου προσωπικοῦ τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας.

3. ΕΠΟΠΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Ἕνα ἀπὸ τὰ βασικὰ ζητήματα τὰ ὁποῖα ἀπησχόλησαν τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων ἦταν ἡ ἐποπτικὴ διδασκαλία στὰ σχολεῖα. Στὰ πλαίσια αὐτὰ ὁ Σύλλογος, ἀκολουθῶντας τὸ παράδειγμα τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων[62], ὁ ὁποῖος εἶχε δραστηριοποιηθῇ

61. Γ. Δροσίνης, ""Ἱδρυσις Συμβουλίου Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως", Ἐθνικὴ Ἀγωγή, τόμ. Ζ΄ 1904, σσ. 2-5. Ἡ πρόταση προεκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῶν κύκλων τοῦ "Νουμᾶ" ποὺ ὑποστήριξαν ὅτι οἱ εἰδικοὶ περὶ τὰ ἐκπαιδευτικά, στοὺς ὁποίους θὰ ἀνετίθετο ἡ ἐποπτεία τῆς ἐκπαιδεύσεως, εἶναι ἐκεῖνοι "ποὺ ἔφεραν τὴν ἐκπαίδευση στὰ τωρινά της χάλια" (*Ὁ Νουμᾶς*, ἔτος Δ΄, τεῦχ. 180, 1906, σσ. 7-8).

62. Βλ. *Ὁ ἐν Ἀθήναις Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ δρᾶσις τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν ἑκατονταετίαν 1869-1969*, Ἀθήνα 1970, σσ. 124-125.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σχετικὰ ἤδη ἀπὸ τὸ 1880, ἀνέλαβε ἀπὸ τὸ 1903 τὴν ἔκδοση ἐποπτικῶν πινάκων διδασκαλίας[63] καὶ στὴν συνέχεια τὴν προμήθεια καὶ διανομὴ πινάκων στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα[64]. Στὶς ἐνέργειες αὐτὲς τοῦ Συλλόγου ἡ συμμετοχὴ τοῦ Δροσίνη εἶναι οὐσιαστική: μετέχει σὲ ἐπιτροπὲς γιὰ τὴν μελέτη τοῦ ζητήματος καὶ ἔχει τὴν εὐθύνη τῆς διαδικασίας γιὰ τὴν προμήθεια τῶν σχολείων μὲ ἐποπτικοὺς πίνακες[65].

Ὅπως ἔχει ἀναφερθῆ, τὸν Δροσίνη εἶχε ἀπασχολήσει πολὺ ἐνωρίς, ἤδη τὸ 1884, ἡ σύνταξη διδακτικῶν βιβλίων. Τὸ 1903 ὁ Δροσίνης ἐπανέρχεται στὸ ζήτημα αὐτὸ στὰ πλαίσια τῆς συνεργασίας του μὲ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ὁ ὁποῖος εἶχε στρέψει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸν προβληματισμό του στὴν βελτίωση τῶν διδακτικῶν βιβλίων[66], ζήτημα τὸ ὁποῖο, ὅπως ἀνεφέρθη ἤδη, ἀπετέλεσε ἀντικείμενο μελέτης καὶ προβληματισμοῦ στὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο τοῦ 1904. Ἂς σημειωθῆ ἐδῶ ὅτι οἱ συλλογικὲς πρωτοβουλίες γιὰ τὴν βελτίωση τῶν διδακτικῶν βιβλίων δὲν εἶναι νέο φαινόμενο. Τὸ ζήτημα εἶχε ἀπασχολήσει, ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1870, τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, ὁ ὁποῖος καὶ εἶχε πραγματοποιήσει ἀξιόλογες ἐκδόσεις[67]. Ἐξ ἄλλου, στὸν σχετικὸ προβληματισμὸ τῆς πρώτης δεκαετίας τοῦ 20οῦ αἰ. ἐντάσσεται καὶ ἡ πρωτοβουλία τοῦ περιοδικοῦ "Ὁ Νουμᾶς" τὸ 1905 γιὰ τὴν προκήρυξη διαγωνισμοῦ γιὰ τὴν σύνταξη ἀναγνωστικῶν βιβλίων[68], ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέκυψε τὸ "Ἀρφαβητάρι τοῦ Νουμᾶ"[69].

Τὸ ζήτημα τῶν διδακτικῶν βιβλίων ἀπασχολεῖ τὸν Δροσίνη στὰ πλαίσια τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου τοῦ 1904. Ἔτσι, τὸ 1903 δημοσιεύει, ὅπως ἀνεφέρθη ἤδη, σχετικὸ ἄρθρο[70] στὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή". Τὸ

63. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 91-95.

64. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 95.

65. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 92, 95.

66. Γιὰ τὰ διδακτικὰ βιβλία βλ. Ἀχιλ. Καψάλη, Δημ. Χαραλάμπους, *Σχολικὰ ἐγχειρίδια, Θεσμικὴ ἐξέλιξη καὶ σύγχρονη προβληματική*, Ἀθήνα 1995. Εἰδικώτερα γιὰ τὰ ἀναγνωστικὰ βλ. Εὐγ. Κεφαλληναίου, *Νεοελληνικὰ Ἀλφαβητάρια*, Ἀθήνα 1995.

67. Βλ. Ὁ ἐν Ἀθήναις Σύλλογος πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Ἡ δρᾶσις τοῦ Συλλόγου κατὰ τὴν ἑκατονταετίαν 1869-1969, *ὅ.π.*, σσ. 118-122.

68. Ἀλ. Δημαρᾶς, *Ἡ μεταρρύθμιση ποὺ δὲν ἔγινε*, τόμ. Β΄, *ὅ.π.*, σσ. λα΄ - λβ΄, 47-48.

69. Εὐγενία Κεφαλληναίου (ἐπιμέλεια), *Τὸ Ἀρφαβητάρι τοῦ Νουμᾶ (1906)*, Ἀθήνα 1996.

70. "Τὸ ζήτημα τῶν διδακτικῶν βιβλίων", *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τόμ. ΣΤ΄, 1903, σσ. 25-26. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθῆ ἐδῶ μνεία τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ σχετικὰ μὲ τὸν προβληματισμὸ τοῦ Δροσίνη γιὰ τὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, τὰ ἀλφαβητάρια, μνεία ἡ ὁποία παραπέμπει στὶς κατωτέρω ἐκτειθέμενες ἐνέργειες τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν συγκρότηση

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἑπόμενο ἔτος μαρτυρεῖται[71] ὅτι συνέταξε "Ἀναγνωσματάριον" γιὰ τὴν Τετάρτη τάξη τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, ἡ ὕλη τοῦ ὁποίου εἶχε ἀνθολογηθῆ κατὰ κύριον λόγον ἀπὸ τὰ "Ὠφέλιμα Βιβλία". Τὸ ἴδιο ἔτος ὁ Σύλλογος ὑπέβαλε τὸ "Ἀναγνωσματάριον" πρὸς ἔγκρισιν στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Τὸ ζήτημα τῶν διδακτικῶν βιβλίων ἀπασχολεῖ τὸν Δροσίνη καὶ ἀργότερα, τὸ 1907. Τότε σὲ σχετικὸ ἄρθρο[72] του συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς παρεμβάσεως τοῦ κράτους[73] γιὰ τὸν καθορισμὸ τῶν διδακτικῶν βιβλίων.

4. ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Ἡ ἵδρυση, τὸ 1903, τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Μουσείου καὶ τῆς Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων προῆλθε ἀπὸ πρωτοβουλία τοῦ Δροσίνη, ὁ ὁποῖος ὑπέβαλε τὸν Μάρτιο τοῦ ἔτους αὐτοῦ στὸν Σύλλογο σχετικὴ πρόταση γιὰ τὴν ἵδρυση, ὑπὸ μορφὴν παραρτημάτων τοῦ Συλλόγου, τριῶν φορέων: Ἐκπαιδευτικοῦ Μουσείου, Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης καὶ Συλλογῆς πινάκων ἐποπτικῆς διδασκαλίας[74]. Τὸ στίγμα τῶν τριῶν αὐτῶν φορέων δίδεται σαφῶς στὸ σχετικὸ ἱδρυτικὸ ψήφισμα[75] τὸ ὁποῖο συνέταξε ὁ Δροσίνης:

1ον. Ὁ Σύλλογος ἱδρύει ὡς ἐξαρτήματα αὐτοῦ Σχολικὸν Μουσεῖον, Σχολικὴν Βιβλιοθήκην καὶ Συλλογὴν πινάκων τῆς ἐποπτικῆς διδασκαλίας.

2ον. Σκοπὸς τοῦ Μουσείου καὶ τῆς Συλλογῆς πινάκων εἶναι ἡ συγκέντρωσις καὶ ἔκθεσις τῶν εἰς τὰ μᾶλλον προηγμένα ἔθνη σχολικῶν ὀργάνων τῆς ἐποπτικῆς λεγομένης διδασκαλίας καὶ τῆς χειροτεχνίας, ὅπως πάντα χρησιμεύσωσιν ὡς ὑποδείγματα διὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἐκπαίδευσιν. Τῆς δὲ Βιβλιοθήκης σκοπὸς εἶναι ἡ συγκέντρωσις τῶν διὰ τὰς σχολικὰς βιβλιοθήκας ἐγκριθέντων βιβλίων, ὅπως ὑπάρχῃ πρότυπον τοιαύτης βιβλιοθήκης.

Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων: "Ἄκουσα κάποτε τὸν κύριο Δροσίνη, ποὺ ἔκαμε συλλογὴν ἀπὸ ὅλα τὰ ἀλφαβητάρια τοῦ κόσμου, νὰ λέῃ πὼς τὰ δικά μας ἀλφαβητάρια (τουλάχιστον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴ μορφή) μόνο μὲ τῶν φελάχων τῆς Αἰγύπτου μοιάζουν τ' ἀλφαβητάρια" (Κ. Παλαμᾶς, "Ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ κάποιου συνεδρίου", *Ὁ Νουμᾶς*, 8 Μαΐου 1903, σ. 7. (Κ. Παλαμᾶ, *Ἅπαντα*, τόμ. ΙΣΤ΄, σ. 241).

71. Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 8.12.1904. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 91.

72. "Ὁ νόμος τοῦ ἑνὸς βιβλίου", *Ἡ Μελέτη*, τόμ. Α΄, 1907, σσ. 229-238.

73. Πρόκειται γιὰ τὴν κρατικὴ παρέμβαση μὲ τὸν Νόμο ΓΣΑ΄/1907 ὁ ὁποῖος καθώριζε τὰ διδακτικὰ βιβλία, καταργῶντας τὴν πληθώρα τῶν βιβλίων ποὺ ἐχρησιμοποιοῦντο ὡς διδακτικά.

74. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 108.

75. Τοῦτο βλ. καταχωρημένο στὰ Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 8.3.1903. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 108.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πρόκειται γιὰ καινοτομία στὰ ἑλληνικὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα, ἡ ὁποία ἀπέβλεπε σὲ δύο κυρίως στόχους: στὴν δημιουργία ἐποπτικῆς καὶ βιβλιακῆς ὑποδομῆς γιὰ τὰ σχολεῖα καὶ στὴν ἐκπαιδευτικὴ λειτουργία τοῦ Μουσείου, τῆς Βιβλιοθήκης καὶ τῆς Συλλογῆς πινάκων.

Τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Μουσεῖο περιέλαβε ἐποπτικὰ ὄργανα διδασκαλίας τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, πίνακες ἀνθρωπολογίας, ζωολογίας, βοτανικῆς, ἀστρονομίας, γεωγραφίας, συλλογὲς ἐντόμων, φυτῶν, ὀρυκτῶν, συσκευὲς καὶ ἐργαλεῖα, πρότυπα θρανίων καὶ καθισμάτων. Τὸ πρῶτο ὑλικὸ τοῦ Μουσείου προῆλθε ἀπὸ τὴν Σχολικὴ Ἔκθεση ποὺ εἶχε ὀργανωθῆ στὰ πλαίσια τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου τοῦ 1904 καὶ ἀπὸ δωρεές[76]. Τὸ Μουσεῖο, τὰ ἐγκαίνια τοῦ ὁποίου ἔγιναν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1905, ἐλειτούργησε ὑπὸ δύο μορφές: ὡς μουσεῖο μὲ σαφῆ ἐκπαιδευτικὸ χαρακτῆρα καὶ ὡς κέντρο προμηθείας καὶ κατασκευῆς προτύπων ἐποπτικῶν ὀργάνων, ἐπίπλων καὶ σκευῶν γιὰ σχολικὴ χρήση[77]. Τὸν χαρακτῆρα αὐτὸν τοῦ Μουσείου ἐπισημαίνει ὁ Δημ. Βικέλας τὸ 1904 στὸν Ἀπολογισμὸ[78] τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων κατὰ τὸ 1903:

> Τὸ μικρὸν τοῦτο Μουσεῖον, πλουτισθὲν καὶ πλουτιζόμενον ὁλονὲν ἐξ ἄλλων δωρεῶν, λαμβάνει βαθμηδὸν τὸν εὐρύτερον τύπον Ἐκπαιδευτικοῦ Μουσείου. Φρονοῦμεν δὲ ὅτι θὰ καταστῇ οὕτω πολλαχῶς χρήσιμον. Θὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὁδηγὸς εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ ὡς προμηθευτὴς εἰς τὴν ἀπόκτησιν τῶν τελειοτέρων ὀργάνων διδασκαλίας καὶ σχολικῶν σκευῶν. Θὰ βοηθῇ εἰς τὸν σχηματισμὸν στοιχειωδῶν συλλογῶν διὰ τὰ σχολεῖα τοῦ κράτους καὶ τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ.

Τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Μουσεῖο ἐλειτούργησε ἐπὶ 46 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1905 μέχρι τὸ 1951, ὁπότε καὶ διελύθη γιὰ λόγους οἰκονομικούς[79], μέχρι δὲ τὸν πόλεμο τοῦ 1940-1941 εἶχε μεγάλη ἀπήχηση, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἐδικαίωσε τὴν σχετικὴ πρωτοβουλία τοῦ Δροσίνη: προσήλκυσε οἰκονομικοὺς χορηγοὺς καὶ δωρητὲς καὶ εἶχε ἐπὶ ἐτησίας βάσεως μεγάλο ἀριθμὸ ἐπισκεπτῶν[80] καὶ πολλὲς

---

76. Ὅπως τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων καὶ τοῦ Π. Πρωτοπαπαδάκη. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 109.

77. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 108-111.

78. Ἀπολογισμὸς 1903: Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 14.1.1904.

79. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 234.

80. Ἐνδεικτικὰ ἂς σημειωθῆ ὅτι τὸ 1905 ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκεπτῶν τοῦ Μουσείου ἔφθασε τοὺς 1000· βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 109.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παραγγελίες γιὰ τὴν προμήθεια ἢ τὴν κατασκευὴ σχολικῶν ἐπίπλων καὶ σκευῶν τόσον γιὰ σχολεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ὅσον καὶ γιὰ τὰ σχολεῖα στὶς κοινότητες τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς ἑλληνικῆς Διασπορᾶς[81].

Ὡς στενὸς συνεργάτης τοῦ Δημ. Βικέλα στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων ὁ Δροσίνης ἐμφανίζεται νὰ ἔχη ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὴν συγκρότηση καὶ τὴν λειτουργία τῆς Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Συλλόγου, ἡ ὁποία περιελάμβανε βιβλία καὶ περιοδικὰ ἐκπαιδευτικοῦ καὶ παιδαγωγικοῦ περιεχομένου, γεγονὸς ποὺ τὴν καθιστοῦσε εἰδικὴ βιβλιοθήκη. Ἂς σημειωθῆ ἐν προκειμένῳ ἡ μαρτυρία στὸν Ἀπολογισμὸ[82] τοῦ ἔργου τοῦ Συλλόγου κατὰ τὸ 1905 ὅτι στὴν Βιβλιοθήκη εἶχε συγκροτηθῆ τμῆμα πληροφοριῶν γιὰ κάθε ἐκπαιδευτικὸ κλάδο. Σχετικὰ μὲ τὴν συμμετοχὴ τοῦ Δροσίνη στὴν λειτουργία τῆς Βιβλιοθήκης, τὸ 1905 μαρτυρεῖται[83] ὅτι ὁ τελευταῖος κατέγραψε μὲ βιβλιογραφικὸ σύστημα 4.500 τίτλους βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης[84]. Τὸ 1933, ἐξ ἄλλου, ὁ Δροσίνης ἐδώρισε στὸν Σύλλογο τὴν οἰκογενειακή του βιβλιοθήκη[85], ἡ ὁποία περιλαμβάνει σημαντικὸ ἀριθμὸ βιβλίων ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου.

5. ΣΕΒΑΣΤΟΠΟΥΛΕΙΟΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Ἡ ἵδρυση, τὸ 1907, τῆς Σεβαστοπουλείου Ἐργατικῆς Σχολῆς[86] ἀποτελεῖ τὴν πιὸ οὐσιαστικὴ παρέμβαση τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα τῆς ἐποχῆς καὶ εἰδικώτερα στὸν τομέα τῆς Τεχνικῆς - Ἐπαγγελματικῆς Ἐκπαιδεύσεως. Στὴν παρέμβαση αὐτὴ τοῦ Συλλόγου ὁ Δροσίνης συμμετέχει ἐνεργὰ γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῶν πρωτοβουλιῶν καὶ τῶν σχεδίων τοῦ Δημ. Βικέλα.

---

81. Ὅπως γιὰ τὸ Μαράσλειον Διδασκαλεῖον, τὸ Νηπιαγωγεῖον Πειραιῶς, τὴν Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ στὴν Ἀθήνα· βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 109, 200.

82. Ἀπολογισμὸς 1905: Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 14.2.1906. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 111.

83. Τὴν Ἔκθεση μὲ χρονολογία 1.7.1905 βλ. εἰς Ἀρχεῖον Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, φάκ. Ἀλληλογραφία 1903-1908. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 111.

84. Τὸ 1987 ἔγινε ἀπὸ τὴν ἱστορικὸ Ἄννα Ματθαίου καταλογογράφηση τῶν βιβλίων καὶ ἐντύπων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Συλλόγου· βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 279-280.

85. Τὰ βιβλία της φέρουν σφραγίδα μὲ τὴν ἔνδειξη "Βιβλιοθήκη Δροσίνη"· Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 200.

86. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, 112-119.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ ἰδέα γιὰ τὴν ἵδρυση ἐργατικῆς σχολῆς διατυπώνεται τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1903 στὴν Ἀγγελία γιὰ τὴν σύγκληση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου καὶ στὸν Κανονισμὸ αὐτοῦ[87] :

> Ὀργάνωσις συστήματος τεχνικῆς προπαιδεύσεως καὶ διδασκαλίας συμπληρωματικῆς τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου διὰ τοὺς παῖδας τοῦ λαοῦ τοὺς μέλλοντας νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς βιομηχανικὰ ἐπαγγέλματα.

Ἡ ἴδια ἰδέα ἀνιχνεύεται καὶ στὸν σκοπὸ τοῦ Συλλόγου σχετικὰ μὲ τὴν διάδοση ὠφελίμων γνώσεων στὰ εὐρύτερα λαϊκὰ στρώματα.

Στὰ πλαίσια αὐτὰ στὶς 20 Ὀκτωβρίου τοῦ 1903 ὁ Δροσίνης ὑπέβαλε στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Συλλόγου σχετικὴ ἔκθεση[88] γιὰ τὴν ἵδρυση "Πρακτικῆς Σχολῆς Ὠφελίμων Γνώσεων", τὴν ὁποία συνέταξε κατ' ἐντολὴν τοῦ Βικέλα. Σκοπὸς τῆς ἱδρύσεως τῆς Σχολῆς τίθεται ἡ ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση τῶν παιδιῶν ποὺ δὲν συνέχιζαν σπουδὲς στὴ Μέση Ἐκπαίδευση, γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν ὁποίων δὲν ὑπῆρχε σχετικὴ κρατικὴ πρόβλεψη. Ἡ Σχολὴ θὰ ἐλειτουργοῦσε σὲ δύο τμήματα: τὸ "Σπουδαστήριον" καὶ τὸ "Ἐργαστήριον". Στὸ πρῶτο ἡ διδακτέα ὕλη θὰ συνεπλήρωνε τὴν ὕλη τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου. Στὸ "Ἐργαστήριον" οἱ μαθητὲς θὰ ἐδιδάσκοντο τὴν χρήση ἐργαλείων ξυλουργικῆς, σιδηρουργικῆς καὶ χαρτοκοπτικῆς κατὰ τὸ πρότυπο τῶν σουηδικῶν σχολείων. Τέλος θὰ ὑπῆρχε πρόβλεψη γιὰ τὴν ἄσκηση τῶν μαθητῶν στὸ "Κηπάριον" τῆς Σχολῆς στὴν δενδροκομία καὶ τὴν κηπευτική, καθὼς καὶ γυμναστικὴ ἄσκηση τῶν μαθητῶν καὶ ἄσκηση στὴν σκοποβολή.

Τὸ σχέδιο τῆς Σχολῆς εἶχε βασισθῆ σὲ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα καὶ ἰδιαιτέρως στὴ γνωστὴ Ἐργατικὴ Σχολὴ τοῦ Somasco στὴν πόλη Creil τῆς Γαλλίας[89], τὴν ὁποία εἶχε ἐπισκεφθῆ ὁ Βικέλας τὸ 1905, ἐρχόταν δὲ νὰ ἀπαντήση στὸν προβληματισμὸ τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση[90], προβληματισμὸ ὁ ὁποῖος συνήπτετο μὲ τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθῆ σχετικὴ ἐκπαιδευτικὴ βαθμίδα καὶ νὰ ἀντιμετωπισθῆ τὸ πρόβλημα τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῆς παιδικῆς ἡλικίας[91]. Ἂς σημειωθῆ ὅτι ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευση μὲ στόχο

---

87. Βλ. τὴν ἀπὸ 30.4.1903 Ἀγγελία καὶ τὸν Κανονισμὸ τοῦ Συνεδρίου εἰς Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 17.4.1903 καὶ στὸ Ἀρχεῖον Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, φάκ. Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον, 1904. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 98, 112.

88. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 112-113.

89. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 112.

90. Βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Ἡ μαθητεία στὰ ἐπαγγέλματα (16ος - 20ὸς αἰ.)*, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς, 1986.

91. Βλ. Μιχ. Ρηγίνος, Μορφὲς παιδικῆς ἐργασίας στὴ βιομηχανία καὶ τὴ βιοτεχνία (1870-1940), Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς, 1995, σσ. 83-108.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση καὶ τὴν προστασία τῶν ἀνηλίκων ἐκαλύπτετο κυρίως ἀπὸ τὴν φιλανθρωπία: τὸ Ὀρφανοτροφεῖο Χατζηκώνστα (1856)[92], τὴν Σχολὴ Ἀπόρων Παίδων τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου "Παρνασσός" (1872)[93] καὶ τὴν Σχολὴ Ἀπόρων Παίδων τοῦ Πειραϊκοῦ Συνδέσμου (1895)[94]. Τὸ ζήτημα ἀντιμετωπιζόταν ἐπίσης σὲ μικρὸ βαθμὸ ἀπὸ τὴ χρησιμοποίηση κληροδοτημάτων γιὰ τὴν ἵδρυση τεχνικῶν σχολῶν ἀπὸ τοπικοὺς συλλόγους καὶ ἐπαγγελματικὰ σωματεῖα[95]. Ἡ φιλανθρωπία ἐκάλυπτε καὶ τὴν γυναικεία ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση μὲ πρῶτο πυρῆνα τὸ Ἀμαλίειο Ὀρφανοτροφεῖο (1855)[96]. Ἀξιοσημείωτη εἶναι καὶ ἡ προσπάθεια τοῦ Συλλόγου Κυριῶν ὑπὲρ τῆς Γυναικείας Παιδεύσεως ὁ ὁποῖος ἱδρύει τὸ 1872 τὸ Ἐργαστήριον Ἀπόρων Γυναικῶν, καὶ τὸ 1875 τὸ Παιδευτήριον πρὸς μόρφωσιν καὶ ἐξάσκησιν νοσοκόμων γυναικῶν[97].

Στὰ "Σκόρπια Φύλλα"[98] ὁ Δροσίνης ἀναφέρεται διεξοδικὰ στὸ ἱστορικὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Σχολῆς ὑπὸ τὸν εὔγλωττο τίτλο "Ἡ γέννησις ἑνὸς σχολείου", ἐπισημαίνοντας τὸ κενὸ στὴν δημοσία ἐκπαίδευση ποὺ ἐρχόταν νὰ καλύψη ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία μὲ τὴν ἵδρυση Ἐργατικῆς Σχολῆς καὶ τοὺς στόχους τῆς Σχολῆς αὐτῆς:

> Ὕστερα ἀπὸ τὸ διάβασμα καὶ ξαναδιάβασμα ὀργανισμῶν καὶ προγραμμάτων σχολείων κάθε τύπου στὴ Γερμανία, στὴν Ἀγγλία, στὴ Γαλλία, στὴ Σουηδία, στὴν Ἑλβετία καὶ στὴν Ἀμερική, ἀποστραγγίσαμε ὅ,τι εὑρήκαμε καλύτερο καὶ ἐφαρμόσιμο στὴν Ἑλλάδα κ' ἐφθάσαμε σ' ἕνα ὁριστικὸ σχέδιο μὲ βάση τὴν "Ἐργατικὴ Σχολὴ Σομασκὸ" στὸ Creil τῆς Γαλλίας. Τὴν ἐγνωρίσαμε πολὺ καλὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες φωτογραφίες καὶ τὰ ἔντυπα, ποὺ μᾶς εἶχε στείλει στὴ Σχολικὴ Ἔκθε-

---

92. Βλ. *Ὀρφανοτροφεῖον Γεωργίου καὶ Αἰκατερίνης Χατζηκώνστα 1856-1908*, Ἀθήνα 1908.

93. Κ. Βοβολίνης, Τὸ Χρονικὸν τοῦ "Παρνασσοῦ" 1865-1950, *ὅ.π.*, σσ. 65-67. Μαρία Κορασίδου, Οἱ ἄθλιοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ οἱ θεραπευτές τους. Φτώχεια καὶ φιλανθρωπία στὴν ἑλληνικὴ πρωτεύουσα τὸ 19ο αἰώνα, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς, 1995, σσ. 153-170.

94. Λυδία Σαπουνάκη Δρακάκη, "Ἡ ἐκπαίδευση τῆς ἐργατικῆς τάξης στὸν Πειραιᾶ τὸν 19ο αἰώνα", *Τὰ Ἱστορικά*, τεῦχ. 6 (1986), σσ. 396-400.

95. Βλ. Κ. Σοφιανός, Τὸ νομικὸ καθεστὼς τῆς παιδικῆς ἡλικίας καὶ τῆς νεότητας 1833-1900, τόμ. Α΄ - Β΄, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς, 1988.

96. Α. Παπαδοπούλου, *Τὸ Ἀμαλίειον Ὀρφανοτροφεῖον κορασίων ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι του, 1855-1954*, Ἀθήνα 1954.

97. Σιδηρούλα Ζιώγου Καραστεργίου, Ἡ Μέση Ἐκπαίδευση τῶν κοριτσιῶν στὴν Ἑλλάδα, 1830-1893, Ἀθήνα 1986, σσ. 304-305. Σάσα Μόσχου Σακορράφου, Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ φεμινιστικοῦ κινήματος, Ἀθήνα 1990, σσ. 80-81.

98. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, τόμ. Β΄, *ὅ.π.*, σ. 180.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> ση. Συνταιριασμένη μὲ τοὺς ὅρους τῆς δικῆς μας κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τῆς βάσεως τῆς σχολικῆς νομοθεσίας μας, τὴ Γαλλικὴ Ἐργατικὴ Σχολὴ τὴ φαντασθήκαμε Ἑλληνική...
> Κύριος σκοπὸς τῆς Σχολῆς θὰ ἦτον νὰ δέχεται ὅσα παιδιὰ τοῦ λαοῦ, ἀφοῦ τελειώσουν τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο, δὲν ἔχουν τὰ μέσα ἢ τὴ διάθεση ν' ἀνέβουν ὅλη τὴ σχολικὴ σκάλα γιὰ νὰ πατήσουν τὸ κατώφλι τοῦ Πανεπιστημίου. Γι' αὐτὰ ποὺ ἀφήνονται στὴν τύχη ἀπὸ τὸ Κράτος, πρέπει νὰ φροντίση ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία. Ἡ Σχολή μας θὰ ἐσυμπλήρωνε τὶς γνώσεις, ποὺ τοὺς ἔδωσε τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο καὶ θὰ τοὺς ἔδινεν ἀκόμα τὴν πρακτικὴ προπαίδευση, τὴν ἀναγκαία γιὰ κάθε βιοτεχνικὸν κλάδον. Παράπλευρα μ' αὐτὰ θὰ προσπαθοῦσε νὰ μορφώση ἀνθρώπους τιμίους καὶ καλοὺς πολίτας.

Ἡ πρόθεση τοῦ Συλλόγου γιὰ τὴν ἵδρυση ἐργατικῆς σχολῆς βρῆκε ἄμεση καὶ οὐσιαστικὴ ἀνταπόκριση στὸ πρόσωπο τοῦ Κωνστ. Σεβαστοπούλου. Ὁ τελευταῖος, μετὰ ἀπὸ σχετικὴ παρέμβαση τοῦ Βικέλα καὶ τοῦ Δροσίνη[99], προσέθεσε στὴν διαθήκη του κωδίκελλο, στὸν ὁποῖο ὥριζε τὴ διάθεση 300.000 δρχ. γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ λειτουργία ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων Σχολῆς, ἡ ὁποία θὰ ἔφερε τὸ ὄνομα "Σεβαστοπούλειος Ἐργατικὴ Σχολή"[100]. Ἂς σημειωθῆ ὅτι στὸν κωδίκελλο ἐπισυνάπτεται Καταστατικὸ τῆς Σχολῆς[101], τὸ ὁποῖο βασίζεται στὴν σχετικὴ ἔκθεση τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν ἵδρυση Ἐργατικῆς Σχολῆς.

Στὶς 24 Ἀπριλίου 1908, δύο μῆνες πρὸ τοῦ θανάτου του, ὁ Βικέλας ἔθεσε τὸν θεμέλιο λίθο τῆς Σεβαστοπουλείου Ἐργατικῆς Σχολῆς[102], ἡ ὁποία ἐλειτούργησε[103] ἀπὸ τὸ 1909 μέχρι τὸ 1982, ὁπότε ἀνεστάλη ἡ λειτουργία της[104]. Μὲ τὴν Σεβαστοπούλειο, τῆς ὁποίας ἔχει ἀναγνωρισθῆ ἡ οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὴν Τεχνικὴ Ἐπαγγελματικὴ Ἐκπαίδευση, ὑλοποιήθηκε ἡ παρέμβαση τοῦ Συλλόγου στὴν διαμόρφωση τοῦ κλάδου αὐτοῦ τῆς ἐκπαιδεύσεως, παρέμβαση στὴν ὁποία ὁ Δροσίνης ἔχει τὸ μερίδιό του.

---

99. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, τόμ. Β΄, *ὅ.π.*, σσ. 184-185.

100. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 114-116.

101. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 117.

102. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 119.

103. Ἡ λειτουργία τῆς Σχολῆς ἀνεστάλη λόγῳ πολεμικῶν γεγονότων κατὰ τὰ ἔτη 1912, 1915-1928, 1940-1942. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 204, 212, 259-260.

104. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 303-304.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

6. ΟΙΚΟΣ ΤΥΦΛΩΝ ΚΑΙ ΣΧΟΛΗ ΣΚΟΠΕΥΤΙΚΗΣ

Οἱ πρωτοβουλίες τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν τυφλῶν ἐντάσσονται στὸν γενικώτερο προβληματισμό του γιὰ τὴν διεύρυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς βάσεως καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση ἀδυνάτων καὶ ἀπόρων. Ὁ Οἶκος Τυφλῶν στὴν Καλλιθέα ἱδρύθηκε τὸν Μάιο τοῦ 1906 ἀπὸ ἑταίρους καὶ φίλους τοῦ Συλλόγου. Μεγάλοι εὐεργέτες ὅπως ὁ Ἀλ. Ἀθανασάκης, ὁ Ἐμμ. Μπενάκης καὶ οἱ ἀδελφοὶ Ἀν. καὶ Ραφ. Ἀμπὲτ ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἔθεσαν μὲ τὶς γενναῖες δωρεές τους τὶς βάσεις γιὰ τὴν λειτουργία τοῦ ἱδρύματος. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1907 ἔγιναν τὰ ἐγκαίνια τῆς Σχολῆς Τυφλῶν[105].

Στὰ πλαίσια τῆς συνεργασίας του μὲ τὸν Σύλλογο ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση τυφλῶν ἦταν πολὺ οἰκεῖος στὸν Δροσίνη. Ὁ Βικέλας τοῦ μετέφερε τὴν σχετικὴ εὐρωπαϊκὴ πρακτική· στὸ Ἐκπαιδευτικὸ Μουσεῖο τοῦ Συλλόγου εἶχε συγκεντρωθῆ ἐποπτικὸ ὑλικὸ εἰδικὸ γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τυφλῶν. Πέραν ὅμως τοῦ κοινωνικοῦ προβληματισμοῦ, τὸν Δροσίνη διακατεῖχε ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία νὰ εὑρίσκεται ἡ Ἑλλάδα στὸ αὐτὸ ἐπίπεδο μὲ τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες. Γιὰ τὸ ὅλο ζήτημα ἀποκαλυπτικὴ εἶναι σχετικὴ μαρτυρία[106] τοῦ Βικέλα, στὴν ὁποία παρουσιάζεται τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τῶν τυφλῶν, οἱ πρῶτες σχετικὲς ἐνέργειές του γιὰ τὴν εὐαισθητοποίηση τῆς κοινῆς γνώμης καὶ ἡ φιλοσοφία ποὺ ὑπαγόρευσε αὐτὲς τὶς ἐνέργειες:

> Κατὰ τὴν διάρκειαν λοιπὸν τῶν θερινῶν διακοπῶν, ἐνῶ ὁ Πρόεδρος τοῦ Συλλόγου ἀπουσίαζεν, περιῆλθεν εἰς χεῖρας τοῦ φίλου μου Κ. Δροσίνη, τοῦ γραμματέως τοῦ Συλλόγου, πρόσκλησις συμμετοχῆς εἰς Συνέδριον φιλοτύφλων. Ἡ πρόσκλησις προερχομένη ἀπὸ τὸ Ἐδιμβοῦργον... ἐκέντησε τὴν ἐθνικὴν φιλοτιμίαν τοῦ Κ. Δροσίνη. Διατί προσεκλήθη ἡ Ἑλλάς; Πῶς νὰ παρουσιασθῆ εἰς τοιοῦτο Συνέδριον μὴ ἔχουσα νὰ ἐπιδείξῃ οὐδὲν ἔργον ὑπὲρ τῶν τυφλῶν, ἐκτὸς τοῦ Ὀφθαλμιατρείου τῶν Ἀθηνῶν. Καὶ διατί μόνη ἡ Ἑλλάς, μεταξὺ τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν, νὰ μὴ ἔλθῃ εἰσέτι ἀρωγὸς εἰς τοὺς τυφλούς της, παρέχουσα εἰς αὐτοὺς τ' ἀναγκαῖα ἐφόδια διὰ τὴν δύσκολον πάλην τοῦ βίου; Ὑπὸ τοιούτων αἰσθημάτων ἐμπνεόμενος ὁ Κ. Δροσίνης ἐδημοσίευσεν εἰς ἐφημερίδα τῶν Ἀθηνῶν ἄρθρον, προκαλῶν τὴν μέριμναν τῶν συμπολιτῶν ἡμῶν ὑπὲρ τῶν τυφλῶν. Ὁ σπόρος ἔπεσεν εἰς γῆν γόνιμον! Ἐκαρποφόρησε διὰ μιᾶς! Φίλοι διάφοροι τοῦ Συλλόγου ἐξέφρασαν τὴν πρόθεσιν νὰ ὑποστηρίξουν τὴν τοιαύτην ἐνέργειαν.

---

105. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 121-122.

106. Δ. Βικέλα, Ἅπαντα, τόμ. Η΄, *ὅ.π.*, σσ. 207-208.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ παρέμβαση τοῦ Δροσίνη στὸ ζήτημα τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν τυφλῶν ἐπραγματοποιήθηκε μέσῳ ἀρθρογραφίας καὶ δημοσιευμάτων. Ἂς σημειωθοῦν ἐδῶ δύο σχετικὰ ἄρθρα[107] του στὸ περιοδικὸ "Ἡ Διάπλασις τῶν παίδων" μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἱδρύσεως τοῦ Οἴκου Τυφλῶν καὶ ἕνα εἰδικὸ δημοσίευμα[108] στὴν σειρὰ τῶν "Ὠφελίμων Βιβλίων".

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. ἡ σωματικὴ ἄσκηση στὴν ἐκπαίδευση ἀπασχολεῖ σοβαρὰ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Ἔχουν προηγηθῆ στὸν τομέα αὐτὸν οἱ ἀθλητικοὶ σύλλογοι, ἔχει διαμορφωθῆ κοινωνικὴ ἀντίληψη ποὺ συνδέει τὴν σωματικὴ ἄσκηση μὲ τὴν ὑγεία. Τὸ ζήτημα ἔρχεται στὸ προσκήνιο μὲ ἀφορμὴ τοὺς Ὀλυμπιακοὺς Ἀγῶνες τοῦ 1896 καὶ τὴν ἥττα κατὰ τὸν ἑλληνοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1897. Ἡ πρώτη περίπτωση ἀπηχεῖ τὴν ἰδεολογία γιὰ τὴν ἀναβίωση τοῦ ἀρχαίου κλέους, ἡ δεύτερη συνδέεται μὲ τὴν στρατιωτικὴ προετοιμασία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους[109]. Ἔτσι τὸ 1899 ψηφίζεται νόμος[110] μὲ τὸν ὁποῖο ἡ γυμναστικὴ εἰσάγεται ὡς ὑποχρεωτικὸ μάθημα σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ὁ ἴδιος νόμος προέβλεπε τὴν διδασκαλία τῆς σκοποβολῆς στὶς ἀνώτερες τάξεις τῶν γυμνασίων, ὅμως τὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ νόμου δὲν εἶχε τεθῆ σὲ ἐφαρμογή.

Ἡ σωματικὴ ἄσκηση τῶν νέων ἀπασχολεῖ καὶ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Σύμφωνα μὲ σχετικὴ διατύπωση[111] τοῦ Βικέλα, τὸ ζήτημα ἔχει διάσταση κοινωνικὴ καὶ ἐθνική. Ἡ σωματικὴ ἄσκηση προετοιμάζει" διὰ τὴν πάλην τοῦ βίου καὶ διὰ τὴν ὅσον οἷόν τε ἐντελεστέραν ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τὴν πατρίδα καθηκόντων". Στὰ πλαίσια αὐτὰ βλέπουν τὸ φῶς, τὸ 1905 καὶ τὸ 1906, δύο σχετικὰ δημοσιεύματα[112] στὴν σειρὰ τῶν Ὠφελίμων Βιβλίων. Κατὰ τὸ ἴδιο διάστημα ὁ Σύλλογος ἐνεργεῖ ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴν Πανελλήνιο Σκοπευτικὴ Ἑταιρεία γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς σκοποβολῆς στὴ Μέση Ἐκπαίδευση, πρᾶγμα τὸ ὁποῖο ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν ἔκδοση σχετικοῦ διατάγματος[113] στὸ τέλος τοῦ 1907. Τὸ ἴδιο ἔτος μὲ παρέμβαση τοῦ Συλλόγου

---

107. "Ἡ τυφλοκωφάλαλος" καὶ "Τυφλοὶ διάσημοι", *Ἡ Διάπλασις τῶν παίδων*, τόμ. 13, 1906, ἀντιστοίχως σσ. 198 καὶ 262.

108. Τὸ ἔργο "Οἱ τυφλοί", ἔκδοση τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων (1906), γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὴν οἰκεία θέση.

109. Χριστίνα Κουλούρη, *Ἀθλητισμὸς καὶ ὄψεις τῆς ἀστικῆς κοινωνικότητας. Γυμναστικὰ καὶ ἀθλητικὰ σωματεῖα 1870-1922*, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς, 1997, σσ. 47-82.

110. Νόμος ΒΧΚΑ' "Περὶ γυμναστικῆς καὶ γυμναστικῶν καὶ ἀθλητικῶν ἀγώνων, 10.7.1899: *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τεῦχ. Α΄, ἀρ. 141/1899.

111. Ἀπολογισμὸς ΣΩΒ 1906. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 123.

112. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔργα *Ἡ Γυμναστικὴ* τοῦ Ἰω. Χρυσάφη (1905), καὶ *Οἱ ἀγῶνες* τοῦ Ἀντ. Κεραμοπούλου (1906). Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 329.

113. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀπὸ 20.12.1907 σχετικὸ διάταγμα. Βλ. Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τεῦχ. Α΄, ἀρ. 257/1907.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἱδρύεται στὴν Ἀθήνα, μὲ δαπάνη τοῦ ὁμογενοῦς στὴν Αἴγυπτο Παρίση Μπελλένη, ἡ Μπελλένειος Σχολὴ Σκοπευτικῆς[114].

Ὁ Δροσίνης ἀναλαμβάνει καὶ αὐτὴ τὴν φορὰ πρωταγωνιστικὸ ρόλο στὶς ἐνέργειες τοῦ Συλλόγου τὶς σχετικὲς μὲ τὴν σωματικὴ καὶ τὴν σκοπευτικὴ ἄσκηση τῶν νέων. Καὶ τοῦτο διότι καὶ τὰ δύο αὐτὰ ἀντικείμενα ὑπηρετοῦσαν τὶς ἀνάγκες τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς, τὴν ὁποία, ὅπως ἔχει ἀναφερθῆ, ὁ Δροσίνης εἶχε θέσει ὡς παιδευτικὸ στόχο ἀμέσως μετὰ τὴν ἧττα τοῦ 1897. Ἂς σημειωθῆ ἐν προκειμένῳ σχετικὸ ἄρθρο ποὺ ἐδημοσίευσε ὁ Δροσίνης τὸ 1898 μὲ τὸν εὔγλωττο τίτλο "Μαθηταί - Σκοπευταί"[115]. Ἔτσι, στὰ πλαίσια τῶν σχετικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Συλλόγου, ὁ Δροσίνης ἀναπτύσσει ὡρισμένες δραστηριότητες: Συμμετέχει, μαζὶ μὲ τὸν Π. Πρωτοπαπαδάκη, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Συλλόγου, στὸ Τμῆμα Σχολικῆς Σκοπευτικῆς[116], τὸ ὁποῖο εἶχε συστήσει ἡ Ἐπιτροπὴ[117] τῶν Ὀλυμπιακῶν Ἀγώνων τοῦ 1906, ἀρθρογραφεῖ καὶ συντάσσει ἔργα μὲ ἄμεσο ἢ ἔμμεσο ἀντικείμενο τὴν σκοπευτικὴ ἄσκηση τῶν νέων. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὑπάγονται σχετικὰ ἄρθρα[118] στὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου "Ἡ Μελέτη" καὶ στὸ περιοδικὸ "Ἡ Διάπλασις τῶν παίδων", αὐτοτελὲς δημοσίευμα μὲ τίτλο "Ἡ σκοπευτικὴ ἄσκησις τοῦ ἔθνους"[119], τὸ ὁποῖο συνέταξε ὁ Δροσίνης ὡς "Ὁδηγὸ Σκοπευτικῆς" τῆς Μπελλενείου Σκοπευτικῆς Σχολῆς[120], καὶ δημοσίευμα στὴν σειρὰ τῶν "Ὠφελίμων Βιβλίων" μὲ τίτλο "Ὁ κυνηγός" (ἔκδ. 1907)[121], στὸ ὁποῖο ἐμμέσως πλὴν σαφῶς παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης στὴν σκοπευτικὴ ἄσκηση.

7. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ Γ. ΔΡΟΣΙΝΗ ΣΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΣΩΒ

Κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, τὴν περίοδο Βικέλα, ἐπραγματοποιήθηκαν δύο ἐκδοτικὲς

---

114. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 125-126.

115. Ἐφημ. "*Ἑστία*", 24.5.1898.

116. "Χρονικά", *Ἡ Μελέτη*, τόμ. Α΄ 1907, σ. 119. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 125.

117. Ἄλλα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς ἦταν ὁ Σπ. Στάης, Πρόεδρος, καὶ Ἰω. Ἀθανασάκης, Ἀναστ. Μεταξᾶς καὶ Παῦλος Σκουζές, μέλη. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 125.

118. "Ἡ σκοπευτικὴ ἄσκησις τοῦ ἔθνους", *Ἡ Μελέτη*, τόμ. Α΄ 1907, σσ. 94-102, καὶ "Τὸ κυνήγιον", *Ἡ Διάπλασις τῶν παίδων*, τόμ. 14 1907, σσ. 181-182.

119. Γ. Δροσίνης, *Ἡ σκοπευτικὴ ἄσκησις τοῦ ἔθνους*, Ἀθήνα 1907.

120. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 126.

121. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 329.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σειρές, τῶν "Ὠφελίμων Βιβλίων"[122], στὴν ὁποία περιελήφθησαν 100 βιβλία, καὶ ἡ σειρὰ "Παιδικὴ Βιβλιοθήκη"[123] μὲ τρία βιβλία, ἐγκαινιάσθηκε δὲ ἡ ἔκδοση τοῦ περιοδικοῦ "Ἡ Μελέτη"[124]. Καὶ οἱ τρεῖς ἐκδόσεις ἀπέβλεπαν στὴν διάδοση τοῦ βιβλίου καὶ στὴν δημιουργία φιλαναγνωστικοῦ κοινοῦ. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ τῆς σειρᾶς τῶν "Ὠφελίμων Βιβλίων" καὶ τοῦ περιοδικοῦ "Ἡ Μελέτη" ὑπῆρξε ἡ ἐκλαΐκευση γνώσεων· κοινὸς στόχος ἡ διάδοση τῶν γνώσεων αὐτῶν στὸ εὐρύτερο δυνατὸ ἐπίπεδο. Εἰδικώτερα ἡ σειρὰ τῶν "Ὠφελίμων Βιβλίων" εἶχε τὶς προϋποθέσεις μιᾶς λαϊκῆς βιβλιοθήκης: τὰ βιβλία της παρεῖχαν πρακτικὲς καὶ ἐγκυκλοπαιδικὲς γνώσεις, εἶχαν ποικιλία ὕλης, ἦταν γραμμένα σὲ ἐκλαϊκευμένη μορφὴ καὶ σὲ ἁπλῆ γλῶσσα, εἶχαν χαρακτῆρα ἐκπαιδευτικὸ καὶ εὐρύτερα μορφωτικό.

Ἡ προσωπικότητα καὶ τὸ κῦρος τοῦ Δημ. Βικέλα, τοῦ ἐμπνευστοῦ καὶ δημιουργοῦ τῆς σειρᾶς αὐτῆς, εἶχε προσελκύσει πλῆθος ἐκπαιδευτικῶν, ἐπιστημόνων, λογίων καὶ λογοτεχνῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν στρατευθῆ στὴν ὑπηρεσία τῶν στόχων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων μὲ πρωτότυπες συγγραφὲς ἢ μεταφράσεις βιβλίων μὲ περιεχόμενο πρακτικὲς καὶ ὠφέλιμες γνώσεις. Μεταξὺ αὐτῶν πρῶτος ἀπὸ τὸν κύκλο[125] τῆς "Ἑστίας" ὁ Γ. Δροσίνης, ὁ ὁποῖος ἔγινε ὁ κύριος συνεργάτης τοῦ Δημ. Βικέλα στὶς ἐκδόσεις τοῦ Συλλόγου.

Ὁ Δροσίνης συμμετέχει στὴν σειρὰ τῶν "Ὠφελίμων Βιβλίων" μὲ ἕξι δημοσιεύματα[126]: "Αἱ Μέλισσαι" (1901), "Αἱ Ὄρνιθες" (1903), "Τὸ ψάρευμα" (1904), "Συλλογαὶ Φυσικῆς Ἱστορίας" (1905), "Οἱ τυφλοί" (1906), "Ὁ κυνηγός" (1907), καὶ στὴν σειρὰ "Πράσινα Βιβλία" μὲ ἕνα δημοσίευμα[127] ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου, τὸ ἔργο "Εἰκόνες ἐκ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστο-

---

122. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 58-80, 326-330.

123. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 80-82, 330.

124. Κ. Δεμερτζῆς, *Τὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων "Ἡ Μελέτη"*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1985. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 82-87, 337.

125. Ἂς σημειωθῆ ὅτι ἀπὸ τὸν ἴδιο κύκλο εἶχαν προσέλθει νὰ ὑπηρετήσουν τοὺς ἴδιους στόχους ὁ Μπάμπης Ἄννινος, ὁ Θεόδ. Βελλιανίτης, ὁ Δημ. Κακλαμάνος, ὁ Ἀριστοτ. Κουρτίδης, ὁ Ἐμμ. Λυκούδης.

126. Πρόκειται γιὰ τὰ δημοσιεύματα μὲ ἀριθ. 13, 37, 54, 62, 75, 86. Τὸν πίνακα βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 326-330.

127. Πρόκειται γιὰ τὸ δημοσίευμα μὲ ἀριθ. 7. Τὸν πίνακα βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 331-334.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

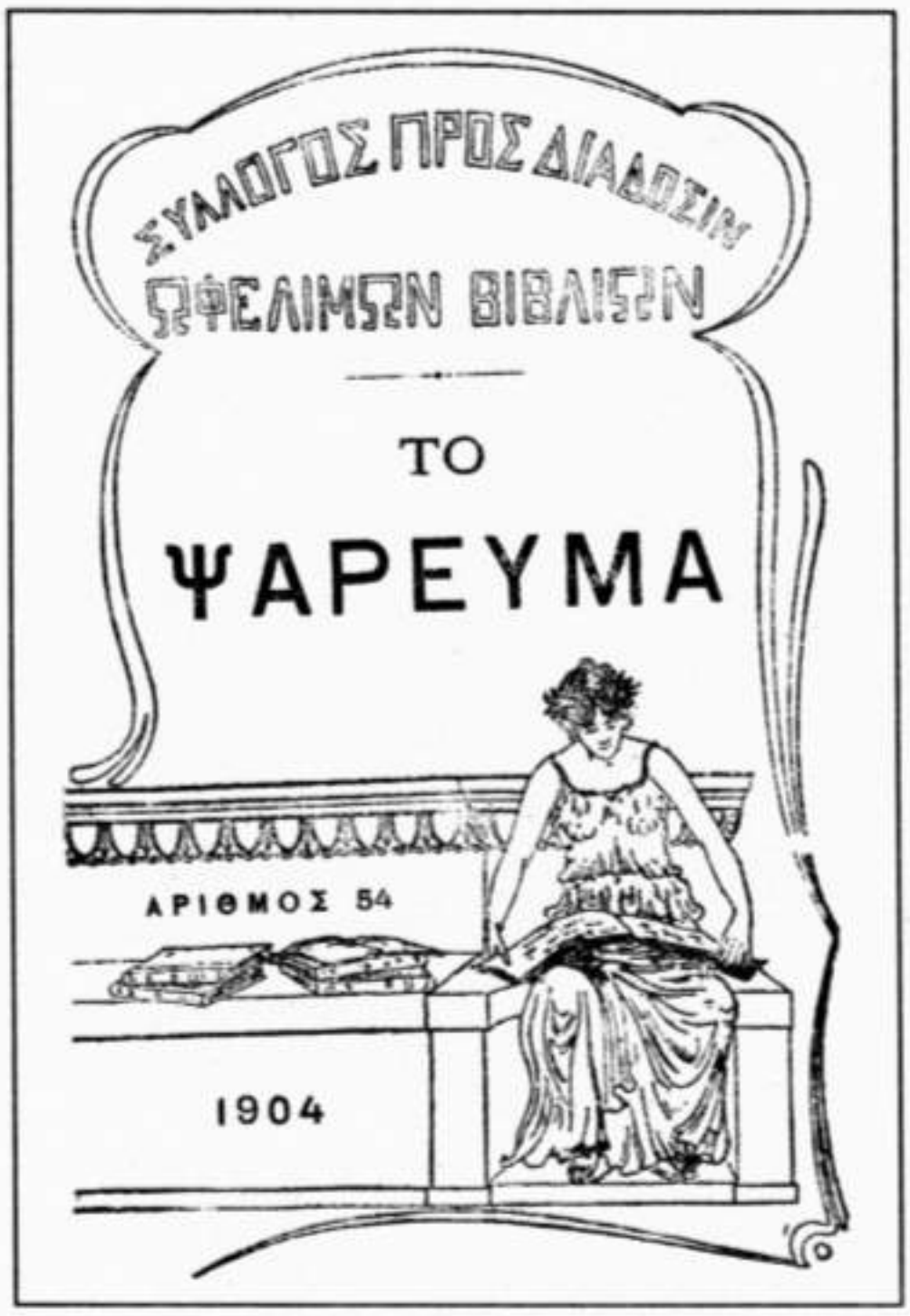

4, 5, 6. Ἀπὸ τὴν σειρὰ «Ὠφέλιμα Βιβλία».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρίας" (1911). Τὰ ἔργα αὐτὰ ἔχουν γραφῆ σὲ συγκεκριμένο ἄξονα: ὑπηρετοῦν τὴν ἔννοια τοῦ ὠφελίμου μὲ στόχο νὰ καθοδηγήσουν σὲ πρακτικὲς ἐφαρμογές, ὅπως στὴν ἐκπαίδευση καὶ στὸν ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμό, νὰ μορφώσουν καὶ νὰ διαπαιδαγωγήσουν, νὰ εὐαισθητοποιήσουν σὲ κοινωνικὰ ζητήματα.

Ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα αὐτὰ τοῦ Δροσίνη δύο, τὰ ἔργα "Συλλογαὶ Φυσικῆς Ἱστορίας" καὶ "Εἰκόνες ἐκ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας", ἔχουν ἐκπαιδευτικὸ χαρακτῆρα. Τὸ πρῶτο συνδέεται μὲ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς φροντίδες τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων γιὰ τὴν ἔκδοση πινάκων ἐποπτικῆς διδασκαλίας[128] καὶ μὲ τὴν ἵδρυση τὸ 1903 τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Μουσείου[129] τοῦ Συλλόγου. Ἀπὸ τὴν συστηματικὴ περιγραφὴ τοῦ Δροσίνη γιὰ τὰ εἴδη ποὺ εὑρίσκονται στὴν φύση (ὀρυκτά, πετρώματα, ἀπολιθώματα, φυτά, ἔντομα, πτηνά, μικρὰ ζῶα) καὶ γιὰ τὸν τρόπο συγκροτήσεως ἀπὸ τὰ εἴδη αὐτὰ συλλογῶν φανερὸς εἶναι ὁ στόχος νὰ ἀναδειχθῆ ἡ ἐποπτικὴ διδασκαλία καὶ ἡ γνώση ποὺ προσφέρει ἡ ἐμπειρία. Στὴν εἰσαγωγὴ[130] τοῦ ἔργου ὁ Δροσίνης εὑρίσκει τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπισημάνη τὸν παιδαγωγικὸ χαρακτῆρα τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος:

> Δυστυχῶς, μολονότι ζῶμεν εἰς γῆν εὐλογημένην, τῆς ὁποίας τὸ γλυκὺ κλῖμα καθιστᾷ ἀληθινὴν ἀπόλαυσιν τὸν ὑπαίθριον βίον, ἀνατρεφόμεθα καὶ ἐκπαιδευόμεθα κλεισμένοι εἰς τὰς πόλεις καὶ καρφωμένοι διαρκῶς εἰς τὰ θρανία τῶν σχολείων... Καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ μάθωμεν ἀπὸ τοὺς Σουηδούς, τοὺς Ἄγγλους, τοὺς Γερμανοὺς καὶ τοὺς Ἑλβετοὺς ὅτι τὴν στέγην τοῦ σχολείου πρέπει συχνὰ ν' ἀντικαθιστᾷ ἡ σκιὰ τῶν δένδρων καὶ τὰ σχολικὰ θρανία ἡ χλόη τῶν ἀγρῶν!

Τὸ ἔργο "Εἰκόνες ἐκ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας" ἔχει γραφῆ ὑπὸ μορφὴν πανοράματος τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας μὲ σαφῆ ἠθικοδιδακτικὸ χαρακτῆρα, ἀπευθύνεται σὲ παιδιὰ[131] καὶ ἐντάσσεται στὰ πλαί-

---

128. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *δ.π.*, σσ. 91-95. Στὴν κατηγορία τῶν βιβλίων ἐποπτικῆς διδασκαλίας ἀνήκουν καὶ τὰ βιβλία τῆς σειρᾶς τῶν "Ὠφελίμων" Δημ. Αἰγινήτου, *Πειράματα Φυσικῆς* (1905) καὶ Γ. Σωτηριάδου, *Χρονολογίαι τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας* (1909). Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *δ.π.*, σσ. 329-330.

129. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *δ.π.*, σσ. 108-111.

130. Γ. Δροσίνης, *Συλλογαὶ Φυσικῆς Ἱστορίας*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1905, σ. ε΄.

131. Ὁ σχεδιασμὸς τῆς ἐκδόσεως διατυπώνεται ὡς ἑξῆς: "Τὸ βιβλίον τοῦτο θὰ γίνῃ κατὰ τρόπον καθιστῶντα τοῦτο κατάλληλον καὶ ὡς δῶρον τοῦ Ν. Ἔτους διὰ παιδιά". Βλ. Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 25.4.1911.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

7, 8, 9. Ἀπὸ τὴν σειρὰ «Ὠφέλιμα Βιβλία».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σια τῶν στόχων[132] τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε ζητούμενο τῆς ἑλληνικῆς ἰδεολογίας κατὰ τὶς παραμονὲς τῶν βαλκανικῶν πολέμων. Πρόκειται γιὰ εἰκονογραφημένη ἔκδοση ἀναφερομένη σὲ τριάντα γεγονότα καὶ περιστατικὰ μὲ κεντρικὸ θέμα τὴν δράση προσωπικοτήτων ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο κόσμο. Τὰ κυριώτερα ἀφοροῦν στὸν Λυκοῦργο καὶ τὸν Σόλωνα, στὸν Ἁρμόδιο καὶ τὸν Ἀριστογείτονα, στοὺς ἀδελφοὺς Κλέοβι καὶ Βίτωνα, στὸν Ἀριστείδη καὶ τὸν Θεμιστοκλῆ, στὶς μάχες κατὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους, στὸν Κυναίγειρο, στὸν Κίμωνα, στὸν Παυσανία καὶ τὸν Ἀλκιβιάδη, στὸν Σωκράτη, στὸν Φιλοποίμενα καὶ ἰδιαιτέρως στὸν Ἀλέξανδρο, στὸν ὁποῖο ἀφιερώνονται δέκα ἕξι ἀπὸ τὶς τριάντα διηγήσεις τοῦ βιβλίου.

Τὰ ἔργα τοῦ Δροσίνη "Αἱ Μέλισσαι"[133], "Αἱ Ὄρνιθες", "Τὸ ψάρευμα" ἔχουν τὰ ἀκόλουθα κοινὰ χαρακτηριστικά: περιγράφουν λεπτομερῶς καὶ κατὰ τὸ πρότυπο βιβλίων Φυσικῆς Ἱστορίας τὰ εἴδη στὰ ὁποῖα ἀναφέρονται (μέλισσες, ὄρνιθες, ψάρια) καὶ τὸν τρόπο ζωῆς τους, παραλλήλως δὲ ἀναφέρονται στὶς δυνατότητες καὶ στοὺς τρόπους ἐκμεταλλεύσεως τῶν εἰδῶν αὐτῶν στὰ πλαίσια τῆς οἰκιακῆς ἢ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐνασχολήσεως. Τὰ ἔργα[134] αὐτά, τὰ ὁποῖα βασίζονται σὲ ἀνάλογα ξένα βιβλία[135], ἐντάσσονται στὸν κύριο στόχο τῆς σειρᾶς τῶν "Ὠφελίμων Βιβλίων", στὴν διάδοση πρακτικῶν καὶ ὠφελίμων γνώσεων. Πέραν ὅμως αὐτοῦ τοῦ στόχου, σαφὴς εἶναι στὰ ἔργα αὐτὰ ἡ διδακτικὴ πρόθεση τοῦ Δροσίνη νὰ καθοδηγήση σὲ πρακτικὲς ἐφαρμογὲς καὶ εἰδικώτερα σὲ ἐπαγγελματικὸ προσανατολισμό. Τὴν πρόθεση αὐτὴ ἀναλύει ὁ ἴδιος ὁ Δροσίνης στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου "Αἱ Ὄρνιθες":

> "Αἱ Μέλισσαι" ἐκίνησαν τὸ κοινὸν ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τῆς Μελισσοκομίας, ἐκέντησαν τὸν πόθον τῆς ἐφαρμογῆς τῶν νέων μεθόδων της καὶ

---

132. Τοὺς ἴδιους στόχους ὑπηρετοῦν καὶ ἄλλα βιβλία τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων ὅπως "Οἱ μέλλοντες στρατιῶται" (1910), "Ἐγκόλπιον τῶν νέων" (1912, 1913), "Στρατιωτικὰ διηγήματα" (1913), "Πολεμικὰ διηγήματα" (1913), ὅλα βιβλία τῆς σειρᾶς "Πράσινα Βιβλία". Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 331.

133. Ὅπως ἔχει ἀναφερθῆ, τὸ ζήτημα τῶν μελισσῶν εἶχε ἀπασχολήσει τὸν Δροσίνη καὶ σὲ ἄρθρα του στὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή": "Αἱ Μέλισσαι - Μῦθοι - Δοξασίαι - Προλήψεις" (1901)· "Αἱ μέλισσαι καὶ οἱ διδάσκαλοι" (1902). Ἂς σημειωθῆ ἐν προκειμένῳ καὶ ἄρθρο τοῦ Σ. Λοβέρδου μὲ τίτλο "Ὁ σοσιαλισμὸς τῶν μελισσῶν" (*Παναθήναια*, τόμ. ΙΣΤ΄, 15-31 Ἰουλίου 1903, σσ. 608-610), στὸ ὁποῖο γίνεται ἀναφορὰ στὸ ἔργο τοῦ Δροσίνη "Αἱ Μέλισσαι".

134. Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ ἔργα τῆς ἴδιας σειρᾶς "Ὁ γεωργός" (1901), "Τὸ δένδρον" (1902), "Τὸ γάλα" (1903), "Ὁ οἶνος" (1903), "Ὁ μεταξοσκώληξ" (1903), "Ὁ καπνός" (1904), "Ἱστορία τῆς μετάξης" (1904), "Ὁ μικρὸς κτηνοτρόφος" (1905), "Ὁ μικρὸς κτηνίατρος" (1906), "Τὸ ἅλας" (1906), "Ἡ ἐλαία" (1907), "Ὁ λαχανόκηπος" (1909). Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 327-330.

135. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς συστηματικὲς παραπομπὲς τοῦ Δροσίνη στὶς πηγές του.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κατέστησαν ἀγαπητὰ τὰ μικρὰ ἐργατικὰ ἔντομα. Ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς των, ἑκατὸν κυψέλαι νέου συστήματος ἐστήθησαν εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἑλλάδος, οἱ γεωργικοὶ σταθμοὶ ἐπεδόθησαν εἰς μελισσοκομικὰς δοκιμάς· ἐσχάτως δὲ ἡ Γεωργικὴ Ἑταιρία ἀπεφάσισε τὴν ἵδρυσιν Προτύπου Μελισσοκομείου παρὰ τὸν Ὑμηττὸν καὶ ἐξέλεξεν εἰδικὴν ἐπιτροπὴν πρὸς ἀνάπτυξιν καὶ βελτίωσιν τῆς Μελισσοκομίας ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα.

Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι τὴν ἰδίαν καλὴν τύχην θὰ ἔχουν καὶ αἱ "Ὄρνιθες". Τὸ μικρὸν αὐτὸ βιβλίον θὰ συντελέσῃ ἴσως, ὥστε νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ ἀγάπη πρὸς τὰ τόσον ἀγαθὰ καὶ τόσον ἥμερα οἰκιακὰ πτηνά, καὶ συγχρόνως θὰ δείξῃ πῶς ἡ Ὀρνιθοκομία ἠμπορεῖ νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρόσθετος πόρος ἄξιος λόγου εἰς τοὺς δυναμένους νὰ διατηροῦν ὀλίγας ὄρνιθας, καὶ πῶς ἠμπορεῖ νὰ κατασταθῇ προσοδοφόρος ἐπιχείρησις διὰ τοὺς ἔχοντας τὴν ὄρεξιν νὰ ἐπιδοθοῦν ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτήν.

Τέλος τὰ ἔργα τοῦ Δροσίνη "Οἱ τυφλοί" καὶ "Ὁ κυνηγός" ὑπηρετοῦν ἐμμέσως ἐκπαιδευτικοὺς καὶ παιδαγωγικοὺς στόχους· τὴν ἐκπαίδευση καὶ ἐπαγγελματικὴ κατάρτιση ἀτόμων μὲ εἰδικὲς ἀνάγκες τὸ πρῶτο[136], τὴν σωματικὴ ἄσκηση καὶ κυρίως τὴν ἄσκηση στὰ ὅπλα ὡς μέσον ἐθνικῆς ἀγωγῆς τὸ δεύτερο[137]. Καὶ τὰ δύο ἔργα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἤδη ἀναφερθεῖσα συστηματικὴ ἐνασχόληση τοῦ Δροσίνη γιὰ τὴν ἵδρυση καὶ λειτουργία τοῦ Οἴκου Τυφλῶν στὴν Καλλιθέα καὶ τῆς Σχολῆς Σκοπευτικῆς.

Στὰ πλαίσια τῆς συνεργασίας του στὸ ἐκδοτικὸ πρόγραμμα τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ὁ Γ. Δροσίνης εἶχε ἀναλάβει καὶ τὴν διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Συλλόγου "Ἡ Μελέτη". Τὸ περιοδικὸ ἐκυκλοφορήθηκε σὲ ἕξι τόμους (1907-1912). Ὁ σκοπὸς[138] τῆς ἐκδόσεώς του ἐντάσσεται στοὺς σκοποὺς τοῦ Συλλόγου:

> Ἡ ὕλη αὐτοῦ, συμφώνως πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦ Συλλόγου, ἑνοῦσα τὸ τερπνὸν καὶ τὸ ὠφέλιμον, θὰ ἀποβλέπῃ εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν μόρφωσιν τοῦ ἔθνους.

Τὸ περιοδικὸ "Ἡ Μελέτη" φέρει τὴν σφραγίδα τοῦ Δημ. Βικέλα. Τὰ

---

136. Ὡς Εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου δημοσιεύεται διάλεξη τοῦ Δημ. Βικέλα περὶ τυφλῶν, ἡ ὁποία ἐπραγματοποιήθηκε τὸ 1906 στὴν Αἴγυπτο.

137. Στὴν Εἰσαγωγὴ τοῦ ἔργου ὁ Δροσίνης ὑπογραμμίζει τὴν σημασία ποὺ ἔχει ἡ σωματικὴ ἄσκηση γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀγωγή: "Ἂν τὸ μικρὸν αὐτὸ βιβλίον συντελέσῃ καὶ κατ' ἐλάχιστον εἰς τὴν πλέον ἀνδροπρεπῆ διάπλασιν τῆς Νέας Γενεᾶς, ἐξεπλήρωσε τὸν προορισμόν του". Στὰ ἴδια πλαίσια ἐντάσσεται τὸ ἤδη ἀναφερθὲν δημοσίευμα τοῦ Δροσίνη μὲ τίτλο "Ἡ σκοπευτικὴ ἄσκησις τοῦ ἔθνους".

138. Πρακτικὰ ΔΣ ΣΩΒ, Συνεδρία 31.3.1906. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 82.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Η ΜΕΛΕΤΗ

ΜΗΝΙΑΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ—ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1907

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

42—ΟΔΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ—42

10. Τὸ περιοδικὸ «Ἡ Μελέτη» (1907-1912).

ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ

ΕΙΚΟΝΕΣ

ΕΚ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

4—ΟΔΟΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ—4

11. Ἀπὸ τὴν σειρὰ «Πράσινα Βιβλία».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πλαίσια στὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ ὕλη του συμπίπτουν μὲ ἐκεῖνα τῶν "Ὠφελίμων Βιβλίων": ἐκλαΐκευση γνώσεων μὲ στόχο τὴν διάδοση γνώσεων καὶ τὴν μόρφωση τοῦ λαοῦ. Στὸ γλωσσικὸ τηρεῖται ἡ μέση ὁδός. Σχετικὰ μὲ τὴν θεματογραφία τηρεῖται μία ἰσορροπία μεταξὺ ἐξειδικευμένων θεμάτων, θεμάτων ἐγκυκλοπαιδικῶν καὶ πρακτικῶν γνώσεων, καὶ θεμάτων μὲ ἀντικείμενο κοινωνικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς ἢ ζητήματα τῆς ἐπικαιρότητος. Εἰδικώτερα στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν ἀγωγὴ καὶ γενικώτερα στὴν παιδεία ἀναφέρονται 23 δημοσιεύματα. Ἀπὸ αὐτὰ δύο εἶναι τοῦ Δροσίνη· πρόκειται γιὰ τὰ ἤδη ἀναφερθέντα ἄρθρα "Ἡ σκοπευτικὴ ἄσκησις τοῦ ἔθνους"[139] καὶ "Ὁ νόμος τοῦ ἑνὸς βιβλίου"[140]. Καὶ τὰ δύο ἀνάγουν στὴν ἐπικαιρότητα τῶν παρεμβάσεων τοῦ Δροσίνη στὰ ἐκπαιδευτικά: τὸ πρῶτο στὴν ἐνασχόλησή του γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ μαθήματος τῆς σκοποβολῆς στὰ σχολεῖα καὶ στὴν ἵδρυση τῆς Μπελλενείου Σχολῆς Σκοπευτικῆς, τὸ δεύτερο στὸν προβληματισμό του γιὰ τὰ διδακτικὰ βιβλία. Στὸ περιοδικὸ περιλαμβάνονται καὶ δύο εἰδικὲς στῆλες, τὴν ἐπιμέλεια τῶν ὁποίων εἶχε ἀναλάβει ὁ Δροσίνης. Πρόκειται γιὰ τὰ "Χρονικὰ" μὲ θέματα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν πνευματικὴ ζωή, καὶ τὸ "Ἀναγνωστήριον", στὸ ὁποῖο παρακολουθεῖται ἡ κίνηση βιβλίων καὶ περιοδικῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ ἐξωτερικό.

ΙΙΙ. Ο Γ. ΔΡΟΣΙΝΗΣ ΣΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Τὸ 1908 ὁ τότε Ὑπουργὸς Παιδείας Σπ. Στάης ἀνέθεσε στὸν Γ. Δροσίνη τὴν διεύθυνση τοῦ Τμήματος τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Ἡ ἀνάθεση δὲν ἔγινε τυχαία· ὁ Στάης ἤθελε νὰ ἀξιοποιήση τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὶς γνώσεις τοῦ Δροσίνη περὶ τὰ ἐκπαιδευτικά. Πράγματι, οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη τὸν εἶχαν φέρει στὴν πρώτη γραμμὴ τῶν ἀσχολουμένων μὲ τὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἀπὸ τὴν πρώτη προσέγγιση τοῦ Δροσίνη μὲ τὸ ἀντικείμενο, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθῆ, τὸ 1884 μὲ τὴν σύνταξη τοῦ διδακτικοῦ βιβλίου "Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα", μέχρι τὴν ἐνεργὸ συμμετοχή του στὴν ἵδρυση καὶ ὀργάνωση τῆς Σεβαστοπουλείου Ἐργατικῆς Σχολῆς, 1907-1908, εἶχε διανυθῆ μακρὸ διάστημα προβληματισμοῦ καὶ ἐνασχολήσεως μὲ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα. Σχολικὲς βιβλιοθῆκες, Ἐκπαιδευτικὸ Μουσεῖο καὶ Παιδαγωγικὴ Βιβλιοθήκη, Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο τοῦ 1904, διεύρυνση τῆς ἐκπαιδευτικῆς βάσεως καὶ λαϊκὴ μόρφωση μέσῳ ἐκδόσεων ἦταν οἱ κύριοι τομεῖς τῶν ἐκπαιδευτικῶν δραστηριοτήτων τοῦ Δροσίνη, οἱ ὁποῖες ἔφεραν σαφῆ τὴν σφραγίδα τῆς γόνιμης συνεργασίας του μὲ τὸν Δημ. Βικέλα στὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠ-

---

139. *Ἡ Μελέτη*, τόμ. Α΄ 1907, σσ. 94-102.
140. *Ἡ Μελέτη*, τόμ. Α΄ 1907, σσ. 229- 238.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

φελίμων Βιβλίων. Ἂς σημειωθῆ, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ Στάης ἦταν μέλος[141] τοῦ Συλλόγου ἀπὸ τὸ 1903 καὶ εἶχε παρακολουθήσει καὶ ἐνισχύσει τὴν δράση του, εἰδικώτερα γιὰ τὴν ὀργάνωση σχολικῶν βιβλιοθηκῶν, γιὰ τὴν σύγκληση τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Συνεδρίου, γιὰ τὴν διάδοση τῶν ἐκδόσεων τοῦ Συλλόγου σὲ σχολεῖα καὶ ἐκπαιδευτικούς[142].

Στὰ "Σκόρπια Φύλλα" ὁ Δροσίνης περιγράφει[143] τὸ "πέρασμά" του - ἔτσι τὸ ἀποκαλεῖ - ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Γιὰ τὸν διορισμό του γράφει[144] τὰ ἀκόλουθα, δίδοντας καὶ τὸ στίγμα τῆς ἀπηχήσεως ποὺ εἶχαν οἱ παρεμβάσεις του καὶ ἐκεῖνες τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων στὸν ἐκπαιδευτικὸ τομέα:

> Μίαν ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ Ἰουνίου 1908, ὥρα 9 πρωινή.
> Καθισμένος στὴν συνηθισμένη θέση μου μπροστὰ στὸ μεγάλο τραπέζι στὴν ἀπάνω σάλα τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων...
> Μιὰ ἄμαξα σταματᾶ ἀπ' ἔξω. Ἕνα γλήγορο βῆμα ἀκούεται στὴ μαρμαρόσκαλα. Γυρίζω καὶ βλέπω τὸν Στάη, Ὑπουργὸ τῆς Παιδείας. Δὲν ξαφνίζομαι ἀπὸ τὴν πρωινὴν ἐπίσκεψή του. Παλιός μου φίλος καὶ συμμαθητὴς στὸ Βαρβάκειο, ἦτον πολὺ οἰκεῖος τοῦ Συλλόγου, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ Ἐκπαιδευτικὸν Συνέδριον...
> _ Ξέρεις γιατὶ ἦρθα πρωὶ πρωί;
> _ Πῶς νὰ τὸ ξέρω; Μάντις εἶμαι;
> _ Ἦρθα νὰ σὲ πάρω στὸ Ὑπουργεῖο...
> _ Ἦρθα νὰ σὲ πάρω ὁριστικὰ στὴ θέση τοῦ Γενικοῦ Ἐπιθεωρητοῦ τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως...
> _ Ἔχεις ὅλα τὰ προσόντα κατὰ τὴ γνώμη τῆς Κυβερνήσεως γιὰ νὰ δώσης μιὰ νέα κατεύθυνση στὴν Ἐθνικὴ παίδευση...
> Κ' ἐνῶ μοῦ σφιγγε τὸ χέρι γιὰ νὰ φύγη μοῦ ἐπρόσθεσε:
> _ Θὰ συνεργασθοῦμε γιὰ πολλὰ πράγματα. Ὅσα πρωτολάλησες ἀπὸ τὰ 98 μὲ τὴν "Ἐθνικὴ Ἀγωγὴ" κι' ὅσα ἐσχεδιάζατε ἐδῶ στὸν Σύλλογο, θὰ τὰ ἐφαρμόσωμε στὸ Ὑπουργεῖον!

Στὴν θέση τοῦ Τμηματάρχου τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως ὁ Δροσίνης παρέμεινε γιὰ μικρὸ διάστημα. Τὸ 1909 ὁ νέος Ὑπουργὸς Παιδείας Ἀνδρ. Παναγιωτόπουλος, στὰ πλαίσια τῆς ἀναδιοργανώσεως τοῦ Ὑπουργείου ποὺ ἐπεχείρησε, ἵδρυσε τὸ Γραφεῖον - ἀργότερα Τμῆμα - τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν

---

141. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 319.

142. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 77-78, 89-90, 95-108.

143. *Ὅ.π.*, τόμ. Β΄, σσ. 213-242.

144. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, *ὅ.π.*, τόμ. Β΄, σσ. 213-215.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Καλῶν Τεχνῶν, τὴν διεύθυνση τοῦ ὁποίου ἀνέθεσε στὸν Δροσίνη[145]. Τὸ διάστημα τῆς θητείας τοῦ Δροσίνη στὸ Ὑπουργεῖο χαρακτηρίζεται ἀπὸ δύο ἐνέργειες ἐκπαιδευτικοῦ περιεχομένου: τὴν ἵδρυση Γραφείου Σχολικῆς Ὑγιεινῆς[146] γιὰ τὴν παρακολούθηση τῆς ὑγείας τῶν μαθητῶν καὶ τὴν καθιέρωση τῆς σχολικῆς ἑορτῆς τῆς σημαίας[147] γιὰ τὴν τόνωση τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος τῶν μαθητῶν. Ἡ πρώτη περίπτωση ἀπηχεῖ τὴν ἐμπειρία τοῦ Δροσίνη ἀπὸ τὴν συνεργασία του μὲ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ὁ ὁποῖος περιελάμβανε στὶς ἐκδόσεις του βιβλία καὶ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴν ὑγιεινή. Ἡ δεύτερη ἀπηχεῖ τὴν ἰδεολογία σχετικὰ μὲ τὴν διαπαιδαγώγηση τῶν νέων, ἡ ὁποία ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὶς στῆλες τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Δροσίνη "Ἐθνικὴ Ἀγωγή".

Ἡ θητεία τοῦ Δροσίνη στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας συνδέεται μὲ τὴν "Χαροκόπειο Οἰκοκυρικὴ Σχολὴ" καὶ τὸ "Ἀνώτερον Δημοτικὸν Παρθεναγωγεῖον Βόλου". Τὸ 1908 ὁ Δροσίνης συμμετέχει σὲ ἐπιτροπὴ[148] γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς "Χαροκοπείου Οἰκοκυρικῆς Σχολῆς", κατόπιν σχετικῆς ὑποδείξεως τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ χορηγοῦ τῆς Σχολῆς Παναγῆ Χαροκόπου[149], τὸ ἴδιο δὲ ἔτος συγκαταλέγεται μεταξὺ ἐκείνων, τὴν γνώμη τῶν ὁποίων ἐζήτησε ὁ Δημ. Σαράτσης γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ "Ἀνωτέρου Δημοτικοῦ Παρθεναγωγείου τοῦ Βόλου"[150]. Ἂς σημειωθῆ ἐπίσης ὅτι ὁ Δροσίνης ἐνήργησε γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῆς ἰδέας τοῦ Γ. Χατζιδάκι γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης[151].

Ἡ ἐμπειρία τοῦ Δροσίνη ἀπὸ τὴν θητεία του στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας δὲν φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ καλύτερη. Τὸ συγκεντρωτικὸ σύστημα καὶ ἡ γραφειοκρατία ἐνεργοῦσαν ὡς ἀνασταλτικοὶ παράγοντες καὶ ὡδηγοῦσαν σὲ ἀδράνεια[152]. Ἐν τούτοις φαίνεται ὅτι ὁ Δροσίνης εἶχε συμμετοχὴ στὴν ὀργάνωση

---

145. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, *ὅ.π.*, τόμ. Β΄, σ. 228.

146. Β.Δ. 17.9.1908: *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τεῦχ. Α΄, ἀρ. 239/1908.

147. Β.Δ. 22.9.1908: *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τεῦχ. Α΄, ἀρ. 245/1908.

148. Ἐφημ. "*Ἑστία*", φ. 2 καὶ 4 Αὐγ. 1908. Τὰ ἄλλα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς, τὴν ὁποία συνεκάλεσε ὁ Ὑπουργὸς Παιδείας Σπ. Στάης, ἦσαν ὁ Φίλ. Γεωργαντᾶς, ἡ Αἰκατερίνη Γιαβάση καὶ ἡ Ἑλένη Ρουσοπούλου.

149. Τὴν πληροφορία ὀφείλω μὲ εὐχαριστίες στὴν Εὔη Γεωργιτσογιάννη, ἡ ὁποία ἑτοιμάζει βιογραφία τοῦ Παναγῆ Χαροκόπου.

150. Ἀλεξάνδρα Μπακαλάκη, Ἑλένη Ἐλεγμίτου, *Ἡ ἐκπαίδευση "εἰς τὰ τοῦ οἴκου" καὶ τὰ γυναικεῖα καθήκοντα. Ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ἕως τὴν ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση τοῦ 1929*, Ἀθήνα, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιᾶς, 1987, σ. 158.

151. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, *ὅ.π.*, τόμ. Β΄, σσ. 216-219. Δ. Βαγιακάκος, Γεώργιος Ν. Χατζιδάκις, Βίος καὶ ἔργον, Ἀθήνα 1977, σσ. *44-*45.

152. Ὁ ἴδιος ὁ Δροσίνης παραδίδει τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ τμῆμα τοῦ ὁποίου εἶχε τὴν ἐποπτεία, ἐκφράζοντας καὶ τὰ ἀδιέξοδα γιὰ δημιουργικὴ ἐργασία: "Τὸ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τοῦ ἀποκεντρωτικοῦ συστήματος τῆς ἐκπαιδεύσεως, τὸ ὁποῖο εἶχε συλλάβει ὁ νέος Ὑπουργὸς Παιδείας Ἀνδρ. Παναγιωτόπουλος. Ἀξιοσημείωτη ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ μαρτυρία[153] τοῦ Δροσίνη ὅτι ὁ Παναγιωτόπουλος εἶχε ζητήσει τὴν συνεργασία εἰδικῶν, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν μέλη τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, καὶ ὅτι ἡ σχετικὴ ἐργασία ἐπραγματοποιεῖτο στὰ γραφεῖα τοῦ Συλλόγου, τοῦ ὁποίου ὁ Παναγιωτόπουλος ἦταν μέλος[154] ἀπὸ τὸ 1901:

> Ὅλον τὸ ἀποκεντρωτικὸ σύστημα τοῦ Παναγιωτοπούλου ἔμεινε τυπωμένο στὰ νομοσχέδιά του, ποὺ ἀποτελοῦν πολυσέλιδο βιβλίο. Ὅλα εἶχαν καταρτισθῆ μὲ τὴν συνεργασία τῶν εἰδικῶν γιὰ κάθε κλάδον. Ὧρες καὶ ἡμέρες στὸ Γραφεῖον τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων ἔμεναν κλεισμένοι ὁ Ὑπουργὸς καὶ οἱ συνεργάται του: καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου, Ἀρχαιολόγοι, ἀνώτεροι ἐκπαιδευτικοὶ καὶ πολιτευόμενοι, ὁ Γούναρης, ὁ Βοζίκης, ὁ Πρωτοπαπαδάκης.
> Εἶχαν ἐκεῖ, μακριὰ ἀπὸ τὸ πολυτάραχο Ὑπουργεῖο, ἀπόλυτην ἡσυχία καὶ πρόχειρα βοηθήματα τὴν πλούσια Παιδαγωγικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Συλλόγου κ' ἐπικουρικὴ τὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἀντίκρυ.

Ἡ μαρτυρία αὐτὴ παρέχει σαφῶς τὸ μέτρο ἐπιρροῆς ποὺ εἶχε τότε ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων στὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα, ἀναδεικνύει δὲ συγχρόνως τὴν σημασία τῆς Παιδαγωγικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Συλλόγου, ἡ ὁποία, ὅπως ἔχει ἤδη ἀναφερθῆ, ἱδρύθηκε μὲ πρωτοβουλία τοῦ

Τμῆμα τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, ποὺ διεύθυνα, ἦτον φορτωμένο μὲ πολλὴν ἐργασίαν. Ὅλη ἡ διοίκησις τῶν Δημοτικῶν Σχολείων συγκεντρωμένη σ' αὐτό. Καὶ διορισμοὶ καὶ παύσεις καὶ μεταθέσεις καὶ ἄδειες ἔπρεπε νὰ ἐνεργηθοῦν ἀπὸ τὸν Τμηματάρχην καὶ τοὺς δύο ὑπαλλήλους του. Πολλὲς ἡμέρες, καὶ ἀφοῦ ἐτελείωναν οἱ ὧρες ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου τὸ βράδυ, τὰ παράθυρα τοῦ Τμήματος ἔμεναν φωτισμένα γιὰ πολὺ ἀκόμα. Θέλοντας καὶ μὴ θέλοντας λοιπὸν ἔγινα κ' ἐγὼ μιὰ βίδα τῆς γραφειοκρατικῆς μηχανῆς. Οὔτε καιρός, οὔτε διάθεσις γιὰ κάποια ἀνώτερη ἐργασία. Κάπου κάπου μόνον μὲ καμμιὰν ἐγκύκλιον στοὺς Ἐπιθεωρητὰς ἐπροσπαθοῦσα νὰ τονώσωμε τὸν ζῆλον τους ἢ νὰ τοὺς δώσωμε κάποιαν νέα κατεύθυνση ἔξω ἀπὸ τὴ μούχλα τῆς ρουτίνας. Καὶ ἦτον τόσο δύσκολο καὶ αὐτό! Μιὰ πέτρα μισοβουλιαγμένη στὴ γῆ καὶ χορταριασμένη δὲν μετασαλεύεται: Εἶναι μιὰ δυσκολονίκητη δύναμις καὶ ἡ ἀδράνεια". (Σκόρπια Φύλλα της ζωῆς μου, *ὅ.π.*, τόμ. Β΄, σ. 219).

153. Σκόρπια Φύλλα της ζωῆς μου, *ὅ.π.* , τόμ. Β΄, σσ. 228- 229. Ὁ Δροσίνης μαρτυρεῖ ἐπίσης (Σκόρπια Φύλλα της ζωῆς μου, *ὅ.π.*, τόμ. Β΄, σ. 229) ὅτι τὸ σχετικὸ ὑλικὸ εὑρίσκεται στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Συλλόγου: "Πόσος χαμένος κόπος! Σπόρος πλούσιος καὶ γόνιμος, ποὺ ἔμεινε ἄσπαρτος, ἀποθηκευμένος σ' ἕνα χονδρὸν χαρτοφύλακα τῶν ἀρχείων τοῦ Συλλόγου! Ἀξίζει ν' ἀναζητηθῆ κάποτε καὶ νὰ μελετηθῆ ἀπὸ κάποιον ποὺ θὰ γράψη τὴν ἱστορία τῆς παιδείας στὴν Ἑλλάδα". Ἂς σημειωθῆ ὅτι ὁ σχετικὸς φάκελος δὲν ἀνευρέθη στὸ Ἀρχεῖο τοῦ Συλλόγου.

154. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 319.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Δροσίνη, ὁ ὁποῖος εἶχε καὶ τὴν ὅλη φροντίδα γιὰ τὴν συγκρότησή της.

* * *

Ὁ Ἰ. Μ. Παναγιωτόπουλος καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἀποτιμῶντας τὸ ἔργο τοῦ Γ. Δροσίνη, συμπίπτουν στὴν ἑρμηνεία γιὰ τὸ εὐρὺ φάσμα τῶν δραστηριοτήτων του. Ὁ πρῶτος χαρακτηρίζει[155] τὸν Δροσίνη "πραγματοποιό", χαρακτηρισμὸς ποὺ τὸν ἐντάσσει στὰ πλαίσια τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς γενιᾶς του:

> Ὁ Δροσίνης ἀνήκει στὴ γενιὰ τῶν ἀνθρώπων τοῦ δέκατου ἕνατου αἰώνα, ποὺ δὲν ἐθεώρησαν πὼς τὸ χρέος τους πρὸς τὸ σύνολο ξεπληρώνεται, ἂν περιορίσουν τὴν ἐνέργειά τους στὴν καλλιέργεια τοῦ ποιητικοῦ λόγου καὶ μόνο ἢ τοῦ λόγου τοῦ ὁποιουδήποτε γενικότερα. Χαρακτηριστικοὶ ἐκπρόσωποι τῆς γενιᾶς αὐτῆς εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς, ὁ Ἄγγελος Βλάχος, ὁ Δημήτριος Βικέλας. Παρόμοια καὶ ὁ Δροσίνης. Ἡ βιογραφία του δὲν εἶναι ἡ βιογραφία ἑνὸς ἀδούλωτου σὲ μέριμνες ἄλλες πνευματικοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἡ βιογραφία ἑνὸς δραστήριου "πραγματοποιοῦ". Λόγος καὶ πράξη. Σύλλογοι, ἐφημερίδες, περιοδικά, συμβούλια ἱδρυμάτων, ὀργάνωση μουσείων, διοικητικὲς ἀπασχολήσεις, ἡμερολόγια, κοινωνικὲς συναναστροφές, μέρες γεμάτες, νύχτες γεμάτες.

Ὁ Δημαρᾶς ἑρμηνεύει[156] τὶς δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη μὲ βάση τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ "κοινωνικοῦ", τὸν θεωρεῖ "ἡγετικὴ καὶ δημιουργικὴ μορφὴ στὰ θέματα τῆς νεότερης ἑλληνικῆς λογιοσύνης", καὶ ὀνομάζει αὐτὸν καὶ τὸν Παλαμᾶ, "δημιουργοὺς τῆς νέας μας παιδείας", ἐντάσσοντας τὴν εὐρυτάτη συλλογικὴ δράση τοῦ Δροσίνη στὸ πνεῦμα τῆς γενιᾶς τοῦ 1880, γενιᾶς ποὺ συνέβαλε οὐσιαστικά, καὶ γιὰ περισσότερο ἀπὸ μισὸ αἰῶνα, στὴν πολιτιστικὴ πορεία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ:

> Κοινωνικὸς εἶταν ὁ Γεώργιος Δροσίνης. Εἶχε ἰσχυρὴ τὴν αἴσθηση τῆς συμμετοχῆς του σὲ ἕνα κοινωνικὸ συγκρότημα· αὐτὸ νομίζω ὅτι ἐξηγεῖ καὶ τὴν πολυμέρεια τῶν δραστηριοτήτων του σὲ ὅλη τὴ μακρά του βιοτή...
>
> ἡ παρουσία τοῦ Δροσίνη εἶναι ἄκρως αἰσθητὴ στὸν λόγιο, γενικά, τὸν ἰδεολογικὸ τομέα, καὶ στὰ ὀργανωτικὰ πράγματα τῆς Πολιτείας.

Πράγματι οἱ δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως μποροῦν νὰ ἑρμηνευθοῦν μὲ βάση τοὺς ὅρους "πραγματοποιός" καὶ "κοινωνικός" ποὺ τοῦ ἀποδίδονται εὔστοχα ἀπὸ τὸν Ἰ. Μ. Παναγιωτόπουλο καὶ

---

155. Ἰ. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα. ΣΤ΄ Τὰ ἑλληνικὰ καὶ τὰ ξένα*, Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 1985, σ. 195.

156. Στὸν Πρόλογο (σσ. 7-15) τοῦ ἔργου τῆς Καίτης Βιθυνοῦ - Μάνου, *Ὁ Ποιητὴς καὶ ἡ Μνήμη*, Ἀθήνα, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, 1989.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, τοὺς ὅρους ποὺ συνοψίζουν ἀνάλογες δραστηριότητες τῶν ἐκπροσώπων τῆς γενιᾶς του[157]. Ἡ ἐκπαίδευση καὶ ἡ ἀγωγή, ἡ γλῶσσα ὡς γλῶσσα διδασκαλίας καὶ δημιουργίας, ἡ διάδοση γνώσεων, οἱ ἐκδόσεις καὶ ἡ μόρφωση εἶναι ἀπὸ τοὺς κυριωτέρους τομεῖς στοὺς ὁποίους ἐκδηλώνονται ὁ προβληματισμὸς καὶ ἡ δράση τῆς γενιᾶς τοῦ 1880. Στοὺς τομεῖς αὐτοὺς δραστηριοποιοῦνται ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους ὁ καθένας καὶ μὲ διαφορετικὰ μέσα ὁ κύκλος τῆς "Ἑστίας" καὶ ὁ κύκλος τοῦ "Νουμᾶ", οἱ γλωσσοεκπαιδευτικὲς ἑνώσεις ποὺ θὰ καταλήξουν τὸ 1910 στὴν δημιουργία τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου[158] καὶ ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, μέσα στοὺς κόλπους τοῦ ὁποίου ἐργάζεται γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ πράγματα καὶ ὁ Δροσίνης, καὶ δὲν εἶναι ὁ μόνος. Στὸν ἴδιο χῶρο τὸν τομέα ἐκπαίδευση, μόρφωση, ἀγωγὴ ὑπηρετεῖ ὁλόκληρο ἐπιτελεῖο λογίων καὶ ἐπιστημόνων ποὺ συμμετέχουν ὡς συγγραφεῖς στὴν σειρὰ "Ὠφέλιμα Βιβλία" τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων τοῦ Βικέλα μὲ κυριωτέρους ἐκπροσώπους τοὺς Χ. Ἄννινο, Θ. Βελλιανίτη, Δημ. Κακλαμάνο, Ἀριστοτ. Κουρτίδη, Ἐμμ. Λυκούδη, Ἀντ. Μάτεσι, καὶ τοὺς Δημ. Αἰγινήτη, Δημ. Δαμβέργη, Ἀντ. Κεραμόπουλο, Σ. Λοβέρδο, Ἀντ. Μηλιαράκη, Δημ. Μπαλᾶνο, Π. Καρολίδη, Π. Πρωτοπαπαδάκη, Μ. Σακελλαρόπουλο, Γ. Σωτηριάδη, Χρ. Τσούντα, Σ. Χασιώτη. Τὸ ἐπιτελεῖο αὐτό, θὰ ἔλεγε κανείς, ὅτι εἶχε ἐπιστρατευθῆ ἀπὸ τὸν Δημ. Βικέλα στοὺς σκοποὺς τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων γιὰ τὴν λαϊκὴ μόρφωση[159].

Ἀπὸ τοὺς λογίους τῆς γενιᾶς του καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ στὴν ἐκπαιδευτική του δραστηριότητα, ὁ Δροσίνης εὐνοήθηκε ἀπὸ τὴν συγκυρία. Τὸ προσωπικό του ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ βρῆκε πρόσφορο ἔδαφος στοὺς κόλπους τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, στοὺς στόχους τοῦ ὁποίου περιλαμβανόταν ἡ ἐκπαίδευση καὶ εὐρύτερα ἡ μόρφωση τοῦ λαοῦ. Ὅπως ἔχει ἀναφερθῆ, ὁ Δροσίνης εὑρίσκεται ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων κοντὰ στὸν Βικέλα στενὸς συνεργάτης καὶ βοηθός του, Γραμματεὺς τοῦ Συλλόγου. Ἀπὸ τὴν θέση αὐτὴ ὁ Δροσίνης ἀφοσιώνεται στοὺς σκοποὺς καὶ στὸ ἔργο τοῦ Συλλόγου, στὸν ὁποῖο διαθέτει μεγάλο μέρος τῆς δραστηριότητάς του. Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ Συλλόγου ὁ Βικέλας καὶ ὁ Δροσίνης λειτουργοῦν ὡς δίδυμο. Εἰδικὰ γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ τὴν λαϊκὴ μόρφωση ὁ Βικέλας καταθέτει τὴν εὐρωπαϊκή του ἐμπειρία ἐπεξεργασμένη ἀπὸ τὸν πρακτικό του νοῦ καὶ

---

157. Βλ. Λ. Πολίτης, *Ὁ Δροσίνης καὶ ἡ γενιὰ τοῦ 1880*, Ἀθήνα 1976.

158. Ρένα Σταυρίδη - Πατρικίου (ἐπιμ.), Δημοτικισμὸς καὶ κοινωνικὸ πρόβλημα, *ὅ.π.*, σσ. ιθ΄ - κη΄.

159. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 74.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὴν νηφαλιότητα τοῦ χαρακτῆρα του, στοιχεῖα ποὺ ὁδηγοῦν σὲ διαμόρφωση ἀπόψεων καὶ ἐνέργειες ποὺ βασίζονται στὸν μέσον ὅρον, ὅπως ἡ ἐπιλογὴ τῆς μέσης ὁδοῦ στὸ γλωσσικό, ἡ ἔκδοση βιβλίων πρακτικῶν γνώσεων, ἡ ἵδρυση τῆς Σεβαστοπουλείου Ἐργατικῆς Σχολῆς. Ὁ Δροσίνης υἱοθετεῖ τὶς ἀπόψεις τοῦ Βικέλα ἢ ἐμπνέεται ἀπὸ αὐτὲς καὶ ἀναπτύσσει σχετικὲς πρωτοβουλίες, καὶ ἀναλαμβάνει μὲ ἀφοσίωση τὸ πρακτικὸ μέρος τῆς ὑλοποιήσεως τῶν σχεδίων τοῦ Βικέλα καὶ εὐρύτερα τῶν στόχων τοῦ Συλλόγου. Οἱ σχολικὲς βιβλιοθῆκες, τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο τοῦ 1904, τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Μουσεῖο καὶ ἡ Παιδαγωγικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Συλλόγου, ἡ Σεβαστοπούλειος Ἐργατικὴ Σχολή, οἱ ἐκδόσεις τοῦ Συλλόγου ἀποτελοῦν τοὺς κυριωτέρους τομεῖς τῆς στενῆς συνεργασίας Βικέλα - Δροσίνη. Εἰδικώτερα γιὰ τὶς ἐκδόσεις ὁ ἴδιος ὁ Δροσίνης ὁμολογεῖ στὰ "Σκόρπια Φύλλα" μὲ σαφῆ ὑπαινιγμὸ στὸ γλωσσικό[160]:

> ὅταν ἐπὶ χρόνια διαβάζαμε μαζὶ στὸ Γραφεῖο τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων ξένα χειρόγραφα γιὰ τύπωμα, ὅλη του (ὁ Βικέλας) τὴν προσοχὴ τὴν εἶχε, πῶς νὰ κάνωμε ἁπλούστερη τὴ σύνταξή τους, χωρὶς νὰ πειράζωμε τὸ βαθύτερο νόημα

Ἐξ ἄλλου, γιὰ τὴν συνεργασία τοῦ Δροσίνη μὲ τὸν Σύλλογο πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων καὶ μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βικέλα, καὶ γιὰ τὶς προσπάθειές του νὰ διατηρήση τὴν φυσιογνωμία ποὺ τοῦ εἶχε δώσει ὁ ἱδρυτής του ἀποκαλυπτικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ Κ. Καιροφύλα[161]:

> Μὰ ἐκεῖνο ποὺ ἀποτελεῖ τὸν ξεχωριστὸ ἔρωτα τῆς ζωῆς του εἶναι ὁ "Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων", ποὺ συνέλαβε κι' ἐθεμελίωσε ὁ Δημ. Βικέλας καὶ τὸν διεύθυνε γιὰ μισὸν αἰῶνα ὁ Δροσίνης μὲ ἀφοσίωση ἀπίστευτη. Τὴν ἱστορία τοῦ Συλλόγου αὐτοῦ τὴν ἔζησα, ὥστε νὰ εἶμαι σὲ θέση νὰ ξέρω τὶ κόπους καὶ τὶ μόχθους κατέβαλε ὁ Δροσίνης γιὰ τὴ διατήρησή του στὸ ὕψος ποὺ τὸν εἶχε συλλάβει ὁ δημιουργός του Βικέλας. Στὸ "Κόκκινο Σπῆτι" τῆς ὁδοῦ Ἀκαδημίας περνοῦσε τὴν ἡμέρα του - καὶ πολλὲς φορὲς καὶ τὰ βράδυα του - ὁ Δροσίνης ἑτοιμάζοντας τὶς ἐκδόσεις τῶν ἑκατὸν πενῆντα καὶ πλέον τόμων, ποὺ ἀποτέλεσαν τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Συλλόγου Ὠφελίμων Βιβλίων. Πρόεδρος, ἀντιπρόεδρος, γραμματεὺς κ.λπ. ἦταν στὴν πραγματικότητα ὁ Δροσίνης. Αὐτὸς διάλεγε τὰ βιβλία ποὺ θὰ ἐξεδίδοντο, αὐτὸς φρόντιζε γιὰ τὴν ἔκδοση καὶ διάδοσή των.

Τὴν μαρτυρία ὅτι ὁ Δροσίνης ἐπερνοῦσε ὅλη τὴν ἡμέρα του στὸ Σύλλογο ἀσχολούμενος μὲ τοὺς σκοποὺς καὶ τὰ ἔργα του ἐπιβεβαιώνει ὁ ἴδιος ὁ

---

160. *Ὅ.π.*, τόμ. Β΄, σ. 187.

161. *Ἑλληνικὴ Δημιουργία*, τόμ. 7, τεῦχ. 71, 1951, σσ. 103-104.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ποιητής: ἐμοίραζε τὸ χρόνο του τὰ πρωινὰ στὸ ἰσόγειο γραφεῖο τοῦ κτιρίου τοῦ Συλλόγου, τὸ ἐπιλεγόμενο "Ἱερὸν τῆς Ὑγιείας"[162], καὶ τὸ βράδυ στὸ "Σπιτάκι"[163] τῆς Σεβαστοπουλείου Ἐργατικῆς Σχολῆς, τῆς ὁποίας εἶχε τὴν ἐποπτεία τῆς λειτουργίας. Στοὺς δύο αὐτοὺς χώρους ὁ Δροσίνης καὶ παραλλήλως πρὸς τὴν ποιητικὴ καὶ πεζογραφική του δημιουργία καὶ τὸ ἐκδοτικό του ἔργο ἔγινε κεντρικὸ πρόσωπο τῶν δραστηριοτήτων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν λαϊκὴ μόρφωση.

Ποιὸ ἦταν ὅμως τὸ κίνητρο γιὰ τὴν δραστηριοποίηση τοῦ Δροσίνη περὶ τὰ ἐκπαιδευτικά, καὶ σὲ ποιὰ βάση ἐκινήθηκαν οἱ σχετικὲς δραστηριότητές του; Ὁ Πρόλογος τοῦ Ἡμερολογίου "Νέα Ἑλλάς" (1894, 1896), τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε ὁ Δροσίνης μὲ τὸν Κασδόνη, εἶναι ἀποκαλυπτικός:

> σκοπὸν ἴδιον θὰ ἔχῃ (τὸ Ἡμερολόγιο) τὴν κατ' ἔτος ἀναγραφὴν πάντων τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ἐθνικὴν πρόοδον καθ' ὅλας αὐτῆς τὰς φάσεις: πολιτικήν, κοινωνικήν, ἐπιστημονικήν, καλλιτεχνικήν, ἐμπορικὴν κ.λπ.
>
> Ἐπειδὴ δὲ ἡ πρόοδος αὕτη, μὴ περιοριζομένη ἐντὸς τῶν ἐπισήμων ὁρίων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, ἐπεκτείνεται καὶ πέραν ἀνὰ τὸ διεσπαρμένον ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἑλληνικὸν στοιχεῖον, θὰ διατίθενται ἐπαρκεῖς σελίδες τῆς Νέας Ἑλλάδος καὶ πρὸς τοῦτο. Ἕτεραι δ' εὐάριθμοι σελίδες θὰ συνοψίζωσι στοιχειώδεις καὶ ἀπαραιτήτους γνώσεις περὶ τῶν ξένων κρατῶν, ὅπως εὐκολωτέρα καὶ πρόχειρος καθίσταται οὕτω ἡ μετὰ τῆς ἡμετέρας πατρίδος παραβολή.

Λίγο ἀργότερα, τὸ 1898, στὸ εἰσαγωγικὸ ἄρθρο[164] τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Δροσίνη "Ἐθνικὴ Ἀγωγή" (1898-1903) προϋποθέσεις γιὰ τὴν πρόοδο τίθενται ἡ ἐθνικὴ διαπαιδαγώγηση, ἡ ἐκπαίδευση καὶ εὐρύτερα ἡ λαϊκὴ μόρφωση:

> ἡ ἀσφάλεια καὶ ἡ πρόοδος πάσης ἐλευθέρας πολιτείας ἑδραιοῦνται ἐπὶ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἠθικῆς μορφώσεως τῶν πολιτῶν, ἑνὶ λόγῳ ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς ἀγωγῆς.

---

162. Ὁ Δροσίνης μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ὄνομα ὀφείλεται στὸν φιλόλογο καὶ συνεργάτη τῶν ἐκδόσεων τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων Γ. Γρατσιᾶτο καὶ συνδέεται μὲ τὴν ὕπαρξη στὸ γραφεῖο ἀντιγράφου προτομῆς τῆς Ὑγείας τῆς Τεγέας. Βλ. Γ. Δροσίνης, Σκόρπια Φύλλα τῆς ζωῆς μου, τόμ. Δ΄, *ὅ.π.*, σσ. 49-50

163. Πρόκειται γιὰ τὸν Οἰκίσκο τῆς Σεβαστοπουλείου Ἐργατικῆς Σχολῆς, ὁ ὁποῖος εἶχε κτισθῆ ὡς κατοικία τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Σχολῆς σὲ σχέδια τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἀριστ. Μπαλάνου· τὸ 1990 ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων προέβη στὴν ἐπισκευὴ τοῦ ἱστορικοῦ Οἰκίσκου. Βλ. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σ. 305. Τὴ ζωή του στὸ "Σπιτάκι" περιγράφει ὁ Δροσίνης στὰ "Σκόρπια Φύλλα", τόμ. Β΄, *ὅ.π.*, σσ. 201-212.

164. *Ἐθνικὴ Ἀγωγή*, τόμ. Α΄, σ. 1.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

> Ἡ δὲ ἐθνικὴ ἀγωγὴ τρία ἔχει κέντρα κατ' ἀνιοῦσαν κλίμακα: τὸν Οἶκον, τὸ Σχολεῖον, τὴν Κοινωνίαν· κατ' ἐξοχὴν ὅμως κέντρον αὐτῆς εἶναι τὸ σχολεῖον, ἐξασκοῦν τὴν μεγίστην ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τῶν ἑτέρων δύο.

Εἰκοσιτρία χρόνια ἀργότερα, στὸ "Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος" (1922-1936) ὁ στόχος συμπληρώνεται μὲ τὴν γνώση τοῦ ἐθνικοῦ βίου καὶ τὴν προβολὴ τῆς ἑλληνικῆς πραγματικότητας τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἴδιος στόχος, ὁ ὁποῖος ἀπηχεῖ τὴν ἐθνικὴ ἰδεολογία τοῦ Μεσοπολέμου, διακρίνει τὶς εἰδικὲς ἐκδόσεις τοῦ Συλλόγου πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, ὅπως τὰ "Ἐθνικὰ Δημοσιεύματα" (1919-1926), τὴν "Ἱστορικὴ καὶ Λαογραφικὴ Βιβλιοθήκη" (1927-1939) καὶ τὸ περιοδικὸ τοῦ Συλλόγου "Ἑλληνικά" (1928-1936)[165], ἐκδόσεις γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῶν ὁποίων ἡ συμβολὴ τοῦ Δροσίνη ἦταν οὐσιαστική[166].

Κίνητρο λοιπὸν γιὰ τὶς ἐκπαιδευτικὲς δραστηριότητες τοῦ Δροσίνη καὶ γενικώτερα γιὰ τὴν εὐρύτερη δραστηριότητά του εἶναι ἡ πρόοδος τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ὑπὸ τὴν ἐθνική, τὴν κοινωνικὴ καὶ τὴν οἰκονομική της διάσταση. Αὐτὴ τὴν πρόοδο, ποὺ τὴν ὑπαγορεύει ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία ἀλλὰ καὶ ἡ πραγματιστικὴ ἀντίληψη, ὑπηρετεῖ συστηματικὰ σὲ ἀτομικὸ καὶ συλλογικὸ ἐπίπεδο ὁ Δροσίνης, κινούμενος στὸν ἄξονα ἐκπαίδευση - ἀγωγὴ - μόρφωση. Τὸ περιοδικὸ "Ἐθνικὴ Ἀγωγή", οἱ σχολικὲς βιβλιοθῆκες, τὸ Ἐκπαιδευτικὸ Συνέδριο, ἡ Σεβαστοπούλειος Ἐργατικὴ Σχολή, τὰ "Ὠφέλιμα Βιβλία" δίνουν σαφῶς τὴν σημειολογία τῆς δραστηριότητας τοῦ Δροσίνη στὸν τομέα τῆς ἐκπαιδεύσεως, δραστηριότητας μὲ τὴν ὁποία ὁ Δροσίνης ἐκπροσωπεῖ σὲ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τὴν γενιά του ὡς "πραγματοποιὸς" καὶ "κοινωνικός" καὶ ὡς "δημιουργὸς παιδείας".

---

165. Τοὺς σχετικοὺς πίνακες τῶν ἐκδόσεων αὐτῶν τοῦ Συλλόγου βλ. εἰς Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 335-337.

166. Ἑλένη Μπελιᾶ, Ὁ Σύλλογος πρὸς διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων. Διαδρομὴ μιᾶς ἑκατονταετίας, 1899-1999, *ὅ.π.*, σσ. 178-191.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

Helen D. Belia, *Educational Activities of G. Drosinis*

The activities of G. Drosinis in the field of education are part of a wide range of interests, which he developed during the years 1880-1910, a period which was marked by spectacular developments in Greece, in the field of education among others. His interest was motivated by a desire for the national, social and economic progress of the Greek state. Both as an individual and through collective work, and along the pivot "education –upbringing– enlightenment", Drosinis served this idea of progress, guided by national honour and realism.

The educational activities of Drosinis involved two main areas: education and publications. Drosinis' initiatives in the first area involved matters of education per se and materialized through the pertinent activities of the Society for the Dissemination of Useful Books. In the second area, his interference in matters of education was indirect. He used certain publications as a forum for reflection on questions of education. He also served the dissemination of education and upbringing by means of articles and separate publications.

Among the intellectuals of his age and as far as his aducational activity is concerned, Drosinis was favoured by conjuncture. His personal interest in education found fertile ground in the Society for the Dissemination of Useful Books, whose aims included education and the broader enlightenment of the people. Since the foundation of the Society, Drosinis stood near its founder D. Vikelas, a close associate and Secretary of the Society. Drosinis adopted Vikelas's views, was inspired by them and devoted himself to the practical problems related to their realization. The school libraries, the Educational Conference of 1904, the Educational Museum and the Pedagogical Library of the Society, the Sevastopoulion Workers' School, the Society's publications are the main manifestations of the close collaboration between Vikelas and Drosinis.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΥΘΥΜΙΟΣ Θ. ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

(Ἀγγλογαλλικὲς διενέξεις 1905-1930)

1. Η ΠΡΟΣΚΑΙΡΗ ΚΑΤΟΧΗ ΠΟΥ ΜΕΤΕΤΡΑΠΗ ΣΕ "ΔΙΑΡΚΕΙΑΣ"

Τὸ 1882 ἡ ἐπανάσταση Ὀράμπι ἔδωσε ἀφορμὴ καὶ πρόσχημα στὴ Βρεταννία νὰ ἐπανέλθει στὶς ἐπιδιώξεις της ὡς πρὸς τὴν Αἴγυπτο καὶ γενικότερα τὴ Μ. Ἀνατολή - εἶχε ἤδη γίνει ἡ τομὴ τῆς Διώρυγας τοῦ Σουέζ - καὶ ἔτσι κατέλαβε τὴν χώρα ἐπιβάλλοντας τὸ ἔτος αὐτὸ κατοχή. Εἶχε γίνει ἐπίσης στὸ Σουδὰν ἡ ἐπανάσταση, ποὺ καὶ αυτὴ δικαιολογοῦσε τὴν κατακτητικὴ ἐπέμβαση τῆς Ἀγγλίας σὲ ὅλη τὴν τεράστια αὐτὴ περιοχὴ τῆς Ἀφρικῆς (ἀπὸ τὶς ὄχθες τοῦ Νείλου μέχρι τὴν Μεσόγειο).

Στὸ μεταξὺ καὶ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τοὺ Ὀράμπι καὶ τὴν ἐξορία του στὴ νῆσο ποὺ ὀνομαζόταν τότε Κεϋλάνη (σήμερα Σρὶ Λάνκα), ο χεδίβης Τεουφίκ ζήτησε ἀπό τὴν Ὑψηλή Πύλη νὰ σταλεῖ ὁ Sir Valentine Baker γιὰ νὰ ὀργανώσει καὶ νὰ ἡγηθεῖ τοῦ αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, ποὺ ἦταν διαλυμένος τότε. Ὁ Baker πρότεινε νὰ δημιουργηθεῖ ἕνας στρατὸς ξένων, δηλαδὴ νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ Ἀλβανούς, Βόσνιους καὶ Βούλγαρους ὑπὸ τὴν ἡγεσία Βρεταννῶν, γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθοῦν τὰ συμφέροντα τῶν τελευταίων. Ὁ πρῶτος ὅμως Βρεταννὸς ἀπεσταλμένος, ὕπατος ἁρμοστής, λόρδος Dufferin, ποὺ παρέμεινε μικρὸ διάστημα στὴ θέση αὐτή, δὲν ἀποδέχθηκε αὐτὴ τὴν πρόταση καὶ ὅρισε μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ σιρδάρη (στρατηγὸς τῶν στρατευμάτων) τὸν Sir Evelyn Wood, ποὺ εἶχε ἡγηθεῖ τῶν βρεταννικῶν στρατευμάτων στὴν Αἴγυπτο κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1882. Κατὰ τρόπο μεθοδικὸ ἔκαμε μικρὰ βήματα, ὁρίζοντας κατ' ἀρχὰς 6.000 Αἰγυπτίους στὸ στράτευμα. Ἀργότερα ἀντικατέστησε τοὺς μέχρι τότε ἰσχύοντες γαλλικοὺς κανονισμοὺς μὲ ἀγγλικούς, ἐνῶ ὁριστικὰ διαχώρισε ἀστυνομία ἀπὸ στράτευμα. Ὅρισε δὲ διοικητὴ τῶν 6.500 Αἰγυπτίων ἀστυνομικῶν τὸ Βρεταννὸ Baker μὲ τὸ βαθμὸ τοῦ γεν. ἐπιθεωρη-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τή. Ἔτσι ἀργὰ καὶ σταθερὰ ἐπιτεύχθηκε ἡ "βρεταννοποίηση"(*) τῆς Αἰγύπτου, ὅταν μάλιστα ὁρίσθηκε καὶ Βρεταννὸς Οἰκονομικὸς Σύμβουλος ὁ Sir Aukland Colvin, καὶ ἀπὸ τὶς Ἰνδίες, ὁ ἐπίσης Βρεταννὸς Clifford Lloyd, ἁρμόδιος γιὰ τὶς μεταρρυθμίσεις στὸν τομέα τῆς ἐσωτερικῆς διοίκησης. Ὅλα αὐτά ἔγιναν ὄχι μόνο μὲ τὴν ἀνοχή, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνθάρρυνση τοῦ Τεουφίκ. Ἀντίθετα ὁ αἰγυπτιακὸς λαὸς δὲν ἔκρυβε τὴ δυσαρέσκειά του.

2. ΜΕΡΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΙΣ ΤΑΡΑΧΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1909 ΚΑΙ ΕΞΗΣ

Προτοῦ προχωρήσω στὴν ἀναφορὰ στὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1918-1922, τῆς περιόδου δηλαδὴ ποὺ ὑπῆρξε ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ μιὰ φαινομενικά, ἔστω, "αἰγυπτιοποίηση" τῆς Αἰγύπτου, ποὺ μετετράπη ἀπὸ προτεκτορᾶτο σὲ βασίλειο, θὰ κάμω νύξη τῶν γεγονότων τοῦ 1905.

Τὴν Κυριακὴ 27 Νοεμβρίου 1905 στὴν περιοχὴ Χαμαμὶλ τῆς Ἀλεξάνδρειας συνεπλάκησαν δύο Ἕλληνες σὲ μιὰ ταβέρνα. Ὁ ἕνας πυροβόλησε τὸν ἄλλο, ὅμως ἡ σφαίρα βρῆκε κάποιο Αἰγύπτιο[1]. Τὸ γεγονὸς θὰ περνοῦσε ἀπαρατήρητο ἂν κάποιος Ἕλληνας ὀνόματι Τριβέλλας δὲν κτυποῦσε κάποιον Ἄραβα μὲ μαχαίρι. Τὸ τελευταῖο αὐτό, ὅπως ἦταν φυσικό, ξεσήκωσε τὸν αἰγυπτιακὸ πληθυσμὸ τῆς περιοχῆς, καὶ μερικοὶ ἐπιτέθηκαν ἐναντίον ἑλληνικῶν καταστημάτων. Οἱ ἀστυνομικὲς δυνάμεις διέλυσαν τὶς μικροταραχὲς μὲ ὑδραντλίες. Ὅμως ἐκ μέρους τῶν δυνάμεων αὐτῶν βγῆκε τὸ συμπέρασμα ὅτι "οἱ ταραξίες Ἕλληνες εἶναι ἤδη ἀνεγνωρισμένοι". Τὸ θέμα δὲν ἔληξε εὔκολα. Ὁ διοικητὴς καὶ ὁ διευθυντὴς τῆς Ἀστυνομίας Ἀλεξανδρείας ἐπιρρίπτουν εὐθύνες στὴν ἑλληνικὴ πλευρά. Συνιστοῦν νὰ μὴ γράφουν οἱ Ἕλληνες δημοσιογράφοι "ἐξεγερτικά" ἄρθρα στὸν Τύπο. Στὸ μεταξὺ οἱ παθόντες ζητοῦν ἀποζημιώσεις. Μεταξὺ αὐτῶν εἶναι 14 Ἕλληνες καταστηματάρχες. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀφορμὴ οἱ Ἕλληνες διὰ τοῦ προξένου Ν. Σκωτίδη ζητοῦν προστασία περιουσίας ὅλων τῶν οἰκονομικῶν τάξεων[2].

---

* Amal Choukri Catta, "Fin de la révolution de Orabi Pacha et début de l' occupation anglaise", ἐφημ. *Progrès Egyptien-Magazine* (Culture et Patrimoine), Le Caire-Alexandrie, 9.2.1997, σ. 4, τοῦ ἴδιου, "Les Anglais en Egypte et l' Affaire du Soudan", ἐφημ. *Progrès Egyptien, δ.π.*16.2.1997, σ. 4, τοῦ ἴδιου, "Pénétration administrative anglaise en Egypte", ἐφημ. *Progrès Egyptien, δ.π.* 23.2.1997, σ. 4. πρβλ. K. Wheelock, *" Nasser's New Egypt"* , New York 1960, σσ. 3 κέξ., 49 κ. ἑξ., 60 κ. ἑξ., P. Vatikiotis, *"The History of Modern Egypt"*, London 1996, 4th ed., σσ. 141 κέξ., 169 κ. ἑξ.

1. Ν. Σκωτίδης πρὸς Ν. Γεννάδη, Ἀλεξάνδρεια 28.11.1905, Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος (στὸ ἑξῆς ΑΥΕ), Προξενικὰ-Πρεσβευτικά, 1905-1906.

2. Ν. Σκωτίδης πρὸς Ν. Γεννάδη, 2/15 Δεκ. 1905, ΑΥΕ, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Νέα κατηγορία πλήττει τὴν ἑλληνικὴ παροικία. Ὑπάρχουν διαδόσεις τὸ 1905 ὅτι οἱ Ἕλληνες ἑτοιμάζουν διαδηλώσεις, ἐνῶ οἱ ἴδιοι ἀνησυχοῦν καὶ ἀγοράζουν ὅπλα γιὰ ἄμυνα, ὁ δὲ Πατριάρχης Φώτιος τοὺς καθησυχάζει[3].

Στὴ συνέχεια[4] οἱ πληροφορίες ἀναφέρουν ὅτι ἀρχίζει σχετικὴ δίκη κατὰ τῶν Αἰγυπτίων ἐνόχων ποὺ εἶναι ἀναμεμιγμένοι στὶς ταραχές, ἐνῶ φάνηκε ὅτι ζητήθηκαν προφάσεις γιὰ νὰ ἐλαττωθεῖ ἡ εὐθύνη τῆς Ἀστυνομίας "μὴ λαβούσης τὰ ἀπαιτούμενα προληπτικὰ μέτρα". Ἡ Ἀστυνομία ἐξάλλου ζητοῦσε νὰ δικαιολογήσει τὴν ἐλαφρότητα μὲ τὴν ὁποία μετέδωσε σοβαρὴ εἴδηση περὶ ταραχῶν. Στὸ μεταξὺ ἐκδηλώνονται ἡ μὲν ἐφημερίδα "Phare Egyptien" τοῦ Νικολ. Χαϊκάλη, ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων, ἡ δὲ "Egyptian Gazette" καὶ "Progrès Egyptien" κατὰ αὐτῶν ὑποκινούμενες ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους[5]. Ἡ δίκη ἔδωσε τὸ ἑξῆς ἀποτέλεσμα: καταδικάστηκαν σὲ φυλάκιση ἀπὸ τρεις μῆνες μέχρι ἕνα χρόνο κάποιοι Αἰγύπτιοι[6].

Τὸ πιὸ πάνω ἐπεισόδιο εἶναι χαρακτηριστικὸ καὶ ἀποτελεῖ κλασικὸ φαινόμενο γιὰ τὴν δημιουργία ταραχῶν στὶς δεκαετίες ποὺ ἀκολουθοῦν, ἰδίως κατὰ τὰ ἔτη 1918-1930, ὅταν δηλαδὴ μετὰ τὴ λήξη τοῦ 1ου παγκοσμίου πολέμου ἡ Διάσκεψη τῆς Εἰρήνης ὅριζε νέα τάξη πραγμάτων, ἡ Αἴγυπτος ἀνακηρυσσόταν "ἀνεξάρτητο" βασίλειο τὸ 1922, καὶ ἡ ἀγγλικὴ κυριαρχία βάδιζε πρὸς κατάρρευση.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν περίοδο αὐτή, ἡ ἀγγλοαιγυπτιακὴ διμερὴς συμφωνία τοῦ 1936 καὶ ἡ Συνθήκη τοῦ Montreux μέχρι νὰ ἐφαρμοσθεῖ τὸ 1949, κατὰ τὴ μεταβατικὴ περίοδο δηλαδή, ἔδωσαν ἀφορμὴ σὲ ταραχὲς ποὺ προέκυψαν ἀπὸ διαδηλώσεις καὶ συλλαλητήρια τοῦ λαοῦ.

3. ΟΙ ΤΑΡΑΧΕΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1918-1930

Μὲ βάση τὰ ἔγγραφα στὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, ποὺ περιέχουν τὶς ἐκθέσεις τῶν Ἑλλήνων διπλωματῶν στὴν Αἴγυπτο, συνάγονται τὰ πιὸ κάτω πληροφορικὰ στοιχεῖα σὲ σχέση πάντοτε μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ ποὺ διαβιοῦσε στὴν χώρα.

Βρισκόμαστε στὸ 1919, ὅταν ἡ βενιζελικὴ παράταξη εἶναι ἀκόμη στὴν ἐξουσία στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ βρεταννικὴ πλευρὰ τρέφει συμπάθεια καὶ ὑποστήριξη πρὸς τοὺς ταγοὺς τῶν Ἑλλήνων τῆς Αἰγύπτου. Ὁ Ν. Σαχτούρης, πρέσβυς τῆς Ἑλλάδας στὸ Κάιρο, βεβαιώνει[7] τὸν Greg, ἀναπληρωτὴ ὕπατο

3. Ν. Σκωτίδης πρὸς Ν. Γεννάδη, 2/15 Δεκ. 1905, ΑΥΕ, *δ.π.*
4. Ν. Σκωτίδης πρὸς Δ. Ράλλη, 7.12.1905, ΑΥΕ, *δ.π.*
5. Ν. Σκωτίδης πρὸς Δ. Ράλλη, 7.12.1905, ΑΥΕ, *δ.π.*
6. Ν. Σκωτίδης πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 14.12.1905, ΑΥΕ, *δ.π.*
7. Ν. Σκωτίδης πρὸς Ν. Πολίτη, 12/25.3.1919, ΑΥΕ, *δ.π.* Τὰ γεγονότα τοῦ 1918- 1919 καθὼς καὶ τῶν ἐτῶν μέχρι τὸ 1924 βλ. Ibrahim el Mouelly, La révolution de 1919 (Les

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἁρμοστή, ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Αἰγύπτου εἶναι στὸ πλευρὸ τῶν Ἄγγλων, ὅπως στὸν πόλεμο τοῦ Transvaal, τοῦ Σουδὰν κ.λ.π. Καὶ συμπληρώνει:

> Πρόωρος ἐλευθερία ἢ ἄκαιρος ἀνεξαρτησία θὰ ἀπέβαινε καταστρεπτικὴ εἴς τε τὴν χώραν (Αἴγυπτον) καὶ εἰς τοὺς ἐν αὐτῇ ζῶντας πολυαρίθμους ξένους. Τοὐναντίον δὲ ὑπὸ τὴν προστασίαν καὶ τὴν καθοδήγησιν Κυβερνήσεως πατρικῆς καὶ ἐξόχως φιλελευθέρας ὁ αἰγυπτιακὸς λαὸς θὰ ἐξελιχθεῖ βαθμιαίως μέν, ἀλλὰ ἀσφαλῶς, εἰς τὴν πολιτικὴν ὡριμότητα καὶ εἰς τὴν καθ' ὅλου πνευματικὴν ἀνάπτυξιν, αἵτινες εἶναι ἡ ἀπαραίτητος βάσις ἐφ' ἧς ἑδραιωθήσεται ἡ ἐλευθέρα σταδιοδρομία Αἰγύπτου ἀνεξαρτήτου.

Ὡστόσο καὶ τὸ ἰταλικὸ στοιχεῖο τῆς Αἰγύπτου, καθὼς καὶ πολλοὶ Γάλλοι, δὲν διάκεινται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ μὲ συμπάθεια πρὸς τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ στὴ χώρα καὶ τοὺς φορεῖς της.

Τὸ 1919 πρωταρχίζουν οὐσιαστικὰ οἱ μεγάλες ἐθνικὲς ἐξεγέρσεις στὴν Αἴγυπτο. Εἶχε ὅμως προηγηθεῖ τὸ ἔτος 1918, κατὰ τὸ ὁποῖο ἀναπτερώθηκαν οἱ ἐλπίδες τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ ὅτι μὲ τὴ λήξη τοῦ παγκοσμίου πολέμου θὰ ἔληγε ἡ βρεταννικὴ κυριαρχία στὴ χώρα. Καὶ τοῦτο διότι ὁ Sir John Maxwell, σιρδάρης, καὶ ὁ Sir Milner Cheetam, διπλωματικὸς ἀπεσταλμένος τῆς Βρεταννίας, εἶχαν δηλώσει κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πολέμου κάτι τέτοιο. Ὁ αἰγύπτιος πρωθυπουργὸς Χουσέιν Ρούσντι πασὰς καὶ ὁ Ζαγλοὺλ πασὰς τῆς ἀντιπολιτευτικῆς παράταξης Οὐάφντ (σημαίνει ἀντιπροσωπία) δὲν κατόρθωσαν νὰ ἐξασφαλίσουν "ἄδεια" ἀπὸ τὴν βρεταννικὴ πλευρὰ γιὰ νὰ παρακολουθήσουν καὶ νὰ συμμετάσχουν στὴ Διάσκεψη τῶν Συμμάχων στὸ Λονδῖνο, γιὰ νὰ στηρίξουν τὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση τῆς Αἰγύπτου. Ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ μὲν πρωθυπουργὸς νὰ παραιτηθεῖ, ὁ δὲ Ζαγλοὺλ ὑποκίνησε διαμαρτυρίες προτρέποντας τὸ λαό. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὸ ο Ζαγλοὺλ καὶ οἱ συνεργάτες του ἐξορίσθηκαν στὴ Μάλτα. Αὐτὸ ἔδωσε τὴν τελικὴ ἀφορμὴ γιὰ ἐξέγερση τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ στὶς 9 Μαρτίου 1919[8]. Πρωτοπόροι ἦσαν οἱ σπουδαστές. Οἱ συγκρούσεις ἄφησαν ὅπως ἦταν ἐπόμενο τραυματίες καὶ νεκρούς. Οἱ διαδηλώσεις ὡστόσο συνεχίζονταν γιὰ ἀρκετοὺς μῆνες[9].

Ἀξίζει στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ παραθέσω τὶς ἑλληνικὲς ἀπόψεις, δηλαδὴ ἐκεῖνες τῆς διπλωματικῆς πλευρᾶς τῆς Ἑλλάδος στὴν Αἴγυπτο, ὅπως αὐτὲς ἐκτέθηκαν ἀπὸ τὸν Α. Σαχτούρη πρὸς τὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτε-

---

miettes de l'histoire), ἐφημ. *Progrès Dimanche*, σὲ συνέχειες, ἀπὸ τὸ φύλλο της Κυριακῆς 3.9.1995 μέχρι τὸ φύλλο τῆς 24.3.1996, σ.3, ὅπου ἄκρως ἐμπεριστατωμένη ἔκθεση καὶ κριτικὴ τῶν γεγονότων.

8. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, Κάιρο 10.3.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*

9. Συνεχῆ κρυπτογραφικὰ τηλεγραφήματα τοῦ Α. Σαχτούρη πρὸς τὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ἀπὸ 11.3.1919 μέχρι 2.11.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρικῶν. Ἔρχονται ἐξ ἄλλου γιὰ πρώτη φορὰ στὸ φῶς τῆς δημοσιότητας[10]. Ἔτσι:

Στὴν Ἀλεξάνδρεια ἐθίγησαν ἑλληνικὰ καταστήματα, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ταγοὶ τῆς παροικίας στήριζαν τὴν ἀγγλικὴ πολιτική. Ἁρπαγὲς καὶ καταστροφὲς γίνονταν καὶ σὲ ἑλληνικὰ καταστήματα ἄλλων περιοχῶν, ὅπως στὴν Τάντα, στὸ Μενούφ, στὸ Ζαγαζίκ, στὴν Μπέγχα καὶ στὸ Κάιρο, μαζὶ μὲ διακοπὲς στὶς συγκοινωνίες, στὴν τηλεγραφικὴ ἐπικοινωνία κ.ἄ. Ἀντίθετα μὲ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ οἱ διπλωματικοὶ πράκτορες κυρίως τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας ἐκφράζονταν κατὰ τῆς Βρεταννίας. Μάλιστα κατὰ τὸν Γάλλο διπλωμάτη Pontali, οἱ Ἄγγλοι ζήτησαν νὰ ἐκτοπίσουν ἀπὸ τὴ Μεσόγειο καὶ τὴ Μ. Ἀνατολὴ τὸν ἑλληνολατινικὸ πολιτισμό, ὥστε νὰ ἐπικρατήσει ὁ ἀγγλοσαξωνικός. Ὁ ἴδιος μεμφόταν τοὺς Ἕλληνες διότι ἐγκατέλειψαν ἰδεολογικὰ τὴ Γαλλία κατὰ τὰ ἔτη 1882, 1904 καὶ 1919.

Πιὸ ἐχθρικὴ στὶς ἐκδηλώσεις της ὑπῆρξε ἡ ἰταλικὴ παροικία ἔναντι τῶν Ἄγγλων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἔγιναν συλλήψεις μερικῶν Ἰταλῶν ποὺ προπαγάνδιζαν κατὰ τῆς ἀγγλικῆς κυριαρχίας στὸν τόπο. Ὅμως οἱ ἴδιοι εἶχαν πυροβολήσει κατὰ τῶν ἰθαγενῶν διαδηλωτῶν μὲ σκοπὸ νὰ ἐνοχοποιήσουν τοὺς Ἕλληνες. Ἡ Βρεταννία ἀντικατέστησε τὸν Sir Regin. Wingate μὲ τὸν στρατάρχη Allenby στὴν Ὑπάτη Ἁρμοστία καὶ τότε οἱ γαλλο-ιταλικὲς ἀντιδράσεις ἔπαψαν. Οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἰταλοὶ δὲν ἐκφράζονταν πλέον ἀπροκάλυπτα ἐναντίον τῶν Ἄγγλων, ὅπως συνέβαινε μέχρι τότε.

Ὡστόσο ταραχὲς συνεχίσθηκαν[11]. Περὶ τὰ τέλη Μαρτίου 1919 ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ἕλληνα διπλωματικὸ πράκτορα πρὸς τὸν Ν. Πολίτη, ὅτι στὶς πόλεις Νταμαγχοὺρ καὶ Μπέγχα λεηλατήθηκαν περὶ τὰ δέκα ἑλληνικὰ καταστήματα, ἐνῶ στὴ μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὲς πόλη τῆς Τάντας, ξέσπασαν ταραχὲς μὲ 50 Αἰγύπτιους νεκροὺς καὶ τραυματίες. Ἡ κατάσταση τῶν ζημιῶν ὁδήγησε τοὺς Ἕλληνες παθόντες νὰ ζητήσουν ἀποζημιώσεις.

Ἡ κυβέρνηση δὲν ἦταν κυρίαρχη τῆς κατάστασης. Οἱ Εὐρωπαῖοι τῆς χώρας ἦσαν "περίτρομοι", ὅπως τηλεγραφεῖ ὁ Α.Σαχτούρης πρὸς τὸν Ν. Πολίτη ἀπὸ τὸ Κάιρο στὶς 17.4.1919. Οἱ ἀγγλικὲς ἀρχὲς τοῦ ὑπέδειξαν μάλιστα νὰ λάβει ἡ προξενικὴ ἀρχὴ προστατευτικὰ μέτρα. Ἔτσι συνεννοήθηκε ὁ Α. Σαχτούρης μαζί τους καὶ ἑτοιμάσθηκε κατάλληλος χῶρος, ὅπου στρατοπέδευσαν 10.000 Ἕλληνες ποὺ διαβιοῦσαν σὲ αἰγυπτιακὲς συνοικίες τοῦ Καΐρου. Οἱ ἴδιες ὁδηγίες δόθηκαν καὶ στὸ ἑλληνικὸ προξενεῖο Ἀλεξανδρείας, ποὺ καὶ αὐτὸ ἔλαβε ἀνάλογα μέτρα.

Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἐξάλλου εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει καὶ κάποιο ἄλλο

---

10. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, 12/ 25.3.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*
11. Κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, Κάιρο 26.3.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πρόβλημα. Δεδομένης τῆς ὑποστήριξης τῶν Ἰταλῶν πρὸς τοὺς ἐπαναστατημένους Αἰγύπτιους, Ἰταλοὶ καὶ "πράκτορές" τους, πάντοτε σύμφωνα μὲ κρυπτογραφικὰ τηλεγραφήματα τοῦ Α.Σαχτούρη πρὸς τὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, διέδιδαν ὅτι Ἕλληνες συνέπρατταν μὲ Ἄγγλους καὶ πυροβολοῦσαν κατὰ τῶν ἰθαγενῶν.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1919[12] συνεχίζεται στὴν Αἴγυπτο ἡ ἔκρυθμη κατάσταση. Στὶς 3.4.1919 ξεσποῦν νέες ταραχὲς στὸ Κάιρο καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς χώρας. Ἀναφέρεται ὅτι μέσα στοὺς 100 νεκροὺς καὶ τραυματίες συγκαταλέγεται ἕνας Ἕλληνας, ἐνῶ καὶ ἄλλοι Ἕλληνες ὑπῆρξαν θύματα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Αἰγύπτου. Παράλληλα παρατηρεῖται τὸν ἴδιο μῆνα "Παναραβικὴ κίνηση" καὶ ἐξέγερση σὲ ἄλλες χῶρες τῆς Μ.Ἀνατολῆς ἐναντίον τῶν Ἄγγλων, ὅπως εἶναι ἡ Ἀραβία, ἡ τότε λεγόμενη Μεσοποταμία καὶ ἡ Παλαιστίνη. Ἡ αἰγυπτιακὴ κυβέρνηση καὶ ὁ σουλτάνος ἦσαν διατεθειμένοι νὰ προβοῦν σὲ παραχωρήσεις[13]. Ἔτσι παρεχόταν ἡ δυνατότητα σὲ ὅσους ἤθελαν νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, καθὼς καὶ στοὺς ἐξόριστους στὴν Μάλτα, νὰ μεταβοῦν ἐλεύθεροι ὅπου ἐπιθυμοῦσαν, ἐκτὸς τῆς χώρας. Στὸ μεταξὺ οἱ διαδηλώσεις φοιτητῶν, οὐλεμάδων καὶ λαοῦ συνεχίζονταν. Ἡ Ἰταλία ἐξακολουθοῦσε, σύμφωνα με φῆμες τῆς ἐποχῆς, νὰ ὑποστηρίζει τὸν ἀγῶνα τῶν Αἰγυπτίων.

Στοὺς διαδηλωτὲς προστέθηκαν Κόπτες δικηγόροι, γιατροί, δικαστὲς καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες, καθὼς καὶ κυβερνητικοὶ καὶ ἰδιωτικοὶ ὑπάλληλοι. Ἡ Βρεταννία ὅπως ἦταν εὔλογο, στρατολόγησε Αὐστραλοὺς στὸ αἰγυπτιακὸ ἔδαφος, ποὺ καὶ αυτοὶ συγκρούονταν σκληρὰ μὲ τοὺς διαδηλωτές. Ἐπίσης κηρύχθηκε καθολικὴ ἀπεργία τῶν ἐργαζομένων, τὰ δὲ αἰτήματα συγκεντρώνονταν καὶ διατυπώνονταν ὡς ἑξῆς:

α. Νὰ ἀρθεῖ ὁ στρατιωτικὸς νόμος. β. Νὰ ἀποφασίσει ἡ Διάσκεψη Εἰρήνης τῶν Παρισίων ποιὸ θὰ εἶναι τὸ πολιτειακὸ καθεστὼς τῆς Αἰγύπτου. γ. Νὰ ἀναγνωρισθεῖ ἡ συμμετοχὴ ὅλων τῶν αἰγυπτιακῶν πολιτικῶν παρατάξεων στὴν Διάσκεψη αὐτὴ καὶ δ. Νὰ ἀναληφθεῖ ἡ τάξη καὶ ἡ ασφάλεια τῆς χώρας ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ ἀστυνομία.

Στὶς αἱματηρὲς συρράξεις προστέθηκαν[14] διώξεις κατὰ Ἀρμενίων, μέχρι καὶ σφαγὲς ἐκ μέρους τῶν Αἰγυπτίων. Μέσα στοὺς νεκροὺς συμπεριλαμβάνονταν ἕξι Ἕλληνες στὸ Κάιρο, ὅπου ὁ τρόμος διακατεῖχε τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο, μεγάλος ἀριθμὸς δὲ τῶν παροίκων γιαυτὸ τὸ λόγο στεγαζόταν στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα.

Ἡ συκοφαντικὴ στάση τῶν Ἰταλῶν ἀπέναντι στοὺς Ἕλληνες συνεχιζό-

---

12. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, κρυπτογρ. τηλεγράφημα, 4.4.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*
13. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, κρυπτογρ. τηλεγράφημα, 8.4.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*
14. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, κρυπτογρ. τηλεγράφημα, 12.4.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ταν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ὑποδεικνύουν αὐτοὶ ὅτι κάποια ἑλληνικὰ καταστήματα εἶναι δῆθεν ἀρμενικά.

Μετὰ ἀπὸ ἀπειλὲς τοῦ Allenby φάνηκε ὅτι ἡ ἀπεργία βαίνει πρὸς τὸ τέλος της ἤδη ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1919. Ὁ πρωθυπουργὸς Ρούσντι παραιτεῖται καὶ ἀναλαμβάνει τὴν πρωθυπουργία τὸν Μάιο τοῦ ἴδιου χρόνου ὁ Μωχάμεντ Σάγιεντ πασάς, ἐνῶ ὁ Allenby ἀναθέτει καθήκοντα ὑπουργοῦ σὲ ὅλους τοὺς τότε ὑφυπουργοὺς ποὺ ἦσαν Ἄγγλοι. Τὴν 1.5.1919 τηλεγραφεῖ ὁ Α.Σαχτούρης στὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι ἡ ἀπεργία "σχεδὸν ἔληξε".

Κατὰ τὸν Α. Σαχτούρη, οἱ Ἕλληνες εἶναι πάντοτε θύματα διότι ἔδειξαν ἀφοσίωση πρὸς τὴν Μ. Βρεταννία. Ὡς πρὸς τὶς ἀποζημιώσεις ποὺ αὐτοὶ ἐζήτησαν, ἀνῆλθαν στὸ ποσὸ τῶν 600.000 λιρῶν Αἰγύπτου. Συνολικὰ ὑπολογίσθηκαν 20 Ἕλληνες νεκροὶ καὶ τραυματίες.

Στὴν ροὴ τοῦ θέματος ποὺ ἐξετάζεται ἐδῶ, καὶ στὰ πλαίσια τῶν ταραχῶν τοῦ 1919 προκύπτει ἕνα σημαντικὸ θέμα γιὰ τὸ σύνολο τῆς ἑλληνικῆς παροικίας στὴν Αἴγυπτο[15]. Ὁ Α. Σαχτούρης ζητεῖ νὰ ἐπιστρέψουν στὰ σπίτια τους οἱ Ἕλληνες της Αἰγύπτου, στρατευμένοι κατὰ τοὺς Βαλκανικοὺς και τὸν 1ο Παγκόσμιο Πολέμους, ὅπως συνέβαινε π.χ. μὲ τοὺς Ἰταλοὺς. Καὶ τοῦτο διότι ἐκείνη τὴν στιγμὴ ἔπρεπε νὰ φανεῖ ἡ παρουσία τῆς Ἑλλάδος στὴν Αἴγυπτο. Τὰ αἰτήματα αὐτὰ ἀπέρριψε κατ' ἀρχὴν τὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν.

Οἱ Ἕλληνες τῆς Αἰγύπτου τότε ὑπηρετοῦσαν τὴν στρατιωτική τους θητεία στὴν Ἑλλάδα, χωρὶς καμιὰ προνομιακὴ μεταχείριση ποὺ ὑπῆρξε ἀργότερα (ὁλοκληρωτικὴ ἀπαλλαγὴ μὲ χρηματικὴ ἐξαγορὰ τοῦ συνόλου τῆς ὑποχρέωσης καὶ ἀργότερα μερικὴ ἐκπλήρωση τῆς θητείας καὶ μερικὴ ἐξαγορά). Τελικὰ παρεσχέθη τρίμηνη ἄδεια παραμονῆς στὴν Αἴγυπτο στοὺς ἐφέδρους καὶ ἐθελοντὲς Ἕλληνες στρατευμένους πολίτες, καθὼς καὶ στοὺς μόνιμους[16].

Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Αἰγύπτου ἐκφράζεται διὰ τῆς ἡγεσίας της ὑπὲρ τῆς ἀγγλικῆς πολιτικῆς, καθὼς βλέπει νὰ χειροτερεύει ἡ πολιτικὴ κατάσταση συνεχῶς καὶ περισσότερο. Π.χ. ἡ ἑλληνικὴ παροικία Καΐρου ἐκφράζει εὐγνωμοσύνη στὸν Allenby, καὶ αὐτὸς τὴν ἀνταποδίδει μὲ τὴν σειρά του πρὸς τοὺς Ἕλληνες γιὰ τὴν συμπαράστασή τους πρὸς τοὺς Βρεταννούς[17].

Ἡ ἰταλικὴ πλευρὰ ὅμως συνεχίζει τὴν ἀρνητικὴ πρὸς τὴν βρεταννικὴ πολιτικὴ στάση της, μὲ τὴν ἀπουσία της ἀπὸ τὶς εκδηλώσεις στὴν Αἴγυπτο γιὰ τὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης Εἰρήνης τοῦ 1919 καὶ μὲ τὴν ρίψη φυλλα-

15. Κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, 31.5.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*
16. Διομήδης πρὸς Ν. Πολίτη, κρυπτογρ. τηλεγράφημα, Ἀθήνα 25.6.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*
17. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, τηλεγράφημα, 26.6.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δίων, ὅπου ἐκφραζόταν ἡ ἀντίθεση τῶν Ἰταλῶν, διότι δὲν παραχωρήθηκαν στὴν Ἰταλία τὰ ἐδάφη ποὺ ἐδικαιοῦτο[18]. Σὲ ἔγγραφη διαμαρτυρία του πρὸς τοὺς Ἰταλοὺς τοῦ Ἀ. Σαχτούρη[19], ἀπαντᾶ ὁ Ἰταλὸς ὁμόλογός του ὅτι τὸ φυλλάδιο εἶναι ἀνεπίσημο, ἑπομένως χωρὶς ἰδιαίτερη σημασία καὶ ὅτι ἡ ἰταλικὴ παροικία θέλει νὰ ζεῖ ἁρμονικὰ μὲ τὴν ἑλληνική[20].

Ἡ ἀγγλικὴ κατοχικὴ πλευρὰ ὡστόσο ἐπιθυμεῖ νὰ κάνει μιὰ στροφὴ στὴν πολιτική της ζητῶντας νὰ συμμετάσχουν στὴν καθόλου διοίκηση τῆς χώρας οἱ ξένες παροικίες τῆς Αἰγύπτου, χωρὶς ὅμως τὸ αἴτημα νὰ εἶναι συγκεκριμένο. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1919 ἀφικνεῖται στὴν Αἴγυπτο ἡ ἐπιτροπὴ ἐμπειρογνωμόνων ὑπὸ τὸν λόρδο Μίλνερ μὲ κύριο ἔργο της τὴν συνταγματικὴ μεταρρύθμιση τῆς χώρας. Ἡ ἄφιξη καὶ μόνο τῆς ἐπιτροπῆς ὑπῆρξε ἀφορμὴ νέων ἐξεγέρσεων τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ. Μάταια ὁ Μίλνερ ἐβεβαίωνε ὅτι ἦρθε στὴ χώρα γιὰ νὰ ἀποκαταστήσει φιλικὲς σχέσεις μεταξὺ Βρεταννίας καὶ Αἰγύπτου. Οἱ προσπάθειες τοῦ Ἄγγλου ἀπεσταλμένου συναντοῦσαν τόσες δυσκολίες, ὥστε στὶς 6.3.1920 ἀποχώρησε ὅλη ἡ ἀποστολὴ καὶ ἐπέστρεψε στὸ Λονδῖνο, ὅπου κατέθεσε τὴν ἐντολὴ ποὺ εἶχε λάβει, μαζὶ μὲ κείμενο τῆς ἔκθεσής της, ὅπου ὑπῆρχε ἡ ὁμολογία ὅτι ἡ Βρεταννία πλέον δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ διατηρήσει τὴν "προστασία" της πάνω στὴ χώρα, ἀλλὰ ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναγνωρίσει τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Αἰγύπτου, μὲ δικαίωμα ὅμως τῆς βρεταννικῆς κυβέρνησης νὰ εἶναι ὁ ἐντολοδόχος τῶν ξένων συμφερόντων[21].

Κατὰ τὴν διάρκεια τῆς παραμονῆς τῆς ἐπιτροπῆς Μίλνερ στὴν Αἴγυπτο ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ βρῆκε εὐκαιρία νὰ ἀνακινήσει τὸ θέμα τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων ἐκεῖ, ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασή τους καὶ τὰ περιουσικὰ στοιχεῖα τους[22]. Τὸ θέμα εἶχε ἱστορία. Ὅταν ὁ Ἀ. Σαχτούρης βρισκόταν στὴ θέση τοῦ προξένου τῆς Ἑλλάδας στὴν Ἀλεξάνδρεια, εἶχε εἰσηγηθεῖ νὰ γίνουν οἱ περιουσίες τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων "δημόσιες ἑλληνικὲς ἐθνικές", ἡ δὲ διοίκησή τους νὰ ὑπαχθεῖ σὲ κανόνες ἑλληνικοῦ δικαίου, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη μὲ τοὺς δήμους καὶ τὶς κοινότητες στὴν Ἑλλάδα.

Ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότητα Ἀλεξανδρείας φάνηκε νὰ συμφωνεῖ, ὅμως ἐπειδὴ ἀκολούθησαν οἱ πολεμικὲς συρράξεις τῆς ἐποχῆς, τὸ θέμα παραπέμφθηκε στὶς καλένδες. Προσέκρουσε ἐξάλλου σὲ διαφωνίες, διότι οἱ κοινότη-

18. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, τηλεγράφημα, 1.7.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*

19. Ὅπως σημ. 18.

20. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, 25/ 5 Ιουλ. 1919, ΑΥΕ, *δ.π.*

21. Ν. Σαχτούρης πρὸς Ν. Πολίτη, συνεχῆ κρυπτογραφικὰ τηλεγραφήματα ἀπὸ 6.10 μέχρι 2.11.1919, ΑΥΕ, *δ.π.* Ἐπίσης βλ. Amal Choukri Catta, La Mission Milner et les Négotiations Anglo-Egyptiennes, ἐφημ. Progrès Egyptien-Magazine, 6.4.1997, *δ.π.* σ. 4.

22. Ν. Σαχτούρης, τηλεγράφημα πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 8.7.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τες τῆς Αἰγύπτου δὲν δέχθηκαν νὰ ὑπαχθοῦν στὸ νόμο 281 τοῦ 1914, "Περὶ σωματείων τῆς ἑλληνικῆς ἐπικρατείας". Ἐπίσης τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδος εἶχε γνωματεύσει ὅτι δὲν ἀφοροῦσε ὁ νόμος τὸν ἑλληνισμὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν ἐπιτροπὴ Μίλνερ, ἡ Βρεταννικὴ Ἁρμοστία τῆς Αἰγύπτου ζήτησε[23] ἀπὸ τὸν Ἀ. Σαχτούρη νὰ ὑποδείξει κατάλληλα πρόσωπα Ἑλλήνων γιὰ νὰ συσκεφθοῦν ἀνεπίσημα μὲ ἁρμόδιους Βρεταννούς, ὥστε νὰ ἀκουσθεῖ ἡ ἑλληνικὴ ἄποψη γιὰ τὴν ἐπιτροπή. Τὸ γεγονὸς δὲν εἶχε συνέχεια.

Ἀξίζει νὰ ὑπογραμμισθεῖ καὶ πάλι τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἐκφραζόμενη διὰ τοῦ διπλωματικοῦ πράκτορός της στὸ Κάιρο Ἀ. Σαχτούρη συνεχίζει νὰ φρονεῖ ὅτι "πρὸ τοῦ κινδύνου τῆς ἀγγλικῆς ἀποχώρησης ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο, ἀπερχομένων τελικῶς τῶν Ἄγγλων, ἡ θέσις ἡμῶν (=τῶν Ἑλλήνων) εἶναι ἐπισφαλής"[24]. Καὶ ἐπειδὴ ἡ ἑλληνικὴ παροικία εἶναι διχασμένη- ὑπῆρχαν Ἕλληνες ποὺ ὑποστήριζαν τὸν ἐξεγερμένο λαὸ τῆς Αἰγύπτου- ὁ ἴδιος ὁ Ἀ.Σαχτούρης τηλεγραφεῖ στὸν Ἕλληνα ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν Ν. Πολίτη τὰ ἑξῆς[25]:

> Παρὰ τὰς συστηματικὰς συστάσεις ἡμῶν, ὁμογενεῖς τινες παρεσύρθησαν εἰς τὰς ἀπατηλὰς ἐπαγγελίας τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τῆς κοινοκτημοσύνης, οὐχὶ βεβαίως ἐκ πολιτικοῦ ὑπολογισμοῦ, ἀλλὰ ἐκ πόθου πρὸς βελτίωσιν τῆς θέσεώς των. Τὸ τοιοῦτο, ἐρχόμενον μετὰ λαμπρὰν στάσιν ἣν ἐπέδειξαν οἱ Ἕλληνες κατὰ τὰς τελευταίας πολιτικὰς ἀνωμαλίας, προὐξένησε λίαν δυσάρεστον ἐντύπωσιν καὶ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἔχη ὀλεθρίας διὰ τὰ τοιαῦτα πρόσωπα συνεπείας, εὐθὺς ὡς ἠρεμησθῇ ἡ κατάστασις. Καὶ συμπληρώνει. Ἐφ' ὅσον πρόκειται περὶ ἀδόλου πόθου τῶν βιοπαλαιστῶν ὁμογενῶν πρὸς βελτίωσιν τῆς θέσεώς των, οὐδὲν βεβαίως τὸ ἀξιόποινον. Ἐφ' ὅσον ὅμως τοὐναντίον ἀποδειχθῇ ὅτι ὁμογενής τις, ἔστω καὶ παραπεισθείς, συμπράττει εἰς ἐνεργείας πολιτικῆς φύσεως κατὰ τοῦ ἐνταῦθα πολιτικοῦ καθεστῶτος, εἶμαι πρόθυμος νὰ συναινέσω εἰς τὴν ἐξ Αἰγύπτου ἀπομάκρυνσίν του. Ἀλλ' εὐτυχῶς οὐδεμία τοιαύτη περίπτωσις μοῦ ὑπεδείχθη μέχρι τοῦδε.

Γιὰ τὸ θέμα τῶν ἀποζημιώσεων ποὺ ἀπαιτήθηκαν ἀπὸ τοὺς θιγέντες, συνεστήθη[26] μὲ σουλτανικὸ διάταγμα Ἐπιτροπὴ ἀποζημιώσεων ἀποτελεσθεῖσα ἀπὸ 3 Αἰγυπτίους, 3 Ἄγγλους (ὑπαλλήλους της αἰγυπτιακῆς κυβέρνησης), 1 Γάλλο καθηγητὴ Νομικῆς Σχολῆς καὶ κανένα Ἕλληνα. Κατόπιν αὐτοῦ ὑπῆρξε διαμαρτυρία τῶν ἑλληνικῶν διπλωματικῶν ἀρχῶν.

---

23. Ν. Σαχτούρης, τηλεγράφημα πρὸς Ν. Πολίτη, 4.9.1919, ΑΥΕ, *δ.π.*
24. Κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, 6.10. 1919, ΑΥΕ, *δ.π.*
25. Κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, 15/ 28.8.1919, *δ.π.*
26. Κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, 2.11.1919, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὁ Ἀ. Σαχτούρης, ὕστερα ἀπὸ αὐτά, ἀναρωτιέται ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι ὄχι μόνο πόθος τῶν Αἰγυπτίων, ἀλλὰ καὶ τῶν κρατούντων Ἄγγλων, δηλαδὴ νὰ "ἀφανισθῇ τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον": Ἐξάλλου ἀφαιρέθηκε μὲ προκήρυξη τοῦ Allenby, ἀπὸ τὰ Μικτὰ Δικαστήρια τὸ δικαίωμα τῆς ἐκδίκασης ὑποθέσεων ἀποζημιώσεων.

Στὶς 21 Νοεμβρίου 1919 ἀνελάμβανε τὴν εξουσία στὴν Αἴγυπτο νέα κυβέρνηση ὑπὸ τὸν Γιοῦσεφ Οὐάχμπι πασά, τὸν ὁποῖο μέσα στὸ 1920 διαδεχόταν ὁ Μωχ. Τευφὶκ Νεσίμ. Μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὸ Λονδῖνο τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς Μίλνερ, ἀντιπροσωπία τῆς Αἰγύπτου, μὲ μέλη της τὸν Ζαγλοὺλ πασὰ καὶ τοὺς σὺν αὐτῷ, συνομιλοῦσε ἐκεῖ γιὰ ἐπικείμενη τότε ἐπὶ τοῦ πολιτειακοῦ ζητήματος τῆς χώρας συμφωνία.

Ἀπὸ τότε οἱ διαπραγματεύσεις αὐτὲς συνεχίσθηκαν κάτω ἀπὸ διάφορα σχήματα ἐπιτροπῶν, καὶ διακόπτονταν, ἐνῶ ἐξεγείρονταν οἱ Αἰγύπτιοι με διαδηλώσεις ποὺ φυσικὰ ἀκολουθοῦσαν βίαιες ταραχές.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1922 φάνηκε ὅτι θὰ ὑπογραφόταν ὁριστικὰ ἡ συμφωνία. Ὁ Allenby ἔπεισε τὸν Lloyd George καὶ τὸν Curzon, ἀντίστοιχα πρωθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ τῶν ἐξωτερικῶν τῆς Βρεταννίας, νὰ ἀποδεχθοῦν μία μορφὴ συμφωνίας γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Αἰγύπτου. Στὶς 28 Φεβρουαρίου 1922 ἔγινε ἡ σχετικὴ δήλωση.

Ἡ Αἴγυπτος ἀνακηρυσσόταν ἀνεξάρτητο κράτος[27] μὲ ἐπιφύλαξη ὡς πρὸς τὰ ἑξῆς:

α. Ἀσφάλεια τῶν αὐτοκρατορικῶν συγκοινωνιῶν διὰ μέσου τῆς Αἰγύπτου. β. Ὑπεράσπιση τῆς Αἰγύπτου ἐναντίον κάθε προσβολῆς- ἐπίθεσης καὶ ἀνάμιξη τρίτης χώρας. γ. Προστασία τῶν ξένων προσώπων καὶ συμφερόντων. Προστασία τῶν ἐθνικῶν καὶ θρησκευτικῶν μειονοτήτων, καὶ δ. Τὸ ζήτημα Σουδάν.

Στὶς 16.3.1922 ὁ σουλτάνος Φουάτ ὁ Α΄ προκήρυσσε τήν ἀνεξαρτησία τῆς χώρας καὶ ἐλάμβανε ὁ ἴδιος τὸν τίτλο τοῦ βασιλέως.

Ὁ Σάρουατ πασάς, πρωθυπουργὸς τῆς χώρας, εἶχε τώρα βαρὺ ἔργο, νὰ ὁριστικοποιηθεῖ ἡ συμφωνία ὡς διμερὲς πλέον συμβόλαιο, καὶ νὰ ὁρισθεῖ σύνταγμα. Ὁ Σάρουατ μετὰ ἀπὸ μερικοὺς μῆνες παραιτήθηκε, τὸν διαδέχθηκε ὁ Τευφὶκ Νεσὶμ καὶ αὐτὸν ὁ Γέχια Ἰμπραὴμ πασάς. Στὸ μεταξὺ ἐπιτεύχθηκε ἡ ἀνάκληση τοῦ Ζαγλοὺλ (1923) ἀπὸ τὴν δεύτερη ἐξορία του στὶς Σεϋχέλλες,καὶ κατορθώθηκε ἡ διενέργεια ἐκλογῶν τὶς ὁποῖες κέρδισε ὁ Ζαγλοὺλ (τὸ φθινόπωρο τοῦ 1923). Αὐτὸς σχημάτισε κυβέρνηση μόνο τὸν Μάρ-

---

27. Amal Choukri Catta, Fin du protectorat anglais et naissance du Royaume d' Egypte, ἐφημ. *Progrès*, δ.π., 20.4.1997, σ. 4. Ἐπίσης P. Vatikiotis, "The History"..., *δ.π.*, σσ. 169 κ.ἑξ. καὶ 249 κ.ἑξ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τιο τοῦ 1924 καὶ ἄρχισε σκληρὲς διαπραγματεύσεις, χωρὶς ἀποτέλεσμα βελτίωσης ὑπὲρ τῶν Αἰγυπτίων. Ἔτσι ἐξερράγησαν νέες ταραχὲς.

Στὶς 19.11.1924 δολοφονήθηκε ὁ Ἄγγλος σιρδάρης Sir Lee Stack. Ἡ Βρεταννία ἀπαίτησε χρηματικὴ ποινὴ καὶ ἄλλους περιορισμούς, τοὺς ὁποίους φυσικὰ ἐπέβαλε μόνη της. Στὶς 24 Νοεμβρίου 1924 ὁ Ζαγλοὺλ παραιτήθηκε. Τὴν πρωθυπουργία ἀνέλαβε ὁ Ἄχμετ Ζίουερ πασάς, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν ὑπουργὸ των ἐξωτερικῶν Σίντκυ πασά, ἀναδιοργάνωσαν τὶς διοικητικὲς ὑπηρεσίες καὶ ἐνήργησαν ἔτσι ὥστε νὰ ὑπάρξει τάξη. Στὴν συνέχεια οἱ ἐκλογὲς τοῦ 1925 ἔφεραν μὲ πλειονοψηφία πρῶτο κόμμα τὸ ζαγλουλικὸ κόμμα "Οὐάφντ". Ὁ Ζίουερ παραιτήθηκε καὶ πρωθυπουργὸς ὁρίσθηκε ὁ Σίντκυ πασάς, ὁ ὁποῖος συνέταξε τὸν καταστατικὸ χάρτη τῆς χώρας στὶς 22.10.1930 μὲ τὰ ἑξῆς χαρακτηριστικά: α. Ὑπέρτατη ἐξουσία τοῦ Ἔθνους. β. Εὐθύνη τῆς κυβερνήσεως. γ. Χωρισμὸς καὶ ἰσορροπία ἐκτελεστικῆς καὶ νομοθετικῆς ἐξουσίας[28].

Κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ 1921 μέχρι 1930 ἔχει ἐνδιαφέρον πράγματι νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὰ γεγονότα μέσα ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις τῶν διπλωματῶν μας στὴν Αἴγυπτο. Στὴν παροῦσα μελέτη παρέχονται γιὰ πρώτη φορὰ σημαντικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ζωὴ στὴν Αἴγυπτο κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, σὲ σχέση μὲ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό, ποὺ μᾶς ἀφορᾶ ἄμεσα, καὶ τὴν βρεταννικὴ κατοχή. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐπικεντρώνεται στοὺς διωγμοὺς καὶ στὶς λεηλασίες κατὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ μάλιστα τῶν ἑλληνικῶν καταστημάτων, στὴν ἄποψη τοῦ ἑλληνικοῦ διπλωματικοῦ σώματος νὰ στηριχθεῖ ἡ ἀγγλικὴ πλευρά, καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἴδια ἡ προηγούμενη ἀρχὴ θεωροῦσε ὅτι ὁ ἀραβόφωνος Τύπος προκαλοῦσε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς ταραχὲς, ἐξάπτοντας τὸν αἰγυπτιακὸ λαό, ἄρα ἡ αἰγυπτιακὴ πλευρὰ εἶχε ἄδικο.

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1921 ὁ διπλωματικὸς πράκτωρ τῆς Ἑλλάδας στὸ Κάιρο Ξανθόπουλος τηλεγραφεῖ[29] στὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι οἱ Αἰγύπτιοι μοίραζαν προκηρύξεις στὴν πόλη της Μανσούρας, στὶς ὁποῖες προέτρεπαν τοὺς Μουσουλμάνους νὰ ἀπέχουν ἀπὸ ἐμπορικὲς συναλλαγὲς μὲ

---

28. Amal Choukri Catta, La Constitution Egyptiènne de 1923 et les nouvelles difficultés anglo-egyptiennes, ἐφημ. *Progrès*, ὅ.π. 20.4.1997, σ. 4. Τοῦ ἴδιου, De l' Abrogation de la Constitution de 1923 et de la Formation du Front National, ἐφημ. *Progrès*, ὅ.π., 27.4.1997, σ.4. Ἐπίσης βλ. P. Vatikiotis, "The History"..., *ὅ.π.* σσ. 273 κεξ. Ἐπίσης βλ. J. Darwin, *Britain, Egypt and the Middle East. Imperial Policy in the aftermath of War, 1918-1922*, New York 1981, σσ. 267-269, ὅπου μὲ σαφήνεια καὶ κριτικὸ πνεῦμα ὁ συγγραφεὺς δίνει μιὰ συνθετικὴ εἰκόνα (συμπερασματικά) τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς τῆς Βρεταννίας ποὺ ἐφάρμοζε αὐτὴ γιὰ μερικὲς δεκαετίες (καὶ στὴν Αἴγυπτο) μὲ ἐπιτυχία καὶ ἀπέπνεε μεγάλη ἐπιρροὴ καὶ ἐπίδραση τῆς αὐτοκρατορίας στὴ χώρα μονοπωλιακά.

29. Ξανθόπουλος πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, Κάιρο 12/ 25.4.1921, ΑΥΕ, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἕλληνες. Ἐπίσης ὁ Ξανθόπουλος στέλνει[30] τὴν πληροφορία ὅτι "ὁ ἀνεξακρίβωτος ἀριθμὸς ἡμετέρων (=Ἑλλήνων) θυμάτων ἐξακριβώθηκε εἰς δώδεκα φονευθέντας καὶ σαράντα ἕνα τραυματίας", ἐνῶ παρέχει καὶ ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως ὅτι ὑπῆρχαν τρεῖς φονευθέντες καὶ εἴκοσι τραυματίες Ἰταλοί, καὶ διακόσιοι πενήντα φονευθέντες καὶ τραυματίες Αἰγύπτιοι. Ἐπισημαινόταν ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ φανατισμὸς στρεφόταν κυρίως κατὰ τῶν Ἑλλήνων, γιατὶ διαδόθηκε ὅτι αὐτοὶ πυροβόλησαν ἀπὸ παράθυρα κατὰ τῶν διαδηλωτῶν. Ἡ πληροφορία περιεχόταν σὲ ἀστυνομικὲς ἐκθέσεις.

Τὸν Μάιο τοῦ 1921 ὁ πρόξενος τῆς Ἑλλάδας στὴν Ἀλεξάνδρεια Λέλης πληροφορεῖ[31] ὅτι 2.000 Ἕλληνες, γυναικόπαιδα, μεταφέρθηκαν ἀπὸ ἀραβικὲς συνοικίες τῆς πόλης, ὅπου κατοικοῦσαν, σὲ ἑλληνικὰ κοινοτικὰ σχολεῖα. Ἡ ἑλληνικὴ παροικία ἀνέλαβε νὰ περιθάλψει Ἕλληνες τραυματίες, ζητήθηκε ὅμως γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ ἡ βοήθεια τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης.

Ἡ ἑλληνικὴ πλευρά ζήτησε ἐπανειλημμένα νὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ "ἰθαγενὴς ἀστυνομία" ἀπὸ Ἄγγλους, διότι ἐθίγετο ἡ ἑλληνικὴ παροικία μὲ τὴν κατηγορία ποὺ ἐξακοντιζόταν ἐναντίον της ὅτι συμπράττει μὲ "ταραχοποιούς". Οἱ ταραχές, ὅπως ἦταν φυσικό, ἀπομάκρυναν τοὺς Ἕλληνες ἐργαζόμενους ἀπὸ τὶς ἐργασίες τους.

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1921 ὁ Ἕλληνας διπλωματικὸς πράκτωρ στὸ Κάιρο Κων. Βαρατάσης τηλεγραφεῖ[32] πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι διοργανώνονται νέες διαδηλώσεις τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ σὲ ὅλη τὴν Αἴγυπτο. Ὁ ἀγγλικὸς στρατὸς τότε ἐπενέβη γιὰ νὰ φέρει τὴν τάξη, ὅμως δὲν ἀναφέρονται παρὰ ἐλάχιστες κακοποιήσεις καὶ ζημιὲς εἰς βάρος Ἑλλήνων. Ἐπίσης πληροφορεῖ ὅτι τὸ μίσος κατὰ τῶν Ἑλλήνων (ποὺ αὐξήθηκε κάποτε ἀπὸ τὴν προπαγάνδα τοῦ Μουστάφα Κάμελ) ἔχει μειωθεῖ, ἐνῶ αὐξήθηκε ἐναντίον τῶν Ἄγγλων. Οἱ πρόξενοι τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας ζητοῦν συμπαράσταση ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες διπλωμάτες κατὰ τὴν διάρκεια ἐπιθέσεων ἐναντίον τῶν ὑπηκόων τους. Τὸ ἑλληνικὸ προξενεῖο Καΐρου ἀρνήθηκε μιὰ τέτοια βοήθεια, διότι ἔτσι θα ἐξήπτοντο περισσότερο τὰ πνεύματα τῶν ἰθαγενῶν.

Ὅταν μονομερῶς, ὅπως ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση ἐκήρυξε τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Αἰγύπτου, ὀργανώθηκαν ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις, ἐνῶ οἱ ξένες ἀντιπροσωπίες καὶ οἱ κυβερνήσεις τους ἔστελναν συγχαρητήρια τηλεγραφήματα. Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ ἀδιαφόρησε, δηλαδὴ δὲν ἔστειλαν συγχαρητήρια ὁ βασιλεὺς καὶ ἡ κυβέρνηση, παρὰ τὶς προσπάθειες τοῦ διπλωματικοῦ πράκτορα Βαρατάση, ποὺ πῆρε ὁ ἴδιος τὴν πρωτοβουλία νὰ

30. Λέλης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, 11/ 24.5.1921, ΑΥΕ, *ὅ.π.*
31. Λέλης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, 12/ 25.5.1921, ΑΥΕ, *ὅ.π.*
32. Κ. Βαρατάσης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, 15/ 28.12.1921, ΑΥΕ, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐκπροσωπήσει ἐπισήμως τὴν Ἑλλάδα[33]. Τὸ βασιλικὸ Αὐλαρχεῖο ὅμως ἐθίγη μὲ τὴν ἐνέργεια αὐτὴ καὶ ἐζήτησε ἄμεση ἀποστολὴ συγχαρητηρίων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα.

Τὸν Μάιο τοῦ 1924 ὁ Α. Σαχτούρης πληροφορεῖ[34] τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι ἐπισκέφθηκε τὸν Wassef Boutros Ghali πασά, ὑπουργὸ ἐξωτερικῶν τῆς Αἰγύπτου. Στὴ συνάντηση ὁ Αἰγύπτιος τοῦ παραπονέθηκε ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ κατὰ τὸ 1919 καὶ κατὰ τὸ 1921, κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ταραχῶν, δυσχέραιναν τὴν θέση τοῦ "αἰγυπτιακοῦ ζητήματος". Ἐννοῦσε ὅτι κατὰ τὶς ταραχὲς τοῦ 1919 καὶ τὶς διαπραγματεύσεις Μίλνερ τὸ 1920, ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση δέχθηκε νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸ δικαίωμα ποὺ παρεῖχαν οἱ Διομολογήσεις, ὑπὸ τὸν ὅρο ἡ Ἀγγλία νὰ ἀναλάβει τὴν προστασία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν συμφερόντων τους στὴν Αἴγυπτο. Κατὰ τὶς ταραχὲς τοῦ 1921 οἱ προξενικὲς ἀρχὲς τῆς Ἑλλάδας ζήτησαν τὴν ἐπέμβαση τοῦ ἀγγλικοῦ στρατοῦ καὶ ἀνακοινώθηκε στὴν ἀγγλικὴ κυβέρνηση ὅτι ἡ παρουσία ἀγγλικῶν στρατευμάτων στὴν Αἴγυπτο ἦταν ἡ μόνη ἐγγύηση ἀσφάλειας τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου.

Ὁ Α. Σαχτούρης ἀνταπάντησε ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ λησμονηθοῦν τὰ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1886, 1897, 1912, 1919, 1921, ὅταν Ἕλληνες τῆς Αἰγύπτου ὑπῆρξαν στόχος τῶν παρεκτροπῶν τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ καὶ πλήρωσαν μὲ αἷμα τὶς συνέπειες τῶν γεγονότων καὶ χαρακτηρίστηκαν ἐχθροί. Τὴν ἐπέμβαση τῶν Ἄγγλων ζήτησαν ἀντιπρόσωποι τῶν ἄλλων δυνάμεων.

Ἡ αἰγυπτιακὴ πλευρὰ ἐξέφρασε διὰ τοῦ Ghali τὴν δυσπιστία της πρὸς τὴν ἑλληνική, ἂν δηλαδὴ ἡ ἀναγνώριση ἀπὸ τὴν Βρεταννία τῆς τότε Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας ἔγινε μὲ τὸν ὅρο νὰ ἀναθέσει ἡ Ἑλλάδα στὴν Ἀγγλία τὴν προστασία τῶν ἑλληνικῶν συμφερόντων στὴν Αἴγυπτο. Ἡ ἀγγλικὴ ἁρμοστία τότε εἶχε ἀνακοινώσει ὅτι ἡ ἀγγλικὴ κυβέρνηση δὲν ἐπιθυμοῦσε κατάργηση τῶν Διομολογήσεων. Αὐτὰ συνέβαιναν τὸ 1924. Δὲν εἶχε ὑπογραφεῖ ἀκόμη ἀγγλοαιγυπτιακὴ συμφωνία γιὰ τὰ συμφέροντα τῶν Ἄγγλων στὴν Αἴγυπτο. Τὸ 1936 ὅταν ὑπεγράφη, δὲν ἐνδιέφερε πλέον τὴν βρεταννικὴ πλευρὰ ἡ κατάργηση ἢ μὴ τῶν Διομολογήσεων, διότι εἶχαν ἐξασφαλισθεῖ τά δικά της συμφέροντα.

Ἡ ἄποψη τοῦ Α. Σαχτούρη πάνω στὸ θέμα τῆς συζητούμενης τότε (ἤδη ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1920) κατάργησης τῶν Διομολογήσεων ἦταν ὅτι ἂν καταργηθοῦν, ἡ Ἑλλάδα πρέπει νὰ ἐξασφαλίσει τὶς ἑλληνικὲς περιουσίες μὲ ἄλλο τρόπο καὶ ὄχι στηρίζοντάς τις στὴν προστασία τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. Προτείνει μάλιστα νὰ τεθοῦν οἱ ἑξῆς προϋποθέσεις (σὰν ἀντίβαρο) γιὰ τὴν κατάργηση τῶν Διομολογήσεων: α. Ἀναγνώριση τοῦ ἑλληνικοῦ χαρα-

33. Κ. Βαρατάσης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, 7/ 20.3.1922, ΑΥΕ, *δ.π.*
34. Α. Σαχτούρης πρὸς Γ. Ροῦσο, Κάιρο 1.5.1924, ΑΥΕ, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κτήρα τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων. β. Ἐξασφάλιση τῶν ἑλληνικῶν περιουσιῶν. γ. Σεβασμὸς τῶν ἑλληνικῶν σχολείων γιὰ τὸ μέλλον. δ. Σεβασμὸς τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν κοινωφελῶν ἱδρυμάτων γιὰ τὸ μέλλον. ε. Τροποποίηση συμβάσεων γιὰ ἰθαγένεια καὶ ἐμπόριο. στ. Πατριαρχεῖο. Στὸ θέμα αὐτὸ ὁ Ἀ. Σαχτούρης, ὄντας ἀντίθετος, ἀναφέρεται στὸν Πατριάρχη Φώτιο καὶ στὸ "κινδυνεῦον πατριαρχικὸν καθεστώς".

Δυστυχῶς ἡ κακὴ τροπὴ ποὺ πῆραν οἱ ἑλληνοαιγυπτιακὲς σχέσεις συνεχίσθηκε κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν ὁποία ἀναφερόμαστε, γεγονὸς ποὺ ἀπασχολεῖ τὴν διπλωματικὴ ἀντιπροσωπία τῆς Ἑλλάδας στὴν Αἴγυπτο. Ἔτσι ὁ Ἀ. Σαχτούρης, πληροφορεῖ[35] τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι ὁ γεν. διευθυντὴς τοῦ αἰγυπτικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν Wachba πασὰς ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ πολιτικὴ προπαγάνδα κατὰ τοῦ αἰγυπτιακοῦ καθεστῶτος μὲ βασιλιὰ τὸν Φουάτ, κατευθύνεται ἀπὸ τὸν ἄλλοτε χεδίβη Ἀμπὰς Χίλμη, καὶ στὴν προπαγάνδα αὐτὴ μετέχουν καὶ οἱ Ἕλληνες. Ἐπικαλεῖται μάλιστα ἕνα γεγονὸς σχετικὸ μὲ τὸν ἰσχυρισμό του, ὅτι οἱ Γεώργιος Πανηγυράκης καὶ Χρ. Κασίμης κατασκεύαζαν τσιγάρα μὲ τὸ ὄνομα τοῦ χεδίβη αὐτοῦ. Τελικὰ ὁ μὲν Πανηγυράκης ἀπελάθηκε ἀπὸ τὴν χώρα, ὁ δὲ Κασίμης ἄλλαξε τὸ ὄνομα τῶν τσιγάρων.

Τὸ ἔτος 1924, ὅπως ἀναφέρθηκε, ἦταν ἔτος ταραχῶν. Τότε ἀκριβῶς ἡ βρεταννικὴ στάση ἀπέναντι τῶν ταραχῶν ἦταν σχεδὸν ἀμείλικτη, καὶ ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ δήλωνε διὰ τοῦ Ἕλληνα ἐπιτετραμμένου Ἀλμανάχου ὅτι θὰ ἦταν "εὐτυχὴς ἐὰν δι' αὐστηρῶν μέτρων ἀπεσοβεῖτο ἐπανάληψις τῶν γεγονότων τῶν ἐτῶν 1919 καὶ 1921, τῶν ὁποίων ἰδιαιτέρως αὐτοὶ διατηροῦν θλιβερὰς ἀναμνήσεις"[36].

Στὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ ἀγγλικὸς στρατὸς καταλαμβάνει λιμάνι και τελωνεῖα καὶ φέρεται μὲ αὐστηρότητα. Εἶναι ἀμείλικτα τὰ περιοριστικὰ μέτρα ἐξ αἰτίας μάλιστα τῆς δολοφονίας του Βρεταννοῦ σιρδάρη, γιὰ τὴν ὁποία ἔγινε ἤδη λόγος. Παρόλα αὐτὰ συνιστᾶται ἀπὸ τὴν Βρεταννία "χαλάρωση τῆς ἀδιαλλαξίας τῶν πρώτων ἡμερῶν"[37].

Στὶς 7.12.1924 ἡ ἑλληνικὴ πρεσβεία πληροφορεῖ τὸ ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι "Ἕλληνες, ἰδίως τῆς ὑπαίθρου χώρας, ἐξεδήλωσαν συμπάθειες ὑπέρ τῶν ἰθαγενῶν". Δηλαδὴ κάποιοι Ἕλληνες, κάτοικοι τῶν πόλεων Μπέγχα καὶ Ἔντφου ἀπέστειλαν τηλεγραφήματα πρὸς τὸν Allenby, στὰ ὁποῖα διεκήρυτταν τὴν καλή τους συμβίωση μὲ τοὺς Αἰγύπτιους καὶ τὴν

---

35. Ἀ. Σαχτούρης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, κρυπτογραφικὸ τηλεγράφημα, 26.5.1924, ΑΥΕ, *δ.π.*

36. Ἀλμανάχος πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Κάιρο 25.11.1924., ΑΥΕ, *δ.π.*

37. Ἀλμανάχος πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Κάιρο 7.12.1924., ΑΥΕ, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἔλλειψη ἀνάγκης προστασίας, ἐνῶ ἐκάκιζαν τὰ μέτρα προστασίας ποὺ ἔπαιρνε ἡ ἀγγλικὴ διοίκηση στὴν Αἴγυπτο.

Τὸ 1925 τίθεται ἐπὶ τάπητος ὁ θεσμὸς τῆς "Διεθνοῦς Δημαρχίας τῆς Ἀλεξανδρείας", θέμα ποὺ ἐνδιαφέρει πολὺ τὴν ἑλληνικὴ πλευρὰ στὴν πόλη αὐτή. Ὁ φορέας θεσπίσθηκε περίπου τὸ 1895 μὲ χεδιβικὸ διάταγμα. Προέβλεπε γιὰ τὸ διοικητικὸ μέρος τὴν συνύπαρξη αἰγυπτίων καὶ ξένων δημοτικῶν συμβούλων, καθὼς καὶ ὑπαλλήλων μὲ κάποια ποσοτικὴ ἀναλογία. Αὐτὴν ἀκριβῶς ἐπιθυμοῦσε τότε ἡ αἰγυπτιακὴ πλευρὰ νὰ ἀναμορφώσει. Φυσικὰ αὐτὸ ἀπετέλεσε τὸν προάγγελλο τῆς κατάργησης τοῦ διεθνοῦς χαρακτήρα τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου τῆς πόλης. Τότε ἐξάλλου οἱ Ἕλληνες ἐργαζόμενοι στὴν Δημαρχία ἦσαν περίπου τριάντα πέντε.

Τὸ 1926 γίνεται ἐμφανέστερη ἡ ἀνάγκη κατάργησης τῶν Διομολογήσεων στὴν Αἴγυπτο. Ἡ ἐφημερίδα "Wadi el Nil" δημοσίευσε στὶς 16.9.1926 ἄρθρο στὸ ὁποῖο ἐπιτίθεται κατὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἄλλων ξένων, μὲ τίτλο: Ἡ κατοχὴ τῆς Αἰγύπτου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων[38]. Εἶχαν τεθεῖ στὸ ἄρθρο οἱ ἑξῆς ὑπότιτλοι:

Συναγωνισμὸς μετὰ τῶν ἰθαγενῶν στὸ ἐμπόριο, στὴν καλλιέργεια καὶ στὶς χρηματιστηριακὲς ἐπιχειρήσεις. Σωματεμπορία... Μυστικοὶ οἶκοι. Ἀπουσία Ἑλλήνων στὸ ἔργο ἐκπολιτισμοῦ τῆς Αἰγύπτου. Οἱ Ἕλληνες Ὀρθόδοξοι μετὰ τοὺς Ἰησουίτες.

Ὁ ἀρθρογράφος Ἄμπντελ Σάλεμ ἀπευθύνθηκε στὸν αἰγυπτιακὸ λαὸ τονίζοντας : "Εἶσθε ὑπόδουλοι στὴν χώρα σας, εἶσθε ζημιωμένοι στὶς ἐπιχειρήσεις σας καὶ στὰ κέρδη σας". Καὶ προσέθετε: "Ὁ καιρὸς τῶν Διομολογήσεων παρῆλθεν" καὶ "Ὅσον ὠφελοῦνται οἱ Ἕλληνες ἐν Αἰγύπτῳ ὑλικῶς, τόσον βλάπτουν ἡμᾶς ποικιλοτρόπως" καὶ "Ἡ ἑλληνικὴ κατοχὴ τῆς Αἰγύπτου δὲν εἶναι λιγότερο βαρειὰ τῆς ἀγγλικῆς οὔτε λιγότερο ἐπικίνδυνη". Τὸ θέμα παίρνει διαστάσεις ἀνησυχίας τῶν Ἑλλήνων ποὺ συζητοῦν ὅλο καὶ πιὸ συχνὰ τὸ μέλλον τους[39].

Ὁ ἐπιτετραμμένος Ἀθαν. Πολίτης ὁ ὁποῖος καὶ σὰν ἐρευνητὴς- συγγραφέας ἐνδιαφέρθηκε πολὺ γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Αἰγύπτου (συνέγραψε ὡς γνωστὸ τὸ δίτομο κλασικὸ σύγγραμμα: Ὁ Ἑλληνισμὸς καὶ ἡ Νεωτέρα Αἴγυπτος), ἀσχολήθηκε μὲ τὴν "κρίση", μὲ ἀφορμὴ δημοσιεύματα τοῦ ἑλληνικοῦ παροικιακοῦ Τύπου τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ εἰδικὰ τῆς "Ἐφημερίδος", γνωστῆς ἐφημερίδας. Τὸ 1926 βρῆκε εὐκαιρία, κατὰ τὰ ἐγκαίνια τοῦ δευτέρου ὀρόφου τοῦ κτιρίου ποὺ στέγαζε τὴν Πρατσίκειο Δημοτικὴ Σχολὴ τῆς Ἑλλη-

---

38. Ἔγγραφο τῆς Ἑλληνικῆς Πρεσβείας πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Ράμλι (Ἀλεξάνδρεια), 4.10.1926, ΑΥΕ, *δ.π.*

39. Ε. Σουλογιάννης, Οἱ πρῶτες ἀνησυχίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Αἰγύπτου γιὰ τὸ μέλλον τους στὴ χώρα τῆς διαμονῆς τους (1919), *Παρνασσός*, τ. ΚΒ' (1980), σσ. 413-423.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νικῆς Κοινότητας Ἰμπραημίας (προαστίου τῆς Ἀλεξάνδρειας), νὰ μιλήσει καὶ νὰ τονώσει τὸ ἠθικὸ τῶν παροίκων, οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἦταν λογικὸ ἀνησυχοῦσαν. Ὁ Ἀ. Πολίτης ἦταν ὑπὲρ τῆς προσαρμογῆς στὶς περιστάσεις, ὅπως κάνει ὁλόκληρος ὁ Ἀπόδημος Ἑλληνισμός[40].

Ὁ ἴδιος Ἀ. Πολίτης ζητεῖ ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ Ἐμπορικὸ Ἐπιμελητήριο Ἀλεξανδρείας νὰ συστήσει ἐπιτροπὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ ἐμπόρους, βιομήχανους καὶ τὸν γενικὸ διευθυντὴ τῶν ἐκπαιδευτηρίων γιὰ νὰ ἐξετασθοῦν: μέτρα γιὰ τὴν ἀνακούφιση ὁμογενῶν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κρίση καὶ μέτρα γιὰ πιὸ ἄρτια ἐκπαίδευση τῶν Ἑλλήνων στὴν Αἴγυπτο σύμφωνα μὲ τὶς τοπικὲς συνθῆκες[41].

Τὸ 1927 συνεχίζεται ἡ συζήτηση καὶ ἡ ἀνησυχία γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς κατάργησης τῶν Διομολογήσεων. Ἔχει ἤδη διορισθεῖ ὁ Λόρδος Lloyd ὕπατος ἁρμοστὴς στὴν Αἴγυπτο, ὁ ὁποῖος ἀπαιτεῖ μεταξὺ ἄλλων τὴν διατήρησηἌγγλου γενικοῦ ἐπιθεωρητή τοῦ αἰγυπτιακοῦ στρατοῦ, ἐνῶ ἡ διοίκηση καὶ φύλαξη τῶν συνόρων νὰ ὑφίσταται κάτω ἀπὸ βρεταννικὸ ἔλεγχο, ὅπως καὶ ἡ ἀκτοφυλακή. Τὸ αἴτημα ἱκανοποιήθηκε ἀπὸ τὴν αἰγυπτιακὴ πλευρά. Ὁ Lloyd παραπονέθηκε στὸν Ἕλληνα διπλωμάτη Π. Μεταξᾶ[42], διότι οἱ Ἕλληνες δὲν ἐξεδήλωσαν τὸ ἐνδιαφέρον τους, ὅπως οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Ἰταλοί, καὶ ἀναφέρθηκε σὲ δημοσίευμα τῆς ἐφημερίδας "Ταχυδρόμος", ὅπου ἐπικρινόταν ἡ ἀποστολὴ ἀγγλικῆς ναυτικῆς δύναμης στὰ χωρικὰ ὕδατα τῆς Αἰγύπτου, καὶ διότι οἱ Ἕλληνες συνδέονται ἀδελφικὰ μὲ τοὺς Αἰγύπτιους, ὥστε νὰ μὴ χρειάζεται ἡ ἀγγλικὴ προστασία, κατὰ τὸ δημοσίευμα πάντοτε. Ὁ "Ταχυδρόμος" ἐπέκρινε ἔτσι τὶς ἀγγλικὲς ἐνέργειες. Ὁ Π. Μεταξᾶς ὑποσχέθηκε νὰ ἀσκήσει ἐπιρροὴ στὴν ἐφημερίδα ὥστε αὐτὴ νὰ μεταβάλει στάση. Καὶ μάλιστα γράφει πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν ὅτι ὁ ἀρχισυντάκτης Σωτ. Λιάτσης θὰ "ἀπειληθεῖ" καὶ σὲ "ἄλλη ὑποτροπή", ἀκόμη καὶ θὰ ἀπελαθεῖ.

Ὁ Ἀθ. Πολίτης ἀπευθύνει κάποιες σκέψεις του πρὸς τὸν Ἀνδρέα Μιχαλακόπουλο, ὑπουργὸ των ἐξωτερικῶν τὸ 1927, σχετικὰ μὲ τὴν κατάργηση τῶν Διομολογήσεων καὶ μὲ παρεμφερῆ ζητήματα, ποὺ φαίνονται πλέον εὐκρινέστατα στὸν ὁρίζοντα[43]. Γράφει λοιπὸν ὅτι πρὶν τὴν ἐπίτευξη τῆς ὁριστικῆς ἀγγλοαιγυπτιακῆς συμφωνίας, ὅπου ἀσφαλῶς θὰ θίγεται ἡ κατάργηση τῶν Διομολογήσεων, εἶναι ἀνάγκη νὰ συνεννοηθοῦν Γάλλοι, Ἰταλοὶ καὶ

---

40. Ἀθ. Πολίτης πρὸς Π. Ἀργυρόπουλο, Ράμλι (Ἀλεξάνδρεια), 12.10.1926., ΑΥΕ, *δ.π.*

41. Ἀθ. Πολίτης πρὸς Π. Ἀργυρόπουλο, Ράμλι (Ἀλεξάνδρεια), 14.10.1926, ΑΥΕ, *δ.π.*

42. Π. Μεταξᾶς πρὸς Ἀλ.Ζαΐμη, πρωθυπουργὸ καὶ ὑπουργὸ τῶν ἐξωτερικῶν, 20.6.1927, ΑΥΕ, *δ.π.*

43. Ἀθ. Πολίτης πρὸς Ἀ. Μιχαλακόπουλο, Κάιρο, 12.11.1927, ΑΥΕ, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἕλληνες μὲ τὴν αἰγυπτιακὴ κυβέρνηση, ὥστε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς δικαιοδοσίας τῶν Προξενικῶν Δικαστηρίων νὰ μεταφερθεῖ στὰ Μικτὰ Δικαστήρια, ἀφοῦ ὅμως προηγουμένως αὐτὰ ὀργανωθοῦν κατάλληλα. Ἄρα τὰ Μικτὰ Δικαστήρια μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ ἔχουν δικαιοδοσία ὄχι μόνο στὶς ποινικὲς ὑποθέσεις, ἀλλὰ καὶ σὲ ζητήματα ἀστικῆς φύσης, ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ ἐκεῖνα τῆς προσωπικῆς κατάστασης (γάμος, διαζύγιο κ.λ.π.). Μὲ αὐτὸ τὸ σύστημα θὰ διαφυλαγόταν ὁ θεσμὸς τῶν Μικτῶν Δικαστηρίων καὶ ἡ ἀσφάλεια ποὺ παρεῖχαν στοὺς Εὐρωπαίους.

Ἐπίσης ὁ Πολίτης πρότεινε: α. Αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Γάλλων, Ἑλλήνων καὶ Ἰταλῶν δικαστῶν, ὥστε ὁ ἀριθμός των νὰ ἐξισωθεῖ μὲ τοὺς Ἄγγλους ποὺ κατέλαβαν τὶς ἕδρες Γερμανῶν καὶ Αὐστριακῶν, κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ 1ου παγκοσμίου πολέμου. β. Θέσπιση διεθνοῦς Εἰσαγγελίας τῶν Μικτῶν Δικαστηρίων μὲ ἐξίσου ἀντιπροσώπευση Ἄγγλων, Γάλλων, Ἰταλῶν καὶ Ἑλλήνων. γ. Θέσπιση διεθνοῦς ἀστυνομίας, ὅπου θὰ συμμετεῖχαν καὶ Ἕλληνες καὶ ὑπαγωγή της στὴν Διεθνῆ Εἰσαγγελία τῶν Μικτῶν Δικαστηρίων. δ. Καταρτισμὸ Μικτοῦ Ποινικοῦ Κώδικος.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ γραμμὴ τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς στὴν Αἴγυπτο συνεχίζεται ἡ ἴδια. Ἐκείνη τῆς "ὑποταγῆς" καὶ "ὑπαγωγῆς" καὶ τῆς ἀναγνώρισης ὅτι τὰ "ἑλληνικὰ συμφέροντα ἀποτελοῦν μέρος τῶν βρεταννικῶν" στὴ χώρα, ὅπως τὰ ἐκφράζει[44] ὁ Ἀθ. Πολίτης στὸν Ὕπατο Ἀρμοστὴ Lloyd, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ σειρά του διατυπώνει τὴν γνώμη ὅτι δὲν πρέπει οἱ Ἕλληνες νὰ ἔχουν παράπονο ἀπὸ αὐτόν...

Τὸ 1927 ἐπίσης ὁ πρωθυπουργὸς τῆς χώρας Sharouat πασὰς ζητεῖ τὴν συγκατάθεση τῆς ἑλληνικῆς κυβέρνησης, ὥστε νὰ νομοθετήσει ἐπὶ τῶν ζητημάτων τῆς σωματεμπορίας, τοῦ ἐμπορίου ναρκωτικῶν καὶ νὰ μεταφερθοῦν ἀπὸ τὴν δικαιοδοσία τῶν Προξενικῶν στὰ Μικτὰ Δικαστήρια. Ἐπίσης ζητεῖ τὴν συγκατάθεση στὸ φορολογικὸ θέμα ποὺ προβλέπεται νὰ νομοθετηθεῖ ἔτσι ὥστε νὰ ὑπάρχει φορολογικὴ ἰσότητα μεταξὺ ξένων καὶ Αἰγυπτίων.

Τὰ δύο ἔτη ποὺ ἀκολουθοῦν, 1929 καὶ 1930, εἶναι ἀποφασιστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ αἰγυπτιακοῦ πολιτειακοῦ καθεστῶτος. Καὶ τοῦτο ὄχι διότι λύνεται τὸ θέμα τῆς οὐσιαστικῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Αἰγύπτου, ἀλλὰ διότι οἱ νέες διαπραγματεύσεις, οἱ διαδηλώσεις, οἱ ταραχὲς καὶ τὸ παρασκήνιο παρέχουν στὸν ἐρευνητὴ μιὰ εἰκόνα ζωηρῆς πολιτειακῆς ἀνακατάταξης. Ἰδίως τὸ 1930 οἱ ἐκθέσεις τοῦ Π. Μεταξὰ πρὸς τὸν Α. Μιχαλακόπουλο, ἀντίστοιχα Ἕλληνα πρέσβυ στὸ Κάιρο καὶ ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν, εἶναι γεμάτες μὲ περιγραφὲς τῆς πολιτικῆς καὶ κομματικῆς ἰδίᾳ κατάστασης στὴν Αἴγυπτο. Οἱ κυβερνήσεις διαδέχονταν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη, ἐκλογὲς διεξάγονταν γιὰ ἀνανέωση τοῦ αἰγυπτιακοῦ Κοινοβουλίου τὸ ὁποῖο διαλυόταν γιὰ

44. Ἀθαν. Πολίτης πρὸς Α. Μιχαλακόπουλο, Κάιρο, 24.11.1927, ΑΥΕ, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

διεξαγωγὴ ἐκλογῶν ἐπανειλημμένα, καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Οἱ ταραχὲς προκαλοῦσαν ζημιὲς καὶ σὲ ἑλληνικὰ καταστήματα καὶ περιουσίες, ὅμως μικρότερης κλίμακας ἀπὸ τὸ 1919 μέχρι τὸ 1921. Ὅμως ἡ κατάσταση ὑποχρέωσε τὸν Π. Μεταξὰ νὰ γράψει πρὸς τὸν Α. Μιχαλακόπουλο[45], ὅτι οἱ ταραχὲς τείνουν νὰ προσλάβουν "μᾶλλον ἠπίαν, ἀλλὰ καὶ χρονίαν μορφήν".

Ἡ κυβέρνηση Sidky ἑτοίμασε[46] σχέδιο νέου Συντάγματος καὶ ἐκλογικοῦ Νόμου, στὸ ὁποῖο περιορίζονταν ἀρκετὰ τὰ δικαιώματα καὶ ἡ ἐλευθερία τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ, ἐνῶ ἐνισχυόταν ὁ βασιλιάς. Κατόπιν τούτου ξέσπασαν καὶ πάλι ταραχές.

Στὸ θέμα τῆς κατάργησης τῶν Διομολογήσεων συμφώνησε ὁ Sidky, ἐνῶ ὁ Ναχὰς, ἂν καὶ προοδευτικότερος (Wafd) τάσσεται ἐναντίον (sic!) ἰσχυριζόμενος ὅτι πρῶτα πρέπει νὰ ἐξασφαλίσει δικαιοσύνη γιὰ τοὺς ξένους. Κατὰ τὸν Ἕλληνα πρέσβυ στὸ Κάιρο Π.Καψαμπέλη, ὁ Ναχὰς ἐπιθυμοῦσε μὲ αὐτὴ τὴν γνώμη του νὰ κερδίσει τὴν συμπάθεια τῶν ξένων[47].

Συμπερασματικὰ συνάγεται ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Αἰγύπτου διὰ τῆς ἡγεσίας της φυσικὰ τασσόταν στὴν πλειονοψηφία της στὸ πλευρὸ τῆς ἀγγλικῆς πλευρᾶς, ἔστω καὶ ἂν δεχόταν τὶς αἰτιάσεις τῆς αἰγυπτιακῆς κυβερνητικῆς πλευρᾶς. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς πολιτικῆς στάσης ὑπῆρξε ἡ ζημία τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου (ἀπώλεια περιουσιακῶν στοιχείων καὶ ἀκόμη τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς), ἐνῶ τὸ μέλλον ἤδη διαφαινόταν στὸν ὁρίζοντα ἀβέβαιο. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐξετάσαμε διαδέχθηκε ἡ ἀγγλοαιγυπτιακὴ συμφωνία τοῦ 1936, γεγονὸς ποὺ ἐξασφάλιζε τὰ ἀγγλικὰ συμφέροντα. Ἔτσι κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις ποὺ ὁδήγησαν στὴν ὑπογραφὴ τῆς Συνθήκης τοῦ Montreux (1937), τὴν ὁποία ὑπέγραψε καὶ ἡ Ἑλλάδα, ἡ ἀγγλικὴ πλευρὰ μὴ ἔχοντας νὰ ἐπιλύσει δικά της προβλήματα, στήριξε τὰ αἰγυπτιακὰ αἰτήματα καὶ ἐλάχιστα τὶς ξένες παροικίες στὴν Αἴγυπτο.

Ἔτσι ὑπεγράφη ἡ πιὸ πάνω Συνθήκη, μεσολάβησε ὁ 2ος παγκόσμιος πόλεμος, καὶ συνεπῶς δόθηκε μιὰ 12ετὴς παράταση γιὰ τὴν ἐφαρμογή της. Ἀπὸ τὸ 1949, μὲ ἀποκορύφωμα τὴν περίοδο τῆς Ἐπανάστασης τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ 1952 καὶ ἑξῆς, ὁ ἑλληνικὸς παράγων στὴν Αἴγυπτο βάλλεται μὲ περιορισμούς, μὲ διπλωματικὸ τρόπο πάντοτε, ποὺ φυσικὰ ἀποτελεῖ νόμιμο δικαίωμα μιᾶς ἀνεξάρτητης καὶ κυρίαρχης χώρας, ὅπως εἶναι ἡ Αἴγυπτος[48].

---

45. Π. Μεταξᾶς πρὸς Α. Μιχαλακόπουλο, Ράμλι (Ἀλεξάνδρεια), 25.7.1930, ΑΥΕ, *δ.π.*

46. Ἀθ. Πολίτης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Κάιρο, 5.11.1930, ΑΥΕ, *δ.π.*

47. Π. Καψαμπέλης πρὸς Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, Κάιρο, 15.4.1931, ΑΥΕ, *δ.π.*

48. Τὰ ζητήματα αὐτὰ θίγω στὸ βιβλίο μου *" Ἡ θέση τῶν Ἑλλήνων στὴν Αἴγυπτο. Ἀπὸ τὴν ἀκμὴ στὴν παρακμὴ καὶ τὴν συρρίκνωση"*, Ἀθήνα 1999, ἔκδ. Πολιτισμικὸς Ὀργανισμὸς Δήμου Ἀθηναίων.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

Euthymios Th. Souloyannis, *The Greeks in Egypt, the road to Independence and the controversy between Britain and France (1905-1930)*

Based on material from the Archives of the Hellenic Ministry for Foreign Affairs this article refers in detail to the Greek presence in Egypt during the period from 1905 to 1930. Special mention is made to the riots held by the Egyptian people in the years 1918-1930. The representatives of the Hellenic Communities in Egypt expressed their support to the British policy towards the Egyptian affairs, when the Egyptian state was preparing for its independence.

The official Greek attitude cause serious trouble to the hitherto powerful Hellenic Communities. Some Greeks were killed by Egyptians and many lost their properties. After that, the Treaty between Britain and Egypt in 1936 and the Treaty of Montreux in 1937 marked the beginning of the decline of the Greek presence in Egypt.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΝΤΟΓΙΩΡΓΗ

ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΙ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ

Τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν στὶς Νέες Χῶρες (1923-1932)

Τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ προβλήματα ποὺ ἀνέκυψαν κατὰ τὴ διαδικασία τῆς ἀποκατάστασης τῶν προσφύγων στὶς ἀγροτικὲς περιοχές. Ἡ μελέτη του ἔχει ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, γιατὶ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρουσιάσουμε ὁρισμένες μᾶλλον ἀγνοημένες πτυχὲς αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος, ποὺ ἔχει περάσει στὴ συλλογικὴ μνήμη ὡς τὸ ἀνεπανάληπτο ἐπίτευγμα τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς ἱστορίας, πτυχὲς οἱ ὁποῖες βοηθοῦν νὰ κατανοήσουμε κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς ἐξελίξεις στὴν ὕπαιθρο τῶν βορείων ἐπαρχιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑΣ

Μετὰ τὸ 1922 ἡ κτηνοτροφία, ποὺ στὰ πλαίσια τοῦ συστήματος τοῦ *τσιφλικιοῦ* διατηροῦσε τὴ ζωτικότητά της, ὑπέστη σὲ ὅλη της τὴν ἔκταση τὶς συνέπειες τῆς ἀγροτικῆς μεταρρύθμισης, τῆς ἀπαλλοτρίωσης καὶ διανομῆς τῶν τσιφλικιῶν στοὺς πρόσφυγες καὶ στοὺς ἀκτήμονες ντόπιους καλλιεργητές. Ἡ διαίρεση τῶν μεγάλων πεδινῶν ἰδιοκτησιῶν, ποὺ προηγουμένως χρησιμοποιοῦνταν σὲ μεγάλη ἔκταση ὡς βοσκότοποι, σὲ μικροὺς κλήρους καὶ ἡ διανομή τους στοὺς πρόσφυγες, περιόρισε σὲ σημαντικὸ βαθμὸ τὴν κτηνοτροφία πολλῶν ὀρεινῶν χωριῶν καὶ νομάδων, ποὺ κάθε χειμώνα κατέβαζαν τὰ κοπάδια τους στὴν πεδιάδα. Ἡ διάσπαση τῆς ἑνότητας τῶν βοσκοτόπων κατέστησε τὴν κτηνοτροφία ἀνταγωνιστικὴ δραστηριότητα τῆς γεωργίας, καὶ ὄχι συμπληρωματική, ὅπως ἦταν μέχρι τότε.

Ἡ κατάργηση, ἐπίσης, τοῦ κοινοτικοῦ ἐθίμου τῆς *ντάμκας*, τῆς διατήρησης δηλαδὴ ἀπὸ τὶς κοινότητες συνεχῶν ἐκτάσεων ποὺ καλλιεργοῦνταν καὶ ἀφήνονταν σὲ ἀγρανάπαυση κάθε χρόνο ἐναλλακτικά, καὶ ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἐκμετάλλευση τῶν πεδινῶν αὐτῶν ἐκτάσεων ἀπὸ τοὺς ἡμι-νομάδες («σκηνῖτες») κτηνοτρόφους, κυρίως Σαρακατσάνους καὶ Βλάχους, προκάλεσε σοβαρὰ προβλήματα στὴν παραδοσιακὴ οἰκονομία τῶν τελευταίων καὶ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὁδήγησε σταδιακὰ στὸν περιορισμὸ καὶ τὴν ἐξαφάνιση τῆς νομαδικῆς κτηνοτροφίας[1].

Μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, ἡ κτηνοτροφία στὶς Νέες Χῶρες ἀρχίζει νὰ ἀντιμετωπίζει προβλήματα ἐξαιτίας τῆς διάσπασης τοῦ χώρου, ποὺ νεμόταν στὰ πλαίσια τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, μὲ τὴ χάραξη τῶν συνόρων μεταξύ τῶν βαλκανικῶν κρατῶν. Κατὰ τὴ δεκαετία 1912-1922, ἡ διατήρηση ἐκτεταμένων ἐκτάσεων βοσκοτόπων ἀπὸ τοὺς γαιοκτήμονες καὶ ἡ ἀπότομη ἄνοδος τοῦ ἐνοικιοστασίου τῶν βοσκῶν, ἀφενὸς λόγω τῆς σπανιότητάς τους καὶ ἀφετέρου λόγω τῆς κερδοσκοπίας τῶν ἰδιοκτητῶν τους, προκάλεσε μιὰ δυσβάστακτη οἰκονομικὴ ἐπιβάρυνση, κυρίως στοὺς μεσαίους νομάδες κτηνοτρόφους. Ἡ κυβέρνηση τῶν Φιλελευθέρων ἀναγκάστηκε νὰ παρέμβει ἐπανειλημμένως καὶ νὰ λάβει ὁρισμένα προστατευτικὰ μέτρα[2]. Ἡ Ἐπαναστατικὴ Κυβέρνηση προχώρησε σὲ ἐπιτάξεις τῶν βοσκῶν στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Δυτικὴ Θράκη, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει χῶρο γιὰ τοὺς μετακινούμενους κτηνοτρόφους στὶς περιοχὲς αὐτές, ὅπου κυρίως ἔλαβαν χώρα οἱ μεταναστεύσεις καὶ ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν[3]. Τὸ Ν.Δ 17/23 Αὐγούστου1923 *Περὶ ἐνοικιοστασίου τῶν βοσκῶν*, ποὺ θὰ ἰσχύσει σὲ ὅλη τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο, ἀπαγόρευσε τὴν ἔξωση τῶν παλαιῶν κτηνοτρόφων ἀπὸ τὶς βοσκὲς ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἴδιοι γιὰ τὰ αἰγοπρόβατά τους, ἐφόσον ἦταν συνεπεῖς στὴν ἔγκαιρη καταβολὴ τοῦ ἐνοικιοστασίου[4].

Μετὰ τὴν ἄφιξη καὶ τὴν ἐγκατάσταση προσφύγων, τὰ περιορισμένα ἐδάφη ποὺ ἀπέμειναν σὲ περιοχές ποὺ ἄλλοτε χρησιμοποιοῦνταν ὡς βοσκότοποι ἦταν φτωχὰ γιὰ νὰ θρέψουν μεγάλο ἀριθμὸ ζώων, καὶ ἐπιπλέον ἡ διαρκὴς βόσκησή τους τὰ εἶχε ἐξαντλήσει μὲ ἀποτέλεσμα τὴ μείωση τῆς παραγωγικότητας τῆς κτηνοτροφίας.

Στὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου ἡ πολιτική, (τὰ μέτρα) τῆς Ἐπιτροπῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ) καὶ τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κρίσης τῆς κτηνοτροφίας, ἑστιάζεται στὴν ἀνάπτυξη τῆς λεγόμενης χωρικῆς κτηνοτροφίας, τόσο στὶς ὀρεινὲς περιοχὲς ὅσο καὶ στὶς πεδινές, ὅπου μιά, περιορισμένη σὲ κλίμακα, μόνιμη ποιμενικὴ κτηνοτροφία,

---

1. J. K. Campbell καὶ Ph.Sherrard, *Modern Greece*, Λονδίνο 1968, σ. 322. Κ. Κωστῆς, *Ἀγροτικὴ Οἰκονομία καὶ Γεωργικὴ Τράπεζα*, Ἀθήνα 1987, σ. 126. Ἀλ. Κ.Μυλωνᾶς, *Ἡ Ἀγροτικὴ Νομοθεσία καὶ ἡ προταθεῖσα μεταρρύθμισίς της*, Ἀθήνα 1922, σσ. 103-106.

2. Γιὰ νὰ προστατεύσει τοὺς κτηνοτρόφους ἀπὸ τὴν ἐκμετάλλευση τῶν ἰδιοκτητῶν ἐπέβαλε τὸ ἐνοικιοστάσιο τῶν βοσκῶν, τὸ ὁποῖο ὅμως κατήργησε ἡ μετανοεμβριανὴ κυβέρνηση.

3. «Περὶ ἐπιτάξεως θερινῶν λειβαδίων ἐν Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ πρὸς ἐγκατάστασιν τῶν κατὰ τὸ 1922-23 διαχειμασάντων ἐν Δυτικῇ Θράκῃ καὶ Ἀνατολικῇ Μακεδονίᾳ ποιμνίων», Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τεῦχ. 1, ἀρ. φ. 127, 15/5/1923.

4. Κώδηξ «Θέμιδος» 1923, φ. 1, σσ. 650-653.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μέ βάση τὰ αἰγοπρόβατα, μποροῦσε νὰ συντηρηθεῖ ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκές. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἔγινε γιὰ νὰ ἐξασφαλίζει στοὺς ἀγρότες ὁρισμένα βασικὰ εἴδη γιὰ τὴ διατροφή τους, ἀλλὰ καὶ γιατὶ τὸ συμπληρωματικὸ εἰσόδημα ἀπὸ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὴ χωρικὴ κτηνοτροφία ἦταν γιὰ πολλές οἰκογένειες ἡ μοναδικὴ πηγὴ ἀποταμίευσης[5].

ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΙΚΩΝ ΒΟΣΚΩΝ

Κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920 τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν, ἢ πιὸ συγκεκριμένα τὸ ζήτημα τῆς κυριότητας καὶ νομῆς τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν, ἔγινε ἰδιαίτερα πολύπλοκο. Ἡ διαφωνία ποὺ προέκυψε ἀνάμεσα στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), ἡ ὁποία, ὑπό τὴν ἐποπτεία καὶ προστασία τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν (ΚτΕ), ἀνέλαβε καὶ διεκπεραίωσε τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων –κυρίως τὴν ἀγροτική– καὶ σὲ διάφορες ἀρχὲς τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἐπηρέασε τὸ κοινωνικὸ καὶ οἰκονομικὸ status τῶν κτηνοτρόφων, δυσχέρανε τὴ συνεργασία τῶν κοινοτήτων μὲ τὴν ΕΑΠ, καὶ προκάλεσε προστριβὲς ἀνάμεσα στοὺς ντόπιους καὶ τοὺς πρόσφυγες.

Οἱ βοσκὲς στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Δυτικὴ Θράκη, ποὺ ἀποτελοῦσαν κοινοτικὴ ἰδιοκτησία χωριῶν ποὺ κατοικοῦνταν ἀπὸ Μουσουλμάνους ἢ Σλαβόφωνους (Βουλγάρους) ποὺ ἀνταλλάχθηκαν ἢ μετανάστευσαν στὸ διάστημα 1912-1924, περιῆλθαν στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Μετὰ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Πρωτοκόλλου τῆς Γενεύης γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν προσφυγικῶν ὁμάδων, πολλὲς ἀπὸ τὶς κοινοτικὲς βοσκὲς οἱ ὁποῖες ἀνῆκαν προηγουμένως σὲ ἀνταλλαγέντες Μουσουλμάνους καὶ Σλαβόφωνους (Βουλγάρους) μεταβιβάστηκαν ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ δημόσιο στὴν ΕΑΠ, ὡς ἐγγύηση γιὰ τὴ χορήγηση τοῦ πρώτου προσφυγικοῦ δανείου.

Οἱ κοινοτικὲς βοσκὲς τῶν πρώην μουσουλμανικῶν κοινοτήτων στὴ Μακεδονία εἶχαν περιέλθει ἀρχικά, ὡς ἀνταλλάξιμα κτήματα, στὴ δικαιοδοσία τῆς Ὑπηρεσίας Ἀνταλλαγῆς καὶ ἀπὸ αὐτὴν ἕνα μέρος μεταβιβάστηκε στὴν Ἐθνική Τράπεζα. Τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, ὡστόσο, ὑποστήριξε πὼς ἡ ἐνέργεια αὐτὴ ἦταν λανθασμένη ἀπὸ νομικῆς ἀπόψεως, γιατὶ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ διακοπὴ τῆς κοινοτικῆς ζωῆς, ἐφόσον τὰ χωριὰ εἶχαν ἐποικισθεῖ μὲ νέους πρόσφυγες κατοίκους πρὶν ἢ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ μεταναστεύσεως τῶν πρώην κατοίκων τους. Τὸ ἄρθρο 1 τοῦ Νόμου 2074/13-3-1920 περὶ τῶν κοινοτικῶν γαιῶν στὶς Νέες Χῶρες καθόριζε:

---

5. Κ. Κωστῆς, *ὅ.π.*, σ. 124-130. Ἀλ. Κ. Μυλωνᾶς, *ὅ.π.* Γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ζώων καὶ τὴν ἐνίσχυση αὐτῆς τῆς ἐγκαταστημένης χωρικῆς κτηνοτροφίας ἡ ΕΑΠ ἐνθάρρυνε τὴν καλλιέργεια κτηνοτροφικῶν φυτῶν μὲ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ διανομὴ σπόρων σὲ πρόσφυγες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Οἱ πλατεῖες, οἱ τόποι ἀγορῶν καὶ πανηγύρεων, οἱ ἁλωνότοποι καὶ οἱ βοσκήσιμες γαῖες, οἱ εἰς κοινὴν χρῆσιν ἀφείμενοι κατὰ τὸν Τουρκικὸν νόμον ... καθίστανται περιουσία τῶν συνοικισμῶν, ὑπὲρ τῶν κατοίκων τῶν ὁποίων εἶχαν ἀνέκαθεν προορισθῆ, παραχωρούμενοι εἰς τὴν πλήρη κατοχὴν αὐτῶν ἀναγνωριζομένων ὡς νομικῶν προσώπων. Βοσκήσιμοι γαῖαι προωρισμέναι ἀπὸ παλαιὰ ὑπὲρ τῶν κατοίκων δύο ἢ περισσοτέρων συνοικισμῶν ἐπικοίνως ... καθίστανται κοινὴ τῶν οἰκείων συνοικισμῶν περιουσία, παραχωρούμεναι στὴν πλήρη κυριότητα καὶ κατοχὴν αὐτῶν ἀδιαιρέτως.

Τὰ ἄρθρα 4 καὶ 6 τοῦ ἴδιου Νόμου καθόριζαν τὸν τρόπο χρήσεως τῶν βοσκήσιμων γαιῶν ἀπὸ τοὺς κατοίκους ἀνάλογα μὲ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὸ εἶδος τῶν ζώων τους, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ δικαίωμα τῆς κοινότητας νὰ ἐκμισθώνει τὸ τυχὸν περίσσευμα τῶν βοσκήσιμων γαιῶν μὲ πλειοδοτικὴ δημοπρασία καὶ νὰ διαθέτει τὸ εἰσπραχθὲν ποσὸ γιὰ ἔργα κοινῆς ὠφελείας[6]. Ἑπομένως, οἱ νέες κοινότητες ἐξακολουθοῦσαν νὰ διατηροῦν τὰ δικαιώματα κυριότητας στὶς πρώην κοινοτικές βοσκὲς ὑπὸ τὰ γνωστὰ ὅρια καὶ τὴν ἔκτασή τους[7].

Μετὰ τὸ 1925 οἱ κοινοτικὲς βοσκὲς διεκδικοῦνται τουλάχιστον ἀπὸ τέσσερεις ἀρχές: 1) Ἀπὸ τὴν ΕΑΠ: οἱ ὑπηρεσίες τῆς ΕΑΠ κρατοῦσαν τὸ μεγαλύτερο δυνατὸν μέρος ἀπὸ τὶς κοινοτικές βοσκές, μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι θὰ τὶς χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ καλύψουν τὶς ἀνάγκες τῶν ἐγκατεστημένων προσφύγων γιὰ τὴν ἐκτροφὴ τῶν ζώων τους, καὶ γιὰ νὰ μποροῦν νὰ τὶς μετατρέψουν σὲ καλλιεργήσιμα χωράφια καὶ νὰ τὰ διανείμουν στοὺς πρόσφυγες, ὥστε ὁ κάθε προσφυγικὸς κλῆρος νὰ γίνει ἐπαρκής, γιατὶ ὁ μέσος κλῆρος, ποὺ δὲν ὑπερέβαινε τὰ 35 στρ., σὲ πολλὲς περιοχὲς δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴ συντήρηση μιᾶς προσφυγικῆς οἰκογένειας. 2) Ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν, ὡς περιουσία τῶν κοινοτήτων στὴν περιφέρεια τῶν ὁποίων ἀνῆκαν. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν δὲν ἤθελε νὰ φανεῖ ὅτι διαφωνοῦσε ὡς πρὸς τὴν οὐσία τοῦ θέματος μὲ τὴν ΕΑΠ, ὑποστήριζε ὅτι ἡ παραχώρηση τῶν βοσκῶν στὶς κοινότητες ἀπέβλεπε σὲ σκοποὺς παρόμοιους μὲ ἐκείνους τῆς ΕΑΠ, δηλ. πρῶτα ἀπ' ὅλα στὴν ἐξυπηρέτηση, σύμφωνα μὲ τὶς τοπικὲς συνήθειες, τῶν ἀναγκῶν τῆς κτηνοτροφίας τῶν κοινοτήτων. Τὸ τυχὸν περίσσευμα γαιῶν θὰ τὸ ἐκμίσθωναν οἱ κοινότητες, κατόπιν δημοπρασίας, σὲ μετακινούμενους κτηνοτρόφους καὶ θὰ διέθεταν τὰ ἔσοδα γιὰ κοινωφελεῖς σκοποὺς ἀνταποκρινόμενους στὶς συλλογικὲς ἀνάγκες τῆς κοινό-

---

6. Χ. Ἀ. Κοσσύβας, *Νομοθεσία Διοικήσεως Μουσουλμανικῶν καὶ ἀνταλλαξίμων ἀκινήτων*, Ἀθήνα 1928, σσ. 356-359.

7. Οἱ ἀπόψεις τοῦ Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν ἔγιναν δεκτὲς καὶ ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας καὶ ἀπὸ τὸ πολιτικὸ Γραφεῖο μετὰ τὴ σύμφωνη γνωμοδότηση τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου (ὑπ. ἀρ. 184 τῆς 26-1-1926).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τητας[8]. 3) Ἀπὸ τὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, ὡς δημόσιες γαῖες. Στὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, ἡ ὁποία ἱδρύθηκε ἐπί Παγκάλου «ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐνισχύσεως καὶ ἀνασυγκροτήσεως τῆς Στρατιωτικῆς Ἀεροπορίας», ἀνατέθηκε ἡ διοίκηση καὶ διαχείριση τῶν δημοσίων κτημάτων, ἡ ὁποία μέχρι τότε ἦταν ἁρμοδιότητα τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας[9]. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα χαρακτήρισε δημόσια κτήματα τὶς βοσκὲς στὶς ὁποῖες δὲν εἶχε γίνει πραγματικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων καὶ τὶς διεκδίκησε γιὰ λογαριασμό της. 4) Ἀπὸ τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

Μὲ τὸ Νομοθετικὸ Διάταγμα τῆς 15/5/1926 περιῆλθαν στὴν κυριότητα τῆς ΕΑΠ ὅλα τὰ κτήματα στὰ ὁποῖα εἶχε ἐγκαταστήσει πρόσφυγες, ἢ εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ τοὺς ἐγκαταστήσει[10]. Τὸ δημόσιο ἔχασε τὸ δικαίωμα νὰ ἀναμειγνύεται στὴ διαχείριση τῶν κτημάτων αὐτῶν. Μὲ τὸ ἀνωτέρω Ν.Δ. ἀκυρώθηκε καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς ἐγκυκλίου (ἀρ. 112057) τοῦ 1925, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ δημόσιο, καὶ συγκεκριμένα ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, μποροῦσε νὰ διαχειρίζεται τμήματα τῶν κτημάτων ποὺ εἶχαν χορηγηθεῖ στὴν ΕΑΠ γιὰ προσφυγικὴ ἐγκατάσταση καὶ τὰ ὁποῖα δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη ἀπὸ τοὺς πρόσφυγες[11].

Παρόλα αὐτά, οἱ οἰκονομικοὶ ἔφοροι τῆς Δυτικῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας μὲ ἐντολὴ τῆς Ἀεροπορικῆς Ἄμυνας, νοίκιασαν, κατόπιν δημοπρασίας, σὲ κτηνοτρόφους κτήματα, τὰ ὁποῖα εἶχαν παραχωρηθεῖ γιὰ ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων. Ἡ ΕΑΠ διαμαρτυρήθηκε καὶ ζήτησε νὰ παύσει τὸ δημόσιο νὰ ἀναμειγνύεται στὰ κτήματα ποὺ εἶχαν μεταβιβασθεῖ σ' αὐτὴν «κατ' ἀπόλυτον κυριότητα» καὶ νὰ γίνουν ἀπολύτως σεβαστὰ τὰ δικαιώματά της σύμφωνα μὲ τὸ Πρωτόκολλο τῆς Γενεύης. Ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς ΕΑΠ, Sir John Campbell, ἐξήγησε ὅτι σὲ ἀρκετὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, στὶς ἐκτάσεις ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στοὺς ἀγροτικῶς ἐγκατεστημένους πρόσφυγες περιλαμβάνονταν καὶ τμήματα ποὺ δὲν χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη γιὰ καλλιέργεια ἢ γιὰ κτηνοτροφικὴ ἐκμετάλλευση, λόγω τοῦ ἀνεπαρκοῦς ἐφοδιασμοῦ τῶν προσφύγων μὲ σπόρους, ἐργαλεῖα καὶ ζῶα, καὶ τῆς προσωρινῆς οἰκονομικῆς ἀδυναμίας τους, ἢ διότι ἀφήνονταν σὲ ἐτήσια ἢ διετὴ ἀγρανάπαυση. Ὡστόσο, τόνισε ὅτι τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν παραπάνω

8. Θρ. Πετμεζᾶς πρὸς ΕΑΠ, Ἀθήνα 6/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 59003.

9. Βλ. «Περὶ συστάσεως Ἀεροπορικῆς Ἀμύνης», Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τεῦχ. 1, ἀρ. φ. 228, 31/8/1925.

10. «Περὶ μεταβιβάσεως δικαιωμάτων κυριότητος κ.λπ. ἐπὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι κειμένων ἀγροτικῶν κτημάτων κ.λπ. εἰς τὴν Ε.Α. Προσφύγων», Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τεῦχ. 1, ἀρ. φ. 164, 22/5/1926.

11. Ἀ. Ἀναστασιάδης, Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, 16/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 151629.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐκτάσεων περιλαμβάνονταν στοὺς νόμιμους κλήρους, ποὺ εἶχαν χορηγηθεῖ προσωρινὰ στοὺς πρόσφυγες, καὶ ἦταν ἀπολύτως ἀπαραίτητα γιὰ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἐπάρκεια τῶν κλήρων. Ἡ ΕΑΠ, «ὡς ἀπόλυτος κύριος καὶ νομεύς», εἶχε προβεῖ νομίμως στὴν ἐκμίσθωση τῶν ἐκτάσεων αὐτῶν καὶ χρησιμοποιοῦσε τὰ μισθώματα γιὰ κοινωφελῆ ἔργα ὑπὲρ τῶν συνοικισμῶν στοὺς ὁποίους ἀνῆκαν οἱ ἐκτάσεις αὐτές[12].

Τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας, θεωρώντας ἀπολύτως νόμιμες τὶς ἐνέργειες τῆς ΕΑΠ, συνέστησε στὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα νὰ ἀπαγορεύσει ὁποιαδήποτε ἀνάμειξη τῶν οἰκονομικῶν ἐφόρων στὰ κτήματα ποὺ εἶχαν χορηγηθεῖ στὴν ΕΑΠ[13]. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα ὅμως ἐξακολούθησε νὰ ἀναμειγνύεται στὴ διαχείριση βοσκησίμων ἐκτάσεων, τὶς ὁποῖες ἡ ΕΑΠ ἐκμίσθωνε σὲ μὴ πρόσφυγες κτηνοτρόφους, προβάλλοντας τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἔργο τῆς ΕΑΠ ἦταν ὁ ἐποικισμὸς τῶν προσφύγων καὶ ὄχι ἡ ἐκμίσθωση τῶν παραχωρηθέντων σὲ αὐτὴν ἀκινήτων. Ὁ πρόεδρος τῆς Ἀεροπορικῆς Ἄμυνας στὴν ἀλληλογραφία μὲ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ὑποστήριξε ὅτι ὅπου δὲν εἶχε γίνει διανομὴ καὶ ἐκμετάλλευση τῶν κτημάτων ἀπὸ πρόσφυγες, τὸ δημόσιο θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει τὴ νομὴ τῶν δημοσίων κτημάτων, ποὺ ἀνῆκαν προηγουμένως σὲ Μουσουλμάνους ἢ Βουλγάρους, καὶ αὐτὸ νὰ ἀποφασίζει ἂν θὰ δοθοῦν στὴν ΕΑΠ ἢ σὲ τρίτον γιὰ ἕναν ἐπιπλέον λόγο. Τὸ ἑλληνικὸ κράτος –καὶ ὄχι ἡ ΕΑΠ– ὤφειλε νὰ ἀποζημιώσει τοὺς πρώην ἰδιοκτῆτες τους, σύμφωνα μὲ τὶς συνθῆκες ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν. Ἔτσι, ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα ἔδωσε ἐντολὴ στὶς ἐπαρχιακὲς ὑπηρεσίες νὰ παραδίνουν στὴν ΕΑΠ μόνο τὶς ἐκτάσεις, στὶς ὁποῖες εἶχε γίνει πραγματικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, καὶ νὰ ἐνοικιάζουν τὶς ὑπόλοιπες, στὶς ὁποῖες εἶχε γίνει μερικὴ ἢ καθόλου ἐγκατάσταση γιὰ λογαριασμό της[14].

Ἡ ἀσυνεννοησία καὶ ἀντιδικία ἀνάμεσα στὶς ὑπηρεσίες τῆς ΕΑΠ καὶ τὸ ἑλληνικὸ δημόσιο ἦταν ἐξαιρετικὰ ἀποθαρρυντικὴ καὶ ἐπιζήμια γιὰ τὴν κτηνοτροφία. Οἱ οἰκονομικοὶ ἔφοροι στὴ Δυτικὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη ζήτησαν ἀπὸ τοὺς κτηνοτρόφους, στοὺς ὁποίους ἡ ΕΑΠ εἶχε ἤδη ἐκμισθώσει τὰ διαφιλονικούμενα βοσκοτόπια, νὰ πληρώσουν δεύτερο ἐνοίκιο στὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα μὲ τὴν ἀπειλὴ τῆς ἐξώσεως. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ὁμοίως προέβη σὲ δημοπρασία κτημάτων ποὺ εἶχαν ἤδη ἐκμισθωθεῖ σὲ κτηνοτρόφους.

Οἱ συνέπειες ἦταν καταστροφικές. Πολλοὶ κτηνοτρόφοι ἐξώσθηκαν,

---

12. Sir John Campbell πρὸς τὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, 23/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 37512.

13. Α. Ἀναστασιάδης, Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, 16/11/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 151629.

14. Ζ. Παπαθανασίου, Πρόεδρος τῆς Ἀεροπορικῆς Ἄμυνας, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων, πρὸς Ὑπουργὸ Γεωργίας, Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ, Ἀθήνα 10/1/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 29240.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

χρεωκόπησαν, ἢ φυλακίστηκαν ἐπειδὴ δὲν πλήρωσαν καὶ τὸ δεύτερο ἐνοίκιο. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1928 ὁ Γενικὸς Διοικητὴς Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας, Ἰ. Καραμᾶνος ἀνέφερε στὸν ἀντιπρόεδρο τῆς ΕΑΠ Sir John Hope Simpson ὅτι πάνω ἀπό χίλιοι κτηνοτρόφοι, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦταν ἐνοικιαστές τῆς ΕΑΠ, εἶχαν φυλακιστεῖ, ἐπειδὴ ἀρνήθηκαν νὰ καταβάλουν καὶ δεύτερο ἐνοίκιο. Ἡ παρακάτω περίπτωση εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ καὶ ἀναδεικνύει τὴν περιπλοκότητα τοῦ θέματος. Ὁ Σαραμάνδρος, ἕνας κτηνοτρόφος ποὺ εἶχε δύο χιλιάδες πρόβατα, νοίκιαζε γιὰ πολλὰ χρόνια χειμερινὲς βοσκὲς στὴν περιοχὴ τοῦ Κιλκίς. Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1928 ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ξαφνικά, μετὰ ἀπὸ δημοπρασία γιὰ τὶς βοσκὲς ποὺ χρησιμοποιοῦσε, τοῦ ζήτησε νὰ πληρώσει ἐνοίκιο 167 δρχ. τὸ κεφάλι, ποσὸ δυσβάσταχτο καὶ σχεδὸν ἀδύνατο νὰ τὸ ἐξασφαλίσει τὴ συγκεκριμένη μάλιστα ἐποχὴ τοῦ ἔτους, ὅπως σχολιάζει ὁ Καραμᾶνος. Ἐπειδὴ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ βρεῖ ἄλλο μέρος γιὰ νὰ διαχειμάσει τὸ κοπάδι του, ἀναγκάστηκε νὰ πουλήσει τὰ μισὰ πρόβατά του, γιὰ νὰ πληρώσει τὸ ποσὸ καὶ νὰ μὴν πάει φυλακή[15].

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1926 ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς ΕΑΠ ζήτησε τὴν παρέμβαση τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, προκειμένου νὰ διευθετηθεῖ ἡ διαφορὰ καὶ νὰ παύσει ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα νὰ παρενοχλεῖ τοὺς μισθωτὲς κτηνοτρόφους[16]. Ὡστόσο, παρόλο ποὺ τὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν δικαίωσε τὴν ΕΑΠ καὶ ζήτησε ἀπὸ τὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα νὰ ἐναρμονίσει τὶς ἐνέργειές της μὲ τὸ ΝΔ τοῦ 1926[17], ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα δὲν συμβιβάστηκε καὶ ζήτησε νὰ ρυθμιστεῖ τὸ ζήτημα μὲ ἀπόφαση τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, πρόταση μὲ τὴν ὁποία συμφώνησε καὶ ἡ ΕΑΠ[18].

Μὲ τὴν ἀνάληψη τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας ἀπὸ τὸν Ἀλ. Παπαναστασίου, καὶ τὴν ἐπίμονη μέριμνά του γιὰ τὰ ἀγροτικὰ καὶ προσφυγικὰ ζητήματα, θὰ ἐνταθοῦν οἱ ἐνέργειες ἐκ μέρους τῆς κυβέρνησης γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν καὶ τὴν ἀπεμπλοκὴ τῆς ΕΑΠ. Ὁ Παπαναστασίου ζήτησε ἀπὸ ὅλες τίς ἐνδιαφερόμενες ἀρχὲς νὰ ὁρίσουν ἀντιπροσώπους γιὰ νὰ συζητηθεῖ σὲ κοινὴ σύσκεψη ὑπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας τὸ ζήτημα τῶν βοσκῶν[19]. Στὶς ἀρχὲς Μαρτίου ὁ Hill καὶ ὁ Ἀ. Πάλλης, ἐκ μέ-

15. «Notes on a conversation between A. Papadatos, Undersecretary of state, and the Council of the RSC, at the Offices of the Commission in the morning of the 15th January 1929», A.ΚτE, C.125. J.H.S. Private Files of John Hope Simpson.

16. Sir John Campbell πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, Ἀθήνα 22/12/1926, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 40912.

17. Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Πολιτικὸ Γραφεῖο τοῦ Πρωθυπουργοῦ, Ἀθήνα 5/1/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 150025.

18. John Hope Simpson πρὸς Ὑπουργεῖο Γεωργίας, 8/2/1927, ΑΥΕ,1927/Α/4, ἀρ. 2971.

19. Ἀλ. Παπαναστασίου πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 21/2/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 175653 .

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρους τῆς ΚτΕ καὶ τῆς ΕΑΠ, συζήτησαν τὸ πρόβλημα τῶν διαφιλονικούμενων ἐκτάσεων καὶ μὲ τὸν ὑπουργὸ Ἐσωτερικῶν Γ. Μαρῆ. Ὁ Μαρῆς ὑποστήριξε ὅτι, ἐφόσον οἱ ἐκτάσεις αὐτὲς εἶχαν χαρακτηριστεῖ κοινοτικὴ περιουσία, δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συμπεριλαμβάνονται στὰ δημόσια ἢ ἀνταλλάξιμα κτήματα ποὺ μεταβίβασε ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνηση στὴν ΕΑΠ, οὔτε νὰ διαχειρίζεται ἡ τελευταία τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴν ἐνοικίασή τους. Ἐπιπλέον, διευκρίνισε ὅτι, σύμφωνα μὲ τὸν ἰσχύοντα νόμο (Ν. 2074/13-3-1920), οἱ προσφυγικὲς κοινότητες εἶχαν ἴσα δικαιώματα μὲ τὶς κοινότητες τῶν ντόπιων ὅσον ἀφορᾶ τὴ διαχείριση τῆς κοινοτικῆς περιουσίας. Ἡ διάκριση ποὺ ἴσχυε σὲ βάρος τους, ἐφόσον οἱ ντόπιοι ἦταν ἐλεύθεροι νὰ διαχειρίζονται τὰ κοινοτικὰ ἔσοδα, ἐνῶ οἱ πρόσφυγες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ δέχονται τὴ διαχείριση τῆς ΕΑΠ, ἐκτὸς τοῦ ὅ,τι ἀντέβαινε τὴν ἀρχὴ τῆς κοινοτικῆς αὐτο-διοίκησης, ἀναπόφευκτα θὰ δημιουργοῦσε ἐπιπλέον προβλήματα καὶ θὰ προκαλοῦσε τὴν ἀντίδραση τῶν προσφύγων[20]. Παρόλα αὐτά, ἀναγνώρισε στὴν ΕΑΠ τὸ δικαίωμα νὰ νέμεται κατὰ τὸ ἥμισυ τὴν κοινοτικὴ περιουσία στοὺς μικτούς (ντόπιων καὶ προσφύγων) οἰκισμούς, καὶ πρότεινε νὰ ψηφιστεῖ νέος νόμος. Τέλος, πρότεινε τὴ σύσταση εἰδικῆς ἐπιτροπῆς μὲ ἐκπροσώπους τῶν Ὑπουργείων Γεωργίας, Ἐσωτερικῶν καὶ τῆς ΕΑΠ, γιὰ νὰ συντάξουν καὶ νά ὑποβάλουν ἕνα κοινὰ ἀποδεκτὸ νομοσχέδιο στὴ Βουλή[21].

Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1927 τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ἀποφάσισε ὅτι, ἀκόμη καὶ τὰ προορισθέντα γιὰ προσφυγικὴ ἐγκατάσταση κτήματα, ἔπρεπε νὰ παραδοθοῦν ἀπὸ τὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα στὴν ΕΑΠ μὲ δικαίωμα νὰ τὰ νέμεται ὅπως ἐκείνη θὰ ἔκρινε[22]. Ἡ κατάσταση, ὡστόσο, σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης παρέμενε τόσο ὀξυμένη καὶ περίπλοκη, ὥστε ἡ κυβέρνηση ἀναγκάστησε νὰ στείλει ὁδηγίες καὶ νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κάθε περίπτωση ξεχωριστά.

---

20. Πράγματι, ὅπως ἀναφέρει σὲ ἔκθεσή του ὁ John Hope Simpson, ἀρκετὲς κοινότητες προσφύγων εἶχαν ξεσηκωθεῖ στὴ Μακεδονία κατὰ τῆς Ἐπιτροπῆς καί, σέ ὁρισμένες περιπτώσεις, εἶχαν ὑποβάλει καὶ μήνυση ἐναντίον της, τὴν ὁποία καὶ κέρδισαν. Α. ΚτΕ, C125, *δ.π.*

21. *Note on Pasture Lands*, 3/3/1928, A. ΚτΕ, C127.

22. Ὁ Ἀλ. Παπαναστασίου ἀποφάσισε νὰ συγκρατήσει τὴν κατάσταση καὶ ἔστειλε τὴν ἀκόλουθη ἐντολὴ στὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα.

«...Πρὸς χάραξιν ἐνιαίας κατευθύνσεως εἰς τὰ ζητήματα τ' ἀφορῶντα προορισθέντα διὰ πρόσφυγας κτήματα, ἐνδείκνυται ὅπως ἡ ἐκτεθεῖσα ἀρχὴ ἐφαρμοσθῇ ἀπολύτως καὶ ἐπὶ τῶν προορισθέντων διὰ προσφυγικὴν ἐγκατάστασιν δημοσίων κτημάτων, ἐφ' ὧν δὲν δύναται νὰ χωρέσῃ ἀμφισβήτησις ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς παραδόσεως τῆς νομῆς τούτων εἰς τὴν Ε.Α.Π. καὶ ἀνασταλῇ πᾶσα ἐνέργεια ἀφορῶσα διαχείρισιν τοιούτων κτημάτων ὑπὸ τῶν ὀργάνων σας». Ἀλ. Παπαναστασίου πρὸς Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, 4/4/1927, ΑΥΕ, 1927/Α/4, ἀρ. 20735. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, παρόλες τίς ὑποσχέσεις (ὁ πρόεδρός της εἶχε δεσμευτεῖ «νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὰς ἀξιώσεις της ἐὰν ἡ κυβέρνησις ἔκρινε τοῦτο ἐπιβαλλόμενον καὶ ἐλάμβανε σχετικὴν ἀπόφασιν») ἐξακολούθησε τὴν ἀλληλογραφία καὶ τὴν πολιτική της.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὁ ἀντιπρόεδρος τῆς ΕΑΠ ἀποφάσισε τότε νὰ παραπέμψει τὸ θέμα στὸ Συμβούλιο τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν[23]. Ἀπὸ τὶς ἐκθέσεις ποὺ περιέχονται στὸ Ἀρχεῖο τῆς ΚτΕ προκύπτει ἡ ἀκόλουθη εἰκόνα. Ἡ ΕΑΠ εἶχε στὴ Μακεδονία τὴ διαχείριση σὲ ἑπτακόσιες μία κοινοτικὲς βοσκές. Ἀπὸ αὐτές, οἱ πεντακόσιες τριάντα ὀκτὼ ἀνῆκαν σὲ ἀμιγεῖς προσφυγικὲς κοινότητες, καὶ εἶχαν ἐτήσιο εἰσόδημα δώδεκα ἑκατομμύρια δραχμές, ποὺ ἡ Ἐπιτροπὴ τὸ χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν κατασκευὴ ἔργων ὑποδομῆς. Μία δεύτερη κατηγορία ἀποτελοῦσαν δεκαέξι βοσκές, μὲ εἰσόδημα ἑπτακόσιες περίπου χιλιάδες δραχμές, οἱ ὁποῖες δὲν ἀνῆκαν σὲ κοινότητες, γιατὶ ἦταν ἐντελῶς ἀκατάλληλες γιὰ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, ἀλλὰ τίς διαχειριζόταν ἡ ΕΑΠ, γιατὶ τῆς εἶχαν χορηγηθεῖ ἀρχικὰ γιὰ ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση, ὡς ἐγγύηση γιὰ τὸ πρῶτο προσφυγικὸ δάνειο. Τὰ εἰσοδήματα ἀπὸ τὶς βοσκὲς αὐτές, στὶς ὁποῖες δέν ἐπρόκειτο νά γίνει ἐγκατάσταση προσφύγων, τὰ διέθετε ἡ ΕΑΠ στὴ Γενικὴ Διεύθυνση Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας μὲ τὴν ἐντολὴ νὰ τὰ χρησιμοποιήσει γιὰ τὴν κατασκευὴ δρόμων, σχολείων, πλατειῶν κ.λπ. σὲ προσφυγικοὺς οἰκισμούς. Ἄλλες τριάντα τέσσερεις βοσκὲς ἀνῆκαν σὲ μικτὲς κοινότητες, ἀλλὰ τὴ νομή τους τὴν εἶχε κατ' ἀποκλειστικότητα ἡ ΕΑΠ, ἐνῶ δεκαεννέα βοσκές, ποὺ ἀνῆκαν σὲ μικτὲς ἐπίσης κοινότητες, εἶχαν δοθεῖ ἀρχικὰ στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ ἀπό αὐτὴν διατέθηκαν στὴν ΕΑΠ. Στὴν τελευταία κατηγορία ἀνῆκαν ἐνενήντα τέσσερεις βοσκὲς ποὺ ἀποτελοῦσαν κοινοτικὴ περιουσία πενήντα δύο κοινοτήτων, μικτῶν καὶ ἀμιγῶς προσφυγικῶν, ποὺ βρίσκονταν σὲ ἀντιδικία μὲ τὴν ΕΑΠ καὶ διεκδικοῦσαν γιὰ λογαριασμό τους τὴ διάθεση τῆς κοινοτικῆς περιουσίας[24].

Οἱ ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις ποὺ εἶχαν οἱ ἀντιδικίες τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν ἀναδεικνύονται στὶς παρακάτω ἐνδεικτικὲς περιπτώσεις ποὺ ἀναφέρονται στὶς ἐκθέσεις τῶν μελῶν τῆς ΕΑΠ. Οἱ κτηνοτρόφοι ποὺ εἶχαν νοικιάσει ἀπὸ τὴν ΕΑΠ βοσκὲς στὴ Δράμα (Καλαμπάκα) καὶ στὸ Σιδηρόκαστρο (Μακρυνίτσα), μετὰ ἀπὸ μήνυση τῶν κοινοτήτων στὶς ὁποῖες ἀνῆκαν οἱ βοσκές, ὁδηγήθηκαν στὰ δικαστήρια καί, τελικά, φυλακίστηκαν, γιατὶ ἀρνήθηκαν νὰ καταβάλουν καὶ ἄλλο ἐνοίκιο στὶς κοινότητες, στὶς ὁποῖες τὸ δικαστήριο ἀναγνώρισε τὸ δικαίωμα κυριότητας καὶ νομῆς τῶν βοσκῶν.

Παρόμοιο, ἀλλὰ ἀκόμη πιὸ σύνθετο ἦταν τὸ πρόβλημα μὲ τὶς βοσκὲς σὲ

---

23. There may possibly be a question as to our rights in communal pastures, as to which we are having a good deal of difficulty with the government at the moment. It seems to me undoubted that we shall have to inform the government that unless the matter is decided to our satisfaction before the next meeting of the League of Nations, we shall be compelled to take the matter there for decision, under article XII of the [Geneva] Protocol which empowers us to do this. John Hope Simpson to Felkin, 19/1/1928, A. ΚτΕ, C127.

24. *Note on the Pastures in Macedonia*, 18/1/1928, A. ΚτΕ, C127.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μικτοὺς οἰκισμούς. Π.χ. στὴν Καβάλα, ὅπου οἱ κτηνοτρόφοι ποὺ νοίκιασαν ἀπὸ τὴν ΕΑΠ βοσκὲς ἀνάμεσα στὴν κοινότητα τῆς Ἡρακλείτσας, ἀμιγῶς προσφυγική, καὶ στὴν παλαιά κοινότητα Κίναρι, ταλαιπωροῦνταν ἐπὶ μῆνες, γιατὶ οἱ ἀντίδικοι προσβάλανε τὴ μία δικαστικὴ ἀπόφαση μετὰ τὴν ἄλλη. Τέλος, ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε καὶ μία ἀκόμη περίπτωση, ἡ ὁποία εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν ὕπαιθρο τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920. Στὴν περιοχὴ τοῦ Λαγκαδᾶ, ὅπου πρόσφυγες ποὺ ἐγκαταστάθηκαν καὶ καλλιέργησαν κτήματα κοινοτικὰ μὲ ἐντολὴ τῆς ΕΑΠ, μηνύθηκαν ἀπὸ τοὺς ντόπιους κατοίκους ποὺ τὰ θεωροῦσαν δική τους περιουσία καὶ δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ ἐπιτρέψουν στοὺς πρόσφυγες νὰ τὰ καλλιεργήσουν[25].

Γιὰ τὴ Δυτικὴ Θράκη δὲν ἔχουμε τόσο λεπτομερῆ στοιχεῖα, γιατὶ οἱ πίνακες μὲ τὰ διαφιλονικούμενα κτήματα ποὺ διαχειριζόταν ἡ ΕΑΠ δὲν ὑπάρχουν στοὺς σχετικοὺς φακέλους. Ἐπειδὴ οἱ Μουσουλμάνοι τῆς Δυτικῆς Θράκης ἐξαιρέθηκαν ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀνταλλαγή, ὅλα τὰ κτήματα ποὺ εἶχαν μεταβιβαστεῖ ἀπὸ τὸ κράτος στὴν ΕΑΠ (μὲ βάση τὸ ΝΔ τοῦ 1926) ἦταν δημόσια (ἢ διαχειριζόμενα ὑπό τοῦ δημοσίου) καί, ὡς ἐκ τούτου, ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα τὰ διεκδικοῦσε στὸ σύνολό τους. Τὰ κτήματα αὐτὰ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὰ κυρίως δημόσια κτήματα (ποὺ ἦταν ἐλάχιστα), καὶ ἀπὸ «ἐγκαταλελειμμένα» κτήματα Βουλγάρων καὶ Μουσουλμάνων ποὺ εἶχαν μεταναστεύσει ἀπὸ τὴν περιοχὴ στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας 1912/23. Ἐπίσης ὑπῆρχαν καὶ μερικὰ ἀπαλλοτριωθέντα ὑπὸ τοῦ κράτους ἀγροκτήματα πρὸς ἐγκατάστασιν προσφύγων, ἀλλὰ αὐτὰ ἦταν ἐλάχιστα[26]. Τὰ «ἐγκαταλελειμμένα» μουσουλμανικὰ ἀποτελοῦσαν τὴ σπουδαιότερη, ἀπὸ ἄποψη ἔκτασης, κατηγορία καὶ τὰ περισσότερα βρίσκονταν στὶς παραμεθόριες περιοχές[27]. Τὰ

---

25. *Ὅ.π.*

26. Ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα δηλώνει ὅτι γνώριζε δύο μόνο περιπτώσεις τέτοιων ἀπαλλοτριωθέντων κτημάτων.

27. «Αἱ Ἐποικιστικαὶ ὑπηρεσίαι Θράκης εἰς τοὺς ἀποσταλέντας ἡμῖν πίνακας [τοὺς συνταχθέντας ὑπὸ τῆς ΕΑΠ] περιέλαβον μεγάλας ἐκτάσεις, καὶ δὴ Μουσουλμανικάς, ἐφ' ὧν οὐδεμία ἐγένετο ἐγκατάστασις, ἐπὶ τῇ προσδοκίᾳ μελλοντικῆς ἐγκαταστάσεως ἢ ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐκτάσεων τούτων δι' ἀνάγκας γειτονικῶν ἐγκαταστάσεων προσφύγων. Τοιαῦτα κτήματα εἰσὶν π.χ. αἱ βοσκαὶ περιφερείας Σουφλίου «Ξηροδένδρου καὶ Τσαλίκιοϊ», αἱ βοσκαὶ περιφερείας Ὀρεστιάδος «Ὀρμένιον» «Φτελιά», «Δίκαια», «Πές-τεπέ», «Ἐδεδέκιοϊ», «Χάνδακας», ἡ βοσκὴ τῆς περιφερείας Κομοτινῆς, ἡ Ἰμλιὰκ κ.λπ. Ἐπίσης περιέλαβον ἐν τοῖς αὐτοῖς πίναξιν ἐξ ὁλοκλήρου ἐκτάσεις, εἰς ἐλάχιστον μέρος τῶν ὁποίων ἐγένετο ἐγκατάστασις προσφύγων, ὥστε κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος νὰ περισεύσωσι καὶ νὰ μὴ χρησιμοποιῶνται δι' ὃν σκοπὸν παρεχωρήθησαν.» Ζ. Παπαθανασίου, Α. Α, Δ. Κτημάτων, πρὸς Ὑπουργεῖο Γεωργίας, Δ/νση Ἐποικισμοῦ, 10/1/1927, ἀρ. 579, ΑΥΕ, 1927/Α/4.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κτήματα αὐτὰ εἶχαν χορηγηθεῖ ἀπὸ τὸ κράτος στὴν ΕΑΠ γιὰ νὰ ἐποικισθοῦν μὲ πρόσφυγες, ὥστε νὰ ἐξυπηρετηθεῖ ἡ πολιτικὴ καὶ ἐθνικὴ ἐπιδίωξη ποὺ διαπνέει τὸ ὅλο πρόγραμμα τῆς ἀγροτικῆς ἐγκατάστασης προσφύγων στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη, ποὺ ἦταν ἡ κατοχύρωση τῶν περιοχῶν αὐτῶν καὶ ἡ ἐνίσχυση τῶν βορείων καὶ ἀνατολικῶν συνόρων. Μεγάλα τμήματα τῶν κτημάτων αὐτῶν δὲν εἶχαν καλλιεργηθεῖ ἀκόμη ἀπὸ πρόσφυγες μέχρι τὸ 1927, λόγω ἔλλειψης σπόρων καὶ ἐξοπλισμοῦ, ἢ, τὸ πιθανότερον, γιατὶ οἱ περισσότεροι πρόσφυγες προτιμοῦσαν ἄλλα μέρη καὶ ἀπέφευγαν τὴν ἐγκατάσταση σὲ ὑψηλῆς στρατηγικῆς σημασίας περιοχές, ὅπου ὁ κίνδυνος τοῦ πολέμου ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ὁρατός. Ἡ ΕΑΠ νοίκιαζε τὰ κτήματα αὐτὰ σὲ μὴ πρόσφυγες κτηνοτρόφους, ἀλλὰ ἡ Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, ἀκολουθώντας μιὰ πείσμονα, κοντόφθαλμη τακτική, καὶ ἐπιχειρηματολογώντας ὑπέρ τῶν οἰκονομικῶν συμφερόντων τοῦ δημοσίου[28] –δηλ. τοῦ ταμείου της– ἀπαιτοῦσε ἐνοίκιο ἀπὸ τοὺς κτηνοτρόφους καὶ προκαλοῦσε ἔτσι σοβαρὰ προβλήματα τόσο στὴν κτηνοτροφία, ἡ ὁποία διήνυε μία μακρὰ περίοδο κρίσης, ὅσο καὶ στὸ πρόγραμμα τοῦ ἐποικισμοῦ τῶν Νέων Χωρῶν, τὴν περίοδο ποὺ οἱ πόροι τοῦ πρώτου προσφυγικοῦ δανείου εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐξαντλοῦνται καὶ ἡ κυβέρνηση προσπαθοῦσε νὰ ἐξασφαλίσει ἕνα δεύτερο δάνειο.

Γιὰ νὰ ρυθμιστεῖ τὸ ζήτημα τῆς νομῆς τῶν βοσκῶν σὲ μικτοὺς ἢ γειτονικοὺς συνοικισμούς, οἱ ὑπηρεσίες τοῦ Ἐποικισμοῦ τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας ἔστειλαν ἐντολὲς στὰ κατὰ τόπους γραφεῖα, μὲ τὶς ὁποῖες προσδιορίσαν τὶς βοσκὲς γιὰ τὴν κτηνοτροφία τῶν προσφύγων. Τὸ 1928 ὁ πρωθυπουργὸς Ἐ. Βενιζέλος συνέστησε στὴν ΕΑΠ, τὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ στοὺς διευθυντὲς τῶν Ἐποικιστικῶν Γραφείων νὰ μὴ γίνει δημοπρασία, ὅπως ἦταν ἡ διαδικασία μέχρι τότε, γιὰ τὰ ἐνοικιαζόμενα λειβάδια, ἀλλὰ νὰ δοθοῦν στοὺς ἴδιους κτηνοτρόφους ποὺ τὰ εἶχαν κατὰ τὸ λῆξαν κτηνοτροφικὸ ἔτος, ὥστε νὰ περιορισθεῖ ἡ ἐκμετάλλευση σὲ βάρος τῶν μικρῶν κυρίως κτηνοτρόφων μὲ τὴν αὔξηση τῶν μισθωμάτων τῶν βοσκῶν.

Τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας ἐπιπλέον ὅρισε νὰ χρησιμοποιοῦν τὶς ἴδιες βοσκὲς γιὰ τὰ ζῶα τους οἱ παλαιοὶ κτηνοτρόφοι καὶ οἱ πρόσφυγες. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ διαθέσιμες βοσκὲς δὲν ἦταν ἐπαρκεῖς γιὰ τὰ πρόβατα καὶ τῶν προσφύγων καὶ τῶν παλαιῶν κτηνοτρόφων, προκλήθηκαν συγκρούσεις καὶ προστριβὲς μεταξὺ τῶν δύο ὁμάδων σὲ πολλὲς περιοχές. Τὸ πρόβλημα συζητήθηκε στὴ Βουλή, ὅπου ἔγινε ἀπ' ὅλους ἀποδεκτὸ ὅτι, ὅσο ἐκκρεμοῦσε ἡ ἐκκα-

---

28. «... Ἡ Ἀ. Ἄ. οὐδαμῶς ὑπετίμησε τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν προσφύγων. Ἀλλὰ θεματοφύλαξ καὶ διοικητὴς τῆς δημόσιας περιουσίας δὲν ἠδυνήθη νὰ πεισθῇ καὶ συνεπῶς δὲν ἀποδέχεται καὶ τώρα ὅτι ἡ ἀξίωσις τῆς Ε.Α.Π. περὶ ἐκμεταλλεύσεως διὰ δημοπρασιῶν κτημάτων ἀγροτικῶν καὶ ἀστικῶν εὑρίσκει οἱονδήποτε ἔρεισμα εἰς διατάξεις συμβάσεων ἢ κειμένων νόμων.» *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θάριση τῆς νομικῆς καταστάσεως τῶν βοσκῶν, δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἠρεμία καὶ νὰ ἐπιβιώσουν οἱ μικροὶ κυρίως κτηνοτρόφοι[29].

Ὁ ἀγροτιστὴς Σ. Ἀνθρακόπουλος παρουσίασε τὶς θέσεις ποὺ εἶχαν προκύψει στὸ πρόσφατο ἀγροτικὸ συνέδριο, στὸ ὁποῖο ἐπισημάνθηκε ὅτι δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ὑπάρξει νομαδικὴ κτηνοτροφία, ὅπου εἶχε γίνει ἀγροτικὴ ἐγκατάσταση προσφύγων, γιατὶ δὲν μποροῦσαν νὰ συνυπάρξουν καὶ τὰ δύο[30]. Τόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιλυθοῦν τὰ προβλήματα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ καὶ νὰ λάβει ἡ πολιτεία συγκεκριμένα μέτρα, γιὰ νὰ γίνει ἡ κτηνοτροφία ἀπὸ νομαδικὴ σὲ σταυλική.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1929, ἐνόψει καὶ τῆς ἐπικείμενης διάλυσης τῆς ΕΑΠ, ἄρχισαν καὶ πάλι οἱ διαβουλεύσεις γιὰ τὸ ζήτημα τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν. Σὲ μία συνάντηση μεταξὺ τοῦ Συμβουλίου τῆς ΕΑΠ, τοῦ ἀντιπροέδρου τῆς κυβερνήσεως, Ἀ. Παπαδάτου καὶ τοῦ Γενικοῦ Διευθυντῆ Ἐποικισμοῦ Μακεδονίας, Ἰ. Καραμάνου, ὁ Παπαδᾶτος ἀνέπτυξε τὶς θέσεις τῆς κυβέρνησης καὶ τόνισε τὴν ἀνάγκη νὰ ἀναγνωριστεῖ τὸ δικαίωμα κατοχῆς καὶ νομῆς τῶν βοσκῶν στὶς κοινότητες (παλαιὲς καὶ προσφυγικὲς ἀδιακρίτως) καθότι «συνέφερε στὸ κράτος νὰ εἶναι πλούσιες οἱ κοινότητες καὶ νὰ μποροῦν ἀπὸ μόνες τους νὰ ξοδεύουν γιὰ τὸ συλλογικὸ ὄφελος, καὶ νά ἀναλαμβάνουν τὴν κατασκευὴ σχολείων, ἐκκλησιῶν κ.λπ.». Ἡ κυβέρνηση ἐν συνεχείᾳ ἔστειλε ἐγκύκλιο μὲ ὁδηγίες πρὸς ὅλους τοὺς ἐνδιαφερόμενους γιὰ προσωρινὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος καὶ ἀνέθεσε σὲ ἐπιτροπὴ τὴ μελέτη τοῦ προβλήματος, γιὰ νὰ τὸ ἐπιλύσει ὁριστικά. Γιὰ νὰ προστατεύσει τοὺς κτηνοτρόφους, ἀπαγόρευσε γιὰ μία πενταετία τὶς ἐξώσεις ἀπὸ βοσκὲς ποὺ εἶχαν ἐκμισθωθεῖ εἴτε ἀπὸ τὴν ΕΑΠ, τὴν Ἀεροπορικὴ Ἄμυνα, τὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα ἢ τὶς κοινότητες[31].

Ὡστόσο, ἡ νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ ζητήματος τῶν κοινοτικῶν βοσκῶν δέν ἔγινε παρὰ τὸ 1932, ἀφοῦ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχε διαλυθεῖ ἡ ΕΑΠ καὶ τὰ δικαιώματά της εἶχαν περιέλθει στό Ὑπουργεῖο Γεωργίας καὶ στὴν Ἀγροτικὴ Τράπεζα[32]. Τὸ σημαντικότερο ὅμως εἶναι ὅτι μέχρι τὸ 1932 εἶχε γίνει ὁριστικὴ διανομὴ σὲ ἀρκετοὺς οἰκισμούς, γεγονὸς ποὺ ἐπέτρεψε καὶ τὴν ὁριστικοποίηση τοῦ καθεστῶτος τῶν κοινοτικῶν κτημάτων. (Οἱ κτηματογραφήσεις

---

29. Συνεδρίαση τῆς Βουλῆς 22/11/1928. Βλ. ἀγόρευση τοῦ βουλευτοῦ Εὐθυμιάδη.

30. Ὁ Σ. Ἀνθρακόπουλος, σχολιάζοντας τὴν διαταγὴ τοῦ Βενιζέλου γιὰ τὴ χρήση τῶν βοσκῶν τῶν συνεταιρισμῶν, εἶπε ὅτι τὸ μέτρο ἀδικεῖ τὸν ἀγροτικὸ κόσμο: «Ἡ περισυνὴ κατάστασις ἑνὸς λειβαδιοῦ μειοῦται ὑπὸ ἔποψιν βοσκῆς. Εἰς τοὺς προσφυγικοὺς συνοικισμοὺς μετεβλήθησαν ἄρδην οἱ ὅροι τῆς γεωργικῆς ἐκμεταλλεύσεως καὶ εἶνε προφανὲς ὅτι δὲν μποροῦν νὰ ἐπανέλθουν οἱ ἴδιοι κτηνοτρόφοι.» Ἐφ. *Μακεδονία* 23/11/1928.

31. Νόμος 4818 τῆς 14/16 Ἰουλίου 1930, «Περὶ ἐνοικιοστασίου βοσκῶν», *Κώδηξ τῆς Δικαστικῆς Ἐφημερίδος Θέμις, 1930*, Ἀθήνα 1930, σ. 505.

32. Σύμφωνα μὲ τὴ Συμφωνία Παπαδάτου - Eddy (1930).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ οἱ ὁριστικὲς διανομὲς ἄρχισαν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1927)[33]. Μεταβιβάστηκαν τότε στὶς κοινότητες, ὡς κοινοτικὸς κλῆρος, χωρὶς καταβολὴ τιμήματος ἢ ἄλλης ἀποζημιώσεως, ὅλες οἱ γαῖες οἱ ὁποῖες, κατὰ τὴν ὁριστικὴ διανομὴ ἀφέθηκαν «πρὸς κοινὴν χρῆσιν τῶν ἐγκατασταθέντων προσφύγων καὶ τῶν γηγενῶν» σὲ κάθε οἰκισμό. Κάθε πρόσφυγας ἢ γηγενὴς κληροῦχος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ βόσκει δωρεὰν ἐντὸς τῆς κοινοτικῆς βοσκῆς μέχρι εἴκοσι πέντε μικρὰ ζῶα καὶ τέσσερα μεγάλα[34].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ μετακινούμενη κτηνοτροφία στὶς βόρειες ἐπαρχίες, ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει ἡ χωρικὴ κτηνοτροφία τῶν προσφύγων κατὰ τὴ μεσοπολεμικὴ περίοδο εἶναι ἀπογοητευτική. Σύμφωνα μὲ τὶς στατιστικές, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ διάλυση τῆς ΕΑΠ, τὸ 40% τῶν προσφύγων δὲν εἶχαν ζῶα ὄχι γιὰ ἐκτροφὴ ἀλλὰ οὔτε γιὰ νὰ καλλιεργήσουν τὰ χωράφια τους[35]. Οἱ λόγοι ἦταν διάφοροι. Ἡ ΕΑΠ εἶχε διανείμει στοὺς πρόσφυγες, ποὺ ἦταν ἐγκαταστημένοι στὶς ὀρεινὲς καὶ παραμεθόριες περιοχὲς τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, αἰγοπρόβατα ποὺ τὰ εἶχε εἰσαγάγει ἀπὸ τὴ Βουλγαρία καὶ τὴ Ρουμανία. Τὰ περισσότερα (80%) χάθηκαν εἴτε γιατὶ δὲν μπόρεσαν νὰ ἐγκλιματιστοῦν καὶ ἀρρώστησαν, εἴτε γιατὶ οἱ πρόσφυγες –κυρίως ὅσοι ἦταν ἀπὸ τὰ Μικρασιατικὰ παράλια– δὲν ἦταν πεπειραμένοι γιὰ νὰ τὰ συντηρήσουν, εἴτε γιατὶ ὁρισμένοι ἀναγκάστηκαν ἐξαιτίας τῆς φτώχειας τους ἢ νὰ τὰ φᾶνε ἢ νὰ τὰ πουλήσουν γιὰ νὰ πληρώσουν τὰ χρέη τους[36]. Ἔτσι, ὅταν διαλύθηκε ἡ ΕΑΠ τὸ 1930, ἡ χωρικὴ κτηνοτροφία τῶν προσφύγων ἦταν πενιχρὴ καὶ σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἀνύπαρκτη. Ὑπολογιζόταν ὅτι ἔπρεπε νὰ διατεθοῦν ὀγδόντα ἑκατομμύρια δραχμὲς γιὰ νὰ ἀντικατασταθοῦν τὰ ζῶα, ὥστε νὰ θεωρεῖται πλήρης ὁ ἐξοπλισμὸς τῶν ἀγροτικῶς ἐγκατασταθέντων προσφύγων[37].

---

33. Πράγματι, ἡ ἀβεβαιότητα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς γιὰ διάφορα ζητήματα σχετικὰ μὲ τὰ ὅρια τῶν κλήρων κ.λπ. τροφοδοτοῦσε ἕνα κλῖμα ἔντασης καὶ ἀταξίας, καθὼς προκαλοῦσε διαρκῶς καὶ τὴν ἀναβολὴ τῆς ρύθμισης σχετικῶν ζητημάτων, ὅπως π.χ. τὸ ἐξεταζόμενο στὴν παροῦσα μελέτη. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ἂς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ παραπέμψω στὴ διατριβή μου *The Rural Settlement of Greek Refugees in Macedonia*, Ὀξφόρδη 1996, (ὑπὸ ἔκδοση), ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλῶ καὶ ἄλλα στοιχεῖα, χωρὶς νὰ παραπέμπω σ' αὐτή.

34. Βλ. τὸ Νόμο 89490/23-7-1932 τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας, *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τεῦχ. 2, ἀρ. 69, 25 Ἰουλίου 1932.

35. Ἀγροτικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, *Τὸ ἔργον μιᾶς δεκαετίας (1930-1939)*, Ἀθήνα 1940 6.34, Κ. Κωστῆς, *ὅ.π.*, σ. 126.

36. Στὴ Χαλκιδικὴ π.χ. πολλοὶ πρόσφυγες ἀναγκάστηκαν νὰ πουλήσουν τὰ ζῶα τους γιὰ νὰ πληρώσουν τὰ χρέη τους στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα καὶ νὰ σταματήσουν οἱ πιέσεις ποὺ ὑφίσταντο. Βλ. C.B.Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, Λονδίνο 1931, σ.112.

37. C. B. Eddy, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ κατάσταση τῆς μετακινούμενης κτηνοτροφίας ἐξαιτίας τῆς σταδιακῆς συρρίκνωσης τῶν πρώην βοσκοτόπων ἐπιδεινώνεται συνεχῶς. Ἡ ἀνάγκη γιὰ ἐξεύρεση γῆς ἦταν τόσο ἐπιτακτική, ὥστε χρησιμοποιήθηκαν καὶ πρώην βοσκές, παρόλο πού, σύμφωνα μὲ τίς παρατηρήσεις τῶν γεωπόνων τῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ ἐπιστολὲς τῶν ἀποκατασταθέντων πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Γεωργίας, τὰ δύο τρίτα τῶν ἐδαφῶν αὐτῶν ἦταν ἀκατάλληλα γιὰ καλλιέργεια καὶ εἶχαν πολὺ χαμηλή ἀπόδοση. Ἡ χρησιμοποίηση ὅλο καὶ περισσοτέρων ἐκτάσεων γιὰ τὴ γεωργία περιώρισε τὸν ἀριθμὸ τῶν αἰγοπροβάτων στά ἄνω τῶν πεντακοσίων μέτρων ὀρεινά μέρη[38]. Γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστεῖ κάπως ἡ κρίση, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο, θὰ ρυθμιστεῖ νομοθετικὰ ἡ ἐγκατάσταση τῶν πρώην νομάδων κτηνοτρόφων καὶ ἡ ἐγγραφή τους στὰ κοινοτικὰ κατάστιχα[39].

ABSTRACT

Elisabeth Kontogiorgi, *Refugees and Shepherds. The question of Pasture Lands in the "New Lands" (1923-1932)*

The question of pasture lands, that is the question as to which authority would have rights of ownership over the communal pasture lands in Macedonia and Western Thrace during the refugee resettlement became a very complicated issue. Much of these pasture lands, formerly owned by Muslim and Bulgarian exchanged populations, was being claimed by the Refugee Settlement Commission (RSC), the Ministry of the Interior, the National Bank of Greece and the Aerial Defense Ministry. This article describes the views held by all interested parties, and the government's efforts to resolve the problem. It analyzes the negative effects of these conflicting attitudes on husbandry and rural society in the northern provinces of Greece.

---

38. Σύμφωνα μὲ ἔρευνα, σὲ εὐρεία ὀρεινὴ περιοχή, ὁ ἀριθμὸς τῶν ζώων (αἰγοπροβάτων) μειώθηκε κατὰ τὸ ἥμισυ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1900-1937. Ἀλεξ. Κρίκου, *Περὶ βελτιώσεως τῶν ὀρων τῆς ζωῆς τῶν ὀρεσιβίων*, Ἀνατύπωσις ἀπὸ τήν «Ἀγροτικὴν Οἰκονομίαν», Φλάμμα 1939, σσ. 12-13.

39. Σύμφωνα μὲ τὸ Α.Ν.1.233/ 1938 «περὶ ἀποκαταστάσεως νομάδων κτηνοτρόφων καὶ ἐγγραφῆς τους στὰ δημοτολόγια τῶν ἀγροτικῶν κοινοτήτων».

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

Η ΕΛΛΑΔΑ, ΟΙ ΗΝΩΜΕΝΕΣ ΠΟΛΙΤΕΙΕΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΗ Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΠΛΑΙΣΙΟ 1961-1963

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τριετίας 1961-1963 ἡ διακοπὴ τῆς δωρεὰν Ἀμερικανικῆς οἰκονομικῆς βοήθειας πρὸς τὴν Ἑλλάδα ἀποτέλεσε ἀντικείμενο διαμάχης μεταξὺ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Ἀμερικανικῆς Κυβέρνησης. Ἡ βοήθεια ἀποτελοῦσε ἀναμφίβολα κεντρικῆς σημασίας πολιτικὸ καὶ οἰκονομικὸ στοιχεῖο στὶς ἑλληνοαμερικανικὲς σχέσεις μετὰ τὸ 1946, ἐξελισσόμενη σὲ βασικὸ μοχλὸ διατήρησης καὶ ἀνάπτυξης τῆς ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς δομῆς. Ἂν καὶ μειωμένη ἀπὸ τὸ 1954, σὲ σχέση μὲ τὴν περίοδο τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ τὴν πρώτη μετεμφυλιακή, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ σημασία της, συνιστοῦσε καὶ ἔμπρακτη ἐκδήλωση τοῦ ἐνεργοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἐνδιαφέροντος ζωτικοῦ γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῆς ἑλληνικῆς ἡγετικῆς τάξης καὶ τὴ διατήρηση τοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος ποὺ παγιώθηκε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1950[1].

Κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῆς τῆς τριετίας τέθηκαν ἐπίσης μὲ ἔμφαση προβλήματα ποὺ ἀφοροῦσαν τὶς σχέσεις τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν μὲ τοὺς δυτικοευρωπαίους συμμάχους τους στὸ ΝΑΤΟ. Στὶς διεργασίες αὐτὲς ἡ Ἑλλάδα δὲν ἔπαιξε, καὶ δὲν μποροῦσε ἄλλωστε νὰ παίξει, σημαντικὸ ρόλο, προσπάθησε ὅμως νὰ λάβει μέρος καὶ νὰ τὶς ἀξιοποιήσει μετεξελισσόμενη ἔτσι, μὲ τὴ βοήθεια καὶ τῆς συμφωνίας σύνδεσης μὲ τὴν ΕΟΚ τοῦ 1961, ἀπὸ ἀποκομμένη χώρα τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου σὲ τμῆμα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς περιφέρειας.

Οἱ βασικὲς ὑποθέσεις τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶναι ὅτι:

1) Ἡ σχέση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, παρὰ τὰ προβλήματα ποὺ προκαλοῦσε ἡ περικοπὴ τῆς βοήθειας, παρέμεινε ἀκρογωνιαῖος λίθος τοῦ διεθνοῦς προσανατολισμοῦ τῆς Ἀθήνας, ἐνῶ τὸ ἄνοιγμα πρὸς τὴ

---

1. Βλ. Γιάννης Στεφανίδης, *Ἀπὸ τὸν ἐμφύλιο στὸν ψυχρὸ πόλεμο*. Προσκήνιο, Ἀθήνα 1999.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Γαλλία ἀποτέλεσε προσπάθεια συμπλήρωσης τῶν ἐγγυήσεων ἀσφαλείας της, στὸ πλαίσιο τῆς ἐπικρατούσας ἀντίληψης γιὰ τὸν ἀπὸ βορρᾶ κίνδυνο.

2) Ἡ διαμάχη γιὰ τὴ βοήθεια δὲν ἀφοροῦσε καὶ δὲν ἐπηρέαζε μόνο τὰ ἑλληνικὰ δημόσια οἰκονομικά, ἀλλὰ καὶ τὴν κυρίαρχη ἀντίληψη γιὰ τὸ πρόβλημα ἀσφαλείας καὶ τὶς πολιτικὲς καὶ οἰκονομικὲς διευθετήσεις πού συνδέονταν μὲ αὐτή.

Ἡ ἐπίσκεψη τοῦ πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδας στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1961, ἀποτελοῦσε καὶ γιὰ τοὺς Ἀμερικανοὺς καὶ γιὰ τοὺς Ἕλληνες εὐκαιρία ἐπισκόπησης τῶν σχέσεών τους καὶ ἀποτύπωσης τῆς πολιτικῆς τους, ἡ ὁποία ἀναδείκνυε μιὰ σειρὰ ἀποκλίσεων στὸ σύνολο τοῦ πλέγματος τῶν ἑλληνοαμερικανικῶν σχέσεων.

Ἡ νέα κυβέρνηση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ὑπὸ τὸν πρόεδρο John Kennedy, εἶχε ἀποφασίσει νὰ περιορίσει δραστικὰ τὴ δωρεὰν βοήθεια στὸ ἐξωτερικό, ὡς συνέπεια τῶν προβλημάτων στὸ ἀμερικανικὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν ἀλλὰ καὶ τῆς προτεραιότητας πού ἀποκτοῦσε γιὰ τοὺς Ἀμερικανοὺς ἡ διάθεση πόρων στὰ νέα κράτη τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Λατινικῆς Ἀμερικῆς, περιοχὲς πού ἀποτελοῦσαν σημαντικὸ πεδίο ψυχροπολεμικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Ταυτόχρονα ἐπεδίωκε τὴν ἀνάληψη ἑνὸς τμήματος τῆς ἐξωτερικῆς βοήθειας ἀπὸ τοὺς Δυτικοευρωπαίους, οἰκονομικὰ ἰσχυροὺς πλέον συμμάχους τοῦ NATO[2].

Ἡ νέα αὐτὴ προσέγγιση τοῦ προβλήματος τῆς βοήθειας, θεωρητικὸς ἐκφραστὴς τῆς ὁποίας ἦταν ὁ ἀναπληρωτὴς σύμβουλος Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας τοῦ προέδρου Kennedy καθηγητὴς Walt Rostow, δὲν προέκυπτε ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν. Ἡ νέα ἀμερικανικὴ διοίκηση θεωροῦσε τὰ προγράμματα βοήθειας πού κληρονόμησε "ἀμυντικά" καὶ "ξεπερασμένα", καθὼς ἔδιναν ἔμφαση στὶς στρατιωτικὲς πλευρὲς τοῦ προβλήματος ἀσφαλείας, ἰδίως μέσω τῆς στήριξης ἀμυντικῶν δαπανῶν τῶν συμμάχων τῆς Ἀμερικῆς. Στὴ θέση τῆς "παλαιᾶς" ἀντίληψης προωθεῖτο μιὰ νέα πού ἔδινε ἔμφαση στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῶν χωρῶν πού ἀποτελοῦσαν τὸ διακύβευμα τοῦ ψυχροπολεμικοῦ ἀνταγωνισμοῦ, ὥστε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἀποτελεσματικὰ αὐτὸ πού οἱ νέοι Ἀμερικανοὶ ἡγέτες θεωροῦσαν ἐσωτερικὴ ὑπονόμευση. Ὁ στόχος, ὅπως σημείωνε σὲ ὑπόμνημά του ὁ Rostow, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἡ δημιουργία προϋποθέσεων διατηρήσιμης οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ ὄχι ἡ βραχυπρόθεσμη ἀντιμετώπιση κινδύνων. Ταυτόχρονα γινόταν κατανοητὸ ὅτι ἡ νέα πολιτικὴ βοήθειας δὲν μποροῦσε νὰ ἐφαρμοστεῖ αὐτόματα. Ἡ ἀρχὴ μποροῦσε νὰ γίνει ἀπὸ χῶρες πού πλη-

---

2. Policy Directive, NATO and the Atlantic Nations, 20 Ἀπριλίου 1961, Foreign Relations of the United States [στὸ ἑξῆς FRUS 1961-1963], XIII, σσ. 290-291.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ροῦσαν βασικὲς προϋποθέσεις ἀνάπτυξης. Μεταξὺ αὐτῶν ἦταν ἡ Ἑλλάδα[3].

Στὸ γενικότερο αὐτὸ πλαίσιο ἡ δωρεὰν βοήθεια πρὸς τὴν Ἑλλάδα θὰ περιοριζόταν, μὲ προοπτικὴ νὰ καταργηθεῖ. Ἡ κατάργηση βέβαια ἀφοροῦσε τὴ δωρεὰν ὑποστήριξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἀμυντικοῦ προϋπολογισμοῦ (Defense Support) καὶ ὄχι τὸ πρόγραμμα στρατιωτικῆς βοήθειας (Military Assistance Program) μέσω τοῦ ὁποίου ἐξοπλιζόταν ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς μὲ ἀμερικανικὸ πολεμικὸ ὑλικό. Ἡ ἔμφαση θὰ μετατοπιζόταν ἀπὸ τὴν ἐνίσχυση τῆς στρατιωτικῆς προσπάθειας τῆς Ἑλλάδας καὶ θὰ δινόταν πλέον στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη μὲ τὴ μορφὴ δανειακῆς χρηματοδότησης συγκεκριμένων ἀναπτυξιακῶν σχεδίων, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι αὐτὰ τὰ σχέδια θὰ ὑποστηρίζονταν καὶ ἀπὸ ἐγχώριους πόρους.

Οἱ Ἀμερικανοὶ ἐκτιμοῦσαν ὅτι ἡ σύνδεση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα θὰ εἶχε θετικὴ ἐπίδραση στὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία καὶ θὰ καθιστοῦσε λιγότερο ἔντονη τὴν ἀνάγκη ἐξωτερικῆς βοήθειας. Στὶς νέες συνθῆκες, καταλληλότερο πλαίσιο γιὰ τὴ συζήτηση τῶν προβλημάτων ἀποτελοῦσε ὁ Ὀργανισμὸς Οἰκονομικῆς Συνεργασίας καὶ Ἀνάπτυξης (ΟΟΣΑ) καὶ ὄχι τὸ ΝΑΤΟ τὸ ὁποῖο εὐνοοῦσε ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση. Τὸ ΝΑΤΟ ἔπρεπε κατὰ τοὺς Ἀμερικανοὺς νὰ ἀσχοληθεῖ μόνο μὲ τὶς πολιτικὲς πλευρὲς τοῦ προβλήματος τῆς βοήθειας καὶ νὰ μὴν ἀποτελέσει μηχανισμὸ διοχέτευσης κεφαλαίων.

Ὡς πρὸς τὶς ἄμεσες διευθετήσεις, προβλεπόταν ὅτι ἡ ἀμυντικὴ βοήθεια, ποὺ ἀνερχόταν σὲ 20 περίπου ἑκατομμύρια δολλάρια ἐτησίως ἀπὸ τὸ 1954, θὰ περιοριζόταν σὲ 10 ἑκατομμύρια τὸ 1962 καὶ σὲ 5 τὸ 1963, πρὶν ἀπὸ τὴν κατάργησή της τὸ 1964[4].

Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀναγνώριζαν ὅτι ἡ Ἑλλάδα δαπανοῦσε πολλὰ στὸ στρατιωτικὸ τομέα (5% περίπου τοῦ Ἀκαθάριστου Ἐθνικοῦ Προϊόντος) καὶ ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ προκαλοῦσε πιέσεις στὴν κυβέρνηση Καραμανλῆ γιατὶ περιορίζονταν οἱ διαθέσιμοι πόροι γιὰ ἀναπτυξιακὰ προγράμματα καὶ κοινωνικὲς δαπάνες. Ὑπολόγιζαν ὅμως ὅτι μέσω τῆς συμμετοχῆς καὶ ἄλλων χωρῶν τοῦ ΝΑΤΟ θὰ μποροῦσαν νὰ ὑπάρξουν πόροι γιὰ τὴ χρηματοδότηση ἑλληνικῶν ἀναπτυξιακῶν προγραμμάτων[5].

Ταυτόχρονα ἐμφανίζονταν τὰ στοιχεία τῆς νέας ἀμερικανικῆς πολιτικῆς στὸ πρόβλημα τῆς στρατηγικῆς ἀποτροπῆς τοῦ ΝΑΤΟ. Ἡ ἀμερικανικὴ πυρηνικὴ ὑπεροπλία ἀποτελοῦσε πιὰ παρελθόν, ἀφοῦ οἱ Σοβιετικοὶ διέθε-

3. Rostow πρὸς Kennedy, 28 Φεβρουαρίου 1961, FRUS 1961- 1963, IX, 94.

4. Future Prospects for US Economic Aid, National Security Files [στὸ ἑξῆς NSF]/ Country File: Greece, Caramanlis Briefing Book, 17- 20 Ἀπριλίου 1961, Box 101, J. Kennedy Library, Boston.

5. US Military Aid, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ταν ἀξιόλογο πυρηνικὸ ὁπλοστάσιο μὲ πυραύλους μέσου και μεγάλου βεληνεκοῦς. Κατὰ συνέπεια, ἡ ἀξιοπιστία τῆς ἀμερικανικῆς πυρηνικῆς ἀποτροπῆς εἶχε μειωθεῖ καὶ στὶς νέες συνθῆκες ποὺ εἶχαν διαμορφωθεῖ, ὑποτιθέμενη σοβιετικὴ ἐπίθεση μὲ συμβατικὰ ὅπλα στὴν Εὐρώπη, τῆς ὁποίας τὴν ἀσφάλεια ἐγγυῶντο οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες μέσω τοῦ NATO, ὁδηγοῦσε ἄμεσα σὲ πυρηνικὴ ἀναμέτρηση. Οἱ Ἀμερικανοὶ εὐνοοῦσαν πλέον τὴν αὔξηση τῆς συμβατικῆς στρατιωτικῆς ἱκανότητας τοῦ NATO, ὥστε νὰ μὴν εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ καταφύγουν ἄμεσα στὴν πυρηνικὴ ἐπιλογὴ γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῶν συμμάχων τους. Στὸ πλαίσιο αὐτό, δὲν ἀνέμεναν μεγαλύτερη προσπάθεια ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ NATO γενικότερα, ἔνδειξη ποὺ δὲν ἀντέφασκε μὲ τὴν ἄποψή τους ὅτι οἱ στρατιωτικὲς δαπάνες τῆς Ἑλλάδας ἦταν ἤδη ὑψηλές[6].

Ἕνα ἄλλο πεδίο αὐξανόμενης ἀπόκλισης τῶν θέσεων μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων ἀποτελοῦσαν οἱ σχέσεις Ἀνατολῆς- Δύσης καὶ εἰδικότερα ἡ νέα ἀμερικανικὴ πολιτικὴ στὰ Βαλκάνια. Ἡ Ἀθήνα ἀντιμετώπιζε ἐπιφυλακτικὰ τὸ κλίμα ὕφεσης στὶς σχέσεις τῶν δύο συνασπισμῶν, καθὼς πίστευε ὅτι ἡ χαλάρωση τῆς ἔντασης αὔξανε τὶς πιθανότητες πιέσεων πρὸς τὴν Ἑλλάδα, προκειμένου ἡ τελευταία νὰ υἱοθετήσει πολιτικὴ ἀνοιγμάτων πρὸς τὸν κομμουνιστικὸ συνασπισμό. Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν Ἀθήνα στὸ πλαίσιο αὐτό εἶχε, ἡ προσπάθεια τῶν Ἀμερικανῶν νὰ ἀποκτήσουν ἀπευθείας σχέσεις μὲ τοὺς συμμάχους τῶν Σοβιετικῶν στὰ Βαλκάνια, μὲ τοὺς ὁποίους οἱ σχέσεις τῆς Ἑλλάδας ἦταν κακές: διμερεῖς διαφορὲς ἐδαφικοῦ χαρακτήρα μὲ τὴ Βουλγαρία, ψυχρότητα μὲ τὴ Ρουμανία λόγω τῆς ἀπόρριψης ἀπό τὴν Ἀθήνα τῆς πρότασης γιὰ ἀπύραυλη ζώνη στὰ Βαλκάνια[7], τυπικὰ ἐμπόλεμη κατάσταση μὲ τὴν Ἀλβανία. Ὅπως ἐπεσήμαιναν οἱ Ἀμερικανοί, ἡ νέα πολιτική τους δημιουργοῦσε στὴν Ἀθήνα τὴν ἀνησυχία ὅτι διαμορφώνονταν προϋποθέσεις ἀπομόνωσής της μέσω τῆς χαλάρωσης τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ Ἑλλάδα διαφοροποιοῦσε τὴν πολιτική της στὴ Μέση Ἀνατολὴ καὶ τὴν Ἀφρική, σὲ σχέση μὲ τὴν ἀμερικανική, σὲ μιὰ προσπάθεια διάσωσης τῶν ἑλληνικῶν μειονοτήτων στὴν περιοχή. Τέλος, ἡ Ἀθήνα ἀνησυχοῦσε γιὰ τὴν ἐμπορικὴ ἐξάρτηση ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ δημιουργήσει τὸ αὐξανόμενο ἐμπόριο μὲ τὸν ἀνατολικὸ συνασπισμό, λόγω τῆς ἀπροθυμίας τῶν δυτικῶν ἑταίρων της νὰ ἀπορροφήσουν τὸ πλεόνασμα τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς της.

Οἱ Ἀμερικανοὶ δὲ συμμερίζονταν ὅμως τὶς ἑλληνικὲς ἀνησυχίες. Θεωροῦσαν ὅτι ἡ προσέγγιση δὲν σήμαινε καὶ ἔγκριση τῶν κομμουνιστικῶν καθεστώτων, ἐνῶ διευκρίνιζαν ὅτι ἡ ἀνοχὴ τῆς δραστηριότητας βουλγαρικῶν

---

6. NATO, *ὅ.π.*

7. Θέση ποὺ συμμεριζόταν ἡ Washington, Disarmament, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὀργανώσεων στὶς ΗΠΑ, μὲ πεδίο ἐνδιαφέροντος τὴ Μακεδονία, δὲ σήμαινε υἱοθέτηση τῶν αἰτημάτων τους. Ὡς πρὸς τὶς εἰδικὲς σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μὲ ἀντιδυτικὰ ἀραβικὰ καθεστῶτα, ἐπεσήμαιναν ὅτι αὐτὲς θὰ μποροῦσαν νὰ χρησιμεύσουν στὴ δυτικὴ στρατηγικὴ στὴν περιοχή. Τέλος, ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα ποὺ συνιστοῦσε γιὰ τὴν Ἀθήνα τὸ αὐξανόμενο ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολή, θεωροῦσαν ὅτι τὸ ὕψος του (21% τοῦ συνόλου τῶν ἑλληνικῶν ἐξαγωγῶν) δὲν δημιουργοῦσε κίνδυνο ἐξάρτησης. Σὲ κάθε περίπτωση πάντως ἀνέμεναν ὅτι ἡ συμφωνία σύνδεσης τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν ΕΟΚ θὰ μείωνε τὸ σχετικὸ δείκτη[8].

Τὸ κύριο στοιχεῖο ποὺ ἀναδείχθηκε στὶς συνομιλίες τοῦ Καραμανλῆ στὴν ἀμερικανικὴ πρωτεύουσα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1961 ἦταν ἡ αὐξανόμενη ἀνασφάλεια τῆς Ἑλλάδας ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἐγγύησης τοῦ NATO. Ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ἐξηγοῦσε στὸν Ἀμερικανὸ πρόεδρο ὅτι τὰ μέλη τῆς Ἀτλαντικῆς Συμμαχίας δὲ φαίνονταν πρόθυμα γιὰ "θυσίες" καὶ ταυτόχρονα δὲν ὑπῆρχε κοινὴ πολιτικὴ γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κομμουνιστικῆς ἀπειλῆς. Ἡ Ἑλλάδα, ἂν καὶ εὐρωπαϊκὴ χώρα, ἦταν ἀποκομμένη γεωγραφικὰ ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ κορμό, ὑφίστατο πιέσεις ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὲς γείτονές της ποὺ ἐπεδίωκαν διέξοδο πρὸς τὸ Αἰγαῖο καὶ ἦταν ἐκτεθειμένη στοὺς κινδύνους ἑνὸς τοπικοῦ πολέμου. Ἡ Ἀθήνα ἀγωνιζόταν νὰ διατηρήσει ἰσορροπία στὴν περιοχὴ μὲ μεγάλες θυσίες. Καθὼς ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση πίστευε ὅτι τὸ NATO δὲν ἦταν ἀπολύτως ἀξιόπιστο, πρόσβλεπε κυρίως στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς ἀκεραιότητάς της. Ὁ πρόεδρος Kennedy, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαβεβαίωση ὅτι θεωροῦσε τὴν Ἑλλάδα σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀμερικανικὴ πολιτική, τόνιζε ὅτι βασικὸ πρόβλημα τῆς Συμμαχίας ἀποτελοῦσε ἡ πολιτικὴ τοῦ στρατηγοῦ De Gaulle, ὁ ὁποῖος ἤδη ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1958 ἀπαιτοῦσε τὴ σύσταση τριμεροῦς διευθυντηρίου ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τὴ Βρετανία καὶ τὴ Γαλλία, ἔδειχνε σαφεῖς τάσεις ἀνεξαρτητοποίησης ἀπὸ τὶς δομὲς καὶ τὶς πολιτικὲς τοῦ NATO καὶ ἐπεδίωκε νὰ ἡγηθεῖ μιᾶς ΕΟΚ χειραφετημένης ἀπὸ τὴν ἀμερικανικὴ καθοδήγηση[9]. Ὁ Καραμανλῆς δὲν πίστευε στὴ δεδομένη συγκυρία ὅτι οἱ Ἀμερικανοὶ ἔπρεπε νὰ παραχωρήσουν κάτι περισσότερο ἀπὸ "ἀβλαβεῖς ἱκανοποιήσεις" καὶ ὑποδείκνυε νὰ χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἄσκηση ἐπιρροῆς ὁ καγκελάριος τῆς Δυτικῆς Γερμανίας, μὲ δεδομένη τὴν αὐξανόμενη γαλλογερμανικὴ συνεργασία στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο[10].

---

8. East- West Issues, *ὅ.π.*

9. Alfred Grosser, "General De Gaulle and the foreign policy of the Fifth Republic", *International Affairs* 39/2, 1963, σσ. 198-213.

10. Πρακτικὸ συζήτησης Kennedy- Καραμανλῆ 19 Ἀπριλίου 1961, NSF/ Country File: Greece General, Box 100, Kennedy Library, Boston καὶ Περιεχόμενο ἰδιαίτερης συνο-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τὸ δεύτερο σκέλος, ποὺ ἀφοροῦσε τὶς οἰκονομικὲς ἀπαιτήσεις τῆς Ἑλλάδας, ἔλαβε συγκεκριμένη μορφὴ τρεῖς μῆνες ἀργότερα, στὶς 22 Ἰουλίου, μὲ τὴν ἀποστολὴ δύο ὑπομνημάτων ἀπὸ τὸν Ἕλληνα πρωθυπουργὸ πρὸς τὸν Ἀμερικανὸ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν Dean Rusk[11].

Στὸ πρῶτο ὑπόμνημα περιγράφονταν οἱ ἑλληνικὲς ἀνάγκες σὲ κεφάλαια προοριζόμενα γιὰ ἀναπτυξιακὲς ἐπενδύσεις στὴν πενταετία 1962-1966. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση εἶχε ἐξασφαλίσει γιὰ τὴν πενταετία αὐτὴ 125 ἑκατ. δολλάρια ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα, 50 ἑκατ. ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Γερμανία, 15 ἀπὸ τὴν Ἰταλία καὶ 210 ἀπὸ ἰδιωτικὲς πηγές. Ἀπέμεναν ἄλλα 400 ἑκατομμύρια, τὰ ὁποῖα ἤλπιζε ὅτι θὰ καλύπτονταν ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες εἴτε μὲ τὴ μορφὴ δωρεὰν βοήθειας εἴτε μὲ τὴ μορφὴ μακροπρόθεσμων χαμηλότοκων δανείων. Στὸ ὑπόμνημα τονιζόταν ἡ ἀνάγκη αὔξησης τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας, γιὰ νὰ εἶναι σὲ θέση ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση νὰ διατηρήσει τὸ ὕψος τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν, χωρὶς νὰ ἀντιμετωπίσει δυσάρεστες οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις.

Στὸ δεύτερο ὑπόμνημα, ποὺ ἀφοροῦσε τὶς ἀνάγκες τῶν ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων, γινόταν ἀρχικὰ ἀνάλυση τοῦ νέου στρατηγικοῦ περιβάλλοντος. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση πίστευε ὅτι δὲν ὑπῆρχε πιθανότητα γενικευμένου πυρηνικοῦ πολέμου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν αὐξημένη πιθανότητα περιορισμένης τοπικῆς σύγκρουσης. Ἐπικαλούμενη ἐκτιμήσεις τοῦ NATO χαρακτήριζε τὴν ἑλληνοβουλγαρικὴ μεθόριο ὡς τὴ δεύτερη πιθανότερη ἑστία σύγκρουσης μετὰ τὰ Στενά. Συμπέραινε ὅτι ὑπῆρχε ἄμεση ἀνάγκη ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν ἐνόπλων δυνάμεών της, ὥστε νὰ εἶναι ἱκανὲς νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἀπειλὴ ἕως τὴν ἔλευση βοήθειας ἀπὸ τὸ NATO. Βασιζόμενη στὶς θέσεις τῆς Ἀνώτατης Συμμαχικῆς Διοίκησης Εὐρώπης τοῦ NATO, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ζητοῦσε βοήθεια ὕψους 25 ἑκατ. δολλαρίων ἐτησίως γιὰ μιὰ πενταετία, ὥστε νὰ καλυφθεῖ τὸ "χάσμα" μεταξὺ τῶν συμμαχικῶν προδιαγραφῶν καὶ τῆς ὑπάρχουσας κατάστασης τῶν ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων, καθὼς καὶ τὴν ἐπίσπευση τῆς παράδοσης νέου πολεμικοῦ ὑλικοῦ.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι ἡ Ἀμερικανικὴ Πρεσβεία στὴν Ἀθήνα ὑποστήριζε τὴ διατήρηση τῆς δωρεὰν βοήθειας γιὰ τὸ 1962 στὸ ὕψος τοῦ 1961 γιὰ πολιτικοὺς λόγους[12], ἡ ἀνταπόκριση τῆς Washington στὰ ἑλληνικὰ αἰτή-

μιλίας Kennedy- Καραμανλῆ 19 Ἀπρίλιου 1961, Κ. Καραμανλῆς. *Ἀρχεῖο, Γεγονότα καὶ Κείμενα* [στὸ ἑξῆς ΑΚ], Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1997, τόμ. 5, σσ. 43-44.

11. "Ἐπισκόπηση τῶν ἀναγκῶν καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ Ἑλληνικοῦ προγράμματος οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως" καὶ " Ἐπισκόπηση τῶν ἀναγκῶν τῶν Ἑλληνικῶν ἐνόπλων δυνάμεων", 22 Ἰουλίου 1961, ΑΚ, *δ.π.*, σσ. 121-125.

12. Briggs πρες Department of State, 26 Ἰουλίου 1961, NSF/ Country File: Greece, General, Box 100.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ματα δὲν ἦταν θετική, καθὼς αὐτὰ βρίσκονταν στὸν ἀντίποδα τῆς νέας ἀμερικανικῆς πολιτικῆς βοήθειας. Στὸ Συμβούλιο Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας παρετηρεῖτο ὅτι τὸ αἴτημα γιὰ αὐξημένη βοήθεια, ὄχι μόνο τῆς Ἑλλάδας ἀλλὰ καὶ τῆς Τουρκίας καὶ τοῦ Ἰράν, διατυπωνόταν μὲ ἀφορμὴ τὴν ὄξυνση τῆς κρίσης τοῦ Βερολίνου, τὴν ὁποία οἱ τρεῖς κυβερνήσεις προσπαθοῦσαν νὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ νὰ πετύχουν τὴν ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων τους. Οἱ Ἀμερικανοὶ δὲν ἦταν διατεθειμένοι νὰ ἱκανοποιήσουν τὰ αἰτήματα ἀλλὰ νὰ προωθήσουν τὴ διαδικασία ποὺ εἶχε συμφωνηθεῖ στὸ πλαίσιο τοῦ NATO γιὰ τὴν ἐξέταση τῶν στρατιωτικῶν, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς ἀναπτυξιακὲς ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας, ἀπὸ τὴ λεγόμενη "Ἐπιτροπὴ τῶν Τριῶν Σοφῶν". Στόχος τῆς διαδικασίας ἦταν, ἀφοῦ πρῶτα καταγράφονταν οἱ ἀνάγκες ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπή, νὰ συγκροτηθεῖ χρηματοδοτικὸς ὅμιλος ἀπὸ τὶς πλουσιότερες χῶρες τῆς Συμμαχίας, ὥστε νὰ τεθεῖ σὲ κίνηση ὁ μηχανισμὸς κατανομῆς τῶν βαρῶν. Καθὼς ἡ ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι ἕτοιμη πρὶν ἀπὸ τὴν ἄνοιξη τοῦ 1962, μιὰ "ἐνδιάμεση" λύση θὰ προέβλεπε τὴ συνέχιση τῆς δωρεὰν βοήθειας γιὰ τὸ 1962.[13] Πράγματι, ἡ δωρεὰν βοήθεια γιὰ τὸ 1962 ἀνῆλθε τελικὰ σὲ 20,3 ἑκατ. δολλάρια (20,4 τὸ 1961) καὶ συμπληρωνόταν μὲ ἕνα δάνειο 10 ἑκατ. δολλαρίων[14].

Παράλληλα μὲ τὶς ἐξελίξεις στὸ πρόβλημα τῆς βοήθειας, ὁρισμένες διεργασίες στὸ πλαίσιο τοῦ στρατηγικοῦ σχεδιασμοῦ καὶ ἀσκήσεων τοῦ NATO ἐνέτειναν τὴν ἀνασφάλεια τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς ὡς πρὸς τὴν ἀξιοπιστία τῆς συμμαχικῆς ἐγγύησης. Στὶς 20 καὶ 21 Ἰουλίου 1961 πραγματοποιήθηκε στὴν Ἀλεξανδρούπολη συνάντηση τῶν γενικῶν ἐπιτελείων τῆς Ἑλλάδας καὶ τῆς Τουρκίας ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Ἀμερικανοῦ διοικητῆ τοῦ Στρατηγείου NATO τῆς Σμύρνης. Γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς συνάντησης εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἀμερικανικὸ ἐνδιαφέρον καθὼς οἱ Ἀμερικανοὶ ἐπεδίωκαν τὴν κατάρτιση κοινοῦ ἑλληνοτουρκικοῦ σχεδιασμοῦ γιὰ τὴν ἄμυνα τῶν Δαρδανελίων. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀπ'τὴν ἄλλη πλευρά, εἶχε εὐνοήσει τὴν πραγματοποίηση τῆς συνάντησης, καὶ μάλιστα στὴν Ἀλεξανδρούπολη ἀντὶ γιὰ τὴν Ἀθήνα, θέλοντας νὰ δώσει ἔμφαση στὴ συμμαχικὴ ἐγγύηση τῶν συνόρων της ἔναντι τῆς Βουλγαρίας. Ἡ συνάντηση δὲν προώθησε τοὺς στόχους τῆς Ἀθήνας. Οἱ Ἀμερικανοὶ εὐνοοῦσαν ἕνα σχῆμα προωθημένης ἄμυνας κοντὰ στὴ συνοριακὴ γραμμή, ὥστε νὰ προστατευθοῦν ἀποτελεσματικότερα τὰ Στενά. Οἱ Ἕλληνες ἀντίθετα δὲν εὐνοοῦσαν αὐτὸ τὸ σχέδιο, γιατὶ θὰ μποροῦσε νὰ ἀποκόψει τὶς ἑλληνικὲς δυνάμεις ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ἐνδοχώρα

---

13. L. Battle πρὸς Mac George Bundy, 2 Αυγούστου 1961, *δ.π.*

14. Βλ. τὸ σχετικὸ πίνακα τῆς Ἀμερικανικῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὴ Διεθνῆ Ἀνάπτυξη σὲ Theodore Couloumbis, *Greek Political Reactions to American and NATO influences*, Yale University Press, New Haven 1966, σ. 39.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

δυτικὰ καὶ νὰ τὶς ὁδηγήσει σὲ ἄμυνα τοῦ τουρκικοῦ ἐδάφους ἀνατολικὰ τοῦ Ἔβρου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ προτιμοῦσαν μᾶλλον τὴν ἄμυνα στὴ γραμμὴ τοῦ Στρυμόνα. Αὐτὴ ἡ σκέψη ὁδηγοῦσε τοὺς Ἀμερικανοὺς στὴν ἀντιπρόταση κάλυψης τοῦ Ἔβρου ἀπὸ τουρκικὲς δυνάμεις, ἰδέα ποὺ ἀπέρριπταν οἱ Ἕλληνες, μὲ συνέπεια τὸ ἀδιέξοδο. Ἐκτὸς αὐτοῦ, καθεαυτὴ ἡ πραγματοποίηση τῆς συνάντησης προκάλεσε ἀνησυχία στὴν Ἀθήνα μὲ κυριότερη ἐκδήλωση τῆς ἀνησυχίας αὐτῆς τὴν πώληση δραχμῶν ἔναντι χρυσῶν λιρῶν καὶ τὴν ἄνοδο τῆς τιμῆς τῆς χρυσῆς λίρας στὶς 294 ἀπὸ 280 δραχμὲς καὶ τὴ σταθεροποίησή της στὶς 290 μὲ τὴν παρέλευση τῆς ἀνησυχίας[15].

Στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου, ἡ πραγματοποίηση τῆς ἄσκησης τοῦ NATO στὴ Θράκη μὲ τὴν ἐπωνυμία Checkmate προκάλεσε τὶς διαμαρτυρίες τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση καὶ ἡ τελευταία ζήτησε τὴν ἐκδήλωση τῆς συμπαράστασης τοῦ NATO γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση Βουλγαρικῶν κινήσεων ποὺ θεωροῦσε ἀπειλητικές[16].

Οἱ Ἀμερικανοὶ διαβεβαίωσαν ὅτι ὁποιαδήποτε ἐπίθεση κατὰ τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση καὶ τὴ Βουλγαρία, συμπεριλαμβανομένης ἐνέργειας ποὺ θὰ ἀναλαμβανόταν ὡς ἀντίδραση σὲ ἀσκήσεις τοῦ NATO, ἐνέπιπτε στὸ ἄρθρο 5 τοῦ Βορειοατλαντικοῦ Συμφώνου, μὲ συνέπεια τὴν ἐνεργοποίηση τῆς ἐγγύησης γιὰ τὴν ἀσφάλεια κράτους- μέλους τοῦ Συμφώνου[17].

Ἡ θέση αὐτὴ δὲν ἱκανοποιοῦσε ὅμως τὸν Ἕλληνα πρωθυπουργό, ὁ ὁποῖος ἐκτιμοῦσε ὅτι τὸ NATO δὲν ἦταν διατεθειμένο νὰ πάρει "σκληρὲς ἀποφάσεις", ἐπικαλούμενος στὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτὴ τὴ βρετανικὴ καὶ τὴν ἰταλικὴ πολιτικὴ στὴν κρίση τοῦ Βερολίνου, ὅπου οἱ δύο κυβερνήσεις εἶχαν ταχθεῖ ὑπὲρ τῆς διεξαγωγῆς διαπραγματεύσεων μὲ τοὺς Σοβιετικούς[18].

---

15. British Embassy Athens πρὸς Foreign Office, 31 Ἰουλίου 1961, FO 371/ 160424.

16. Briggs πρὸς Department of State, 4 Σεπτεμβρίου 1961, NSF/ Country File: Greece General, Box 100.

17. Rusk πρὸς Briggs, 13 Σεπτεμβρίου 1961, *ὅ.π.*

18. Elisabeth Barker, "The Berlin Crisis 1958-1962", *International Affairs* 39/1, 1963, σσ. 59-73, Fanfani πρὸς Kennedy, 26 Αὐγούστου 1961, FRUS 1961-1963, XIII, σσ. 818-819. Γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν Ἀμερικανῶν νὰ ἀναζητήσουν συμβιβαστικὴ λύση στὸ ζήτημα τοῦ Βερολίνου βλ. Roger Morgan, "Kennedy and Adenauer" σὲ Douglas Brinkley/ Richard Griffiths (ἐπιμ.), *John F. Kennedy and Europe*, Louisiana State University Press, Baton Rouge 1999, σσ. 16-31. Οἱ προσπάθειες αὐτὲς προκάλεσαν τὴ δυσαρέσκεια τοῦ καγκελαρίου τῆς Δυτικῆς Γερμανίας, καθὼς μποροῦσαν νὰ ὁδηγήσουν στὴν ἀναγνώριση τῆς χωριστῆς ὑπόστασης τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας καὶ νὰ παγιώσουν τὴ διχοτόμηση τῆς Γερμανίας. Ὁ Γάλλος πρόεδρος ἦταν κατηγορηματικὰ ἀντίθετος μὲ ὁποιαδήποτε διαπραγμάτευση γιὰ τὸ Βερολίνο, χρησιμοποίησε τὸ θέμα ὡς δικαίωση τῶν ἀμφιβολιῶν του γιὰ τὴν ἀξιοπιστία τῆς ἀμερικανικῆς ἐγγύησης τῆς ἀκεραιότητας τῶν χωρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ διευκόλυνε ἔτσι τὴ γαλλογερμανικὴ προσέγγιση. Στὸ ἴδιο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐπαναλάμβανε ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἦταν γεωγραφικὰ ἀπομονωμένη ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ κορμὸ καὶ κατὰ συνέπεια, ἡ βοήθεια μποροῦσε νὰ μὴ φθάσει ἔγκαιρα. Αὐτὸ ποὺ ἡ Ελλάδα χρειαζόταν ἦταν ἡ ἄμεση βοήθεια τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν[19].

Μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴ αὐτή, ποὺ λειτούργησε κυρίως ὡς καταγραφὴ τῶν ἀπόψεων τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης γιὰ τὸ NATO καὶ τοῦ αἰσθήματος ἀνασφάλειας ποὺ προκαλοῦσε στὴν Ἀθήνα ἡ αἴσθηση τοῦ "ἀπὸ Βορρᾶ κινδύνου", ἀκολούθησαν βουλευτικὲς ἐκλογές, στὶς ὁποῖες ἡ Ἐθνικὴ Ριζοσπαστικὴ Ἕνωση τοῦ Καραμανλῆ ἔδωσε ἔμφαση στὶς σοβιετοβουλγαρικὲς ἀπειλὲς καὶ ἐξασφάλισε ἄνετη πλειοψηφία. Ταυτόχρονα ὅμως, οἱ ἐκλογὲς αὐτὲς ἔδωσαν τὸ ἔναυσμα γιὰ τὸ ξέσπασμα ὀξείας καὶ παρατεταμένης πολιτικῆς κρίσης, καθὼς ἡ Ἕνωση Κέντρου, τὸ νέο κόμμα ποὺ συσπείρωσε τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν πολιτικῶν δυνάμεων μεταξὺ δεξιᾶς καὶ ἀριστερᾶς, ἀμφισβήτησε τὸ ἀποτέλεσμα καταγγέλλοντας γενικευμένη παρέμβαση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ὑπὲρ τῆς ΕΡΕ. Στὶς συνθῆκες αὐτές, τὸ πρόβλημα τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας ἀποκτοῦσε γιὰ τὸν Καραμανλῆ καὶ διάσταση ἐσωτερικῆς ἀμφισβήτησης. Ὅπως μετέδιδε ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν Εὐάγγελος Ἀβέρωφ στὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτὴ στὴν Ἀθήνα, ἡ μείωση ἢ καὶ ἡ ἐξάλειψη τῆς βοήθειας θὰ δημιουργοῦσε προβλήματα στὸν Καραμανλῆ, ἀφοῦ θὰ ἑρμηνευόταν ὡς ἀποδοκιμασία τῆς κυβέρνησής του ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ἐπρόκειτο γιὰ θέση τὴν ὁποία συμμεριζόταν καὶ ἡ Ἀμερικανικὴ Πρεσβεία στὴν Ἀθήνα[20].

Σὲ τηλεγράφημά του τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1962, ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς σημείωνε ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἱκανοποιοῦσε τὰ δύο κριτήρια ποὺ ἔθετε ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση γιὰ τὴν χορήγηση βοήθειας: 1) Κατέβαλλε ἰδιαίτερη προσπάθεια στὸ πλαίσιο τῶν δυνατοτήτων της καὶ 2) εἶχε τὴν ἴδια ἄποψη γιὰ τὴν παγκόσμια σκηνὴ μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Ταυτόχρονα ἔπρεπε νὰ ἀνταπεξέλθει στὴ γειτονία τριῶν κομμουνιστικῶν χωρῶν καὶ βέβαια δὲν μποροῦσε νὰ ἀγνοηθεῖ καὶ ἡ κρίση τοῦ Βερολίνου. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀνταποκριθεῖ στὸ ἀμερικανικὸ αἴτημα γιὰ αὔξηση τῶν δυνάμεών τους. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀποτελοῦσε κατὰ τὸν πρεσβευτὴ τὴν καλύτερη συγκέντρωση ταλαντούχων ἀνθρώπων μετὰ τὸ Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Μὲ σταθερότητα καὶ ἀμερικανικὴ ἐνίσχυση ἀναμενόταν ὅτι σὲ τρία μὲ τέσσερα χρόνια ἡ Ἑλλάδα θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι αὐτοδύναμη. Συμπερασματικά, ἡ πολιτικὴ βοήθειας ἔπρεπε, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς στατιστικὲς ποὺ ἔδειχναν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία ἦταν ἰσχυρή, νὰ λάβει ὑπόψη πολιτικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς

19. Briggs πρὸς Department of State, 13 Σεπτεμβρίου 1961, NSF/ Country File: Greece General, Box 100.

20. Briggs πρὸς Department of State, 11 Νοεμβρίου 1961, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

παράγοντες, σκληρὲς στρατιωτικὲς πραγματικότητες καὶ τὴν κρίση τοῦ Βερολίνου[21].

Ἡ περικοπὴ τῆς δωρεὰν βοήθειας εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀναγγελία περικοπῆς τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν τῆς Ἑλλάδας γιὰ τὸ 1963. Ὅπως μετέδιδε ὁ νέος Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα, ἡ περικοπὴ τῶν δαπανῶν ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴν ποὺ ἀπαιτοῦσε ἡ περικοπὴ τῆς δωρεὰν βοήθειας. Ὁ πρεσβευτὴς πίστευε ὅτι ἡ περικοπὴ τῆς βοήθειας ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς δικαιολογία καὶ δὲ θὰ εἶχε τόσο δραστικὴ ἐπίδραση παρὰ μόνο στὴν περίπτωση ποὺ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἐπιθυμοῦσε νὰ ἔχει. Ταυτόχρονα ὅμως ὁ πρεσβευτὴς ὁμολογοῦσε ὅτι, ἂν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν ἐξασφάλιζε δάνεια εὔκολα καὶ μὲ εὐνοϊκοὺς ὅρους, τότε ἡ διατήρηση τοῦ ὕψους τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν δὲ θὰ ἦταν εὔκολη γιὰ πολιτικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς λόγους[22].

Στὶς 21 Μαρτίου ἀκολούθησε συνάντηση τοῦ Ἀμερικανοῦ πρεσβευτῆ μὲ τὸν Ἕλληνα πρωθυπουργό, κατὰ τὴν ὁποία ὁ Καραμανλῆς τόνισε τὸ στενὸ συσχετισμὸ μεταξὺ τοῦ προβλήματος τῆς βοήθειας καὶ τοῦ στρατηγικοῦ ζητήματος ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ὑποστήριζε ὅτι ἡ χώρα ἀντιμετώπιζε τὴ σλαυικὴ πίεση "ἀπὸ αἰώνων". Ἡ πίεση εἶχε ἐνταθεῖ, λόγω τῆς προσχώρησης τῶν ἄλλων βαλκανικῶν χωρῶν στὸ σοβιετικὸ συνασπισμὸ καὶ εἶχε ἔμπρακτα ἐκδηλωθεῖ μὲ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο στὴ δεκαετία τοῦ '40. Στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο ἡ Ἀθήνα εἶχε προσπαθήσει νὰ ἐξισορροπήσει τὴν πίεση μὲ τὴ σύσφιγξη τῶν σχέσεών της μὲ τὴ Γιουγκοσλαυία καὶ τὴν Τουρκία. Καθὼς ὅμως ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1961 οἱ σχέσεις μὲ τὸ Βελιγράδι εἶχαν ἐπιδεινωθεῖ, λόγω τῆς ἔμφασης στὸ Μακεδονικό[23], ἡ Ἀθήνα θεωροῦσε ὅτι ἀπαιτεῖτο αὐξημένη στρατιωτικὴ προσπάθεια. Ὁ Καραμανλῆς σημείωνε ὅτι οἱ στρατιωτικὲς δαπάνες γιὰ τὸ 1962 ἀνέρχονταν σὲ 170 ἑκατ. δολλάρια, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ ἐγχώριοι Ἑλληνικοὶ πόροι κάλυπταν τὰ 152. Καθὼς τὸ πρόγραμμα δημοσίων ἐπενδύσεων δὲν ξεπερνοῦσε τὰ 30 ἑκατομμύρια δολλάρια, ἐδημιουργεῖτο πολιτικὸ πρόβλημα γιὰ τὴν κυβέρνηση καθὼς δὲν μποροῦσε νὰ γίνει κατανοητὴ στὴν Ἑλλάδα αὐτὴ ἡ ἀσυμμετρία. Ὁ ἀνώτατος συμμαχικὸς διοικητὴς Εὐρώπης τοῦ NATO ἀπαιτοῦσε ὅμως βελτιώσεις κόστους 50 ἑκατ. δολλαρίων. Τὴν ἀπαίτηση αὐτὴ συμμεριζόταν ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, καθὼς ἤθελε ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ νὰ αὐξήσει τὴν ἱκανότητά της στὴν ἀντιμετώπιση τοπικοῦ πολέμου καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη νὰ διαθέσει με-

---

21. Briggs πρὸς Department of State, 1 Ἰανουαρίου 1962, FRUS 1961-1963, XVI, σσ. 625-626.

22. Labouisse πρὸς Department of State, 6 Μαρτίου 1962, *ὅ.π.*, σσ. 630-631.

23. Γιὰ τὴν ὄξυνση αὐτὴ βλ. Σωτήρης Βαλντέν, *Ἑλλάδα-Γιουγκοσλαβία: Γέννηση καὶ ἐξέλιξη μιᾶς κρίσης*, Θεμέλιο, Ἀθήνα 1991.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γαλύτερα ποσὰ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας, ὥστε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν κομμουνιστικὴ ὑπονόμευση. Σὲ σχέση μὲ τὸ τελευταῖο αὐτὸ θέμα ὁ Καραμανλῆς ἔδινε ἔμφαση στὴν ἀνάγκη νὰ συμμετάσχουν στὰ πλεονεκτήματα ποὺ δημιουργοῦσε ἡ ἀναπτυξιακὴ διαδικασία οἱ ὀρεινοὶ πληθυσμοί, ποὺ ἀνέρχονταν σὲ 1,5 ἑκατομμύριο καὶ ἀποτελοῦσαν τὸ σκληρὸ πυρήνα τῆς πολιτικῆς του βάσης. Ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ζητοῦσε νὰ συνεχιστεῖ ἡ δωρεὰν βοήθεια, ἰδίως μετὰ τὴν διαβεβαίωση τοῦ Ἀμερικανοῦ πρεσβευτῆ ὅτι ἡ Τουρκία, τὸ Νότιο Βιετνάμ, ἡ Νότια Κορέα καὶ τὸ Ἰρὰν θὰ ἐξακολουθοῦσαν νὰ λαμβάνουν τέτοια οἰκονομικὴ ὑποστήριξη, καὶ πρόσθετε ὅτι τοῦ εἶχε δημιουργηθεῖ ἡ ἐντύπωση ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἀγνοεῖτο, ἐπειδὴ δὲν ἀκολουθοῦσε τὴν τακτικὴ τῶν ἀλλεπάλληλων χρεωκοπιῶν ἢ δὲν ἐκβίαζε καταστάσεις μέσω προσέγγισης μὲ τὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση. Ὁ πρεσβευτὴς κατέστησε ὅμως σαφὲς ὅτι ἡ δωρεὰν βοήθεια εἶχε τερματισθεῖ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ πρότεινε την ἀξιοποίηση τῶν μακροπρόθεσμων καὶ χαμηλότοκων δανείων ποὺ θὰ πρόσφεραν πλέον οἱ Ἀμερικανοί[24].

Στὸ ἴδιο διάστημα, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση προσπαθοῦσε νὰ συμμετάσχει στὶς διεργασίες ποὺ ἐξελίσσονταν στὸ πλαίσιο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Κοινότητας γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση κάποιας μορφῆς πολιτικῆς ἕνωσης μεταξὺ τῶν χωρῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Ὁ Καραμανλῆς εἶχε προτιμήσει ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1958 τὴν ΕΟΚ ἀπὸ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ζώνη Ἐλεύθερων Συναλλαγῶν (ΕΖΕΣ) ποὺ προωθοῦσε ἡ Βρετανία. Ἡ ΕΖΕΣ, ἀποτελοῦσε ἀποκλειστικὰ ἐμπορικὴ ζώνη βιομηχανικῶν προϊόντων, ἐνῶ ἡ Ἑλλάδα ἀναζητοῦσε διέξοδο γιὰ τὰ γεωργικά της πλεονάσματα. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ ΕΟΚ πρόσφερε τὴ δυνατότητα χρηματοδοτήσεων, ἀναγκαίων γιὰ μιὰ οἰκονομία ὅπως ἡ ἑλληνικὴ ποὺ χαρακτηριζόταν ἀπὸ ἀνεπάρκεια κεφαλαίων. Ἀκόμα, τὸ 40-45% τῶν ἑλληνικῶν ἐξαγωγῶν κατευθυνόταν πρὸς τὴν Κοινότητα. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς κοινοτικῆς ἀγορᾶς σήμαινε ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἔπρεπε νὰ ἐξασφαλίσει ἐγκαίρως κάποια πρόσβαση σὲ αὐτή, γιατί, ἀντίθετα, ἡ ἀπώλεια αὐτῆς τῆς δυναμικὰ ἀναπτυσσόμενης ἀγορᾶς θὰ ἦταν ὁριστική. Στὴν περίπτωση αὐτή, ἡ Ἑλλάδα θὰ ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ἀναζητήσει διμερεῖς ἐμπορικὲς σχέσεις καὶ νὰ ἀναπτύξει τὸ ἐμπόριό της μὲ τὸ σοβιετικὸ συνασπισμό. Στὴν πρώτη περίπτωση δὲν θὰ εὐνοεῖτο ἡ ἀνταγωνιστικότητα τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας καὶ ταυτόχρονα θὰ ἐδραιωνόταν ἡ προνομιακὴ σχέση μὲ τὴ Δυτικὴ Γερμανία τόσο στὸν ἐμπορικὸ ὅσο καὶ στὸν δανειοδοτικὸ τομέα. Ἡ προνομιακὴ αὐτὴ σχέση εἶχε ἀποτελέσει μονόδρομο γιὰ τὴν Ἀθήνα, λόγω τῆς ἔλλειψης προόδου, καὶ τελικὰ τῆς ἀποτυχίας, στὶς διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ σύσταση ζώνης ἐλεύθερων συναλλαγῶν στὴν Εὐρώπη,

---

24. Πρακτικὸ ἑλληνοαμερικανικῆς σύσκεψης, 21 Μαρτίου 1962, Ἀρχεῖο Καραμανλῆ, 18 Α/7, Ἵδρυμα Καραμανλῆ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μεταξὺ ΕΟΚ καὶ Βρετανίας, κατάσταση ποὺ δημιουργοῦσε πρόβλημα προσανατολισμοῦ στὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ποὺ ἐπιζητοῦσε ἔνταξη σὲ πολυμερὲς σχῆμα[25]. Στὴ δεύτερη, θὰ ὑπῆρχαν πολιτικὲς ἐπιπτώσεις ἀνεπιθύμητες ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση. Ἡ ΕΟΚ ἀπέβλεπε τέλος, στὴν πολιτικὴ ἕνωση, σημεῖο ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν Καραμανλῆ ποὺ ἐπεδίωκε τὴν ὀργανικὴ σύνδεση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη[26].

Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ σήμαινε μεταξὺ ἄλλων ὅτι ἡ Ἀθήνα θὰ προσέγγιζε πλέον τὸ Παρίσι ἀντὶ γιὰ τὸ Λονδίνο καὶ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη ἦταν χαρακτηριστικὴ ἡ στάση τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1961, ὅταν διαβεβαίωνε τοὺς Ἕξι ὅτι ἡ ἐπίσκεψη τοῦ πρωθυπουργοῦ στὸ Λονδίνο δὲν σήμαινε μείωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης γιὰ τὴ σύναψη τῆς συμφωνίας σύνδεσης μὲ τὴν ΕΟΚ [27].

Πέραν αὐτοῦ, ἡ ἐπίσκεψη στὸ Λονδίνο ἀκολουθήθηκε ἀμέσως ἀπὸ ἐπίσκεψη στὸ Παρίσι ὅπου ὁ Καραμανλῆς ἐπεδίωξε μὲ ἀρκετὴ ἐπιτυχία τὴ γαλλικὴ ὑποστήριξη γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν διαπραγματεύσεων σύνδεσης, διατηρώντας παράλληλα τὶς θέσεις του γιὰ τὴν ἀνάγκη στενῶν δεσμῶν μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες στὸ πλαίσιο τοῦ ΝΑΤΟ[28].

Ἡ ἐπιτυχὴς κατάληξη τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὴ σύνδεση ὠθοῦσε τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση πρὸς τὴν προβολὴ τοῦ αἰτήματος συμμετοχῆς καὶ στὴν ἀναμενόμενη πολιτικὴ ἕνωση. Στὶς 7 Δεκεμβρίου 1961, ὁ Ἕλληνας πρεσβευτὴς στὸ Παρίσι ὑπογράμμιζε στὸ Γάλλο ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἑλλάδας γιὰ συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ ἕνωση. Ἂν δὲ γινόταν δεκτή, θὰ ἐδημιουργεῖτο στὴ χώρα αἴσθημα "πτωχοῦ συγγενοῦς" ἔναντι τῆς Εὐρώπης, ἐνῶ τὸ σοβιετικὸ μπλὸκ θὰ συμπέραινε ὅτι ὁ δυτικὸς συνασπισμὸς

---

25. Πρακτικὸ συνομιλίας Ἀβέρωφ-Erhardt, 24 Ἰουλίου 1958, Ἀρχεῖο Ἀβέρωφ, Α 5/3, Ἵδρυμα Καραμανλῆ.

Οἱ διαπραγματεύσεις ἦταν ἀποτέλεσμα πρότασης τῆς Βρετανίας ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἀποδυνάμωση τῆς ΕΟΚ μέσω μιᾶς χαλαρῆς ἐμπορικῆς συμφωνίας. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ καὶ τὶς ἑλληνικὲς θέσεις στὸ πλαίσιο τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὴ ζώνη ἐλεύθερων συναλλαγῶν βλ. Ἰωάννης Πεσμαζόγλου, *Ἡ Ἑλλὰς ἔναντι τῶν τάσεων Εὐρωπαϊκῆς Οἰκονομικῆς Ἑνοποιήσεως*, Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1958. Γενικά, ὁ στόχος τῆς Ἑλλάδας στὶς διαπραγματεύσεις αὐτὲς ἦταν νὰ ἐπιτύχει ἀπορρόφηση τῶν γεωργικῶν της πλεονασμάτων, χρηματοδότηση γιὰ τὸ πρόγραμμα ἐκβιομηχάνισης καὶ ὑποδομῆς καὶ εὐνοϊκὸ δασμολογικὸ καθεστὼς γιὰ μιὰ μεταβατικὴ περίοδο ὥστε νὰ προστατεύσει τὴ βιομηχανία της.

26. Γεώργιος Κοντογιώργης, *Ἡ Ἑλλάδα στὴν Εὐρώπη. Ἡ πορεία πρὸς τὴν ἕνωση καὶ ἡ πολιτικὴ τοῦ Καραμανλῆ*. Γιοβάνης, Ἀθήνα 1985, σσ. 36-37 καὶ σημείωμα Ἀβέρωφ πρὸς Καραμανλῆ, Ἰούλιος 1960, ΑΚ, τόμος 4, σσ. 342-344.

27. Ἀβέρωφ πρὸς ἑλληνικὲς πρεσβεῖες κρατῶν-μελῶν τῆς ΕΟΚ, 8 Φεβρουαρίου 1961, ΑΚ, *ὅ.π.*, σ. 508.

28. Φ. Φίλων πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 20 Φεβρουαρίου 1961, ΑΚ, *ὅ. π.*, σσ. 521-522.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἔχει μειωμένο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ταυτόχρονα, ὁ πρεσβευτὴς ἄφηνε νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι στὸ πλαίσιο τῆς πολιτικῆς ἕνωσης ἡ Ἑλλάδα θὰ συνεργαζόταν στενὰ μὲ τὴ Γαλλία δείχνοντας "κατανόηση" στὶς θέσεις της. Ἡ γαλλικὴ πλευρὰ ἦταν ἐπιφυλακτική, ὅπως ἔδειχνε ἡ ἀπάντηση τοῦ Couve de Myrville: Τὸ θέμα ἦταν πρόωρο, καθὼς δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα συμφωνία, ἐνῶ εἶχε περιπλακεῖ καὶ λόγω τῆς αἴτησης τῆς Βρετανίας γιὰ ἔνταξη στὴν ΕΟΚ[29]. Ἡ γαλλικὴ ἐπιφυλακτικότητα ἀντανακλοῦσε προφανῶς καὶ τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἀποτελοῦσε παρὰ περιφερειακὴ πρὸς τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη χώρα, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελοῦσε ὀργανικὸ τμῆμα τῆς διαδικασίας τῆς εὐρωπαϊκῆς ἑνοποίησης. Τὴν θέση αὐτὴ σηματοδοτοῦσε ἄλλωστε τὸ καθεστὼς σύνδεσης καὶ ὄχι ἔνταξης ποὺ μόλις εἶχε ἐξασφαλίσει ἡ Ἑλλάδα μὲ τὴν ΕΟΚ. Τὴν ἀντίληψη αὐτὴ προσπαθοῦσε νὰ ἀντικρούσει ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ὑποστηρίζοντας ὅτι ἡ συμφωνία σύνδεσης ἐμπεριεῖχε τὴν προοπτικὴ τῆς ἔνταξης, ὅταν θὰ τὸ ἐπέτρεπαν τὰ οἰκονομικὰ δεδομένα. Στὴν πολιτικὴ ἕνωση, δὲν ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἄποψη ἀνάλογο ἐμπόδιο γιὰ τὴν πλήρη ἔνταξη. Ἡ πιθανότητα ἐξάλλου ἔνταξης τῆς Βρετανίας σὲ σχῆμα πολιτικῆς ἕνωσης πρὶν ἀπὸ τὴν ἔνταξή της στὴν ΕΟΚ ἐνίσχυε τὴ σχετικὴ ἐπιχειρηματολογία τῆς Ἀθήνας[30]. Καθὼς ὅμως τὸ ζήτημα ποὺ ἔθετε ἡ Ἀθήνα ἀφοροῦσε τὸ μέλλον, ἦταν δυνατὴ καὶ ἡ ἐκδήλωση τοῦ ἑλληνικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ἡ στάση ὑπεκφυγῆς τῶν Γάλλων, χωρὶς νὰ προκύπτει ἀνοιχτὴ διαφωνία.

Ἡ πολυπλοκότητα τοῦ ζητήματος ἐπρόκειτο νὰ γίνει σαφὴς στὸν Ἕλληνα πρωθυπουργὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1962, κατὰ τὶς συνομιλίες του μὲ τὴ Βελγικὴ Κυβέρνηση στὶς Βρυξέλλες. Ἡ Βελγικὴ Κυβέρνηση κατέγραφε σειρὰ διαφωνιῶν στοὺς κόλπους τῶν Ἕξι τῆς ΕΟΚ, μεταξὺ τῆς Γαλλίας καὶ τῶν ὑπολοίπων καὶ ἀποκλίσεις ἀνάμεσα σὲ ὅλα τὰ μέλη: Ἡ Γαλλία ἀπέβλεπε στὴν ἀνεξαρτητοποίηση τῆς ΕΟΚ ἀπὸ τὸ ΝΑΤΟ, θέση μὲ τὴν ὁποία ἦταν ἀντίθετο τὸ Βέλγιο, ὅπως καὶ στὴν ἐπαναδιαπραγμάτευση κοινοτικῶν συμφωνιῶν, θέση μὲ τὴν ὁποία ἐπίσης διαφωνοῦσαν οἱ Βρυξέλλες. Ταυτόχρονα, ἐνῶ τὸ Βέλγιο καὶ ἡ Ὁλλανδία τάσσονταν ὑπὲρ τῆς ἔνταξης τῆς Βρετανίας πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκαθίδρυση πολιτικῆς ἕνωσης, τὸ Παρίσι ἦταν ἀντίθετο καὶ ἡ Βόννη ὑποστήριζε ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνουν ὁρισμένα βήματα στὸ μεταξύ. Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ στὴ φάση αὐτή, παρὰ τὶς διαβεβαιώσεις πρὸς τὸ Παρίσι γιὰ κατανόηση, προσπάθεια ποὺ ἐντασσόταν στὴν ἀνάγκη διατήρησης ἰσορροπιῶν μὲ ὅλους τοὺς σημαντικοὺς παῖκτες τοῦ δυτικοῦ συνασπισμοῦ καὶ συμμετοχῆς στὰ κυοφορούμενα σχήματα, ἦταν σαφῶς ἀτλαντική: Ὁ Καρα-

---

29. Φ. Φίλων πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 7 Δεκεμβρίου 1961, ΑΚ, *δ. π.*, σσ. 258-260.

30 Ξανθόπουλος Παλαμᾶς πρὸς ἑλληνικὲς πρεσβεῖες, 26 Ἰουλίου 1961, ΑΚ, *δ.π.*, σσ. 127-128.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μανλῆς δήλωνε ἀπερίφραστα στοὺς Βέλγους συνομιλητές του ὅτι χωρὶς τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἡ Εὐρώπη δὲν μποροῦσε νὰ ὑπάρξει καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε χρόνος γιὰ "πολιτικὰ πειράματα"[31]. Τελικά, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ἐπαναλαμβάνοντας τὴν ἐπιθυμία της νὰ ἐνταχθεῖ ὀργανικὰ στὴ δυτικοευρωπαϊκὴ ἑνοποιητικὴ διαδικασία, διευκρίνιζε ὅτι ἡ αἴτηση ἔνταξης στὴν πολιτικὴ ἕνωση θὰ ὑποβαλλόταν σὲ εὔθετο χρόνο[32].

Τὸ πρόβλημα ὅμως ποὺ ἀποτέλεσε βασικὸ μέλημα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης στοὺς ἑπόμενους μῆνες ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι ἡ οἰκονομικὴ βοήθεια. Τὸν Ἀπρίλιο κατατέθηκε ἡ ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Τριῶν Σοφῶν, τὰ πορίσματα τῆς ὁποίας ἔθεσαν σὲ δοκιμασία τὶς ἑλληνοαμερικανικὲς σχέσεις. Ὁ Καραμανλῆς διαμαρτυρήθηκε ἔντονα στὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτή, γιατί, σύμφωνα μὲ τὴν ἔκθεση ἡ Ἑλλάδα φερόταν ἱκανὴ νὰ ἀναλάβει μόνη τὸ βάρος τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν της. Οἱ ἀνάγκες της γιὰ τὴ διετία 1963-1964 καθορίζονταν σὲ 60 ἑκατομμύρια δολλάρια, ἐνῶ στὸ ἴδιο διάστημα οἱ ἀντίστοιχες ἀνάγκες τῆς Τουρκίας ὑπολογίζονταν στὸ δεκαπλάσιο (600 ἑκατ. δολλάρια), ὑπολογισμὸς ποὺ ἀντανακλοῦσε ἀσφαλῶς ὄχι μόνο τὴν κακὴ οἰκονομική της κατάσταση, ἀλλὰ καὶ τὴν αὐξημένη στρατηγικὴ σημασία της γιὰ τὰ δυτικὰ συμφέροντα σὲ σχέση μὲ τὴν Ἑλλάδα[33].

Ταυτόχρονα, ἡ ἔκθεση συνέδεε μὲ ἔμμεσο ἀλλὰ σαφῆ τρόπο τὴν προσπάθεια τῆς Ἑλλάδας νὰ ἀντλήσει κεφάλαια ἀπὸ τὴ διεθνῆ κεφαλαιαγορὰ μὲ τὴ ρύθμιση τῆς ἐκκρεμότητας τοῦ δημοσίου προπολεμικοῦ χρέους, τονίζοντας τὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση ποὺ θὰ εἶχε ἡ ἐπιτυχὴς κατάληξη τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τοὺς ξένους ὁμολογιούχους. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση εἶχε βρεθεῖ ἀντιμέτωπη μὲ τὴν ἴδια προσέγγιση κατὰ τὶς διαπραγματεύσεις σύνδεσης μὲ τὴν ΕΟΚ τὸ 1959-1961, ὅταν ἡ Ὁλλανδικὴ Κυβέρνηση εἶχε προσπαθήσει νὰ θέσει ὡς προϋπόθεση τῆς χρηματοδότησης τῆς Ἑλλάδας τὴ ρύθμιση τοῦ δημοσίου χρέους. Καθὼς δὲν ὑπῆρχαν Ὁλλανδοὶ κάτοχοι ἑλληνικῶν ὁμολογιῶν, ἡ ἐπιμονὴ τῆς Χάγης εἶχε ἀποδοθεῖ, ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν Ἀθήνα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ Παρίσι, στοὺς στενοὺς δεσμοὺς τῆς Ὁλλανδίας μὲ τὴ Βρετανία, ὅπου

---

31. Πρακτικὸ συνομιλίας Καραμανλῆ/Ἀβέρωφ-Lefevre/Spaak, 3 Ἀπριλίου 1962, ΑΚ, *δ.π.*, σσ. 338-340. Γιὰ τὶς διαφωνίες μεταξὺ τῶν Ἕξι σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ἕνωση βλ. Pascaline Winand, *Eisenhower, Kennedy and the United States of Europe*, St Martin's Press, New York 1996, σσ. 247-250, 256-263.

32. Διάλεξη Ἀβέρωφ στὸ Βασιλικὸ Ἰνστιτοῦτο Διεθνῶν Σχέσεων, Βρυξέλλες 2 Ἀπριλίου 1962, Ἀρχεῖο Καραμανλῆ, 17 Α/2084, Ἵδρυμα Καραμανλῆ.

33. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Harry Psomiades, "American Images of Greece and Turkey since 1945", σὲ Theodore Couloumbis / John Iatrides (ἐπιμ.), *Greek-American Relations. A Critical Review*, Pella, New York 1980, σσ. 101-103.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὑπῆρχαν πολλοὶ κάτοχοι ὁμολογιῶν σὲ στερλίνες[34]. Καθὼς ὅμως ἀποδιδόταν στὴ σύνδεση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν ΕΟΚ στρατηγικὴ σημασία, δὲν ἐπικράτησαν τελικὰ οἱ ὁλλανδικὲς ἀπόψεις. Τὸ θέμα τέθηκε καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση αὐτὴ τὴ φορὰ, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπίσκεψης Καραμανλὴ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1961. Ἡ ἀμερικανικὴ πίεση ἦταν ἤπια καθὼς τὸ State Department ἐκτιμοῦσε ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ συνδεθεῖ ἡ ἀνάγκη τῆς Ἑλλάδας γιὰ ξένα κεφάλαια μὲ θέματα ἄσχετα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ τῆς νέας Ἀμερικανικῆς Κυβέρνησης συνιστοῦσε ἀλλαγὴ τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία εἶχε προσπαθήσει νὰ πιέσει τὴν προηγούμενη διετία γιὰ τὴ διευθέτηση τοῦ θέματος μέσω τῆς διακοπῆς τῆς δανειοδότησης ἑλληνικῶν ἐπενδυτικῶν σχεδίων ἀπὸ τὸ Development Loan Fund. Στὸ State Department πίστευαν ὅτι ἡ τακτικὴ αὐτὴ ἀντιστρατευόταν πλέον τὴν ἐπιτυχία τῶν μακροπρόθεσμων ἀμερικανικῶν στόχων στὴν Ἑλλάδα ποὺ συνίσταντο στὴν ἐξασφάλιση πολιτικῆς καὶ οἰκονομικῆς σταθερότητας. Στὸ πλαίσιο αὐτό, οἱ Ἀμερικανοὶ ἦταν διατεθειμένοι νὰ χαλαρώσουν τὴ δανειοδοτικὴ πολιτική τους στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποία ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς τοὺς διαβεβαίωνε ὅτι εἶχε τὴν πολιτικὴ θέληση νὰ προχωρήσει σὲ συμβιβασμὸ μὲ τοὺς Ἀμερικανοὺς δανειστές κάποια στιγμὴ στὸ μέλλον, ὅπως τελικὰ συνέβη[35].

Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1961, ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπανεκλογὴ τοῦ Καραμανλῆ, οἱ Ἀμερικανοὶ ἦταν βέβαιοι γιὰ τὴ θέλησή του νὰ προχωρήσει σὲ διακανονισμὸ τοῦ χρέους. Καθὼς δὲν ἤθελαν νὰ δημιουργήσουν δυσκολίες στὸν Καραμανλῆ καὶ νὰ διακινδυνεύσουν τὴ διαφαινόμενη ἐξέλιξη, ἀπέρριψαν τὴν πρόταση τῶν Βρετανῶν ὁμολογιούχων γιὰ κοινὸ διάβημα πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση. Ἐπειδὴ ἡ κίνηση αὐτὴ διευκόλυνε τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἔναντι τῶν Βρετανῶν ὁμολογιούχων, τὸ State Department παρατηροῦσε ὅτι ἡ ρύθμιση τοῦ χρέους πρὸς τοὺς Ἀμερικανοὺς θὰ ἀποτελοῦσε εὐνοϊκὸ προηγούμενο καὶ γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους[36]. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1962 ὁ γενικὸς γραμματέας τοῦ NATO συνιστοῦσε στὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση τὴ ρύθμιση τοῦ θέματος ἐν ὄψει τῆς ἀνάγκης τῆς Ἑλλάδας νὰ προσελκύσει ξένη βοήθεια[37].

---

34. Φ. Φίλων (Ἑλληνικὴ πρεσβεία, Παρίσι) πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 20 Φεβρουαρίου 1961, ΑΚ, τόμ. 4, σ. 521.

35. Greek Need for Development Loans. Bond Issue, NSF/ Country File: Greece, Caramanlis Briefing Book, Box 101, Kennedy Library, Boston

36. Rusk πρὸς American Embassy Athens, 8 Δεκεμβρίου 1961, FRUS 1961-1963, XVI, σ. 624.

37. Μ. Μελᾶς πρὸς Καραμανλῆ, 1 Φεβρουαρίου 1962, Ἀρχεῖο Καραμανλῆ, 17 Α/ 1795, Ἵδρυμα Καραμανλῆ. Τὸ δημόσιο χρέος πρὸς τοὺς Ἀμερικανοὺς δανειστὲς ρυθμί-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ὁ Καραμανλῆς ἀμφισβητοῦσε τὴ βάση τῶν ὑπολογισμῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, καθὼς αὐτὴ ὑπολόγιζε τὶς ἑλληνικὲς ἀνάγκες μὲ βάση τὸ ἔλλειμμα τοῦ προϋπολογισμοῦ ποὺ ἀνερχόταν σὲ 30 ἑκατ. δολλάρια ἐτησίως καὶ ὄχι τοῦ ἰσοζυγίου πληρωμῶν ποὺ ἀνερχόταν σὲ 150 ἑκατ. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ὅμως παραγνωριζόταν τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε ἀναγκαστεῖ νὰ ἀγνοήσει αἰτήματα γιὰ μισθολογικὲς αὐξήσεις στὸ δημόσιο τομέα, ἐπενδύσεων στὴν ἐκπαίδευση κ. ἄ. Παράλληλα,, ἄφηνε νὰ ἐννοηθεῖ στὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτὴ ὅτι τὸ πόρισμα τῆς Ἐπιτροπῆς εἶχε συνταχθεῖ μὲ βάση τὶς ὁδηγίες τῆς Ἀμερικανικῆς Κυβέρνησης καὶ δὲν ἀνταποκρινόταν στὶς προδιαγραφὲς μιᾶς ἀπροκατάληπτης μελέτης, ἐκδοχὴ ποὺ δὲν διαψεύδεται ἀπὸ τὰ διαθέσιμα στὴν ἔρευνα ἀμερικανικὰ ἔγγραφα[38]. Ὁ πρεσβευτὴς τόνιζε μὲ τὴ σειρά του, ὅτι ἡ αὔξηση τῶν συναλλαγματικῶν διαθεσίμων, ποὺ στὸ πρῶτο τρίμηνο τοῦ 1962 ἀνερχόταν σὲ 28 ἑκατ. δολλάρια, ἀποτελοῦσε σαφῆ ἔνδειξη αὐξημένων οἰκονομικῶν δυνατοτήτων τῆς Ἑλλάδας [39].

Παρὰ τὶς διαμαρτυρίες τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ καὶ τὴν ἀπειλή του ὅτι θὰ ἀπέρριπτε τὴν ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀποδέχθηκε στὴ σύνοδο τοῦ ΝΑΤΟ στὴν Ἀθήνα, στὶς ἀρχὲς Μαΐου 1962, τὴ σύσταση δύο ὁμάδων ἐργασίας:

Ἡ πρώτη θὰ ἐξέταζε τὸν τρόπο ἐνίσχυσης τοῦ ἑλληνικοῦ ἀμυντικοῦ προϋπολογισμοῦ, ὥστε νὰ ἀνταπεξέλθει ἡ Ἀθήνα στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ ΝΑΤΟ. Ὅπως τόνιζε ὁ γενικὸς γραμματέας τοῦ ΝΑΤΟ, ἡ περικοπὴ τῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν τῆς Ἑλλάδας, συνέπεια τῆς διακοπῆς τῆς δωρεὰν ἀμερικανικῆς βοήθειας, ὑπονόμευε τὴν ἄμυνα τῆς νότιας πτέρυγας τῆς Συμμαχίας. Ὁ συμμαχικὸς διοικητὴς Εὐρώπης θεωροῦσε τὴν κατάσταση ἀπαράδεκτη ἀπὸ στρατιωτικὴ ἄποψη, καθὼς ἡ Βουλγαρία διέθετε πλέον αὐξημένες στρατιωτικὲς δυνατότητες. Ὁ νέος συσχετισμὸς δυνάμεων δημιουργοῦσε προϋποθέσεις τοπικῆς σύγκρουσης τὴν ὁποία τὸ ΝΑΤΟ ἤθελε νὰ ἀποφύγει. Συνεπῶς, μιὰ ὁμάδα ἐργασίας ἔπρεπε νὰ μελε-

---

στηκε τελικὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1962, ἐνῶ παρέμεινε σὲ ἐκκρεμότητα ἡ ρύθμιση τοῦ χρέους πρὸς τοὺς κατόχους ὁμολόγων σὲ στερλίνες ἕως τὸ 1964. Συνέπεια τῆς ἐκκρεμότητας αὐτῆς ἦταν ἡ ἄρνηση τῆς Βρετανίας νὰ συμμετάσχει μὲ τοὺς περιορισμένους πόρους της στὸν ὑπὸ σύσταση χρηματοδοτικὸ ὅμιλο. Ἡ ἀναφορὰ τῆς Ἐπιτροπῆς στὸ πρόβλημα ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς πίεση πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ἀλλὰ δὲ συνιστοῦσε διατύπωση προϋπόθεσης γιὰ τὴν παροχὴ βοήθειας.

38. Πρακτικὸ συζήτησης Rusk μὲ τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς Τριῶν Σοφῶν Faure, Fergusson, von Margholdt, 1 Μαρτίου 1963, FRUS 1961-1963, XVI, σσ. 627-630.

39. Πρακτικὸ συνομιλίας Καραμανλῆ - Labouisse, 11 Ἀπριλίου 1962, ΑΚ, τόμ. 5, σσ. 353-356.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τήσει τὸ πρόβλημα χωριστὰ ἀπὸ τὶς ἀναπτυξιακὲς ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδας[40].

Ἡ δεύτερη ἀπέβλεπε στὴ σύσταση ἑνὸς χρηματοδοτικοῦ ὁμίλου (consortium), στὸν ὁποῖο κλήθηκαν νὰ συμμετάσχουν ὅσες χῶρες-μέλη τῆς Συμμαχίας ἤθελαν νὰ συνδράμουν στὴν ἐνίσχυση τῆς ἑλληνικῆς ἀναπτυξιακῆς προσπάθειας. Οἱ διαθέσεις ὅμως τῶν χωρῶν ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ συμβάλουν δὲν ἦταν θετικές, γεγονὸς ποὺ προκαλοῦσε νευρικότητα στὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση καὶ τὴν ὁδήγησε στὴν πραγματοποίηση νέων διαβημάτων πρὸς τοὺς Ἀμερικανούς. Στὶς 6 Ἰουλίου, ὁ Καραμανλῆς, σὲ συνάντησή του μὲ τὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτή, ἐπανέλαβε τὶς θέσεις του γιὰ τὸ θέμα τῆς βοήθειας, διάβημα ποὺ δὲν ἔγινε εὐνοϊκὰ δεκτὸ στὴν Washington. Ἀνάμεσα στὶς ἐμπλεκόμενες στὴν ὑπόθεση ἀμερικανικὲς ὑπηρεσίες, τὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, τὸ ὑπουργεῖο Ἄμυνας καὶ την ὑπηρεσία γιὰ τὴ Διεθνῆ Ἀνάπτυξη, εἶχε διαμορφωθεῖ κοινὴ ἄποψη ὅτι οἱ ἑλληνικὲς στρατιωτικὲς δαπάνες ἔπρεπε νὰ σταθεροποιηθοῦν στὸ ὕψος τῶν 175 ἑκατ. δολλαρίων καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχαν οἰκονομικοὶ ἢ στρατιωτικοὶ λόγοι ποὺ νὰ δικαιολογοῦν τὴν ὑπέρβαση κατὰ 54 ἑκατ. δολλάρια ποὺ πρότεινε τὸ Ἀρχηγεῖο τοῦ NATO. Παράλληλα, οἱ πιέσεις ποὺ ἀσκοῦσε ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδας ἀποδίδονταν ἀπὸ στελέχη τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας ὄχι μόνο σὲ πραγματικὲς ἀνάγκες τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, ἀλλὰ καὶ στὴν προσπάθειά του νὰ ἐξασφαλίσει τὴν ἀμερικανικὴ ὑποστήριξη στὸ πλαίσιο τῆς ὀξείας διαμάχης του μὲ τὴν κεντρώα ἀντιπολίτευση, ποὺ ἀμφισβητοῦσε δυναμικὰ τὴ νομιμότητα τῆς κυβέρνησής του[41].

Στὶς 23 Ἰουλίου, ὁ Labouisse μετέδωσε τὴν ἀπάντηση τοῦ Ἀμερικανοῦ ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν στὸ μήνυμα τοῦ Καραμανλῆ τῆς 6ης Ἰουλίου. Ἡ συνέχιση τῆς δωρεὰν βοήθειας ἦταν πλέον ἀδύνατη. Μποροῦσε ὅμως νὰ ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ μακροπρόθεσμα χαμηλότοκα δάνεια χορηγούμενα ἀνεξάρτητα ἀπὸ συγκεκριμένα ἐπενδυτικὰ σχέδια. Γιὰ τὸ 1963 προβλεπόταν ἡ χορήγηση δανείου 10 ἑκατ. δολλαρίων. Ἐπίσης, ἐπαναλαμβανόταν ἡ πρόθεση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν νὰ ἐπιδιώξουν τὴ διανομὴ τῶν βαρῶν τῆς βοήθειας μὲ τοὺς συμμάχους τους τοῦ NATO. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἔπρεπε νὰ συνεργαστεῖ γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ consortium. Ὁ Καραμανλῆς δὲν ἦταν ὅμως καθόλου ἱκανοποιημένος ἀπὸ τὴ λειτουργία του. Ὅπως δήλωσε στὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτή, ἡ κυβέρνησή του εἶχε ἀκολουθήσει τὴν ἀμερικανικὴ σύσταση καὶ εἶχε ἐπιδιώξει τὴ συνεργασία μὲ συμμαχικὲς χῶρες. Ἡ

---

40. Memorandum. North Atlantic Council. Special Economic Problems of Greece and Turkey. Council Meeting: 19 Ἀπριλίου 1962, CE 1114/ 2, FO 371/ 163463.

41. D. Klein πρὸς Mac George Bundy, 11 Ἰουλίου 1962, FRUS 1961-1963, XVI, σσ. 644-645.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὑπόθεση ὅμως εἶχε ἐξελιχθεῖ σὲ "θέατρο" ποὺ προσέβαλλε τὴν ἐθνικὴ ἀξιοπρέπεια. Ἀπειλοῦσε μὲ διακοπὴ τῆς διαδικασίας καὶ προσφυγὴ στὶς κάλπες, ὑπολογίζοντας προφανῶς ὅτι ἡ ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση θὰ ἄλλαζε τὴν πολιτική της γιὰ νὰ μὴν προκαλέσει πολιτικὴ ἀποσταθεροποίηση στὴν Ἑλλάδα καὶ δοκιμασία στὶς ἑλληνοαμερικανικὲς σχέσεις[42].

Ὁ ἐκνευρισμὸς τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ, ἐκτὸς ἀπὸ στοιχεῖο πολιτικῆς τακτικῆς, ἦταν γνήσιος καὶ ἀντανακλοῦσε τὶς δυσκολίες τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης στὴν προσπάθειά της νὰ ἐξασφαλίσει βοήθεια ἀπὸ τοὺς ἄλλους συμμάχους της στὸ NATO. Στὶς 3 Ἰουλίου, ὁ Βρετανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα εἶχε καταστήσει σαφὲς στὸν Ἕλληνα πρωθυπουργὸ ὅτι ἡ συμμετοχὴ τῆς Βρετανίας στὸ consortium συνδεόταν ἄμεσα μὲ τὴν ἔναρξη "ἱκανοποιητικῶν" διαπραγματεύσεων γιὰ τὸ προπολεμικὸ δημόσιο χρέος τῆς Ἑλλάδας[43].

Ἡ βρετανικὴ αὐτὴ θέση ἀποτελοῦσε τὴν κατάληξη μιᾶς σκληρῆς παρασκηνιακῆς ἑλληνοβρετανικῆς διαμάχης ποὺ εἶχε ἐξελιχθεῖ τὸ προηγούμενο τρίμηνο. Ἡ Βρετανικὴ Κυβέρνηση δὲν εἶχε ὑποδεχθεῖ θετικὰ τὴν προοπτικὴ σύστασης χρηματοδοτικῶν ὁμίλων. Στὸ Foreign Office διαμορφώθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ἡ ἄποψη ὅτι, παρὰ τὴ στενότητα διαθέσιμων πόρων τῆς Βρετανίας, τὰ στρατηγικά της συμφέροντα στὴν Τουρκία, προφανῶς σὲ σχέση μὲ τὴν παρουσία της στὴ Μέση Ἀνατολή, ἐπέβαλλαν τὴ συμμετοχή της στὴν χρηματοδότηση τῆς Τουρκίας. Ἀντίθετα, στὴν περίπτωση τῆς Ἑλλάδας δὲν ὑπῆρχε τόσο ζωτικὸ συμφέρον καὶ ταυτόχρονα τὸ πρόβλημα τοῦ προπολεμικοῦ δημοσίου χρέους καθιστοῦσε ἀδύνατη ἀπὸ τὴ βρετανικὴ ὀπτικὴ ὁποιαδήποτε συμμετοχή[44].

Ἡ Βρετανικὴ Κυβέρνηση δὲν ἐπρόκειτο νὰ θέσει στὸ Βορειοατλαντικὸ Συμβούλιο τὸ θέμα τοῦ δημοσίου χρέους, τὸ ὁποῖο ὑπολογιζόταν σὲ 150 ἑκατομμύρια λίρες, τὰ 4/ 5 τοῦ ὁποίου ἦταν σὲ στερλίνες, γιατὶ πρῶτον, τὸ Λονδίνο δὲν ἐπρόκειτο νὰ συμμετάσχει σὲ χρηματοδότηση ἀκόμα καὶ ἂν τὸ θέμα διευθετεῖτο καὶ δεύτερον, δὲν ἤθελε νὰ προκαλέσει τὴν ἀντίδραση τῆς ἑλληνικῆς κοινῆς γνώμης. Παράλληλα ὅμως, τὸ βρετανικὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν εὐνοοῦσε μιὰ μορφὴ ἔμμεσης πίεσης πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου θὰ γινόταν σαφές, "ὡς γεγονὸς καὶ ὄχι ὡς ἀπειλή" ὅτι ἡ ἐκκρεμότητα τοῦ δημοσίου χρέους συνιστοῦσε πρόσθετη δυσκολία. Ὡς πρὸς τὸ σκέλος τῆς ἀμυντικῆς βοήθειας, οἱ Βρετανοὶ ἔκαναν τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς βοήθειας ποὺ ἀπέβλε-

---

42. Μνημόνιο συνομιλίας Καραμανλῆ - Labouisse, 23 Ἰουλίου 1962, ΑΚ, τόμ. 5, σσ. 421-422.

43. Μνημόνιο συνομιλίας Καραμανλῆ - Murray, 3 Ἰουλίου 1962, ΑΚ, *ὅ.π.*, σ. 413.

44. K. D. Jamieson: Long-term Aid to Turkey and Greece, 10 Ἀπριλίου 1962, CE 1114/ 1, FO 371/ 163463.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πε στὴ διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς ἱκανότητας, γιὰ τὴν ὁποία δὲν εἶχαν ἀντιρρήσεις, ἂν καὶ οἱ ἴδιοι δὲν ἐπρόκειτο νὰ συμμετάσχουν λόγω στενότητας πόρων, καὶ τῆς προσπάθειας γιὰ αὔξηση τῶν δαπανῶν, προκειμένου ἡ Ἑλλάδα νὰ προσαρμοσθεῖ στὶς αὐξημένες ἀπαιτήσεις τῆς στρατιωτικῆς διοίκησης τῆς Συμμαχίας. Στὸ δεύτερο αὐτὸ σκέλος οἱ Βρετανοὶ ἦταν ἀντίθετοι, ἀφοῦ, ὅπως σημείωναν, ἐπρόκειτο γιὰ σχεδιασμὸ τὸν ὁποῖο δὲν σκόπευαν οὔτε οἱ ἴδιοι νὰ ἐφαρμόσουν[45].

Οἱ Βρετανοὶ δὲν πίστευαν ὅτι ἦταν σὲ θέση νὰ παρεμποδίσουν τὸ σχηματισμὸ χρηματοδοτικοῦ ὁμίλου γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Προσπαθοῦσαν ὅμως νὰ ἀξιοποιήσουν ὑπάρχουσες δυσκολίες καὶ νὰ καθυστερήσουν τὴ διαδικασία, ὥστε νὰ ἐξαναγκάσουν τὴν Ἀθήνα σὲ συμβιβασμό. Στὶς 8 Ἰουνίου ἡ Βρετανικὴ ἀντιπροσωπεία στὸν Ὀργανισμὸ Οἰκονομικῆς Συνεργασίας καὶ Ἀνάπτυξης, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου ἐξελισσόταν ἡ διαδικασία συγκρότησης τοῦ consortium, μετέδιδε ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀντιμετώπιζαν δυσκολίες. Ὁ πρόεδρος τῆς Διεθνοῦς Τράπεζας πίστευε ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἔπρεπε νὰ χρηματοδοτηθεῖ, ἀκόμα καὶ ἂν διευθετοῦσε τὸ πρόβλημα τοῦ δημοσίου χρέους, καθὼς τουλάχιστο ἕνα μέλος τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Τριῶν Σοφῶν ὑποστήριζε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν εἶχε παράσχει κρίσιμες πληροφορίες ὥστε νὰ μποροῦν νὰ ἀξιολογηθοῦν οἱ ἀνάγκες της. Ἡ πληροφόρηση ὅμως αὐτὴ ἦταν ἀπαραίτητη πρὶν ἀπὸ τὴ συγκρότηση τοῦ χρηματοδοτικοῦ ὁμίλου. Ἡ ἴδια ἡ βρετανικὴ ἀντιπροσωπεία εἶχε ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ τοῦ γενικοῦ γραμματέα τοῦ ΟΟΣΑ στὴν ἐκκρεμότητα τοῦ χρέους καὶ αὐτὸς εἶχε προειδοποιήσει σχετικὰ τὸ Χρηστίδη, μόνιμο ἀντιπρόσωπο τῆς Ἑλλάδας στὸν Ὀργανισμό. Ἡ βρετανικὴ ἀντιπροσωπεία πιθανολογοῦσε ὅτι καὶ οἱ Γάλλοι θὰ ἐπέμεναν σὲ διακανονισμὸ τοῦ δημοσίου χρέους, γιὰ νὰ συναινέσουν στὴ σύσταση ὁμίλου, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς ΕΟΚ δὲν ἐμφανίζονταν διατεθειμένα νὰ διαθέσουν ἄλλους πόρους μετὰ τὴ συμφωνία σύνδεσης τοῦ 1961[46].

Ἡ κατάσταση αὐτὴ δημιουργοῦσε εὐνοϊκὸ ἔδαφος γιὰ τὴ σύνδεση τῆς βοήθειας μὲ τὸ δημόσιο χρέος ποὺ ἐπεδίωκαν οἱ Βρετανοί, ἰδίως στὸ πλαίσιο ἑνὸς ὀργανισμοῦ ὅπως ὁ ΟΟΣΑ, ὅπου διέθεταν τὴν ἐμπειρία χειρισμῶν. Στὶς 13 Ἰουνίου τὸ Βρετανικὸ Treasury ζητοῦσε ἀπὸ τὴ Βρετανικὴ μόνιμη ἀντιπροσωπεία στὸν ΟΟΣΑ νὰ ἐπιδιώξει τὴν ἀναφορὰ στὸ κείμενο τῆς Economic and Development Review Committee τῆς ἀνάγκης διευθέτησης τοῦ δη-

---

45. NATO MINISTERIAL MEETING ATHENS, May 1962. Item III of Agenda: Special Economic Problems of the less developed Member Countries, 30 Ἀπριλίου 1962, CE 1114/ 5, FO 371/ 163463.

46. Sir Robin Hankey πρὸς E. Melville, 8 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 15, FO 371/ 163463.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μοσίου χρέους, ὡς προϋπόθεσης γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ξένων ἐπενδύσεων. Μιὰ ἀνάλογη ἀναφορὰ εἶχε ἐπιτευχθεῖ σὲ κείμενο τοῦ Διεθνοῦς Νομισματικοῦ Ταμείου. Στὴν περίπτωση ποὺ ἡ Βρετανικὴ ἀντιπροσωπεία ἔκρινε ὅτι δὲν ἦταν σκόπιμο νὰ τὸ προτείνει ἡ ἴδια, θὰ μποροῦσε νὰ ἐπιδιώξει τὴν προβολὴ τῆς πρότασης ἀπὸ μιὰ ἄλλη φιλικὴ ἀντιπροσωπεία, ὅπως ἡ Ὁλλανδική[47].

Ἡ ἀποτελεσματικότητα τῶν βρετανικῶν χειρισμῶν ἐπρόκειτο νὰ γίνει ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ Συντονισμοῦ τῆς Ἑλλάδας Παναγῆ Παπαληγούρα κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴν ἕδρα τοῦ ΟΟΣΑ στὶς 15 Ἰουνίου. Ὁ Παπαληγούρας ζήτησε ἀπὸ τοὺς μονίμους ἀντιπροσώπους τῶν κρατῶν- μελῶν τοῦ ΟΟΣΑ νὰ μὴν ἐντείνουν τὴν ἀδιαλλαξία τῶν ὁμολογιούχων συνδέοντας τὴ ρύθμιση τοῦ δημοσίου χρέους μὲ τὴ βοήθεια πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ταυτόχρονα διαβεβαίωσε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἦταν διατεθειμένη νὰ συμβιβαστεῖ. Ἡ τοποθέτησή του δὲν ἔγινε ὅμως εὐνοϊκὰ δεκτή. Οἱ Ὁλλανδοὶ καὶ οἱ Γάλλοι ἔθεσαν ὡς ζήτημα ἀρχῆς τὴν ἐπανέναρξη ἐξυπηρέτησης τοῦ χρέους, οἱ Βέλγοι τόνισαν τὴν ἀνάγκη ἔγκαιρης διευθέτησης καὶ οἱ Βρετανοὶ σημείωσαν ὅτι ἦταν πολιτικῶς ἀδύνατο νὰ μὴ συνδεθοῦν τὰ ζητήματα τοῦ χρέους καὶ τῆς βοήθειας[48].

Ἡ ὑποδοχὴ αὐτὴ ἦταν πραγματικὸ σὸκ γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση, ἡ ὁποία διαμαρτυρήθηκε στὴ Βρετανικὴ μέσω τοῦ πρεσβευτῆ τῆς Βρετανίας στὴν Ἀθήνα. Ὁ Παπαληγούρας ἐξέφρασε ζωηρὰ τὶς ὑποψίες του γιὰ βρετανικὴ παρασκηνιακὴ δραστηριότητα, τόνισε τὴν ἀρνητικὴ ἐντύπωση ποὺ θὰ δημιουργοῦσε στὴν Ἑλλάδα ἡ συμμετοχὴ τῆς Βρετανίας στὸ χρηματοδοτικὸ ὅμιλο τῆς Τουρκίας καὶ ἡ ἀποχή της ἀπὸ τὸν ἀντίστοιχο τῆς Ἑλλάδας. Στὴ συνέχεια, διαβεβαίωσε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση σκόπευε νὰ προχωρήσει σὲ συμβιβασμὸ μὲ τοὺς ὁμολογιούχους καὶ ζήτησε τὴ συμμετοχὴ τοῦ Λονδίνου, ἔστω καὶ ὡς μὴ συνεισφέροντος μέλους, ὥστε νὰ ἐνθαρρυνθοῦν καὶ ὅσοι δίσταζαν νὰ συμμετάσχουν[49].

Ἡ διαφαινόμενη κρίση στὶς ἑλληνοβρετανικὲς σχέσεις ἀνησυχοῦσε ἰδιαίτερα τὸν πρεσβευτὴ τῆς Βρετανίας στὴν Ἀθήνα. Σὲ τηλεγράφημά του πρὸς τὸ Foreign Office σημείωνε ὅτι, λόγω τῆς βρετανικῆς ἀντίθεσης, θὰ μποροῦσαν νὰ ἀπωλεσθοῦν βρετανικὲς ἐξαγωγὲς στοὺς κλάδους τῶν αὐτοκινήτων καὶ τοῦ ἱματισμοῦ ὕψους 2 ἑκατομμυρίων στερλινῶν, ἐνῶ ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τὸ χρηματοδοτικὸ ὅμιλο θὰ ἀπέκλειε τὴ Βρετανία ἀπὸ προμήθειες ἐξοπλι-

47. M. E. Johnston πρὸς Jenkyns, 13 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 14 (B), FO 371/ 163463.

48. UK Delegation OECD πρὸς Foreign Office, 15 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 16, FO 371/ 163463.

49. Sir Ralph Murray πρὸς Foreign Office, 16 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 16 (A), FO 371/ 163463.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σμοῦ συνδεδεμένου μὲ ὑπὸ χρηματοδότηση ἀναπτυξιακὰ σχέδια. Πολιτικά, ἡ βρετανικὴ πολιτικὴ σήμαινε, κατὰ τὸν πρεσβευτή, ὅτι τὸ Λονδίνο ἔχανε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀνακτήσει κάποια ἐπιρροὴ στὴν Ἑλλάδα, μὲ μικρὸ κόστος, ἀφοῦ ἦταν δεδομένη ἡ ἐπιθυμία τῆς Ἀθήνας νὰ ἐξισορροπήσει τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ τὴ Δυτικὴ Γερμανία στὸν οἰκονομικὸ τομέα, σὲ μιὰ στιγμὴ ποὺ ὑπῆρχαν ἀκόμα ἀμφιβολίες στοὺς κυβερνητικοὺς κύκλους γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῆς σύνδεσης μὲ τὴν ΕΟΚ[50].

Ἡ προσέγγιση αὐτὴ δὲν κινοῦσε ὅμως τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Λονδίνου, καθὼς ἡ Ἑλλάδα δὲν συμπεριλαμβανόταν στὶς χῶρες ὅπου ἐθεωρεῖτο ὅτι ἡ Βρετανία εἶχε ζωτικὰ συμφέροντα, δεδομένης ἄλλωστε τῆς διαρκῶς συρρικνούμενης οἰκονομικῆς βάσης της, ἡ ὁποία ὑποχρέωνε τοὺς σχεδιαστὲς τῆς βρετανικῆς πολιτικῆς σὲ διαρκῆ προσπάθεια ἐπανεξέτασης τῶν βρετανικῶν ὑποχρεώσεων στὴν Εὐρώπη καὶ ἀλλοῦ. Συνεπῶς, ἦταν ἀδύνατο στὶς συνθῆκες αὐτὲς νὰ ἀναλάβει ἡ Βρετανία νέες δεσμεύσεις, ἔστω καὶ περιορισμένες, σὲ μιὰ ἐποχὴ μείωσης τῆς παρουσίας της. Ὁ ἴδιος ὁ πρεσβευτὴς παραδεχόταν ὅτι ἰσχυροὶ λόγοι εἶχαν ἐπιβάλει τὴν ἀπαγκίστρωση τῆς Βρετανίας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ὑποκατάστασή της ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, θεμελίωνε ὅμως τὴν πρότασή του στὸ μικρὸ κόστος ποὺ θὰ προκαλοῦσε ἡ ἐφαρμογή της[51].

Ἡ βρετανικὴ τακτικὴ ἐπρόκειτο τελικὰ νὰ προσκρούσει στὴν ἀμερικανικὴ παρέμβαση. Στὶς 15 Ἰουνίου, ἡ μόνιμη ἀντιπροσωπεία τῆς Βρετανίας στὸν ΟΟΣΑ εἰδοποιοῦσε τὸ Λονδίνο ὅτι ἀναμενόταν ἔνταση τῶν ἀμερικανικῶν πιέσεων γιὰ τὴ σύσταση τοῦ ὁμίλου ἕως τὸ τέλος Ἰουλίου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν κατάληξη τοῦ προβλήματος τοῦ χρέους[52].

Ἡ διαμάχη ἔληξε στὸ τέλος Ἰουνίου. Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Τοῦρκοι πρότειναν νὰ τεθεῖ στὸ πόρισμα τῆς Economic and Development Review Committee ἡ 31η Ἰουλίου ὡς ἀκραῖο ὅριο σύστασης τοῦ ὁμίλου. Μὲ τὴν πρόταση αὐτὴ συμφωνοῦσαν οἱ Ἀμερικανοὶ ποὺ ἤθελαν νὰ ἀποφύγουν μιὰ κρίση στὶς σχέσεις τους μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἄγκυρα καὶ νὰ ἀποτρέψουν τὴν ἀποτυχία τῆς πολιτικῆς τους γιὰ κατανομὴ τῶν βαρῶν. Στὴν προθεσμία ἦταν ἀντίθετοι οἱ Βρετανοί, καθὼς θὰ ἔχαναν τὸ μέσο πίεσης γιὰ τὴ ρύθμιση τοῦ χρέους καί, παράλληλα θὰ ὑποχρεώνονταν νὰ διαφοροποιήσουν δημόσια τὴ στάση τους ἔναντι τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ἄγκυρας, συμμετέχοντας στὸν ὅμιλο γιὰ τὴν Τουρκία καὶ ἀπέχοντας ἀπὸ τὸν ὅμιλο γιὰ τὴν Ἑλλάδα, κίνηση

---

50. Sir Ralph Murray πρὸς Foreign Office, 19 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 16 (E), FO 371/ 163463.

51. Στὸ ἴδιο.

52. UK Delegation OECD πρὸς Foreign Office, 15 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 16 (C), FO 371/ 163463.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πού ἤθελαν νὰ ἀποφύγουν. Τελικὰ οἱ Ἀμερικανοὶ ἔδωσαν μιὰ μικρὴ παράταση στοὺς Βρετανούς, συμφωνώντας μὲ τὴν ἀπάλειψη τῆς προθεσμίας, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ στὸ τέλος Ἰουλίου θὰ πραγματοποιεῖτο ἡ σύσταση τῶν δύο ὁμίλων[53].

Τὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς δὲν λύθηκαν ὅμως αὐτόματα μὲ τὴ νέα βρετανικὴ θέση τῆς μὴ συμμετοχῆς - μὴ παρεμπόδισης. Τὰ πέντε ἀπὸ τὰ ἕξι μέλη τῆς ΕΟΚ δὲν ἦταν διατεθειμένα νὰ συμμετάσχουν στὸ consortium, παρὰ μόνο ἂν συμμετεῖχε καὶ ἡ Γαλλία. Οἱ Γάλλοι μὲ τὴ σειρά τους δὲν ἦταν ἀδιάφοροι στὸ πρόβλημα τοῦ δημοσίου χρέους καὶ παράλληλα δὲν ἦταν πρόθυμοι νὰ δηλώσουν συμμετοχὴ στὸν ὅμιλο τὴ στιγμὴ ποὺ ἡ Βρετανία θὰ ἀπεῖχε[54].

Ταυτόχρονα, ὁ Γάλλος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν δὲν κατανοοῦσε γιατί, ἐνῶ μέχρι τὸ 1962 ἀρκοῦσαν 20 ἑκατ. δολλάρια γιὰ τὴ χρηματοδότηση τοῦ ἑλληνικοῦ στρατιωτικοῦ προϋπολογισμοῦ, τὸ 1963 χρειάζονταν 54, ἐρώτημα στὸ ὁποῖο ὁ Ἕλληνας ὁμόλογός του πρόβαλε ὡς ἀπάντηση τὸ σχετικὸ προγραμματισμὸ ποὺ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας τῶν ἐπιτελείων τοῦ ΝΑΤΟ καὶ τῆς Ἑλλάδας. Μιὰ ἄλλη πηγὴ ἀνησυχίας τῆς Γαλλικῆς Κυβέρνησης ἀποτελοῦσε ὁ χρονικὸς ὁρίζοντας τῆς ἀνάγκης γιὰ χορήγηση βοήθειας, μετὰ τὴ διετία ποὺ εἶχε προσδιορίσει ἡ ἔκθεση τῆς "Ἐπιτροπῆς Σοφῶν"[55].

Τέλος, ὅπως προαναφέρθηκε, ἡ ἄρνηση τῶν Βρετανῶν νὰ συμμετάσχουν στὸ χρηματοδοτικὸ ὅμιλο, λόγω τῆς ἐκκρεμότητας τοῦ δημοσίου χρέους, ἀποτελοῦσε ἄλλη μιὰ αἰτία δυσαρέσκειας τῶν Γάλλων, οἱ ὁποῖοι σκέφθηκαν πρὸς στιγμὴν νὰ ἐξαρτήσουν τὴ δική τους συμμετοχὴ ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τοῦ Λονδίνου[56]. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ ἀνάγκη ρύθμισης τοῦ δημοσίου χρέους τονιζόταν καὶ ἀπὸ τὸ ἐπιτελεῖο τοῦ γενικοῦ γραμματέα τοῦ ΝΑΤΟ Dirk Stikker, ὁ ὁποῖος πάντως εἶχε ἀναλάβει νὰ ἐξηγήσει στοὺς συμμάχους τὶς ἑλληνικὲς στρατιωτικὲς ἀνάγκες μὲ βάση τὸ ἔλλειμμα τῶν 54 ἑκατομμυρίων δολλαρίων ποὺ ὑπολόγιζαν οἱ στρατιωτικοὶ ἐπιτελεῖς τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ΝΑΤΟ[57].

---

53. Sir Robin Hankey πρὸς Foreign Office, 27 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 21 (B), 28 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 23, K. D. Jamieson, 29 Ἰουνίου 1962, CE 1114/ 23, FO 371/ 163463, K. D. Jamieson πρὸς British Embassy Washington, 11 Ἰουλίου 1962 CE 1114/ 27, FO 371/ 163464.

54. Sir Robin Hankey πρὸς Foreign Office, 21 Ἰουλίου 1962, CE 1114/ 31, FO 371/ 163464.

55. Ἀβέρωφ πρὸς Καραμανλῆ, 13 Ἰουλίου 1962, ΑΚ, τόμος 5, σ. 419.

56. Παπαληγούρας πρὸς Καραμανλῆ, 30 Ἰουλίου 1962, Ἀρχεῖο Καραμανλῆ, 18 Α/ 7, Ἵδρυμα Καραμανλῆ.

57. Ἀβέρωφ πρὸς Καραμανλῆ, 12 Ἰουλίου 1962, ΑΚ, τόμος 5, σ. 418.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ ἐπίσκεψη στὴν Ἀθήνα, στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου τοῦ 1962, τοῦ ἀντιπροέδρου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν Lyndon Johnson, ἀποτέλεσε εὐκαιρία γιὰ νὰ γίνουν σαφέστερες οἱ θέσεις τῶν δύο πλευρῶν στὸ θέμα τῆς βοήθειας. Ὁ Ἀμερικανὸς ἀντιπρόεδρος ἐπανέλαβε ὅτι ἡ δωρεὰν βοήθεια εἶχε τερματιστεῖ ὁριστικά. Ἔδινε ὅμως ἔμφαση στὸ γεγονὸς ὅτι ὑπῆρχαν δυνατότητες ἄντλησης κεφαλαίων μέσω φθηνοῦ δανεισμοῦ γιὰ ἀναπτυξιακὰ σχέδια καὶ μέσω ἀξιοποίησης τοῦ προγράμματος γεωργικῶν πλεονασμάτων τοῦ Ἀμερικανικοῦ νόμου 480, ὁ ὁποῖος παραδοσιακὰ ἐχρησιμοποιεῖτο γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς δωρεὰν βοήθειας. Ὁ δανεισμὸς αὐτὸς ὅμως δὲν ἐξυπηρετοῦσε τὴν ἑλληνικὴ πλευρά, ἀφοῦ, ὅπως διευκρίνιζε ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργός, ἔπρεπε γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῶν δανείων νὰ ὑπάρχει ἀντίστοιχη ἑλληνικὴ χρηματοδότηση, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπῆρχαν κεφάλαια. Ἀντίθετα, στὴν περίπτωση τῆς δωρεὰν βοήθειας θὰ ἦταν σὲ θέση νὰ ἀπελευθερώσει κεφάλαια ποὺ διέθετε γιὰ στρατιωτικὲς δαπάνες καὶ νὰ προχωρήσει στὴν ἐνίσχυση τῶν δημοσίων ἐπενδύσεων. Ἐναλλακτικὰ πρότεινε τὴ δυνατότητα ἄντλησης δανειακῶν ἀμερικανικῶν κεφαλαίων καὶ ἀπὸ ἰδιωτικὲς ἑλληνικὲς ἐπιχειρήσεις, ὥστε νὰ καλυφθεῖ ἡ ἀνεπάρκεια σὲ κεφάλαια τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας, πρόταση ποὺ δὲ γινόταν ὅμως δεκτὴ ἀπὸ τὴν ἀμερικανικὴ πλευρά, ἡ ὁποία ἔδινε ἀποκλειστικὰ δημόσιο χαρακτήρα στὸ πρόγραμμα δανειακῆς βοήθειας[58].

Στὸ ἑπόμενο διάστημα ἔγινε σαφέστερη καὶ ἡ ἐπίδραση ποὺ εἶχε ἡ νέα ἀμερικανικὴ πολιτικὴ βοήθειας στὴν πολιτικὴ διαμάχη στὴν Ἑλλάδα. Στὶς ἀρχὲς Ὀκτωβρίου δημοσιοποιήθηκε στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ στὴν Ἑλλάδα τὸ περιεχόμενο τοῦ ὑπομνήματος τοῦ πρώην ὑφυπουργοῦ καὶ συμβούλου πλέον τοῦ State Department Chester Bowles γιὰ τὸ θέμα τῆς βοήθειας πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Τὸ ὑπόμνημα κατέγραφε τὴν ἄποψη ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν εἶχε ἀξιοποιήσει ὀρθολογικὰ τὴν ἀμερικανικὴ βοήθεια καὶ δὲν τὴ χρειαζόταν πιά, ἀλλὰ μποροῦσε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ἀναπτυξιακὲς ἀνάγκες της περιορίζοντας τὴ γραφειοκρατία καὶ τὶς δαπάνες τοῦ δημόσιου τομέα ποὺ δὲν εἶχαν παραγωγικὸ χαρακτήρα. Ὅπως ἀναμενόταν, ὁ προσκείμενος στὴν ἀντιπολίτευση Τύπος ἀξιοποίησε τὴν ἔκθεση γιὰ νὰ ἐπιτεθεῖ στὴν Κυβέρνηση, ἡ ὁποία ἐμφανιζόταν νὰ ἔχει χάσει τὴν ἀμερικανικὴ ὑποστήριξη. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ πρόεδρος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν μὲ προσωπικό του μήνυμα διαβεβαίωσε τὸν Ἕλληνα πρωθυπουργὸ ὅτι ἡ ἔκθεση δὲν ἀντανακλοῦσε τὴν ἐπίσημη ἄποψη τῆς Κυβέρνησης τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἡ ὁποία ἐκτιμοῦσε τὴν καλὴ χρήση τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ δεκαπεντα-

---

58. Περίληψη πρακτικοῦ συνομιλίας, 4 Σεπτεμβρίου 1962, FRUS 1961-1963, XVI, σσ. 648-649.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ετία 1947-1962[59], ἡ ἔκθεση καὶ ἐπηρέαζε τὴν ἐσωτερικὴ διαμάχη καὶ ἀντανακλοῦσε τὶς νέες ἀπόψεις ποὺ ἔτειναν νὰ ἐπικρατήσουν στὴ Washington.

Στὸ μεταξὺ βρίσκονταν σὲ ἐξέλιξη οἱ διαπραγματεύσεις γιὰ τὴ χορήγηση τῆς βοήθειας στὴν Ἑλλάδα στὸ πλαίσιο τοῦ NATO καὶ τοῦ consortium. Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ δὲν ἤθελε νὰ ἀναλάβει τὴν πρωτοβουλία καὶ νὰ θέσει τὶς ἀπαιτήσεις της ὑπόψη τῶν δυνητικῶν χρηματοδοτῶν της, δηλαδὴ τῆς Δυτικῆς Γερμανίας, τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας, ὅπως ὑποδείκνυαν οἱ Ἀμερικανοί, θεωρώντας τὴ διαδικασία ἐξευτελεστική. Ἀντιπρότεινε τὴν ἀνάληψη πρωτοβουλίας ἀπὸ τὸ γενικὸ γραμματέα τοῦ NATO, ὅπως ἄλλωστε εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ τελευταῖος ὅτι θὰ πράξει, καὶ ζητοῦσε ἡ βοήθεια ποὺ ἐπρόκειτο νὰ χορηγηθεῖ νὰ θεωρηθεῖ βοήθεια τοῦ NATO ἐνταγμένη σὲ ἀμυντικοὺς σκοποὺς καὶ ὄχι τοῦ ΟΟΣΑ, στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου εἶχε συγκροτηθεῖ τὸ consortium. Ἐπρόκειτο γιὰ ἔνδειξη τῆς ἑλληνικῆς προσπάθειας νὰ δώσει συμμαχικὴ διάσταση στὴ στρατιωτική της προσπάθεια καὶ ταυτόχρονα νὰ ἐνισχύσει τὴν πολιτική της στὸ ἐσωτερικὸ πολιτικὸ πεδίο. Ταυτόχρονα, ἡ μόνιμη ἀντιπροσωπεία τῆς Ἑλλάδας στὸ NATO διευκρίνιζε στὴν ἀντίστοιχη ἀμερικανικὴ ὅτι τὰ αἰτήματά της ἀφοροῦσαν τρία εἰδικότερα πεδία: 1) Ἐνίσχυση τοῦ προϋπολογισμοῦ δωρεάν 2) Βοήθεια σὲ εἶδος (τρόφιμα, ἔνδυση κ.ἄ.) ὕψους 20 ἑκατ. δολλαρίων 3) Χαλάρωση τῶν προδιαγραφῶν τοῦ NATO γιὰ τὴν χρηματοδότηση ἔργων ὑποδομῆς ὥστε νὰ χρηματοδοτηθοῦν ἐθνικὰ ἔργα ὑποδομῆς. Ὅλα αὐτά, συμπλήρωνε ὁ Ἕλληνας μόνιμος ἀντιπρόσωπος, μποροῦσαν νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μόνο στὸ πλαίσιο τοῦ NATO καὶ ὄχι τοῦ ΟΟΣΑ. Σὲ μιὰ προσπάθεια τέλος νὰ ἐνισχύσει τὸ αἴτημα δωρεὰν βοήθειας, μετέδιδε ὅτι ἡ Βόννη συμφωνοῦσε μὲ τὴν χορήγηση δωρεὰν βοήθειας.

Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀντίθετα, ἐξακολουθοῦσαν νὰ πιστεύουν ὅτι ἡ πρωτοβουλία ἔπρεπε νὰ εἶναι ἑλληνικὴ καὶ ὄχι ἀμερικανική, τόνιζαν ὅτι ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴ συγκρότηση τοῦ consortium εἶχε ληφθεῖ ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τοῦ NATO, ἐνῶ τὸ αἴτημα γιὰ χρηματοδότηση ἔργων ὑποδομῆς ἀπὸ τὸ NATO δὲν μποροῦσε νὰ γίνει δεκτό, γιατὶ θὰ ὁδηγοῦσε στὴν προβολὴ παρόμοιων αἰτημάτων καὶ ἀπὸ ἄλλες χῶρες καὶ θὰ ἀποδεικνυόταν δαπανηρὸ γιὰ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ποὺ συνέβαλλαν στὸ σχετικὸ πρόγραμμα σὲ ποσοστὸ 30%. Τέλος, ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς δωρεὰν βοήθειας, ἀμερικανικὴ ἐκτίμηση ἦταν ὅτι ἡ Βόννη τὴν περιόριζε σὲ πλεονάζον ὑλικό. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ τύπου τῆς βοήθειας, ὁ μόνιμος ἀντιπρόσωπος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν στὸ NATO πρότεινε στὴ Washington τὴν ἀποδοχὴ τοῦ αἰτήματος τῆς Ἑλλάδας νὰ τεθεῖ ἡ ὅποια βοήθεια ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ NATO, γιὰ λόγους ποὺ ἀφοροῦσαν τὴ βελ-

---

59. Labouisse πρὸς Department of State, 9 Ὀκτωβρίου 1962, Kennedy πρὸς Καραμανλῆ, 10 Ὀκτωβρίου 1962, NSF/ Country File: Greece, Box 100.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τίωση τῆς εἰκόνας τῆς Συμμαχίας[60]. Τὴν ἴδια εἰσήγηση διατύπωνε καὶ ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα, γιατὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτό, χωρὶς νὰ ὑπάρχει πρακτικὴ διαφορὰ γιὰ τοὺς χρηματοδότες, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση θὰ ὑποστήριζε ἀνετότερα τὴν πολιτική της στὸ ἐσωτερικό[61].

Στὶς 6 Ὀκτωβρίου, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση σὲ μιὰ προσπάθεια ἄσκησης πίεσης πρὸς τοὺς συμμάχους της, καλοῦσε τοὺς πρεσβευτὲς τῶν 15 κρατῶν-μελῶν τοῦ NATO στὴν Ἀθήνα καὶ προειδοποιοῦσε ὅτι, σὲ περίπτωση ποὺ δὲν ἐξασφάλιζε ἱκανοποιητικὴ βοήθεια, θὰ μείωνε τὶς στρατιωτικὲς δαπάνες της τὸ 1963[62].

Ἡ προειδοποίηση αὐτὴ εἶχε ἀκολουθήσει τὴν ἐκδήλωση τῶν διαθέσεων τῶν δυνητικῶν χρηματοδοτῶν τῆς Ἑλλάδας. Στὴ σύνοδο τοῦ consortium στὶς 5 Ὀκτωβρίου, οἱ συμμετέχοντες εἶχαν ἐνοχληθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἀντιπροσωπεία εἶχε παρουσιάσει τὶς ἀνάγκες της σὲ δραχμὲς χωρὶς νὰ τὶς συσχετίσει μὲ τὸν προϋπολογισμὸ ἢ τὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν της. Ὁ Δυτικογερμανὸς ἀντιπρόσωπος δήλωσε ὅτι ἔπρεπε νὰ γίνει σαφὲς πὼς οἱ χρηματοδότες δὲ θὰ κάλυπταν γενικὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Ἑλλάδας, ὅπως αὐτὲς θὰ προέκυπταν ἀπὸ τὸ ἔλλειμμά της εἴτε στὸν προϋπολογισμὸ εἴτε στὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν, ἐνῶ ὁ Γάλλος τόνισε τὴν ἀνάγκη ρύθμισης τοῦ προπολεμικοῦ δημοσίου χρέους προκειμένου νὰ αὐξηθοῦν οἱ ξένες ἰδιωτικὲς ἐπενδύσεις στὴν Ἑλλάδα[63].

Στὶς 12 Ὀκτωβρίου ὁ Καραμανλῆς προχώρησε σὲ μιὰ ἐπισκόπηση τῶν θέσεών του μὲ τὸν Ἀμερικανὸ πρεσβευτὴ στὴν Ἀθήνα. Τόνισε ἰδιαίτερα τὴν ἄποψή του ὅτι χρειαζόταν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σταθερότητα στὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι ἡ Ἕνωση Κέντρου ἀποτελοῦσε, μαζὶ μὲ τοὺς κομμουνιστές, παράγοντα ἀποσταθεροποίησης. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἔπρεπε νὰ λαμβάνονται ὑπόψη στὴ διαμόρφωση τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς καὶ οἱ πολιτικοὶ καὶ ψυχολογικοὶ παράγοντες. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση προσπαθοῦσε νὰ ἐξοικονομήσει πόρους τόσο γιὰ τὴν ἀμυντικὴ ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἀναπτυξιακή της προσπάθεια. Ἀντιμετώπιζε ὅμως ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις καὶ γιὰ τὴν προσπάθειά της νὰ αὐξήσει τὴν φορολογία καὶ γιὰ τὸν τρόπο παρουσίασης τῶν ἑλληνικῶν αἰτημάτων στὸ NATO. Σὲ μιὰ προσπάθεια ἐξασφάλισης τῆς ὑποστήριξης τοῦ προέδρου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν ὁ Καραμανλῆς πρόσθετε ὅτι ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος τῆς βοήθειας ἀπὸ Ἀμερικανοὺς "τεχνοκράτες" ἐνέτεινε τὶς δυσκολίες ποὺ εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Ἕλληνας πρωθυ-

60. Finletter πρὸς Department of State, 5 Ὀκτωβρίου 1962, NSF/ Country File: Greece, General, Box 100.

61. Labouisse πρὸς Department of State, 9 Ὀκτωβρίου 1962 *ὅ.π.*

62. Labouisse πρὸς Department of State, 6 Ὀκτωβρίου 1962, *ὅ.π.*

63. Durbrow πρὸς Deparment of State, 8 Ὀκτωβρίου 1962, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πουργός, παρὰ τὴν κατανόηση ποὺ εἶχε ἐπιδείξει ὁ Ἀμερικανὸς πρόεδρος[64].

Ἰδιαίτερη ἐνόχληση στὸν Καραμανλῆ προκαλοῦσε ἡ ἐνίσχυση τοῦ ἀμυντικοῦ προϋπολογισμοῦ μὲ δανεισμό. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἦταν ἕτοιμη νὰ αὐξήσει τὶς ἀμυντικὲς δαπάνες της κατὰ 10 ἑκατ. δολλάρια (στὰ 165). Σὲ περίπτωση ποὺ δὲν δινόταν δωρεὰν βοήθεια, τότε οἱ ἀμυντικὲς δαπάνες θὰ περιορίζονταν στὸ ὕψος αὐτό, θὰ ὑπῆρχε συνεπῶς περικοπή τους γιὰ τὸ 1963 κατὰ 6% περίπου. Ὁ πρεσβευτὴς πίστευε ὅμως ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ αὐξηθεῖ τὸ ποσὸ αὐτὸ στὰ 175 ἑκατ., ἐφόσον θὰ ἐγκρίνονταν ποσὰ βοήθειας μέσω ἄλλων πηγῶν, ὅπως τοῦ προγράμματος γεωργικῶν πλεονασμάτων τοῦ ἀμερικανικοῦ νόμου 480. Ὁ πρεσβευτὴς ὑπενθύμιζε τὴν ἐπιθυμία τοῦ προέδρου νὰ διατεθοῦν πιστώσεις ἀπὸ τὸ πρόγραμμα "pipeline" γιὰ τὴ χρηματοδότηση ἀναπτυξιακῶν ἔργων, θεωροῦσε ὅμως ἀπαραίτητη γι' αὐτὸ τὴν ἀμερικανικὴ παρέμβαση, ὥστε νὰ συγκεντρωθοῦν ἀπὸ τοὺς Ἰταλούς, Γάλλους καὶ Δυτικογερμανοὺς 10 μὲ 15 ἑκατ. δολλάρια[65].

Ἡ ἀπροθυμία τῶν Δυτικοευρωπαίων νὰ συμβάλουν ὁδήγησε τὸν Καραμανλῆ τὴν 1η Δεκεμβρίου, στὴ διατύπωση καὶ πάλι τῆς ἀπειλῆς γιὰ ἀποχώρηση τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὸ consortium. Ὁ Labouisse τοῦ συνιστοῦσε ὅμως νὰ ἐπανεξετάσει τὴν ἀπόφασή του, ἀφοῦ στὸ μέλλον ἡ Ἑλλάδα ἐπρόκειτο νὰ ζητήσει ἀπὸ τὶς ἴδιες χῶρες οἰκονομικὴ βοήθεια, καὶ τοῦ τόνιζε τὶς δυσκολίες ποὺ ὑπῆρχαν γιὰ τὴν χρηματοδότηση μιᾶς χώρας τῆς ὁποίας τὰ συναλλαγματικὰ ἀποθέματα αὐξάνονταν. Ὁ Καραμανλῆς μὲ τὴ σειρά του ἔδινε ἔμφαση στὴν ἀδυναμία του νὰ παρουσιάσει στὸ ἐσωτερικὸ τὰ πενιχρὰ ἀποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν καὶ τὶς πρόσθετες δυσκολίες ποὺ τοῦ δημιουργοῦσε ἡ αὐξημένη βοήθεια στὴν Τουρκία[66].

Στὶς 6 Δεκεμβρίου ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς γινόταν δέκτης τῶν διαμαρτυριῶν τοῦ ὑπουργοῦ Συντονισμοῦ Παναγῆ Παπαληγούρα. Ὁ Παπαληγούρας διαμαρτυρόταν γιὰ τὴν ἀπροθυμία τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἰταλίας νὰ ἀνταποκριθοῦν στὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα καὶ ἀνέφερε τὶς ἐπιπτώσεις τῆς μὴ παροχῆς βοήθειας: Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση θὰ ὑποχρεωνόταν νὰ ἀναστείλει τὴν παροχὴ μισθολογικῶν αὐξήσεων στὸ δημόσιο τομέα, ποὺ ἤδη καθυστεροῦσαν ἀπὸ πολὺ καιρό, θὰ αὔξανε τὸ δανεισμό, θὰ μείωνε τὸ ἐπενδυτικό της πρόγραμμα καὶ θὰ ἐπανεξέταζε τὸ ὕψος τῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν της. Ὁ πρεσβευτὴς θεωροῦσε ἀπολύτως ἀναγκαία τὴν ἄσκηση πίεσης στοὺς Καναδοὺς καὶ τοὺς Γάλλους γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν 75 ἑκατ. δολλάρια ἀπὸ τὴν ὁμάδα ἐργασίας τοῦ NATO καὶ τὸ consortium γιὰ τὸ 1963, ποσὸ ἀναγκαῖο

64. Labouisse πρὸς Kennedy, 12 Ὀκτωβρίου 1962, *δ.π.*
65. Labouisse πρὸς Department of State, 18 Ὀκτωβρίου 1962, *δ.π.*
66. Labouisse πρὸς Department of State, 1 Δεκεμβρίου 1962, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ ἡ αὔξηση τῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὰ 173 στὰ 185 ἑκατ. δολλάρια τὸ 1963[67].

Τελικὰ ἡ βοήθεια ποὺ συγκεντρώθηκε στὸ πλαίσιο τῆς ὁμάδας τοῦ ΝΑΤΟ γιὰ τὸ 1963 ἀνῆλθε σὲ 22,5 ἑκατ. δολλ. μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες νὰ συνεισφέρουν 10, τὴ Δυτικὴ Γερμανία 8, τὴν Ἰταλία 1,2 γιὰ τὸ 1963 (καὶ 1,2 γιὰ τὸ 1964), τὸ Βέλγιο 1 καὶ τὴν Ὁλλανδία 1 ἑκατ. δολλάρια[68]. Τὸ ποσὸ αὐτό, ὅπως εἶναι προφανές, ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴ συντήρηση τῆς Ἑλληνικῆς στρατιωτικῆς προσπάθειας, καθὼς ἀντιστοιχοῦσε στὸ ἐπίπεδο δωρεὰν ἀμερικανικῆς βοήθειας τοῦ 1962, καὶ ὄχι γιὰ τὴν αὔξησή της, ἡ ὁποία θὰ καλυπτόταν ἀπὸ τὴν αὔξηση τῶν ἑλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν.

Παράλληλα, στὸ πλαίσιο τοῦ consortium προβλεπόταν νὰ διατεθοῦν γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἀναπτυξιακὸ πρόγραμμα 50 ἑκατ. δολλάρια γιὰ τὸ 1963[69].

Τὸ θέμα τῆς νέας αὔξησης τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν τοῦ ἑλληνικοῦ προϋπολογισμοῦ ποὺ ἔθετε ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτής, ἡ ὁποία συνεπαγόταν πιεστικὰ αἰτήματα τῆς Ἑλλάδας γιὰ βοήθεια, προκάλεσε διαμάχη ἀνάμεσα στὶς ἀμερικανικὲς ὑπηρεσίες καὶ τὴ συνολικὴ ἐπανεξέταση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος. Στὴν ἐπανεξέταση αὐτὴν πρωταγωνίστησε τὸ Διεθνὲς Τμῆμα τοῦ Γραφείου Προϋπολογισμοῦ. Σὲ ἔγγραφό του τῆς 7ης Δεκεμβρίου τὸ Γραφεῖο προχωροῦσε ἀρχικὰ σὲ ἀνασκόπηση τοῦ προβλήματος τῆς βοήθειας πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση εἶχε ἀπειλήσει τὸ Μάιο τοῦ 1962 ὅτι θὰ ἀπορρίψει τὴν ἔκθεση τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Τριῶν Σοφῶν. Ἡ ἔκθεση εἶχε συνδυαστεῖ μὲ τὴν προσπάθεια τῆς Ἀμερικανικῆς Κυβέρνησης νὰ μειώσει τὴ βοήθεια πρὸς τὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴ διετία 1963-1964, θεωρώντας ὅτι ἡ Ἑλλάδα, μέσω τῶν δικῶν της πόρων, μποροῦσε νὰ ἀναλάβει αὐξημένο μερίδιο τῆς ἀναπτυξιακῆς της προσπάθειας. Ἡ ἑλληνικὴ ἀπειλὴ γιὰ ἀπόρριψη τῆς ἔκθεσης εἶχε ὡς συνέπεια νὰ ληφθεῖ ἀπόφαση ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τοῦ ΝΑΤΟ τὸ Μάιο τοῦ 1962 γιὰ τὴ συγκρότηση μιᾶς ὁμάδας ἐργασίας ποὺ θὰ ἐξέταζε τὸ ζήτημα τῶν ἑλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν. Ἡ ὁμάδα θὰ ἦταν χωριστὴ ἀπὸ τὸ χρηματοδοτικὸ ὅμιλο ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση ἤθελε νὰ δώσει ἔμφαση στὴν ἀντίληψη ὅτι οἱ χρηματοδοτήσεις ἀναπτυξιακῶν σχεδίων δὲν ἔπρεπε νὰ συσχετίζονται μὲ τὴν ἄμυνα. Ἡ ὁμάδα ἐργασίας εἶχε καταλή-

67. Labouisse πρὸς Department of State, 6 Δεκεμβρίου 1962, *δ.π.* Σημειωτέον ὅτι ἡ χρηματοδότηση τῆς Τουρκίας γιὰ τὸ 1963 ἀνῆλθε τελικὰ στὰ 250 ἑκατ. δολλ. Πρακτικὸ συζήτησης Kennedy/Alican, 30 Σεπτεμβρίου 1962, FRUS 1961- 1963, XVI, σ. 762.

68. Ξανθόπουλος Παλαμᾶς πρὸς Καραμανλῆ, 10 Δεκεμβρίου 1962, ΑΚ, τόμ. 5, σ. 514.

69. OECD, Progress Report by the Chairman, 7 Δεκεμβρίου 1962, CE 1114/ 50, FO 371/ 163464.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ξει, τὸ Σεπτέμβριο, σὲ μιὰ πρόταση ποὺ προέβλεπε δαπάνες ἄμυνας τῆς Ἑλλάδας ὕψους 207,4 ἑκατ. δολλαρίων γιὰ τὸ 1963 - ἔναντι 172,5 ἑκατ. τοῦ προηγουμένου ἔτους. Παράλληλα ὅμως, σημείωνε τὸ Γραφεῖο, ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση εἶχε καταλήξει στὴν ἄποψη ὅτι ἕνα ὕψος δαπανῶν 175 ἑκατ. δολλαρίων θὰ ἦταν ἱκανοποιητικό.

Στὴ διάρκεια τῆς ἄνοιξης καὶ τοῦ καλοκαιριοῦ οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες εἶχαν προτείνει τὴ μετατροπὴ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ταμείου τοῦ ΟΟΣΑ, ποὺ προοριζόταν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση κρίσεων στὸ ἰσοζύγιο πληρωμῶν τῶν κρατῶν- μελῶν, σὲ Ταμεῖο Ἀνάπτυξης. Ἡ πρόταση εἶχε ἀπορριφθεῖ ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους μὲ συνέπεια τὴ σύσταση χρηματοδοτικῶν ὁμίλων. Τὸ consortium γιὰ τὴν Τουρκία εἶχε λειτουργήσει καλὰ σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὸ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, καὶ, σύμφωνα μὲ τὸ ἔγγραφο, αἰτία ἦταν ἡ ἀπροθυμία τῆς Ἑλλάδας νὰ δώσει τεκμηριωμένες ἀπαντήσεις ἢ προτάσεις ἔργων. Ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση εἶχε βρεθεῖ χωρὶς συγκεκριμένη πολιτικὴ καὶ ἀντίληψη γιὰ τὸ πρόβλημα καὶ τὴν ὑποτιθέμενη χωριστὴ ὑπόσταση τῶν ζητημάτων τῆς ἄμυνας καὶ τῆς ἀνάπτυξης. Αὐτὸ προέκυπτε σύμφωνα μὲ τὸ Γραφεῖο Προϋπολογισμοῦ, τὸ ὁποῖο ἀμφισβητοῦσε τὴν προσέγγιση αὐτή, ἀπὸ ὁρισμένες "δυσκολίες": Ἡ Ἑλλάδα ἐπικαλεῖτο τὰ συμφέροντα ἄμυνας τοῦ ΝΑΤΟ καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν μὲ τρόπο ποὺ τὴ βοηθοῦσε νὰ ἀποφύγει τὸν ἐπίπονο ἀναπτυξιακὸ σχεδιασμό, ἂν καὶ ἡ Ἀθήνα θεωρητικὰ ἀποδεχόταν τὴ σύνδεση ἀναπτυξιακῶν προβλημάτων καὶ ἀμυντικῆς προσπάθειας. Ἡ ἴδια ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση "διέστρεφε" τὴ δική της ἀντίληψη γιὰ τὸ πρόβλημα προσαρμόζοντας τὴν Ἑλλάδα σὲ ἕνα ἄκαμπτο πλαίσιο συμμαχικῶν ὑποχρεώσεων, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν λιγότερο ἀνεπτυγμένη ἀπὸ τοὺς ἄλλους συμμάχους. Τέλος, τὰ ἄλλα κράτη-μέλη τοῦ ΝΑΤΟ, ἀντιμετωπίζοντας καὶ αὐτὰ τὴν περικοπὴ τῆς βοήθειας, προσέγγιζαν τὸ θέμα σὲ ἀπόλυτους ἀριθμοὺς καὶ ὄχι σὲ σχέση μὲ τὶς δικές τους δυνατότητες, ἐνῶ ταυτόχρονα ἦταν ἐπιφυλακτικὰ ἔναντι τοῦ ρόλου τοῦ χρηματοδότη μιᾶς χώρας ποὺ ὡς πρόσφατα τὰ ἀνταγωνιζόταν γιὰ τὴ διανομὴ τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας. Τὸ Γραφεῖο Προϋπολογισμοῦ ἐπεσήμαινε τὴν ἀνάγκη μιᾶς τομῆς, προκειμένου νὰ ξεπεραστεῖ τὸ ἀδιέξοδο, καὶ πρότεινε τὴν πραγματοποίηση τῆς τομῆς αὐτῆς στὴ διακοπὴ τῆς διαρκοῦς αὔξησης τῶν ἑλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν. Πρότεινε τὴν ἀποδοχὴ τῶν 165 ἑκατ. δολλαρίων ὡς ἱκανοποιητικοῦ ὕψους ἀμυντικῶν δαπανῶν ἀπὸ ἑλληνικοὺς πόρους, θεωρώντας ὅτι δὲν ἦταν χρήσιμο γιὰ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, τὸ ΝΑΤΟ ἀλλὰ καὶ τὴν ἴδια τὴν Ἑλλάδα νὰ ἐκτρέψει ἄλλους πόρους ἀναγκαίους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη. Οἱ ἀμυντικὲς ἀνάγκες ἔπρεπε πλέον νὰ συνυπολογίζονται μὲ τὶς ἀναπτυξιακές. Ταυτόχρονα, ἄλλες χῶρες ἔπρεπε νὰ ἀποθαρρυνθοῦν ἀπὸ τὴ χορήγηση μεγάλων ποσῶν μὲ στόχο νὰ ὑποχρεωθεῖ ἡ Ἑλλάδα στὴν ἐξασφάλιση αὐτοτροφοδοτούμενης ἀνάπτυξης καὶ ἱκανότητας νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀμυντική της προσπά-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

θεια. Τὸ ἔγγραφο συνόψιζε προτείνοντας: νὰ ἀρνηθοῦν οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὁποιαδήποτε αὔξηση τῶν ἑλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν πέραν τῶν 175 ἑκατ. δολλαρίων συνολικά, νὰ ἐπιμείνουν στὸν ΟΟΣΑ ὡς κύριο φορέα χρηματοδότησης καὶ νὰ ἀπαιτήσουν τεκμηρίωση τῶν σχεδίων τῆς Ἑλλάδας[70].

Ἡ προσέγγιση τοῦ State Department ἔδινε μεγαλύτερη σημασία ἀπὸ τὸ Γραφεῖο Προϋπολογισμοῦ στὶς πολιτικὲς καὶ ψυχολογικὲς παραμέτρους τῶν ἑλληνοαμερικανικῶν σχέσεων, μὲ ἔμφαση στὴν ἀνάγκη διατήρησης τοῦ ἀμερικανικοῦ προβαδίσματος ἔναντι τῶν Δυτικοευρωπαίων, χωρὶς νὰ ἀντιτίθεται πάντως στὴ γενικὴ πολιτικὴ περικοπῆς τῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν καὶ τῆς βοήθειας. Σὲ ἔγγραφό του, τῆς 26ης Ἰανουαρίου 1963, σημειωνόταν ὅτι ἡ Ἑλλάδα ἦταν ἱστορικὰ συνδεδεμένη μὲ τὴ δύναμη ποὺ κυριαρχοῦσε στὴ Μεσόγειο, τὴ Βρετανία ὡς τὸ 1947 καὶ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες στὴ συνέχεια. Οἱ Ἕλληνες ἦταν εἰλικρινεῖς, ὅταν δήλωναν ὅτι ταύτιζαν τὴν ἀσφάλειά τους μὲ τὴν ἀσφάλεια τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, εἶχαν "ἐκλεπτυσμένη ἀντίληψη τοῦ ρόλου καὶ τῶν εὐθυνῶν τῶν μικρῶν δυνάμεων" σὲ σχέσεις ἀσύμμετρης ἰσχύος καὶ δὲν ἦταν ἀσυνεπεῖς στὴν ἐκπλήρωση τῶν συμμαχικῶν τους ὑποχρεώσεων. Ἡ "ψυχολογικὴ" ἐξάρτησή τους ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴν ἄλλων χωρῶν λόγω, τῆς ἀμερικανικῆς βοήθειας κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τοῦ 1946-1949, τῆς οἰκονομικῆς ἀποκατάστασης τοῦ 1950-1955 καὶ τῆς πρώτης περιόδου ἀνάπτυξης τοῦ 1955-1962. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἀπὸ τὸ 1955 καὶ μετὰ εἶχε ἐπιτρέψει τὴ σύνδεση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Οἰκονομικὴ Κοινότητα τὸ 1962. Αἰτία τῶν δυσκολιῶν στὶς ἑλληνοαμερικανικὲς σχέσεις εἶχε ἀποτελέσει ἡ ἀντίληψη τῶν Ἑλλήνων ὅτι ἡ ἀμερικανικὴ προσπάθεια νὰ ἀναληφθεῖ ἀπὸ τοὺς Δυτικοευρωπαίους τμῆμα τοῦ βάρους τῆς βοήθειας συνιστοῦσε ἐγκατάλειψή τους ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανούς. Οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες δὲν ἔπρεπε ὅμως νὰ χάσουν τὴν ψυχολογικὴ ἀφοσίωση τῶν Ἑλλήνων, καθώς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ NATO, ἡ ἑλληνικὴ συνεργασία ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀνάπτυξης τῶν ἀμερικανικῶν ἐνόπλων δυνάμεων στὴ Μεσόγειο καὶ τὴ Μέση Ἀνατολὴ μὲ τὴ χρήση τῶν βάσεων ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ σὲ ἑλληνικὸ ἔδαφος. Τὸ πρόβλημα συνίστατο συνεπῶς στὸ πῶς θὰ αὐξανόταν ἡ βοήθεια τῶν Δυτικοευρωπαίων πρὸς τὴν Ἑλλάδα, χωρὶς νὰ ὑπονομευθεῖ ἡ στενὴ διμερὴς ἑλληνοαμερικανικὴ σχέση. Αὐτὸ δὲν σήμαινε, κατὰ τὸ State Department, ὅτι ἡ βοήθεια ἔπρεπε νὰ αὐξηθεῖ, ἀλλὰ ὅτι ἔπρεπε νὰ ὑπάρξει προσεκτικὸς σχεδιασμὸς μὲ περιστασιακὴ χαλάρωση τῶν κριτη-

---

70. The Director/ International Division (Hamilton/ Clark), 7 Δεκεμβρίου 1962, NSF/, Country File: Greece General, Box 100.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρίων ὅπως συνέβαινε μὲ χῶρες συγκρίσιμης ἀνάπτυξης μὲ τὴν Ἑλλάδα[71].

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν δὲ γινόταν θετικὰ δεκτὴ ἀπὸ στελέχη τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας, τὰ ὁποῖα συμμεριζόταν τὶς ἀνησυχίες τοῦ Γραφείου Προϋπολογισμοῦ γιὰ τὴ συνεχῆ αὔξηση τῶν ἑλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν. Σὲ ὑπόμνημά του, τῆς 28ης Ἰανουαρίου, πρὸς τὸν πρόεδρο Kennedy, ὁ Robert Komer σημείωνε ὅτι ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς στὴν Ἀθήνα προωθοῦσε συχνὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀπόψεις ἀντὶ γιὰ τὶς ἀμερικανικές. Στὴ σχετικὴ συζήτηση ἔπρεπε ὅμως νὰ ληφθεῖ ὑπόψη κατὰ τὸν ἐπιτελῆ τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας, τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Ἑλλάδα, μετὰ τὴν παροχὴ 3,4 δισεκατομμυρίων δολλαρίων διμεροῦς βοήθειας στὸ διάστημα 1946-1962, βρισκόταν σὲ καλὴ οἰκονομικὴ κατάσταση. Τὰ συναλλαγματικά της ἀποθέματα ἀνέρχονταν τὸ 1962 σὲ 265 ἑκατ. δολλάρια μὲ προοπτικὴ αὔξησής τους τὸ 1963 κατὰ 18 ἑκατ., καὶ προβλεπόταν ρυθμὸς ἀνάπτυξης τοῦ ἀκαθάριστου ἐθνικοῦ προϊόντος τὸ ἴδιο ἔτος 6%. Ὁ Labouisse καὶ ἡ AID διαφωνοῦσαν γιὰ τὸ ρυθμὸ μετάβασης στὴ χρηματοδότηση μὲ δανεισμὸ ἀναπτυξιακῶν ἔργων. Γιὰ τὸ 1963, πρῶτο ἔτος διακοπῆς τῆς δωρεὰν βοήθειας, εἶχε συμφωνηθεῖ νὰ δοθοῦν στὴν Ἑλλάδα 10 ἑκατ. δολλάρια σὲ ἀναπτυξιακὰ δάνεια, 10 ἑκατ. σὲ εἴδη κατανάλωσης καὶ 5 ἑκατ. σὲ γεωργικὰ πλεονάσματα. Ἡ AID ἐπεδίωκε τὴ μείωση τοῦ συνολικοῦ ποσοῦ γιὰ τὸ 1964, ἀλλὰ συναντοῦσε τὴν ἀντίθεση τοῦ Labouisse, ὁ ὁποῖος ἐπικαλεῖτο τὴν ψυχολογικὴ διάσταση τοῦ προβλήματος. Ἡ μετάβαση στὴν ἀποκλειστικὰ ἀναπτυξιακὴ δανειοδότηση γινόταν δυσκολότερη, λόγω τοῦ σχεδιασμοῦ τοῦ NATO, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πρόεδρος εἶχε ἐπιστήσει τὴν προσοχὴ τοῦ Dean Rusk γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ δοθεῖ ἔμφαση στὴν ἀνάπτυξη καὶ νὰ σταματήσει ἡ δέσμευση πόρων ἀναγκαίων γιὰ ἐπενδύσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους σὲ στρατιωτικὲς δαπάνες. Ἡ συνεχιζόμενη αὐτὴ τάση θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα οἱ ἑλληνικὲς ἀμυντικὲς δαπάνες νὰ ἀνέλθουν σὲ 190 ἑκατ. δολλάρια ἀντὶ γιὰ 175 ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ ἐπιθυμητὸ ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανοὺς ὕψος[72].

Τὸ πρόβλημα τῆς βοήθειας ἀντανακλοῦσε ἀλλαγὲς ποὺ εἶχαν τὴν ἀφετηρία τους σὲ ἀλλαγὲς στὸ διεθνὲς περιβάλλον ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 καὶ ἀποκλίσεις στὴν ἀξιολόγηση καὶ τὴν ἀνταπόκριση στὶς μεταβολὲς τῶν συνθηκῶν μεταξὺ τῆς Ἑλλάδας καὶ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Οἱ ἑλληνικὲς ἀμυντικὲς δαπάνες ἀποτελοῦσαν ἀναμφίβολα κεντρικὸ πρόβλημα, λόγω τῆς ἐπιβάρυνσης ποὺ προκαλοῦσαν στὰ ἀνεπαρκῆ δημόσια οἰκονομικὰ τῆς Ἑλλάδας, ἤδη ἀπὸ τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 1940. Ἡ μαζικὴ ἀμερικανικὴ βοήθεια εἶχε ἀρχίσει νὰ περικόπτεται ἀπὸ τὸ 1954 καὶ εἶχε

---

71. Department of State memorandum on US/Greek relations, 26 Ἰανουαρίου 1963, *δ.π.*

72. Ὑπόμνημα Komer πρὸς Kennedy, 28 Ἰανουαρίου 1963, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

περιοριστεῖ σὲ ὕψος 20 ἑκατομμυρίων δολλαρίων. Τὸ πρόβλημα εἰσῆλθε σὲ νέα φάση, λόγω δύο παραγόντων, τὸ 1958: Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀποφάσισε νὰ αὐξήσει τὶς ἀμυντικὲς δαπάνες της, προσπαθώντας νὰ ἀντιμετωπίσει μὲ δικά της μέσα τὴν αὔξηση τῶν στρατιωτικῶν δυνατοτήτων τῆς Βουλγαρίας, γιὰ τὴν ὁποία πίστευε ὅτι εἶχε ὄχι μόνο τὴ δυνατότητα ἀλλὰ καὶ τὸ σχεδιασμὸ γιὰ δυναμικὴ ἔξοδο στὸ Αἰγαῖο. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ διάθεση μονάδων τοῦ στρατοῦ σὲ ἐθνικὲς ἀποστολὲς ἐκτὸς NATO. Ταυτόχρονα, τὸ NATO, στὸ πλαίσιο τῆς στροφῆς τοῦ σχεδιασμοῦ του στὴν αὔξηση τῶν συμβατικῶν δυνατοτήτων του, λόγω τῆς πυρηνικῆς ἰσοδυναμίας μὲ τοὺς Σοβιετικούς, δημιουργοῦσε νέες ὑποχρεώσεις γιὰ τὸ στρατιωτικὸ σχεδιασμὸ τῆς Ἑλλάδας. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἀνταποκρινόταν θετικά, ἐλπίζοντας ὅτι ἔτσι αὔξανε τὴν δυνατότητα ἄμυνάς της σὲ περίπτωση τοπικοῦ πολέμου καὶ ὅτι θὰ κατόρθωνε νὰ ἐξασφαλίσει πρόσθετη χρηματοδότηση γιὰ τὸ ἐθνικό της πρόγραμμα[73], τὸ ὁποῖο διευκρίνιζε ὅτι δὲν ἐπρόκειτο νὰ ἐγκαταλείψει[74].

Ἡ διπλὴ αὐτὴ προσπάθεια εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀναγκαιότητα αὔξησης τῶν ἤδη ὑψηλῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν της σὲ ποσοστὸ 10-15% ἐτησίως γιὰ τὴν τριετία 1960-1962[75]. Τὸ βάρος τῶν δαπανῶν αὐτῶν γιὰ τὸν ἑλληνικὸ προϋπολογισμὸ δὲν ἦταν ἀμελητέο. Τὸ 1957 ἀντιστοιχοῦσαν στὸ 27,7% τῶν συνολικῶν δαπανῶν γιὰ νὰ σημειωθεῖ κάποια πτώση τους, ὡς ποσοστό των συνολικῶν δαπανῶν του προϋπολογισμοῦ στὸ 19,2% τὸ 1962[76]. Ἡ ἀμερικανικὴ βοήθεια ἦταν ἀρκετὰ σημαντική καθὼς κάλυπτε περίπου τὸ 20% τῶν δαπανῶν αὐτῶν (ἔτος 1959).

Γιὰ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ βάρους αὐτοῦ πρέπει νὰ συνεκτιμηθεῖ καὶ ἡ πρακτικὴ μεταφορᾶς καὶ κάλυψης ἑνὸς μέρους τῶν δαπανῶν αὐτῶν σὲ ἄλλα κεφάλαια τοῦ προϋπολογισμοῦ, καθὼς ἡ κυβέρνηση ἐπικρινόταν γιὰ τὴ διάθεση τῶν ποσῶν αὐτῶν στὶς ἔνοπλες δυνάμεις ἀντὶ σὲ ἐπενδύσεις ὑποδομῆς καὶ κοινωνικὲς ὑπηρεσίες[77]. Πράγματι, οἱ δαπάνες τοῦ ὑπουργείου Παιδείας ἀποτελοῦσαν τὸ 8,2% τῶν δαπανῶν τοῦ προϋπολογισμοῦ τὸ 1957 καὶ τὸ 10,1 τὸ 1962, ἐνῶ οἱ ἀντίστοιχες δαπάνες τοῦ ὑπουργείου Προνοίας τὸ 5,6 τὸ 1957 καὶ τὸ 7,6% τὸ 1962[78].

---

73. Operations Coordination Board. Report on Greece, 17 Δεκεμβρίου 1958, FRUS 1958-1960, X 2, σσ. 647-648.

74. Πρακτικὸ συνομιλίας Mac Ghee - Καραμανλῆ, 29 Ἰανουαρίου 1959, *ὅ.π.*, σ. 654.

75. Στὸ ἴδιο.

76. Βλ. *Τὰ πρῶτα πενῆντα χρόνια τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος 1928-1978*. Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1978, σ. 588.

77. Ἡ ἔκταση τῆς κάλυψης αὐτῆς προσέγγιζε τὸ 10% τὸ ἔτος 1959. Βλ. Πρακτικὸ συνομιλίας Καραμανλῆ - Mac Ghee, 26 Ἰανουαρίου 1959, ὅ.π.

78. Βλ. Τὰ πρῶτα πενῆντα χρόνια τῆς Τραπέζης τῆς Ἑλλάδος 1928-1978, σ. 588.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Καθὼς τὸ οἰκονομικό της ἀδιέξοδο ἦταν προφανές, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ζητοῦσε, τὸ Μάιο τοῦ 1960, αὐξημένη βοήθεια ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὕψους 70 περίπου ἑκατ. δολλαρίων. Ταυτόχρονα ἐξέφραζε τὶς ἀνησυχίες της γιὰ τὶς πιέσεις ποὺ ἀντιμετώπιζε ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση καὶ τοὺς συμμάχους της στὰ Βαλκάνια, τὴ στιγμὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ γενικότερη πολιτικὴ τῆς Μόσχας ἀντανακλοῦσε μιὰ προσπάθεια ἐμπέδωσης κλίματος ὕφεσης στὶς σχέσεις της μὲ τὸ δυτικὸ συνασπισμό. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἦταν ἔκδηλη ἡ ἑλληνικὴ ἀνησυχία ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ μποροῦσε νὰ ἀφεθεῖ μόνη ἀντιμέτωπη μὲ τὶς συνέπειες μιᾶς τοπικῆς ἀναμέτρησης στὴν ὁποία δὲν θὰ μποροῦσε νὰ ἀνταπεξέλθει[79].

Οἱ ἑλληνικὲς ἀνησυχίες, χωρὶς νὰ εἶναι ἀθεμελίωτες, λαμβάνοντας ὑπόψη πρῶτον, τὸ κλίμα τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου τοῦ ὁποίου ἄλλωστε ἡ Ἑλλάδα εἶχε ἀποτελέσει προνομιακὸ πεδίο τὴ δεκαετία τοῦ 1940 καὶ δεύτερον, τὸν χρόνιο ἑλληνοβουλγαρικὸ ἀνταγωνισμό, δὲν ἀφοροῦσαν μόνο τὶς διεθνεῖς παραμέτρους ἀλλὰ καὶ τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τῆς Ἑλληνικῆς Κυβέρνησης. Ἡ Κυβέρνηση τῆς ΕΡΕ ὑπὸ τὸν Κωνσταντίνο Καραμανλῆ ἐπικρινόταν, ὅπως προαναφέρθηκε, ἔντονα στὸ ἐσωτερικὸ γιὰ τὶς ὑψηλὲς ἀμυντικὲς δαπάνες ποὺ στεροῦσαν πόρους ἀναγκαίους γιὰ ἐπενδύσεις στὴν ὑποδομὴ καὶ τὶς κοινωνικὲς ὑπηρεσίες. Ταυτόχρονα, ἐπικρινόταν γιὰ τὴν προσήλωσή της στὴν ἀμερικανικὴ πολιτική, στρατηγικὴ ποὺ τὴν ἐμπόδιζε νὰ βελτιώσει τὶς σχέσεις της μὲ τὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση καὶ τοὺς Βαλκάνιους γείτονές της. Τὴν κριτικὴ αὐτὴ δὲν ἀσκοῦσε μόνο ἡ ὑπὸ κομμουνιστικὸ ἔλεγχο Ἑνιαία Δημοκρατικὴ Ἀριστερά, ἀλλὰ καὶ ἡγέτες τοῦ κεντρώου χώρου, ὅπως ὁ Σοφοκλῆς Βενιζέλος, καὶ τῆς δεξιᾶς, ὅπως ὁ Σπῦρος Μαρκεζίνης, οἱ ὁποῖοι τὸ 1959-1960 εἶχαν πραγματοποιήσει ἐπισκέψεις στὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση, ἀντιτιθέμενοι ἔτσι ἔμπρακτα στὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Κυβέρνησης. Σταδιακὰ διαμορφωνόταν ἡ ἄποψη ὅτι ἡ Κυβέρνηση Καραμανλῆ ἀντιδροῦσε συντηρητικὰ καὶ ὑπερβολικὰ σὲ δυσκολίες τοῦ διεθνοῦς περιβάλλοντος[80]. Χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἦταν ἡ εὐρεῖα ἑρμηνεία τῆς πολιτικῆς πίεσης τοῦ κομμουνιστικοῦ συνασπισμοῦ ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση Καραμανλῆ. Στὴν ἔννοια τῆς πίεσης συμπεριλαμβάνονταν ὁ βουλγαρικὸς ἐπανεξοπλισμός, οἱ προτάσεις τῆς Ρουμανικῆς Κυβέρνησης γιὰ τὴ δημιουργία ἀπύραυλης ζώνης στὰ Βαλκάνια, πολιτικὴ ποὺ ἀπέρριπταν καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ στὸ πλαίσιο ἀνάπτυξης πυρηνικῶν δυνάμεων μικροῦ καὶ μεσαίου βεληνεκοῦς στὴν περιφέρεια τῆς

---

79. Ὑπόμνημα Καραμανλῆ, ΑΚ, τόμ. 4, σσ. 338-340.

80. Γιὰ τὶς ἀντιλήψεις τῶν ἑλληνικῶν πολιτικῶν δυνάμεων στὰ θέματα αὐτὰ κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο βλ. Theodore Couloumbis, ὅ.π., μέρος ΙΙΙ καὶ Σωτήρη Βαλντέν, *Ἑλλάδα καὶ Ἀνατολικὲς Χῶρες 1950-1967: Οἰκονομικὲς Σχέσεις καὶ Πολιτική*, Ὀδυσσέας, Ἀθήνα 1991.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σοβιετικῆς Ἕνωσης, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ οἱ προσκλήσεις τῆς Μόσχας γιὰ ἐπίσκεψη στοὺς Μαρκεζίνη καὶ Βενιζέλο καὶ ἡ ἔκδοση ἀπὸ τὴ Σοβιετικὴ Ἕνωση γραμματοσήμου μὲ τὴν προσωπογραφία τοῦ στελέχους τοῦ ΚΚΕ Μαν. Γλέζου, τοῦ ὁποίου ἐκκρεμοῦσε θανατικὴ καταδίκη στὴν Ἑλλάδα[81].

Στὶς συνθῆκες αὐτὲς, ἡ ἀντίληψη τοῦ βουλγαρικοῦ κινδύνου, πάγιου στοιχείου στὴν πολιτικὴ ἀντίληψη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἡγετικῆς τάξης ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1940[82] ἔμοιαζε νὰ ὑποχωρεῖ, λόγω τῆς σταδιακῆς χαλάρωσης τῆς διεθνοῦς ἔντασης καὶ τῆς ἀντίληψης ὅτι καμιὰ τοπικὴ σύγκρουση δὲ θὰ μποροῦσε παρὰ νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ θερμοπυρηνικὸ πόλεμο. Συνεπῶς ἦταν ἀναγκαῖο γιὰ τὴν Κυβέρνηση Καραμανλῆ νὰ ἐξασφαλίσει ὄχι μόνο τὴν οἰκονομικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴ ὑποστήριξη τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ὥστε νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ δικαιολογεῖ τὴν πολιτική της στὸ ἐσωτερικό.

Ἡ ἐξέλιξη ὅμως τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς ἦταν ἀντίθετη καὶ ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 1962 δὲν ἔδειχνε ἰδιαίτερη κατανόηση γιὰ τὶς ἀνησυχίες τῆς Κυβέρνησης Καραμανλῆ. Αὐτὸ γινόταν ἔκδηλο ὄχι μόνο ἀπὸ δηλώσεις ἢ ἐκθέσεις Ἀμερικανῶν χωρὶς ἐπίσημη κυβερνητικὴ ἰδιότητα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Ἀμερικανὸ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν. Στὶς 14 Δεκεμβρίου, ὁ ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν τῆς Ἑλλάδας Εὐάγγελος Ἀβέρωφ ἔθετε ὑπόψη τοῦ Dean Rusk τὰ ἑλληνικὰ αἰτήματα. Ἡ Βουλγαρία ἐπανεξοπλιζόταν καὶ ὑπερεῖχε τόσο στὴν ξηρὰ ὅσο καὶ στὸν ἀέρα. Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση φοβόταν ὅτι σὲ περίπτωση σύρραξης, οἱ ἑλληνικὲς δυνάμεις θὰ ἀπωθοῦνταν βαθιὰ στὸ ἑλληνικὸ ἔδαφος. Ὁ Ἀμερικανὸς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν δὲ συμμεριζόταν ὅμως τοὺς ἑλληνικοὺς φόβους ὑπολογίζοντας τὶς ἐπιπτώσεις μιᾶς βουλγαρικῆς ἐνέργειας στὶς σχέσεις τῶν δύο συνασπισμῶν, καὶ ἀπαντοῦσε ὅτι δὲν ἀνέμενε τόσο ριψοκίνδυνη κίνηση τῆς Σοβιετικῆς Ἕνωσης. Ὁ Ἀβέρωφ, ἂν καὶ παραδεχόταν ὅτι μετὰ τὴν ὑποχώρηση τῆς Μόσχας στὴν κρίση τῆς Κούβας ἡ πιθανότητα αὐτὴ εἶχε μειωθεῖ[83], ἀνησυχοῦσε μήπως ἡ Σοβιετικὴ Ἕνωση ὑπέθετε ὅτι θὰ μποροῦσε νὰ θέσει τὸ ΝΑΤΟ ἐνώπιον τετελεσμένων μὲ τὴν κατοχὴ μιᾶς περιοχῆς, ὕστερα ἀπὸ ἐπιτυχὴ ἐξέλιξη κάποιας ἐπιθετικῆς ἐνέργειας ποὺ θὰ διαρκοῦσε 24-48 ὧρες. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐπέμενε στὴν ἀνάγκη διατήρησης ἰσχυρῶν ἐνόπλων δυνάμεων. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἔπρεπε νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν ἐσωτερικὴ πίεση γιὰ αὔξηση τῶν ἐπενδύσεων στὴν ἀνάπτυξη, τὴν ἐκπαίδευση καὶ ἄλλους παραμελημένους τομεῖς. Ἔπρεπε ἐπίσης νὰ προστατευθεῖ τὸ κῦρος τοῦ Καραμανλῆ, ἡ παρουσία τοῦ ὁποί-

---

81. Ὑπόμνημα Καραμανλῆ, 4 Μαΐου 1960, ΑΚ, τόμος 4, σσ. 338- 340.

82. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. Evanthis Hatzivassiliou, "Greece and Bulgaria 1949-1964: The Unspoken Assumptions", *Balkan Studies* 33/ 1, 1992, σσ. 143-153.

83. Γιὰ τὴν κρίση τῆς Κούβας βλ. A. Fursenko/ T. Naftali, *"One Hell of a Gamble". Khruschev, Castro, Kennedy and the Cuban Missile Crisis, 1958-1964*. Pimlico, London 1999.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ου ἦταν ζωτικὴ γιὰ τὸν φιλοδυτικὸ προσανατολισμὸ τῆς Ἑλλάδας. Ὁ Ἀμερικανὸς ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν δὲ φαινόταν ὅμως νὰ ἀποδίδει ζωτικὴ σημασία στὸν παράγοντα Καραμανλῆς: Παρατηροῦσε ὅτι, ἂν καὶ τοῦ ἦταν γνωστὴ ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἕλληνα πρωθυπουργοῦ, δὲν μποροῦσε νὰ φανταστεῖ ὅτι τὸ μέλλον μιᾶς χώρας τοῦ ΝΑΤΟ ἦταν συνυφασμένο μὲ ἕνα μόνο πρόσωπο ποὺ μποροῦσε νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ἕνα αὐτοκινητιστικὸ δυστύχημα[84].

Παράλληλα εἶχαν μεσολαβήσει καὶ ἄλλες ἐξελίξεις στὸ κύκλωμα τῶν ἐνδοσυμμαχικῶν σχέσεων, οἱ ὁποῖες ἐνδιέφεραν τὴν Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση στὸ πλαίσιο τῆς ἐνεργότερης ἐμπλοκῆς της στὶς εὐρωατλαντικὲς διεργασίες. Στὶς 20 Δεκεμβρίου 1962 οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ ἡ Βρετανία κατέληγαν σὲ συμφωνία ποὺ ἐπέτρεπε στὸ Λονδίνο τὴν παραμονή του στὴν πυρηνικὴ λέσχη μὲ ἀμερικανικὰ μέσα. Παρὰ τὸ ὅ,τι ἡ συμφωνία Kennedy- Macmillan ἐμφανιζόταν ὡς πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς πολυμεροῦς πυρηνικῆς δύναμης τοῦ ΝΑΤΟ, στὴν ὁποία ρητὰ καλεῖτο ἡ Γαλλία νὰ συμμετάσχει, ὁ στρατηγὸς De Gaulle τὴν ἐκλάμβανε ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς εἰδικῆς ἀγγλοαμερικανικῆς σχέσης καὶ ὡς σαφῆ ἐπιλογὴ τοῦ Λονδίνου σὲ βάρος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ προσανατολισμοῦ. Στὶς 14 Ἰανουαρίου 1963 ὁ Γάλλος πρόεδρος ἀνακοίνωνε δημόσια τὴ διακοπὴ τῶν διαπραγματεύσεων γιὰ τὴν ἔνταξη τῆς Βρετανίας στὴν ΕΟΚ καὶ προκαλοῦσε μείζονα κρίση στὶς σχέσεις του μὲ τοὺς Ἀμερικανούς[85]. Στὶς 22 Ἰανουαρίου προχωροῦσε, μαζὶ μὲ τὸν καγκελλάριο τῆς Δυτικῆς Γερμανίας Conrad Adenauer, στὴν ἀνακοίνωση τῆς γαλλογερμανικῆς πολιτικῆς συνεργασίας, ἐξέλιξη ποὺ ἀνησύχησε τοὺς Ἀμερικανούς, οἱ ὁποῖοι διέβλεπαν τὴν πιθανότητα ἀνάδυσης μιᾶς ἀνεξάρτητης δυτικοευρωπαϊκῆς ὀντότητας. Ἡ Βόννη δὲν ἔδινε στὴ γαλλογερμανικὴ συνεργασία αὐτὴ τὴν ἑρμηνεία, καὶ διατήρησε τὸν ἀτλαντικὸ δεσμὸ ὡς θεμέλιο λίθο τῆς πολιτικῆς της. Ἡ ἀτμόσφαιρα κρίσης ὅμως τῶν θεμελίων τῆς μεταπολεμικῆς εὐρωαμερικανικῆς σχέσης ἦταν ἔντονη[86].

Στὸ πλαίσιο αὐτό, ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ἀποφάσισε νὰ ἐπισκεφθεῖ τὸ Μάρτιο τοῦ 1963 τὴν Ὁλλανδία, ἡ Κυβέρνηση τῆς ὁποίας ἦταν δυσαρεστημένη λόγω τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Βρετανίας ἀπὸ τὴν ΕΟΚ, ἀλλὰ καὶ τὸ Παρίσι καὶ νὰ ἀναγγείλει τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Γάλλου προέδρου στὴν

---

84. Μνημόνιο συνομιλίας Rusk-Ἀβέρωφ, 14 Δεκεμβρίου 1962, FRUS 1961-1963, σσ. 659-660.

85. Robert Kleiman, *Atlantic Crisis. American diplomacy confronts a resurgent Europe*. Norton, New York 1964.

86. Rusk πρὸς Ἀμερικανικὴ πρεσβεία Γερμανίας, 23 Ἰανουαρίου καὶ 1 Φεβρουαρίου 1963, σσ. 148-151 καὶ 166-167 καὶ πρακτικὸ συζήτησης Rusk-Carstens, 5 Φεβρουαρίου 1963, σσ. 182-187, FRUS 1961-1963, XII.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἑλλάδα. Ὅπως μετέδιδε ἡ Ἀμερικανικὴ πρεσβεία τῆς Ἀθήνας στὴ Washington, οἱ Ἕλληνες δὲ γνώριζαν τὴ σημασία ποὺ ἀπέδιδε ὁ Γάλλος πρόεδρος στὴν ἐπίσκεψη καὶ δὲν εἶχαν ὑπόψη τους προτάσεις ποὺ ἐνδεχομένως θὰ κόμιζε. Ἀνησυχοῦσαν ἔντονα ὅμως γιὰ τὴν περίπτωση νὰ βρεθοῦν στὸ μέσο τῆς διαμάχης τῆς Γαλλίας μὲ τοὺς συμμάχους της. Ταυτόχρονα, ὁ ὑπουργὸς Συντονισμοῦ Παναγῆς Παπαληγούρας σημείωνε ὅτι οἱ Γάλλοι δὲν εἶχαν κάνει κάποια συγκεκριμένη προσφορὰ γιὰ βοήθεια[87], ἔνδειξη ἀσφαλῶς τῶν ὁρίων ποὺ εἶχε ἡ ἑλληνογαλλικὴ συνεργασία. Πράγματι, ἡ γαλλικὴ συνεισφορὰ γιὰ τὸ 1963 παρέμενε ἀδιευκρίνιστη. Ὅπως παρατηροῦσε ὁ γενικὸς γραμματέας τοῦ NATO, ἡ γαλλικὴ ἐπιφυλακτικότητα ἀντανακλοῦσε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνεπάρκεια μέσων, τὴν ἀντίληψη τῶν διαμορφωτῶν τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς ὅτι ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Τουρκία ἀποτελοῦσαν χῶρο εὐθύνης τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν. Ὁ Stikker, ἔμπειρος διαπραγματευτὴς στὸ συμμαχικὸ κύκλωμα, πιθανολογοῦσε ὅτι ἡ Γαλλία θὰ συμμετεῖχε στὴν χρηματοδότηση τῆς Ἑλλάδας σὲ περίπτωση συμμετοχῆς τῆς Βρετανίας, γιὰ προφανεῖς λόγους διατήρησης ἰσορροπιῶν[88].

Ἡ βασικὴ ἐπιδίωξη τοῦ Καραμανλῆ δὲν ἦταν ὅμως οἰκονομικὴ ἀλλὰ εὐρύτερα στρατηγική, καὶ ἀπέβλεπε στὴ συμπλήρωση τῶν ἐγγυήσεων ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδας ἔναντι τοῦ βασικοῦ προβλήματος, ποὺ κατὰ τὴν ἀντίληψή του συνιστοῦσε ἡ Βουλγαρία. Ἡ ἐπιδίωξη αὐτὴ δὲν ἔφθανε πάντως στὴν ἐπιλογὴ τῆς Γαλλίας ὡς βασικοῦ ἑταίρου καὶ συμμάχου, ἀφοῦ ἦταν φανερὸ ὅτι τὸ Παρίσι δὲν εἶχε τὰ μέσα καὶ τὴ θέληση γιὰ νὰ ὑποκαταστήσει στὸ ρόλο αὐτὸν τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες.

Ἔτσι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ἂν καὶ πραγματοποιοῦσε ἄνοιγμα πρὸς τὶς γαλλικὲς θέσεις, διατηροῦσε ἐμφανῶς ἰσορροπία στὴ συνολική της ἄποψη γιὰ τὶς ἐξελίξεις, κάτι ποὺ γινόταν φανερὸ στὶς συνομιλίες τῆς Χάγης καὶ τοῦ Παρισιοῦ. Στὴν ὁλλανδικὴ πρωτεύουσα ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς τάχθηκε ὑπὲρ τῆς πολυμεροῦς πυρηνικῆς δύναμης τοῦ NATO ποὺ ὑποστήριζαν οἱ Ἀμερικανοὶ ὡς ἀντίδοτο στὴν προσπάθεια ἀνάπτυξης ἐθνικῆς δύναμης ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ ἐνδεχομένως ἀπὸ τὴ Δυτικὴ Γερμανία, ταυτόχρονα ὅμως ὑποστήριζε καὶ τὸ δικαίωμα ἀνάπτυξης ἀνεξάρτητων ἐθνικῶν δυνάμεων. Παράλληλα, τασσόταν ὑπὲρ μιᾶς εἰδικῆς σχέσης σύνδεσης τῆς Βρετανίας μὲ τὴν ΕΟΚ, γιὰ νὰ προστατευθοῦν τὰ βρετανικὰ συμφέροντα καὶ ταυτόχρονα νὰ μὴ χαλαρώσει καὶ ἡ συνοχὴ τῆς Κοινότητας μὲ τὴν ἐπέκτασή της σὲ "πολὺ

---

87. Benett πρὸς Department of State, 24 Φεβρουαρίου 1963, NSF/ Country File: Greece General, Box 100.

88. Πρακτικὸ συζήτησης Stikker/Finletter, 16 Ὀκτωβρίου 1963, FRUS 1961-1963, XVI, σ. 683.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εὐρύτερα τῆς Εὐρώπης πλαίσια" λόγω τῆς σχέσης τῆς Βρετανίας μὲ τὴν Κοινοπολιτεία. Ἡ στάση αὐτὴ δὲν ἱκανοποιοῦσε τὴν Ὁλλανδικὴ Κυβέρνηση ποὺ ἐπιζητοῦσε σαφῆ ὑποστήριξη ἔναντι τῆς γαλλικῆς πολιτικῆς[89].

Οἱ συνομιλίες στὸ Παρίσι ἐπρόκειτο νὰ προσδώσουν ἀκριβέστερο περιεχόμενο στὴν ἑλληνογαλλικὴ συνεργασία. Ὁ Γάλλος πρόεδρος προχώρησε ἀρχικὰ στὴν ἐξήγηση τῆς πολιτικῆς του καὶ τῶν παραδοχῶν της. Θεωροῦσε ὅτι ἡ πολυμερὴς πυρηνικὴ δύναμη θὰ παγίωνε τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση τῆς ἀπόλυτης ἀμερικανικῆς κυριαρχίας στὸν πυρηνικὸ τομέα. Ἀμφέβαλλε γιὰ τὴ θέληση τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν νὰ ἐμπλακοῦν σὲ τοπικὴ σύγκρουση στὴν Εὐρώπη, θέση ποὺ ἀναμφίβολα συμμεριζόταν ὁ Καραμανλῆς. Ἦταν συνεπῶς ἀναγκαῖο γιὰ τὴν Εὐρώπη νὰ διαθέτει ἀνεξάρτητη πυρηνικὴ δύναμη καὶ ἡ ὑπὸ συγκρότηση γαλλικὴ ἀποτελοῦσε πρόσθετη ἐξασφάλιση γιὰ τὴν Εὐρώπη. Σὲ ἐρώτηση τοῦ Καραμανλῆ, ὁ Γάλλος πρόεδρος διαβεβαίωνε ὅτι ἡ Ἑλλάδα θὰ μποροῦσε νὰ ὑπολογίζει πρωτίστως στὴ γαλλικὴ πυρηνικὴ ἐγγύηση πέραν τῆς ἀμερικανικῆς καὶ τῆς ἐνδεχόμενης πολυμεροῦς, δεσμευόμενος ἔτσι γιὰ τὴν πρόσθετη ἐγγύηση ποὺ ἐπιζητοῦσε ὁ Καραμανλῆς. Βέβαια ἡ δέσμευση αὐτὴ ἦταν σχετική. Τὸ γαλλικὸ δόγμα πυρηνικῆς ἀποτροπῆς ἐπρόκειτο νὰ προσανατολισθεῖ ἀποκλειστικὰ στὴν ἀσφάλεια τοῦ γαλλικοῦ ἐδάφους. Ὁποιαδήποτε πυρηνικὴ ἐμπλοκὴ τῆς Γαλλίας στὸ πλαίσιο ἐχθροπραξιῶν ἐκτὸς τοῦ γαλλικοῦ ἐδάφους συναρτᾶτο ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴν ἐπίπτωσή της στὴ μητροπολιτικὴ ἀσφάλεια[90]. Συνεπῶς ἡ δέσμευση τοῦ Γάλλου προέδρου μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ καὶ ὡς προσπάθεια ἐξασφάλισης ἀποδοχῆς τῆς πολιτικῆς του ἀπὸ συμμάχους τοῦ NATO, οἱ ὁποῖοι ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴ διατήρηση τῆς συνοχῆς τῆς συμμαχίας καὶ ἀνησυχοῦσαν ἀπὸ τὶς στενὰ ἐθνικὲς στρατηγικὲς ἐπιλογὲς τῆς γαλλικῆς ἡγεσίας. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἡ ἐπικάλυψη τῆς γαλλικῆς στρατηγικῆς μὲ εὐρωπαϊκὸ περίβλημα διευκόλυνε τὴν ἀποδοχὴ τῆς πολιτικῆς τοῦ Γάλλου προέδρου. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς Βρετανίας ἀπὸ τὴν ΕΟΚ, ὁ De Gaulle διευκρίνιζε ὅτι εἶχε δεχθεῖ νὰ προχωρήσει σὲ διαπραγματεύσεις ἰδιαίτερα δύσκολες, μόνο ἀφοῦ ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Βρετανίας Macmillan εἶχε ἀφήσει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἐνδιαφερόταν γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὴ διαδικασία ἕνωσης τῆς Εὐρώπης μὲ πολιτικὸ καὶ στρατιωτικὸ χαρακτήρα. Ἡ συμφωνία ΗΠΑ- Βρετανίας στὸ Nassau εἶχε δείξει ὅτι ἡ Βρετανία προτιμοῦσε τὴν Ἀμερικὴ ἀπὸ τὴν Εὐρώπη. Ἡ Εὐρώπη ἔπρεπε ὅμως νὰ μείνει εὐρωπαϊκὴ

---

89. Ἑλληνικὴ πρεσβεία Χάγης πρὸς Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, 5 Μαρτίου 1963, ΑΚ, τόμ. 5, σσ. 571- 572.

90. Βλ. Παναγιώτης Ἥφαιστος, *Διπλωματία καὶ Στρατηγικὴ τῶν Μεγάλων Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων*, Ποιότητα, Ἀθήνα 1999, κεφάλαιο 3.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ νὰ ἔχει συνοχή. Ἡ Βρετανία, συνεπῶς, ἔπρεπε νὰ καθορίσει τὴ θέση της[91].

Στὶς ἑλληνογαλλικὲς συνομιλίες τῶν Ἀθηνῶν, τὸ Μάιο τοῦ 1963, ὁ Γάλλος πρόεδρος συμπλήρωνε ὅτι ἡ γαλλικὴ πυρηνικὴ δύναμη ἐξυπηρετοῦσε καὶ ἕναν ἀκόμα στόχο: μὲ τὴ χρήση της σὲ περίπτωση τοπικῆς σύρραξης στὴν Εὐρώπη, ὅπου οἱ Ἀμερικανοὶ θὰ ἦταν ἀπρόθυμοι νὰ ἐπέμβουν, θὰ προκαλεῖτο ἡ ἐμπλοκὴ τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ἀφοῦ οἱ Σοβιετικοὶ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ τοὺς ἐπιτρέψουν νὰ παραμείνουν ἐκτὸς μιᾶς πυρηνικῆς σύρραξης ἀνέπαφες[92].

Στὸ θέμα τῆς βοήθειας πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὁ Γάλλος πρόεδρος ἀναγνώριζε ὅτι ἡ Γαλλία ἔπρεπε νὰ βοηθήσει, ἀλλὰ δὲν ὑποσχόταν μεγάλη βοήθεια ὑπενθυμίζοντας τὶς περιορισμένες γαλλικὲς δυνατότητες. Καθὼς ὁ Καραμανλῆς δὲν ἔδινε ἔμφαση στὸ σημεῖο αὐτό, προκύπτει ὅτι ἔμμεσα ἀναγνώριζε τὴ γαλλικὴ ἀδυναμία, κατανοοῦσε ὅτι ἡ ἀμερικανικὴ ἰσχὺς δὲν ἦταν συγκρίσιμη μὲ τὴν εὐρωπαϊκή, καὶ ἀπέβλεπε, ὅπως προαναφέρθηκε, σὲ συμπλήρωση μόνο τοῦ πολιτικοῦ πλαισίου ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδας[93].

Ἡ ἑλληνικὴ πλευρὰ προσπαθοῦσε ταυτόχρονα καὶ νὰ καθησυχάσει τοὺς Ἀμερικανοὺς ὡς πρὸς τὴν προτεραιότητα ποὺ ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποδίδει στὶς ἑλληνοαμερικανικὲς σχέσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀξιοποιήσει πρὸς τὸ συμφέρον ἀσφαλείας της τὶς διεργασίες στὸ πλαίσιο τῆς Ἀτλαντικῆς Συμμαχίας γιὰ τὴν πολυμερῆ δύναμη. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ συμπεριελάμβανε: ἐνημέρωση τῶν Ἀμερικανῶν γιὰ τὶς συνομιλίες στὸ Παρίσι, τουλάχιστο σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴ γενικὴ κρίση στὸ ΝΑΤΟ καὶ ὄχι τὴ διαβεβαίωση πυρηνικῆς ἐγγύησης τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὴ Γαλλία[94], καὶ τὴν πρόταση τοῦ Καραμανλῆ πρὸς τὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Ἀμερικανοῦ προέδρου γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς πυρηνικῆς κάλυψης τῶν Εὐρωπαίων συμμάχων ἀπὸ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἐν ὄψει τῆς συγκρότησης τῆς πολυμεροῦς δύναμης τοῦ ΝΑΤΟ[95].

Ἡ πρόταση Καραμανλῆ ἀντανακλοῦσε ἀσφαλῶς τὶς ἀμφιβολίες ποὺ ἐξακολουθοῦσαν νὰ ὑπάρχουν γιὰ τὸ βαθμὸ δέσμευσης τῶν Ἀμερικανῶν στὴν ἀκεραιότητα τῶν μελῶν τῆς συμμαχίας. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτή, ἡ ἀμερικανικὴ στάση στὴν κρίση τῆς Κούβας, ἂν καὶ εἶχε ἱκανοποιήσει τὴν Ἀθήνα ὡς ἐπίδειξη ἀποφασιστικότητας, δὲν εἶχε διαλύσει ἐντελῶς τὶς ἀμφιβολίες, τὶς ὁποῖες συμμερίζονταν καὶ ἄλλες συμμαχικὲς κυβερνήσεις. Ἀντίθετα εἶχε

91. Μνημόνιο Καραμανλῆ, ΑΚ, τόμ. 5, σσ. 578-581.

92. Πρακτικὸ Ἑλληνογαλλικῶν συνομιλιῶν, 16-19 Μαΐου 1963, *δ.π.*, σσ. 635-637.

93. Μνημόνιο Καραμανλῆ καὶ Πρακτικὸ Ἑλληνογαλλικῶν συνομιλιῶν, *δ.π.*

94. Labouisse πρὸς Department of State, 12 Μαρτίου 1963, NSF/ Country File: Greece General, Box 100.

95. Πρακτικὸ συνομιλίας Καραμανλῆ-Merchant, 22 Ἀπριλίου 1963, ΑΚ, τόμ. 5, σσ. 614-615.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐντείνει τὴν φοβία, ἰδίως τῆς Τουρκικῆς Κυβέρνησης, καθὼς οἱ Ἀμερικανοὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ 1963 ἀπέσυραν τοὺς πυρηνικοὺς πυραύλους μέσου βεληνεκοῦς Jupiter ἀπὸ τὸ τουρκικὸ ἔδαφος, ἐφαρμόζοντας τὴν ἄτυπη συμφωνία τους μὲ τὴ Μόσχα ὡς ἀντάλλαγμα τῆς ἀπόσυρσης τῶν Σοβιετικῶν πυραύλων ἀπὸ τὴν Κούβα. Οἱ πύραυλοι, ἂν καὶ μειωμένης στρατιωτικῆς χρησιμότητας ἀποτελοῦσαν γιὰ τὴν Ἄγκυρα σύμβολο τῆς ἀμερικανικῆς ἐγγύησης ἔναντι σοβιετικῆς εἰσβολῆς[96].

Ἀπὸ τὰ διαθέσιμα ἔγγραφα δὲν προκύπτει ὅτι οἱ Ἀμερικανοὶ ἀξιολόγησαν, πέραν ἐνδεχομένως κάποιου ἐκνευρισμοῦ, ὡς ἀρνητικὴ γιὰ τὶς ἑλληνοαμερικανικὲς σχέσεις τὴν ἑλληνογαλλικὴ προσέγγιση. Ὁ Ἀμερικανὸς πρεσβευτὴς παρατηροῦσε ὅτι ὁ Γάλλος πρόεδρος εἶχε ἀποφύγει νὰ ἀναφερθεῖ σὲ κάποιο ἰδιαίτερο ἑλληνογαλλικὸ δεσμὸ ἐκτὸς τοῦ πλαισίου τῆς Ἀτλαντικῆς Συμμαχίας. Παράλληλα, δὲν εἶχε ὑπάρξει κάτι συγκεκριμένο στὸν οἰκονομικὸ τομέα. Οἱ Ἕλληνες ἐπίσημοι ἦταν ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη αὐτὴ καὶ ὁ πρεσβευτὴς ἦταν βέβαιος ὅτι, ἂν ἐτίθετο θέμα ἐπιλογῆς, οἱ Ἕλληνες ἀναμφισβήτητα θὰ ἐπέλεγαν τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες[97].

Στὸ μεταξύ, ἡ συνήθης διαπραγμάτευση μεταξὺ Ἡνωμένων Πολιτειῶν καὶ Ἑλλάδας γιὰ τὸ ὕψος τῆς βοήθειας κατὰ τὸ οἰκονομικὸ ἔτος 1964 εἶχε ἐξελιχθεῖ γρήγορα σὲ διαμάχη τόσο μεταξὺ τοῦ Ἀμερικανοῦ πρεσβευτῆ στὴν Ἀθήνα καὶ τῶν ἀμερικανικῶν ὑπηρεσιῶν, ὅσο καὶ μεταξὺ τῶν δύο κυβερνήσεων, μὲ τὴν Ἑλληνικὴ νὰ ἀπειλεῖ καὶ πάλι μὲ ἀποχώρηση ἀπὸ τὸ consortium καὶ τοὺς Ἀμερικανοὺς νὰ ἐπισημαίνουν ἄλλη μιὰ φορὰ ὅτι κάτι τέτοιο δὲν θὰ βελτίωνε τὶς πιθανότητες ἐξασφάλισης κεφαλαίων οὔτε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη οὔτε στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες[98].

Στὰ πρόσθετα ἐπιχειρήματα τῆς ἑλληνικῆς πλευρᾶς, ποὺ υἱοθετοῦσε καὶ ὁ Labouisse, ὅτι ἡ πτώση τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς ἀσκοῦσε πίεση στὸ ἐμπορικὸ ἰσοζύγιο καὶ ὅτι ἡ ἐκτίμηση γιὰ τὰ συναλλαγματικὰ ἀποθέματα προέβλεπε πτώση τους ὡς τὸ 1966[99], σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πάγια ἀναφορὰ στὰ προβλήματα ἄμυνας καὶ ἐπενδύσεων, ἡ ὑπηρεσία γιὰ τὴ Διεθνῆ Ἀνάπτυξη

---

96. Bruce Kuniholm, "Turkey's Jupiter Missiles and the U. S.- Turkish relationship" σὲ D. Brinkley/ R. Griffiths (ἐπιμ.), *ὅ.π.*, σσ. 116-128.

97. Labouisse πρὸς Department of State, 20 Μαΐου 1963, NSF/ Country File: Greece General, Box 100. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ φημολογούμενου γαλλικοῦ δανείου πρὸς τὴν Ἑλλάδα, τὸ ὁποῖο σὲ περίπτωση χορήγησής του θὰ σήμαινε ἐκδήλωση πιὸ συγκεκριμένου γαλλικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ὁ Γάλλος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν εἶχε διευκρινίσει ὅτι ἡ Γαλλικὴ Κυβέρνηση δὲ θὰ τὸ ἔθετε στὴν Ἀθήνα, γιατὶ θεωροῦσε τὴν ἀνακίνησή του "ἄκαιρη". Bohlen (American Embassy Paris) πρὸς Department of State, 16 Μαΐου 1963, στὸ ἴδιο.

98. Department of State/ AID πρὸς American Embassy Athens, 5 Μαΐου 1963, *ὅ.π.*

99. Facts in the Greek Situation, 11 Ἀπριλίου 1963, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀπαντοῦσε ὅτι εἴτε ἦταν συγκυριακῆς φύσεως προβλήματα εἴτε συνδέονταν μὲ αὐξημένες εἰσαγωγὲς κεφαλαιουχικοῦ ἐξοπλισμοῦ ἀπαραίτητου σὲ μιὰ διαδικασία οἰκονομικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ[100].

Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν κατάσταση αὐτὴ οἱ ἐπιτελεῖς τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας, ἀποφάσισαν νὰ γίνει δεκτὸς ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πρόεδρο Kennedy ὁ ὑπουργὸς Συντονισμοῦ Παναγῆς Παπαληγούρας, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴ Washington, ὥστε νὰ μποροῦσε νὰ πληροφορηθεῖ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση μὲ τὸν ἐπισημότερο δυνατὸ τρόπο τὴν προτεραιότητα ποὺ ἀπέδιδε ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση στὴν ἀνάπτυξη σὲ σχέση μὲ τὴν ἄμυνα[101].

Στὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ἕλληνα ὑπουργὸ στὶς 3 Ἰουνίου, ὁ Ἀμερικανὸς πρόεδρος ἔδωσε ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴν ἀνάγκη νὰ μὴ φθάσουν οἱ ἀμυντικὲς δαπάνες σὲ ὕψος ποὺ θὰ ὑπονόμευαν τὴν ἀνάπτυξη. Ἐκτιμοῦσε ὅτι ἡ Ἑλλάδα κινδύνευε ἀπὸ τὸν κομμουνισμὸ στὸ ἐσωτερικὸ καὶ ὄχι ἀπὸ διεθνῆ ἄποψη, καθὼς δὲν πίστευε ὅτι ἡ Σοβιετικὴ Ἕνωση θὰ ἐπέτρεπε στὴ Βουλγαρία τὴν ἀνάληψη ἐπιθετικῆς ἐνέργειας. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σημείωνε δηκτικὰ ὅτι, ἂν καὶ ὁ στρατηγὸς De Gaulle δὲν θεωροῦσε ἀξιόπιστη τὴν ἀμερικανικὴ ἐγγύηση τῶν συνόρων τῶν κρατῶν-μελῶν τοῦ NATO, αὐτὸ δὲν ἦταν γνωστὸ στὴ Μόσχα, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ τελευταία νὰ ἀποφεύγει τὴν ἀνάμιξή της σὲ ἐνέργειες ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ τὴν ἐμπλέξουν σὲ γενικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες.[102]

Στὴ συνάντησή του μὲ τὸν Ἀμερικανὸ ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν, ὁ Παπαληγούρας πληροφορήθηκε ὅτι ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση δὲν ὑποστήριζε δραστικὴ περικοπὴ τῶν ἀμυντικῶν της δαπανῶν, κάτι ποὺ θὰ ἰσοδυναμοῦσε μὲ πρόσκληση εἰσβολῆς. Ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς ἔπρεπε ὅμως, κατὰ τὸ Rusk, νὰ ἐπανακτήσει τὴν ἐμπιστοσύνη του στὴ σχέση μὲ τὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες καὶ νὰ κατανοήσει ὅτι τὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε δὲν ἦταν μοναδικά, ἀλλὰ ἀπασχολοῦσαν πολλοὺς δυτικοὺς ἡγέτες καὶ ἀφοροῦσαν τὴ διαχείριση τῶν προσδοκιῶν ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη[103].

Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον εἶχε ὅμως καὶ ἡ συνάντηση τοῦ Παπαληγούρα μὲ τὰ στελέχη τοῦ Συμβουλίου Ἐθνικῆς Ἀσφαλείας Carl Kaysen καὶ Robert

---

100. Saunders πρὸς Mac George Bundy, 12 Ἀπριλίου 1963, *δ.π.*

101. Komer πρὸς Mac George Bundy, 10 Μαΐου 1963, *δ.π.*

102. Πρακτικὸ συζήτησης Kennedy- Παπαληγούρα, 3 Ἰουνίου 1963, δ.π. FRUS 1961-1963, XVI, σ. 669.

103. Πρακτικὸ συζήτησης Rusk-Παπαληγούρα, 6 Ἰουνίου 1963, NSF/ Country File: Greece General, Box 100.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Komer, καθὼς ἔγινε σαφὲς ἀπὸ αὐτὴν ὅτι οἱ Ἀμερικανοὶ δὲ σκόπευαν νὰ ἐπιτρέψουν ἄλλη αὔξηση τῶν ἑλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν θέτοντας πλέον συγκεκριμένο ὅριο. Οἱ Ἀμερικανοὶ ἐπανέλαβαν μὲ ἔμφαση τὴν προεδρικὴ δήλωση γιὰ τὴν προτεραιότητα ποὺ εἶχε ἡ ἀνάπτυξη. Ὁ Παπαληγούρας ἦταν κατ' ἀρχὴν σύμφωνος, ζήτησε ὅμως βοήθεια 20 ἑκατ. δολλαρίων γιὰ τὸν ἀμυντικὸ προϋπολογισμὸ καὶ 10 ἑκατ. δολλάρια σὲ δραχμές, ὥστε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ δυτικογερμανικὴ βοήθεια 9 ἑκατ. ποὺ θὰ δινόταν ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ἐξασφάλισης βοήθειας καὶ ἀπὸ ἄλλες χῶρες. Οἱ Ἀμερικανοὶ ἀντέτειναν ὅτι 175 ἑκατ. δολλάρια ἀποτελοῦσαν ἱκανοποιητικὸ ποσὸ γιὰ τὸν ἑλληνικὸ ἀμυντικὸ προϋπολογισμό, κάτι ποὺ ἀπέκλειε ὁ Παπαληγούρας, ἐπισημαίνοντας ὅτι αὐτὸ ἦταν πολιτικὰ ἀδύνατο, καθὼς οἱ δαπάνες τοῦ 1963 εἶχαν ἀνέλθει σὲ 185 ἑκατ. δολλάρια. Τελικά, οἱ Ἀμερικανοὶ πρότειναν νὰ χρησιμοποιηθεῖ ποσὸ 10 ἑκατ. ἀπὸ τὶς πιστώσεις τῶν γεωργικῶν πλεονασμάτων γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἀναπτυξιακοῦ προγράμματος, ὥστε νὰ διαθέσουν οἱ Ἕλληνες τὸ ἰσοδύναμο στὸν ἀμυντικὸ προϋπολογισμό. Αὐτὸ θὰ μποροῦσε ὅμως νὰ γίνει στὴν περίπτωση ποὺ ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση συμφωνοῦσε νὰ θέσει ὅριο 185 ἑκατ. δολλαρίων στὶς ἐτήσιες ἀμυντικὲς δαπάνες της. Ὁ Παπαληγούρας σημείωσε ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν εἶχε ὑπόψη της αὐτὴ τὴν ἀμερικανικὴ θέση καὶ ὅτι ἀντίθετα, στὸ πλαίσιο τοῦ NATO, οἱ Ἀμερικανοὶ ἀντιπρόσωποι πίεζαν γιὰ τὴ συμμόρφωση τῆς Ἑλλάδας μὲ τὶς συμμαχικὲς προδιαγραφές, στάση ποὺ πίεζε τὶς ἀμυντικὲς δαπάνες πρὸς τὰ πάνω[104].

Ἡ παρατήρηση τοῦ Παπαληγούρα γιὰ τὶς ἀντιφάσεις στὴν ἐκτέλεση τῆς ἀμερικανικῆς πολιτικῆς, ἀντιφάσεις ποὺ ἀντανακλοῦσαν τὶς διαφορετικὲς προσεγγίσεις τοῦ προβλήματος ἀπὸ τὶς διάφορες ἀμερικανικὲς ὑπηρεσίες, ἔπειθαν τὸ Λευκὸ Οἶκο ὅτι ἦταν ἀναγκαία ἡ επίσημη ἀνακοίνωση τῆς πολιτικῆς του σὲ σχέση μὲ τὴν ἀνάγκη σταθεροποίησης τῶν ἑλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν. Ἡ πρόθεση αὐτὴ προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τοῦ μόνιμου ἀντιπροσώπου τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν στὸ NATO καὶ τῆς Ἀμερικανικῆς πρεσβείας στὴν Ἀθήνα. Καὶ οἱ δύο ἐπικαλέστηκαν τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ γνωστοποίηση ἀνώτατου ὁρίου στὶς ἑλληνικὲς ἀμυντικὲς δαπάνες θὰ ὑπονόμευε τὶς προσπάθειες ἐξασφάλισης βοήθειας ἀπὸ τοὺς Δυτικοευρωπαίους. Ἐκτὸς αὐτοῦ, ἡ πρεσβεία σημείωνε ὅτι, μιὰ τέτοια δήλωση, θὰ ἐμπλεκόταν μὲ τὴν πολιτικὴ διαμάχη στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία εἶχε μπεῖ σὲ νέα φάση μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ Καραμανλῆ στὶς 11 Ἰουνίου, λόγω τῆς διαφωνίας του μὲ τὸ στέμμα[105].

---

104. Πρακτικὸ συζήτησης Kysen/Komer-Παπαληγούρα, 5 Ἰουνίου 1963, *ὅ.π.*

105. Finletter πρὸς Department of State, 17 Ἰουλίου 1963, Labouisse πρὸς Department of State, 18 Ἰουλίου 1963, *ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἡ ἀντίδραση αὐτὴ δὲν μποροῦσε πάντως νὰ ἀνακόψει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς νέας ἀμερικανικῆς πολιτικῆς, ἡ ὁποία ἔλαβε τὴ μορφὴ μνημονίου ὑπογεγραμμένου ἀπὸ τὸν πρόεδρο Kennedy στὶς 8 Αὐγούστου. Στὸ μνημόνιο καθοριζόταν κατώτατο ὅριο τῶν ἑλληνικῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν τὰ 175 καὶ ἀνώτατο τὰ 185 ἑκατ. δολλάρια, λόγω τῶν περιορισμένων πόρων ποὺ μποροῦσε νὰ διαθέσει ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη. Ὁποιαδήποτε αὔξηση τῶν ἀμυντικῶν δαπανῶν μετὰ τὸ 1963 ἔπρεπε νὰ περιοριστεῖ στὴν κάλυψη αὐξανόμενου κόστους συντήρησης τῆς ὑπάρχουσας ὑποδομῆς. Ἡ ἑλληνικὴ συμμετοχὴ δὲν ἔπρεπε νὰ ξεπεράσει τὰ 161,4 ἑκατ. δολλάρια καὶ ἡ αὔξησή της ἦταν ἐπιτρεπτὴ μόνο σὲ ἀναλογία τῆς αὔξησης τοῦ ἀκαθάριστου ἐγχώριου προϊόντος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐξασφάλιση ἐνίσχυσης ἀπὸ ἄλλες χῶρες καὶ πάντα μὲ στόχο τὴ διατήρηση τῆς ὑπάρχουσας ὑποδομῆς. Ἡ Ἀμερικανικὴ Κυβέρνηση δεσμευόταν νὰ διαθέσει 8 ἑκατ. σὲ καταναλωτικὰ εἴδη καὶ 5 ἑκατ. σὲ γεωργικὰ πλεονάσματα γιὰ τὸ 1964, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ ἐξασφαλιζόταν βοήθεια καὶ ἀπὸ ἄλλες χῶρες. Σὲ ἀντίθετη περίπτωση, θὰ χορηγοῦσε τὰ ποσὰ αὐτὰ ὡς δάνεια γιὰ χρηματοδότηση ἀναπτυξιακῶν ἔργων. Παράλληλα, σὲ πρώτη φάση θὰ χορηγοῦσε ἀναπτυξιακὰ δάνεια μὲ ἐπιτόκιο 2% καὶ περίοδο ὡρίμανσης 20 χρόνια καὶ στὴ συνέχεια μὲ ἐπιτόκιο 3,5% καὶ κυμαινόμενη ὡρίμανση. Τέλος, γιὰ τὰ γεωργικὰ πλεονάσματα σημειωνόταν ὅτι στὸ μέλλον ἡ χορήγησή τους θὰ ἐξαρτᾶτο ἀπὸ τὴν ἱκανότητα τῆς Ἑλλάδας νὰ εἰσαγάγει τὶς ἀναγκαῖες ποσότητες τροφίμων καὶ τὴ δυνατότητά της νὰ διαφοροποιήσει καὶ νὰ ἐπεκτείνει τὴν παραγωγή της[106].

Ἡ νέα ἀμερικανικὴ πολιτικὴ ἐπρόκειτο νὰ γίνει γνωστὴ τὸ Νοέμβριο τοῦ 1963 στὴ νέα Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση ὑπὸ τὸ Γεώργιο Παπανδρέου, μετὰ τὴν ἐπικράτηση τῆς Ἕνωσης Κέντρου στὶς ἐκλογὲς τῆς 3ης Νοεμβρίου. Τὴν φορὰ αὐτὴ ἡ ἔμφαση δὲ δινόταν στὴν ἀποτροπὴ τῆς αὔξησης τῶν δαπανῶν, ἀλλὰ στὴ διατήρηση τοῦ κατώτατου ὁρίου τους, καθὼς ἀπευθυνόταν σὲ μιὰ πολιτικὴ ἡγεσία ποὺ εἶχε ἐκλεγεῖ, δίνοντας προτεραιότητα στὴ μείωση τῶν στρατιωτικῶν δαπανῶν, γιὰ νὰ ἐξοικονομήσει πόρους γιὰ ἀνάπτυξη καὶ κοινωνικὲς ὑπηρεσίες[107].

Οἱ προϋποθέσεις ὅμως συζήτησης τοῦ προβλήματος ἐπρόκειτο πολὺ σύντομα νὰ μεταβληθοῦν, καθὼς ἀπὸ τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1963 ἡ Ἀθήνα θὰ ἀντιμετώπιζε μιὰ νέα κρίση τοῦ Κυπριακοῦ, ἡ ὁποία προκαλοῦσε ἀπαίτηση γιὰ νέα αὔξηση στὶς ἀμυντικὲς δαπάνες καὶ μετέβαλε τὴν ἀντίληψη τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς ἡγεσίας γιὰ τὴν προέλευση τῆς ἀπειλῆς κατὰ τῆς ἀσφαλείας τῆς Ἑλλάδας, μετατοπίζοντάς την ἀπὸ τὸ βορρᾶ στὴν ἀνατολὴ καὶ ἀπὸ τὸν ἀντίπαλο στὸν φίλιο συνασπισμό.

---

106. AID/ Aide-Memoire for Greece, 8 Αὐγούστου 1963, *δ. π.*

107. Labouisse πρὸς Department of State, 13 καὶ 14 Νοεμβρίου 1963, *δ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

Sotiris Rizas, *Greece, United States and Europe. American aid and the new international context 1961-1963*

The cut of american grant economic aid to Greece and the shift of american strategic doctrine to conventional deterrence in 1961-1963 led to a rising tension between Athens and Washington.

Although grant aid was substantially reduced from 1954 onwards, it had functioned however as a clear manifestation of Washington's interest in Greek security and integrity in the context of the Cold War. But the Kennedy administration was not willing to finance a military establishment thought to be a sufficient instrument for NATO purposes in the East-West equilibrium, and a heavy burden for Greek development project, the expansion of which was the prerequisite for internal political stability.

Furthemore, the abandonment of the "massive nuclear retaliation" doctrine made US NATO allies suspicious that in case of a local war US might not effectively intervene, creating thus possibillities for territorial readjustments at their expense.

The need for capital, coupled with the quest of direct military support in case of invasion by a Warsaw Pact member-country, a dominant concern in greek strategic thinking, led Athens to approach Paris in an effort to supplement its security arrangements in the frame of the Western alliance and secure a place in the european intergration process. As it is evident from the available archival material this policy did not sought to undermine the alliance with the US, which remained the cornerstone of the greek policy of alliances.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΚΙΝΗΣΗ «ΕΝΩΜΕΝΗ ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ 1940 - 44»: ΚΙΝΗΣΗ ΣΥΜΦΙΛΙΩΣΗΣ

Στὸ πρῶτο δεκαπενθήμερο τοῦ Σεπτέμβρη τοῦ 1976 συναντιόνταν, σ' ἕνα δικηγορικό γραφεῖο ... ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς ἀγωνιστῶν τῆς Ἀντίστασης 1941 – 44 ... [οἱ ὁποῖοι] ἀνῆκαν σὲ ἀντιστασιακὲς ὀργανώσεις ποὺ ἐκεῖνα τὰ χρόνια εἶχαν ἀναμετρηθεῖ, ἀκόμα καὶ ἔνοπλα, μεταξύ τους. Σκοπὸς αὐτῆς τῆς συνάντησης ἦταν ν' ἀξιολογήσουν τὸ μέγεθος τῆς ἀπειλῆς κατὰ τῆς ἀκεραιότητας καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Πατρίδας μας, ποὺ προερχόταν ἀπ' τὴν ἐπιθετικότητα τῶν τουρκικῶν σωβινιστικῶν κύκλων καὶ νὰ καθορίσουν τὰ καθήκοντα ποὺ ἡ κρισιμότατη αὐτὴ κατάσταση ἔθετε ... στοὺς ἀντιστασιακούς ... Τοὺς ἀνθρώπους δηλαδὴ ποὺ πρὶν ἀπὸ 35 χρόνια, παραμέριζαν κάθε τί τὸ ἀτομικὸ καὶ ρίχνονταν μ' ὅλες τους τὶς δυνάμεις στὸν ἀγώνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας τους.

Ἔτσι ξεκινᾶ ἕνα ἀπὸ τὰ πρῶτα κείμενα τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση», μιὰ πρώτη προσέγγιση τῆς ὁποίας θὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐδῶ[1]. Ἡ Ἀντίσταση, ὁ Ἐμφύλιος καὶ τὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν μέχρι τὴν Μεταπολίτευση, διαμόρφωσαν καθοριστικὰ ὅσους τὴν δημιούργησαν, ὁδηγῶντας τους μέσα ἀπὸ διαφορετικοὺς δρόμους σ' ἕνα κοινὸ σημεῖο.

Ἡ Κίνηση συγκροτήθηκε, ὡς ἀναγνωρισμένο σωματεῖο, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1983[2]. Ἡ προσπάθεια ὅμως τῆς συμφιλίωσης, μέσα ἀπὸ κοινοὺς ἀντι-

---

* Τὸ παρὸν ἄρθρο ἀποτελεῖ ἀνεπτυγμένη μορφὴ ἀνακοίνωσης ποὺ ἔγινε στὸ συνέδριο «Ὁ ἑλληνικὸς Ἐμφύλιος. Ἀπὸ τὴ Βάρκιζα στὸ Γράμμο», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 20 – 23 Ὀκτωβρίου 1999.

1. Βλ. «Τί εἶναι καὶ τί ἐπιδιώκει ἡ Κίνηση "Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44"», *«Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-1944»*, Ἔκδοση τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44», Ἀθήνα [1975], σ. 5.

2. Βλ. *Κίνηση Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44, Καταστατικό. Ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὸ Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν. Ἀριθ. Ἀπόφ. 4461/83.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στασιακοὺς ἀγῶνες, ξεκίνησε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1976 καὶ ἤδη στὰ 1977, μὲ πρόεδρο τὸν Κομνηνὸ Πυρομάγλου καὶ γραμματέα τὸν Λευτέρη Ἀποστόλου· οἱ δραστηριότητές της βρίσκονται σὲ πλήρη ἐξέλιξη. Σκοπὸς τῆς Κίνησης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνάδειξη «τῆς ἀξίας τῆς ἐνιαίας Ἀντίστασης κατὰ τῶν κατακτητῶν, ὅλων τῶν ἀναγνωρισμένων ὀργανώσεων καὶ τῶν πατριωτῶν», εἶναι καὶ ὁ ἀγώνας «ὥστε νὰ ξεπεραστοῦν τὰ κατάλοιπα τῶν ἐμφύλιων ἀναμετρήσεων»[3].

Ἡ πρώτη διακήρυξη – πρόταση τῆς «Ἐπιτροπῆς Πρωτοβουλίας Ἀντιστασιακῶν Ὀργανώσεων 1941-44» (πρόδρομη μορφὴ τῆς Κίνησης), δημοσιοποιεῖται στὶς 17 Σεπτεμβρίου 1976 καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ εἴκοσι δύο ἀντιστασιακούς. Ἀπευθύνεται σὲ «ὅλους ὅσοι συμμετέσχαν στὴν Ἐθνική Ἀντίσταση 1941-44», καὶ καλεῖ «ὅλους τοὺς Ἕλληνες καὶ τὶς Ἑλληνίδες ἄσχετα ἀπ' τὴν ἰδεολογικὴ ἢ πολιτική τους τοποθέτηση» σὲ «κοινὸ γιορτασμὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης», προβάλλοντας τὶς ἀρχὲς τῆς ἐθνικῆς ὁμοψυχίας καὶ τοῦ κοινοῦ χαρακτήρα τῆς Ἀντίστασης, ἀρχὲς στὶς ὁποῖες βασίζεται ἡ Κίνηση. Στὴ δεύτερη διακήρυξη, στὶς 29 Σεπτεμβρίου, ποὺ καλοῦσε ὅλους τοὺς ἀντιστασιακοὺς νὰ συμμετάσχουν σὲ κοινὴ συγκέντρωση, ὑπογράφουν δεκατέσσερις ἀκόμα ἀντιστασιακοί[4].

Στὶς διακηρύξεις δίνεται τὸ στίγμα τῆς Κίνησης μὲ στόχο τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ παρουσία ἀντιστασιακῶν ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο δυνατὸ ἀριθμὸ ὀργανώσεων, σὲ ἐπίπεδο στελεχῶν κυρίως. Ἐκεῖνοι ποὺ ὑπογράφουν εἶναι ἕνα μικρὸ μόνο μέρος ὅσων συμμετέχουν στὴν πρωτοβουλία. Ἀναφέροντάς τους ἐδῶ, ἀδικοῦμε ὅσους ἀγωνίστηκαν «ἀνώνυμα» ἢ δὲν διεκδίκησαν ἀργότερα τὴν παρουσία τους στὸ χῶρο τῆς μεταπολεμικῆς δημόσιας ζωῆς. Εἶναι ὅμως ἡ πρώτη δημόσια εἰκόνα τῆς Κίνησης καὶ ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν.

Ὑπογράφουν δώδεκα ἀντιστασιακοὶ τοῦ «Ἐθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου» (ΕΑΜ) καὶ τῆς «Ἑνιαίας Πανελλαδικῆς Ὀργάνωσης Νέων» (ΕΠΟΝ)[5], πέντε τοῦ «Ἐθνικοῦ Δημοκρατικοῦ Ἑλληνικοῦ Συνδέσμου» (ΕΔΕΣ)

---

3. Βλ. *ὅ.π.*, Ἄρθρο 3.

4. Βλ. «Γιὰ νὰ πρωτοστατήσουμε στὴ σφυρηλάτηση τῆς Ἐθνικῆς ὁμοψυχίας. Γιὰ κοινὸ γιορτασμὸ τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης 1941-1944. Γιὰ τὴν καθολικὴ ἀναγνώριση τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης 1941-1944», «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-1944…» *ὅ.π.*, σσ. 7-9· «Ὅλοι στὴ συγκέντρωση τῆς 11 τοῦ Ὀκτώβρη 1976. Γιὰ νὰ συμβάλουμε στὴν ἀγωνιστικὴ ἐθνικὴ ἑνότητα! Γιὰ νὰ τιμήσουμε τὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1940-44! Γιὰ ν' ἀναγνωριστεῖ ἡ Ἀντίσταση στὸ σύνολό της!», *ὅ.π.*, σσ. 10-11.

5. Καταγράφουμε τὶς ἀνεπτυγμένες ὀνομασίες τῶν ὀργανώσεων καὶ ὄχι μόνο τὰ ἀρχικά, μὲ τὰ ὁποῖα εἶναι περισσότερο ἢ λιγότερο γνωστές. Ἡ καταγραφὴ δὲν γίνεται μόνο γιὰ λόγους τυπικοὺς ἀλλὰ καὶ γιατὶ ἀναφέροντας πάντα τὰ ἀρχικὰ ξεχνᾶμε κάποτε τὸ περιεχόμενό τους. Ἡ ὀνομασία τῆς κάθε ὀργάνωσης ἔχει ξεχωριστὸ βάρος, ἀκόμα καὶ οἱ ἀκριβεῖς γραμματικοὶ τύποι ποὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ὀργάνωση «Ἱερὴ Ταξιαρχία», τὴν ὁποία συγγραφεῖς ὅπως ὁ Ἀντιναύαρχος Π. Ε. Κώντας

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ τῶν «Ἐθνικῶν Ὁμάδων Ἑλλήνων Ἀνταρτῶν» (ΕΟΕΑ), πέντε τοῦ «Ἐθνικοῦ Λαϊκοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Στρατοῦ» (ΕΛΑΣ), πέντε ἀπὸ τὴν «Πανελλήνιο Ἕνωσι Ἀγωνιζομένων Νέων» (ΠΕΑΝ), τρεῖς τῆς «Ἱερῆς Ταξιαρχίας» (ΙΤ), δύο ἀπὸ τὴν ὀργάνωση «Ἐθνικὴ Δράση» (ΕΔ), ἕνας ἀπὸ τὴν ὀργάνωση «Ἐθνικὸ Κομιτᾶτο» (ΕΚ), ἕνας τοῦ «Ἐθνικοῦ Συνδέσμου Ἀνωτάτων Σχολῶν» (ΕΣΑΣ), ἕνας ἀπὸ τὴν «Τρίαινα». Ἀπὸ τὴν «Ἐθνικὴ καὶ Κοινωνικὴ Ἀπελευθέρωση» (ΕΚΚΑ) ὑπογράφει ἡ Ἐριφύλη Καρτάλη, χήρα τοῦ Γ. Καρτάλη. Καθὼς ὁρισμένοι ἀπὸ τοὺς ὑπογράφοντες ἀνῆκαν σὲ περισσότερες ἀπὸ μία ὀργανώσεις, στὶς διακηρύξεις ἀντιπροσωπεύονται ἐπίσης ἡ «Ἐθνικὴ Ἀλληλεγγύη» (ΕΑ) καὶ τὸ «Ἐργατικὸ Ἐθνικὸ Ἀπελευθερωτικὸ Μέτωπο» (ΕΕΑΜ)[6].

Σημειώνονται ἀλφαβητικά, ὅπως στὶς διακηρύξεις, μὲ τὶς ἰδιότητες ποὺ ἐκεῖ καταγράφονται, ἰδιότητες οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν στὴν ἀντιστασιακή τους δράση κυρίως:

Κ. Ἀλβανός, ἀγωνιστὴς Ἐθνικῆς Δράσης, πολιτικός μηχανικός.

Λευτέρης Ἀποστόλου, γραμματέας τῆς ΚΕ τοῦ ΕΑΜ τὸ 1941.

Γιῶργος Βασιλόπουλος, μέλος τῆς ΚΕ τοῦ ΕΑΜ, γραμματέας τῆς Ἐθνικῆς Ἀλληλεγγύης Ἀθήνας.

Γιῶργος Βῆχος, γενικὸς γραμματέας τοῦ Ἐθνικοῦ Κομιτάτου, ἐκδότης παράνομου Τύπου «Ἐλεύθερη Σκέψη», δικηγόρος.

Σταῦρος Γιαννακόπουλος (Π. Ἀνταῖος), μέλος τῆς ΚΕ τοῦ ΕΑΜ καὶ τοῦ ΚΣ τῆς ΕΠΟΝ, ἐπικεφαλὴς τῶν ἐπονιτῶν ἀνταρτῶν τοῦ ΕΛΑΣ.

Μανώλης Γλέζος, ἀντιστασιακός, ἐκδότης.

Ἀριστ. Δαμβουνέλης, ἀγωνιστὴς ΕΟΕΑ - ΕΔΕΣ, ἀπότακτος ἀντισυνταγματάρχης τῶν τεθωρακισμένων τὸ 1968.

Κ. Δεσποτόπουλος, νομικὸς σύμβουλος Γενικοῦ Στρατηγείου ΕΛΑΣ.

Γ. Δρόσος, ἀγωνιστὴς τῆς Ἐθνικῆς Δράσης, ἐκδότης παράνομου Τύπου «Ἐλευθερία», δημοσιογράφος.

Καίτη Ζεύγου, Ἐθνοσύμβουλος τῆς ΠΕΕΑ.

Στ. Ἡλιόπουλος, γραμματέας ΕΑΜ Τραπεζικῶν.

Μίκης Θεοδωράκης, Επονίτης, μουσικοσυνθέτης.

Κ. Καζολέας, στέλεχος της Ιερῆς Ταξιαρχίας, ἀγωνιστὴς στὸ φοιτητικὸ κίνημα τῆς Κατοχῆς, δικηγόρος.

ἀναφέρουν συστηματικὰ ὡς «Ἱερὰ Ταξιαρχία»· βλ. *Ἀντιναυάρχου Π. Ε. Κώνστα αἱ πολεμικαὶ καὶ διπλωματικαὶ ἀναμνήσεις του, τῆς δεκαετίας 1940-1950*, Ἀθήνα 1955, σσ. 414-415. Πολύτιμη στάθηκε ἐδῶ ἡ καταγραφὴ τοῦ νεανικοῦ τύπου τῆς Κατοχῆς ἀπὸ τὴν Ὀντὲτ Βαρών· βλ. Ὀντὲτ Βαρών, *Ἑλληνικὸς Νεανικὸς Τύπος (1941-1944). Καταγραφή*, Ἀθήνα 1987.

6. Ὁ Μανώλης Γλέζος καὶ ἡ Καίτη Ζεύγου ἦταν μέλη τοῦ ΕΑΜ. Ὁ Στρατῆς Σωμερίτης ἀνῆκε ἐπίσης στὸ ΕΑΜ, καθὼς ἡ «Ἕνωση Λαϊκῆς Δημοκρατίας» (ΕΛΔ) ἦταν ἕνα ἀπὸ τὰ τρία κόμματα ποὺ ὑπογράφουν τὸ ἱδρυτικὸ τοῦ ΕΑΜ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐριφύλη Καρτάλη, χήρα Γ. Καρτάλη πολιτικοῦ ἡγέτη τῆς ΕΚΚΑ.
Θ. Κατριβάνος, γραμματέας τῆς Πελοποννησιακῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΕΑΜ.
[Μιχαήλ] Κιουρτζόγλου, μέλος τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς τῆς «Τρίαινας», πολιτικὸς μηχανικός.
Χριστόδουλος Κουρούκλης, ἀγωνιστὴς τοῦ ΕΔΕΣ Ἀθηνῶν
Πέτρος Λόης, ἀγωνιστὴς τῆς ΠΕΑΝ καὶ ἀγωνιστὴς ἀπὸ τὶς γραμμὲς τοῦ ΕΔΕΣ τοῦ βουνοῦ.
Γ. Α. Μαγκάκης, μέλος τῆς ΠΕΑΝ καὶ ἀγωνιστὴς ἀπὸ τὶς γραμμὲς τοῦ ΕΔΕΣ τοῦ βουνοῦ.
Βασίλειος Μαρκάκης, πρόεδρος τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΕΔΕΣ τῆς Ἀθήνας.
Σταμ. Μαστρογιαννάκος, μέλος ΚΕ τοῦ ΕΑΜ και τῆς Γραμματείας τῆς ΚΕ τοῦ Ἐργατικοῦ ΕΑΜ.
Τάκης Μιχαηλίδης, στέλεχος τῆς ΠΕΑΝ. Ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς ἀνατίναξης τῆς ΕΣΠΟ (Σεπτέμβρης 1942), καταδικασμένος σὲ θάνατο ἀπὸ τοὺς Γερμανούς, χημικός.
Γιάννης Μιχαλόπουλος (Ὠρίων), ταξίαρχος ΕΛΑΣ Πελοποννήσου
Δ. Μπαλάσκας, Εθνοσύμβουλος Θεσσαλονίκης, διευθυντὴς δικαστικοῦ τῆς Ὁμάδας Μακεδονικῶν Μεραρχιῶν τοῦ ΕΛΑΣ.
Ἑλένη Μπενᾶ, μέλος ΕΑΜ, πρώην βουλευτὴς τῆς ΕΔΑ.
Ἀντώνης Μυτιληναῖος, στέλεχος τῆς ΠΕΑΝ. Ἐπικεφαλὴς τῆς ὁμάδας ποὺ ἀνατίναξε τὴν ΕΣΠΟ. Καταδικασμένος σὲ θάνατο ἀπὸ τοὺς Γερμανούς. Δραπέτης δύο φορές. Τρία μεγάλα σαμποτάζ.
Τάσος Παναγιωτόπουλος, ἀγωνιστὴς τῆς Ἱερῆς Ταξιαρχίας. Δραπέτευσε ἀπὸ στρατόπεδο συγκέντρωσης στὴ Γερμανία.
Κωνσταντῖνος Παπαγιαννάκης, ἀγωνιστὴς τοῦ ΕΔΕΣ Ἀθήνας.
Ἐ. Παπαδάκης, καπετάνιος ὁμάδας μεραρχιῶν ΕΛΑΣ Στερεᾶς.
Μῆτσος Παρτσαλίδης, γραμματέας ΚΕ τοῦ ΕΑΜ στὰ χρόνια 1943 – 1945.
Σάκης Πεπονῆς, τοῦ Ἐθνικοῦ Συνδέσμου Ἀνωτάτων Σχολῶν (ΕΣΑΣ).
Γ. Πρίφτης, ἀξιωματικὸς τοῦ ΕΛΑΣ.
Χαράλαμπος Πρωτοπαπᾶς, στέλεχος τῆς Ἱερῆς Ταξιαρχίας, δικηγόρος.
Κομνηνὸς Πυρομάγλου, ὑπαρχηγὸς τοῦ ΕΔΕΣ.
Γιῶργος Σταμόπουλος, μέλος τῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς τῆς ΠΕΑΝ, δικηγόρος.
Στρατῆς Σωμερίτης, τῆς ἡγεσίας τῆς Ἕνωσης Λαϊκῆς Δημοκρατίας.

Στὴν Κίνηση πρωτοστάτησαν ἀπὸ τὸ ΕΑΜ ἡ Κάτια Βιδάλη, πολιτικὸς πρόσφυγας ἀργότερα στὴ Ρουμανία, ὁ Τάκης Κύρκος, ὁ Ἀσαντοὺρ Μπαχαριάν· μοναδικὸ μέλος ἀπὸ τὴν ΕΚΚΑ ὁ Κωνσταντῖνος Τσαμαντάνης, ἀγωνιστὴς τοῦ 5/42 Συντάγματος Εὐζώνων· τῆς ΕΠΟΝ ἡ Φώφη Λαζάρου καὶ ἡ Ἑλένη Καμουλάκου, γραμματέας τῆς ὀργάνωσης «Γυναίκα στὴν Ἀντίσταση»· ὁ Νίκος Καλογερόπουλος τῆς ΕΑ καὶ ὁ Θανάσης Μίχας τῆς ΠΕΑΝ, βου-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λευτὴς τῆς Νέας Δημοκρατίας καὶ Ἀντιπρόεδρος τῆς Βουλῆς[7].

Ἐπίσης ἐνεργὰ μέλη τῆς Κίνησης ὑπῆρξαν ἢ εἶναι καὶ σήμερα: ὁ Μανώλης Ἀνδρόνικος, ὁ Φαίδων Βεγλερής. Ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ΕΑΜ ὁ Τάσος Βουρνᾶς, ὁ Νικηφόρος Βρεττάκος, ὁ Ροζὲ καὶ ἡ Τατιάνα Μιλλιέξ, ὁ Ἀλέκος Ἀργυρίου, ἡ Ὀλυμπία Παπαδούκα. Ἀκόμα ὁ Βάσος Μαθιόπουλος, ὁ Ἰωάννης Μάργαρης ἀπὸ τὶς ΕΟΕΑ, βουλευτὴς τῆς Νέας Δημοκρατίας, ὁ Τάσος Μήνης, ποὺ πολέμησε στὴ Μέση Ἀνατολή, βουλευτὴς τῆς Ἑνώσεως Κέντρου ἀργότερα, ὁ Νίκος Παπαϊωάννου τοῦ ΕΛΑΣ, βουλευτὴς τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, ὁ Στρατῆς Παπαστρατῆς, βουλευτὴς τῆς ΕΔΑ καὶ τῆς Ἑνώσεως Κέντρου, ὁ Ρόσιος Ὑψηλάντης του ΕΛΑΣ, μέλος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΑΣΟΚ, ὁ Λάκης Σάντας, ὁ Ἀντώνης Φλούντζης.

Εἶναι μεγάλος ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγωνιστῶν ποὺ συμμετέχουν στὴν Κίνηση: ἄλλοι γνωστοί, ὅπως ὁ Νίκος Σβορῶνος, ἄλλοι ἄγνωστοι στὸν πολὺ κόσμο, ὅπως ὁ Θέμης Χαλικιᾶς τῆς ΠΕΑΝ. Ἡ ἱστορία τοῦ καθενὸς εἶναι γεμάτη, πολλῶν εἶναι χαρακτηριστική[8].

Ὁ Λευτέρης Ἀποστόλου (1914-1981) «γραμματέας τῆς ΚΕ τοῦ ΕΑΜ», ὅπως ὑπογράφει στὶς διακηρύξεις τῆς Κίνησης. Στέλεχος τοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος Ἑλλάδας (ΚΚΕ) ἀπὸ τὸν μεσοπόλεμο, ἀπόφοιτος τῆς σχολῆς στελεχῶν ΚΟΥΤΒ τῆς Μόσχας, ἐξόριστος τοῦ Μεταξᾶ, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος γραμματέας τοῦ ΕΑΜ. Εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ὑπογράφει τὸ ἱδρυτικὸ τοῦ Μετώπου ἐκ μέρους τοῦ ΚΚΕ. Συλλαμβάνεται τὸν Νοέμβριο τοῦ 1941, ἀπὸ τὶς ἀρχὲς κατοχῆς, καὶ δραπετεύει τὸ 1943, ὁπότε καὶ ἀγωνίζεται στὶς γραμμὲς τοῦ ΕΛΑΣ. Πολέμησε στὸν Ἐμφύλιο καὶ τὸ 1947 πηγαίνει στὸ Βουκουρέστι, ὅπου ἐργάζεται γιὰ τὸ κόμμα. Πνεύμα ἀνεξάρτητο καὶ θαρραλέο, κρίνει καὶ κατακρίνει, ὅταν θεωρεῖ ἀναγκαῖο, τὶς κομματικὲς ἀποφάσεις, σὲ ἐποχὴ ποὺ ὁ σταλινισμὸς κυριαρχοῦσε στὸ κόμμα του καὶ πολλοὶ σιωποῦσαν. Διαγράφεται ἀπὸ τὸ ΚΚΕ τὸ 1950 καὶ ξανὰ τὸ 1958. Ἐπιστρέφει στὴν Ἑλλάδα τὸ 1959, χωρὶς νὰ ἔχει ὑπογράψει «δήλωση μετανοίας», καὶ θὰ ἀγωνιστεῖ μὲ συνέπεια γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς Ἀριστερᾶς, κατασυκοφαντούμενος ἀπὸ τὸ ΚΚΕ. Μετὰ τὸ 1974 γίνεται μέλος τοῦ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ καὶ ἀργότερα ὁ πρῶτος

---

7. Εὐχαριστῶ τὴν Καίτη Χαλικιᾶ, ὁμαδάρχισσα τῆς ΠΕΑΝ, γιὰ τὶς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε.

8. Ἡ βιβλιογραφία ποὺ ἀφορᾶ στὶς ὀργανώσεις καὶ τοὺς ἀντιστασιακοὺς ποὺ συμμετέχουν στὴν Κίνηση δὲν ἐξαντλεῖται στὰ δημοσιεύματα γιὰ τὴν Ἀντίσταση. Τὴν πορεία τους παρακολουθοῦμε καὶ σὲ ἐκεῖνα τῆς περιόδου ποὺ ἀκολούθησε: Ἐμφύλιος, μετεμφυλιακὰ χρόνια στὴν Ἑλλάδα καὶ τὶς χῶρες τῆς Ἀνατολικῆς Εὐρώπης, Δικτατορία, Μεταπολίτευση. Ὁ κατάλογος εἶναι μακρύς: ἀναμνήσεις, τοπικὲς ἱστορίες, συνεντεύξεις, ἀπόπειρες ἱστορικῆς καταγραφῆς ὅσων ἔζησαν τὰ γεγονότα, μελέτες νεώτερων ἱστορικῶν. Ἐπίσης ὅσα ἔχουν γράψει ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ μέλη τῆς Κίνησης. Ἐδῶ θὰ ἀναφερθοῦμε κυρίως στὰ τελευταῖα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γραμματέας τῆς Κίνησης. Ὑπερασπίζεται μέχρι τέλους τὸν ἐθνικοαπελευθερωτικὸ χαρακτήρα τοῦ ΕΑΜ. Τὸ τελευταῖο του βιβλίο, *Τὸ ξεκίνημα τοῦ ΕΑΜ*, ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν Κίνηση μετὰ τὸ θάνατό του[9]. Μένουν ἀδημοσίευτες οἱ *82 μέρες*, στὶς ὁποῖες περιγράφει τὴν σύλληψή του ἀπὸ τὴν ρουμανικὴ ἀσφάλεια καὶ τὶς ἀνακρίσεις ποὺ ἀκολούθησαν, τὸ 1959, ὅταν τὸν κατέδωσε τὸ ΚΚΕ. Στὸ γεγονὸς αὐτὸ δὲν εἶχε θελήσει νὰ ἀναφερθεῖ δημόσια ὅσο ζούσε[10].

Τὸ ἀφιέρωμα στὴ μνήμη του, ποὺ ἐκδόθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὴν Κίνηση, εἶναι χαρακτηριστικὸ δείγμα τοῦ πνεύματος τοῦ σωματείου. Σὲ αὐτὸ καταθέτουν τὴν μαρτυρία τους γιὰ τὸν Ἀποστόλου μέλη τῆς Κίνησης ποὺ δὲν ἀνῆκαν στὸν ἴδιο μὲ ἐκεῖνον χῶρο στὴ Κατοχή, ὅπως ὁ Θ. Μίχας, ἡγετικὸ στέλεχος τῆς ΠΕΑΝ καὶ πρώην βουλευτὴς τῆς Νέας Δημοκρατίας. Ἐπίσης συναγωνιστές του, ὅπως ἡ Μαρία Καραγιώργη, τοῦ Κεντρικοῦ Συμβουλίου τῆς ΕΠΟΝ, πρώην βουλευτὴς τῆς ΕΔΑ, ἀλλὰ καὶ ὁ Α. Στίνας, στέλεχος τῶν τροτσκιστῶν, ποὺ εἶχε προσωπικὰ συγκρουστεῖ μὲ τὸν Ἀποστόλου στὸν μεσοπόλεμο καὶ ἀργότερα μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τὸ 1946[11].

Ὁ Ἀντώνης Μυτιληναῖος τοῦ Οὐλαμοῦ Καταστροφῶν τῆς ΠΕΑΝ γεννήθηκε τὸ 1921. Φοίτησε στὴ Σεβαστοπούλειο Ἐργατικὴ Σχολὴ καὶ στὴν Κατοχὴ ἐργάζεται στὴν «Ἀνώνυμο Τηλεφωνικὴ Ἑταιρεία». Μετὰ τὴν ἀνατίναξη τῆς «Ἐθνικοσοσιαλιστικῆς Πολιτικῆς Ὀργανώσεως» (ΕΣΠΟ), τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1942, συλλαμβάνεται μαζὶ μὲ τὰ ἡγετικὰ στελέχη καὶ ἄλλους ἀγωνιστὲς τῆς ΠΕΑΝ. Κρατούμενος τῆς Γκεστάπο δραπετεύει, συλλαμβάνεται, δραπετεύει ξανὰ καὶ διαφεύγει στὴ Μέση Ἀνατολή. Ἐκεῖ κατατάσσεται στὴν Ιη Ταξιαρχία καὶ ἀργότερα στὴν ΙΙΙη Ὀρεινή. Τὸ 1968 θὰ φυλακιστεῖ ἀπὸ τὴ χούντα. Στὶς ἀναμνήσεις του προβάλλει «τὸ αὐτονόητο» τοῦ χαρακτήρα τῆς ἐθνικῆς Ἀντίστασης.

Γιὰ τὴν κατάσταση στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Συμφωνία τῆς Βάρκιζας (1945) σημειώνει:

> Κόντευε νὰ τελειώσει τὸ 1946. Εἶχε γίνει τὸ δημοψήφισμα. Ὁ Γεώργιος εἶχε γυρίσει. Τὴ χώρα κυβερνοῦσε ἡ Δεξιά. Ἡ ἀπυρόβλητη. Τὴν τρομοκρατία τῆς Ἀριστερᾶς διαδέχθηκε ἡ τρομοκρατία τῆς Δεξιᾶς ... Οἱ φυλακὲς καὶ τὰ ξερονήσια γέμισαν ἀπὸ ἀγωνιστὲς τῆς Ἀντίστασης. Στὴ Μακρόνησο στήνονταν καινούργιοι Παρθενῶνες ... τὸ χειρότερο ποὺ

---

9. Βλ. Λευτέρης Ἀποστόλου, *Τὸ ξεκίνημα τοῦ ΕΑΜ. Ἀναμνήσεις καὶ διδάγματα*, Ἔκδοση Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44, Ἀθήνα 1982.

10. Βλ. Α. Στίνας, «Βρεθήκαμε ἀντιμέτωποι», *Περιοδικὴ Ἔκδοση τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-1944»*, τχ. 3ο (1982), σσ. 8-9.

11. Βλ. «Μνήμη Λευτέρη Ἀποστόλου, πρώτου γραμματέα τοῦ ΕΑΜ, γραμματέα τῆς Κίνησης "Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-1944"», *δ.π.*· Λευτέρης Ἀποστόλου (ἐπιμ.), *Ἰδεολογικὴ πάλη ἀνάμεσα στὸ ΚΚΕ καὶ στὶς παραφυάδες τοῦ ἑλληνικοῦ τροτσκισμοῦ 1946-1947*, Κομμουνιστικὴ Ἐπιθεώρηση, Ἀθήνα 1947.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

προσέβαλε τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, οἱ δηλώσεις μετάνοιας καὶ τὰ πιστοποιητικὰ κοινωνικῶν φρονημάτων ... Μὲ κάτι τέτοια ἄνοιξε ὁ δρόμος γιὰ τὴ νέα τρίχρονη ἐμφύλια ἀναμέτρηση. Ὅλα αὐτὰ ἀμαύρωσαν τὸν ἀντιστασιακὸ ἀγώνα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ... Γιὰ 25 χρόνια ντρεπόμαστε νὰ μιλᾶμε γιὰ τὴν Ἀντίσταση[12].

Ὁ Κομνηνὸς Πυρομάγλου (1899 - 1980), ὑπαρχηγὸς τοῦ ΕΔΕΣ, βουλευτὴς τῆς ΕΔΑ τὸ 1958, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος πρόεδρος τῆς Κίνησης καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ γενικότερη πολιτική του δράση μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Ὑποστηρίζει ἤδη ἀπὸ τὸ 1947, μέσα στὸν Ἐμφύλιο, στὸ βιβλίο του *Ἡ Ἐθνικὴ Ἀντίστασις (ΕΑΜ - ΕΛΑΣ - ΕΔΕΣ - ΕΚΚΑ)*, ὅτι:

> Ὁ Ἀγὼν ἐθνικῆς ἀντιστάσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὑφ' ὅλας του τὰς καλὰς καὶ τὰς κακὰς μορφάς, ἀποτελεῖ ἓν ἐνιαῖον σύνολον καὶ ὡς τοιοῦτο πρέπει νὰ μελετηθῇ[13].

Ὁ ἴδιος ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου δηλώνει ἄλλωστε σαφῶς τὴ θέση του. Ἡ ἱστοριογραφία θὰ ἀντιμετωπίσει τὰ ζητήματα ποὺ εἶχε τότε θέσει, πολὺ ἀργότερα, στὴ δεκαετία τοῦ 1980.

Ἡ περίπτωση τοῦ Πυρομάγλου δὲν εἶναι ὡστόσο μεμονωμένη. Ὁ Ἡρακλῆς Πετιμεζᾶς, ἡγετικὸ στέλεχος τοῦ ΕΔΕΣ τῆς Ἀθήνας καὶ Ὑπουργὸς στὴν πρώτη μεταπελευθερωτικὴ κυβέρνηση, ἐκφράζει, τὴν ἴδια περίοδο, ἀντίστοιχες ἀπόψεις[14].

Ἡ δημιουργία τῆς Κίνησης ἔγινε δυνατὴ μέσα ἀπὸ τὶς ἐμπειρίες τῆς δικτατορίας τοῦ 1967 καὶ τῆς διάσπασης τοῦ ΚΚΕ τὸ 1968. Τὰ δύο αὐτὰ γεγονότα ἀποδέσμευσαν τὰ μέλη τῆς Κίνησης ἀπὸ τὶς ἀγκυλώσεις τοῦ παρελθόντος. Ἐναντίον τῆς δικτατορίας θὰ βρεθοῦν στὴν ἴδια πλευρά. Τὸ ΚΚΕ ἐσωτερικοῦ θὰ εἶναι καὶ τὸ μόνο κόμμα ποὺ ἀργότερα ὑποστηρίζει τὴν Κίνηση[15]. Τὰ μέλη τῆς Κίνησης, ὡστόσο, πῆραν τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀναγνώρισης τῆς Ἀντίστασης, ἔξω ἀπὸ κάθε κομματικὴ κηδεμονία καὶ γι' αὐτὸ κατακρίθηκαν ἀπὸ πολλὲς πλευρές.

Πρώτη μεγάλη ἐκδήλωση τῆς Κίνησης ὑπῆρξε ἡ «παναντιστασιακὴ συγκέντρωση» στὶς 11 Ὀκτωβρίου 1976 στὸ γήπεδο τοῦ Παναθηναϊκοῦ στὴν Ἀθήνα, ὅπου συγκεντρώθηκε 25.000 κόσμος, ἀντιστασιακοὶ καὶ ὄχι μόνο, καθὼς

---

12. Βλ. Ἀντώνης Μυτιληναῖος, *Μαρτύρων Πορεία*, Ἀθήνα 1997, σσ. 10, 123-124.

13. Βλ. Κομνηνὸς Πυρομάγλου, *Ἡ Ἐθνικὴ Ἀντίστασις (ΕΑΜ – ΕΛΑΣ – ΕΔΕΣ – ΕΚΚΑ). Κριτικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τὴν διαμόρφωσίν της*, Ἀθήνα 2η ἔκδοση 1975, σ. 11.

14. Βλ. Ἡρακλῆς Πετιμεζᾶς, *Τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα. Μιὰ σειρὰ ἄρθρων ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν μας ζητημάτων*, Ἀθήνα 1947.

15. Βλ. *Ἡ Αὐγή*, 12.10.1976 καὶ σειρὰ δημοσιευμάτων ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Ὀκτωβρίου 1976. Στὴν ἴδια ἐφημερίδα, σήμερα, δημοσιεύεται κάθε Τρίτη εἰδικὴ σελίδα γιὰ τὴν Ἀντίσταση, μὲ εὐθύνη τοῦ Πέτρου Ἀνταίου, στὴν ὁποία προβάλλεται τακτικὰ ἡ δράση τῆς Κίνησης.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἡ ἀπήχηση τῆς πρωτοβουλίας ἦταν μεγάλη. Στὸ ψήφισμά της ἡ συγκέντρωση ἀποφασίζει «νὰ καταβάλει κάθε προσπάθεια γιὰ τὴ χαλύβδωση τῆς ἐθνικῆς ὁμοψυχίας» καὶ ζητᾶ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν «ἄμεση, καθολική, σαφὴ καὶ ἀπερίφραστη ἀναγνώριση τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης» καὶ «τὴν ἐπιστροφὴ τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης ποὺ βρίσκονται στὸ ἐξωτερικό»[16].

Ἡ Νέα Δημοκρατία, τὸ ΠΑΣΟΚ καὶ τὸ ΚΚΕ εἶχαν τότε πάρει «ἀρνητικὴ θέση ἀπέναντι στὴ συγκαλούμενη συγκέντρωση». Ἡ Νέα Δημοκρατία μὲ βίαιες ἀνακοινώσεις ἐπανέλαβε τὰ γνωστὰ περὶ «ἀναμοχλεύσεως τοῦ παρελθόντος», τὸ ΠΑΣΟΚ εἶχε «ἐπιφυλάξεις», τὸ ΚΚΕ ἔστειλε ἀντιπροσωπεία στὸν Π. Κανελλόπουλο, μεταφέροντας τὴν ἄποψη «ὅτι δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ενισχυθεῖ ἡ συγκέντρωση». Ὁ Κανελλόπουλος, βουλευτὴς τότε τῆς Νέας Δημοκρατίας, ἀνακαλεῖ τὴν ἀπόφαση ποὺ εἶχε πάρει, μετὰ ἀπὸ πρόσκληση τῆς «Ἐπιτροπῆς Πρωτοβουλίας», νὰ εἶναι ὁμιλητὴς στὴ συγκέντρωση. Γιὰ νὰ μὴ γίνει «ἔστω καὶ ἄθελά του συντελεστὴς πολιτικῆς ἀνωμαλίας», ὅπως δηλώνει[17].

Αὐτὸ ἦταν τὸ κλίμα τὸ ὁποῖο ἀντιμετώπισε ἡ Κίνηση, ὅταν ἀκόμα καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἑνωμένης ἐθνικῆς Ἀντίστασης θεωρεῖται ὅτι μπορεῖ νὰ προκαλέσει «πολιτικὴ ἀνωμαλία».

Ἡ ἀναφορὰ στὶς συγκεκριμένες χρονολογίες 1941 – 1944 δὲν γίνεται τυχαῖα ἀπὸ τὴν Κίνηση, οὔτε ἐπαναλαμβάνεται σὲ κάθε ἐκδήλωσή της δίχως συγκεκριμένο λόγο.

Στὸν πρῶτο νόμο γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς Ἀντίστασης, τοῦ 1949, ὁρίζεται ὡς ἡμερομηνία λήξης τῆς Ἀντίστασης ἡ 12η Μαρτίου 1945, γιὰ ὅλη τὴ χώρα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κρήτη (ποὺ ἀπελευθερώνεται στὶς 29 Μαΐου 1945). Βάσει αὐτοῦ τοῦ νόμου, ἀντιστασιακὲς θεωροῦνται οἱ ὀργανώσεις ποὺ ἔδρασαν «κατὰ τοῦ κατακτητοῦ». Γιὰ νὰ ἀναγνωριστοῦν θὰ πρέπει νὰ ὑποβάλουν ἐκθέσεις τῆς δράσης τους στὸ Ὑπουργεῖο Στρατιωτικῶν, ἐπιτροπὴ τοῦ ὁποίου θὰ ἀποφασίζει τὴν ἀναγνώρισή τους ἢ μή[18]. Φυσικὰ οἱ ἐαμικὲς ὀργανώσεις δὲν ὑποβάλλουν ἐκθέσεις, οὔτε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου, οὔτε μετά. Ἐκθέσεις ὑποβάλλουν ὅμως ἄλλες ἀντιστασιακὲς ὀργανώσεις[19].

---

16. Βλ. «Τὸ Ψήφισμα τῆς συγκέντρωσης», «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Αντίσταση 1941-1944...» *ὅ.π.*, σ. 17.

17. Βλ. «Ἡ Δήλωση τοῦ τέως Πρωθυπουργοῦ κ. Π. Κανελλόπουλου», «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Αντίσταση 1941-1944...» *ὅ.π.*, σ. 12, ὅπου καὶ οἱ ἀντιδράσεις τῶν κομμάτων.

18. Βλ. ΑΝ 971/1949 «Περὶ ἀπονομῆς ἠθικῶν ἀμοιβῶν εἰς τὰς ἐθνικὰς ἀνταρτικὰς ὁμάδας καὶ ἐθνικὰς ὀργανώσεις ἐσωτερικῆς ἀντιστάσεως», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. Α΄, φ. 105.

19. Βλ. Γενικὸ Ἐπιτελεῖο Στρατοῦ, Διεύθυνση Ἱστορίας Στρατοῦ, *Ἀρχεῖα Ἐθνικῆς Ἀντίστασης (1941-1944)*, τ. 2ος Ἀνταρτικὲς Ὀργανώσεις ΕΟΕΑ – ΕΔΕΣ· τ. 5ος Ἀνταρτικὲς Ὀργανώσεις ΕΚΚΑ – 5/42 ΣΕ. Ἀνταρτικὲς Ὀργανώσεις Μακεδονίας – Δυτ. Θράκης – Θεσσαλίας. Ἀνταρτικὲς Ὀργανώσεις Πελοποννήσου· τ. 6ος Ἀνταρτικὲς Ὀργανώσεις Κρήτης· τ. 7ος Ἀντιστασιακὲς Ὀργανώσεις Ἐσωτερικοῦ, Ἀθήνα 1998. Ἐκθέσεις δράσης ἀρχίζουν νὰ ὑποβάλλονται ἤδη ἀπὸ τὸ 1944, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τὸ 1969 ἡ δικτατορία «διευρύνει» τὰ ὅρια καὶ τὴν ἔννοια τῆς Ἀντίστασης. Ὁρίζει ὅτι ἡ Ἀντίσταση ἀρχίζει τὸ 1922 καὶ διαρκεῖ μέχρι τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1950 τουλάχιστον, διευκρινίζοντας ὅτι μὲ τὸν ὅρο ἐχθρὸς «νοούνται», ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς καὶ τὰ στρατεύματα κατοχῆς, καὶ ὅσοι δροῦν «ἀντεθνικῶς» κατὰ τὴν Κατοχὴ ἀλλὰ καὶ «ὁ κομμουνισμὸς ὑφ' οἱανδήποτε μορφὴν καὶ ἐκδήλωσιν, ὡς καὶ οἱ ὑπηρετήσαντες αὐτόν, ἀπὸ τῆς Ἀπελευθερώσεως τῆς Χώρας καὶ ἐντεῦθεν»[20]. Ἀργότερα ἐπαυξάνει μὲ Νομοθετικὸ Διάταγμα τοῦ 1971[21].

Ἡ Κίνηση δὲν παύει νὰ θυμίζει ὅτι ἡ Ἀντίσταση λήγει μὲ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ ἀπαιτεῖ τὴν κατάργηση τῶν χουντικῶν νόμων, μὲ τοὺς ὁποίους συνταξιοδοτήθηκαν καὶ ὅσοι ἔδρασαν στὰ Τάγματα Ἀσφαλείας καὶ ἄλλες παρακρατικὲς ὁμάδες τῆς Κατοχῆς καὶ τοῦ Ἐμφυλίου. Κάτι ποὺ θὰ γίνει μόλις τὸ 1982, χάρις καὶ στὶς δικές της ἐνέργειες[22].

Ὁ Τάκης Μιχαηλίδης τῆς ΠΕΑΝ, ὁ ὁποῖος εἶχε καταδικαστεῖ ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς σὲ θάνατο γιὰ τὴ συμμετοχή του στὴν ἀνατίναξη τῆς ΕΣΠΟ, θὰ ζήσει στὴν Ἀθήνα ὅλη τὴ φρίκη τῶν Δεκεμβριανῶν, ὅταν σύντροφοί του σκοτώνονται ἀπὸ τὴν «Ὀργάνωση Προστασίας Λαϊκῶν Ἀγωνιστῶν» (ΟΠΛΑ) ποὺ θὰ τὸν ἀναζητήσει καὶ στὸ σπίτι του νὰ τὸν συλλάβει ὅμηρο. Τὸ 1961 παραλαμβάνει τὸ ἀναμνηστικὸ μετάλλιο τῆς Ἀντίστασης, βάσει τοῦ πρώτου νόμου τοῦ 1949. Ἀναλογίζεται τότε πῶς:

> ... πῆραν ... μετάλλιο οἱ ἀμέτοχοι, οἱ δοσίλογοι, οἱ μαυραγορίτες, οἱ ταγματασφαλίτες, οἱ καταδότες, οἱ βασανιστές ... [ὄχι ὅμως ὅσοι] εἶχανε ἀγωνιστεῖ μὲ τὸ ΕΑΜ ... Λὲς καὶ ἡ πείνα, ὁ θάνατος ... τὰ μπλόκα ... οἱ φυλακίσεις ... οἱ τουφεκισμοὶ δὲν ἦταν κοινὰ γιὰ ὅλους ... Ἐγὼ ἔτυχε καὶ ἤμουνα «μπλέ». Ἔτυχε. Πῆρα λοιπὸν τὸ παράσημο, ὄχι τὸ παράσημο, τὸ «ἀναμνηστικὸ μετάλλιο», ἔτσι, σὰν φτηνή, πολύ φτηνὴ παραχώρηση. Ἔχοντας χάσει φίλους ἀκριβούς. Ἀπὸ τοὺς Γερμανούς ... Ἀπὸ τὸν ΟΠΛΑ ...[23]

Στὸ μητρῶο τῆς Κίνησης εἶναι γραμμένα 352 μέλη. Καθὼς τὸ σωματεῖο ἱδρύεται ἑπτὰ χρόνια μετὰ τὶς πρῶτες δημόσιες κινητοποιήσεις καὶ στηρίζεται πάντα στὴν ἀνιδιοτελὴ προσφορὰ τῶν ἀντιστασιακῶν, ποὺ δὲν στοχεύ-

---

20. Βλ. ΝΔ 179/1969 «Περὶ Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. Α΄, φ. 73.

21. Βλ. ΝΔ 936/1971 «Περὶ τροποποιήσεως διατάξεών τινων τοῦ ΝΔ 179/69 'περὶ Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως'», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. Α΄, φ. 147.

22. Βλ. Ν 1285/1982 «Γιὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ ἐναντίον τῶν στρατευμάτων κατοχῆς 1941-1944», *Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως*, τ. Α΄, φ. 115.

23. Βλ. Π. Μ. Μιχαηλίδης, *Ἀγαθουπόλεως 7. Μικρὲς ἱστορίες ἀπὸ τὴν μεγάλη Κατοχή*, Ἀθήνα 1991, σσ. 170, 192.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ουν στὴν προσωπική τους προβολή, δὲν ἔχει γίνει πλήρης καταγραφὴ ὅσων δραστηριοποιήθηκαν στὰ πλαίσια τῆς Κίνησης, οὔτε σημειώνεται γιὰ ὅλους ἡ ὀργάνωση στὴν ὁποία ἀνῆκαν κατὰ τὴν Κατοχή. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι ἀκόμα καὶ ὁρισμένοι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὑπογράφουν τὶς πρῶτες διακηρύξεις, ὅπως ἡ Εριφύλη Καρτάλη, δὲν ἐμφανίζονται ὡς μέλη, χωρὶς αὐτὸ νὰ ἀποτελεῖ ἔνδειξη μεταγενέστερης διαφοροποίησης ἢ διαφωνίας τους μὲ τοὺς στόχους τῆς Κίνησης. Ἐπίσης στὸν τρόπο καταγραφῆς ὀφείλεται καὶ ἡ μὴ ἐμφάνιση ἀντιστασιακῶν ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ὀργανώσεων ποὺ καταγράφονται στὶς πρῶτες διακηρύξεις. Ἐξάλλου, καὶ ἡ προχωρημένη ἡλικία ὁρισμένων δὲν τοὺς ἐπέτρεψε νὰ ἔχουν μακρὰ ἐνεργὴ δράση. Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ μέλη δὲν ζοῦν σήμερα, ὑπάρχουν ὅμως κάποια νεώτερα, ποὺ δὲν συμμετεῖχαν στὴν αντίσταση καὶ ἴσως συνεχίσουν τὸ ἔργο τῆς Κίνησης.

> Στὸ καταστατικὸ τοῦ σωματείου ὁρίζεται ὅτι:
> Μεταξὺ τῶν 40 Μελῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἐκλέγεται ὑποχρεωτικὰ τουλάχιστον ἕνα μέλος ἀπὸ κάθε μιὰ ἀπὸ τὶς Ὀργανώσεις: Ἐθνική Ἀλληλεγγύη (ΕΑ), Ἐθνικὸ Ἀπελευθερωτικὸ Μέτωπο (ΕΑΜ), Ἐθνικὸς Δημοκρατικὸς Ἑλληνικὸς Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ), Ἐθνικὴ Δράση (ΕΔ), Ἐθνικὸ Κομιτᾶτο (ΕΚ), Ἐθνικὴ καὶ Κοινωνικὴ Ἀπελευθέρωση (ΕΚΚΑ), Ἑλληνικὸς Λαϊκὸς Ἀπελευθερωτικὸς Στρατὸς (ΕΛΑΣ), Ἐθνικὲς Ὁμάδες Ἑλλήνων Ἀνταρτῶν (ΕΟΕΑ), Ἑναία Πανελλαδικὴ Ὀργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ), Ἱερὴ Ταξιαρχία (ΙΤ), Μαχομένη Ἱερὴ Ταξιαρχία (ΜΙΤ), Πανελλήνια Ἕνωση Ἀγωνιζομένων Νέων (ΠΕΑΝ), Τρίαινα, καὶ ὅσες ἄλλες ἔχουν ἀναγνωριστεῖ ἐπίσημα ἀπὸ τὴν Πολιτεία, ἐφόσον ὑπάρχουν ὑποψήφιοι ποὺ ἀνήκουν στὶς Ὀργανώσεις αὐτές[24].

Ἤδη στὸ καταστατικὸ ἔχει προστεθεῖ στὶς ὀργανώσεις τῶν διακηρύξεων ἡ ΜΙΤ, τὸ μαχόμενο τμῆμα τῆς ΙΤ, ἐνῶ ἡ ΕΣΑΣ καὶ τὸ ΕΕΑΜ, ποὺ ὑπάρχουν στὶς διακηρύξεις, δὲν ἀναφέρονται ὀνομαστικά. Στὸ σύνολο τῶν 352 μελῶν, οἱ ἀντιστασιακοὶ εἶναι 307 καὶ τὰ νεότερα μέλη 45. Γιὰ 210 ἀπὸ τοὺς ἀντιστασιακοὺς ἔχει καταγραφεῖ στὸ μητρῶο καὶ ἡ ὀργάνωση στὴν ὁποία ἀγωνίστηκαν. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 183 ἀνῆκαν σὲ μία ὀργάνωση, ἐνῶ οἱ 27 σὲ δύο ἢ περισσότερες ὀργανώσεις.

> Συμμετέχουν ἀναλυτικὰ ἀντιστασιακοὶ ἀπὸ τὶς ἑξῆς ὀργανώσεις:

---

24. Βλ. *Κίνηση Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44, Καταστατικό ... ὅ.π.*, Κεφάλαιο Στ΄, Διοικητικὸ Συμβούλιο, Ἄρθρο 19. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ εἶναι δείγμα τοῦ ἀντιπροσωπευτικοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο λειτουργεῖ τὸ σωματεῖο.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΟΕΑ[25] 2
ΕΑ 3
ΕΔ 5
ΕΚΚΑ 1
ΕΟΚ 2
ΕΑΜ 54
ΕΚ 3
ΕΔΕΣ 3
ΕΛΑΣ12
ΕΛΑΝ[26] 1
«Ἑλληνοπούλα» 1
ΕΠΟΝ 19
ΙΤ 8
ΜΙΤ 3
«Ὅμηρος» 1
ΟΜΤΚ[27] 1
ΠΕΑΝ 59
ΡΑΝ[28] 1
«Τρίαινα» 1

Μέλη εἶναι ἐπίσης ἀκόμα 3 ἀντιστασιακοὶ πού πολέμησαν στὴ Μέση Ἀνατολή.

Εἶναι 25 ὅσοι ἀγωνίστηκαν σὲ περισσότερες ἀπὸ μία «συγγενεῖς» ὀργανώσεις[29]: ΕΟΕΑ - ΠΕΑΝ 1, «Ἐθνικὴ Ὀργάνωση Ρεθύμνου» (ΕΟΡ) - «Ἐθνικὴ Ἕνωση Νέων» (ΕΕΝ) 1, ΕΑΜ - ΕΛΑΣ 4, ΕΚ - ΕΟΕΑ - ΕΔΕΣ 1, ΕΔΕΣ - ΕΟΕΑ 4, ΕΣΑΣ - ΠΕΑΝ 3, ΕΠΟΝ - ΕΑΜ 1, ΕΠΟΝ - ΕΛΑΣ 8, ΙΤ - ΕΟΕΑ 1 καὶ τέλος ἕνα μέλος σημειώνεται ὅτι μετεῖχε στὴν «Πολιτικὴ Ἐπιτροπὴ Ἐθνικῆς Ἀπελευθέρωσης» (ΠΕΕΑ)[30], προερχόμενο ἀπὸ τὸ ΕΑΜ.

Διαφορετικὴ ὑπῆρξε τέλος ἡ πορεία δύο μελῶν τῆς Κίνησης: ἕνα ξεκίνησε ἀπὸ τὶς ΕΟΕΑ καὶ ἀργότερα ἐντάχθηκε στὸ ΕΑΜ, ἕνα δεύτερο ἀντίστοιχα ἀπὸ τὸν ΕΔΕΣ προσχώρησε στὴν ΕΠΟΝ καὶ τέλος στὸ ΕΑΜ.

Τὰ μέλη τῆς Κίνησης καλύπτουν μεγάλο φάσμα τῶν ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων, προερχόμενα ἀπὸ 22 ὀργανώσεις καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς στρατιωτικὲς μονάδες τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ἐκπροσωποῦνται κυρίως τὸ ΕΑΜ καὶ ἡ ΠΕΑΝ, ἀλλὰ καὶ ὀλιγομελεῖς ὀργανώσεις πληροφοριῶν καὶ δολιοφθορᾶς, ὅπως ὁ «Ὅμηρος» καὶ ἡ «Τρίαινα». Στὶς ὀργανώσεις πού ἀντιπροσωπεύονται στὶς πρῶτες διακηρύξεις καὶ σὲ ἐκεῖνες πού ἀναφέρονται ὀνο-

---

25. Σημειώνουμε ξεχωριστὰ τὰ μέλη τῶν ΕΟΕΑ καὶ ξεχωριστὰ τὰ μέλη τοῦ ΕΔΕΣ, ὄχι μόνο γιὰ λόγους τυπικούς, ἀφοῦ ἔτσι σημειώνονται καὶ στὸ μητρῶο, ἀλλὰ γιατὶ συνήθως εἶναι στὴν πρώτη περίπτωση ἀντάρτες καὶ στὴ δεύτερη μέλη τοῦ ΕΔΕΣ τῆς Ἀθήνας.

26. «Ἑλληνικὸ Λαϊκὸ Ἀπελευθερωτικὸ Ναυτικό».

27. «Ὀργάνωση Μυστικοῦ Τύπου Κρήτης».

28. «Ρῆλος – Αὐλῶν – Νῆσοι».

29. Οἱ ὀργανώσεις ἀναφέρονται μὲ τὴ σειρὰ πού ἔχουν καταγραφεῖ στὸ μητρῶο, σειρὰ μὲ τὴν ὁποία τὰ μέλη πέρασαν ἀπὸ τὴ μία ὀργάνωση στὴν ἄλλη ἢ συμμετεῖχαν ταυτόχρονα.

30. Ἡ ΠΕΕΑ δὲν εἶναι φυσικὰ ἀντιστασιακὴ ὀργάνωση ἀλλὰ περιλαμβάνεται ἐδῶ γιὰ νὰ δοθεῖ ἀνάγλυφα ὁ τρόπος καταγραφῆς στὸ μητρῶο τῆς Κίνησης, ἐνδεικτικὸς τῆς μνήμης καὶ τῆς ἀντίληψης τῶν μελῶν.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μαστικὰ στὸ καταστατικὸ τοῦ σωματείου, ἔχουν προστεθεῖ ἀντιστασιακὲς ὀργανώσεις τῆς Κρήτης καὶ Κρητικῶν τῆς Ἀθήνας (ΕΟΚ, ΟΜΤΚ, ΕΟΡ καὶ ΕΕΝ), τὸ ΕΛΑΝ, ἡ «Ἑλληνοπούλα», ὁ «Ὅμηρος» καὶ ἡ ΡΑΝ. Ἡ πορεία ὅσων συμμετεῖχαν σὲ περισσότερες ἀπὸ μία ὀργανώσεις εἶναι χαρακτηριστικὴ τῶν συνθηκῶν καὶ τοῦ κλίματος τῆς Κατοχῆς.

Οἱ ἀντιστασιακοί, ὡστόσο, δὲν ἐκπροσωποῦν ἐπισήμως ἐδῶ τὶς ὀργανώσεις τους. Ἡ συμμετοχὴ στὸ ἀντιστασιακὸ κίνημα, ποὺ ἔδειξε πῶς ἡ συλλογικὴ δράση μπορεῖ νὰ προασπίσει τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες[31], ἡ ἐμπειρία τῆς ἔνταξής τους σὲ μικρότερες ἢ μεγαλύτερες ὀργανώσεις, τοὺς ὁδηγεῖ νὰ ἀναλάβουν πρωτοβουλίες πέραν ἀπὸ τὶς προσωπικές τους πολιτικὲς πεποιθήσεις καὶ τὴ θέση τους στὸν Ἐμφύλιο. Ἔρχονται ὡς ἄτομα, μὲ τὴν ἱστορία του ὁ καθένας. Δημιουργοῦν μία νέα συλλογικότητα. Οἱ περισσότερες ἀντιστασιακὲς ὀργανώσεις ἔχουν ἄλλωστε τὰ δικά τους σωματεῖα, στὰ ὁποῖα ἀνήκουν πολλὰ ἀπὸ τὰ μέλη τῆς Κίνησης.

Ἡ Κίνηση δὲν ἀνταγωνίζεται τὰ σωματεῖα ἀντιστασιακῶν καὶ δὲν μονοπωλεῖ τὴν Ἀντίσταση ἢ τὶς μνῆμες τῶν ἀγωνιστῶν. Συνεργάζεται μὲ ὅσα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι δυνατό, ὅπως μὲ: τὴν «Ἕνωση Δημοκρατικῶν Ἀγωνιστῶν ΕΔΕΣ», τῆς ὁποίας ὁ πρόεδρος Κ. Παπαγιαννάκης εἶναι ἀπὸ τὰ ἱδρυτικὰ μέλη της· τὸν «Πανελλήνιο Σύνδεσμο Ἀγωνιστῶν Ἐαμικῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης»· τὸν «Πανελλήνιο Σύνδεσμο Ἀναπήρων Θυμάτων Πολέμου καὶ Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως»· τοὺς « Φίλους τῆς ΠΕΑΝ», μέλος τῶν ὁποίων εἶναι ὁ σημερινὸς πρόεδρος καὶ ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς Κίνησης, ὁ Γ. Α. Μαγκάκης[32]. Ὁ τελευταῖος ἦταν καὶ Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης τῆς κυβέρνησης τοῦ ΠΑΣΟΚ τὸ 1982, ὅταν ἀναγνωρίσθηκε νομοθετικὰ ἡ ἐθνικὴ Ἀντίσταση.

Ὑπάρχουν, φυσικά, καὶ ἄλλα σωματεῖα ἀντιστασιακῶν, μὲ τὰ ὁποῖα δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἐπαφὴ ἢ συνεργασία, ὅπως ὑπάρχουν ἀντιστασιακοὶ ὀργανώσεων, μέλη τῶν ὁποίων εἶναι στὴν Κίνηση, ἀλλὰ οἱ ἴδιοι δὲν θέλουν νὰ ἔχουν καμία σχέση μὲ τὶς δραστηριότητές της. Εἶναι ἕνα ἀκόμα δείγμα τῆς πολυσυλλεκτικότητας τῶν ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων καὶ τῆς ἴδιας τῆς Κίνησης. Ὅταν ὀργανώσεις ὅπως ἡ «Πανελλήνια Ἕνωση Ἀγωνιστῶν Ἐθνικῆς Ἀντίστασης», ποὺ πρόσκειται στὸ ΚΚΕ, στήνουν μνημεῖα πεσόντων «Ἀγωνιστῶν Ἐθνικῆς Ἀντίστασης ΕΑΜ, ΕΛΑΣ, ΕΠΟΝ, Δ. Στρατ. 1941-1949», ὅπως π.χ. στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς Κλειτορίας, στὴν Ἀχαΐα· ἢ σωματεῖα ἀνταρτῶν τοῦ ΕΔΕΣ δὲν συζητοῦν κἂν μὲ τὴν «Ἕνωση Δημοκρατικῶν Ἀγωνιστῶν ΕΔΕΣ», καταλογίζοντάς της, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, καὶ τὴν συμμετοχή

---

31. Βλ. Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*, Λονδίνο 1999, σ. 195.

32. Βλ. π.χ. «Ἀπὸ τὴ δράση τῶν ἄλλων ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων», *Περιοδικὴ Ἔκδοση τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 6ο (1991), σσ. 18-19.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

της στὴν Κίνηση, εἶναι φανερὸ ὅτι βρισκόμαστε ἀκόμα πολὺ μακρυὰ ἀπὸ τὴν ἐκπλήρωση τῶν στόχων τῆς Κίνησης.

Οἱ ἑορτασμοὶ ἐπετείων τῆς Ἀντίστασης, ἡ δημιουργία μνημείων στὴν Ἀθήνα καὶ ἀλλοῦ, καλύπτουν σημαντικὸ μέρος τῆς δράσης τῆς Κίνησης, στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἵδρυσής της κυρίως[33]. Ὅμως δὲν ἀποτέλεσαν τὸν ἀποκλειστικό της στόχο, ὅπως συχνὰ συμβαίνει στὶς ὀργανώσεις ἀντιστασιακῶν.

Κάθε χρόνο στὶς 24 Νοεμβρίου, ἐπέτειο τῆς ἀνατίναξης τῆς γέφυρας τοῦ Γοργοποτάμου, ποὺ ἔχει καθιερωθεῖ ἐπισήμως ἀπὸ τὸ 1982 ὡς ἡμέρα ἑορτασμοῦ τῆς ἐθνικῆς Ἀντίστασης[34], τὰ μέλη τῆς Κίνησης ἀφήνουν ἕνα λουλούδι στὸ μνημεῖο τοῦ Ἀγνώστου Στρατιώτη στὴν Ἀθήνα καὶ στὰ μνημεῖα πεσόντων στὶς ἄλλες πόλεις. Προσέρχονται, μόνος ὁ καθένας, σὲ ἕνα προσωπικὸ ἀλλὰ καὶ συλλογικὸ προσκύνημα. Συμμετέχουν μὲ τὸ δικό τους τρόπο, δηλώνοντας ὅτι ἡ Ἀντίσταση, στὸ συνολό της, ἀποτελεῖ μέρος τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου. Ἐπιλέγουν νὰ τιμήσουν τὴν ἡμέρα καὶ ἀτομικά, πέρα ἀπὸ τὴν ὅποια συμμετοχή τους σὲ ἐπίσημες ἐκδηλώσεις.

Μετὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς ἐθνικῆς Ἀντίστασης, τὸ 1982, ἡ Κίνηση συνεχίζει νὰ παρακολουθεῖ ἐνεργὰ τὶς διαδικασίες τῆς ἀναγνώρισης ἀπὸ τὴν πολιτεία. Δρῶντας κυρίως στὸ δημόσιο χῶρο, δραστηριοποιεῖται στὴν καταγραφὴ τῆς ἱστορίας τῆς Κατοχῆς καὶ προτείνει τρόπους διδασκαλίας τῆς ἱστορίας τῆς περιόδου. Συμμετέχει στὸ «Ἐθνικὸ Συμβούλιο Διεκδίκησης Γερμανικῶν Ἐπανορθώσεων», οἱ ἐνέργειες στὸ πλαίσιο τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦν σήμερα τὸ κύριο πεδίο δράσης τῶν μελῶν της. Οἱ ἀντιστασιακοὶ δὲν ἐπιλέγουν τὸ ρόλο παλαίμαχων πολεμιστῶν ἀλλά, μὲ τὴν ἐνεργὴ παρουσία τους, ἐπιθυμοῦν νὰ συμβάλουν στὴ διαμόρφωση τοῦ σύγχρονου τρόπου κατανόησης τοῦ φαινομένου τῆς Ἀντίστασης. Ὅπως ἀντίστοιχα ἀντιμετωπίζουν ὁρισμένοι Ἑβραῖοι ἐπιζῶντες τῶν στρατοπέδων, τὸ γεγονὸς τοῦ Ὁλοκαυτώματος, γεγονὸς καθοριστικὸ γιὰ τὴ διαμόρφωσή τους, ὅπως ἡ Κατοχή, ἡ Ἀντίσταση καὶ ὁ Ἐμφύλιος γιὰ τὰ μέλη τῆς Κίνησης, γιὰ ὅλους τοὺς ἀντιστασιακούς[35].

Ἀπὸ τὸ 1988 ὀργανώνονται συναντήσεις κατὰ τὶς ὁποῖες μαγνητοφωνοῦνται ἀφηγήσεις καὶ συζητήσεις «στελεχῶν ὅλου τοῦ Ἀντιστασιακοῦ φά-

---

33. Βλ. χαρακτηριστικὰ «Μὲ τὸν ἐντοιχισμὸ ἀναμνηστικῆς πλάκας στὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὴν "Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-1944" τιμήθηκε ἡ πρώτη ἀντιστασιακὴ πράξη τοῦ Μανώλη Γλέζου καὶ τοῦ Λάκη Σάντα», *Περιοδικὴ Ἔκδοση τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 4ο (1982), σσ. 5-9· «Μνημεῖο τῆς Ἀντίστασης. Τόποι ἀγώνα καὶ θυσιῶν στὸν Δῆμο Ἀθηναίων», *Περιοδικὴ Ἔκδοση τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 6ο (1997), σσ. 6-7· Πέτρος Ἀνταῖος, «Καλάβρυτα», *ὅ.π.*, σ. 14.

34. Βλ. Ν 1285/1982, *ὅ.π.*

35. Βλ. Τσβετὰν Τόντοροφ, «Οἱ καταχρήσεις τῆς μνήμης», *Ἑβραϊκὴ Ἱστορία καὶ Μνήμη*, ἐπιμ. Ὀντὲτ Βαρών – Βασάρ, Ἀθήνα 1998, σσ. 149-198.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σματος γιὰ γεγονότα τῆς Ἀντίστασης, ἔτσι ὅπως τὰ εἶχαν ζήσει οἱ ἴδιοι οἱ ἀφηγητὲς καὶ συζητητές»[36].

Ἡ Κίνηση συμβάλλει πολλαπλὰ στὴν ἱστοριογραφία τῆς περιόδου τῆς Κατοχῆς. Δημοσιεύεται «μία πρώτη βιβλιογραφικὴ καταγραφή» τῶν ἐκδόσεων γιὰ τὴν Κατοχὴ καὶ τὴν Ἀντίσταση», καθὼς καὶ δείγμα ἐργασίας γιὰ τὸν παράνομο ἀντιστασιακὸ τύπο[37]. Τὸ «Συνοπτικὸ Ἀντιστασιακὸ Ἡμερολόγιο», προσπάθεια ποὺ ξεκινᾶ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐκδόσεις της, δημοσιεύεται στὴ *Μαύρη Βίβλο τῆς Κατοχῆς*, καθὼς καὶ τὸ «Μαρτυρολόγιο: Ὁλοκαύτωμα - Ἑκατόμβες θυσιῶν»[38].

Ἡ Κίνηση δὲν περιορίζεται στὴ μαρτυρία τῶν ἀντιστασιακῶν ἀλλὰ συνεργάζεται μὲ νεώτερους ἐπιστήμονες καὶ πολιτικούς, καθὼς ἡ ἱστορία τῆς Ἀντίστασης δὲν ἀντιμετωπίζεται ὡς μία ἀκόμα εὐκαιρία αὐτοβιογραφίας τῶν μελῶν. Ἐπιδιώκει ἐπίσης νὰ ἐξεταστοῦν οἱ προεκτάσεις καὶ ὁ ἀντίκτυπος τοῦ ἀντιστασιακοῦ κινήματος στὸ παρόν[39]. Ὀργανώνει δημόσιες συζητήσεις, ὅπως τὴν ἡμερίδα μὲ θέμα «Ὁ ρόλος τῆς Ἑλληνίδας στὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση, καὶ τώρα στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰώνα»[40]. Ὁμάδα ἐργασίας ὑποβάλλει τεκμηριωμένες προτάσεις στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς Ἀντίστασης στὴ μέση ἐκπαίδευση, ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἐπιλεγμένα λογοτεχνικὰ κείμενα γιὰ τὰ διδακτικὰ βιβλία *Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα*[41].

Δὲν ἔχει ἔρθει ἡ στιγμὴ νὰ συζητηθεῖ δημόσια ὁ Ἐμφύλιος στὰ πλαίσια

---

36. Βλ. *Περιοδικὴ Ἔκδοση τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 5ο (1991), σ. 5.

37. Βλ. «Ἐκδόσεις γιὰ τὴν Κατοχὴ καὶ τὴν Ἀντίσταση», *Περιοδικὴ Ἔκδοση τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 4ο (1982), σσ. 28-43, τοῦ Γιώργου Διαμαντόπουλου, μέλους τῆς Κίνησης· «Ὁ παράνομος ἀντιστασιακὸς τύπος τῆς Κατοχῆς 1941-45. Μία ἐργασία τοῦ Γιώργου Διαμαντόπουλου, περίπου χιλίων σελίδων, σημαντικὸ ντοκουμέντο τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης», *Περιοδικὴ Ἔκδοση τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 6ο (1991), σ. 16.

38. Βλ. *Μαύρη Βίβλος τῆς Κατοχῆς*, Ἀθήνα 1999, σσ. 102-111, 40-83. Ἐκδίδεται ἀπὸ ἐπιτροπὴ στὴν ὁποία μετέχουν μέλη τῆς Κίνησης καὶ τοῦ «Ἐθνικοῦ Συμβουλίου Διεκδίκησης Γερμανικῶν Ἐπανορθώσεων» καὶ ἐντάσσεται στὶς ἐνέργειες γιὰ τὴ διεκδίκηση τῶν γερμανικῶν ἐπανορθώσεων, ποὺ ἀποτελοῦν σήμερα τὸν κυριότερο στόχο τῆς Κίνησης.

39. Βλ. π.χ. «Ἐπίκαιροι προβληματισμοὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ ψυχροῦ πολέμου», *Περιοδικὴ Ἔκδοση τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 5ο (1991).

40. Βλ. «Ὁ ρόλος τῆς Ἑλληνίδας στὴν Ἐθνικὴ Ἀντίσταση, καὶ τώρα στὸ κατώφλι τοῦ 21ου αἰώνα (κατακτήσεις, προβλήματα, προσδοκίες), Δευτέρα, 17 Μαρτίου 1997 – Αἴθουσα Τελετῶν τοῦ ΕΜΠ», *Περιοδικὴ Ἔκδοση τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 6ο (1997), σσ. 21-48.

41. Βλ. Γιῶργος Κόκκινος, «Διδασκαλία τῆς ἱστορίας στὸ Λύκειο», *Περιοδικὴ Ἔκδοση τῆς Κίνησης «Ἑνωμένη Ἐθνικὴ Ἀντίσταση 1941-44»*, τχ. 6ο (1997), σσ. 12-13· «Ἡ Ἀντίσταση νὰ περάσει στὴν Παιδεία», *ὅ.π.*, σσ. 11-13· Πέτρος Ἀνταῖος, «Ὕστατες ἔγνοιες τοῦ κόσμου τῶν ἀντιστασιακῶν», *Ἡ Αὐγή*, 30.11.1999.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῆς Κίνησης. Εἶναι ὅμως πολλοὶ στὴν Κίνηση, ἐκεῖνοι καὶ ἐκεῖνες, ποὺ πῆραν μέρος καὶ στὸν πόλεμο αὐτό, σὲ ἀντιμαχόμενες πλευρές. Στὸ «Μαρτυρολόγιο», δὲν θὰ καταγράψουν τὶς συγκρούσεις τῶν ἀντιστασιακῶν ὀργανώσεων στὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς, ἀναδεικνύοντας ὡς κορυφαία στιγμὴ τῆς συλλογικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀτομικῆς τους ἱστορίας, τὸ ἴδιο τὸ γεγονὸς τῆς Ἀντίστασης[42]. Γεγονὸς ποὺ γιὰ τοὺς περισσότερους συνέπεσε μὲ τὰ χρόνια τῆς νεότητάς τους[43]. Ἐξάλλου ἡ σιωπή, ἡ τόσο εὔγλωττη σιωπὴ τῆς Κίνησης γιὰ τὸν Ἐμφύλιο, εἶναι ἕνας τρόπος συμφιλίωσης, ὁ δικός της, πρὸς τὸ παρόν, τρόπος. Ἡ κίνηση συμφιλίωσης δὲν ἀποτελεῖ συμβιβασμό, οὔτε ἐντάσσεται στὴν πολιτικὴ τῆς «λήθης» ποὺ εἶχε ξεκινήσει ἤδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1950[44].

Ἡ συμμετοχὴ στὴν Κίνηση δὲν ἐμποδίζει τοὺς ἀντιστασιακοὺς νὰ ἀναφέρονται στὰ βιώματά τους, δὲν τοὺς ἔκανε νὰ ξεχάσουν τοὺς νεκροὺς τῶν ἐμφύλιων συγκρούσεων. Μπόρεσαν ὅμως νὰ προχωρήσουν μαζί, πέρα ἀπὸ τὶς διαχωριστικὲς γραμμὲς «νικητῶν» καὶ «ἡττημένων», πέρα ἀπὸ τὰ τραύματα τοῦ ἐμφυλίου.

Ὁ Πέτρος Ἀνταῖος, γραμματέας τῆς Κίνησης σήμερα, ὑπῆρξε ὁ ἐπικεφαλὴς τῶν ἐπονιτῶν ἀνταρτῶν στὸν ΕΛΑΣ καὶ τὸ Δημοκρατικὸ Στρατὸ Ἑλλάδας (ΔΣΕ). Στὸ βιβλίο του *Ἡ ἐλπίδα πάγωσε στὶς κορφές*, ἀφηγεῖται τὴν πορεία τῆς Φάλαγγας τῆς «Ταξιαρχίας τῶν ἀόπλων τῆς Ρούμελης» τοῦ ΔΣΕ, ποὺ ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν Εὐρυτανία γιὰ τὸ Γράμμο στὰ 1947. Ἀρχίζει μὲ τὰ λόγια τοῦ Τσέχωφ: «Πρέπει νὰ ἐξιλεώσεις τὸ παρελθὸν γιὰ νὰ μπορέσεις νὰ ζήσεις τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον», καὶ καταλήγει ὑπογραμμίζοντας:

> ... ἐξιλέωση σημαίνει τίμια ἀναγνώριση τῶν εὐθυνῶν ὅλων, συγνώμη, καὶ ἀμετάκλητη καταδίκη τῶν φανατισμῶν, τῶν παθῶν καὶ τῶν λαθῶν ποὺ ὁδήγησαν σὲ μιὰ τραγωδία ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἐπαναληφθεῖ ποτέ[45].

Τὰ μέλη τῆς Κίνησης ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν πρωτοβουλιῶν της μέχρι σήμερα ἀκολουθοῦν αὐτὸ τὸ δρόμο.

---

42. Βλ. *Μαύρη Βίβλος ... ὅ.π.*, σ. 40.

43. Βλ. Ὀντὲτ Βαρών, «Ἀντιστασιακὲς ὀργανώσεις νέων (1941-1944). Ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ στὸ συλλογικό», *Μνήμων*, τ. 14 (1992), σσ. 115-131, γιὰ τὸν ἰδιαίτερο χαρακτήρα τῆς συμμετοχῆς τῶν νέων στὴν Ἀντίσταση.

44. Βλ. Σπ. Β. Μαρκεζίνης, *Σύγχρονη Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (1936-1975)*, τ. 1ος 1936-1944, Ἀθήνα 1994, σ. 509.

45. Βλ. Πέτρος Ἀνταῖος, *Ἡ ἐλπίδα πάγωσε στὶς κορφὲς. Κάθοδος στὴν κόλαση τοῦ Ἐμφυλίου. Μυθιστόρημα*, Ἀθήνα 1998, σσ. 5, 286.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

Maria Spiliotopoulou, *The Movement "United Resistance 1941-44": a movement of reconciliation*

The Movement "United Resistance 1941-44" was officially founded in October 1983, but the attempts at a reconciliation of the participants of the Resistance, based on their common struggle during the Occupation, began in September 1976. The aim of the Movement, along with making known the value of the united Resistance, is to overcome the wounds of the Civil War.

The founding members of the Movement, who, also, played a leading role in its first public manifestations, were: L. Apostolou and M. Partsalidis, both secretaries of the EAM; K. Zevgou, member of the PEEA.; K. Pyromaglou, second-in-command of Zervas; G. A. Mangakis, T. Mihailidis and A. Mytilinaios of PEAN. The initiavite was taken outside of any political formation and the fact that it was heavily criticized from many parts, is indicative of the mentality prevailing at the time.

The Movement has 352 members, 45 of whom had not taken part in the Resistance, as they are younger. The veterans come from 22 Resistance organisations, covering a wide ideological specter of the movement. Their contribution to reestablishe the unified character of the Resistance has been fundamental; a character that had been challenged, as early as 1943, by the conflicts between these same organisations. The moment of reconciliation arrived while they fought together against the Dictatorship of 1967 and in 1968 with the splitting of the KKE.

The time to discuss the Civil War openly, in the context of the Movement, has not yet arrived. Many fought on opposing sides. They have not forgotten their dead, they do not preach oblivion, but they have achieved reconciliation in their own way, by being able to fight for a common cause.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Στὶς μέρες εὐφορίας ποὺ ζοῦμε ὅσον ἀφορᾶ τὶς σχέσεις μας μὲ τὴ γειτονικὴ Τουρκία, προβάλλει ἔντονα ἕνα ἐρώτημα ποὺ μὰς ὁδηγεῖ σὲ μιὰ καὶ μόνη διαπίστωση: πόσα λίγα γνωρίζουμε γι'αὐτὴ τὴ χώρα, γιὰ τοὺς ἀνθρώπους της καὶ γιὰ τὶς νοοτροπίες οἱ ὁποῖες ὁδηγοῦν στὰ ἱστορικὰ γεγονότα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐρευνῶν ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν τουρκικὴ ἱστορία εἶναι ἴσως ἀπόλυτα δικαιολογημένο νὰ μελετᾶμε θέματα ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὰ δικά μας ἐνδιαφέροντα ἀφοῦ ἔτσι εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχουμε ἕναν κοινὸ παράγοντα ἐπικοινωνίας εἴτε αὐτὸς εἶναι θετικὸς εἴτε ἀρνητικός. Ζητούμενο, ὡστόσο, παραμένει ἀναμφισβήτητα ἡ ἔρευνα καὶ ἡ παρουσίαση θεμάτων καὶ στὴν περίπτωσή μας θεμάτων ἱστορικῶν, ποὺ θὰ διαλευκάνουν τὶς ὅποιες ἀπορίες μας σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο σκέψης τῶν ἀνθρώπων μὲ τοὺς ὁποίους ἤρθαμε σὲ ἐπαφὴ ὡς ἔθνος, μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο, δηλαδὴ καὶ στὰ διαστήματα εἰρηνικῆς συμβίωσης, καὶ κατὰ τὴ διάρκεια καταστροφικῶν πολέμων. Ἕνα ἀπ' τὰ θέματα αὐτὰ εἶναι ὁ τρόπος συγγραφῆς τῆς ἱστορίας, ἡ ἐπιβολὴ αὐτοῦ τοῦ τρόπου στοὺς συγγραφεῖς τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων καὶ στὴ συνέχεια ἡ διδασκαλία αὐτῆς τῆς ἱστορίας σὲ σχολικὸ ἐπίπεδο. Θὰ ἐπιχειρήσω ἐδῶ νὰ παρουσιάσω[1] τὶς τάσεις ποὺ ὑπαγόρευσαν τὴν ἐθνικὴ ἱστοριογραφία, πάντα βέβαια, στὴ συγγραφὴ τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων, ἀφοῦ εὐτυχῶς, οἱ ἐπὶ μέρους μελέτες τῶν ἐρευνητῶν ἱστορικῶν ἀκολούθησαν μιὰν ἄλλη ἀνεξάρτητη πορεία.

Ἡ εἰκοσιδυάχρονη ἱστορικὸς στὴ Μουσικὴ Σχολὴ τῆς Ἄγκυρας Ἀφὲτ Ἰνάν, πνευματικὴ κόρη τοῦ Μουσταφὰ Κεμάλ, σὲ ἄρθρο της μὲ τίτλο "Ὁ Μουσταφὰ Κεμὰλ καὶ ἡ ἱστορικὴ θέση"[2] διηγεῖται τὴ γέννηση τῆς

---

1. Μιὰ πρώτη παρουσίαση αὐτῆς τῆς ἐργασίας ἔγινε στὴν ἡμερίδα τῆς Ἑταιρείας Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ Μνήμων, σὲ συνεργασία μὲ τὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο, στὶς 29 Ἰανουαρίου 2000 μὲ θέμα: *Ἱστοριογραφικὲς Προσεγγίσεις τοῦ Ὀθωμανικοῦ Παρελθόντος.*

2. Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi", *Belleten* 3(1939) σσ. 243-246.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

κεμαλιστικῆς μεταρρύθμισης στὴν ἱστορία μὲ τὸ παρακάτω ἐπεισόδιο:

> Τὸ 1928 σὲ ἕνα γαλλικὸ βιβλίο ἱστορίας βρῆκα γραμμένο ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀνήκουν στὴν κίτρινη φυλὴ καὶ ὅτι κατὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ ἄποψη εἶναι ἄνθρωποι δεύτερου, κατώτερου τύπου. Τὸ ἔδειξα στὸ Μουσταφὰ Κεμὰλ καὶ τοῦ εἶπα 'ἰσχύει αὐτό; Ὄχι δὲν εἶναι δυνατό' μοῦ εἶπε, 'πρέπει ν' ἀσχοληθοῦμε μὲ αὐτό. Ν' ἀσχοληθεῖς ἐσύ'.
>
> Ἡ Ἀφὲτ Ἰνὰν μὲ τὴ δύναμη ποὺ τῆς ἔδωσε αὐτὴ ἡ παρότρυνση, κατὰ τὴν 6η συνέλευση τῶν Τουρκικῶν Ἑστιῶν[3] (=Türk Ocakları) στὶς 26 Ἀπριλίου τοῦ 1930 ἔκανε τὴν ἐναρκτήρια ὁμιλία, ἡ ὁποία θὰ θεωρεῖται σημαντικὴ γιὰ πολλὰ χρόνια. Στὴν ὁμιλία αὐτὴ δήλωσε ὅτι ἡ ἱστοριογραφία παρέχει τὴν καλλίτερη δυνατότητα γιὰ νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ πραγματικὴ ἱστορία τῶν Τούρκων, ἡ ἐθνική τους ψυχὴ καὶ ἡ τουρκικὴ ὑπερηφάνεια. Στὴ συνέχεια καθώρισε τοὺς κύριους ἄξονες τῆς τουρκικῆς ἱστοριογραφίας καὶ ἐξέθεσε τὸ περιεχόμενο τῶν ἱστορικῶν θέσεων. Αὐτὲς ἦταν:
>
> α) Ἡ ἀρχαιότητα τῆς τουρκικῆς ἱστορίας καὶ ἡ εὐρύτητα τοῦ χώρου στὸν ὁποῖο ἐξαπλώθηκε, ἡ ὑπεροχὴ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας καὶ τῶν Χετταίων οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται οἱ ἀρχαιότεροι Τοῦρκοι τῆς Ἀνατολίας,
>
> β) ἡ πολὺ λαμπρὴ ἰδιαιτερότητα τοῦ τουρκικοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος μὲ τὴ διαμεσολάβηση τῶν Ἐτρούσκων, τὴν ἀρχαία ἐποχή, γέννησε τὸν Ἑλληνικὸ ἀκόμη καὶ τὸν Ρωμαϊκὸ πολιτισμό.
>
> Σ' αὐτὴ τὴ συνέλευση ἔγιναν ἄλλες δύο ὁμιλίες οἱ ὁποῖες προώθησαν τὴν ἄποψη τῆς Ἀφὲτ Ἰνὰν βάσει τῆς ὁποίας: "ὁ Τοῦρκος εἶναι πολιτισμός, ὁ Τοῦρκος εἶναι ἱστορία", καὶ ἐξυπηρετοῦσαν τὴν ἰδέα ὅτι κάθε λαμπρὸς πολιτισμὸς προσδιορίζεται ὡς τουρκικός (δηλαδή κάπως ἔτσι: αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς εἶναι πολὺ λαμπρὸς πρέπει νὰ εἶναι τουρκικός), παράλληλα ἔγινε μιὰ προσπάθεια νὰ ἐξυψωθοῦν οἱ παλιοὶ τουρκικοὶ πολιτισμοὶ καὶ νὰ δημιουργηθεῖ ἕνα δόγμα ποὺ θὰ τόνιζε πάντα τὴν ἀρχαιότητα τοῦ τουρκικοῦ παρελθόντος (αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς εἶναι τουρκικὸς ἄρα εἶναι πολὺ λαμπρός).
>
> Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ περίοδος τοῦ μονοκομματισμοῦ στὴν Τουρκία, δη-

---

3. Οἱ "Τουρκικὲς Ἑστίες" ἱδρύθηκαν τὸ 1912 ἀπὸ μιὰ ὁμάδα φοιτητῶν τῆς Στρατιωτικῆς Ἰατρικῆς καὶ λειτούργησαν πρὶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ νέου τουρκικοῦ κράτους, πρωταρχικὸ σκοπὸ εἶχαν ν' ἀντιταχθοῦν στὸ θεοκρατικὸ καθεστὼς τῆς ἐποχῆς, νὰ προωθήσουν τὴ γνώση μέσα ἀπὸ τὴν ἔρευνα, νὰ δώσουν στοὺς Τούρκους μιὰν ἐθνικὴ παιδεία, νὰ ἀνυψώσουν τὸ ἐπιστημονικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο τοῦ τουρκικοῦ ἔθνους "γιὰ τὴν τελειοποίηση τῆς τουρκικῆς γλώσσας καὶ τῆς τουρκικῆς φυλῆς". Fr. Georgeon, " Les foyers Turcs a l'époque Kemaliste (1923-1931)", *Turcica*, XV (1982), σσ. 168-215 καὶ Fr. Georgeon, "Nationalisme et populisme en Turquie, l'expérience des Foyers Turcs (1912-1931)", Gökalp A. (ἐκδ.), *De l'empire à la république, regards sur la Turquie*, Cahiers du GETC, 1(1984-85), σσ.19-29.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λαδὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1923 καὶ 1946 εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἐμφάνισης καὶ τῆς ὡρίμανσης τῆς κεμαλικῆς ἰδεολογίας[4]. Αὐτὰ τὰ χρόνια ἑδραιώνεται ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἱστορία πρέπει νὰ γράφεται γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει μιὰ πολιτικὰ κατευθυνόμενη ἐκπαίδευση.

Τὸ 1930 ἱδρύθηκε ἡ Ἐπιτροπὴ Μελέτης τῆς Τουρκικῆς Ἱστορίας[5], ποὺ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἱστορικοὺς ἀφοσιωμένους στὸ Μουσταφὰ Κεμάλ, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦταν καὶ ὁ γνωστὸς Γιουσοὺφ Ἄκτσουρα[6].

Ἡ πρώτη ἐπιστημονικὴ ἐργασία αὐτῆς τῆς Ἐπιτροπῆς ἐκδόθηκε στὸ τέλος τοῦ 1930 καὶ ἦταν ἕνα χοντρὸ βιβλίο μὲ τίτλο *Οἱ Κεντρικοὶ Ἄξονες τῆς Τουρκικῆς Ἱστορίας.*[7] Τὸ βιβλίο αὐτὸ τυπώθηκε μόνο σὲ 100 ἀντίτυπα, ποὺ μοιράστηκαν στοὺς ἐκλεκτοὺς φίλους τῶν ἀρχόντων. Ἦταν ἡ πρώτη φανέρωση τῆς κεμαλιστικῆς θεωρίας γιὰ τὴν τουρκικὴ ἱστορία, αὐτὸ ποὺ ὀνομάστηκε ἡ Τουρκικὴ Θέση Ἱστορίας καὶ στὰ Τουρκικὰ Türk Tarih Tezi. Τό περιεχόμενο αὐτῆς τῆς θέσης, περιληπτικὰ ἦταν τὸ ἑξῆς:

> Ἡ ἱστορία τοῦ τουρκικοῦ ἔθνους δὲν εἶναι, ὅπως θέλουν πολλοὶ νὰ τὴν παραστήσουν, μόνο ἡ ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Ἡ τουρκικὴ ἱστορία εἶναι πολὺ παλαιότερη. Ὁ Τοῦρκος δέν ἀνήκει στὴν κίτρινη φυλή· οἱ Τοῦρκοι εἶναι ἄνθρωποι ποὺ ἀνήκουν στὴ λευκὴ φυλή. Οἱ κτήτορες τῆς σημερινῆς πατρίδας φέρουν τὶς ἴδιες ἰδιαιτερότητες μὲ τοὺς παλιοὺς θεμελιωτὲς τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ σημερινοὶ Τοῦρκοι, ποὺ εἶναι τὰ ἐγγόνια τῶν κατοίκων τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, ἀνήκουν στὴν οἰκογένεια τῶν ἀνθρώπων ποὺ θεμελίωσαν τὸν παγκόσμιο πολιτισμό, στὸν ὁποῖο σημαντικὴ ἦταν ἡ συμβολή τους. Ὁ παγκόσμιος πολιτισμὸς εἶναι κοινὸ κτῆμα ὅλων τῶν ἀνθρώπων.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἀριθμὸς σελίδων ποὺ ἀφιερώθηκαν σ' αὐτὸ τὸ βιβλίο γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας εἶναι μόλις

---

4. Σημαντικὸ βιβλίο γιὰ τὴν κατανόηση αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι τοῦ Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetiminin Kurulması* 1923-1931, Ἄγκυρα 1981. (= Ἡ ἵδρυση τῆς μονοκομματικῆς διοίκησης στὴν Τουρκικὴ Δημοκρατία).

5. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti.

6. Σημαντικὸς ἱστορικὸς καὶ πολιτικὸς τοῦ κύκλου τῶν ἐθνικιστῶν, γεννήθηκε στὴ Ρωσσία τὸ 1876 πέθανε τὸ 1935. Ἀπὸ τούς συνεργάτες τοῦ Μουσταφὰ Κεμὰλ μὲ πλούσια δράση στὸν τομέα τῆς ἐθνικῆς ἀνόρθωσης. Μὲ τὸ ἔργο του ἀντέταξε τὸν Παντουρκισμὸ στὸν Πανοθωμανισμὸ καὶ τὸν Πανισλαμισμό, Fr. Georgeon, *Yusuf Akçura (1876-1935) Contribution à l' étude du mouvement national en Turquie au debut du XXe siècle*, Thèse pour le doctorat de IIIe cycle, Παρίσι 1978.

7. *Türk Tarihinin Anahatları* İstanbul 1930. Τὸ βιβλίο αὐτὸ κατηγορήθηκε ἀπὸ τὸν ἱστορικὸ İsmail Hakkı Uzun Çarşılı ὅτι εἶχε πολλὰ λάθη καὶ δὲν ἦταν βασισμένο σὲ ἱστορικὲς ἔρευνες.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πενῆντα. Διακόσιες σελίδες ἀναφέρονται στὰ τουρκικὰ κράτη καὶ στοὺς πολιτισμούς τους καὶ ἑκατὸ σελίδες στὴν τουρκικὴ καταγωγὴ ἄλλων πολιτισμῶν, οἱ ὁποῖοι, κατὰ κύριο λόγο, εἶναι πολιτισμοὶ ποὺ ἀναπτύχθηκαν στὰ ἐδάφη τῆς Ἀνατολίας. Στὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ βιβλίου παρουσιάζονται οἱ πολιτισμοὶ τῆς Κίνας, τῆς Ἰνδίας, τῆς Περσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου. Δὲν ἀναφέρεται καθόλου ὁ μεσαιωνικὸς καὶ νεώτερος εὐρωπαϊκὸς πολιτισμός[8].

Τὸ βιβλίο αὐτό, ὡστόσο, δὲν ἱκανοποίησε τὸ Μουσταφὰ Κεμὰλ καὶ τοὺς ἱστορικούς τοῦ κύκλου του. Θεωρήθηκε ὅτι χρειαζόταν νὰ στηρίζεται σὲ εὐρύτερη ἔρευνα γιὰ ν' ἀποφευχθοῦν κάποια σοβαρὰ λάθη. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ θεωρητικὴ καὶ μεθοδολογική του προσέγγιση ἔγινε ἀποδεκτή, κι ἐπειδὴ πίστεψαν ὅτι ἔπρεπε νὰ διαβαστεῖ ἀπὸ ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ, μετατράπηκε σὲ εἰσαγωγικὸ ἄρθρο τῶν 90 σελίδων. Τὸν δὲ ἑπόμενο χρόνο, δηλαδὴ τὸ 1931, τυπώθηκε ἀπὸ τὸ κρατικὸ τυπογραφεῖο σὲ 30.000 ἀντίτυπα καὶ στάλθηκε στὰ σχολεῖα ὡς βοηθητικὸ βιβλίο.

Τὰ διδακτικὰ βιβλία, γιὰ τὴν ἱστορία, στὰ δέκα πρῶτα χρόνια τῆς Τουρκικῆς Δημοκρατίας δίνουν μιὰ πολὺ καλὴ ἰδέα σχετικὰ μὲ τὴν ὑλοποίηση τῆς τουρκικῆς ἱστορικῆς θέσης. Ἄραγε ὅμως, ὑπῆρξαν ὑπερβολὲς στὴ σύνταξη τῆς ἐθνικῆς τουρκικῆς ἱστοριογραφίας; Ἀνεπιφύλαχτα ὑπῆρξαν.

Στὸ βιβλίο *Ἱστορία γιὰ τὶς Μέσες Σχολὲς* (τὰ Γυμνάσια δηλαδὴ) τοῦ 1936[9] διαβάζουμε:

> Ἡ τουρκικὴ φυλὴ ποὺ δημιούργησε τὰ μεγαλύτερα ρεύματα τῆς ἱστορίας, εἶναι μιὰ φυλὴ ποὺ προστάτεψε τὸν ἑαυτό της περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλη. Μολοντοῦτο στοὺς ἱστορικούς, ἀλλὰ καὶ στοὺς προϊστορικοὺς χρόνους ἀναμίχθηκε μὲ φυλὲς ποὺ ζοῦσαν στὰ πλατιὰ ἐδάφη στὰ ὁποῖα ἐξαπλώθηκε καθὼς καὶ μ' αὐτὲς ποὺ ζοῦσαν στὰ σύνορά της. Μόνο ποὺ ἐπειδὴ στὶς περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἀναμίξεις οἱ ἰδιότητες τῆς τουρκικῆς φυλῆς ἔμειναν ἀναλοίωτες, ἡ τουρκικὴ φυλὴ δέν ἔχασε ποτὲ τὴν ἰδιαιτερότητά της.

Στό ἴδιο βιβλίο ὁ συγγραφέας Şemseddin Günaltay ἀσχολεῖται μὲ τὶς δυναστεῖες καὶ τὶς αὐτοκρατορίες τῆς Κίνας καὶ τῶν Ἰνδιῶν καὶ μέ τά κράτη τῆς Αἰγύπτου καὶ τῆς Ἑλλάδας καὶ δηλώνει ὅτι σ' αὐτὲς τὶς δυναστεῖες ἢ τὶς αὐτοκρατορίες ὑπῆρχαν ἐσωτερικὲς ἀκαταστασίες καὶ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ δὲν μποροῦσαν ποτὲ νὰ ἔχουν καμιὰ ὁμοιογένεια. Γιὰ παράδειγμα οἱ Ἰνδοὶ δὲν ἔχουν οὔτε κὰν μιὰ κοινὴ γλώσσα, δὲν ἔχουν μιὰ πραγματικὴ ἑνότητα καὶ

---

8. Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih, Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, Κωνσταντινούπολη 1992, σσ. 103-107 (= Ἐξουσία καὶ ἱστορία, ἡ δημιουργία τῆς ἐπίσημης ἱστορικῆς θέσης στὴν Τουρκία (1929-1937)).

9. *Orta Mektep için Tarih* I, Κωνσταντινούπολη 1936, σσ. 20-21.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μιὰ κοινὴ ἱστορία. Καθὼς ἐπίσης καὶ οἱ Κινέζοι δὲν ἔχουν φυλετικὴ συνοχὴ καὶ μιὰ κοινὴ γλώσσα. Στὸ ἴδιο βιβλίο γίνεται ἀκόμη φανερὸ ὅτι τὸν πολιτισμὸ στοὺς Κινέζους τὸν μετέδωσαν οἱ Τοῦρκοι. Χαρακτηριστικὸ τῆς ἱστοριογραφίας αὐτῆς τῆς ἐποχῆς εἶναι τὸ ὅτι στὸ παραπάνω βιβλίο, στὴν Ὀθωμανικὴ περίοδο παρουσιάζονται ἀρκετὰ ἀναλυτικὰ τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίζονται στὴν Εὐρώπη καὶ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος "Ὁ ἀσθενὴς τῆς Εὐρώπης", ποὺ συναντᾶμε στὰ δυτικὰ ἐγχειρίδια. Ὅσο γιὰ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, αὐτὴ συχνὰ ἀντιμετωπίζεται σὰν μιὰ ξένη αὐτοκρατορία ποὺ δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὸ τουρκικὸ παρελθόν. Ἡ Büşra Behar[10] στὸ βιβλίο της *Ἐξουσία καὶ Ἱστορία* ἀναλύει αὐτὰ τὰ πρῶτα βιβλία ἱστορίας ὀνομάζοντάς τα "ὑποδειγματικὰ βιβλία ἱστορίας" τῆς περιόδου 1924-1932, παραθέτει τὰ περιεχόμενά τους καὶ προβαίνει σὲ κάποιες ἐκτιμήσεις. Τὰ βιβλία αὐτὰ εἶναι *Ἡ ἱστορία τῆς Τουρκίας*[11] ποὺ τυπώθηκε τὸ 1924 καὶ μέχρι τὸ 1929 ἔκανε τρεῖς ἐκδόσεις καὶ χρησιμοποιήθηκε στὰ σχολεῖα Μέσης Ἐκπαίδευσης. Τὸ δεύτερο παράδειγμα βιβλίου ἱστορίας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς εἶναι αὐτὸ ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἔχει τίτλο *Οἱ κεντρικὲς Ἀρχὲς τῆς Τουρκικῆς Ἱστορίας*[12] καὶ ἐκπροσωπεῖ τὴν πρώτη φανέρωση τῆς κεμαλιστικῆς θεωρίας στὴν ἱστορία. Αὐτὸ τὸ βιβλίο εἶναι ὁ προάγγελος τῆς τετράτομης Ἱστορίας ποὺ μπαίνει στὰ σχολεῖα. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα αὐτὸ τὸ τελευταῖο ἁπλοποιεῖται κάπως καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἱστορία γιὰ τὴ Μέση Ἐκπαίδευση σὲ τρεῖς τόμους.

Συνοψίζοντας παρατηροῦμε ὅτι μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1924-1932 ἐμφανίζονται στὴν οὐσία τρία βιβλία ἱστορίας καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δέκα τόμους. Στὰ βιβλία αὐτὰ ἐκφράζεται κατὰ κύριο λόγο ἡ Τουρκικὴ Θέση Ἱστορίας.[13]

Ὑπάρχουν, ὡστόσο, διαφοροποιήσεις ἀπὸ βιβλίο σέ βιβλίο ποὺ ξαφνιάζουν εὐχάριστα τὸν ἀναγνώστη· ὅπως στὸν πρόλογο τοῦ βιβλίου ποὺ ἔχει τὸν τίτλο *Ἱστορία τῆς Τουρκίας* καὶ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν τρίτη Γυμνασίου μεταξύ τῶν ἐτῶν 1924-1929, οἱ συγγραφεῖς ἀναφέρουν ἐκεῖ ὅτι μέχρι τότε ἡ ἱστοριογραφία τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου ἀναφερόταν στά γεγονότα μόνο ὡς ἀποτελέσματα πράξεων ὑψηλῶν προσώπων, σουλτάνων, βεζύρηδων, πριγκήπων, στρατηγῶν, ναυάρχων κ.λπ. πράγμα ποὺ δὲν εἶναι σωστό καὶ ὅτι αὐτοὶ ἀντιθέτως θέλουν νὰ διδάξουν στοὺς μαθητὲς ὅτι τὰ γεγονότα

---

10. Büşra Behar, *ὅ. π.* σσ. 98-116.

11. *Türkiye Tarihi*, γραμμένο ἀπὸ τοὺς Hamid καὶ Muhsin.

12. *Türk Tarihinin Ana Hatları* εἶναι ἀποτέλεσμα συλλογικῆς ἐργασίας.

13. Βλ. καὶ Semavi Eyice, "Atatürk'ün büyük bir tarih yazdırma teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları", *Belleten* 32(1968), σσ. 509-526. (= Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἀτατοὺρκ νὰ ὑπαγορεύσει τὴ συγγραφὴ μιᾶς μεγάλης ἱστορίας: Οἱ κεντρικὲς Ἀρχὲς τῆς Τουρκικῆς Ἱστορίας).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ οἱ εἰδήσεις συνεχίζουν ἁλυσιδωτὰ καὶ ὅσο προχωροῦν οἱ αἰῶνες δημιουργεῖται ἀσάφεια καὶ πολυπλοκότητα[14].

Τὸ 1923 ὀργανώθηκε τὸ πρῶτο συνέδριο Τουρκικῆς Ἱστορίας στὴν Ἄγκυρα μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Μουσταφὰ Κεμὰλ καὶ τὴν ἐπίσημη πρόταση τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας, στὸ Σπίτι τοῦ Λαοῦ, μὲ σκοπὸ νὰ γίνει εὐρέως γνωστὴ ἡ Τουρκικὴ Θέση Ἱστορίας. Σύνεδροι ἦταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστο ἐκπαιδευτικοί· ἀπὸ αὐτοὺς οἱ 198 ἦταν καθηγητὲς στὴ Μέση Ἐκπαίδευση, οἱ 18 ἦταν καθηγητὲς Πανεπιστημίου μὲ τούς βοηθούς τους καὶ οἱ 25 μέλη τῆς Τουρκικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας. Σ' αὐτὸ τὸ Συνέδριο ἔγινε φανερὸ ὅτι τὰ ἐξέχοντα μέλη τῆς Ἑταιρείας ἤθελαν νὰ γράψουν μιὰν εὐρεία καὶ λεπτομερῆ Ἱστορία, ποὺ θὰ ὑπερασπιζόταν τὴν κεμαλιστικὴ ἱστορικὴ θέση καὶ παράλληλα θὰ φρόντιζαν νὰ παραχθοῦν κατάλληλα βιβλία γιὰ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἐκπαίδευσης[15]. Ἡ ἀνάγκη αὐτὴ ἐκφράζεται πολὺ γλαφυρὰ ἀπὸ τὸν ἐκπαιδευτικὸ İhsan Şerif:

> Κύριοι ... Εἶναι περισσότερα ἀπὸ σαράντα πέντε χρόνια ποὺ διδάσκω ἱστορία. Κάθε χρόνο σ' αὐτὴ τὴ μακρὰ περίοδο ζῶ μερικὲς πολὺ θλιβερὲς μέρες. Αὐτὲς εἶναι οἱ μέρες κατὰ τὶς ὁποῖες τὸ μάθημά μου φθάνει στὸ θέμα τῶν Τούρκων. Τότε ὁ τρόπος διδασκαλίας μου εἶναι ἄψυχος, χωρὶς ἐνθουσιασμό. Καὶ ἡ αἰτία; Ἡ ἔλλειψη γνώσης τόσο τῆς δικῆς μου ὅσο καὶ τῶν συναδέλφων μου σχετικὰ μὲ τὸ ὀροπέδιο τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας αὐτῆς τῆς ἐδῶ καὶ χιλιάδες χρόνια προγονικῆς πατρίδας. Ἡ γνώση αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ κορέσει τὴ δίψα τοῦ ἔρωτα γιὰ τὸ ἔθνος καὶ τὴν ἐθνικότητα οὔτε τὴ δική μου οὔτε τῶν μαθητῶν μου. Ἐκεῖνες τὶς μέρες μελετῶ, προσπαθῶ, ρίχνομαι στὰ βιβλία γιὰ νὰ νοιώσω κάποιον ἐνθουσιασμό, κάποια ἀγωνία. Ὅταν διαβάζω, ἡ κάθε σελίδα μπροστὰ στὰ μάτια μου εἶναι ἕνα πραγματικὸ ὀροπέδιο τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας. Πάνω σὲ κάθε λέξη ψάχνω κάποιο ἔγγραφο, κάποια πινακίδα, κάτω ἀπὸ κάθε γραμμὴ κάποιο μνημεῖο, κάποιο ἄγαλμα, κάποιον τάφο, κάποιο ἐρείπιο κοντολογὶς κάτι ποὺ νὰ δώσει ὑπερηφάνεια στὸν Τουρκισμό μου. Καὶ ψάχνω...
> Οἱ ὧρες περνοῦν. Τέλος κουρασμένος κι ἀπελπισμένος πετάω τὰ βιβλία σὲ μιὰν ἄκρη.

Σ' αὐτὸ τὸ Συνέδριο οἱ ἐργασίες ἐπικεντρώθηκαν σὲ τέσσερα κυρίως θέματα:

---

14. Hamid ve Muhsin, *Türkiye Tarihi*, Κωνσταντινούπολη 1930, σσ. VI-VII.

15. Τὸ σύνολο τῶν εἰσηγήσεων καὶ τῶν συζητήσεων δημοσιεύεται στὸ Birinci Türk Tarih Kongresi, *Kongrenin Zabıtları, Konferanslar, Münakaşalar*, 1932, Κωνσταντινούπολη 1932. Βλ. καὶ Büşra Behar, *ὅ. π.* σσ. 119-125.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

1. Στὸ θέμα τῆς χρήσης τῶν πηγῶν τῆς προϊστορίας καὶ τῆς ἱστορίας.
2. Στὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς τουρκικῆς γλώσσας.
3. Στὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὶς γεωγραφικὲς καὶ φυσικὲς ἀλλαγὲς ποὺ προκάλεσαν τὶς μεγάλες μετακινήσεις τῶν πληθυσμῶν τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας.
4. Στὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τα διδακτικὰ βιβλία ἱστορίας ποὺ ἐκτυπώθηκαν ἐκεῖνο τὸ χρόνο.

Παρατηροῦμε ὅτι δὲν ἔγινε καμιὰ συζήτηση γιὰ τὸ Ὀθωμανικὸ παρελθόν τῆς χώρας.

Στὸ δεύτερο Συνέδριο Τουρκικῆς Ἱστορίας ποὺ πραγματοποιήθηκε τὸ 1937, πέντε χρόνια δηλαδὴ ὕστερα ἀπ' τὸ πρῶτο Συνέδριο, καὶ κράτησε ἕξι μέρες, ἔγινε μιὰ προσπάθεια ἀπὸ ὁρισμένους ἱστορικοὺς νὰ προσεγγίσουν τὴν ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας μὲ κάποιο διεπιστημονικὸ τρόπο. Ὡστόσο, ἡ εἰκόνα ἦταν σαφής· ὑπῆρχε μιὰ γενικὴ ἀπροθυμία νὰ διενεργηθεῖ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα σχετικὰ μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ Ἱστορία. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο, χαρακτηριστικὴ ἦταν ἡ στάση τῆς Afet İnan, ἡ ὁποία ἀγνόησε σχεδὸν αὐτὸ τὸ κομμάτι τῆς ἱστορίας, ποὺ θωρήθηκε γενικὰ "σκοτεινὴ περίοδος" καὶ ἀσχολήθηκε ἀποκλειστικὰ μὲ κάποια πολὺ δημοφιλῆ θέματα τῆς τουρκικῆς ἱστορίας, ὅπως τὸ χάρτη τοῦ Piri Reis.

Στὸ ἄρθρο της, μάλιστα, μὲ τίτλο "Μιὰ ματιὰ στὴν τουρκο-οθωμανικὴ ἱστορία", ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ Ülkü[16], λέει ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ παλαιὰ τουρκικὰ ἐμιράτα ἵδρυσε αὐτοκρατορία ποὺ ἐπιβίωσε ἕξη αἰῶνες. Μόνο ποὺ οἱ Ὀθωμανοὶ δὲν συμπαθοῦσαν πολὺ τοὺς Τούρκους. Ὅσο γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους, αὐτοὶ περιφρονοῦσαν τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ θεωροῦσαν βάρβαρους τοὺς Τούρκους. Αὐτὴ τὴν ἄποψη γιὰ τοὺς Τούρκους τὴν ἐστερνίστηκαν καὶ οἱ Ὀθωμανοί. Ἔτσι οἱ Τοῦρκοι ἄρχισαν νὰ νοιώθουν ἕναν θαυμασμὸ γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους. Παράλληλα ἡ ἱστορικὸς σημειώνει ὅτι ὅλα τὰ θετικὰ στοιχεῖα τῆς Ὀθωμανικῆς Ἱστορίας ὀφείλονται στοὺς Τούρκους.

Βέβαια οἱ ὑπερβολὲς τῆς Afet İnan εἶναι ἀπόλυτα δικαιολογημένες, ἀφοῦ οἱ ἱστορικὲς προσεγγίσεις φέρουν τὴ σφραγίδα τῆς ἐντολῆς ποὺ τῆς δόθηκε ἀπ' τὸν ἴδιο τὸ Μουσταφὰ Κεμὰλ κι ἡ ἐντολὴ αὐτὴ ἦταν πάνω ἀπ' ὅλα νὰ ἐνισχυθεῖ ἡ ἐθνικὴ τουρκικὴ συνείδηση καὶ νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ἐθνικὴ ἱστορία γιὰ τὴν καλύτερη γνώση τῆς πατρίδας καὶ τὴν προέλευση τοῦ ἔθνους[17].

---

16. Afet İnan, "Osmanlı Tarihine bir Bakış ve Türk İnkilabı", *Ülkü*, 10(1937), σ. 99.

17. Ἡ Afet İnan δίδαξε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Κωνσταντινούπολης πρὶν ἀκόμη τελειώσει τὶς σπουδές της μὲ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Μουσταφὰ Κεμὰλ παρόλο ποὺ ἡ ἴδια δὲν θεωροῦσε τὸν ἑαυτό της ἱκανὸ γι' αὐτό. Ἀργότερα πῆγε μὲ ὑποτροφία στὴ Γενεύη καὶ προετοίμασε διδακτορικὴ διατριβὴ μὲ τίτλο *L'Anatolie, le pays de la 'race' turque. Recherches sur les caractères anthropologiques des populations de la Turquie (enquête sur 64000 individus)*, Préface d'Eugène Pittard, Γενεύη 1941.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Μουσταφὰ Κεμάλ, τὸ 1938, παρατηροῦμε ὅτι ἀναπτύσσεται μιὰ ἱστοριογραφικὴ κίνηση ποὺ ἀποκαλεῖται "οὐμανιστική" καὶ ἀντιτίθεται, στὰ κρυφά, στὴν κεμαλιστικὴ ἱστοριογραφία, χωρὶς ὡστόσο καὶ νὰ τὴν ἀρνεῖται ὁλοκληρωτικά[18]. Κατὰ τὸ 1940 ὁ κεμαλιστικὸς ἐνθουσιασμὸς καὶ τὸ πάθος ἀρχίζει σιγὰ σιγὰ νὰ σβήνει. Οἱ διανοούμενοι μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς πνευματικῆς ἡγεσίας τους στρέφονται πάλι πρὸς τὴ Δύση. Μεταξύ τους ὁ εἰδικὸς τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας Arif Müfit Mansel ἑτοίμασε μιὰ τελείως διαφορετικὴ σειρὰ διδακτικῶν βιβλίων ἱστορίας. Εἶναι τότε ποὺ ἄρχισε ἡ κίνηση τῶν κλασσικῶν, οἱ ὁποῖοι προχώρησαν στὴ μετάφραση καὶ ἔκδοση τῶν Ἑλληνικῶν, τῶν Λατινικῶν καὶ γενικὰ τῶν Δυτικῶν κλασσικῶν κειμένων. Αὐτὸ τὸ νέο πολιτισμικὸ ρεῦμα ἔβλεπε ὡς πραγματικὴ πηγὴ τοῦ πνεύματος τῆς Ἀνατολίας τὸν ἑλληνο-ρωμαϊκὸ πολιτισμό. Ἕνα ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς κατάστασης σὲ σχολικὸ ἐπίπεδο ἦταν τὰ διδακτικὰ βιβλία ἱστορίας τῆς πρώτης λυκείου νὰ ἀναφέρονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Ρώμης. (Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίο τῶν Niyazi Akşit καὶ Emin Oktay γιὰ τὴν πρώτη Λυκείου, ποὺ ἀπ' τὸ 1950 ἕως τὸ 1981 ἔκανε πολλὲς ἐκδόσεις, καὶ ποὺ ἀπὸ τὶς 726 σελίδες του μόλις οἱ 300 ἀναφέρονται στὸν τουρκικὸ πολιτισμό).

Ἡ τουρκιστικὴ ἀντίδραση σ' αὐτὸ τὸ οὐμανιστικὸ ρεῦμα, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίστηκε ἐξωφρενικό, ἦρθε ὀργανωμένη μετὰ τὸ 1961 μὲ τὴν ἵδρυση τοῦ Ἰνστιτούτου γιὰ τὴν Ἔρευνα τῆς Τουρκικῆς Κουλτούρας. Τὸ Ἰνστιτοῦτο αὐτὸ μὲ τὸ μηνιαῖο περιοδικό του Türk Kültürü ἔχει ὡς κύριο μέλημα νὰ διαδώσει τὴν ἰδεολογία τῆς τουρκο-ισλαμικῆς σύνθεσης.

Ἡ τουρκο-ισλαμικὴ σύνθεση καὶ τουρκικὰ Türk İslam Sentezi μπορεῖ νὰ διακριθεῖ ἐν μέρει ὡς μιὰ ἀντίδραση στὴ Δύση[19]. Τὸ Ἰσλὰμ γίνεται ἰδεολογία ὄχι ὅμως μόνο ὡς πρὸς τὶς ἀξίες ποὺ περιέχονται στὸ Κοράνι· στὸ προσκήνιο ἐμφανίζεται ἡ τουρκικὴ ἐθνικὴ κουλτούρα ὡς προϊὸν τῆς σύνθεσης τοῦ Ἰσλὰμ μὲ τὸ τουρκικὸ παρελθόν. Βάσει αὐτῶν τῶν ἀπόψεων, τὸ Ἰσλὰμ εἶναι ἀνώτερο ἀπὸ τὸν τουρκικὸ πολιτισμὸ καί, ἂν δὲν ἦταν αὐτό, ὁ τουρκικὸς

---

18. Étienne Copeaux, *Türk Tarih Tezinden Türk- İslam Sentezine*, Κωνσταντινούπολη 1998. σσ. 81-83. (Βασισμένο στὴ διδακτορικὴ διατριβὴ ποὺ παρουσιάστηκε τὸ 1994 στὸ Πανεπιστήμιο Paris VIII μὲ τίτλο: *De l' Adriatique à la mer de Chine: les représentations turques du monde turc d' après les manuels scolaires d'histoire (1931-1993).*

19. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ βλ. İbrahim Kafesoğlu, *Türk-İslam Sentezi*, Κωνσταντινούπολη 1985, Abdülkadir Donuk, "Kültürümüzde Türk-İslam Sentezinin Yeri", *Milli Kültür Politikasındaki Yanlışlar*, Κωνσταντινούπολη, Aydınlar Ocağı Yayını, 1990, σσ. 25-42. Jacob Landau, *The Politics of Pan-Islam. Ideology and Organisation*, Ὀξφόρδη, 1990.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

πολιτισμὸς δὲν θὰ ἐπιβίωνε· ἀλλὰ καὶ ὁ τουρκικὸς πολιτισμὸς προστάτευσε καὶ ἐνίσχυσε τὸ Ἰσλὰμ καί, ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ τουρκικὸς πολιτισμός, τὸ Ἰσλὰμ θὰ ἔπεφτε σὲ ἀδράνεια

Ἡ τουρκο-ισλαμικὴ σύνθεση, ἐμφανίστηκε ὡς δεσπόζουσα θεωρία ἐξ αἰτίας τοῦ κλίματος ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὸ στρατιωτικὸ πραξικόπημα τῆς 12 Ὀκτωβρίου 1980 καὶ ἀνιχνεύεται σέ κάθε πολιτισμικὴ ἔκφραση μέχρι τὶς μέρες μας. Ἡ κυρίαρχη σκέψη ἦταν νὰ βελτιωθεῖ μὲ κρατικὴ παρέμβαση ἡ ἐθνικὴ παράδοση ποὺ εἶχε ἀλλοιωθεῖ καὶ νὰ διοχετευθεῖ στὰ διδακτικὰ βιβλία ἡ σκέψη τῆς τουρκο-ισλαμικῆς σύνθεσης ποὺ θεωρήθηκε ὅτι θὰ παρέδιδε τὸν ἰδανικὸ τρόπο ζωῆς, κι ὄχι, βέβαια, μόνο στοὺς μαθητές.

Ἂς δοῦμε τῶρα πῶς ἀναφέρονται στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία τὰ βιβλία τῆς περιόδου τοῦ πολυκομματισμοῦ μὲ γνώμονα τὴν τουρκο-ισλαμικὴ σύνθεση. Δύο εἶναι οἱ τάσεις: ἡ μία βλέπει στὸ Ὀθωμανικὸ κράτος τὴν ἀπόλυτη τελειότητα καὶ ἡ ἀντιμετώπισή του εἶναι ὑμνητική, καὶ ἡ ἄλλη προσπαθεῖ νὰ μειώσει τὴ σημασία του καὶ νὰ ἐξυψώσει τὸ Τουρκικὸ παρελθόν :

Στὸ βιβλίο ἱστορίας τῆς Β΄ Λυκείου τοῦ Yüksel Turhal[20] παρατηροῦμε τὴν ἐγκωμιαστικὴ περιγραφὴ τῆς Ὀθωμανικῆς περιόδου.

> Ἡ ὀργάνωση τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους ἦταν μὲ μιὰ καὶ μόνη λέξη τέλεια... δὲν ὑπῆρξε τὸ παραμικρὸ πλεόνασμα ἢ ἡ παραμικρὴ ἔλλειψη στὴν ὀργάνωση τῶν τομέων διοίκησης, δικαιοσύνης, στρατοῦ.

Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπ'τὸν ἴδιο συγγραφέα, καὶ ἀπὸ τὸ βιβλίο Ἱστορίας γιὰ τὰ ἐπαγγελματικὰ λύκεια, εἶναι χαρακτηριστικὸ δεῖγμα τῆς ἐπίδειξης τελειότητας:

> Τὸ ὀθωμανικὸ κράτος, ποὺ μεγάλωνε συνέχεια, ἔφτασε στὰ χρόνια τοῦ Σουλεϋμὰν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς νὰ εἶναι μιὰ κοσμοκρατορία. Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ οἱ Ὀθωμανοὶ μποροῦσαν νὰ δίνουν κατευθύνσεις στὴν παγκόσμια πολιτική. Οἱ τόποι ποὺ ἁπλώνονται ἀπὸ τὴν Ἰνδονησία μέχρι τὴ Γαλλία καὶ μέχρι τὴν Ἀφρικὴ μπῆκαν ὑπὸ τὴ σφαίρα ἐπιρροῆς τῶν Ὀθωμανῶν. Ἐντὸς τῶν ὁρίων αὐτῆς τῆς πλέον ἰσχυρῆς κοσμοκρατορίας ἐπικρατοῦσε μιὰ τέλεια τάξη, δικαιοσύνη καὶ ἄνεση. Τὸ Ὀθωμανικὸ κράτος ἦταν τὸ κέντρο της· χωρὶς τὴ γνώση τῆς πρωτεύουσας δὲν γινόταν τίποτε. Ἀπὸ τὸ ὑλικὸ ἑνὸς ἀπομακρυσμένου κάστρου μέχρι τὴν ἀσχολία ἑνὸς ἀτόμου σ' ἕνα μικρὸ χωριὸ ὅλα ἦταν γνωστὰ στὴν κρατικὴ μηχανή[21].

Στὰ ἐγχειρίδια διδασκαλίας γιὰ τὴν ἱστορικὴ περίοδο μετὰ τὴν Ἅλωση

---

20. Yüksel Turhal, *Tarih Lise 2*, Κωνσταντινούπολη Ders Kitapları 1989, σ. 64.

21. Gürkan Tekin-Yüksel Turhal, *Meslek Liseleri İçin Tarih*, Κωνσταντινούπολη, Ders Kitapları 1989, σ. 96.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἀρχίζει συστηματικὰ νὰ ἀναφέρεται ἡ παγκόσμια κυριαρχία τῶν Ὀθωμανῶν καὶ νὰ καταγράφεται ὁ ὅρος αὐτοκρατορία μὲ τὴ δυτικὴ λέξη imparatorluk, χωρὶς νὰ γίνεται προσπάθεια νὰ ἐξηγηθεῖ ὁ ὅρος καὶ νὰ φανερωθεῖ ὅτι αὐτὸ ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς πολιτικῆς βούλησης, ἀλλὰ σὰν νὰ ἔγινε κατὰ σύμπτωση, λίγο πολὺ αὐτόματα, χωρὶς νὰ δίνεται μεγάλη σημασία στὶς ἐπιδιώξεις τοῦ Βαγιεζὶτ καὶ τοῦ Μεχμὲτ τοῦ Β΄. Ἔτσι οἱ συγγραφεῖς, ἄλλος λίγο ἄλλος πολύ, προσπαθοῦν νὰ δηλώσουν ὅτι τὸ Ὀθωμανικὸ κράτος πῆρε τὴ θέση τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ μετάβαση στὴν ἔννοια τῆς αὐτοκρατορίας ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1931, ἀλλὰ γενικεύτηκε τὴ δεκαετία τοῦ 80 καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ 1985 μέχρι τὸ 1993 μπῆκε σὲ ὅλα τὰ διδακτικὰ βιβλία ὡς ὅρος[22].

> Ἀπὸ τώρα καὶ στὸ ἑξῆς ἔγινε ἀποδεκτὸ ὅτι τὸ Ὀθωμανικὸ κράτος ἔγινε αὐτοκρατορία.
> Ἄρχισε ἡ ἐποχὴ τῆς αὐτοκρατορίας. Ἔτσι τέθηκαν τὰ θεμέλια μιᾶς παγκόσμιας αὐτοκρατορίας.
> Τὸ Ὀθωμανικὸ κράτος ὁλοκλήρωσε τὴν ἐποχὴ τῆς ἵδρυσής του καὶ ἔκανε τὰ πρῶτα βήματα πρὸς τὸ δρόμο τοῦ νὰ γίνει αὐτοκρατορία.

Τέλος, τὸ 1993, ἡ Ἐπιτροπὴ Διδασκαλίας καὶ Ἀγωγῆς προσπάθησε νὰ βάλει μιὰ τάξη στὴ χρήση τοῦ ὅρου Αὐτοκρατορία. Ζητήθηκε νὰ χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος Ὀθωμανικὸ Κράτος σὲ ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς ἱστορίας, στὶς κεφαλίδες, στὶς σημειώσεις καὶ στὶς λεξάντες τῶν χαρτῶν. Ὡστόσο, στοὺς ἐθνικιστικοὺς κύκλους, ὅπου τὰ πράγματα εἶναι δύσκολο ν' ἀλλάξουν, βρίσκουμε ἀκόμη καὶ τὸ 1994 χωρία ὅπως:

> Τὸ Ὀθωμανικὸ κράτος ἔγινε αὐτοκρατορία, καὶ ἀπ' τὸν καιρὸ τῆς Ἅλωσης τὸ Ὀθωμανικὸ κράτος ὁλοκλήρωσε τὴν περίοδο ἵδρυσής του καὶ ἔκανε τὰ πρῶτα βήματα πρὸς τὴ μετατροπὴ του σὲ αὐτοκρατορία.

Εἶναι παραδεκτὸ ὅτι ἡ Ὀθωμανικὴ ἱστορία δὲν ἀφορᾶ μόνο αὐτοὺς ποὺ κατοικοῦν στὴν Τουρκία ἀλλὰ εἶναι ἱστορία ὅλων τῶν λαῶν ποὺ κατοικοῦν μέσα στὸν γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους.

Ἡ βαλκανικὴ καὶ ἡ ἀραβικὴ ἱστοριογραφία εἶδε τὸ ὀθωμανικὸ παρελθὸν τῆς Τουρκίας ὡς τὴν ἱστορία μιᾶς ἀποτυχημένης ἀποικιοκρατίας. Ἔτσι οἱ ἱστορικοὶ ἐπέλεξαν μέσα ἀπὸ αὐτὴ τὴ μακρὰ ἱστορία τὰ παραδείγματα ποὺ ἤθελαν, τὰ ἀξιολόγησαν καὶ ἔγραψαν τὴν ἱστορία ἀντιθέσεων καὶ ἀγώνων ἀνάμεσα στοὺς ντόπιους πληθυσμοὺς, ἀπ' τὴν ἐμφάνισή τους στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας μέχρι τὴν ἀπελευθέρωσή τους καὶ κυρίως κατὰ τὴ διάρκεια τῆς καταπιεστικῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης.

Ὅσο γιὰ τὴν σοσιαλιστικὴ ἱστοριογραφία, αὐτὴ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴ

---

22. Étienne Copeaux, *ὅ.π.*, σσ.191-193.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ρωσσικὴ ἱστοριογραφία καὶ τὴν ὑπέρμετρα ἐθνικιστικὴ ἱστοριογραφία καὶ ἔδωσε ὅλο τὸ βάρος της στὴν Ἑλληνικὴ καὶ Αἰγυπτιακὴ ἱστορία.

Καὶ οἱ δυὸ προσεγγίσεις παρουσιάζουν τὶς ὁμάδες ποὺ ἦταν ἱκανοποιημένες μὲ τὴν Ὀθωμανικὴ διοίκηση ὡς μειοψηφίες καὶ ὡς σύνολο συνεργαζομένων ἀτόμων. Βέβαια, μὲ βάση τὶς ἐργασίες ποὺ στηρίζονται σὲ ἔγγραφα, γίνεται φανερὸ ὅτι τουλάχιστον μέχρι τόν 19ο αἰώνα ἡ θέση αὐτὴ ἐπιδέχεται καὶ ἄλλες ἑρμηνεῖες.

Ὅσον ἀφορᾶ τὴν ἱστοριογραφία τῆς Τουρκίας ποὺ εἶναι ἡ μεγαλύτερη κληρονόμος τῆς Ὀθωμανικῆς ἱστορίας, ἡ νέα τάξη ποὺ δημιουργήθηκε μετὰ τὴν κατάρευση τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους, ὅπως κάθε νέα τάξη, δημιούργησε ἕνα παλαιὸ κατεστημένο. Ἡ νέα τάξη ἀσχολήθηκε μὲ θέσεις οἱ ὁποῖες θὰ ἀναζωογονοῦσαν καὶ θὰ παρουσίαζαν βελτιωμένο τὸ ὀθωμανικὸ παρελθόν. Παρουσιάστηκαν οἱ προοθωμανικοὶ τουρκικοὶ καὶ ἀνατολίτικοι πολιτισμοὶ ὡς τὸ λαμπρὸ παρελθόν, ποὺ θὰ ἀντικαθιστοῦσε τὴν ὀθωμανικὴ ἱστορία.

Αὐτὴ ἡ ἱστοριογραφία ξεκίνησε ἀπὸ τὸ ἔθνος-κράτος καί, χρησιμοποιῶντας τὶς ἀξίες του, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἱστορία καὶ ἀντιμετώπισε τὸ παρελθὸν θεωρῶντας ἀναπόφευκτη τὴν πτώση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Μέχρι πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια, οἱ ἱστορικοὶ ἔγραφαν ἱστορία, χωρὶς νὰ ἐπηρεάζονται ἀπ' τὶς κοινωνικὲς πραγματικότητες τῆς ἐποχῆς, τὸν ὁρισμένο τόπο καὶ χρόνο. Ξεκινοῦσαν ἀπ' τὴν μονολιθικὴ ἀντιμετώπιση καὶ τὶς πολὺ ἄκαμπτες γενικεύσεις σχετικὰ μὲ τὴν ἀδιάκοπη συνέχεια τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας ἐπὶ 600 χρόνια.

Μὲ τὸ κλείσιμο αὐτῆς τῆς σύντομης παρουσίασης γίνεται σαφὲς ὅτι τὸ θέμα δὲν ἔχει καλυφθεῖ πλήρως. Ἀπέφυγα συστηματικὰ νὰ ἀναφέρω τὸ πλῆθος τῶν Τούρκων ἱστορικῶν ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη ἀντιμετώπιση τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος, τὴν ὑμνητικὴ δηλαδὴ ἢ τὴν οὐδέτερη καὶ ἐπίπεδη. Ὁ Στέφανος Πεσματζόγλου στὸ βιβλίο του *Ἰδεολογία καὶ Ρητορεία*[23] παρουσίασε ὅλη τὴ δυτικὴ βιβλιογραφία, ἡ ὁποία ἀναλύει τὶς ἰδεολογικὲς τάσεις τῆς ἱστορίας στὴν Τουρκία, καθὼς καὶ τὸ βιβλίο τοῦ Turgut Özal, *La Turquie en Europe*[24]. Ζητούμενο εἶναι, ὡστόσο, πάντα ἡ μαρτυρία τῶν τουρκικῶν κειμένων.

Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ ἱστοριογραφία στὴν Τουρκία, εἴτε ξεκινάει ἀπὸ τὸ ἔθνος-κράτος καὶ ἐρευνᾶ τὸ ὀθωμανικὸ παρελθὸν εἴτε εἶναι προσανατολι-

---

23. Στέφανος Πεσματζόγλου, *Εὐρώπη - Τουρκία, Ἰδεολογία καὶ Ρητορεία, Οἱ ἀντιλήψεις τῶν τουρκικῶν πολιτικῶν δυνάμεων γιὰ τὴν εὐρωπαϊκὴ κοινότητα 1957-1993*, βιβλίο δεύτερο, Ἀθήνα 1993.

24. Τὸ βιβλίο παρουσιάζεται καὶ ἀναλύεται διεξοδικὰ στὸ Στέφανος Πεσματζόγλου, *Εὐρώπη-Τουρκία, Ἀντανακλάσεις καὶ Διαθλάσεις, Ἡ στρατηγικὴ τῶν κειμένων*, βιβλίο πρῶτο, Ἀθήνα 1993, σσ. 351-390.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σμένη στὸ νὰ δημιουργήσει μιὰ ὀθωμανικὴ ἱστορία ὅπου ὅλα εἶναι τέλεια, δὲν δίδει στοὺς ἀναγνῶστες της τὴ δυνατότητα νὰ τὴν κατανοήσουν καὶ νὰ ὁδηγηθοὺν σὲ συμπεράσματα. Βέβαια, ὅπως συμβαίνει καὶ ἀλλοῦ, ἄλλη εἶναι ἡ ἀκαδημαϊκὴ ἱστοριογραφία ποὺ ὑπόκειται στὴν κρίση τῆς ἐπιστημονικῆς κοινότητας καὶ ἄλλη εἶναι ἡ ἱστοριογραφία *πρὸς χρήση τῶν μαθητῶν*, ὅπου τίθεται πάντα θέμα δοτῆς ἰδεολογικῆς κατεύθυνσης.

Τὰ τελευταία χρόνια συμπόσια καὶ συζητήσεις γιὰ τὸ θέμα τῶν διδακτικῶν βιβλίων βλέπουν τὴ δημοσιότητα μὲ ἀναλύσεις καὶ προσεγγίσεις. Τέτοιο εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ Salih Özbaran, *Ἡ ἱστορία καὶ ἡ διδασκαλία της*[25], τὸ συμπόσιο τοῦ Buca τοῦ 1994, *Ἡ διδασκαλία τῆς Ἱστορίας καὶ τὰ διδακτικὰ βιβλία*[26], τὸ συμπόσιο τῆς Κωνσταντινούπολης τοῦ 1995 *Ἡ ἱστορικὴ Ἐκπαίδευση καὶ τὸ θέμα τοῦ "ἄλλου" στὴν ἱστορία*[27], καὶ τὸ καλύτερο στὸ εἶδος του τὸ βιβλίο τοῦ Etiènne Copeaux, *Ἀπὸ τὴν τουρκικὴ θέση Ἱστορίας στὴν Τουρκο -ισλαμικὴ Σύνθεση.*

Θὰ κλείσω αὐτὴ τὴν παρουσίαση μὲ ἕνα ἀπόσπασμα, ποὺ καταδεικνύει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἕνα βιβλίο προσπαθεῖ νὰ δημιουργήσει τὸ μύθο τῆς τελειότητας τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους:

> Ὅταν οἱ Ὀθωμανοὶ ἔγιναν κράτος, οἱ σουλτάνοι ποὺ ἀνέρχονταν στὸ θρόνο γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴ διάσπαση τοῦ κράτους ἄρχιζαν νὰ ἐξαφανίζουν ἀπὸ προσώπου γῆς τ' ἀδέλφια τους ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ διεκδικήσουν τὴν ἐξουσία. Ἴσως νὰ ἐξαφανίστηκαν ἔτσι ἕνα δυὸ ἄτομα, ἀλλὰ ἐμποδίστηκαν οἱ ἀναπόφευκτοι ἐμφύλιοι πόλεμοι καὶ τὸ ματοκύλισμα, ποὺ παρατηροῦνται σ' ὅλα τὰ ἄλλα τουρκικὰ κράτη[28].

Ἔτσι παρουσιάζεται στούς μαθητὲς ἡ ἀδελφοκτονία καὶ ἀποσιωπᾶται τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Μουράτ ὁ Γ΄ τὴν ἡμέρα τῆς ἐνθρόνισής του σκότωσε τὰ πέντε ἀδέλφια του καὶ ὁ γιός του ὁ Μεχμὲτ ὁ Γ΄ τὴν ἡμέρα τῆς ἐνθρόνισής του ἔπνιξε τούς 19 ἀδελφοὺς καὶ περισσότερες ἀπὸ τὶς 20 ἀδελφές του!

---

25. Salih Özbaran, *Tarih ve Öğretimi*, Κωνσταντινούπολη 1992.

26. 1994 Buca Sempozyumu, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları*, Κωνσταντινούπολη 1995.

27. 2. Uluslararası Tarih Kongresi, 8-10 Haziran 1995 İstanbul, *Tarih Eğitimi ve Tarihte Öteki Sorunu*, Κωνσταντινούπολη 1998.

28. Yüksel Turhal, *ὅ.π.* σ.196.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ABSTRACT

Penelope Stathis, *The Ottoman Past in Turkish Historiograpgy*

After the establishment of the modern Turkish state and between the years 1923-1946, the aim of kemalistic ideology was to produce a national history, which would ensure a politically guided education. In 1930 a Committee for the study of Turkish History was founded under the auspices of Mustafa Kemal himself, and consisted of historians devoted to him. The first work of this Committee was the publications in a restricted number of copies of a book entitled "The Central Axis of Turkish History", which was the first appearance of kemalistic ideology concerning Turkish history. This ideology was named *The Turkish Thesis for History*. Some years later the *Turkish-Islamic Synthesis* made its appearence as a dominant ideology in school history books.

An attempt is made in this article to present and analyze these different trends in Turkish history as they are represented in the first history books and the first conferences on Turkish history. In the meantime, through a content analysis of specific fragments from the above mentioned history books we try to approach the way school history deals with the Ottoman past the last decades. Needless to say that the independent history books and articles on modern Turkey comply with international principles of objectivity in historical writing.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΜΠΟΤΟΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν. ΧΑΤΖΙΣΚΟΥ

Στὰ ἀρχεῖα τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (ΚΕΙΝΕ), μετὰ ἀπὸ δωρεὰ τῆς οἰκογένειας Δ. Χατζίσκου, βρίσκονται τὰ κατάλοιπα τοῦ πολιτευτοῦ Δ. Χατζίσκου (1890-1975) ποὺ παραδόθηκαν ταξινομημένα σὲ 91 φακέλλους. Ἡ καταγραφὴ τοῦ ἀρχείου στὸ μητρῶο τοῦ Κέντρου ἔγινε ἀνὰ φάκελλο σύμφωνα μὲ τὴν ὑπάρχουσα ταξινόμηση[2]. Τὸ ποικίλλο περιεχόμενο τῶν φακέλλων αὐτῶν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, καθὼς ἀναφύεται ἀνάγλυφη ἡ μακρόχρονη καριέρα ἑνὸς πολιτικοῦ ποὺ ἔζησε κι ἔδρασε σὲ κρίσιμη γιὰ τὸν τόπο περίοδο. Τὸ ὑλικὸ αὐτό, ὡς πηγὴ τῆς πρόσφατης νεοελληνικῆς ἱστορίας, φέρνει στὸ φῶς πτυχὲς τοῦ πολιτικοῦ μας βίου καὶ δίνει τὴν ευκαιρία στὸν ἐρευνητὴ νὰ παρακολουθήσει τὴν πορεία ἑνὸς πολυσχιδοῦς πολιτικοῦ ἄνδρα, ποὺ εἶχε τὴν εὐκαιρία ὡς βουλευτής, ὑπουργὸς καὶ μέλος διαφόρων ἐπιτροπῶν νὰ προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες του στὴν πατρίδα.

Πρὶν ἀναφερθῶ στὸ περιεχόμενο τοῦ ἀρχείου παραθέτω συνοπτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς οἰκογένειας τοῦ Δημητρίου Χατζίσκου καὶ τοὺς διαφόρους σταθμοὺς τῆς πολιτικῆς καριέρας τοῦ ἰδίου[3].

Ὁ Δημήτριος Χατζίσκος γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα τὸ 1890 καὶ πέθανε τὸ 1975. Ἀπὸ τὴ μεριὰ τοῦ πατέρα του –βουλευτῆ Νικολάου Χατζίσκου (1850-1917) καὶ προέδρου τῆς Βουλῆς ἐπί κυβερνήσεως Θεοτόκη (1906 καὶ 1907)–

---

1. Τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Χατζίσκου δωρήθηκε στὸ ΚΕΙΝΕ τὸ 1981. Περιλαμβάνει χίλια περίπου ἔγγραφα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Δημ. Χατζίσκου (†1877), δέκα ἔγγραφα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Νικ. Δ. Χατζίσκου (1850-1917), τὸ ἀρχεῖο τοῦ Δημ. Χατζίσκου (91 φάκελλοι) καὶ τμῆμα τοῦ ἀρχείου (250 ἔγγραφα, διπλώματα κλπ.) τοῦ Ἰωάν. Κωλέττη. Βλ. «Συνοπτικὴ ἔκθεση πεπραγμένων τοῦ ΚΕΙΝΕ κατὰ τὸ 1981», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 56/2(1981), σ. 530.

2. Ἡ καταγραφὴ στὰ μητρῶα τοῦ ΚΕΙΝΕ ἀρχίζει στὶς 17 Ἰανουαρίου 1994, μὲ αὔξοντα ἀριθμὸ 50, σσ. 162-196.

3. Τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα ἀντλήθηκαν ἀπὸ τὸ βιογραφικὸ σημείωμα τοῦ ἰδίου, βλ. φάκελλος α[1] τοῦ ΚΕΙΝΕ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

εἶναι γόνος παλιᾶς οἰκογένειας πολιτευομένων τῆς Φθιώτιδος (Μαυρίλο Τυμφρηστοῦ) ποὺ ἔδρασε προεπαναστατικὰ μὲ τὴ συμμετοχή της στὴν Φιλικὴ Ἑταιρεία. Ὁ παπούς του Δημήτριος (†1877) εἶχε πάρει μέρος στὴν πολιορκία τοῦ Μεσολογγίου. Μετὰ τὴν ἵδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους εἶχε ἐκλεγεῖ πληρεξούσιος Φθιώτιδος στὴν Ἐθνικὴ Συνέλευση τοῦ 1843 καὶ διορίστηκε γερουσιαστὴς τὸ 1847. Ἐπὶ κυβερνήσεως Γενναίου Κολοκοτρώνη ἀνέλαβε στὶς 26 Μαΐου 1862 τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Στὶς 12 Ὀκτωβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους ἀκολούθησε στὴ Βαυαρία τὸν ἐκθρονισθέντα Ὄθωνα. Ἐπέστρεψε στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἐκλογὴ τοῦ Γεωργίου Α΄, ὁπότε ἐκλέγεται βουλευτὴς Φθιώτιδος, καριέρα ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν καὶ ὁ γιός του Νικόλαος καὶ ὁ ἐγγονός του Δημήτριος. Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς μητέρας του, ὁ Δημ. Χατζίσκος εἶναι ἀνηψιὸς τῶν ἄλλοτε πρωθυπουργῶν τῆς Ἑλλάδος Ἀλεξάνδρου Κουμουνδούρου καὶ Ἰωάννη Κωλέττη. Σπούδασε νομικὰ καὶ πολιτικὲς ἐπιστῆμες στὴν Ἀθήνα, τὸ Παρίσι καὶ τὸ Βερολίνο[4].

Στὴν πολιτικὴ σκηνὴ τῆς Ἑλλάδος κατέρχεται ὡς ὑποψήφιος βουλευτὴς Φθιώτιδος στὶς ἐκλογὲς τῆς 1ης Νοεμβρίου 1920, στὸ συνδυασμὸ τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος καὶ ἐκλέγεται[5]. Μέχρι τὸ 1953, ὁπότε παραιτεῖται ὁριστικά, ὁ Δ. Χατζίσκος ἐκλέχθηκε 9 φορὲς βουλευτὴς Φθιώτιδος καὶ Ἀθηνῶν[6]. Διετέλεσε 5 φορὲς ὑπουργός[7]. Ὑπῆρξε μέλος τῆς ἐπιτροπῆς εἰσηγητῶν στὴν Γ΄ Ἐθνο-

---

4. Βλ. φακ. δ[1] ΚΕΙΝΕ. Διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Δ. Χ. σὲ γαλλικὴ γλώσσα (1919).

5. Τὸ ψηφοδέλτιο στὸ ὁποῖο συμμετεῖχε ὡς ὑποψήφιος ἔφερε τὸν τίτλο: «Ἡνωμένη Παράταξις Ἐθνικοφρόνων. Συνδυασμὸς Λαϊκοῦ Κόμματος, Ἐθν. Φιλελευθέρων καὶ Συνεργαζομένων κομμάτων Νομοῦ Φθιωτιδοφωκίδος». Καὶ ἀκολουθοῦσε ὁ κατάλογος 11 ὑποψηφίων, μὲ πρῶτο τὸν Δ. Χ. Βλ. φάκ. α[4] ΚΕΙΝΕ.

6. Ὡς Βουλευτὴς ἐκλέγεται κατὰ τὰ ἑξῆς χρονικὰ διαστήματα:

Ἀπὸ	1	Νοεμ.	1920	μέχρι	21	Σεπ.	1922
»	7	Νοεμ.	1926	»	9	Ἰουλ.	1928
»	19	Αὐγ.	1928	»	18	Αὐγ.	1932
»	25	Σεπ.	1932	»	24	Ἰαν.	1933
»	5	Μαρ.	1933	»	31	Μαρ.	1935
»	9	Ἰουν.	1935	»	17	Δεκ.	1935
»	26	Ἰαν.	1936	»	4	Αὐγ.	1936
»	31	Μαρ.	1946	»	11	Μαΐου	1949
»	9	Σεπ.	1951	»	10	Ὀκτ.	1952

7. Διετέλεσε: α) Ὑπουργὸς Παιδείας (3/5/1922-9/5/1922) ἐπὶ κυβερνήσεως Νικολάου Στράτου. β) Ὑπουργὸς Γενικὸς Διοικητὴς Ἠπείρου (3/5/1922-28/8/1922) ἐπὶ συμμαχικῆς κυβερνήσεως Δ. Γούναρη- Στράτου. γ) Ὑπουργὸς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων (4/11/1932-16/1/1933) ἐπὶ κυβερνήσεως Π. Τσαλδάρη. δ) Ὑπουργὸς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων (18/2/1935-10/10/1935) ἐπὶ κυβερνήσεως Π. Τσαλδάρη καὶ ε) Ὑπουργὸς Ἐφοδιασμοῦ (8/1/1945-5/4/1945) ἐπὶ κυβερνήσεως Ν. Πλαστήρα. Βλ. Δ. Πετρακάκου, *Κοινοβουλευτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*, τόμ. Ζ΄, σσ. 139-140, 196.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

συνέλευση (1920-1922) γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος. Ὑπέβαλε πρόταση γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς Ἁπλῆς Ἀναλογικῆς ὡς παγίου ἐκλογικοῦ συστήματος, ἡ ὁποία ὅμως δεν ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν ὁλομέλεια. Τὸ 1926, ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Λαϊκοῦ κόμματος τοῦ Π. Τσαλδάρη, ἔλαβε μέρος στὴν διακοινοβουλευτικὴ διάσκεψη Παρισίων καὶ εἰσηγήθηκε τὴν κωδικοποίηση τοῦ Διεθνοῦς Δικαίου. Διετέλεσε πολλὲς φορὲς πρόεδρος κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν[8] καὶ τὸ 1946 ἐξελέγη πρόεδρος τῆς Συνταγματικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος (Δ΄ Ἀναθεωρητικὴ Βουλή). Εἶναι ἱστορικὴ ἡ πρότασή του γιὰ τὴ συνταγματικὴ κατοχύρωση τοῦ δικαιώματος Λαϊκῆς Στέγης[9]. Σύμφωνα μὲ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου του φέρεται ὡς ἱδρυτὴς (Ἰούνιος 1943) τοῦ Κόμματος τῆς Ἐθνικῆς Ἀναμόρφωσης (ΚΕΑ) καὶ (Δεκέμβριος 1949) τοῦ Μετώπου Ἐργαζομένων Τάξεων (ΜΕΤ)[10].

Ἡ εἰκόνα ποὺ σχηματίζει ὁ ἐρευνητὴς φυλλομετρώντας τὰ κατάλοιπα τοῦ Δημητρίου Χατζίσκου εἶναι ἐκείνη ἑνὸς πολιτικοῦ μὲ ἀδιάλειπτη ἐνεργὸ συμμετοχὴ στὰ δρώμενα τῆς χώρας ποὺ ἐκπροσωποῦσε τὴν φιλοβασιλικὴ δεξιὰ παράταξη. Ὑπάρχουν πολλὰ χειρόγραφα καὶ δακτυλόγραφα χρονολογημένα καὶ ἀχρονολόγητα κείμενα μὲ εἰσηγήσεις του γιὰ διάφορα ζητήματα κοινωνικοῦ ἐνδιαφέροντος (Λαϊκὴ Στέγη, Κοινωνικὲς Ἀσφαλίσεις τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν, ἀνανέωση πολιτικῆς ζωῆς, ἀνύψωση βιοτικοῦ ἐπιπέδου λαϊκῶν μαζῶν, ἠθικὸς καθαρμὸς κ.ἄ.[11]).

Ἀξιοσημείωτο παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Δ. Χατζίσκος ὑπέβαλε παραίτηση τέσσερις φορὲς ἀπὸ τὸ βουλευτικό του ἀξίωμα,[12] προκειμένου νὰ μὴ συμπράξει σὲ τακτικὲς τοῦ κόμματός του μὲ τὶς ὁποῖες διαφωνοῦσε. Στὸ σύνολό τους οἱ πολιτικὲς αὐτὲς πράξεις σηματοδοτοῦν ἕναν πολιτικὸ ὑπέρμαχο τοῦ Συνταγματικοῦ Χάρτη τῆς Ἑλλάδος. Οἱ ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς εἶχαν σχολιάσει πλατειὰ τὴν φιλολαϊκὴ στάση του[13]. Τὸ πλῆθος τῶν ἐπιστολῶν τοῦ ἀρχείου του μὲ ἀποστολεῖς ἰδιώτες, σωματεῖα καὶ πολιτικὰ πρόσωπα εἶναι χαρακτηριστικὴ μαρτυρία τοῦ πολιτικοῦ του στίγματος.

Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενό του τὸ ἀρχεῖο Δημ. Χατζίσκου περιέχει πολλὰ ἐνδιαφέροντα ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποτελέσουν τὶς ἑξῆς ἑνότητες: 1) ἔγγραφα διοικητικά, πολιτικὰ καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου του,

---

8. Πρόεδρος (κατὰ τὰ ἔτη 1933 καὶ 1934) τῶν κοινοβουλευτικῶν ἐπιτροπῶν Παιδείας, Ἐξωτερικῶν, Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ τῆς μικτῆς ἐπιτροπῆς Βουλευτῶν καὶ Γερουσιαστῶν γιὰ ἄσκηση τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας κατὰ τὶς διακοπὲς τῶν νομοθετικῶν σωμάτων Βουλῆς καὶ Γερουσίας.

9. Βλ. συγχαρητήρια ἐπιστολὴ τοῦ Γεωργίου Παπανδρέου πρὸς τὸν Δ. Χ. (24-10- 47).

10. Βλ. φάκ. α^{17}, α^{27} ΚΕΙΝΕ.

11. Βλ. φάκ. ΙΑ΄ ΚΕΙΝΕ.

12. Βλ. φάκ. α^{24} ΚΕΙΝΕ.

13. *Ὅ.π.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

2) ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα (σὲ ἑλληνικὴ καὶ γαλλικὴ γλώσσα), 3) ἀλληλογραφία ἰδιωτικὴ καὶ δημόσια, 4) ἀγορεύσεις, λόγοι, ἐκθέσεις, πρακτικὰ συνεδριάσεων, 5) φύλλα ἐφημερίδων, διατάγματα, ἐφημερίδες τῆς Κυβερνήσεως καὶ 6) ὀνομαστικὲς καταστάσεις ψηφοφόρων.

1. ΕΓΓΡΑΦΑ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΔΙΩΤΙΚΟΥ ΒΙΟΥ

Στὰ ἔγγραφα τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ Δημητρίου Χατζίσκου περιλαμβάνονται βουλευτικὲς ταυτότητες, ἄδειες κυκλοφορίας σὲ καιρὸ πολέμου, διπλωματικὰ διαβατήρια, συνταξιοδοτικὰ ἔγγραφα, βιβλιάρια ἐνσήμων, τιμητικὲς διακρίσεις, διάφορα ἔγγραφα ἰατρικῆς περίθαλψης σὲ θεραπευτήρια τοῦ ἐξωτερικοῦ γιὰ τὸν ἴδιο καὶ τὴ σύζυγό του Φαιναρέτη, ἐξοφλητικὲς πράξεις χρεῶν τοῦ ἰδίου καὶ τῆς μητέρας του, καὶ τέλος περιουσιακὰ ἔγγραφα, πληρεξούσια, πωλητήρια καὶ πολεοδομικοί χάρτες.

Στὰ ἔγγραφα μὲ πολιτικὸ περιεχόμενο ὑπάρχει σύμφωνο συνεργασίας (8 Αὐγούστου 1945) ποὺ ὑπογράφεται ἀπὸ τοὺς Ναπολέοντα Ζέρβα καὶ Δημήτριο Χατζίσκο, μὲ τὸ ὁποῖο συμφώνησαν νὰ κατέλθουν ἑνωμένοι στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς «καὶ διαδηλοῦσι τὴν προθυμίαν νὰ δεχθῶσιν εἰς τὴν παροῦσαν συνεργασίαν πᾶν ἐθνικόφρων κόμμα, ἢ νὰ προσέλθωσιν εὐχαρίστως εἰς μίαν γενικὴν ἕνωσιν τῶν Ἐθνικοφρόνων Κομμάτων ἄνευ εἰδικωτέρας φιλοδοξίας»[14].

Ἄλλο ἐνδιαφέρον ἔγγραφο τοῦ ἀρχείου εἶναι ἕνα ἀντίγραφο τοῦ Μανιφέστου τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων πρὸς τοὺς συναδέλφους τους τῆς Ἱσπανίας (Φεβρουάριος 1938), τὸ ὁποῖο καλεῖται νὰ προσυπογράψει ὁ Χατζίσκος[15]. Σημαντικὴ θεωρεῖται ἐπίσης ἡ ἀνοικτὴ ἐπιστολὴ τοῦ βουλευτῆ πρὸς τὸν στρατάρχη Παπάγο (5 Νοεμβρίου 1952), μὲ τὴν ὁποία δηλώνει καὶ ἐξηγεῖ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὶς τάξεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Συναγερμοῦ, ἐπειδὴ διαφώνησε μὲ τὶς πολιτικὲς κατευθύνσεις καὶ πρακτικὲς αὐτοῦ τοῦ κόμματος. Μέσα στὸ ἴδιο πνεύμα κινοῦνται καὶ τὰ κείμενα τῶν προηγουμένων παραιτήσεών του (3 Ἀπριλίου 1945, 23 Ἰουλίου 1948 καὶ 11 Μαΐου 1949).

Ἐπισημαίνεται τέλος ἡ σημασία τῆς ἀνοικτῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸν βασιλιὰ (ἐφημερίδα «Ἀνένδοτος» τῆς 15ης Φεβρουαρίου 1965) μὲ τίτλο «Μεγαλειότατε, τερματίσατε τὴν ἀνωμαλίαν». Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ὁ τέως πλέον ὑπουργὸς καὶ βουλευτὴς τῆς Δεξιᾶς ψέγει τὸν βασιλιὰ γιὰ ἔλλειψη «δημοκρατικότητος καὶ οὐσιαστικῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας» καὶ ἀθέτηση πολλῶν ὑποσχέσεων καὶ προτείνει τὴ «διενέργεια ἐκλογῶν ὑπὸ ὑπηρεσιακῆς Κυβερ-

14. Βλ. φάκ. α[18], α[19] ΚΕΙΝΕ.
15. Βλ. φάκ. α[15] ΚΕΙΝΕ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νήσεως κοινῆς ἐμπιστοσύνης» ὡς μόνη λύση «διὰ τὸν τερματισμόν τῆς ἐπικινδύνου πολιτικῆς ἀνωμαλίας»[16].

Τὰ διοικητικὰ ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου Δ. Χατζίσκου, ὅταν ὑπηρετοῦσε ὡς ὑπουργὸς σὲ διάφορα ὑπουργεῖα, εἶναι πολύ ἐνδιαφέροντα γιατὶ μᾶς δίνουν τὴν εἰκόνα λειτουργίας τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν τῆς κρίσιμης ἐκείνης ἐποχῆς καὶ τῆς διαχείρισης ποὺ ἄσκησε ὁ πολιτικὸς αὐτὸς ἄνδρας. Χαρακτηριστικὰ ἀναφέρονται ἐδῶ ἔγγραφα τῆς Γενικῆς Διοίκησης Ἠπείρου τὸ 1922 (ἐπιστολές, τηλεγραφήματα, αἰτήσεις, ὑπομνήματα, σημειώματα, διατακτικές, πρωτόκολλα, κατάλογοι ἐπίπλων, πίνακες ὑπαλλήλων κ.ἄ.)[17], τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς Συσσιτίων (1942)[18], τοῦ Ὑπουργείου Ἐφοδιασμοῦ (1945)[19] καὶ τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας (1935)[20]. Οἱ ἀντίστοιχοι φάκελλοι περιέχουν κυρίως ὑπηρεσιακὴ ἀλληλογραφία, ὑπομνήματα, πρακτικὰ συνεδριάσεων, διατάγματα, ἐκπαιδευτικὰ καὶ μισθολογικὰ θέματα κ.ἄ.

2. ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

Τὸ θέμα, ποὺ ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο, φαίνεται ν' ἀπασχόλησε ἐπιστημονικὰ ὡς ἀντικείμενο μελέτης τὸν Δ. Χ., ἦταν ἡ Κοινωνία τῶν Ἐθνῶν (ἡ ὁποία ὡς γνωστὸν εἶχε ἱδρυθῆ στὶς 19 Ἀπριλίου 1919). Ὑπάρχει μία μεγάλη μελέτη (323 φύλλα, ἐκ τῶν ὁποίων 49 χειρόγραφα καὶ 274 δακτυλόγραφα) σὲ γαλλικὴ γλώσσα, ἡ διδακτορικὴ διατριβή του, καὶ ἄλλες μικρότερες μελέτες μὲ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο ὅπως «De l'Arbitrage d'après la Pacte de la Société des Nations», «La Société des Nations. Son organisation et son fonctionnement d'après le Traité de Paix». Ὑπάρχει ἐπίσης τὸ κείμενο μιᾶς ὁμιλίας τοῦ Δ. Χ. μὲ τίτλο «Les caractères propres au sénat du premier empire» μὲ τὴν ὁποία πῆρε μέρος στὴν *Conférence de droit public*, στὶς 22 Φεβρουαρίου 1918[21].

3. ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ (ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ)

Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Δ. Χατζίσκου ποὺ περιλαμβάνεται στοὺς φακέλλους ἀφορᾶ σὲ διάφορες χρονικὲς περιόδους καὶ περιέχει ἐπιστολὲς μελῶν τῆς οἰκογενείας, ὅπως π.χ. 111 ἐπιστολὲς τῶν ἐτῶν 1912-1916[22]. Ὁ κύριος

16. Βλ. φάκ. α^{33} ΚΕΙΝΕ.
17. Βλ. φάκ. Ζ΄ ΚΕΙΝΕ.
18. Βλ. φάκ. ΚΓ΄ - ΛΓ΄ ΚΕΙΝΕ.
19. Βλ. φάκ. ΛΕ΄ - ΛΣΤ΄ ΚΕΙΝΕ.
20. Βλ. φάκ. ΙΓ΄ - ΙΗ΄ ΚΕΙΝΕ.
21. Βλ. φάκ. δ^{2}-ε^{11} ΚΕΙΝΕ.
22. Βλ. φάκ. γ΄ ΚΕΙΝΕ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ὄγκος ὅμως τῆς ἀλληλογραφίας ἀφορᾶ στὴν ἰδιότητά του ὡς βουλευτοῦ καὶ περιλαμβάνει ἐπιστολές, τηλεγραφήματα καὶ ἐπισκεπτήρια ἰδιωτῶν καὶ συλλόγων, μὲ περιεχόμενο ποικίλλο, ὅπως π.χ. εὐχετήρια, συγχαρητήριες ἐπιστολές, ὅταν ἀναλαμβάνει ὑπουργὸς κλπ.[23]. Ὑπάρχουν ἐπιστολὲς διαφόρων ποὺ ζητοῦν «ρουσφέτια» γιὰ διορισμοὺς κυρίως[24], ἀλλὰ καὶ πλῆθος ἐπιστολῶν διοικητικῆς φύσεως[25] στὰ διάφορα ὑπουργεῖα ποὺ ὑπηρέτησε (Ἐφοδιασμοῦ κυρίως). Ἐπισημαίνουμε ἐπιστολὲς τῶν Πετσάλη Διομήδη, Σκόμπι κ.ἄ., καθὼς καὶ ἕναν φάκελλο μὲ ἐνδιαφέροντα γράμματα (φάκ. ΝΘ΄ τοῦ ΚΕΙΝΕ).

4. ΑΓΟΡΕΥΣΕΙΣ, ΛΟΓΟΙ, ΕΚΘΕΣΕΙΣ, ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΕΩΝ

Στὸ ἀρχεῖο ὑπάρχουν ἀρκετοί φάκελλοι μὲ ἀγορεύσεις στὴ Βουλὴ τοῦ Δ. Χατζίσκου[26] σὲ χειρόγραφη ἢ δακτυλόγραφη μορφή. Κατὰ γενικὴ ὁμολογία ὁ Χατζίσκος ἦταν πολὺ καλὸς ὁμιλητής, μὲ θαυμάσια φωνή, καὶ οἱ ἀγορεύσεις του ἦταν μεστὲς νοημάτων καὶ χρησίμων ὑποδείξεων, χωρὶς ὑποτίμηση τῶν ἀντιπάλων μὲ ἀπρεπεῖς ἐκφράσεις. Τὸ ἀρχεῖο περιλαμβάνει κείμενα διαφόρων συνεδριάσεων, σχέδια νόμων ποὺ μελετοῦσε, χάρτες ὁδικοῦ δικτύου Ἑλλάδος, εἰσηγητικὲς ἐκθέσεις, τροπολογίες, ἀνοικτὲς ἐπιστολὲς κ.ἄ[27].

5. ΦΥΛΛΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ, ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ, ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Ὅπως εἶναι φυσικὸ τὸ ἀρχεῖο τοῦ Δ. Χατζίσκου περιλαμβάνει πλῆθος δημοσιευμάτων πολιτικοῦ περιεχομένου ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ καὶ τὸν ξένο Τύπο, συνθῆκες, καθὼς καὶ φύλλα τῆς Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως, σημειώματα, ἀναφορές, δημοσιεύματα γιὰ τὸν ἴδιο συλλεχθέντα ἀπὸ τὸν «Ἄργο τοῦ τύπου τῆς Ἀνατολῆς» καὶ δελτία εἰδήσεων τῆς Ἀμερικανικῆς Ὑπηρεσίας Πληροφοριῶν[28].

6. ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΨΗΦΟΦΟΡΩΝ

Οἱ τελευταῖοι φάκελλοι τοῦ ἀρχείου περιλαμβάνουν ντοσιὲ μὲ ὀνομαστικὲς καταστάσεις ψηφοφόρων. Ὑπάρχει «Κατάστασις Συμπολιτῶν διαμενόντων ἐν Ἀθήναις», «Ὀνομαστικὴ κατάσταση ἀποστολέων ἐπιστολῶν κατὰ

---

23. Βλ. φάκ. θ΄ καὶ ΙΓ[6], ΟΖ΄ ΚΕΙΝΕ.
24. Βλ. φάκ. ΙΓ[1], ΙΓ[3], ΙΓ[4], ΙΓ[23], ΚΑ΄, ΝΔ΄, Νς΄, Ξ΄, ΞΒ΄ ΚΕΙΝΕ.
25. Βλ. φάκ. Λς΄ ΚΕΙΝΕ.
26. Βλ. φάκ. ΙΒ΄ ΚΕΙΝΕ.
27. Βλ. φάκ. ΜΒ΄ - ΝΓ΄ ΚΕΙΝΕ.
28. Βλ. φάκ. ΛΖ΄ - ΜΑ΄ καὶ ΚΑ[2], ΙΕ[1], ΙΓ[7], ΙΓ[9], ΙΓ[10], ΙΘ΄, ΙΣΤ΄ ΚΕΙΝΕ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τόπους» καὶ «Ὀνομαστικὸς κατάλογος ἀποσταλέντων βιβλίων εἰς Ζαχαροπλαστεῖα καὶ εἰς Καφενεῖα», σὲ δακτυλόγραφη ἢ χειρόγραφη μορφή[29], καθὼς καὶ εὑρετήρια ὀνομάτων.

Ὁ φάκελλος Κ΄ τοῦ 1937 περιέχει 18 πολυγραφημένες σελίδες μὲ τὴν ἔνδειξη «Ἐμπιστευτικόν». Πρόκειται γιὰ τὴν ἔκκληση ποὺ ἀπευθύνει ἡ Φιλικὴ Ἑταιρεία πρὸς τοὺς πνευματικοὺς ἀνθρώπους νὰ ἀντισταθοῦν στὴν δικτατορία τοῦ Μεταξᾶ. Ἐπισημαίνουμε ἐπίσης φακέλλους μὲ ὑποθέσεις ἰδιωτικῆς φύσεως τοῦ Δ. Χ. ὅπως Λογαριασμοὺς Πολιτικοῦ Γραφείου, συμβολαιογραφικὲς πράξεις γιὰ 51 μετοχὲς τῶν μεταλλείων Σίφνου, ὑπόθεση οἰκοπέδου Καστέλλας, φωτογραφίες, σφραγίδες, παράσημο, διπλώματα, χαρτοφύλακας μὲ 10 μαθητικὰ καὶ φοιτητικὰ τετράδια κ.ἄ. Ὑπάρχουν τέλος συλλυπητήρια τηλεγραφήματα καὶ νεκρολογίες[30].

Κλείνοντας αὐτὴν τὴν σύντομη παρουσίαση τοῦ ἀρχείου τοῦ Δημητρίου Χατζίσκου μποροῦμε ἐπιγραμματικὰ νὰ ποῦμε ὅτι ἀποκομίσαμε τὴν εἰκόνα ἑνὸς πολιτικοῦ μὲ ἐξέχουσα προσωπικότητα ποὺ ἄσκησε τὸ λειτούργημά του μὲ γνώση καὶ συνέπεια μέχρι τὸ τέλος.

ABSTRACT

Iphigenia Botouropoulou, *The Archive of Dimitrios N. Chadziskos*

The article is a description of the personal archive of the Greek M.P. Dimitrios Chadziskos, donated by his family to the Centre for the Research of Modern Greek History of the Acedemy of Athens. It contains papers relating to his administrative, political and private life, correspondence, speeches, professional activity etc.

29. Βλ. φάκ. ΟΗ΄ - Π΄ ΚΕΙΝΕ.
30. Βλ. φάκ. ΞΗ΄, ΟΑ΄, ΟΒ΄, ΞΕ΄, ΠΣΤ΄ - ΡΑ΄ ΚΕΙΝΕ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΤΣΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΥΛΩΝΑ, ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΕΙΝΕ

Κατὰ τὸ 1986 ὁ ἀείμνηστος Ἀρχαιολόγος Γεώργιος Μυλωνᾶς, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκός, δώρισε τὴ Βιβλιοθήκη του στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἡ δωρεὰ ἔγινε διὰ τοῦ τότε Διευθυντῆ τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἀρχαιότητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν[1] Κωνσταντίνου Μπουραζέλη. Ὑπάλληλοι ἀπὸ κάθε ἐρευνητικὸ Κέντρο τῆς Ἀκαδημίας (χωριστά, ἐννοεῖται) ἐπέλεξαν ἀπὸ τὸ Κέντρον τῆς Ἀρχαιότητος, ὅπου ἦταν ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Μυλωνᾶ, ὅσα βιβλία ἀνταποκρίνονταν στὶς ἀνάγκες τῶν κέντρων τους. Ἀπὸ τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (ΚΕΙΝΕ) τὴν ἐπιλογὴ διεξήγαγα ἐγώ, ἀφοῦ ἤμουν ὑπεύθυνος στὸν τομέα τῆς Βιβλιοθήκης[2].

Τὰ βιβλία ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη Μυλωνᾶ εἶναι σφραγισμένα ἀπὸ τὸν ἴδιο μὲ μικρὴ στρογγυλὴ σφραγίδα, στὸν κύκλο τῆς ὁποίας παρατίθεται ἡ ἐπιγραφή: "ΔΩΡΕΑ Γ. Ε. ΜΥΛΩΝΑ".

Ἐὰν κάποιος ἐρευνητὴς ἐρευνήσει τὴν ὅλη Βιβλιοθήκη τοῦ Μυλωνᾶ, ἀσφαλῶς θὰ προσφύγει καὶ στὸ ΚΕΙΝΕ, προκειμένου νὰ ἐρευνήσει καὶ ὅσα βιβλία ἀπόκεινται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, προβαίνουμε στὴν καταλογογράφηση τῶν παραπάνω βιβλίων[3].

---

1. Ὁ Μυλωνᾶς ἦταν Πρόεδρος τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ παραπάνω Κέντρου.

2. Βλ. Πέτρος Μάτσης: "Κατάλογος Περιοδικῶν τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ ΚΕΙΝΕ". *Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, τόμ. Α΄, Μνήμη Ἐλευθερίου Πρεβελάκη, Ἀθήνα 1998, σ. 304. Μὲ τὴν εὐκαιρία ἀποκαθιστοῦμε ὡς ἔξῆς τὸ κείμενο στὸ ὁποῖο παραπέμπομε, ἀφοῦ μόλις ἀνακαλύψαμε ὅτι ὁ τυπογράφος παρέλειψε κάποιο μέρος: "'Ο Διευθυντὴς τοῦ Κέντρου Ἐλευθέριος Πρεβελάκης τὸ 1964 ἀνέθεσε στὸν ὑπογράφοντα τὸν τομέα τῆς Βιβλιογραφίας τοῦ Κέντρου, ἀργότερα δέ (τὸ 1968) τοῦ ἀνέθεσε καὶ τὸν τομέα τῆς Βιβλιοθήκης, τὸν ὁποῖο ἐπάξια μέχρι τότε κρατοῦσε ὁ Γ. Λάιος".

3. Στὸ δημοσίευμα "Κατάλογος Περιοδικῶν..." (*ὅ.π.*, ὑποσημείωση 10) σημειώσαμε, μεταξὺ ἄλλων, τὰ παρακάτω: "'Ασφαλῶς εἶναι ἀπαραίτητη καὶ ἡ σύνταξη καταλόγου τῶν

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου, ὁ ὁποῖος γίνεται κατὰ τὸν *Κανονισμὸ Βιβλιογραφίας*, σὲ κάθε βιβλίο σημειώνονται τὰ παρακάτω στοιχεῖα[4].

Συγγραφέας[5]
Τίτλος[6]
Συντάκτης προλόγου, εἰσαγωγῆς, σχολίων ἢ ἐπιλόγου[7]
Ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως[8]
Ἐκδότης[9]
Χορηγὸς[10]
Μορφὴ[11]
Ἀριθμὸς ἐκδόσεως[12]
Τόπος ἐκδόσεως[13]
Ἐκδοτικὸς οἶκος[14]
Ἔτος ἐκδόσεως[15]
Τυπογραφεῖο[16]
Ἀριθμὸς τόμων[17]
Σχῆμα[18]
Ἀριθμὸς σελίδων[19]
Σειρὰ[20]
Ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως [ἢ διευθυντής] σειρᾶς[21]

Abba Salama[22]: A Review of the Association of the Ethio-Hellenic Studies. Ἀδὶς Ἀμπέμπα[23]. Τόμοι III (1972), VII (1976).

βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης [τοῦ KEINE], πρᾶγμα πού πρέπει νὰ πραγματοποιηθεῖ κάποτε, ἔστω καὶ τμηματικά...".

Νομίζομε ὅτι, μὲ τὸν παρόντα κατάλογο, ἀρχίζομε τὴν "τμηματική" "σύνταξη καταλόγου τῶν βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης".

4. Σημειώνονται μόνο τὰ στοιχεῖα πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ Καταλόγου.

5. Περὶ τοῦ συγγραφέως βλ. *ΚανονισμὸςΒιβλιογραφίας KEINE*, σσ. 3-6.

6. Περὶ τοῦ τίτλου βλ. *ὅ.π.*, σσ. 6-7.

7. Περὶ τοῦ θέματος βλ. *ὅ.π.*, σ. 7.

8. Περὶ τοῦ ἐπιμελητοῦ ἐκδόσεως (ἐπιμ. ἐκδ.) βλ. *ὅ.π.*, σσ. 7, 11, 13, 15, 17, καθὼς καὶ Παράρτημα Θ΄ , σ. 51

9. Περὶ τοῦ ἐκδότου (ἐκδ.) βλ. *ὅ.π.*, σσ. 7-8, 14-18.

10. Περὶ τοῦ χορηγοῦ βλ. *ὅ.π.*, σ. 8.

11. Περὶ τῆς μορφῆς βλ. *ὅ.π.*

12. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ ἐκδόσεως βλ. *ὅ.π.*

13. Περὶ τοῦ τόπου ἐκδόσεως βλ. *ὅ.π.*, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ τόπος ἐκδόσεως ἀναγράφεται μὲν "εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ δημοσιεύματος", ἀλλὰ στὴ δημοτικὴ καὶ ὄχι στὴν καθαρεύουσα. Π. χ. Ἀθήνα *ἀντὶ* Ἀθῆναι, Ἀθήνησιν ἢ Ἐν Ἀθήναις.

14. Περὶ τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου βλ. *ὅ.π.*, σ. 9.

15. Περὶ τοῦ ἔτους ἐκδόσεως βλ. *ὅ.π.*

16. Περὶ τοῦ τυπογραφείου βλ. *ὅ.π.*

17. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τόμων βλ. *ὅ.π.*

18. Περὶ τοῦ σχήματος βλ. *ὅ.π.*

19. Περὶ τοῦ ἀριθμοῦ σελίδων βλ. *ὅ.π.*, σσ. 9-10.

20. Περὶ τῆς σειρᾶς βλ. *ὅ.π.*, σ. 10.

21. Περὶ τοῦ θέματος βλ. *ὅ.π.*

22. Περὶ τῶν στοιχείων τὰ ὁποῖα σημειώνονται κατὰ τὴν καταλογογράφηση περιοδικῶν βλ. ὅσα σημειώσαμε στὸ "Κατάλογος Περιοδικῶν...", *ὅ.π.*, σσ. 305-307.

23. Ὁ τόμος VII ἐκδόθηκε στὴν Ἀθήνα. Στὸ "Κατάλογος Περιοδικῶν..." (*ὅ.π.*, σ.

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Agence Roumaine de Presse: *Roumanie Pages d'Histoire*. Βλ. *Roumanie Pages d'Histoire*[24].

Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου[25] [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ.[26]: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*. Πρόλογος Ἀλεξάνδρας Στεφανοπούλου. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 71.

Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*. Βλ. Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ - Ἄντριου - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ. *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*.

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν[27]: "Ἔκτακτος πανηγυρικὴ Συνεδρία τῆς 21ης Ὀκτωβρίου 1972, εἰς μνήμην Μικρᾶς Ἀσίας". *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 47 (Ἀθήνα 1972), σσ. 117*-141*. Ἀνάτυπο[28].

Ἀκαδημία Ἀθηνῶν: "Συνεδρία τῆς 10ης Ἰανουαρίου 1980: Ἀλλαγὴ Προεδρίας". *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 55 (Ἀθήνα 1980), σσ. 3*-12*. Ἀνάτυπο.

Ἀναστασόπουλος, Γ[εώργιος]: *Ἡ Εὐρώπη εἰς παρακμήν*. Ἡνωμέναι Πολιτεῖαι τῆς Εὐρώπης. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 205.

[Ἀνδρεάδης, Στρατῆς (ἀνωνύμου)][29]: *Μελέτη πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ.*

---

308) ἐσφαλμένα σημειώσαμε ὅτι ἐκδόθηκαν καὶ οἱ δύο τόμοι στὴν Ἀθήνα.

24. Βλ. "Κατάλογος Περιοδικῶν..." (*ὅ.π.*, σ. 305), στὴν περίπτωση κατὰ τὴν ὁποῖα "ἕνα περιοδικὸ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιο τρόπο, ὄργανο ὀργανισμοῦ, ἑταιρείας κ.τ.ὅ.".

Τὸ παρὸν λῆμμα, ἀπὸ παραδρομή, ἔχει παραληφθεῖ ἀπὸ τὸ "Κατάλογος Περιοδικῶν...".

25. Περὶ μεταγλωτισμένου ὀνόματος συγγραφέως βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE*, σ. 6.

26. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποῖα "βιβλίον τι συνεγράφη ὑπὸ συγγραφέων πλειόνων τῶν τριῶν", βλ. *ὅ.π.*, σ. 5.

27. Περὶ "μὴ περιοδικῶν ἄνευ συγγραφέως δημοσιευμάτων ὑπὸ μὴ κρατικῶν ὀργανισμῶν ἐκδοθέντων" βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE*, σσ. 14-15, καθὼς καὶ Παράρτημα Θ΄, σσ. 51-52.

28. Περὶ "βιβλιογραφήσεως μελέτης μὴ αὐτοτελοῦς" βλ. *ὅ.π.*, σσ. 11-12, καθὼς καὶ Παράρτημα Δ΄, σ. 45.

29. Στὸ *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE* (σσ. 12, 13) παρατίθενται, μεταξὺ ἄλλων, τὰ παρακάτω:

"Τὰ ἀνώνυμα, ἤτοι τὰ ἄνευ συγγραφέως, δημοσιεύματα, ἐὰν δὲν ἔχουν οὔτε ἐπιμελητὴν ἐκδόσεως οὔτε ἐκδότην, καταγράφονται μὲν ὅπως τὰ ἐπώνυμα δημοσιεύματα, τὰ δελτία ὅμως αὐτῶν κατατάσσονται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ πρώτου οὐσιαστικοῦ τοῦ τίτλου αὐτῶν ... ἂν ἄλλη λέξις τοῦ τίτλου, ἔστω καὶ μὴ οὐσιαστικόν, ἀποδίδῃ καλύτερον τὸ περιεχόμενον τοῦ δημοσιεύματος, ἡ κατάταξις τοῦ δελτίου γίνεται ἐπὶ τῇ βάσει τῆς λέξε-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀνδρεάδη. Ἐκδ.: Ἀνωτάτη Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν. Βλ. Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, Ἀνωτάτη: *Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδη.*

Ἄνθιμος, Κιτίου Μητροπολίτης[30]: *Ἡ ἀλήθεια διὰ τὸν Μακάριον.* Ἀθήνα 1974. Σχ. 8ο, σσ. 38.

[Ἀφιέρωμα][31]: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.* Ἐπιμ. ἐκδ.: Φανούρης Κ. Βῶρος - Δημοσθ[ένης] Γ. Γεωργοβασίλης - Βασ[ίλης] Ἀ. Κύρκος, Ἀθήνα 1980, τόμος Α΄, Σχ. 8ο, σσ. 624[32].

Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης. Βλ. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον.

Association of the Ethio-Hellenic Studies: *Abba Salama*, Βλ. *Abba Salama.*

Βαβοῦσκος, Κωνσταντῖνος Ἀθανασίου: "Ἡ Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1939-1980". Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν: *Ἀφιέρωμα Τεσσαρακονταετηρίδος* (Θεσσαλονίκη 1980), σσ. 1-44. Ἀνάτυπο.

ως αὐτῆς, τίθεται ὅμως ἀπαραιτήτως παραπεμπτικὸν δελτίον εἰς τὴν θέσιν τοῦ πρώτου οὐσιαστικοῦ... Πρὸς διευκόλυνσιν, τὸ πρῶτον οὐσιαστικὸν ἢ ἡ λέξις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ὁποίας γίνεται ἡ κατάταξις ἀναγράφεται ἐντὸς ἀγκυλῶν εἰς τὴν θέσιν τοῦ συγγραφέως". (Βλ. Παράρτημα ΣΤ΄, [σ. 47]".

Ἐπειδὴ προέκυψε θέμα "τὸ πρῶτον οὐσιαστικὸν τοῦ τίτλου" κάποιου δημοσιεύματος ἢ "ἄλλη λέξις τοῦ τίτλου" τὸ ὁποῖο "ἀποδίδει καλύτερον τὸ περιεχόμενον τοῦ δημοσιεύματος" νὰ εἶναι ὄνομα προσώπου, ὁ Πρεβελάκης, σὲ συζήτηση ποὺ εἶχα μαζί του, πρότεινε τὰ παρακάτω:

Στὶς παραπάνω περιπτώσεις "ἐντὸς ἀγκυλῶν εἰς τὴν θέσιν τοῦ συγγραφέως" δὲν ἀναγράφεται μόνο τὸ ἐπώνυμο τοῦ παραπάνω προσώπου, ἀλλὰ καὶ τὸ ὄνομά του, ὡσὰν τὸ δημοσίευμα νὰ ἔχει συγγραφεῖ ἀπὸ τὸ παραπάνω πρόσωπο, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι, μετὰ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ὀνοματεπωνύμου τοῦ ἐν λόγω προσώπου (ἀντεστραμμένου, ὡς γνωστόν), παρατίθεται, ἐντὸς παρενθέσεως, ἡ λέξη "ἀνωνύμου", ἔνδειξη ὅτι τὸ δημοσίευμα δὲν ἔχει συγγραφεῖ ἀπὸ τὸ ἐν λόγω πρόσωπο, ἀλλὰ "ὑπὸ ἀνωνύμου".

Ἡ παραπάνω πρόταση τοῦ Πρεβελάκη, μολονότι προφορικὴ καὶ ὄχι γραπτή, ἀπὸ τότε ἀκόμη ἐφαρμόζεται κανονικά.

30. Περὶ τῶν ἀνωτάτων κληρικῶν ὡς συγγραφέων βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE*, σσ. 4-5.

31. Περὶ τῶν ἀνωνύμων δημοσιευμάτων βλ. *ὅ.π.*, σσ. 12-14.

32. Β.Π., Β.Α. Ὁ τόμος Β΄ τοῦ δημοσιεύματος ἐκδόθηκε τὸ 1983, ὑπὸ τὸν τίτλο *Μνήμη Εὐάγγελου Παπανούτσου*, ἀφοῦ στὸ μεταξύ (τὸ 1982) εἶχε πεθάνει ὁ τιμώμενος. Ὁ παραπάνω τόμος, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὴν κυρία Βιβλιοθήκη τοῦ KEINE, ἀφοῦ ἀντίτυπό του δὲν ὑπάρχει στὴ Βιβλιοθήκη Πρεβελάκη, ἔχει τοποθετηθεῖ ὑπὸ τὸ λῆμμα [Μνήμη], καὶ ἐπομένως χωριστὰ ἀπὸ τὸν τόμο Α΄.

Ἐπιμελητὲς ἐκδόσεως τοῦ τόμου Β΄ ὑπῆρξαν οἱ: Φανούρης Κ. Βῶρος - Βασ[ίλης] Ἀ. Κύρκος καὶ Κ[ώστας] Μπαλάσκας.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Βαγιακάκος, Δικαῖος Β.: *Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν περὶ τῆς δράσεως καὶ τῶν δημοσιευμάτων, μετὰ τῆς ἀναγκαίας ἀναλύσεως αὐτῶν.* Ἀθήνα 1980, Σχ. 8ο, σσ. 67.

Βαλαώρας, Βασίλειος Γ.: "Βιο-κοινωνικὴ ὑφὴ Ἑλλήνων φοιτητῶν". *Δελτίον Πρακτικῶν Ἰατρικῆς Ἑταιρείας Ἀθηνῶν* (1970) (Ἀθήνα 1970), σσ. 3-47. Ἀνάτυπο.

Βηλαρᾶς, Ἰωάννης: [*Στοιχεῖα Ἑλληνο-Ἀλβανικῆς Γραμματικῆς καὶ Ἑλληνο-Ἀλβανικοὶ Διάλογοι*]. Ἐπιμ. ἐκδ.: Τίτος Π. Γιοχάλας. Βλ. Γιοχάλας, Τίτος Π. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Στοιχεῖα Ἑλληνο-Ἀλβανικῆς Γραμματικῆς καὶ Ἑλληνο-Ἀλβανικοὶ Διάλογοι.* Ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Ἰωάννη Βηλαρᾶ.

Βῶρος, Φανούρης Κ. - Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. - Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ.[33] (ἐπιμ. ἐκδ.)[34]: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.* Βλ. [Ἀφιέρωμα]: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.*

Βῶρος, Φανούρης Κ. - Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ. - Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.* Βλ. [Ἀφιέρωμα]: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.*

[Χανιώτης, Ἰωάννης] Haniotis, John D.: *Chios Island.* Walking around. Athens 1971. Σχ. 8ο, σσ. 212[35].

[Χανιώτης, Ἰωάννης] Haniotis, John D.: *Your Guide to Chios.* Βλ. [Χανιώτης, Ἰωάννης] Haniotis, John D.: *Chios Island.* Walking around.

Χαραμῆς, Ἰωάννης: *Ἡ καθ' ἡμᾶς Θάλασσα.* Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 23[36].

Χάρης, Πέτρος. Βλ. [Μαρμαριάδης, Ἰωάννης]. Χάρης, Πέτρος[37].

Χατζησωτηρίου, Γεώργιος Δ.: *Τὸ 1821, οἱ Μεσογεῖτες καὶ ὁ Γιάννης Ντάβαρης.* Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 167.

Χιδίρογλου, Παῦλος: "Σουλτανικὰ βεράτια ὑπὲρ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Σωφρονίου Γ΄". *Κυπριακαὶ Σπουδαί*, τόμ. ΛΕ΄ (Λευκωσία 1971), σσ. 143-165. Ἀνάτυπο[38].

---

33. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία "ἔργον τι συνεγράφη ὑπὸ δύο ἢ τριῶν συγγραφέων" βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας ΚΕΙΝΕ*, σ. 5.

34. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως (ἐπιμ. ἐκδ.) λαμβάνει τὴ θέση τοῦ συγγραφέως βλ. *ὅ.π.*, σ. 11.

35. Τίτλος ἐξωφύλλου (καὶ ἐπὶ τῆς ράχεως): *Your Guide to Chios.*

36. "'Ομιλία ἐκφωνηθεῖσα τὴν 27ην Ὀκτωβρίου 1971, κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν".

37. Περὶ ψευδωνύμων βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας ΚΕΙΝΕ*, σ. 6.

38. Β.Π., Β.Α.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Χιδίρογλου, Παῦλος: *Οἱ Ἕλληνες Πομάκοι καὶ ἡ σχέση τους μὲ τὴν Τουρκία.* Ἀθήνα 1984. Σχ. 8ο, σσ. 94.

Χριστόπουλος, Παναγιώτης Φ.: *Ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, 1846-1970.* Πρόλογοι Βασιλείου Ἰ. Κραψίτη καὶ Ἰωάννου Παπαοικονόμου. Ἐκδ.: Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 71[39].

Δασκαλάκης, Ἀπ[όστολος] Β.: "'Ελευθερία καὶ Ἀνθρωπισμὸς εἰς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821". Δασκαλάκης, Ἀπ[όστολος] Β.: *Τὰ Ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821.* (Ἀθήνα χ. χ.), σσ. 17-31[40].

Δασκαλάκης, Ἀπόστολος Β.: "'Ιστορικὰ Ἔργα - Ἐπιστημονικὴ Δρᾶσις". (Ἀθήνα 1966), σσ. 505-511. Ἀνάτυπο[41].

Δασκαλάκης, Ἀπόστολος Β.: "Οἱ Ἕλληνες Λόγιοι τῆς Προεπαναστατικῆς Περιόδου καὶ ἡ συμβολὴ αὐτῶν εἰς τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἐλευθερίας". *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν,* τόμ. Ε΄ (1954-1955) (Ἀθήνα 1955), σσ. 187-204. Ἀνάτυπο.

Δασκαλάκης, Ἀπόστολος Β.: "Τὰ ἀνθρωπιστικὰ ἰδεώδη τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821". Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν: *Ἀφιέρωμα εἰς τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821* (Θεσσαλονίκη 1971), σσ. 221-240. Ἀνάτυπο[42].

Δασκαλάκης, Ἀπ[όστολος] Β.: *Τὰ Ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821.* Α΄ - Ἑλληνικὴ Παράδοσις - Β΄ - Ἐλευθερία καὶ Ἀνθρωπισμός. Ἀθήνα (Πέτρος Δημητράκος) χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 31[43].

Δασκαλάκης, Ἀπ[όστολος] Β.: "'Η Ἑλληνικὴ Παράδοσις εἰς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821". Δασκαλάκης, Ἀπ[όστολος] Β.: *Τὰ Ἰδεώδη τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ κατὰ τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821* (Ἀθήνα χ.χ.), σσ. 5-16[44].

Δασκαλάκης, Ἀπόστολος Β.: *Βιογραφικὸν Σημείωμα - Σπουδαί - Δρᾶσις - Ἔργα.* (Ὑπόμνημα πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν). Ἀθήνα 1978. Σχ. 8ο, σσ. 45.

---

39. Β.Π., Β.Α.

40. "'Εξεφωνήθη τῇ 24η Μαρτίου 1949 ἐν τῇ Αἰθούσῃ Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, κατὰ τὸν ἐπίσημον πανηγυρισμὸν τῆς ἐπετείου τῆς Παλιγγενεσίας".

41. Δὲν παρατίθενται ἄλλα στοιχεῖα.

42. Τὸ δημοσίευμα ὑπάρχει σὲ δύο ἀντίτυπα, ἕνα στὴν κυρία Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΙΝΕ καὶ ἕνα στὴ Βιβλιοθήκη Πρεβελάκη.

43. "Δύο λόγοι πανηγυρικοὶ τῆς 25ης Μαρτίου, ἐκφωνηθέντες κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς Παλιγγενεσίας 1941 καὶ 1949 ἐν τῇ Αἰθούσῃ Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν".

44. "'Εξεφωνήθη τῇ 24η Μαρτίου 1941 ἐν τῇ Αἰθούσῃ Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὸν ἐπίσημον ἑορτασμὸν τῆς ἐπετείου τῆς Παλιγγενεσίας".

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Delamotte, Jean: *Ἕνα νέο "Τεῖχος τοῦ Αἴσχους" στὴν Κύπρο: Ἡ "Γραμμὴ Ἀττίλα"*. Ἐκδ.: Ἐπιτροπὴ Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἐθνικὰ Θέματα. Ἀθήνα χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 23. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἐπιτροπῆς Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἐθνικὰ Θέματα, ἀρ. 3[45].

Δελτίον, Οἰκονομικόν: Τριμηνιαῖο Εἰδικὸ Περιοδικό. Ἐκδότης: Ἐμπορικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἀθήνα. Τεύχη 92-93 (1977).

Δὲ Πέττας, Σωτήριος: *Ἡ χαραυγὴ τῆς θρυλικῆς ἱστορίας τῶν Πρωτοπόρων Ἑλλήνων τῆς Ἀμερικῆς*. Πρόλογος Γιάννη Μαρῆ [- Εἰσαγωγὴ συγγραφέως]. Ἐκδ.: Περιοδικὸ "Λογοτεχνικὸν Στάδιον". Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 520.

Διομήδης, Θανάσης Πετσάλης. Βλ. Πετσάλης - Διομήδης, Θανάσης[46].

Δοξιάδης, Κωνσταντῖνος Ἀ.: *Ἔργα καὶ Βιογραφία*. Δακτυλογραφημένο. [Ἀθήνα 1974]. Σχ. 4ο, σσ. [2] + III + 44.

Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Ἐπιστημονική. Βλ. *Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Ἐπιστημονική*.

Ἐπετηρίς: Ἐκδότης: Ἕνωσις Ἀποφοίτων Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς. Ἀθήνα. Τεύχη 2 (1976) - 3 (1978).

Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Ἐπιστημονική. Θεσσαλονίκη. Τόμος ΚΒ΄ (1984)[47].

Ἐπίσημοι Λόγοι. Βλ. *Λόγοι, Ἐπίσημοι*.

Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης]. Βλ. *Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Ἐπιστημονική*.

Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης]. Βλ. *Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Ἐπιστημονική*.

---

45. Τὸ δημοσίευμα εἶναι γραμμένο ἑλληνιστί, γαλλιστί, ἀγγλιστί, γερμανιστί.

46. Περὶ συγγραφέως μὲ δύο ἐπώνυμα βλ. Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας *ΚΕΙΝΕ*, σ. 4.

47. Ὁ παρὼν τόμος φέρει τὸν τίτλο: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης]*. Ὅμως στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΙΝΕ, μετὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ παρόντος τόμου (19-9-1986), εἰσήχθη καὶ ὁ τόμος ΙΔ΄ (1975), ὁ ὁποῖος φέρει τὸν τίτλο: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης]*. Κατόπιν τούτου, γιὰ νὰ μὴ διασπασθεῖ, καὶ οἱ δύο τόμοι τοποθετήθηκαν ὑπὸ τὸν παλιὸ τίτλο, ἀντεστραμμένο, δηλαδή: *Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Ἐπιστημονική*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐπιτροπὴ Ποντιακῶν Μελετῶν: *Πενήντα χρόνια Ἐπιστημονικῆς Δράσεως (1927-1977).* [Ἀθήνα]. χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 19.

Ἐπιτροπὴ Συντονισμοῦ Ἑνωτικοῦ Ἀγῶνος: *Τὸ Ἀσυμβίβαστον τῆς συνυπάρξεως Ἀρχιερατικῆς καὶ Κοσμικῆς Ἐξουσίας.* Λευκωσία 1972, Σχ. 8ο, σσ. 68.

Ἐπιτροπὴ Τουρισμοῦ Κεφαλληνίας, Τοπική: *Κεφαλληνία: Σύντομος Τουριστικὸς Ὁδηγός.* Ἐπιμ. Ἐκδ.: Ε.Χ. Κάσδαγλης. Ἀθήνα 1961. Σχ. 16ο, σσ. 48.

Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Βλ. Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακόν.

Εὐσταθιάδης, Κωνσταντῖνος Θ.: *Διεθνὲς Δίκαιον.* Ἀθήνα 1977. Σχ. 8ο, σσ. 635.

Γαληνοῦ - Σκανδάλη, Παρασκευή: *Ἡ θυσία τῶν Ψαρῶν.* Δράμα. Ἀθήνα 1976. Σχ. 8ο, σσ. 128.

Georgacas. Βλ. [Γεωργακᾶς] Georgacas.

Γεωργακᾶς, Δημ[ήτριος] Ἰ.: "Τουρκικὰ ἰχθυωνύμια καὶ ἁλιευτικοὶ ὅροι ἑλληνικῆς ἀρχῆς". *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,* τόμ. 51 (1976) (Ἀθήνα 1977), σσ. 583-599. Ἀνάτυπο.

[Γεωργακᾶς, Δημήτριος] Georgacas, Demetrius J.: "The name "Asia"for the Continent; Its History and Origin and Three Revews on Roman Names". *Names,* τόμ. 17 ([U.S.A.[48]] 1 March 1969), σσ. 1-106. Ἀνάτυπο.

[Γεωργακᾶς, Δημήτριος] Georgacas, Demetrius J.: *The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre - Turkish Placenames.* Heidelberg ("Carl Winter Universitat Sverlang") 1971. Σχ. 8ο, σσ. 136. Σειρά: Beitrage zur Namenforschung. Neue Folge, ἀρ. 8.

Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. - Βῶρος, Φανούρης Κ. - Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.* Βλ. [Ἀφιέρωμα] : *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.*

Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. - Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ. - Βῶρος, Φανούρης Κ. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.* Βλ. [Ἀφιέρωμα] : *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.*

Γιοχάλας, Τῖτος Π. (ἐπιμ. ἐκδ.): *Στοιχεῖα Ἑλληνο-Ἀλβανικῆς Γραμματικῆς καὶ Ἑλληνο-Ἀλβανικοὶ Διάλογοι.* Ἀνέκδοτο ἔργο τοῦ Ἰωάννη Βη-

48. Δὲν ἀναφέρεται σὲ ποιὰ πόλη τῶν Η.Π.Α. ἐκδίδεται τὸ περιοδικό.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

λαρᾶ. Ἐκδ.: Ἵδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Θεσσαλονίκη 1985. Σχ. 8ο, σσ. 319. Σειρά: Δημοσιεύματα Ἱδρύματος Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἀρ. 197.

Γκουντπάστερ. Βλ. [Goodpaster] Γκουντπάστερ.

[Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου - Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*. Βλ. Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου - [Luns, Joseph], Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*.

[Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ - Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*. Βλ. Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου - [Luns, Joseph], Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος*.

Γρίβα, Καλλιόπη Κολιοπούλου. Βλ. Κολιοπούλου - Γρίβα Καλλιόπη.

Haniotis. Βλ. [Χανιώτης] Haniotis.

[Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων[49]: *Ἐνημερωτικὸν Τεῦχος ἐπὶ τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἐπιτροπῆς Παιδείας*. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 144.

[Ἑλλάς], Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν: *Ἐρνέστος Τσίλλερ, 1837-1923*. Ἀθήνα 1973. Σχ. 8ο, σσ. 32.

Ἕνωσις Ἀποφοίτων Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς: *Ἐπετηρίς*. Βλ. *Ἐπετηρίς [Ἑνώσεως Ἀποφοίτων Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς]*.

Ἕνωσις Κάτω Παναγιᾶς: *Τὰ Πενηντάχρονα τοῦ Ξερριζωμοῦ, 1922-1972*. Ἀθήνα [1972]. Σχ. 8ο, σσ. 180[50].

Ἕνωσις Κάτω Παναγιᾶς: *Ὁ Ξερριζωμός*. Βλ. Ἕνωσις Κάτω Παναγιᾶς: *Τὰ Πενηντάχρονα τοῦ Ξερριζωμοῦ, 1922-1972*.

Ἕνωσις Σμυρναίων: *Ἀφιέρωμα εἰς τὸν Χρῆστον Σολομωνίδην*. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 32. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἑνώσεως Σμυρναίων, ἀρ. 13.

Ἕνωσις Σμυρναίων: *Μνημεῖον καὶ Μουσεῖον τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀνατολῆς*. Πρόλογος Ν.Α. Ἀθήνα 1975. Σχ. 8ο, σσ. 120. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἑνώσεως Σμυρναίων, ἀρ. 17.

---

49. Περὶ μὴ περιοδικῶν κρατικῶν δημοσιευμάτων βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας ΚΕΙΝΕ*, σσ. 15-18.

50. Τίτλος ἐπὶ τῆς ράχεως: *Ὁ Ξερριζωμός*.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἑστία, Νέα: Ἀφιέρωμα στὴν 28η Ὀκτωβρίου 1940. Ἔτος ΝΔ΄, τεῦχος 1280 (Ἀθήνα 1 Νοεμβρίου 1980)[51].

Ἑστία, Νέα (περιοδικό): "Σπυρίδων Ν. Μαρινᾶτος (1901-1974)". *Νέα Ἑστία*, τεῦχος 1135 (Ἀθήνα 15 Ὀκτωβρίου 1974), σσ. 3-7. Ἀνάτυπο.

Ἑταιρεία, Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπολογική: *Πρακτικὰ Συνεδριῶν τοῦ Ἔτους 1969*. 45ετηρίς(1-6-1924 - 1-6-1969). Ἀθήνα χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 56.

Ὅμιλος Ἀθηνῶν, Ροταριανός: *Ἡ Ἐθνεγερσία καὶ ὁ Κόσμος τοῦ Ρότα-ρυ*. Πρόλογος Σπύρου Μπενετάτου. Ἐπιμ. ἐκδ.: Εὐάγγελος Μέξης. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 68.

Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων. Βλ. [Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων.

Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Βλ. [Ἑλλάς]. Ὑπουργεῖον Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν.

Ἰωαννίδης, Γιάννης Π.: *Γράμματα στὴν Ἰωνία*. Ἀθήνα 1983. Σχ. 8ο, σσ. 23.

Καψωμένος, Σ[τυλιανός] Γ.: "'Ελληνικὰ ἐκ Μεγάλης Ἑλλάδος". *Λεξι-κογραφικὸν Δελτίον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 3 (1943) (Ἀθήνα 1944) σσ. 92-132. Ἀνάτυπο (φωτοτυπία).

Καραρᾶς, Κωνσταντῖνος: *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων καὶ ἡ Σμύρνη*. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 32.

Καρμίρης, Ἰωάννης: "Οἱ ἐν Ἑλλάδι Ἀρμένιοι Μονοφυσῖται καὶ οἱ μετ' αὐτῶν μικτοὶ γάμοι τῶν Ὀρθοδόξων". *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς*, τεῦχος 518-521 (Θεσσαλονίκη 1961), σσ. 1-25. Ἀνάτυπο.

Κασιάνης, Ἐλευθ[έριος] Θ. : *Ἀνδρέας Σπαθάρης, ὁ Φαναριώτης Δά-σκαλος τοῦ Γένους καὶ Ποιητής, 1837-1901*. Πρόλογοι Ἀνδρέα Καραντώνη καὶ Ἐλισάβετ Ἀνδρέα Σπαθάρη. Ἀθήνα 1976. Σχ. 8ο, σσ. 135.

Κατράκης, Σταῦρος Δ. : *Ὀρυκτὸς Πλοῦτος καὶ Οἰκονομικὴ Ἀνάπτυξις τῆς Χώρας*. Ἐκδ. : Τεχνικὸν Ἐπιμελητήριον τῆς Ἑλλάδος. Ἀθήνα 1965. Σχ. 8ο, σσ. XVII + 397 [+ χάρτης στὸ τέλος].

Keshishian, Kevork K. : *Nicosia Capital of Cyprus and Now*. Ἐκδ.: Cyprus Chamber of Commerce and Industry Director. [Nicosia] 1978. σχ. 8ο, σσ. 262.

Κλαδᾶς, Σωκράτης - Θεοδωρίδης, Χρυσόστομος: *Πρόσφυγες φοιτηταί*

51. Περὶ τοῦ πῶς καταγράφεται τὸ περιοδικὸ *Νέα Ἑστία* βλ. ὅσα σημειώσαμε στὸ "Κατάλογος Περιοδικῶν...", *ὅ.π.*, σ. 303, ὑποσημείωση 2.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

καὶ σπουδασταὶ μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφήν. Βλ. Θεοδωρίδης, Χρυσόστομος- Κλαδᾶς, Σωκράτης: *Πρόσφυγες φοιτηταὶ καὶ σπουδασταὶ μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφήν.*

Κολιοπούλου - Γρίβα, Καλ[ιόπη] (ἐπιμ. ἐκδ.): *Ἕνας Ἀγωνιστὴς θυμᾶται, 1821-1831.* Δακτυλογραφημένο. Ἀθήνα 1976. Σχ. 4ο, σσ. [4] + 214[52].

Κολιοπούλου - Γρίβα, Καλ[ιόπη]: *Ἀποκαΐδια.* Ποιήματα γιὰ τὴ Σμύρνη. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 79.

Κονιδάρης, Γεράσιμος: *Βιογραφικά - Ἔρευναι - Συγγραφαί - Δημοσιεύματα.* Δακτυλογραφημένο. Ἀθήνα 1965. Σχ. 4ο, σσ. [2] + 99.

Κονιδάρης, Γεράσιμος Ἰ. : *Περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι "Ἐκκλησιαστικῆς Δικαιοσύνης" σήμερον.* Λιθογραφημένο. Ἀθήνα 1971-1972. Σχ. 8ο, σσ. 343.

Κονιδάρης, Γεράσιμος Ι. : *Σταθμοὶ Ἐκκλησιαστικῆς Πολιτικῆς ἐν Ἑλλάδι ἀπὸ τοῦ Καποδιστρίου μέχρι σήμερον.* [Ἔκδοση νέα, ἀναθεώρηση τῆς πρώτης ἐκδόσεως (1966)]. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 311.

Κονόμος, Ντῖνος: *Κρητικοὶ στὴ Ζάκυνθο.* Ἐκδ.: Παγκρήτιος Ἕνωσις Ἀθηνῶν. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 80.

Κονοφάγος, Κωνσταντῖνος Η.: *Ἔκθεσις περὶ τῶν τίτλων καὶ τῶν ἔργων.* Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 48.

Κωνσταντινίδου, Λέλα Δ.: *Στοχαστικὸ περπάτημα στὸν Ἑλλαδικὸ Χῶρο.* Πρόλογος Μιχάλη Ἐμμ. Ἀρφάρα. Ἀθήνα 1982. Σχ. 8ο, σσ. 134.

Κώνστας, Π[αναγιώτης] Ἐ.: *Ἡ Ρωσσία ὡς Ναυτικὴ Δύναμις, ΙΧος-ΧΧὸς αἰών.* Ὁ Ἐρυθρὸς Στόλος, 1917-1975. [Ἀρ. ἐκδ.: 2, ἔκδοση συμπληρωμένη]. Ἀθήνα 1975. Σχ. 8ο, σσ. [3] + 409 [+ χάρτης στὸ τέλος][53].

Κώνστας, Π[αναγιώτης] Ἐ.: *Ὁ Ἐρυθρὸς Στόλος.* Βλ. Κώνστας, Π[αναγιώτης] Ἐ.: *Ἡ Ρωσσία ὡς Ναυτικὴ Δύναμις, ΙΧος-ΧΧὸς αἰών.* Ὁ Ἐρυθρὸς Στόλος, 1917-1975.

Κορρές, Γεώργιος Στυλ.: *Ἀναδρομαὶ εἰς τὸν Νεοκλασσικισμόν.* Ἐκδ.: Ἑταιρεία Φίλων τοῦ Λαοῦ. Ἀθήνα 1977. Σχ. 8ο, σσ. 173. Σειρά: Μορφωτικαὶ Ἐκδόσεις, ἀρ. 8.

Κορρὲς, Γεώργιος Στυλ.: "Ἡ διαθήκη τοῦ Ἑρρίκου Σλῆμαν". *Μνημοσύνη*, τόμ. Ε. (Ἀθήνα 1974), σσ. 45-65. Ἀνάτυπο.

Κοσμητεία Ἐθνικοῦ Τοπίου καὶ Πόλεων: *Ἡ Ἐλευθέρα Γνώμη τῆς Κο-*

---

52. Τὸ δημοσίευμα εἰσήχθη στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (δὲν ἀναφέρεται πότε), γιὰ βράβευση (Ἔπαθλο Παπαστράτου).

53. Τίτλος ἐπὶ τῆς ράχεως: *Ὁ Ἐρυθρὸς Στόλος.*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σμητείας Ἐθνικοῦ Τοπίου καὶ Πόλεων ἐπὶ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Πολεοδομικοῦ Προβλήματος "τοῦ Δημοσίου Σήματος". Ἀθήνα 1969. Σχ. 4ο, σσ. 24.

Κουμανούδης, Ἰωάν[νης] Ν.: "Κερκυραϊκὰ καμπαναριά". Κουμανούδης, Ἰωάννης Νικ.: *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* ([Ἀθήνα] (τόπ. ἐκτ.) χ.χ.), σσ. 3-19[54].

Κουμανούδης, Ἰ[ωάννης] Ν.: "Τὸ Καμπαναριὸ τοῦ Ἁη - Βησσαρίου στὴ Νέα Φιλιππιάδα". Κουμανούδης, Ἰωάννης Νικ.: *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* ([Ἀθήνα] (τόπ. ἐκτ.) χ.χ.), σσ. 20-26.

Κουμανούδης, Ἰ[ωάννης] Ν.: "Ἄγνωστοι μεταβυζαντινοὶ ναοὶ Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας". Κουμανούδης, Ἰωάννης Ν.: *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* ([Ἀθήνα] (τόπ. ἐκτ.) χ.χ.), σσ. 27-36.

Κουμανούδης, Ἰωάννης Ν.: "Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς κατασκευῆς τινων μεταβυζαντινῶν ναῶν. Ἡ σημασία των". *Τεχνικὰ Χρονικά*, τεῦχος 1ον (Ἀθήνα Ἰανουάριος 1968), σσ. 1-24. Ἀνάτυπο.

Κουμανούδης, Ἰωάννης: *Σκαρίφημα Σαμιακῶν Μονῶν*. χ.τ. χ.χ. Σχ. 4ο, σσ. 15.

Κουμανούδης, Ἰωάννης Νικ.: *Θέματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς* ([Ἀθήνα] (τόπ. ἐκτ.)[55] χ.χ. Τυπ.: "Ἐκτύπωσις Ἀσπιώτη - Ἔλκα". Σχ. 4ο, σσ. 36[56].

Κουσουλάκος, Γεώργιος Π.: *Πρὸς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν: Ὑπόμνημα Γεωργίου Π. Κουσουλάκου, περὶ τῶν σπουδῶν, τῶν ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν καὶ τῆς καθόλου δράσεως αὐτοῦ*. χ.τ.χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 94[57].

Κριτζᾶς, Χαράλαμπος Β.: "Ἀρχαιότητες καὶ Μνημεῖα Ἀργολίδος - Κορινθίας, 1971-1972". *Χρονικὰ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου*, τόμ. 28 (1973) (Ἀθήνα 1977), σσ. 80-135 [+ πίνακες 77-122 στὸ τέλος]. Ἀνάτυπο.

Κυδωνιάτης, Σόλων Π.: "Τὸ Παλιὸ Πανεπιστήμιο". *Νέα Ἑστία*, τεῦχος 1141 (Ἀθήνα 15 Ἰανουαρίου 1975). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 7).

Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ. - Βῶρος, Φανούρης Κ. - Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. (ἐπιμ. ἐκδ.).: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο*. Βλ. [Ἀφιέρωμα]: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο*.

Κύρκος, Βασ[ίλης] Ἀ. - Γεωργοβασίλης, Δημοσθ[ένης] Γ. - Βῶρος, Φα-

---

54. Τὸ δημοσίευμα καταχωρίσθηκε πρώτη φορὰ στὸ περιοδικὸ *Ζυγός* (Ἀθήνα 1968).

55. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία εἶναι ἄγνωστος ὁ τόπος ἐκδόσεως, ἀλλὰ γνωστὸς ὁ τόπος ἐκτυπώσεως, βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας KEINE*, σ. 8.

56. "Ἀνάτυπα ἐκ τοῦ περιοδικοῦ *Ζυγός* - 1968".

57. Στὸ τέλος τοῦ *Ὑπομνήματος* παρατίθεται ἡ παρακάτω φράση: "Ἐν Ἀθήναις μηνὶ Δεκεμβρίῳ 1969".

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

νούρης Κ. (ἐπιμ. ἐκδ.).: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.* Βλ. [Ἀφιέρωμα]: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.*

Lacarriere, Jacques: *Γιατί παρατείνεται ἡ σιωπὴ γιὰ τοὺς Πρόσφυγες τῆς Κύπρου;* Ἐκδ.: Ἐπιτροπὴ Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἐθνικὰ Θέματα. [Ἀθήνα] 1977. Σχ. 8ο, σσ. 23. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἐπιτροπῆς Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἐθνικὰ Θέματα, ἀρ. 1[58].

Λεονταρίτης, Ἀπόλλων Γ.: *Τὸ ἱστορικὸν μιᾶς ὀλεθρίας πλάνης.* Ἐκδ.Ἑστία Νέας Σμύρνης. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 77.

Λιβαδᾶς, Γρηγόριος: "Τὸ ἱστορικὸν ἑνὸς μεγάλου ἐπιτεύγματος εἰς τὸν τομέα τῆς δημοσίας ὑγείας ἐν Ἑλλάδι: Ἡ ἐκρίζωσις τῆς ἑλονοσίας". *Ἀκαδημαϊκὴ Ἰατρική*, τεῦχος 9 (409) (Ἀθήνα Σεπτέμβριος 1973). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 64).

Λιβαδᾶς, Γρηγόριος Ἀ. - Σφάγγος, Ἰωάννης Κ.: *Ἡ Ἑλονοσία ἐν Ἑλλάδι (1930-1940).* Ἀθήνα 1940. Τόμοι 2. Σχ. 8ο σσ. [1] + V + 248, [1] + V + 303[59].

Λόγοι, Ἐπίσημοι: Ἐκδότης: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἀθήνα. Τόμοι ΙΔ΄ (1969-1970) (1970) - ΙΣΤ΄ (1971-1973) (1973), ΙΘ΄ (1974-1975) (1977), ΚΒ΄ (1977-1978) (1979).

Λούνς. Βλ. [Luns] Λούνς.

Λοῦρος, Νικόλαος Κ.: "Ὁ Γερμανὸς ἰατρὸς Ch. W. Hufeland καὶ ὁ Ἀπελευθερωτικὸς Ἀγὼν τῶν Ἑλλήνων". *Παρνασσός*, τόμ. ΙΓ΄, ἀρ. 2 (Ἀθήνα 1971). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 17).

[Λοῦρος, Νικόλαος Κ.]: *Μαιευτήριον "Ἀλεξάνδρα". Διεύθυνσις: Ν. Κ. Λοῦρος... 1954-1968*[60]. Βλ. [Λοῦρος, Νικόλαος Κ.]: *Τὸ ὑπὸ τὴν Ὑψηλὴν Προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς Βασιλίσσης Μαιευτήριον "Ἀλεξάνδρα", Α΄ Μαιευτικὴ καὶ Γυναικολογικὴ Κλινικὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Διεύθυνσις: Καθηγητὴς Ν. Κ. Λοῦρος, Ἀκαδημαϊκός... 1954-1968.*

[Λοῦρος, Νικόλαος Κ.]: *Τὸ ὑπὸ τὴν Ὑψηλὴν Προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς Βασιλίσσης Μαιευτήριον "Ἀλεξάνδρα", Α΄ Μαιευτικὴ καὶ Γυναικολογικὴ Κλινικὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Διεύθυνσις: Καθηγητὴς Ν. Κ. Λοῦρος,*

---

58. Τὸ δημοσίευμα εἶναι γραμμένο ἑλληνιστί, ἀγγλιστί, γαλλιστί, γερμανιστί.

59. Περὶ τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο γίνεται ἡ "βιβλιογράφησις πολυτόμου δημοσιεύματος, ὡς ἐὰν ἦτο μονότομον", βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας ΚΕΙΝΕ*, σ. 11, καθὼς καὶ Παράρτημα Γ΄ (σ. 44).

60. Ὁ τίτλος ἑλληνιστὶ καὶ ἀγγλιστί.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἀκαδημαϊκός... 1954-1968. Ἐπιμ. ἐκδ.: Ε. Χ. Κάσδαγλης. [Ἀθήνα 1970]. Σχ. 4ο, σσ. 131[61].

[Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ - Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος.* Βλ. Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ - Ἄντριου - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ. *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος.*

[Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ, Ἄντριου - Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς κ. ἄ.: *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος.* Βλ. Ἀγγελῆς, Ὀδυσσεύς - [Goodpaster, Andrew] Γκουντπάστερ - Ἄντριου - [Luns, Joseph] Λούνς, Γιόζεφ κ. ἄ. *Εὐρώπη καὶ Μεσόγειος.*

[Μαρινᾶτος, Σπυρίδων Ν. (ἀνωνύμου)]: "Σπυρίδων Ν. Μαρινᾶτος (1901-1974)". Ἔκδ. : Περιοδικό "Νέα Ἑστία". Βλ. *Ἑστία, Νέα* (περιοδικό): "Σπυρίδων Ν. Μαρινᾶτος (1901-1974)".

[Μαρμαριάδης, Ἰωάννης] Χάρης, Πέτρος (ἐπιμ. ἐκδ.): *Βιογραφικὰ Κώστα Οὐράνη (καὶ μιὰ ἀλληλογραφία γιὰ τὸ "Sol y sombra").* Ἐκδ.: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἵδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθήνα 1979. Σχ. 8ο, σσ. 71. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἱδρύματος Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, ἀρ. 9.

[Μαρμαριάδης, Ἰωάννης] Χάρης, Πέτρος (ἐπιμ. ἐκδ.): "Ἕνα ταξίδι κι ἕνα βιβλίο. [Ἀλληλογραφία τοῦ Κώστα Οὐράνη μὲ τὸν Πέτρο Χάρη]". [Μαρμαριάδης, Ἰωάννης] Χάρης, Πέτρος (ἐπιμ. ἐκδ.): *Βιογραφικὰ Κώστα Οὐράνη (καὶ μιὰ ἀλληλογραφία γιὰ τὸ "Sol y sombra")* (Ἀθήνα 1979), σσ. 48-67[62].

Μέγας, Γεώργιος Ἀ.: "Ἡ ἔννοια καὶ ὁ χαρακτὴρ τῶν Ἀναστεναρίων". *Λαογραφία*, τόμ. ΚΘ΄ (Ἀθήνα 1974), σσ. 3-18. Ἀνάτυπο.

[Μελέται]: *Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδη.* Ἐκδ.: Ἀνωτάτη Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν. Βλ. Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, Ἀνωτάτη: *Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Γ. Ἀνδρεάδη.*

Μεθόδιος, Ἀξώμης Μητροπολίτης. Βλ. Μεθόδιος, Πισιδίας Μητροπολίτης.

---

61. Τίτλος ἐξωφύλλου (καὶ ἐπὶ τῆς ράχεως): *Μαιευτήριον "Ἀλεξάνδρα". Διεύθυνσις: Ν. Κ. Λοῦρος... 1954-1968.* Οἱ τίτλοι ἑλληνιστὶ καὶ ἀγγλιστί. Τὸ δημοσίευμα ὑπάρχει σὲ δύο ἀντίτυπα, ἕνα στὴν κυρία Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΙΝΕ καὶ ἕνα στὴ Βιβλιοθήκη Πρεβελάκη.

62. Ὅπως συνάγεται ἀπὸ ὑποσημείωση τοῦ Χάρη (*δ.π.*, σ. 66), οἱ παραπάνω ἐπιστολὲς τοῦ Οὐράνη πρὸς αὐτὸν γράφηκαν (καὶ στάλθηκαν) τὸ 1931.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Μεθόδιος, Πισιδίας Μητροπολίτης (ἐπιμ. ἐκδ.): *Κωνσταντινούπολις - Ἀδδὶς Ἀμπέμπα.* Ἡ Ἀλληλογραφία τοῦ Πατριάρχου Ἀθηναγόρου μετὰ τοῦ Αὐτοκράτορος τῆς Αἰθιοπίας, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Αἰθιοπίας, καὶ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἀξώμης. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 211.

Μεθόδιος, Πισιδίας Μητροπολίτης: *Orthodoxy, Roman Catholicism, and Anglicanism.* London κ. ἀ. 1972. Τυπ.: Oxford University Press. Σχ. 8ο, σσ. XXI + 280.

Μεθόδιος, Θυατείρων Ἀρχιεπίσκοπος. Βλ. Μεθόδιος, Πισιδίας Μητροπολίτης.

Milliex, Roger: *Ἡ πολιτικὴ τῶν "τετελεσμένων γεγονότων" ἀπειλὴ γιὰ τὴν Εἰρήνη.* Ἐκδ. : Ἐπιτροπὴ Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἐθνικὰ Θέματα. [Ἀθήνα] χ.χ. Σχ.8ο, σσ. 23. Σειρά: Ἐκδόσεις Ἐπιτροπῆς Ἐνημερώσεως γιὰ τὰ Ἐθνικὰ Θέματα, ἀρ. 2[63].

Μούσουλος, Λουκᾶς Σ.: *Βιογραφικὸν Σημείωμα.* Σπουδαί. Τίτλοι. Ἐπιστημονικὴ καὶ Τεχνικὴ Δραστηριότης. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 48.

Μουτσόπουλος, Νικόλαος Κ.: *Σπουδαί - Ἐργασίαι - Τίτλοι.* Βιογραφικὸν Σημείωμα. Ἐπιμ. ἐκδ.: Ντίνος Χριστιανόπουλος. Θεσσαλονίκη 1969. Σχ. 8ο, σσ. 37.

Μπεκύρος, Δ[ημήτρης]: "Κώστας Οὐράνης". [Μαρμαριάδης, Ἰωάννης] Χάρης, Πέτρος (ἐπιμ. ἐκδ.): *Βιογραφικὰ Κώστα Οὐράνη (καὶ μιὰ ἀλληλογραφία γιὰ τὸ "Sol y sombra")* (Αθήνα 1979), σσ. 9-47[64].

Μπόνης, Κωνσταντῖνος Γ.: "Ἀρχείου Σύμμικτα. Ταξινόμησις καὶ μελέτη τοῦ Ἀρχείου τῶν Οἴκων Τυπάλδων - Ἰακωβάτων ἐν Ληξουρίῳ τῆς Νήσου Κεφαλληνίας". *Ἐπετηρὶς Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν,* τόμ. Β΄ [Ἀθήνα] Ἰούνιος 1970, σσ. 553-627. Ἀνάτυπο.

Μπόνης, Κωνσταντῖνος Γ.: "Ὁ ἐκ τοῦ Μυστικοῦ Ἀρχείου τοῦ Ὄθωνος ἐν Μονάχῳ Κατάλογος Ἐπισκόπων, διαμενόντων ἐν Ἑλλάδι, μετὰ ἢ ἄνευ Ἐπισκοπῆς, κατὰ τὸ 1833". *Θεολογία,* τόμ. 43 (Ἀθήνα Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1972), σσ. 7-56. Ἀνάτυπο.

Μπόνης, Κωνσταντῖνος Γ.: *Σκέψεις ἐπὶ συγχρόνων ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων.* Κύρια ἄρθρα τοῦ περιοδικοῦ "Ἐκκλησία" τῶν ἐτῶν 1968-1972. Ἀθή-

---

63. Τὸ δημοσίευμα εἶναι γραμμένο ἑλληνιστί, ἀγγλιστί, γαλλιστί, γερμανιστί.

64. Ὁ Χάρης στὸν Πρόλογο τοῦ ὅλου τόμου (σ. 9) ἀναφέρει ὅτι τὸ δημοσίευμα καταχωρίσθηκε πρώτη φορά "σὲ τρία τεύχη τῶν 'Χρονικῶν τῶν Τσακώνων'", ἐνῶ, μετὰ τὸ τέλος τοῦ δημοσιεύματος (σ. 47), σημειώνει: "Γράφει ἐδῶ ὁ Δ. Μπεκύρος ''Ακολουθεῖ', ἀλλὰ τὴ συνέχεια δὲν τὴ βρήκαμε στὸ ἑπόμενο τεῦχος τῶν 'Χρονικῶν τῶν Τσακώνων'".

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

να 1972. Τυπ.: "Τυπογραφεῖον τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας". Σχ. 8ο, σσ. 679.

[Νιάρχος, Κωνσταντῖνος] Οὐράνης, Κώστας: [""Ενα ταξίδι κ' ἕνα βιβλίο"]. Ἐπιμ. ἐκδ.: Πέτρος Χάρης. Βλ. [Μαρμαριάδης, Ἰωάννης] Χάρης, Πέτρος (ἐπιμ. ἐκδ.): ""Ενα ταξίδι κ' ἕνα βιβλίο". [Ἀλληλογραφία τοῦ Κώστα Οὐράνη μὲ τὸν Πέτρο Χάρη]".

Οἰκονομίδης, Δημήτρ[ιος] Β.: "Ὁ θρῆνος τοῦ νεκροῦ ἐν Ἑλλάδι. (Τὸ μοιρολόγι καὶ ἡ ἐθιμοτυπία του)". *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας [τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν]*, τόμ. ΙΗ΄/ ΙΘ΄ (1965/ 1966) (Ἀθήνα 1967), σσ. 11-40. Ἀνάτυπο.

Οἰκονομικὸν Δελτίον. Βλ. *Δελτίον, Οἰκονομικόν*.

Οἰκονόμος [ὁ ἐξ Οἰκονόμων], Κ[ωνσταντῖνος]: *Αὐτοσχέδιος διατριβὴ περὶ Σμύρνης*. Πρόλογος - Εἰσαγωγὴ Μιχ. Ἀθ. Ἀθανασιάδη. Ἐκδ.: Σύλλογος Φοιτησάντων εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν Σμύρνης. [Ἔκδοση νέα, ἀνατύπωση τῆς πρώτης ἐκδόσεως ("Μελίτη 1831"), στὴν ὁποία προστέθηκε ὁ "Πρόλογος - Εἰσαγωγή"]. Ἀθήνα 1977. Σχ. 8ο, σσ. κ΄ + 7-48.

Οὐράνης, Κώστας. Βλ. [Νιάρχος, Κωνσταντῖνος] Οὐράνης, Κώστας.

Παιδεία, Ριζάρειος Ἐκκλησιαστική: [Ἐκδότης: Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή]. Ἀθήνα. Τόμος Α΄ (1978).

Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακόν: *Ἐπίσημοι Λόγοι*. Βλ. *Λόγοι, Ἐπίσημοι*.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον. Φιλοσοφικὴ Σχολή: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα*. Βλ. *Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Ἐπιστημονική*.

Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον. Φιλοσοφικὴ Σχολή: *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίς*. Βλ. *Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς [τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης], Ἐπιστημονική*.

Πάνου, Δημήτριος Ἀθ.: *Τροφοπλαστουργὸς Γεωργία καὶ Ἐθνικὴ Ἐπιβίωσις*. Ἀθήνα 1968, Σχ. 8ο, σσ. XV + 327.

Πάνου, Δημήτριος Ἀθ.: "Τὰ Τρόφιμα τοῦ Ἀγῶνος. Ἡ ""Ιερὰ Φλόξ" τῆς Παλιγγενεσίας". *Τεχνικὰ Χρονικά*, τόμ. 4, τεῦχος 550 (Ἀθήνα Ἀπρίλιος 1972), σσ. 297-307. Ἀνάτυπο.

Πάνου, Δημήτριος Ἀθαν. - Πάνου, Νικόλαος Ἀθαν.: *Ἑλληνογένεσις*. Ἀφιέρωμα Τιμῆς εἰς τὴν 150ετηρίδα τῆς Ἐθνεγερσίας. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 357.

Πάνου, Νικόλαος Άθαν. - Πάνου, Δημήτριος Ἀθαν.: *Ἑλληνογένεσις*. Ἀφιέρωμα Τιμῆς εἰς τὴν 150ετηρίδα τῆς Ἐθνεγερσίας. Βλ. Πάνου, Δημή-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τριος Ἀθαν. - Πάνου, Νικόλαος Ἀθαν.: *Ἑλληνογένεσις.* Ἀφιέρωμα Τιμῆς εἰς τὴν 150ετηρίδα τῆς Ἐθνεγερσίας.

Παπαγεωργίου, Εὐθύμιος Γ.: *Σημείωμα περὶ τοῦ Βίου, τῶν Σπουδῶν, καὶ τοῦ Ἔργου, ὑποβληθὲν εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν διὰ τὴν ὑποψηφιότητα εἰς τὴν Τακτικὴν Ἕδραν Ἐφηρμοσμένων Θετικῶν Ἐπιστημῶν (Γεωργικῶν Ἐπιστημῶν).* Θεσσαλονίκη Φεβρουάριος 1970, Σχ. 8ο, σσ. 30.

[Παπανοῦτσος, Εὐάγγελος (ἀνωνύμου)]: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.* Βλ. [Ἀφιέρωμα]: *Ἀφιέρωμα στὸν Εὐάγγελο Παπανοῦτσο.*

Παρασκευαΐδης, Μίλτης: "Ὁ Ἀντώνης Πρωτοπάτσης (Pazzi) καὶ ἡ Λεσβιακὴ Ἄνοιξη". *Αἰολικὰ Γράμματα*, τόμ. 2, τεῦχος 8 (Ἀθήνα 1972), σσ. 132-143. Ἀνάτυπο.

Πετρόχειλος, Μιχαὴλ Κ.: *Τὸ Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον παρ' ἡμῖν [ἀπὸ τῆς συστάσεώς του μέχρι σήμερον] (ἐξ ἐπισήμων στοιχείων).* Ἐκδ.: Ἐλεγκτικὸν Συνέδριον. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 131. Σειρά: Βιβλιοθήκη Δημοσίου Λογιστικοῦ, ἀρ. 15. Διευθυντὴς σειρᾶς: Κωνστ. Σ. Σαραντόπουλος[65].

Πετσάλης - Διομήδης, Θ[ανάσης]: *Διάλογοι μὲ τὸν Ἑαυτό μου.* Κείμενα Στοχασμοῦ. Ἀθήνα χ.χ. Σχ. 8ο, σσ. 214.

Φιλιππίδης, Λεωνίδας Ἰω.: *Τὰ ἐπὶ τῆς Πρυτανείας του κατὰ τὸ Πανεπιστημιακὸν Ἔτος 1965-1966.* Ἐκδ.: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἀθήνα 1967. Σχ. 8ο, σσ. 88.

Φιλοσοφικὴ Σχολὴ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Βλ. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον. Φιλοσοφικὴ Σχολή.

Πολίτης, Λίνος: *Συνοπτικὴ Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας.* Ἀριθ. ἐκδ., [ἔκδοση "μὲ προσθῆκες καὶ βελτιώσεις"]. Θεσσαλονίκη 1977. Σχ. 8ο, σσ. 168.

Πουλιόπουλος, Νίκος Δ.: *Ὁ Νίκος Καζαντζάκης καὶ τὰ Παγκόσμια Ἰδεολογικὰ Ρεύματα*: Ἡ κοσμοθεωρία του. - Ἡ πολιτική του ἰδεολογία καὶ δράση. Ἀθήνα 1972. Τόμος Α΄. Σχ. 8ο, σσ. 449. Βιβλιοκρισία[66]: *Προσανατολισμοί* (Ἀθήνα 1972), σ. 450 (Γιῶργος Ἐμμ. Στεφανάκης)[67].

---

65. Τὸ δημοσίευμα ἀνατυποῦται "ἐκ τῶν ὑπ' ἀριθ. 209-225 τευχῶν Μαΐου 1967 ἕως Σ/βρίου 1968 τοῦ περιοδικοῦ 'ΛΟΓΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΙΣ'".

66. Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ παρόντος καταλόγου (σσ. 1-2) σημειώσαμε τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα μᾶς ἀπασχολοῦν κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ καταλόγου, σύμφωνα μὲ τὸν *Κανονισμὸ Βιβλιογραφίας τοῦ ΚΕΙΝΕ.* Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ἀνήκουν στὸ "Περιγραφικὸν Μέρος Βασικοῦ Δελτίου". Τὸ στοιχεῖο "Βιβλιοκρισίαι" (περὶ αὐτοῦ βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας ΚΕΙΝΕ*, σ. 23) ἀνήκει στὸ "Πληροφοριακὸν Μέρος τοῦ Βασικοῦ Δελτίου".

67. Ἡ παραπάνω βιβλιοκρισία τοῦ Στεφανάκη ἀναδημοσιεύται καὶ στό: Ἀλεξίου,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Πρωτοψάλτης, Ἐμμ[ανουήλ] Γ.: *Ἡ Κύπρος εἰς τὸν Ἀγῶνα τοῦ 1821.* Πρόλογοι Θεοδώρου Καλοκασίδου [καὶ συγγραφέως]. Ἐκδ.: Ἕνωσις Κυπρίων Ἑλλάδος. Ἀθήνα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 111.

Psomas, Andreas I.: *The nation, the state, and the international system: the case of Modern Greece.* Πρόλογος Alex Inkeles. Ἐκδ.: National Centre for Social Science Research. Athens 1978. Σχ. 8ο, σσ. XV + 240.

Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία. Βλ. *Παιδεία, Ριζάρειος Ἐκκλησιαστική.*

Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Σχολή. Βλ. Σχολὴ Ριζάρειος Ἐκκλησιαστική.

Roumanie Pages d'Histoire: Patait en Francais, Allemand, Anglais, Spagnol, Russe. Publication Trimestrielle. Ἐκδότης: Agence Roumaine de Presse. [Βουκουρέστι]. Ἔτος IV, ἀριθμὸς 4 (1949).

Σακελλαράκης, Γιάννης: *Δημήτρης Ρήγα Θεοχάρης (1919-1977).* Τὸ μήνυμα τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου του. Ἀθήνα 1977. Σχ. 8ο, σσ. 20.

Salama, Abba. Βλ. *Abba Salama.*

Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν: *Μελέται πρὸς τιμὴν Στρατῆ Ἀνδρεάδη.* Ἀθήνα. Σχ. 8ο.

Τόμ. Ι: Δίκαιον - Οἰκονομία, ἔτος ἐκδ. 1972, σσ. XVI + 514.

Τόμ. ΙΙ: Δίκαιον, ἔτος ἐκδ. 1973, σσ. XI + 552.

Τόμ. ΙΙΙ: Κοινωνικαὶ Ἐπιστῆμαι - Φυσικαὶ Ἐπιστῆμαι, ἔτος ἐκδ. 1974, σσ. XIV + 675[68].

Σχολὴ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική. Βλ. Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἀριστοτέλειον. Φιλοσοφικὴ Σχολή.

[Σχολὴ Πειραιῶς, Ἀνωτάτη Βιομηχανική] School of Industrial Studies, The Piraeus Graduate: *International Congress of economic history and history of economic theories in Piraeus.* χ.χ. 1975. Σχ. 8ο, σσ. 291.

Σχολή, Ριζάρειος Ἐκκλησιαστική: *Ριζάρειος Ἐκκλησιαστικὴ Παιδεία.* Βλ. *Παιδεία, Ριζάρειος Ἐκκλησιαστική.*

Ἕλλη - Στεφανάκης, Γιῶργος Ἐμμ.: *Γιὰ τὸν Νίκο Καζαντζάκη.* Εἴκοσι χρόνια ἀπὸ τὸ θάνατό του [1957-1977] ([Ἀθήνα] ("Κέδρος") 1977), σσ. 106-109.

Καθ' ὅσο γνωρίζομε, ἔχει ἐκδοθεῖ ἐπὶ πλέον, τουλάχιστον καὶ ὁ τόμος Β1 τοῦ παρόντος δημοσιεύματος.

68. Περὶ τῆς περιπτώσεως κατὰ τὴν ὁποία πολύτομο δημοσίευμα βιβλιογραφεῖται "ἀναλυτικῶς κατὰ τόμον" βλ. *Κανονισμὸς Βιβλιογραφίας ΚΕΙΝΕ*, σ. 11, καθὼς καὶ Παράρτημα Δ΄ (σ. 45).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

School of Industrial Studies, The Piraeus Graduate. Βλ. [Σχολὴ Πειραιῶς, Ἀνωτάτη Βιομηχανική] School of Industrial Studies, The Piraeus Graduate.

Σιατόπουλος, Δημήτρης: *Ματωμένη Κύπρος.* Ἡ μαρτυρία τῆς τραγωδίας καὶ ὁ ἀπολογισμὸς τῆς βαρβαρότητας. Ἀθήνα 1974. Σχ. 8ο, σσ. 108.

Σκανδάλη, Παρασκευὴ Γαληνοῦ. Βλ. Γαληνοῦ - Σκανδάλη, Παρασκευή.

Σκουφᾶς: Περιοδικὴ ἔκδοσις τοῦ Μουσικοφιλολογικοῦ Συνδέσμου Ἄρτης "Ὁ Σκουφᾶς". Ἄρτα. Τεύχη 42/ 43 (Ἰούλιος - Δεκέμβριος 1976) - 44/ 45 (Ἰανουάριος - Ἰούνιος 1977).

Σμοκοβίτης, Ἀθ[ανάσιος]: "Ἀπόπειρες δηλητηριάσεως τοῦ ἐχθροῦ ἀπὸ τοὺς Ἀγωνιστὲς τοῦ 1821" *Ἑλληνικὴ Κτηνιατρική*, ἔτος 14ον, τεῦχος 3ον (Θεσσαλονίκη 1971), σσ. 212-215. Ἀνάτυπο.

Σῶχος, Α[ντώνιος]: *Σύγχρονος Ἑλληνικὴ Γλυπτική.* Ἀθήνα 1964. Σχ. 8ο, σσ. 41.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Σμυρναῖοι Ἀκαδημαϊκοί.* Ἀθήνα 1966. Σχ. 8ο, σσ. 144.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Ὁ ἀφανισμὸς τῆς Σμύρνης - ἡ θυσία τοῦ Χρυσοστόμου.* Ἐκδ.: Σύλλογος τῶν Φοιτησάντων εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν Σμύρνης. Ἀθήνα 1972. Σχ. 8ο, σσ. 48.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: "Ἡ Ἑλληνικότητα τῆς Σμύρνης". *Νέα Ἑστία*, τεῦχος 1091 (Ἀθήνα Χριστούγεννα 1972), σσ. 136-152. Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 22).

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: "Πάσχα Ἀλυτρώτων". Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Σμυρναϊκὸ Τρίπτυχο* (Ἀθήνα 1970), σσ. 49-68.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: "Ἡ Σμύρνη Ἐλεύθερη". Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Σμυρναϊκὸ Τρίπτυχο* (Ἀθήνα 1970), σσ. 69-87.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: "Ἡ Σμύρνη στὴν Ἐθνεγερσία". Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Σμυρναϊκὸ Τρίπτυχο* (Ἀθήνα 1970), σσ. 11-48.

Σολομωνίδης, Χρῆστος Σωκρ.: *Σμυρναϊκὸ Τρίπτυχο.* Πρόλογος Νίκου Τουτουντζάκη. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. 88.

[Σουλογιάννης, Εὐθύμιος Θ.] : *Ἀλέξανδρος Ῥίζος Ραγκαβῆς, 1809-1892.* Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο του. Δακτυλογραφημένο. Ἀθήνα Φεβρουάριος 1975 - Ἀπρίλιος 1978. Σχ. 4ο, σσ. [3] + ζ + XII + 132 + 93 + ΝΑ΄[69].

---

69. Τὸ δημοσίευμα εἰσήχθη στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν (Τάξη τῶν Γραμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν) τὸ 1978, γιὰ βράβευση, τῆς ὁποίας καὶ ἔτυχε τὸ ἴδιο ἔτος. Ψευδώνυμο τοῦ συγγραφέως ἡ ἔνδειξη "Μεγάλη Ἰδέα". Τὸ δημοσίευμα τοῦ 1995 τυπώθηκε σὲ βιβλίο, σὲ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σπετσιέρης, Κωνσταντῖνος: "'Η Κοινωνικὴ Ἀγωγὴ ἀπὸ διεθνοῦς καὶ ἑλληνικῆς σκοπιᾶς". *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. ΙΒ΄ (1961-1962) (Ἀθήνα 1962). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 29).

Σπετσιέρης, Κωνσταντῖνος: *Τὸ Ἑλληνικὸν ἦθος*. Ἐκδ.: Ἐθνικὸν καὶ Καποδιστριακὸν Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Σχ. 8ο, σσ. 15.

Σπετσιέρης, Κωνσταντῖνος: "'Η παιδευτικὴ λειτουργία τῆς Τέχνης καὶ ὁ Παλαμᾶς". *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. Ι (1959-1960) (Ἀθήνα 1960). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 22).

Σπετσιέρης, Κωνσταντῖνος: "Αἱ ψυχολογικαὶ καὶ κοινωνικαὶ προϋποθέσεις ἀναδιοργανώσεως τῆς Παιδείας". *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τόμ. Θ΄ (1958-1959). (Ἀθήνα 1959). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 31).

Σφάγγος Ἰωάννης Κ. - Λιβαδᾶς, Γρηγόριος Α.: *Ἡ Ἑλονοσία ἐν Ἑλλάδι (1930 - 1940)*. Βλ. Λιβαδᾶς, Γρηγόριος Α. - Σφάγγος Ἰωάννης Κ.: *Ἡ Ἑλονοσία ἐν Ἑλλάδι (1930-1940)*.

Spyridakis, Constantinos. Βλ. [Σπυριδάκης, Κωνσταντῖνος] Spyridakis, Constantinos.

[Σπυριδάκης, Κωνσταντῖνος] Spyridakis, Constantinos: *A Brief History of Cyprus*. [Ἔκδοση νέα], "revised". Nicosia 1974. Σχ. 8ο, σσ. XVIII + 240.

Σπυριδάκης, Κωνσταντῖνος: *Μελέται - Διαλέξεις - Ἄρθρα*. Ἐπιμ. ἐκδ.: Φωκᾶς Ν. Φωκαΐδης. Χορηγός: Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Μακάριος Γ΄. Λευκωσία, Σχ. 8ο.

Τόμ. Α΄ (Α΄1, Α΄2, Α΄3): Ἱστορικοφιλολογικαὶ Μελέται καὶ Διαλέξεις, ἔτη ἐκδ. 1972-1973, σσ. XII + 410, XI + 478, XI + 400.

Τόμ. Β΄ (Β΄1, Β΄2): Ἐκπαιδευτικαὶ κατευθύνσεις καὶ μακροὶ ἀγῶνες προστασίας καὶ διατηρήσεως τῆς Ἑλληνικῆς Παιδείας ἐν Κύπρῳ, ἔτος ἐκδ. 1974, σσ. XIV + 596, XIV + 769.

Τόμ. Γ΄: Λόγοι καὶ Ἄρθρα, ἔτος ἐκδ. 1974, σσ. XV + 499.

Στογιόγλου, Γεώργιος Α.: *Ἡ ἐν Θεσσαλονίκη Πατριαρχικὴ Σχολὴ Βλατάδων*. Ἐκδ.: Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν. Θεσσαλονίκη 1971. Σχ. 8ο, σσ. 408.

σχῆμα 8ο (σελίδες 300), ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις "'Αρσενίδης". Ἀντίτυπο τοῦ βιβλίου ὑπάρχει, ἐπίσης, στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ ΚΕΙΝΕ, ἀλλὰ ὑπὸ διαφορετικὸ ἀριθμὸ εἰσαγωγῆς.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Σύλλογος τῶν Φοιτησάντων εἰς τὴν Εὐαγγελικὴν Σχολὴν Σμύρνης: *Ἐθνικὴ Μνημοσύνη: 50 χρόνια ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ Καταστροφή, 1922-1972.* Πρόλογος Μιχαὴλ Ἀθ. Ἀθανασιάδου. Ἐπιμ. ἐκδ.: Χρῆστος Σωκρ. Σολομωνίδης. Ἀθήνα 1973. Σχ. 8ο, σσ. 389.

Σύνδεσμος Μεταλλευτικῶν Ἐπιχειρήσεων: *Ὁ Ἑλληνικὸς Ὀρυκτὸς Πλοῦτος.* Ἀθήνα 1979. Σχ. 8ο, σσ. 696 + ιστ + [2].

Τατσόπουλος, Λάμπρος Ἀπ.: *Νικόλαος Σκουφᾶς.* (Ἱστορικὸ θεατρικὸ ἔργο σὲ τρεῖς πράξεις). Ἄρτα 1971. Σχ. 8ο, σσ. 40.

Τενεκίδης, Γ[ιῶργος]: "Ἡ Ἰωνία στὸν Πανεθνικὸ Ἀγώνα τῆς Ἀνεξαρτησίας". *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Παντείου Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν (1966-1977)* (Ἀθήνα 1978). Ἀνάτυπο μὲ αὐτοτελὴ σελίδωση (σσ. 29).

Τενεκίδης, Γ[ιῶργος]: *Ἡ συμβολὴ τῶν Μικρασιατικῶν Πατρίδων στὴ διάπλαση τοῦ Σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ.* Εἰσαγωγὴ τῆς Ἐκδότριας Ἑταιρείας - Πρόλογοι Γ. Σαρόγλου καὶ Πέτρου Μελιδώνη. Ἐκδ. Ἕνωση Σμυρναίων καὶ Μικρασιατῶν Βορείου Ἑλλάδος. Θεσσαλονίκη 1977. Σχ. 8ο, σσ. 20.

Θεοδωρίδης, Χρυσόστομος Ἀγγ.: *Διακριθέντες τοῦ Ξερριζωμένου Ἑλληνισμοῦ: Μικρᾶς Ἀσίας - Πόντου - Ἀν. Θράκης - Κωνσταντινουπόλεως.* Ἀθήνα 1976-1977. Τόμοι 2 (Β΄-Γ΄). Σχ. 8ο, σσ. 319, 319.

Θεοδωρίδης, Χρυσόστομος - Κλαδᾶς, Σωκράτης: *Πρόσφυγες φοιτηταὶ καὶ σπουδασταὶ μετὰ τὴν Μικρασιατικὴν Καταστροφήν.* Ἐπιστημονικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ σταδιοδρομία των. Χορηγοί: Ὀργάνωσις Ἐθνικὴ Μνημοσύνη - Φαρμακευτικὸς Οἶκος Ι. Κ. ΚΑΝΑΡΟΓΛΟΥ καὶ ΣΙΑ. Ἀθήνα 1974. Σχ. 8ο, σσ. 280.

Θωμόπουλος, Σώζ[ων] (ἐπιμ. ἐκδ.): *Τὰ περὶ Ἀθηνῶν συγγραφέντα ἔργα.* Αὐτοτελεῖς ἐκδόσεις (1675-1974). Πρόλογοι Δημητρίου Ἀλ. Γέροντα [καὶ ἐπιμ. ἐκδ.]. Ἔκδ.: Σύλλογος τῶν Ἀθηναίων. Ἀθήνα 1974. Σχ. 8ο, σσ. 68.

Τουρτόγλου, Μενέλαος: "Ἡ Δικαιοσύνη εἰς τὴν Μάνην ἐπὶ Καποδίστρια". *Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν,* τόμ. 23 (1976) (Ἀθήνα 1978), σσ. 19-37. Ἀνάτυπο.

Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἐμπορική: *Οἰκονομικὸν Δελτίον.* Βλ. *Δελτίον, Οἰκονομικόν.*

Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, Ἐμπορική: *Ἔκθεσις τοῦ Προέδρου τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἐπὶ τοῦ Ἰσολογισμοῦ τοῦ ἔτους 1976.* Ἀθήνα 1977. Σχ. 4ο, σσ. 70.

Τρικαλινός, Ἰωάννης Κ.: *Συμμετοχή του ὡς Συμβούλου εἰς τὴν Διοίκη-*

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

σιν τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας (Ἀρσάκειον) ἀπὸ τοῦ 1962 μέχρι τῆς 3ης Ἀπριλίου 1969. Πολυγραφημένο. Ἀθήνα 1970. Σχ. 8ο, σσ. [7] + 52.

Ζέπος, Παναγ[ιώτης] Ἰ.: "Δύο προεπαναστατικὰ σχέδια ἀπελευθερώσεως τῆς Πελοποννήσου". *Πελοποννησιακά*, τόμ. Ζ΄ (1969-1970) (Ἀθήνα 1969), σσ. 175-186. Ἀνάτυπο.

Ζολώτας, Ξενοφ[ῶν] Ἐ.: *Οἰκονομικὴ Ἀνάπτυξις καὶ Ἰδιωτικὴ Ἐπιχείρησις*. Μία πρότασις. Ἐκδ.: Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ἀθήνα 1975. Σχ. 8ο, σσ. 70. Σειρά: Ἀρχεῖον Μελετῶν καὶ Ὁμιλιῶν, ἀρ. 10.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΔΥΣΣΕΑ ΙΑΛΕΜΟ

Στὴ μελέτη μας ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν πρῶτο τόμο τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Κέντρου[1] συμπεριλάβαμε καὶ βιογραφικὸ περίγραμμα γιὰ τὸν Ὀδυσσέα Ἰάλεμο (σσ. 109-111), ποὺ τὸ 1880 στὴν Κωνσταντινούπολη συγκρούσθηκε μὲ τὸ Πατριαρχεῖο στὴν προσπάθειά του νὰ διασφαλίσει ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου, τοῦ ὁποίου πρόσφατα εἶχε διατελέσει πρόεδρος, τὸ δικαίωμα ἄσκησης τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ἔργου στὸν ἀλύτρωτο Ἑλληνισμό. Ὁ Ἰάλεμος ξαναεπισκέφθηκε τὴν Κωνσταντινούπολη, τοὐλάχιστον τὸ 1882, ὅπως γνωρίζομε ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Νεολόγος*. Ὁ παλαίμαχος δημοσιογράφος τῆς Μυτιλήνης κ. Ὅμηρος Κοντούλης, στὸν ὁποῖο καταστήσαμε γνωστὴ τὴ μελέτη, εἶχε πρὶν ἀπὸ χρόνια παρουσιάσει στὴν ἐφημερίδα τῆς Μυτιλήνης *Αἰολικὰ Νέα*[2] τὸ ἴδιο πρόσωπο, μετὰ δὲ τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης μας παρουσίασε τὸ ἀποτέλεσμα ἐρευνῶν του γιὰ τὸν Ἰάλεμο[3], ἀπὸ τὶς ὁποῖες, παρὰ τὶς ποικίλες ἀδυναμίες τῶν δημοσιευμάτων στὶς ὁποῖες γίνονται γνωστὰ τὰ ἀποτελέσματα, μποροῦν νὰ ἀντληθοῦν συμπληρωματικὲς πληροφορίες σὲ συνδυασμὸ μὲ ὅσα αὐτοβιογραφικὰ στοιχεῖα παρέχει ὁ ἴδιος ὁ Ἰάλεμος σὲ δημοσιεύματά του, ποὺ ἔχει χρησιμοποιήσει ὁ κ. Κοντούλης. Αὐτὰ εἶναι:

1) "Ἀναμνήσεις", *Ποικίλη Στοά, Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον*, τ. Ε΄ (1885), Ἀθήνα 1884, σσ. 330-339.

2) "Ὁ 'Κρόμβελ' τοῦ Βίκτωρος Οὐγκὼ καὶ ἡ τὸ 1858 εἰκοσιπενταετηρὶς τοῦ Ὄθωνος", *Ἐτήσιον Ἡμερολόγιον τοῦ ἔτους 1887* (Κ. Σκόκου), Ἀθήνα 1886, σσ. 112-125.

---

1. "Ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν φιλεκπαιδευτικῶν σωματείων τῆς Κωνσταντινούπολης. Πατριαρχεῖο καὶ Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος", *Δελτίο τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α΄ (1998), σ. 101 κ. ἑ.

2. "Ἕνας γίγαντας", *Αἰολικὰ Νέα* , 27-11-1994.

3. "Γενεαλογικά", φ. τῆς ἴδιας ἐφημερίδας 7-1-1999. "Ἱστορικὰ ξεστρατίσματα", 14-1-1999. "Ὀδυσσέας Ἰάλεμος", 18-3-1999.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Καὶ στὰ δύο αὐτὰ δημοσιεύματα (σσ. 331 καὶ 123 ἀντίστοιχα) ὁ Ἰάλεμος δίνει ἔμμεσα τὴν πληροφορία ὅτι γεννήθηκε τὸ 1835, ἔτος διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ ἀναφέρομε ὅτι συνάγεται ἀπὸ τὴ δήλωσή του γιὰ τὴν ἐγγραφή του στὸ Πανεπιστήμιο, δηλ. 1832 περίπου (σ. 109, ὑποσ. 25 τῆς μελέτης μας). Ἡ ἐκδοχὴ ὑπὲρ τῆς δεύτερης χρονολογίας ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἀρχειακὰ εὑρήματα τοῦ κ. Κοντούλη.

Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δημοσιεύματα δίνει ἐπίσης πληροφορίες γιὰ τὶς ἐφημερίδες μὲ τὶς ὁποῖες συνεργαζόταν (*Πρωινὸς Κήρυξ, Ἐθνική, Μέλλον τῆς Ἀνατολῆς)* καὶ γιὰ κάποιες σημαντικὲς σχέσεις του (Περ. Ἀργυρόπουλος, Ἐπ. Δεληγιώργης).

Στὸ δεύτερο δημοσίευμα ἀναφέρεται, μαζὶ μὲ ἄλλα, καὶ στὴν ἐνασχόλησή του μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία (κυρίως γαλλική) καὶ στὴν ἔμπνευσή του ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ καὶ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, δηλώνοντας τὶς πνευματικὲς ρίζες τῆς ἀγωνιστικότητάς του καὶ βασικὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικότητάς του. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ὁ θαυμασμός του γιὰ τὸν συναγωνιστή του στὴν ἔξωση τοῦ Ὄθωνα Μακρυγιάννη, τοῦ ὁποίου ἐκφώνησε τὸν ἐπικήδειο (1864).

Ἡ τελευταία σημαντικὴ αὐτοβιογραφικὴ πληροφορία ἀπὸ τὸ δημοσίευμά του αὐτὸ εἶναι ὅτι μόλις δεκατεσσάρων χρόνων, μαθητὴς τοῦ Γυμνασίου, ἐγκατέλειψε τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα του καὶ ἦλθε στὸ Ναύπλιο, ἀφήνοντας ἔτσι τὴν πολιτικὴ συνείδησή του νὰ διαμορφωθεῖ μέσα στοὺς προβληματισμοὺς τοῦ ἠπειρωτικοῦ ἑλληνισμοῦ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΛΕΝΗ Δ. ΜΠΕΛΙΑ

ΜΝΗΜΗ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ

Προσωπικὴ μαρτυρία

Στὶς 9 Ἰουλίου ὁ Καθηγητὴς Ἀπόστολος Βακαλόπουλος ἐπέρασε στὴν ἄλλη ὄχθη. Ἔφυγε ἥσυχα ὅπως ἔζησε, ἀφήνοντας πίσω του τὴν μνήμη τοῦ "καλοῦ κ' ἀγαθοῦ" ἀνθρώπου, τοῦ ἱστορικοῦ μὲ τὴν ἐρευνητικὴ διεισδυτικότητα, τὴν πρωτοποριακὴ σκέψη καὶ τὴν νηφάλια κρίση, τοῦ πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου μὲ τὸ σπάνιο ἦθος ποὺ ἐστάθηκε πάντα μὲ ἀφοσίωση καὶ ἀγάπη δίπλα στοὺς μαθητές του, καθὼς τοὺς καθωδηγοῦσε στὴν ἱστορικὴ ἔρευνα καὶ δημιουργία. Ἔφυγε, ἀφοῦ εὐτύχησε νὰ ὁλοκληρώση τὸ ἔργο ποὺ εἶχε προγραμματίσει καὶ στὸ ὁποῖο εἶχε ἀφιερώσει μισὸν αἰῶνα ζωῆς, ἔργο ποὺ ἀποτελεῖ ἐδῶ καὶ δεκαετίες σημεῖο ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν Νεοελληνικὴ Ἱστορία.

* * *

Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος ἐγεννήθηκε τὸν Αὔγουστο τοῦ 1909 στὸν Βόλο, ἀλλὰ ἔζησε ἀπὸ τὸ 1914 στὴν Θεσσαλονίκη, ὅπου ἔκανε τὶς ἐγκύκλιες καὶ τὶς πανεπιστημιακὲς σπουδές του, τὶς ὁποῖες, τὸ 1954, συνέχισε στὴν Γερμανία. Ἡ ἀκαδημαϊκή του πορεία στὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διαγράφεται ὡς ἑξῆς: Διδάκτωρ τὸ 1939, Ὑφηγητὴς στὴν ἕδρα τῆς Ἱστορίας τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος τὸ 1943, Ἔκτακτος Καθηγητὴς στὴν ἴδια ἕδρα τὸ 1944, Τακτικὸς Καθηγητὴς ἀπὸ τὸ 1951 μέχρι τὸ 1974, ὁπότε ἀπεχώρησε λόγῳ ὁρίου ἡλικίας. Ὁ Βακαλόπουλος ὑπῆρξε δραστήριο μέλος πολλῶν ἐπιστημονικῶν σωματείων καὶ ἐπιτροπῶν, εἰδικώτερα ὅμως ἀναφέρεται ἡ δραστηριότητά του στὰ ἐπιστημονικὰ σωματεῖα τῆς Θεσσαλονίκης: ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας· ἱδρυτικὸ μέλος τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν τὸ 1939 καὶ ἀπὸ τὸ 1946 μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τῆς Ἑταιρείας, στὴν ὁποία τὸ 1975 ὠργάνωσε Τμῆμα Ἱστορικῶν Μελετῶν· ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν (1962-1982) μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἱδρύματος Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἵμου καὶ Πρόεδρος αὐτοῦ κατὰ τὸ διάστημα 1983-1987· μέλος τῶν συντακτικῶν ἐπιτροπῶν τῶν περιοδικῶν "Ἑλληνικά", "Μακεδονικά", "Balkan Studies". Μὲ τὶς ἰδιότητες αὐτὲς ὁ Βακαλόπουλος ἐξεπροσώπησε τὴν ἑλληνικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη σὲ διεθνῆ ἱστορικὰ συνέδρια καὶ σὲ διεθνεῖς ἐπιτροπές. Γιὰ τὴν συνολικὴ προσφορά του ὡς ἱστορικοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου ἔτυχε πολλῶν διακρίσεων· εἰδικώτερα ἐτιμήθηκε ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία μὲ τὰ παράσημα τοῦ Σταυροῦ τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ Φοίνικος καὶ τοῦ Τάγματος τοῦ Γεωργίου τοῦ Α΄, ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ τὸ "Ἀριστεῖον Ἱστορικῶν καὶ Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν", ἀπὸ τὴν Αὐστριακὴ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν μὲ τὸ βραβεῖο Gottfriend von Herder.

Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος κατέχει κεντρικὴ θέση στὴν νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία: ἐθεμελίωσε τὶς νεοελληνικὲς ἱστορικὲς σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης καὶ εὐρύτερα ἐπηρέασε τὴν διαμόρφωση τῶν σπουδῶν αὐτῶν στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Βακαλόπουλος ἀκολουθεῖ τὴν μεθοδολογία τῆς παραδοσιακῆς ἱστοριογραφίας, διευρύνει ὅμως τὰ πλαίσια τῆς μελέτης τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι μὲ στόχο ὄχι μόνον τὴν ἀνίχνευση τῆς αἰτίας καὶ τοῦ αἰτιατοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμβάθυνση στὴν μελέτη τοῦ φυσικοῦ, οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος καὶ τὴν ἀνάλυση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων. Βασικὴ ἀρχὴ στὴν θεώρηση τῆς Ἱστορίας εἶναι γιὰ τὸν Βακαλόπουλο ἡ ἀνθρωπογνωσία, προϋπόθεση μὲ τὴν ὁποία ἡ Ἱστορία γίνεται ἡ βασικὴ καὶ ἀναγκαία γιὰ κάθε ἄνθρωπο μάθηση, γίνεται κοινωνικὴ ἐπιστήμη. Ἔτσι, στὸ ἔργο του ὁ Βακαλόπουλος ἐπιχειρεῖ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ συνολικοῦ καὶ ἀδιασπάστου ἀνθρωπίνου βίου. Θεωρεῖ ὅτι ἡ Νέα Ἱστορία κατακερματίζει τὴν ἔρευνα, δέχεται ὅμως τὸν συνδυασμὸ τῶν χαρακτηριστικῶν στοιχείων τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Ἱστορικῆς Σχολῆς.

Μαθητὴς τῶν καθηγητῶν Ἰω. Βογιατζίδη καὶ Ἀντ. Σιγάλα, ὁ Βακαλόπουλος ἐπηρεάζεται καθοριστικὰ ἀπὸ τοὺς δασκάλους του στὴν κατάρτιση τοῦ ἐρευνητικοῦ καὶ διδακτικοῦ του προγράμματος: Δίνει ἰδιαιτέρα σημασία στὴν μελέτη τῶν πηγῶν, τῶν ἀμέσων ἀλλὰ καὶ τῶν ἐμμέσων καὶ τῶν περιγραφικῶν, καθὼς καὶ στὰ στοιχεῖα ποὺ παρέχει ἡ Μικρὴ Ἱστορία. Γιὰ τὴν κατανόηση καὶ τὴν ἑρμηνεία τῶν ἱστορικῶν προβλημάτων ἀναζητεῖ τὴν συνδρομὴ τῶν λεγομένων βοηθητικῶν ἐπιστημῶν τῆς Ἱστορίας, δηλαδὴ τῆς Κοινωνιολογίας, τῆς Ἀνθρωπογεωγραφίας, τῶν οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν, καθὼς καὶ τῶν διαφόρων θεωριῶν τῆς Ἱστορίας καὶ τῶν μελετῶν τῶν σχετικῶν μὲ τὴν ψυχολογία ἀτόμων καὶ μαζῶν. Στὰ φροντιστηριακά του μαθήματα εἰσάγει τοὺς φοιτητές του στὴν χρήση τῶν πηγῶν, στὴν ἱστορικὴ μέθοδο καὶ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

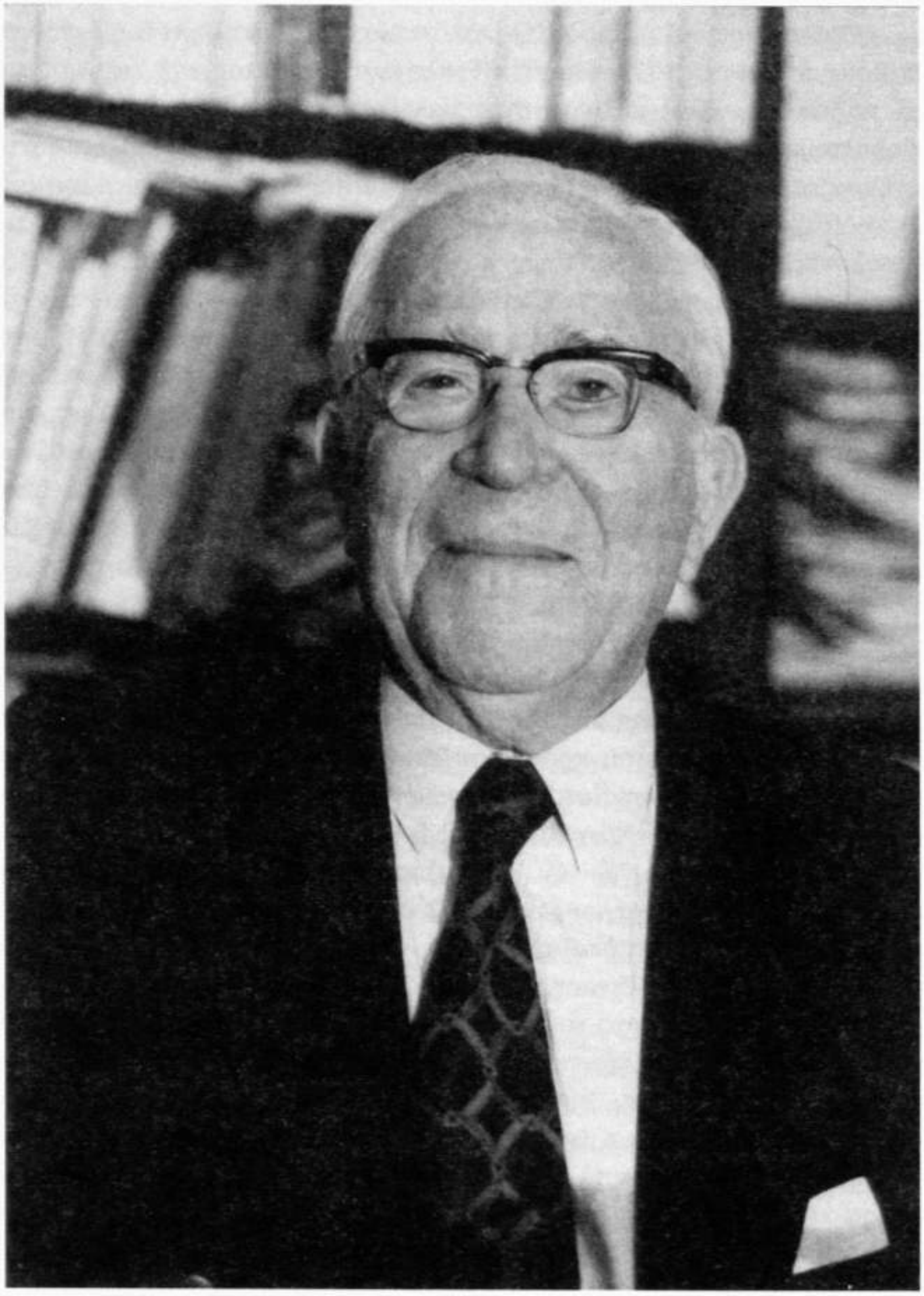

1. Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος (Θεσσαλονίκη 1996).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

στοὺς τρόπους ἐργασίας καὶ τοὺς ἀναθέτει ἐργασίες γιὰ μικρὰ ἱστορικὰ προβλήματα καὶ ζητήματα.

Ὅπως μαρτυρεῖ ὁ ἴδιος ὁ Βακαλόπουλος στὸν ἐπίλογο τοῦ ἔργου του "Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ" (Ἐπίλογος ἢ τὸ τέλος τοῦ ταξιδιοῦ μου στὸ παρελθόν), ἀκολουθοῦσε στὶς μελέτες του τὴν ζωντανὴ ἱστορικὴ μεθοδολογία, στρέφοντας τὴν προσοχή του ἀπὸ τὰ μεγάλα προβλήματα τοῦ παρόντος ποὺ εἶχε ζήσει σὲ ἀντίστοιχα τοῦ παρελθόντος. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν προβληματική, τὸ δρᾶμα τῶν προσφύγων καὶ τῶν αἰχμαλώτων στὴν Θεσσαλονίκη ὑπῆρξε τὸ ἐρέθισμα γιὰ τὴν διδακτορική του διατριβή "Πρόσφυγες καὶ προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821" (ἔκδ. 1939) καὶ τὴν διατριβή του ἐπὶ Ὑφηγεσίᾳ "Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821" (ἔκδ. 1943)· ἡ δράση τῶν ἀντιστασιακῶν ὁμάδων κατὰ τὴν Κατοχὴ τὸ ἐρέθισμα γιὰ τὸ ἔργο "Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 21" (ἔκδ. 1948). Ἐνδεικτική, ἐξ ἄλλου, τοῦ θεωρητικοῦ προβληματισμοῦ τοῦ Βακαλόπουλου εἶναι καὶ ἡ ἐπιλογὴ θεματολογίου μὲ τὸ ὁποῖο προηγεῖται τῆς ἐποχῆς του. Ἂς σημειωθοῦν τὰ δημοσιεύματα "Φῆμες καὶ διαδόσεις κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση τοῦ 1821" (ἔκδ. 1950), "Ὁ χαρακτήρας τῶν Ἑλλήνων", (ἔκδ. 1983), "Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως τὸ σκέπτονταν καὶ τὸ συζητοῦσαν οἱ ἡγέτες του" (ἔκδ. 1986). Στὴν πρώτη περίπτωση ἡ επιλογὴ προέκυψε ἀπὸ τὴν μελέτη τῆς ψυχολογίας τῶν μαζῶν· στὶς δύο ἄλλες ἀπὸ τὴν μελέτη τοῦ ρόλου τοῦ προσώπου στὴν διαμόρφωση τῆς Ἱστορίας. Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὴν ἱστορικὴ προσέγγιση ἦλθαν νὰ συνεπικουρήσουν ἄλλες ἐπιστῆμες ὅπως ἡ Ψυχολογία καὶ ἡ Κοινωνιολογία.

Στὴν Ἐργογραφία γιὰ τὸν Βακαλόπουλο ποὺ ἐδημοσίευσε ὁ Π. Χονδρογιάννης τὸ 1997 καταγράφονται 242 δημοσιεύματα· ἀπὸ αὐτὰ 43 εἶναι αὐτοτελῆ, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐπανειλημμένες ἐκδόσεις. Ὁ Βακαλόπουλος καλλιεργεῖ τὴν Γενικὴ Πολιτικὴ Ἱστορία, τὴν Τοπικὴ Ἱστορία καὶ τὴν ἔκδοση πηγῶν. Τὸ ἔργο του, καλύπτει κυρίως δύο μεγάλους τομεῖς τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας: τὴν γενικὴ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ τὴν ἱστορία τῆς Μακεδονίας. Εἰδικώτερα τὸν Βακαλόπουλο ἀπασχολοῦν τὰ ἀκόλουθα μεγάλα θέματα τοῦ νεοελληνικοῦ ἱστορικοῦ βίου: ἡ Τουρκοκρατία, ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, τὸ Προσφυγικὸ Ζήτημα. Τὸ στίγμα τῆς μεθοδολογίας καὶ τῆς γραφίδας τοῦ Βακαλόπουλου δίνουν κυρίως τὰ ἔργα "Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ", "Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, 1354-1833", "Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης", καθὼς καὶ τὰ ἤδη ἀναφερθέντα ἔργα "Πρόσφυγες καὶ προσφυγικὸν ζήτημα κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821", "Αἰχμάλωτοι Ἑλλήνων κατὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821", "Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 21".

Ὁ Βακαλόπουλος συλλαμβάνει καὶ πραγματοποιεῖ τὴν σύνθεση ἑνὸς

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

μνημειώδους ἔργου, τὴν "Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ", τὸ ὁποῖο ἐκδίδεται σὲ ὀκτὼ ὀγκώδεις τόμους κατὰ τὸ διάστημα 1961-1988, ἀπασχολεῖ ὅμως τὸν συγγραφέα του ἐπὶ μισὸν αἰῶνα. Ὁ πρῶτος τόμος καλύπτει τὴν περίοδο ἀπὸ τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους (1204 κ.έ.) μέχρι τὴν Τουρκοκρατία (1453) καὶ ἐξετάζει τὴν διαμόρφωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἐκφράζει τὴν ἄποψη τοῦ Βακαλόπουλου ὅτι ὁ βαθμιαῖος μετασχηματισμὸς τοῦ Μεσαιωνικοῦ στὸν Νέο Ἑλληνισμὸ συντελεῖται στὴν περίοδο αὐτή, ἐνῶ ἡ Ἅλωση εἶναι μεγάλος σταθμὸς τῆς Ἱστορίας, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀποτελῆ ὁρόσημο τῆς ἀρχῆς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ἡ Τουρκοκρατία ἀπασχολεῖ τὸν Βακαλόπουλο σὲ τρεῖς τόμους τοῦ ἔργου μὲ ἀντικείμενα τὶς ἱστορικὲς βάσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας, τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν πίστη καὶ τὴν ἐλευθερία, τὴν οἰκονομικὴ ἀκμὴ καὶ τὴν παιδεία τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ἡ σύνθεση ἀναδεικνύει δίπλα στὶς κοινότητες καὶ τὴν Ἐκκλησία ὡς παραγόντων γιὰ τὴν διάσωση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, δύο ἀκόμη ἀποφασιστικοὺς παράγοντες ἀντιστάσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ: τὶς μετακινήσεις πληθυσμῶν στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὴν ὀργάνωση τῶν κλεφταρματολικῶν σωμάτων. Ἄλλα χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα εἶναι ἡ ἐξαντλητικὴ χρήση πηγῶν καὶ ἀπὸ τὸν βαλκανικὸ χῶρο, καὶ ἡ παρακολούθηση τῆς πορείας τοῦ Ἑλληνισμοῦ σὲ σχέση καὶ μὲ τὴν πορεία τῶν βαλκανικῶν λαῶν ἐντὸς τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας.

Μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ὁ Βακαλόπουλος ἀσχολεῖται ἤδη ἀπὸ τὸ 1935. Μετὰ τὴν δημοσίευση, τὸ 1948, τοῦ ἔργου του "Τὰ ἑλληνικὰ στρατεύματα τοῦ 21", τὸ ὁποῖο ἐτιμήθηκε τὸ 1949 μὲ τὸ βραβεῖο Ζάππα ἀπὸ τὴν Association pour l'encouragement des Études Grecques, ὁ Κωνστ. Ἄμαντος παρώτρυνε τὸν Βακαλόπουλο νὰ προχωρήση σὲ μιὰ πλήρη σύνθεση τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἔργο τὸ ὁποῖο ἐπεχείρησε ὁ Βακαλόπουλος στὰ πλαίσια τῆς "Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ" καὶ σὲ ἄλλες ἐκδόσεις μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ σὲ μία γιὰ χρήση τῶν σχολείων Μέσης Ἐκπαιδεύσεως (ἔκδ. 1971), καὶ τὸ ὁποῖο παραμένει μοναδικὸ παράδειγμα. Στὸ ἔργο αὐτὸ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση καλύπτει τέσσερες τόμους (ἔκδ. 1980, 1982, 1986, 1988), στοὺς ὁποίους ἐκτίθενται οἱ προϋποθέσεις καὶ οἱ βάσεις τῆς Ἐπαναστάσεως, οἱ στρατιωτικὲς ἐπιχειρήσεις, ἡ διπλωματικὴ θέση τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ οἱ πολιτικο-κοινωνικὲς ζυμώσεις, ἡ ἐπιδρομὴ τοῦ Ἰμπραήμ, καὶ τέλος ἡ γένεση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, ἡ χαρακτηριζομένη εὔστοχα ἀπὸ τὸν Βακαλόπουλο ὡς "ἐπώδυνη", τὴν ὁποία σφραγίζει ἡ προσωπικότητα τοῦ Ἰω. Καποδίστρια. Ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ στοιχεῖα τῆς συνθέσεως εἶναι: ἡ εὐρυτάτη χρήση πλήθους πηγῶν καὶ ἡ κριτική τους ἀξιολόγηση, ἡ κριτικὴ ἀποτίμηση τῆς ἱστοριογραφικῆς παραγωγῆς γιὰ τὴν Ἐπανάσταση, ἡ ἐξέταση τῆς Ἐπαναστάσεως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸν βαλκανικὸ χῶρο καὶ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν τάσεων καὶ τῶν ἐξελίξεων στὸ εὐρωπαϊκὸ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

γίγνεσθαι, ἡ ψυχογραφικὴ ἀνάλυση τῶν ἐνεργειῶν ἀτόμων καὶ μαζῶν. Ἡ θεωρητική του συγκρότηση στὸν τομέα τῆς Ἱστορίας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς νέες τάσεις τῆς ἱστοριογραφίας ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ '70 καὶ ἑξῆς ὁδηγοῦν τὸν Βακαλόπουλο νὰ ἐξετάση τὶς κοινωνικὲς ζυμώσεις καὶ διαφοροποιήσεις στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα. Εἰδικώτερα στὸ ἔργο ἐξετάζεται ἡ ὄψη τῆς ἑλληνικῆς γῆς στὴν ὕπαιθρο καὶ στὰ ἀστικὰ κέντρα, ἐντοπίζονται οἱ καταστροφὲς τοῦ πολέμου, καταβάλλεται προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς ζωῆς στοὺς οἰκισμούς, ἐξετάζεται ἡ δομὴ τῆς κοινωνίας καὶ οἱ μετασχηματισμοὶ ποὺ ὑφίστανται, ἀναλύεται τὸ φαινόμενο τοῦ τοπικισμοῦ καὶ τὸ ζήτημα τῶν αὐτοχθόνων καὶ ἑτεροχθόνων. Ἡ Καποδιστριακὴ περίοδος, ἡ ὁποία καταλαμβάνει τὸν τελευταῖο τόμο τοῦ ἔργου, ἐξετάζεται κυρίως μὲ βάση τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κερκύρας. Ἀκολουθεῖται ἡ ἰδία μεθοδολογία: κριτικὴ ἀξιολόγηση τῶν πηγῶν, ἀνάλυση κοινωνικῶν φαινομένων, ἀνάλυση τῆς ψυχολογίας ἀτόμων, μαζῶν καὶ τάξεων.

Στὰ πλαίσια τῶν ἐρευνῶν του γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, ὁ Βακαλόπουλος ἐμελέτησε συστηματικὰ τὴν πορεία τοῦ Μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν περιοχὴ τῆς "Μείζονος" Μακεδονίας, μελέτη ἀπὸ τὴν ὁποία προῆλθε, ἐκτὸς ἀπὸ πολλὰ ἐπὶ μέρους δημοσιεύματα, τὸ ἔργο "Ἱστορία τῆς Μακεδονίας, 1354-1833" (ἔκδ. 1969). Τὸ ἔργο καλύπτει πέντε αἰῶνες ἱστορικοῦ βίου στὴν Μακεδονία, κύρια δὲ σημεῖα του εἶναι οἱ μετακινήσεις καὶ οἱ ἐποικισμοὶ ἑλληνικῶν καὶ ἄλλων πληθυσμῶν στὴν Μακεδονία, οἱ ἐξισλαμισμοί, οἱ ἀποδημίες Μακεδόνων στὸ ἐξωτερικό, ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση καὶ ἡ οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀνάπτυξη τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μακεδονίας, τὰ ἐθνικο- απελευθερωτικὰ κινήματα καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Τὸ ἔργο βασίζεται σὲ πλῆθος πηγῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων βουλγαρικές, σερβικές, τουρκικὲς πηγές, πλαισιώνεται ἀπὸ χάρτες καὶ πλούσιο φωτογραφικὸ ὑλικό. Ἡ "Ἱστορία τῆς Μακεδονίας" ἀποτελεῖ ἔργο σταθμὸ γιὰ τὶς ἱστορικὲς σπουδὲς περὶ τὴν Μακεδονία, διότι ἀποκαθιστᾶ μὲ σαφήνεια καὶ μετὰ ἀπὸ νηφάλια καὶ ἀντικειμενικὴ κριτικὴ ἐπεξεργασία πλήθους πηγῶν τὴν ἱστορικο-γεωγραφικὴ καὶ πληθυσμιακὴ εἰκόνα τῆς "Μείζονος" Μακεδονίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ ἔργο "Αἱ προσφυγικαὶ ἐγκαταστάσεις ἐν τῇ περιοχῇ Θεσσαλονίκης" (ἔκδ. 1955) εἶναι προϊὸν συνεργασίας τοῦ Βακαλόπουλου μὲ τὸν Καθηγητὴ τῆς Φυσικῆς Γεωγραφίας στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Μάξιμο Μαραβελάκη. Στόχος τοῦ ἔργου εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς συνθέσεως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀγροτικῶν προσφυγικῶν πληθυσμῶν, οἱ ὁποῖοι ἐγκατεστάθησαν στὴν περιοχὴ Θεσσαλονίκης, καὶ ἡ συγκέντρωση στοιχείων γιὰ τοὺς τόπους προελεύσεώς τους. Ἡ καταγραφὴ ἔγινε βάσει ἐρωτηματολογίου καὶ ἀφορᾶ 75 οἰκισμοὺς προσφύγων τῆς περιοχῆς, προερχομένων ἀπὸ τὴν Θράκη, τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὸν Πόντο. Ἀπὸ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ καὶ τὸν συστη-

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ματικὸ σχολιασμὸ ἐδόθηκαν στὴν ἔρευνα δύο στοιχεῖα: ἡ σύνθεση καὶ φυσιογνωμία τῶν προσφυγικῶν οἰκισμῶν καὶ ἡ ἀνασύσταση τῆς ἱστορικοῦ βίου τῶν τόπων προελεύσεως τοῦ πληθυσμοῦ τους. Ἡ μελέτη αὐτὴ εἶναι μοναδικὴ στὸ εἶδος της, ἀποτελεῖ δὲ ὑπόδειγμα μεθοδολογίας καὶ ἐργαλεῖο μὲ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ γίνη προσέγγιση τοῦ θέματος γιὰ πολλαπλὲς ἀναγνώσεις ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Γλωσσολογίας, τῆς Λαογραφίας, τῆς Κοινωνιολογίας.

Σημαντικὴ θέση στὴν ἐργογραφία τοῦ Βακαλόπουλου κατέχει ἡ ἔκδοση πηγῶν, ὅπως οἱ "Πηγὲς τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ" (τόμοι δύο, ἔκδ. 1965, 1977) καὶ οἱ "Πηγὲς τῆς Ἱστορίας τῆς Μακεδονίας" (ἔκδ. 1989). Στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς ἔχουν περιληφθῆ οἱ πηγὲς τὶς ὁποῖες ἐχρησιμοποίησε ὁ Βακαλόπουλος γιὰ τὴν σύνθεση τῶν ἔργων του "'Ιστορία τοῦ Νέου Ἑληνισμοῦ" καὶ "'Ιστορία τῆς Μακεδονίας". Ἡ πρωτοβουλία αὐτὴ ἀποτελεῖ ἕνα ἀκόμη δεῖγμα τῆς πρωτοποριακῆς ἀντιλήψεως τοῦ Βακαλόπουλου γιὰ τὶς ἱστορικὲς σπουδές. Ἡ ἔκδοση ὑπηρετεῖ δύο κυρίως στόχους, τὸν ἐρευνητικὸ καὶ τὸν διδακτικό: ἄσκηση τῶν φοιτητῶν στὴν χρήση καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῶν πηγῶν καὶ προβληματισμὸς γιὰ τὴν ἐπεξεργασία ἱστορικῶν θεμάτων· χρησιμοποίηση τῶν πηγῶν στὴν διδασκαλία τῆς Ἱστορίας στὴν Μέση Ἐκπαίδευση. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἡ πρόθεση εἶναι σαφής: ὁ Βακαλόπουλος συνδέει τὴν ἔρευνα μὲ τὴν διδασκαλία καὶ εὐρύτερα μὲ τὴν ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία, προσδιορίζοντας ἔτσι σαφῶς τὴν ἀποστολὴ τοῦ πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου, στὴν ὁποία ὁ Βακαλόπουλος ἀφιέρωσε τὴν ζωὴ καὶ τὴν δημιουργία του.

* * *

Τὸν Ἀπόστολο Βακαλόπουλο ἐγνώρισα τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1969 στὸ Α΄ Διεθνὲς Κυπρολογικὸ Συνέδριο στὴν Λευκωσία τῆς Κύπρου. Μερικὰ χρόνια ἐνωρίτερα, στὰ πρῶτα μου βήματα στὴν ἔρευνα, εἶχα γνωρίσει τὸ ἔργο του· θυμᾶμαι μάλιστα ὅτι, ὅταν ἐδίδασκα Ἱστορία στὸ ἰδιωτικὸ σχολεῖο ὅπου ἐργαζόμουν, ἐπηρεασμένη ἀπὸ τὴν Εἰσαγωγή του στὸν πρῶτο τόμο τοῦ ἔργου "Πηγὲς τῆς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ", ἄρχισα νὰ χρησιμοποιῶ πηγὲς στὴν διδασκαλία μου, γιὰ νὰ γίνεται τὸ μάθημα ζωηρὸ καὶ ἐνδιαφέρον. Στὸ Κυπρολογικὸ Συνέδριο μὲ ἐπαρουσίασε στὸν Βακαλόπουλο ὁ Δικαῖος Βαγιακάκος. Ἔχω ἀκόμη μπροστά μου τὴν εἰκόνα τοῦ πράου ἀνθρώπου μὲ τοὺς ἁπλοὺς τρόπους ποὺ ἀντανακλοῦσε καλωσύνη καὶ εὐγένεια· θυμᾶμαι πὼς μερικὲς φορὲς ἀνεβήκαμε μαζὶ ἕνα μικρὸ δασωμένο λόφο –ὁ Βακαλόπουλος ἦταν ὀρειβάτης– γιὰ νὰ φθάσωμε στὶς αἴθουσες τοῦ Συνεδρίου· θυμᾶμαι τὰ θερμά του λόγια γιὰ τὴν ἀνακοίνωσή μου, ποὺ ἦταν καὶ ἡ πρώτη μου ἀνακοίνωση σὲ ἐπιστημονικὸ συνέδριο. Λίγους μῆνες ἀργότερα, τὸν Ὀκτώβριο, ἔμελλε νὰ ζητήσω τὴν βοήθειά του. Ἦταν τότε ποὺ ἀναγκάσθηκα νὰ ἀποσύρω, πρὶν κριθῆ, τὴν διδακτορική μου διατριβὴ μὲ θέμα "'Η

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ἐκπαίδευσις εἰς τὴν Λακωνίαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον, 1828-1831", ἀπὸ τὴν Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπου εἶχα ἀντιμετωπίσει ἀπὸ τοὺς καθ' ὕλην ἁρμοδίους καθηγητὲς τὴν ὑστεροβουλία καὶ τὴν ἀνευθυνότητα.

Ἐκεῖνο τὸ φθινοπωρινὸ πρωινό –μέσα Ὀκτωβρίου τοῦ 1969– ποὺ ἔφθασα στὴν Θεσσαλονίκη, προσπαθοῦσα νὰ πάρω θάρρος ἀπὸ τὴν ἐλπίδα ποὺ ἀναζητεῖ ὁ ἀπελπισμένος· ὅταν ἐκτύπησα τὴν πόρτα τοῦ γραφείου τοῦ Καθηγητοῦ Βακαλόπουλου στὸ παλιὸ κτίριο τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ κλῖμα ἄλλαξε. Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος μὲ ὑποδέχθηκε ἐγκάρδια, ἄκουσε μὲ προσοχὴ τὸ πρόβλημά μου καί, χωρὶς νὰ σχολιάση τοὺς συναδέλφους του γιὰ τὴν περιπέτεια τῆς διατριβῆς μου, μὲ ἐρώτησε ἁπλᾶ τὶ μὲ ὤθησε στὴν ἐπιλογὴ τοῦ θέματος, ποιὲς ἦταν οἱ πηγές μου καὶ πὼς διαχειρίσθηκα τὸ ὅλο θέμα. Ὅσο προχωροῦσε ἡ συζήτηση τόσο περισσότερο διέκρινα ὅτι οἱ ἀπαντήσεις μου τὸν ἱκανοποιοῦσαν καὶ ὅτι ἐπρόκειτο νὰ ἐνδιαφερθῆ γιὰ τὸ ζήτημά μου. Μὲ παρεκάλεσε νὰ τοῦ ἀφήσω τὴν διατριβή μου καὶ μοῦ εἶπε ἁπλᾶ ὅτι θὰ τὴν ἐδιάβαζε καὶ θὰ μοῦ ἔλεγε τὴν γνώμη του. Ἔφυγα ἀπὸ τὸ γραφεῖο του ἐντυπωσιασμένη ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη στάση τοῦ Βακαλόπουλου καὶ ἔχοντας τὴν αἴσθηση ὅτι θὰ ἐκέρδιζα τὴν μάχη. Εἴκοσι ἡμέρες ἀργότερα ἔλαβα ἀπὸ τὸν Βακαλόπουλο ἕνα θερμὸ γράμμα ἐπαινετικὸ γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ θέματος, τὴν χρήση τῶν πηγῶν καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶχα πραγματευθῆ τὸ θέμα τῆς διατριβῆς μου, καὶ μὲ κάποιες παρατηρήσεις μὲ οὐσιαστικώτερες νὰ παρουσιασθῆ συνοπτικὰ ἡ κατάσταση τοῦ τόπου καὶ νὰ συνταχθῆ χάρτης τῶν σχολείων. Στὴν συνέχεια τὰ πράγματα προχώρησαν πολὺ γρήγορα: μετὰ ἀπὸ θερμὴ εἰσηγητικὴ ἔκθεση τοῦ Βακαλόπουλου, ἡ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἐνέκρινε - στὶς ἀρχὲς Μαρτίου τοῦ 1970 - τὴν διατριβή μου, καὶ στὶς 11 Φεβρουαρίου τοῦ 1971 ἔγινε ἡ ὑποστήριξη τῆς διατριβῆς καὶ ἡ ἀναγόρευσή μου σὲ διδάκτορα. Σὲ ὅλο τὸ διάστημα ἐβίωσα τὴν οὐσιαστικὴ συνεργασία μὲ τὸν Βακαλόπουλο καὶ ἰδιαιτέρως τὴν ἐνθάρρυνση καὶ τὴν ἀγάπη τοῦ Δασκάλου. Ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν πολλὰ προβλήματα, δευτερεύοντα μέν, ἀλλὰ μὲ πρωτεύουσα σημασία, ὅπως ἡ προέλευσή μου ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ ἡ ἀντίληψη τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θεσσαλονίκης γι' αὐτό, καὶ ἡ γλῶσσα τῆς διατριβῆς μου. Ὁ Βακαλόπουλος ἐστάθηκε μὲ τὸν νηφάλιο τρόπο του δίπλα μου· τὸν εὐγνωμονῶ.

Στὰ χρόνια ποὺ ἀκολούθησαν ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος συνέχισε νὰ εἶναι ὁ Δάσκαλός μου: Χαιρόταν γιὰ τὶς δημοσιεύσεις μου, μοῦ ἔκανε οὐσιαστικὲς κρίσεις, μοῦ ἔδινε πάντοτε τὰ δικά του δημοσιεύματα. Πολλὲς φορὲς εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ τὸν συναντῶ σὲ ἐπιστημονικὰ συνέδρια καὶ νὰ θαυμάζω τὴν νηφάλια κρίση του καὶ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά του. Ἄλλοτε πάλι στὸ σπίτι του ἐγνώρισα ἀπὸ κοντὰ τὸν χῶρο ποὺ ἐργαζόταν,

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

2. Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος μὲ τὴν Κυρία Νίνα στὰ ἐνενήντα χρόνια του (Βουρβουροῦ, Αὔγουστος 1999).

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

τὸ κελί του, ὅπως τὸ ἐχαρακτήριζε ὁ ἴδιος τὰ τελευταῖα χρόνια, μὲ τὸ ἀκατάστατο γραφεῖο του, καὶ ἐκάναμε πολλὲς συζητήσεις γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ γιὰ τὴν χρήση τῆς Ἱστορίας στὴν Ἐκπαίδευση· ἔζησα ἐπίσης τὴν θερμὴ φιλοξενία ἐκείνου καὶ τῆς Κυρίας Νίνας Βακαλοπούλου, καὶ διέκρινα τὴν ἀφοσίωση καὶ τὴν ἀγάπη της πρὸς ἐκεῖνον, ποὺ στὴν ἀφιέρωση τῶν δύο τελευταίων τόμων τῆς "Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ" τὴν χαρακτηρίζει "Συνοδίτισά του". Στὸ Πανεπιστήμιο, ἐξ ἄλλου, εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ ζήσω ἀπὸ κοντὰ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν συμπαράσταση τοῦ Βακαλόπουλου πρὸς τοὺς μαθητές του, ποὺ ἦταν γι' αὐτὸν στάση ζωῆς. Ἔτσι, μπόρεσα νὰ καταλάβω καὶ τὸ μέγεθος τῆς πίκρας ποὺ ἔννοιωσε τότε ἀπὸ κάποιους μαθητές του, πίκρα ποὺ νοιώθει ὁ πατέρας ἀπὸ τὰ παιδιά του. Πιστεύω ὅτι τώρα ποὺ ἔχουν περάσει τόσα χρόνια θὰ ἔχει γίνει ἀντιληπτὸ καὶ ἀπὸ ἐκείνους.

Τὸν Καθηγητὴ Ἀπόστολο Βακαλόπουλο καὶ τὴν Κυρία Νίνα, τὸν φύλακα Ἄγγελό του, εἶδα γιὰ τελευταία φορὰ τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1985 στὸ Συμπόσιο μὲ θέμα "Ἡ Ἱστορικὴ, Ἀρχαιολογικὴ καὶ Λαογραφικὴ Ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη". Διατηροῦσα ὅμως πάντα ἐπικοινωνία μαζί τους. Τελευταία φορὰ ποὺ μιλήσαμε ἦταν τὸ ἐφετεινὸ Πάσχα. Στὶς 30 Ἰουνίου, τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, τὸ τηλέφωνο δὲν ἀπαντοῦσε· ὑπέθεσα ὅτι εἶχαν πάει γιὰ διακοπὲς στὴν Βουρβουροῦ· δὲν ἐφαντάσθηκα ὅτι γιὰ τὸν Βακαλόπουλο εἶχε ἀρχίσει ἡ ἀντίστροφη μέτρηση· στὶς 14 Ἰουλίου ἔμαθα ἀπὸ τὶς ἐφημερίδες τὸν θάνατό του· εἶχε φύγει ἀπὸ τὴν ζωὴ στὶς 9 Ἰουλίου.

***

Ὁ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος ἐπέρασε στὴν αἰωνιότητα ὡς ὁ σημαντικώτερος ἱστορικὸς τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ ποὺ ἐσφράγισε τὴν ἐποχή του· στὴν μνήμη αὐτῶν ποὺ τὸν ἐγνώρισαν καὶ τὸν ἔζησαν καὶ ἐμαθήτευσαν κοντά του θὰ μείνη ὡς ὁ Ἄνθρωπος καὶ ὁ Δάσκαλος, χαρακτηριστικὰ τόσον μοναδικὰ καὶ τόσον σπάνια.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΗ ΣΕΛΙΔΑ

Ι. ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ - ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Στὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (ΚΕΙΝΕ) ἐκτελοῦνται τὰ ἑξῆς ἐρευνητικά-ἐκδοτικὰ προγράμματα:

1. Ἀρχεῖο Ἰωάννη Κωλέττη.

Ὑπεύθυνος ὁ Ἐρευνητὴς τοῦ Κέντρου Ἀριστείδης Στεργέλλης. Ἑτοιμάζεται πρὸς ἔκδοσιν ὁ τόμ. Β΄ τοῦ Ἀρχείου μὲ τὴν ἐπιμέλεια Ἀριστείδη Στεργέλλη. Ὁ τόμος περιλαμβάνει ἐπιτομὲς 1700 ἐγγράφων τῆς περιόδου Ἰούλιος 1824 – Φεβρουάριος 1825.

2. Περιγραφικὸς Κατάλογος τῶν ἐγγράφων τῆς σειρᾶς F.O. 78 (Turkey) τῶν ἀρχείων τοῦ Foreign Office.

Ὑπεύθυνη ἡ Ἐρευνήτρια τοῦ Κέντρου Ἑλένη Γαρδίκα Κατσιαδάκη. Τὸ ἔργο ἐκδίδεται σὲ δύο τόμους στὴ σειρὰ «Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας» καὶ φέρει τὸν τίτλο «Correspondence between the Foreign Office and the British Embassy and Consulates in the Ottoman Empire 1821-1832. A Descriptiv List».

3. Χρονολόγιο γεγονότων τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου σχετικῶν μὲ τὴν Ἑλλάδα.

Ὑπεύθυνοι οἱ ἐρευνητὲς Σωτ. Ριζᾶς καὶ Μαρία Σπηλιωτοπούλου. Εὑρίσκεται πρὸς ἔκδοσιν στὴ σειρὰ τῶν Δημοσιευμάτων τοῦ Κέντρου τόμος μὲ τίτλο «Χρονολόγιο τῶν γεγονότων ποὺ ἀφοροῦν τὴν Ἑλλάδα (15.8.1940-12.10.1944) ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ Βρεταννικοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐξωτερικῶν (F.O. 371)». Ὁ τόμος ἐκδίδεται μὲ τὴν ἐπιμέλεια Προκόπη Παπαστράτη, Μαρίας Σπηλιωτοπούλου. Στὸ ἴδιο πρόγραμμα ἑτοιμάζεται ἡ ἔκδοση δύο τόμων: ὁ ἕνας ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν βρεταννικῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν (Special Operations Executive/ SOE) μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Μαρίας Σπηλιωτοπούλου, καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῶν ἀμερικανικῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν (Office of Strategic Service/ OSS) μὲ τὴν ἐπιμέλεια Σωτ. Ριζᾶ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

4. Ἑπτανησιακὴ Προσωπογραφία 19ος- 20ός αἰ.

Ὑπεύθυνη ἡ Ἐρευνήτρια τοῦ Κέντρου Ἑλένη Γαρδίκα Κατσιαδάκη. Πρόκειται γιὰ νέο πρόγραμμα τοῦ Κέντρου σχεδιασμένο σύμφωνα μὲ τὶς τελευταῖες διεθνεῖς ἀντιλήψεις περὶ συλλογικῆς προσωπογραφίας, τὸ ὁποῖο φιλοδοξεῖ νὰ καλύψη τὸ κενὸ ποὺ ὑπάρχει στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα στὸν τομέα τῆς προσωπογραφίας. Ἔχει σχεδιασθῆ σὲ πολυεπίπεδη βάση δεδομένων, ὥστε νὰ ἐπιτρέπη πολλαπλοὺς συσχετισμούς. Στὸ πρόγραμμα συνεργάζονται ἡ Διευθύντρια τοῦ Κέντρου Ἑλένη Μπελιᾶ καὶ ὁ Ἐρευνητὴς Εὐθύμιος Σουλογιάννης. Τὸ πρόγραμμα εὑρίσκεται στὸ στάδιο ἀποδελτιώσεως βιογραφικῶν στοιχείων ἀπὸ τοπικὲς ἱστορίες τῆς Ἑπτανήσου καὶ ἀπὸ ἑπτανησιακὰ περιοδικά.

5. Ἔκδοση χφ. μὲ τίτλο «Διονυσίου Μαρκοπούλου, Ἐμπόρου, Ἀπομνημονεύματα, 1829-1905».

Ὑπεύθυνη ἡ Ἐρευνήτρια τοῦ Κέντρου Κάλλια Καλλιατάκη Μερτικοπούλου. Ἔχει ἀρχίσει ἡ ἐπεξεργασία τοῦ ὑλικοῦ πρὸς ἔκδοσιν. Τὸ ἔργο θὰ ἐκδοθῆ στὴ σειρὰ τῶν Δημοσιευμάτων τοῦ Κέντρου μὲ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Κάλλιας Καλλιατάκη Μερτικοπούλου.

6. Ἀναλυτικὴ Βιβλιογραφία Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ.

Στὸ πρόγραμμα ἐργάζεται ἐθελοντικὰ ὁ Πέτρος Μάτσης.

II. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ 1866-1869. ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΠΡΟΞΕΝΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ. Ἔκδοσις Ἐλ. Πρεβελάκη καὶ Βασ. Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη. Τεῦχος Α΄. Ἀπρίλιος 1866 - Ἰούλιος 1867. Ἐν Ἀθήναις 1967. Τεῦχος Β΄. Αὔγουστος 1867 - Δεκέμβριος 1868. Ἐν Ἀθήναις 1970.

Γ. ΨΥΛΛΑ, ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΒΙΟΥ ΜΟΥ. Εἰσαγωγὴ Νικ. Λούρου. Ἔκδοσις καὶ σημειώσεις Ἐλευθ. Πρεβελάκη. Ἐν Ἀθήναις 1974.

ΕΠΙΤΟΜΑΙ ΕΓΓΡΑΦΩΝ ΤΟΥ ΒΡΕΤΑΝΝΙΚΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ. ΓΕΝΙΚΗ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ / ΕΛΛΑΣ (FOREIGN OFFICE 32).
Τόμος Α΄ (τεύχη I-II), Φάκελοι 1-34. Ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1827-1832. Ἔκδοσις Ἐλευθ. Πρεβελάκη καὶ Φιλ. Γλύτση. Ἐν Ἀθήναις 1975.
Τόμος Β΄, Φάκελοι 35-56. Ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1833-1835. Ἔκδοσις Φιλ. Γλύτση - Χρ. Λούκου - Ἑλ. Μπελιᾶ. Ἐν Ἀθήναις 1979.
Τόμος Γ΄, Φάκελοι 57-74. Ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1836-1837. Ἔκδοσις Φιλ. Γλύτση - Χρ. Λούκου - Ἑλ. Μπελιᾶ, Ἀθῆναι 1987.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Τόμος Δ΄, Φάκελοι 75-94. Ἔγγραφα τῶν ἐτῶν 1838-1839. Σύνταξη Φιλ. Γλύτση - Ἑλ. Μπελιᾶ, Ἀθῆναι 1998.

ΕΛ. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗ, Τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ. Ἀθήνα 1985.

ΑΡΧΕΙΟ ΙΩΑΝΝΗ ΚΩΛΕΤΤΗ. Ἐπιμέλεια Β. Πλαγιανάκου - Μπεκιάρη καὶ Ἀ. Στεργέλλη. Τόμος Α΄ (μέρος Α΄ - Β΄, Αὔγουστος 1788 - Ἰούνιος 1824), Ἀθήνα 1996.

Η ΗΠΕΙΡΟΣ, Ο ΑΛΗ ΠΑΣΑΣ ΚΑΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ - ΠΡΟΞΕΝΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ WILLIAM MEYER ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΕΒΕΖΑ, Ἔκδοση Ἑλ. Πρεβελάκη καὶ Κ. Καλλιατάκη Μερτικοπούλου. Τόμος Α΄, 1819-1821, Ἀθήνα 1996. Τόμος Β΄, 1822, Ἀθήνα 1996.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΡΙΖΟΥ ΡΑΓΚΑΒΗ, Χειρόγραφος κῶδιξ ἀρ. 35. Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Ραγκαβῆ. Ἐπιμέλεια Εὐθ. Θ. Σουλογιάννης - Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, Ἀθήνα 1997.

ΔΕΛΤΙΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ. Τόμος Α΄ (Μνήμη Ἐλευθερίου Πρεβελάκη), Ἀθήνα 1998.

Τὸ Ἵδρυμα "Σταῦρος Νιάρχος" ἐχρηματοδότησε τὸ Κέντρο μὲ ποσὸ δρχ. 32.281.440, προκειμένου νὰ πραγματοποιηθῆ ὁ μηχανολογικὸς ἐκσυγχρονισμός του καὶ νὰ ἐμπλουτισθῆ τὸ Ἀρχεῖο του.

Ε. Μ.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ
ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens

Ἐκτύπ.: ΣΤΕΛΙΟΣ ΤΣΑΠΕΠΑΣ, Μυκάλης 34, 104 35 Ἀθήνα, Τηλ. 34.63.161

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

Ακαδημία Αθηνών / Academy of Athens